

कौण्डन्यमहर्षिप्रणीता

कौण्डन्यशिक्षा

(घनामृतव्याख्यासहिता)

व्याख्याता

डा ॥ विष्णुभट्टल सुब्रह्मण्य सलक्षणघनपाठी

M.A, Ph.D

प्रकाशकः

आरू . वेङ्कटराम सलक्षणघनपाठी

श्री शङ्कर गुरुकुल वेद पाठशाला

वेद भवनम्, सिकिन्द्राबाद्

घनामृतव्यासहितकौण्डन्यशिक्षायां

विषयसूची

क्रमसंख्या

1. मङ्गलाचरणम्.....
2. शास्त्रारम्भप्रतिज्ञा.....
3. संहितालक्षणप्रकरणम्.....
4. पद्सामान्यलक्षणप्रकरणम्.....
5. पदलक्षणविशेषाः.....

अ. शमानम्

आ. विलक्ष्यम्

इ. नपरम्

ई. तपरम्

उ. स्वरलक्षणम्

ऊ. अवर्ण

ऋ. अनिष्ट्यम्

ऋ. इज्ञांशाः

6. क्रमलक्षणे आक्षेपसमाधानानि.....

7. क्रमलक्षणम्.....

8. त्रिक्रमलक्षणम्.....

वाक्यसंख्या

- 1 - 2
- 3 - 4
- 5 - 10
- 11 - 13
- 14 - 15

16 - 19

20 - 21

22 - 23

9. क्रमपाठप्रयोजनम्.....	24 - 25
10. जटादिविकृतिपाठप्रकरणम्.....	
11. जटालक्षणम्.....	26 - 27
12. अष्टविकृतिपरिगणनम्.....	28 - 29
13. माला, शिखा, रेखा, ध्वज, दण्ड, रथलक्षणविचारः.....	
14. घनविकृतिलक्षणप्रकरणम्.....	30 - 31
15. प्रकारान्तरेण घनविकृतिलक्षणम्.....	32 - 33
16. घनपाठचातुर्विध्यम्.....	34 - 35
17. द्विपदघनलक्षणम्.....	36 - 37
18. अष्टादशपदघनलक्षणम्.....	38 - 39
19. षोडशपदघनलक्षणम्.....	40 - 41
20. आर्षपौरुषसन्धिविवेकः.....	42 - 43
21. घनविकृतिपाठप्रशंसा.....	44 - 55
22. प्रग्रहप्रकरणम्....	56 - 57
23. दीर्घप्रकरणम्....	58 - 59
24. पुनरुक्तप्रकरणम्....	60 - 71
25. लोपप्रकरणं शिक्षाप्रातिशारव्यसमन्वयविचारश्च.....	72
26. णत्वद्वयघटितसन्धिनिरूपणम्.....	73
(प्रासङ्गिकविषयसूची)	
अ. अनुदूतसन्धिविवरणम्	

आ. न्यायप्राप्तसन्धिनिरूपणम्		41.द्वितीयविधानम्.....	104 – 105
इ. अक्षरसंहितायां मतभेदविचारः		42.क्षैप्रस्वरितलक्षणम्.....	106 – 107
ई. तत्रपूर्वन्यायायापवादनिरूपणम्		43.नित्यस्वरितलक्षणम्.....	108 – 109
उ. हस्ताध्यपदसन्धिविचारः		44.प्रतिहतस्वरितलक्षणम्.....	110 – 111
ऊ. बहादृतशब्दार्थनिरूपणम्		45.अभिनिहतस्वरितलक्षणम्.....	112 – 113
27.हस्तोपलक्षणन्यायविचारः.....	74 – 75	46.प्राश्लिष्टस्वरितलक्षणम्.....	114 – 115
28.सामान्यविशेषशास्त्रयोः बलाबलविचारः.....	76 – 77	47.पादवृत्तस्वरितलक्षणम्.....	116 – 117
29.तृतीयनकारस्य पात्वतदभावविचारः.....	78 – 79	48.तैरोव्यञ्जनस्वरितलक्षणम्.....	118 – 119
30.आर्थिककण्ठोक्तयोः प्राबल्यदौर्बल्यविचारः.....	80 – 83	49.शाखान्तरीयक्षैप्रस्वरितविधानम्.....	120 – 121
31.केवलानुस्वारप्रकरणम्.....	84 – 85	50.कम्पलक्षणम्.....	122 – 123
32.अप्यकारादिपरिभाषाविचारः.....	86 – 87	51.याजुर्वेदिकवर्णानां षष्ठिसङ्घानिरूपणम्.....	124 – 127
33.यत्वरत्वप्रकरणम्.....	88 – 89	52.द्वित्प्रकरणम्.....	128 – 130
34.वकारागमप्रकरणम्.....	90 – 91	53.पूर्वागमप्रकरणम्.....	131 – 132
35.छस्यपूर्वागमप्रकरणम्.....	92	54.लक्ष्यानुसारिद्वित्पूर्वागमप्रकरणम्....	133 – 134
36.ब्रह्मादिपदोच्चारणविधानम्.....	93	55.आगमप्रकरणम्.....	135 – 136
37.गुणवृद्धिसन्धिप्रकरणम्..... (यान्तवान्तादेशसन्धिसहितम्)	94 – 99	56.प्रथमस्य द्वितीयादेशविधानम्.....	137 – 138
38.उच्चसन्धिविधिः.....	100	57.द्वितीयनिषेधप्रकरणम्.....	139 – 145
39.स्वारसन्धिविधानम्.....	101	58.प्राकृतवैकृतप्रकरणम्.....	146 – 149
40.लक्ष्यनिमित्तयोर्द्विपदग्रहणे व्यवस्था.....	102 – 103	59.स्वरभक्तिप्रकरणम्.....	150 – 151
		60.नासिक्यागमविधानम्.....	152 – 153

61. नासिक्यागमनिषेधविधानम्.....	154 – 155	उ. वर्णसारवर्णक्रमः
62. लकारस्य द्वित्वविधिनिषेधविधानम्.....	156 – 157	77. शिक्षाविज्ञानफलकथनम्..... 192 – 196
63. लकारस्य कालनिरूपणम्.....	158 – 159	78. शैक्षिकस्य श्रुत्यनुग्रहः..... 179 – 200
64. उकारनकारयोस्संयुत्यसंयुतिव्यवस्था.....	160 – 165	79. शिक्षोक्तलक्षणज्ञानिनः सकलश्रेयःप्राप्तिकथनम्..... 201 – 202
65. विवृत्यष्टकम्.....	166 – 169	80. विद्यासाधनषङ्कनिरूपणम्..... 203 – 204
66. वत्सानुसृतिविवृत्तिलक्षणम्.....	170 – 171	1. आचार्योपासनम्
67. वत्सानुसारिणीविवृत्तिलक्षणम्.....	172 – 173	2. योगः
68. वैशेषिकाविवृत्तिलक्षणम्.....	174 – 176	3. तपश्चरणम्
69. पाकवतीविवृत्तिलक्षणम्.....	177 – 178	4. प्राज्ञसेवनम्
70. मध्यमाविवृत्तिलक्षणम्.....	179 – 180	5. विविच्य कथनम्
71. पिपीलिकाविवृत्तिलक्षणम्.....	181 – 182	6. कालः
72. सर्वर्णदीर्घीविवृत्तिलक्षणम्.....	183 – 184	
73. उभयदीर्घीविवृत्तिलक्षणम्.....	185	
74. अनुस्वारकालनिर्णयप्रकरणम्.....	186 – 187	
75. वेदारम्भावसानकालीनप्रणवोच्चारणविधानम्.....	188 – 189	
76. वर्मक्रमपञ्चकम्.....	190 – 191	

अ. केवलवर्णक्रमः

आ. स्वरसंयुक्तवर्णक्रमः

इ. मत्रिकासहितवर्णक्रमः

ई. अङ्गवर्णक्रमः

श्रीरस्तुशुभमस्तुअविघमस्तु

श्री गणेशाशारदागुरुभ्यो नमः
उपोद्घातः

सुविदितमेव खलु प्रायस्समेषां विदुषां यदखिलपुमर्थसार्थ-
 साधनवेदनपरो वेदः ऋग्यजुस्सामार्थवात्मना चतुर्धा विभक्तः। प्रत्येक-
 मुच्चावचशाखासमूहात्मेति तस्यास्य वेदस्य शब्दतोऽर्थतश्च संरक्षणाय
 प्राक्तना महर्षयः शिक्षाद्यज्ञानि तर्कमीमांसाद्युपाज्ञानि च विनिर्मिरे।
 मुण्डकोपनिषदि “द्वे विद्ये वेदितव्ये । पराचैवापरा च । तत्रापरा ऋग्वेदो
 यजुर्वेदस्सामवेदोऽर्थवेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योति-
 षमिति ” (1-1-5) साज्जवेदोपन्यासात् तेषु वेदाङ्गेषु शिक्षायाः प्राथम्यद-
 शीनाच्च प्रथमं तावत् शिक्षा अध्येतव्या भवति । वेदानां संरक्षणे प्रथमं
 साधनं वेदाध्ययनम् । तच्च शिक्षाध्ययनसाध्यं भवति । केयं शिक्षा नाम?
 यात्विदानीं प्रथमतोऽध्येतव्या भवतीत्युक्ता ।

शिक्षाद्यज्ञानां श्रुतिमूलकत्वम्

(1) शिक्षास्वरूपं तैत्तिरीयश्रुतिः स्वयमेव उपदिदेश । “अथ
 शीक्षां व्याख्यास्यामः। वर्णस्स्वरः। मात्राबलम् । सामसन्तानः।

इत्युक्तशशीक्षाध्यायः” इति शिक्षविद्योपादाने इति धातुः। शिक्ष्यन्ते
 वेदनीयत्वेन उपदिश्यन्ते स्वरवर्णादयः यत्रासौ शिक्षा आदिशब्देन
 हस्तव्याख्यास्यामः। वर्णः अकारादिः। स्वरः उदात्तादिः। मात्रा
 हस्तव्याख्यादिका । बलं स्पृष्टत्वमीषत्स्पृष्टत्वमित्यादि प्रयत्नः। साम
 अतिद्रुतत्वं अतिविलम्बत्वं परिहृत्य यथोपदेशमुच्चारणम् । सन्तानः
 पूर्वस्य वर्णस्य उत्तरेण सन्धानं संहितेत्यर्थः। एवं प्राकारेण शिक्षारूपो-
 ऽध्यायः अध्येतव्यः। गुरुमुखोच्चारणानूच्चारणविधया प्राप्तव्य इति
 श्रुतेरर्थः।

एवं श्रुत्या सञ्चरणोपदिष्टं शिक्षासम्प्रदायसिद्धविषयजातं व्यासा-
 दिमहर्षयः स्वविरचितशिक्षाग्रन्थद्वारा विस्तरेण प्रवर्तयामासुः। न
 केवलं शिक्षाङ्गमेकमेव श्रुतिमूलकम् । किन्तु व्याकरणाद्यज्ञान्यपि श्रुति-
 मूलकान्येव । तथाहि -

(2) “ वाग्वै पराच्यव्याकृतावदत्ते देवा इन्द्रमब्रुवन्निमां नो वाचं
 व्याकुर्विति सोब्रवीद्वरं वृणै मह्यं चैवैष वायवे च सह गृह्णाता इति
 तस्मादैन्द्रवायवस्सहगृह्णते तामिन्द्रो मध्यतोवक्रम्य व्याकरोत्तस्मादियं

व्याकृता वागुद्यते” (तै.सं.6-4-7) पूर्व समुद्रघोषवत् एकरूपेण स्थितां वैदिकमन्त्ररूपां वाचं देवप्रार्थनया इन्द्रः प्रकृतिप्रत्ययादिविभागं कृत्वा व्याकरणमकरोदिति ज्ञायते ।

(3) छन्दोविषये “ गायत्री त्रिष्टुप् जगत्यनुषुक्पङ्ग्या सह । बृहत्युष्णिहा ककुत् ” (तै.सं.5-2-11) इत्यादिश्रुतिमूलकत्वं प्रसिद्ध-पिङ्गलछन्दशास्त्रस्य बोध्यम् ।

(4) निरुक्तं वेदाङ्गम् । यास्कमुनिप्रणीते निरुक्ते देवतात्रयाधिकारे आकारसंस्तववर्णनप्रसङ्गे “ छन्दांसि छादनात् ” इति सूत्रेण छन्दशब्दस्य छादनार्थकत्वं उक्तम् । ततु “ छन्दोभिरात्मानं छाद-यित्वोपायन् तच्छन्दसां छन्दस्त्वम् ” (तै.सं.5-6-6) इति श्रुतिसम्मतम् । अत्युग्राभिदाहात् अपमृत्युभीत्या देवाः छन्दोयुक्तमन्त्रैः स्वस्व-शरीराच्छादनरक्षां कृत्वा अभिसमीपं गताः । “ छादयन्ति छन्दोभिः ” इति व्युत्पत्या छन्दसां छन्दस्त्वमिति निर्वचनात् निरुक्तस्य वेदमूलकत्वं बोध्यम् ।

(5) ज्योतिषाङ्गस्य पराशरादिमहर्षिप्रणीतस्य ज्योतिशशास्त्रस्य नक्षत्रमासर्तुप्रभृतिकालबोधकवाङ्मयस्य “ कृत्तिका नक्षत्रमभिर्देवता ”

(तै.सं.4-4-10) “ मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृत् ” (तै.सं.4-4-11) इत्यादिश्रुतिमूलकत्वं ज्ञेयम् ।

(6) कल्पसूत्रविषये सूत्रकर्तारः आपस्तम्बबौधायनादयः बहव-स्सन्ति । प्रकृतिभूतदर्शपूर्णमासप्रकरणे अग्निप्रज्वलनाय वायूत्पादन-सन्दर्भे “ वेदेनोपवाजयति....यजमान आहवनीयः....त्रिरूपवाजयति ” (तै.ब्रा.3.3.7) इति ब्राह्मणवाक्यस्थवेद्, यजमान, त्रिरूपवाजनशब्दानाश्रित्य “ वेदेनाहवनीयं त्रिरूपवाजयति ” इति कल्पसूत्रं प्रवृत्तम् । एवमेव “ वेदेनोपयत्य स्तुवेण प्राजापत्यमाघारमाघारयति ” (तै.ब्रा.3-3-7) इति प्रथमाघारविधानमनुसृत्य कल्पसूत्रकारेण “ स्तुवेण ध्रुवाया आज्यमादाय वेदेनोपयम्यासीनः उत्तरं परिधि सन्धिमन्ववहृत्य प्रजापतिं मनसा ध्यायन् दक्षिणाप्राञ्चमृजुं सन्ततं ज्योतिष्मत्याघार-माघारयन् सर्वाणीधमकाष्ठानि संस्पर्शयति ” इति प्रणीतसूत्रं पूर्वोक्त-श्रुत्युक्ताघारविधानविवरणात्मकम् । किञ्च काम्येष्टिकाण्डे ग्रामकामस्य द्विहविष्का काचन विकृतेष्टिराम्भाता । तस्यां विहितस्य ऐन्द्रमारुत-पुरोडाशहविर्द्वयस्य प्रकृतिः वैलक्षण्यमस्ति । प्रकृतौ आहवनीये हविषः अधिश्रयणं क्रियते । तदपोद्य “ आहवनीय ऐन्द्रमधिश्रयति गार्हपत्ये मारुतम् ” (तै.सं.2-2-11) इति विकृतौ गार्हपत्ये मारुता-

धिश्रयणं विहितम् । हविरासादनं तु प्रकृतौ सामिधेनीमन्त्रसङ्घानुवचनात् प्राक् अनुष्ठीयते । विकृतावस्यां तु तदपोद्य “ अनूच्यमान आसादयति ” (तै.सं.2-2-11) इति श्रुत्या सामिधेनीष्वनूच्यमानासु सतीषु कर्तव्यत्वेन विहितम् । ऐन्द्रासादनं तु यथाकालं कर्तव्यम् । एतादृशश्रुत्युक्त्यागीयप्रयोगानाश्रित्य कल्पसूत्रकारः “ काले ऐन्द्रमासादयति । सामिधेनीष्वनूच्यमानासु मारुतम् ” इत्यादिसूत्राणि प्रणिनाय । एवं शिक्षादीनामङ्गानां सङ्घरेण श्रुत्यक्तानां विवरणकर्तृभिः महर्षिभिः तत्तच्छास्त्राणि प्रणीतानि । एवं शिक्षाणामिव व्याकरणाद्यज्ञानामपि श्रुतिमूलकत्वं प्रसङ्गादुक्तम् । प्रकृतशिक्षाविषये “ शिक्षा ग्राणं तु वेदस्य ” इति वेदपुरुषस्य नासिकास्थानीया शिक्षा । यथा प्राणिनां प्राणवायुसञ्चाराधारत्वेन नासिकायाः प्रामुख्यमुररीक्रियते तद्वत् शिक्षाया अपि स्वरवर्णाद्युच्चारणविधानात् प्रामुख्यमवगतम् । सति हि यथाशास्त्रं स्वरवर्णागमानुस्वारष्टवण्ट्वादियुक्ताध्ययने सिद्धे पश्चादर्थज्ञानादिप्रयोजनाय अङ्गान्तराध्ययनं युज्यते । यद्यपि महाभाष्ये भगवान् पतञ्जलिमहर्षिः “ पुराकल्प एतदासीत् संस्कारोत्तरकालं ब्राह्मणा व्याकरणं स्माधीयते । तेभ्यः तत्तत्स्थानकरणनादानुप्रदान-ज्ञेभ्यो वैदिकाशशब्दा उपदिश्यन्ते ” इति वेदाध्ययनात् प्रागेव अङ्ग-

ध्ययनं कर्तव्यमित्याह । भाष्ये अस्मिन् व्याकरणस्य वेदाध्ययनात् प्राक्तालिकत्वोपदेशोपि तदपेक्षितस्थानकरणनादानुप्रदानादिविधानविशेषाणां शिक्षाधीनत्वात् शिक्षाध्ययनस्य वेदाध्ययनात्प्राक्तालिकत्वमर्थसिद्धमेव ।

ननु “ अधीत्य संहितां पूर्वं पदक्रमजटाधनान् । शिक्षादीशास्त्राध्ययनं कुर्यात्कौमारसंयुतम् ” इति कौण्डन्यशिक्षाविरोधः आपद्येत । कौण्डन्यशिक्षाश्लोके वेदाध्ययनस्य पूर्वभावित्वं शिक्षादीशास्त्राध्ययनस्य आनन्तर्यमुक्तम् । अतः वेदाध्ययनात् शिक्षाध्ययनस्य पूर्वभावित्वं बोधयता महाभाष्येण विरोधः अस्य स्यादिति चेन्न । उदाहृतभाष्ये “ पुराकल्प एतदासीत् ” इत्यनेन अङ्गाध्ययनस्य वेदाध्ययनप्राक्तालिकत्वकथनं कृतादिविषयं बोध्यम् । अत एव तदनन्तरभाष्यमेवं दृश्यते “ तदघ्यत्वेन तथा वेदमधीत्य त्वरिता वक्तारो भवन्ति ” इति । अधुनातनाध्येतारः अल्पायुष्मकारणेन वेदाध्ययनानन्तरं अङ्गाध्ययनस्य अवकाशाभावात् जीवनार्धयाजनाध्यापनादिवृत्तितत्परा भवन्ति ।

ननु शब्दतः अर्थतश्च वेदसंरक्षणाय शिक्षादिष्वङ्गानि प्रवृत्तानि । तान्याधुनिकैरध्येत्रुभिः यदि नाधीतानि तर्हि कथं वेदसंरक्ष्येत ? इति

चेदुच्यते । यद्यप्यज्ञविद्यासु शिक्षाव्याकरणादिषु निष्णातैरैव वेदस्संरक्ष्येत् अन्यैस्तु स्मृतिबलात् यथाधीतं पठ्यते विस्मरणं च प्राणिमात्रसाधारणमिति सति सन्देहे निर्णयोपायापरिज्ञानात् वर्णान्यत्वं स्वरूपैलक्षण्यं वा दुष्परिहरम् । इदानीं हि वेदमधीयानाः अवकाशाभावेन कृतकृत्यताभिमानेन वा प्रायः न शास्त्राण्यधीयते । शास्त्रकुशला अपि प्रायो वेदाध्ययनं नाभिनिविशन्ते । उभयसंक्षेषः आवश्यको वेदसंरक्षणाय । स चाधुनिकेष्वध्येतृषु विरळः । न चायमध्येतृणामपराधः । भूयान् हि कालः अपेक्ष्यते तत्सम्पादनाय । वृत्तिकाङ्क्षिणश्च ते शीघ्रमेव अध्ययनं समापयन्ति । ईश्वरकृपया अधुनापि केचन साङ्गवेदाध्येतारः अल्पसञ्चाका अपि वेदसंरक्षणतत्परा दृष्टिपथं प्राप्नुवन्तीति महदिदं भागधेयम् । अत एव वेदाध्ययनोत्तरकालिकाङ्गाध्ययनबोधकोदाहृतकौण्डन्यशिक्षावचनमनुगृहीतं भवति । वेदाध्ययनमित्यत्र स्वपरम्परागतशास्त्राध्ययनमेव ग्राह्यम् । न तु सर्ववेदाध्ययनम् । कथमेवमुच्यते ? कलावल्पमेधसो जनिष्यन्तीति दिव्यदृष्ट्या विज्ञाय भगवान् वेदव्यासमहर्षिः “ चक्रे वेदतरोशशास्त्राः दृष्ट्वा पुंसोऽल्पमेधसः” इति (श्रीमद्भागवते.1-3-21) चतुर्धा विभक्तेषु वेदेषु एकमप्यध्येतुमशक्तानामल्पप्रज्ञानां पुंसामनुग्रहार्थं वेदतरोशशास्त्रा बहुविधाश्वक्रे । अधुना-

तने काले स्वपरम्परागतायामेकस्यां शास्त्रायामधीतायामपि “ वनैकदेशे पुष्पिते वनं पुष्पितमितिवत् ” वेदोऽधीतः इति व्यवहारः सङ्घच्छते । तासां बहुविधशास्त्रानामपि बहुविधाशिक्षाः वसिष्ठ-याज्ञवल्क्यकात्यायन-भरद्वाज-पराशर-माण्डव्य-पाणिनि-गौतम-लोमश-व्यास-कौण्डन्य-शाम्भु-नारदप्रभृतिभिः महर्षिभिः प्रणीतास्सन्ति । शुक्लयजुर्वेदीयमाध्यन्दिनशास्त्रायाः पञ्चविंशतिशिक्षा आसन्निति कृष्णयजुशशास्त्रासम्बन्धिन्यः व्यासकौण्डन्यभरद्वाजमुनिकर्तृकाः कतिचन शिक्षास्सन्ति एवमेव ऋगवेदार्थवेदशास्त्रानां तत्तन्महर्षिकृतशिक्षाबाहुल्यं अङ्गीकर्तव्यम् । यद्यपि महाभाष्यकृता भगवता पतञ्जलिना पस्पशाहिके “ एकशतमध्यर्युशास्त्राः सहस्रवर्त्मा सामवेदः एकविंशतिधा बाहृच्यं नवथा आर्थर्वणो वेदः” इति प्रतिवेदं शास्त्रासञ्चानिर्दिष्टास्ति । इदानीमनेकशास्त्राः अध्ययनाध्यापनपरम्परातो लुप्ताः । तथैव तदीयशिक्षा अपि कालगर्भे लीनाः । तथापि अधुनातने काले काश्वन उपलभ्यन्ते । तत्संरक्षणे एवास्माकं प्रवृत्तिः । शिक्षाशास्त्रस्यास्य संहितापदवर्णकालजटादीनां लक्षणं विषयः तद्ज्ञानं प्रयोजनम् । तथाहि श्लो ॥ संहितापदवर्णानां कालादीनां च लक्षणम् ।

एतानि सम्यगष्टौ च विदित्वा लक्षणानि यः । ।

इति व्यासशिक्षान्ते “ एतानि लक्षणानि ” इत्युत्त्या हल् विसर्गा-
स्वरसन्धिलक्षणानि विषय इति “ सम्यग्विदित्वा ” इति कथनेन
तद्ज्ञानं प्रयोजनमित्यवगतम् । पुनः व्यासकौण्डन्यशिक्षयोः
श्लो । । लक्षणज्ञस्तदाप्नोति ब्रह्मज्ञानं हि शाश्वतम् ।

लक्षणज्ञो हि विप्राणां सकलं भद्रमश्चुते । ।

इति वाक्यतः ब्रह्मज्ञानं सकलं भद्रमित्यादिकं प्रयोजन-
प्रयोजनमुक्तं बोध्यम् । यथा व्याकरणस्य साधुशब्दाः विषयाः तद्ज्ञानं
प्रयोजनं “ रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः ” प्रयोजनप्रयोजनान्युक्तानि तद्वत् ।
किञ्च पाणिनीयशिक्षायां “ पुनर्व्यक्तीकरिष्यामि वाच उच्चारणे विधिम् ”
इति शिक्षायाः वागुच्चारणं विषयः उक्तः ।

ननु सः पूर्वोक्तस्वरवर्णादिलक्षणविषयेण विरुद्ध्यत इति चेन्न ।
स्वरवर्णादिलक्षणज्ञानपूर्वकं वागुच्चारणं विषय इति कथनेन न विरोधः ।

ननु वागुच्चारणमाचार्योपदेशादेव सिद्धम् । प्रवक्ताह्याचार्यस्सा-
धीय एव ब्रूते । न कदाचिदसाधु । यदि शिष्याणां प्रमादतः अशक्तितो
वा असाध्वापद्येत । तदा पुनराचार्येण सुशिक्षितस्सन् साध्वेव वक्तुं
प्रभवेच्छिष्यः । तस्मादनर्थकं शिक्षाशास्त्रमिति चेन्न । यद्यपि प्रवचनत-

स्सिद्धं वागुच्चारणं तथापि अस्मिन् स्थाने अनेन करणेन अयं वर्णः
उच्चारयितव्यः इति यावन्नविज्ञायते तावदपराध्मोति स्वरतो वर्णतश्च ।
ततश्च यजमानाशास्यमानाध्येतृणां प्रत्यवायः आपद्येत । एवं हि
शिक्षाकृतामुपदेशः जागर्ति । “ स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति ” इति
यजमानस्यानर्थः । “ अनक्षरमनायुष्यम् ” इत्याशास्यमानानां श्रेयो
हानिः । “ हस्तहीनं तु योऽधीते ” इत्यध्येतुः प्रत्यवायः ।
श्लो । । लक्षणेन विनाऽध्यायं यः पठेदपि सर्वदा ।

नैव तत्कलमाप्नोति सविप्रस्सुजनोऽपि हि ।

लक्षणं न त्यजेद्वीमान् सम्प्रदायोऽन्यथा भवेत् । ।

इत्यादिशिक्षावचनतः शिक्षाशास्त्रोक्तस्वरवर्णादिज्ञानविहीना-
ऽध्येतारः सम्यग्ब्ययनफलभाजो न भवन्तीत्यवगम्यते । न केवलमे-
तावदेव । अज्ञातात्थनिस्थानकरणप्रयत्नमात्राकालादिलक्षणाध्येतारः
लुप्तवेदाध्ययनसम्प्रदायाश्च स्युरिति स्पष्टम् । अतः “ एतत्सर्वं तु विज्ञेयं
छन्दोभाषामधीयता ” (तै.प्रा.24-5) इति कौमारवचनेन छन्दोभाषां
वेदवाचम् अधीयता अध्येत्रा “ गुरुत्वं लघुता साम्यम् ” (तै.प्रा.24-5)
इत्याद्यष्टादशविधं हस्तवीर्घपूतलोपागमविकारादिकम् अवश्यं विज्ञेयम्
। अपि च महाभाष्ये “ एकशब्दस्सम्यक् ज्ञातः सुप्रयुक्तः शास्त्रान्वितः

स्वर्गे लोके कामधुक् भवति ” इति श्रुत्यर्थविवरणपर-
तत्वालोकटीकाकृता एवं प्रतिपादितमस्ति । कथं ? शिक्षाप्रतिपादित-
शब्दप्रयोगपद्धत्या यथास्थानप्रयत्नादिमद्वर्णमुच्चारयता अर्थमनुसन्द-
धता सुप्रयुक्तः यः शिक्षानिषिद्धाम्बूकृतादिदोषविरहितश्च शब्दः स्वर्गे
लोके च कामधुक् भवति । व्याख्यानेस्मिन् व्याकरणशास्त्रीयार्थ-
ज्ञानोपयोगित्वं शिक्षाशास्त्रीयोच्चारणस्यास्तीति सूचितम् । अन्यथा
विरुद्धार्थापत्तेः । तथाहि “ हस्वो दीर्घः पूत इति कालतो नियमा अचि,
यथेन्द्रशत्रुस्वरतोऽपराधात् ” इत्याद्युक्तरीत्या नगनागादिशब्देषु
कालभेदादर्थभेदः इन्द्रशत्रुप्रभृतिपदेषु स्वरभेदादर्थभेदश्च स्यात् । येन
कालेन स्वरेण वा यो वर्णः प्रयोक्तव्यः सः वर्णः तेनैव कालेन स्वरेण
प्रयोक्तव्यः । अन्यथा विरुद्धार्थापत्तिः स्यात् । अतः शिक्षादिशास्त्रीयो-
च्चारणस्य व्याकरणोक्तार्थज्ञानोपयोगित्वमुक्तम् । तथाप्रयुक्तशशब्दः
इहलोके पशुपत्रवित्ताद्यभ्युदयलाभप्रयोजनको भूत्वा स्वर्गलोके स्वर्गा-
नन्दप्रदश्च भवति । अन्यच्च
श्लो । । संहितां च पदं वापि क्रमं चैव जटां पठन् ।

लक्षणज्ञस्तदामोति ब्रह्मज्ञानं हि शाश्वतम् ॥

इति संहितापदादिलक्षणज्ञः परम्परया ब्रह्मविद्ववेत् । प्रसङ्गात्
पदक्रमपाठयोः श्रुतिमूलकत्वमुच्यते । ऐतरेयारण्यके संहितापदक्रमो-
पासनाप्रसङ्गे “ पृथिव्यायतनं निर्भुजं दिव्यायतनं प्रतृणं अन्तरिक्षा-
यतनमुभयमन्तरेण ” (ऐ.आ.3-1-2) इति । अत्र निर्भुजशब्दः संहिता-
वाचकः । अत्र सायणाचार्यः यदि सन्धिं प्रवर्तयति तन्निर्भुजस्य
रूपमिति श्रुतिमवतार्य भुजसदृशौ पूर्वोत्तरशब्दौ यस्मिन् संहितारूपे
उच्चारणे तदुच्चारणं निर्भुजमिति निर्वचनमाह । प्रतृणशब्दः पदपाठ-
वाची विच्छेदरूपहिंसावाचिना प्रतृणशब्देन पदमभिधीयत इति
निरुक्तात् । उभयमन्तरेणोति क्रमपाठो विवक्षितः । आयतनशब्दः
आश्रयवाचकः । यतः पृथिवीस्वर्गान्तरिक्षलोकानाश्रित्य रित्थाः
संहितापदक्रमपाठाः तान् स्वकीयायतनपृथिवीस्वर्गान्तरिक्षलोकत्वेन
ध्ययेदिति सायणभाष्यसारांशाः ।

“ अन्नाद्यकामः निर्भुजं ब्रूयात् । स्वर्गकामः प्रतृणम् ।
उभयकामः उभयमन्तरेण ” (तै.आ.3-1-2) “ क्रमाध्ययनसम्पन्नो
देवत्वमधिगच्छति ” इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिः संहितापदक्रमपाठानां
अन्नस्वर्गतदुभयप्राप्यादिप्रयोजनान्युक्तानि ।
श्लो । । उत्तमो लक्षणज्ञानी लक्ष्यज्ञानी तु मध्यमः ।

लक्ष्यलक्षणयोज्ञानी तद्विपात्रं प्रशस्यते ॥

इति कौण्डन्यशिक्षावचनेन लक्ष्यमात्रज्ञानी मध्यम इति तद-
पेक्षया लक्षणज्ञानी उत्तमः । तस्मादपि लक्ष्यलक्षणज्ञानी अत्युत्तम इति
स एव पात्रभूत इति प्रशंसितः ।
श्लो । । पदक्रमविशेषज्ञो वर्णक्रम विचक्षणः ।

स्वरमात्राविभागज्ञो गच्छेदाचार्यसंसदम् ॥ (तै.प्रा.24-6)

इति कौमारवचनात्

श्लो । । यो जटामात्रविद्वह्न सन्धिज्ञो विष्णुरुच्यते ।

ईश्वरस्सर्वसन्धिज्ञः इत्येवर्षिभिरीरितः ॥

इति व्यासशिक्षावचनाच्च पदक्रमजटापाठादिलक्षणज्ञः
त्रिमूर्तिस्वरूपो भवतीति प्रशंसितः । पदक्रमादिघनान्तपाठेषु सन्धि-
ज्ञानापेक्षा उत्तरोत्तरं भूयसी दृश्यते । समस्तसन्धिविज्ञानं तु शिक्षा-
शास्त्राधीनं भवति । कर्मभूयस्त्वात् फलभूयस्त्वमिव सन्धिविज्ञान-
भूयस्त्वात् फलभूयस्त्वमङ्गीकृतम् । जटामालाद्यपेक्षया घनपाठस्य
अधिकसन्धिविज्ञानसाध्यत्वात् घनपाठी सर्वसन्धिज्ञः ईश्वरस्वरूपो
भवतीति अत्यन्तं प्रशंसितः । कौण्डन्यमहर्षिणा स्वशिक्षायां यजुर्वेदे
श्लो । । जटा माला शिखा रेखा ध्वजो दण्डो रथो घनः ।

अष्टौ विकृतयः प्रोक्ताः क्रमपूर्वा मनीषिभिः ॥

इति जटादिघनान्तविकृतिपाठाः अष्टसङ्ख्याकाः उक्ताः । ते
विकृतिपाठाः क्रमपूर्वा इति तेषां सामान्यलक्षणं विद्वद्विरुक्तम् । न
चास्याः कौण्डन्यशिक्षायाः यजुर्वेदाविषयत्वं शङ्खम् । “ वर्णानां
षष्ठिसङ्ख्या स्यात् इत्युक्तं याजुषां मते ” इति कौण्डन्यशिक्षावचनात्
कौण्डन्यशिक्षा यजुर्वेदीयेति सुस्पष्टमवगम्यते ।
श्लो । । संहिता प्रकृतिः प्रोक्ता पदस्यैतत्कमस्य तु ।

जटायाः प्रकृतिस्त्वेषः एवं नित्यं निबोधत ॥

इति शिक्षावचनेन पदपाठक्रमपाठयोः संहिता प्रकृतिरिति
जटापाठस्य तु क्रमपाठः प्रकृतिरिति श्लोकस्थ एष इति पुंलिङ्गप्रयोगात्
सम्यगवगतम् । यतः क्रमः तत्तजटायाः आद्यन्तयोः वर्तते । अयं च
श्लोकः प्रातिशारव्यस्य (11-9) सूत्रव्याख्यने गार्ग्यगोपालयज्वना
वैदिकाभरणे उदाहृतः । विकृतिपाठेषु घनपाठस्य सर्वोत्तमत्वात् वेदा-
ध्येतषु घनपाठिनस्सर्वोत्तमा इति ते लोके विशिष्टगौरवभाजो भवन्ति ।
घनपाठप्रशस्तमधिकृत्य कौण्डन्यशिक्षाश्लोकाः अत्रोदाहियन्ते ।

घनपाठमाहात्म्यम्

श्लो । । जटादिविकृतीनां ये पारायणपरायणाः ।
महात्मानो द्विजश्रेष्ठाः ते ज्ञेयाः पङ्किपावनाः ॥ ।
श्लो । । घनपारायणं यस्तु सकृत्कुर्याद्विजोत्तमः ।
स वै ब्रह्म स वै विष्णुः स वै रुद्रो न संशयः ॥ १२ ।
श्लो । । कोटिजन्मकृतं पापं ब्रुवतां नश्यति क्षणात् ।
श्रृण्वन्तश्श्रद्धया भक्त्या सहस्राणां गवां फलम् ॥ १३ ।
श्लो । । लभेरन् दानजं तस्य पाठकानां च पूजनम् ।
यः करोति शिवस्थानं लभते नात्र संशयः ॥ १४ ।
श्लो । । पठतां श्रद्धया पूजां यः करोति नरोत्तमः ।
ब्रह्मलोकनिवासी सन् ब्रह्मणा सह मोदते ॥ १५ ।
श्लो । । पठतां श्रृण्वतां चापि पूर्णायुस्सर्वसम्पदः ।
पाठकानां च पूजायामैर्धर्यमतुलं भवेत् ॥ १६ ।
ये जटापाठप्रभृतिघनान्तविकृतिपाठपारायणतत्पराः ब्राह्मणो-
त्तमाः ते महात्मानः स्वीयपङ्क्तौ भोक्तुमुपवेष्टमनर्हान् पापिनः सहस्र-
सङ्ख्याकानपि शुद्धान् कर्तुमर्हन्ति । यः द्विजोत्तमः एकवारं वा घनपारा-
यणं कुर्याच्चेत् सः ब्रह्मविष्णुमहेश्वररूपो भवतीत्यत्र नातिशयोक्तिरस्ति

। घनपाठं पठतां कोटिजन्मकृतं पापमपि क्षणकाले एव नश्यति ।
घनपाठं ये भक्त्या श्रद्धया च श्रृण्वन्ति ते सहस्रगोदानफलभाजस्युः ।
घनपाठिनः श्रद्धया ये अर्चन्ति तेषामिहलोके अखण्डैश्वर्यलाभः अन्ते
कैलासनिवासप्राप्तिश्च भविष्यतीत्यत्र संशयः नास्ति । किञ्च तेषां ब्रह्म-
लोके निवासः ब्रह्मानन्दानुभवश्च अवश्यं सिद्ध्यति । ये घनपाठं पठन्ति
ये च श्रृण्वन्ति तेषां सम्पूर्णायुर्भाग्यं सर्वसम्पत्सिद्धिश्च भविष्यति ।
जटादिघनान्तविकृतिपाठेषु अनुलोमपाठः विलोमपाठ इति पाठद्वय-
मस्ति । अनुलोमपाठः पदद्वयस्य संहितापाठ एव । विलोमपाठस्तु
तद्विपरीतः । स न पठनीयः इति केचित् वदन्ति । तदसत् । विलोम-
पाठस्य श्रुतिप्रमाणकत्वात् अत एव विलोमपाठस्य सम्प्रदायसिद्धत्व-
मप्यस्तीत्यादौ सम्प्रदायसिद्धत्वमधिकृत्योच्यते । तथाहि माधवीय-
शङ्करविजयग्रन्थे द्वितीयसर्गे

श्लो । । वेदे पदकमजटादिषु तस्य बुद्धिं
संवीक्ष्य तज्जनयिता बहुशोऽप्यपृच्छत् ॥ (श्लो.24)

(1926 संवत्सरे चेन्नपुर्या वाविळळ मुद्राक्षरशालायां मुद्रिते)

यस्य पुत्रत्वेन श्रीशङ्कराचार्यः अवतरिष्यति सः शङ्करपिता
शिवगुरुः गुरुकुलात् समाप्तविद्यस्सन् स्वपितुर्विद्याधिराजस्य समीप-

माजगाम यदा तदा पित्रा पुत्राधीतविज्ञानजिज्ञासया कृतप्रश्नसन्दर्भे
प्रकृतश्लोके जटादिषु इत्यत्रादिशब्देन शिखाघनादिष्विति श्रीशङ्कराचा-
र्यविजयडिप्पिण्डमव्याख्यानेऽस्ति । एवच्च पिता विद्याधिराजः स्वपुत्रस्य
शिवगुरोः घनान्ताध्ययने प्रज्ञापाटवं ज्ञात्वा बहुशोऽपृच्छदित्यनेन
श्रीशङ्कराचार्यपिता शिवगुरुः वेदे घनान्ताधीतीति स्पष्टमवगतम् ।
किञ्च तस्मिन्नेव शङ्करविजयग्रन्थे त्रयोदशसर्गे
श्लो । सत्यं यदात्थ विनयिन् मम याजुषीया

शाखा तदन्तगतभाष्यनिबन्ध इष्टः ।

तद्वार्तिकं मम कृते भवता प्रणेयं

सच्चेष्टिं परहितैकफलं प्रसिद्धम् ॥ (श्लो.65)

इति पञ्चषष्ठिश्लोकेन तदीयशङ्कराचार्यविजयडिप्पिण्डमव्याख्यानेन
च श्रीशङ्कराचार्याः कृष्णयजुस्तैत्तिरीयशाखिन इत्यवगतम् । तेन
श्रीशङ्कराचार्याणां पिता शिवगुरुः कृष्णयजुस्तैत्तिरीयघनान्ताधीतीति
सुस्पष्टमेव ।

अत्र श्रीशङ्कराचार्याणां स्वीयवेदशाखाप्रकटनसन्दर्भः प्रकृत-
श्लोकोक्तः श्रीशङ्कराचार्यविजयडिप्पिण्डमव्याख्यानानुसारमेवं ज्ञातव्यः ।
तथाहि सुरेश्वराचार्यप्रणीतनैष्कर्म्मसिद्धिग्रन्थावलोकनेन तदीयाद्वैत-

वैदुष्यादिभिः प्रकटितगुरुभक्तिशङ्खविनयोक्तिभिश्च अत्यन्तं सन्तुष्टा-
न्तरज्ञाः श्रीशङ्कराचार्याः हे सुरेश्वराचार्य ! मदीयतैत्तिरीयोपनिषदः
मत्प्रणीतभाष्यस्य मदर्थं वार्तिकप्रबन्धं विधाय मदिष्टग्रन्थविरचनेन
ममात्यन्तं प्रीतिपात्रं भव । यतस्सतां प्रवृत्तिः परोपकाराय भवतीति
प्रसिद्धं खलु ! इति । अथ विलोमपाठस्य श्रुतिसम्मतत्वं निरूप्यते ।

विलोमपाठस्य श्रुतिसम्मतत्वम्

(1) प्रवर्ग्याख्ये कर्मणि उपस्थानमन्नेषु “ दिविधा इमं यज्ञम् ।
यज्ञमिमं दिविधाः” (तै.आ.4-9-4) इति वाक्यद्वयं श्रूयते । अत्र
सायणभाष्यमेवमस्ति । हे अश्वीन्द्ररूप ! प्रवर्ग्यदेव ! अस्मदीयमिमं
यज्ञं दिविधाः द्युलोके स्थापय । द्विरुक्तिरादरार्था इति अत्र द्युलोके
यज्ञस्थापनप्रार्थनात्मकार्थस्य द्विरुक्त्याः आदरार्थत्वस्य च अनुलोम-
विलोमपाठयोस्तुल्यत्वेन अर्थभेदो नास्ति । तथाच “ यज्ञमिमं
दिविधाः” इति विलोमपाठस्य श्रुतिसम्मतत्वं ज्ञेयम् ।

(2) न केवलमेतावदेव । कर्तूनामपि अनुलोमविलोमपद्धत्या
अनुष्ठानं श्रुतिविहितमस्ति । तथाहि संवत्सरसत्रयागे “ ज्योतिष्ठोमं
प्रथममुपयन्त्यस्मिन्नेव तेन लोके प्रतितिष्ठन्ति गोष्टोमं द्वितीयमुपय-
न्त्यन्तरिक्ष एव तेन प्रतितिष्ठन्त्यायुष्टोमं तृतीयमुपयन्त्यमुष्मिन्नेव तेन

लोके प्रतितिष्ठन्ति ” (तै.सं.7-4-11) अत्र सायणभाष्यमेवमस्ति । ज्यतिष्ठोमगोष्टोमायुष्टोमाः एकाहर्विशेषाः । एतैरनुलोमप्रतिलोमगतैः अभिप्लवषड्हस्सम्पद्यते । तस्मिन् षड्हे पूर्वभागवर्तिनः अनुलोमगताः एते अनुष्टेयाः । क्रमेण एतैः लोकत्रये प्रतिष्ठा भवति । ज्योतिरादीनां भूरादिरूपत्वात् एतेषां त्रयाणामनुष्टानेन सत्रिणः लोकत्रये प्रतिष्ठिताः सुखेन व्यवहरन्तीति । किञ्च “ उभयतोज्योतिषा यन्त्युभयत एव सुवर्गे लोके प्रतितिष्ठन्तो यन्ति ” (तै.सं.7-4-11) अत्र भाष्यं ज्योतिर्गौरायुरित्येवं आनुलोम्ये सति आदौ ज्योतिः । आयुर्गौर्ज्योतिरित्येवं प्रातिलोम्ये सति अन्ते ज्योतिः । एवमुभयतोज्योतिषा षड्हेन अनुष्टाने सति स्वर्गप्रवेशकाले फलावसानकाले च प्रतितिष्ठन्तः अवज्ञारहितास्सन्तः सञ्चरन्तीति । अत्र ज्योतिरादिक्रतूनाम् अनुलोमविलोमविधानेन कर्तव्यता उक्ता । अनुलोमगतज्योतिर्गौरायुरिति पुण्यकर्मत्रयानुष्टानफलत्वेन पृथिव्यादिकमात् अन्ते स्वर्गलोकः प्राप्तः । पुण्यवशात् प्राप्तस्वर्गाणां पुण्यक्षये सति पुनः भूलोकप्राप्तिरवश्यंभाविनी, “ क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ” इति श्रुतेः । एवं च स्वर्गारोहणसाधकक्रतूनां यः क्रमः तद्विपरीतः क्रमः स्वर्गादवरोहणे विहितोस्ति, आरोहणादवरोहणस्य विपरीतत्वात् । विषयेस्मिन् एकविंशत्रात्रयागमधिकृत्य किञ्चिद्दु-

च्यते । तथाहि एकविंशत्रात्रयागे परस्सामाख्याहर्विशेषानुष्टानेन प्राप्तस्वर्गा अपि यजमानाः पृष्ठसामाख्याहर्विशेषानुष्टानेन स्वर्गात्पुनर्मानवलोकमवरोहन्ति । स्वर्गादवरोहणार्थमनुष्टानं किमर्थमिति प्रश्नस्य श्रुतिरुत्तरमेवं ब्रूते “ यदिमं लोकं न प्रत्यवरोहेयुरुद्धा माद्येयुर्यजमानाः प्र वा मीयेरन् ” (तै.सं.7-3-10) इति । स्वर्गस्थितानां यजमानानां मानवजन्मनि कृतव्यापारस्मरणाभावे ते यजमानाः उन्मत्ता वा मृता वा भवेयुः । अतः स्वर्गं प्रत्यारोहणार्थमिव स्वर्गादवरोहणार्थमपि अनुष्टानं श्रुत्या विहितमित्यारोहणावरोहणे श्रौते बोध्ये ।

(3) अतिग्राह्यपात्रसोमरसग्रहणतत्साधनमन्त्रविषयेषि अनुलोमविलोमविधानं श्रुत्युपदिष्टमस्ति । “ यं प्रथमं गृह्णातीममेव तेन लोकमभिजयति यं द्वितीयमन्तरिक्षं तेन यं तृतीयममुमेव तेन लोकमभिजयति ” (तै.सं.3-3-6) गवामयनारव्यसत्रयागः संवत्सरानुष्टेयोस्ति । तत्संवत्सरस्य पूर्वमासषड्हं उत्तरमासषड्हं चेति द्वौ भागौ । तयोर्मध्ये विषुवत्संज्ञकमेकं प्रधानमहर्भवति । विषुवदहः पूर्वेषु त्रिषु दिनेषु परस्सामाख्येषु (1) अन्यस्त्वौषधीभ्यो गृह्णामि (2) ओषधीभ्यस्त्वा प्रजाभ्यो गृह्णामि (3) प्रजाभ्यस्त्वा प्रजापतये गृह्णामि इति समाप्तात्मन्त्रक्रमेण आग्नेय, ऐन्द्र, सौर्यातिग्राह्यान् क्रमेण गृह्णीयात् ।

सोऽयमनुलोमक्रमः। एवं सोमग्रहणानुष्ठानेन यजमानः अनुलोम-
क्रमेण पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकान् जयति । विषुवदह्नः परेषु त्रिषु दिनेषु
अर्वाक्सामारव्येषु (1) प्रजाभ्यस्त्वा प्रजापतये गृह्णामि (2) ओषधीभ्य-
स्त्वा प्रजाभ्यो गृह्णामि (3) अद्यस्त्वौषधीभ्यो गृह्णामि इति व्यत्क्रमप्राप्त-
मन्त्रैः सौर्य, ऐन्द्र, आग्नेयान् व्युक्तमप्राप्तान् अतिग्राह्यान् गृह्णीयात् । तेन
यजमानः द्युलोकादीन् विलोमक्रमेण भूलोकमारुद्धवान् भवति,
“पुनरिमं लोकं प्रत्यवरोहन्ति” इति श्रुतेः। एकस्मिन्नेव विषुवद्दिने
मन्त्राणां ग्रहाणां च समान्नातक्रमेण आग्नेयैन्द्रसौर्यातिग्राह्याः विलोम-
क्रमेण सौर्य, ऐन्द्र, आग्नेयातिग्राह्याः ग्रहीतव्याः। एवं मन्त्राणां
ग्रहाणां आरोहणावरोहणविधानं श्रुतिसम्मतं बोध्यम् ।

(4) पुनः गवामयनसत्रयागे तेष्वेवाहस्सु अतिग्राह्यग्रहणे कश्चि-
द्विशेषः तैत्तिरीयब्राह्मणे “ सन्तनय एते ग्रहा गृह्यन्ते । अतिग्राह्याः
परस्सामसु । इमानेवैतैर्लोकान्सन्तन्वन्ति । मिथुना एते ग्रहा गृह्यन्ते
। अतिग्राह्याः परस्सामसु । मिथुनमेव तैर्यजमाना अवरुन्धते ”
(तै.ब्रा.1-2-2) इति विहितोस्ति । उभयतोज्योतिषा यन्तीति पूर्वोदा-
हृतश्रुत्युक्तरीत्या अनुलोमविलोमयोः प्रथमषष्योः ज्योतिराख्ययोरहोः
“ अद्यस्त्वौषधीभ्यः” इति मन्त्रयुक्तः सौर्याख्यः अतिग्राह्यः द्विरावृत्तः ।

पुनरनुलोमविलोमयोः गोनाम्नोः द्वितीयपञ्चमयोः अहोः “ ओषधीभ्य-
स्त्वा प्रजाभ्यः” इति मन्त्रयुक्तः ऐन्द्रातिग्राह्यः द्विरावृत्तः । पुनः अनु-
लोमविलोमयोः आयुर्नाम्नोः तृतीयचतुर्थयोः अहोः “ प्रजाभ्यस्त्वा ”
इति मन्त्रयुक्तः आग्नेयातिग्राह्यः द्विरावृत्तः । एवं प्राप्तद्वित्वसाम्यं
पुरस्कृत्य एते ग्रहाः मिथुनरूपास्सम्पद्यन्ते । तैर्यजमानाः मिथुनं
प्राप्तुवन्ति । इतोपि कश्चन विशेषः उच्यते अनुलोमानुष्ठानात् व्युक्तमा-
नुष्ठानस्यैव वैशिष्ट्यलक्षणः “ ये वा इतः पराञ्च संवत्सरमुपयन्ति । न
हैनन्ते स्वस्ति समश्वृते । अथ येऽमुतोऽर्वाञ्चमुपयन्ति । ते हैनञ्च
स्वस्ति समश्वृते ” (तै.ब्रा.1-2-2) अत्र सायणभाष्यमेवमस्ति । ये
यजमानाः इतः भूलोकरूपात् “ अद्यस्त्वौषधीभ्यः” इति मन्त्रयुक्तात्
प्रथमाग्नेयातिग्राह्यादारभ्य पराञ्च अनुक्रमगतमेव संवत्सरक्रतुमनुति-
ष्टन्ति । ते यजमानाः एनं क्रतुं स्वस्ति क्षेमेण न समश्वृते । न सम्यक्
प्राप्तुवन्ति । ये तु विषुवतः ऊर्ध्वं अमुतः द्युलोकरूपात् “ प्रजाभ्यस्त्वा ”
इति मन्त्रयुक्तात् तृतीयसौर्याति-ग्राह्यादारभ्य अर्वाञ्च व्युक्तमगतं
संवत्सरक्रतुमनुतिष्टन्ति त एव यजमानाः एनं क्रतुं स्वस्ति क्षेमेण
समापयन्तीति एतेन यजमानाः व्युक्तमानुष्ठानेनैव सम्यग्नुष्ठित-
कर्माणः सम्पूर्णक्रत्वनुष्ठानफलभाजश्च भवन्तीति सूक्तम् ।

(5) सावित्रचित्यम्भुपस्थानमन्ब्रेषु “ दिवं मे यच्छ । अन्तरिक्षं मे यच्छ । पृथिवीं मे यच्छ । पृथिवीं मे यच्छ । अन्तरिक्षं मे यच्छ । दिवं मे यच्छ ” (तै.ब्रा.3-10-4) इत्यवरोहणविधानं दृष्टम् । हे अग्ने ! स्वर्गान्तरिक्षपृथिवीलोकान् मदर्थं देहीति यजमानप्रार्थना श्रूयते । ननु भूलोके स्वनुष्ठितकर्मणो यजमानस्य मरणादूर्ध्वं अनुष्ठानमहिम्ना भूरादिक्रमेण द्युलोकप्राप्तिः सिध्यति । एवं स्थिते अत्र यजमानोपस्थानमन्ब्रेषु “ पृथिवीं मे यच्छ ” इत्यनारभ्य “ दिवं मे यच्छ ” इति द्युलोकेन प्रारम्भः कथं वा सञ्च्छते ? इति चेदुच्यते । कर्मफलानुभवाय भूलोकात् स्वर्गं गच्छतो यजमानस्य मध्ये अन्तरिक्षलोकप्राप्तिः अर्थसिद्धैव । कर्मफलत्वेन प्राप्तव्यलोकेषु द्युलोकस्य उत्तमत्वात् तत्प्रार्थना आदौ कृता । अत एव “ आरोहणावरोहणयोः मम स्वातन्त्र्यं देहीति ” तत्र सायणभाष्यात् यजमानस्य पुण्यक्षयानन्तरं स्वर्गादवरोहणं पुनः कर्मानुष्ठानबलात् स्वर्गारोहणं इत्येवम् आरोहणावरोहणे भवेतामित्यर्थसिस्थिति ।

(6) तैत्तिरीये सृष्टिप्रतिपादकवाक्येषु “ आत्मन आकाशस्सम्भूतः ” इत्यारभ्य पृथिव्यन्ता सृष्टिः अवरोहणक्रमेणैव श्रुता । प्रक्षयकाले “ पृथिव्यप्सु प्रलीयते । तेजस्यापः प्रलीयन्ते । तेजो वायौ

प्रलीयते । वायुर्लीयते व्योम्नि । तच्चाव्यक्ते प्रलीयते । अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन् निष्कले च प्रलीयते ” इत्यादिश्रुतिस्मृतिषु पृथिव्यादिव्युत्क्रमेण लयः श्रूयते । एवं विलोमपद्धत्याः श्रुतिसम्मतत्वं बोध्यम् ।

(7) पितृमेधे एवं श्रूयते । “ पृथिवीङ्गच्छान्तरिक्षं गच्छ दिवं गच्छ दिशो गच्छ सुवर्गच्छ सुवर्गच्छ दिशो गच्छ दिवं गच्छान्तरिक्षं गच्छ पृथिवीङ्गच्छ ” (तै.आ.6-9) एषूपस्थानाङ्गमन्ब्रेषु अनुलोमविलोमविधानं श्रूयते । मरणानन्तरं जीवेन कर्मफलानुसारं प्राप्तव्याः पृथिव्यादिस्वर्गान्ता लोकाः कर्मफलक्षयानन्तरं जीवः स्वर्गात् पुनः भूलोकं प्राप्नोति, “ क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशान्ति ” इति श्रुतेः । एवं तत्त्वलोकारोहणावरोहणे जीवगती श्रुत्युक्ते बोध्ये । नन्वेतन्मन्त्रगतद्युशब्दसुवशशब्दयोः स्वर्गपर्यायत्वेन पौनरुक्त्यापत्तिः पृथिव्यादिस्वर्गान्तलोकवाचकशब्दमध्ये तदवाचकदिक्छब्दस्य असाङ्गत्यापत्तिश्चेदिति चेन्न । “ नवैतान्यहानि भवन्ति । नव वै सुवर्गा लोकाः । यदेतान्यहन्युपयन्ति । नवस्वेव तत्सुवर्गेषु लोकेषु सत्रिणः प्रतितिष्ठन्तो यन्ति ” (तै.ब्रा.1-2-3) इत्यत्र अष्टदिक्पालकपरिपालितस्वर्गमध्ये ऊर्ध्वदिग्गतस्वर्गश्रवणान्न शङ्कावकाशः । अत्र सायणभाष्यसारांशः लिख्यते । संवत्सरसाध्यगवामयनसत्रयागे मासषङ्कमध्यस्थविषुवद्विनात्पूर्व

पश्चाच्च चत्वारि चत्वार्यहानि विषुवदहा साकं नवाहानि सम्पद्यन्ते । तान्यनुष्ठेयानि भवन्ति । अष्टाभिः लोकपालैः परिपालिताः अष्टसङ्घाकाः स्वर्गलोकाः । तेषां मध्ये कथिदूर्ध्वदिग्वर्तीं स्वर्गं इत्येवं नवसङ्घाकास्वर्गास्सम्पद्यन्ते । यथोक्तानुष्ठानेन नवस्वपि लोकेषु सत्रिणः प्रतिष्ठां प्राप्नुवन्तो गच्छन्ति । तेन अष्टदिक्पालकपरिपालितस्वर्गलोकाष्टकसत्वात् मन्त्रस्थदिक्छब्दस्य असाङ्गत्यदोषो नास्ति । दिक्पालकपरिपालितस्वर्गः द्युशब्दवाच्यः । अष्टसु मध्ये ऊर्ध्वदिग्वर्तीं स्वर्गः सुवश्शब्दित इति न पौनरुक्तयदोषापत्तिः । सुवश्शब्दस्य स्वर्गार्थत्वे “सुवर्नं ज्योतिः” (तै.सं.4-4-4) “यजमानाय वार्यम् । आसुवस्करस्मै” (तै.आ.3-2) इत्यादिश्रुतीनां प्रमाणत्वात् एवं विलोमपाठः श्रुतिसम्मतः उदाहृतः ।

(8) कस्मिंश्चिन्नैमित्तिकप्रयोगे दशहोतृमन्त्रेण आश्रीघ्रे कर्तव्यहोममन्त्राणां प्रतिलोमविधानमेवं श्रूयते । “यदेनमार्त्तिज्याद्वृत्तं सन्तं निर् हरेन् । आश्रीघ्रे जुहुयादशहोतारम् । चतुर्गृहीतेनाज्येन । पुरस्तात्प्रत्यज्ञिष्ठन् । प्रतिलोमं विग्राहम्” (तै.ब्रा.2-3-2) इति आर्तिज्यार्थं वृत्तं पुरुषं इतरे यदि द्वेषेण आर्तिज्यात् निराकृतवन्तः निराकृतः पुरुषः आश्रीघ्रे चतुर्गृहीतेनाज्येन अग्नेः पुरस्तात् अग्नेः प्रत्यग्भिमुखस्तिष्ठन्

जहुयात् । यदप्यग्नेः पश्चात् स्थित्वा प्राङ्गुखस्सन् अग्न्यभिमुखो भूत्वा होमाचरणं नित्यकाम्यादिषु दृष्टं तथाप्यस्य आभिचारिकत्वात् “पुरस्तात्प्रत्यज्ञिष्ठन्” इति प्रतिलोमं विग्राहमिति च विहितमस्ति । तत्कथमिति चेत् “चित्तिस्मुक्” इत्यारभ्य आनुलोम्येन पठितसामाध्वर्युरित्यन्तदशवाक्यानां प्रतिलोमं सामाध्वर्युरित्यारभ्य चित्तिस्मुगिति वाक्येन समाप्तिः यथा भवेत्तथा प्रतिवाक्यं विगृह्य विगृह्य पृथक् पृथक् आहुतीः जुहुयात् । एवं आर्तिज्यनिराकृतेन पुरुषेण कृतहोममहिम्नायः निराकर्ता सः गतप्राणो भवति । होमसाधनमन्त्राणां प्रतिलोमविधानं दृष्टम् । गवामयनसत्रयागीयातिग्राह्यग्रहणे “ये वा इतः पराञ्च संवत्सरमुपयन्ति । न हैनं ते स्वस्ति समश्ववते । अथ येमुतोऽवाञ्चमुपयन्ति । ते हैनङ्ग स्वस्ति समश्ववते” (तै.ब्रा.1-2-2) प्राप्तानुलोमविलोमानुष्ठानयोः विलोमानुष्ठानस्यैव प्राधान्यमुक्तमिति पूर्वं प्रदर्शितम् । अत्रोदाहृतदशहोतृमन्त्राणां वक्ष्यमाणराष्ट्रभृद्धोममन्त्राणां च केवलप्रतिलोमविधानमेव दृश्यते ।

(9) राष्ट्रभृद्धोममन्त्रेषु काम्यप्रयोगाः विहितास्सन्ति । तेषु आभिचारिकप्रयोगोप्यस्ति । “अभिचरता प्रतिलोमङ्ग होतव्याः प्राणनेवास्य प्रतीचः प्रतियौति” (तै.सं.3-4-8) अत्र प्रतिलोमं राष्ट्रभृन्मन्त्रेषु

“ स नो भुवनस्य पते ” इत्यारभ्य “ ऋताषाढूतधामा ” (तै.सं.3-4-7) इत्येवमन्तः प्रतिलोमपाठः। तथाविधहोमेन यजमानः स्वशत्रोः प्राणापानादीन् प्रतीचः विपरीतगतीन् कृत्वा प्रतियौति प्रातिलोम्येन प्रवर्तयति ततः शत्रुः आसन्नमरणो भवति ।

(10) नित्यं जप्यमानगायत्रीमन्त्रोपि शत्रुबाधानिवृत्तये आभिचारिककर्मणि प्रतिलोमविधानेन जप्तव्यो भवतीति सूतसंहितायां यज्ञवैभवखण्डे भगवता वेदव्यासाचार्येण एवमुक्तम् ।
श्लो ॥। गायत्री प्रतिलोमा स्यात् अभिचारेषु कर्मसु ।

मारणे वर्णशः शत्रोः ब्रह्मास्त्रं प्रतिलोमतः ॥ (6-54)

“ चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री ” इति श्रुत्युक्तरीत्या चतुर्विंशत्यक्षराणां प्रातिलोम्येन पठितस्सन् गायत्रीमन्त्रः ब्रह्मास्त्रं भवति । तत् आभिचारिककर्मसु प्रयोक्तव्यमित्यर्थः। एवं दशहोत्राष्ट्रभूद्यायत्रीमन्त्राणां पूर्वोक्तरीत्या वाक्यशः वर्णशश्च प्रतिलोमपाठः श्रुतिसम्मत इति ज्ञेयम् । न च उदाहृतदशहोत्रादिमन्त्रविलोमवाक्यवर्णहोमजपादिवत् घनपाठीयविलोमोच्चारणस्यापि विरुद्धार्थत्वं शङ्ख्यम् । दशहोत्राष्ट्रभूद्यायत्रीमन्त्रगतविलोमवाक्यवर्णानां सङ्कल्पपूर्वकं कर्मजपानुष्ठानाङ्गत्वेन प्राप्तानां तथात्वेषि घनपाठस्य कर्मजपाङ्गत्वाभावात् न विरुद्धार्थत्वं वर्तुं

शक्यम् । अध्ययनतः प्राप्तघनपाठस्य तु पूर्वोदाहृतकौण्डन्यशिक्षाश्लोकषङ्केन ऐहिकामुष्मिकमहाफलस्य कथितत्वात् । किञ्च “ दिविधा इमं यज्ञम् । यज्ञमिमं दिविधाः ” इति प्रभृति “ पृथिवीङ्गच्छान्तरिक्षं गच्छ दिवं गच्छ दिशो गच्छ सुवर्गच्छ सुवर्गच्छ दिशो गच्छ दिवं गच्छान्तरिक्षं गच्छ पृथिवीङ्गच्छ ” (तै.आ.6-9) इत्यन्तं अनुलोमविलोमपाठद्वयोदाहरणानि प्रदर्शितानि । तद्वत् घनपाठेषि अनुलोमविलोमपाठद्वयमस्ति । दृष्टान्तदार्षीन्तिकयोरुभयोरपि ऐहिकामुष्मिकफलप्राप्तेस्तुल्यत्वात् दशहोत्राष्ट्रभूद्यायत्रीमन्त्रविषये केवलविलोमपाठ एव काम्यप्रयोगे श्रुतिनिर्दिष्टः। अत्र दशहोत्रादिमन्त्रीयविलोमपाठोदाहरणानां श्रुतिसम्मतत्वप्रदर्शने तात्पर्यम् । न तु आभिचारिकफलप्रदर्शने । अध्ययनतः प्राप्तघनपाठस्य ब्रह्मादित्रिमूर्तिलोकप्राप्तिरूपविशिष्टफलस्य कौण्डन्यशिक्षोक्तस्य पुनः स्मर्तव्यत्वात् ।

(11) गायत्रीमन्त्रजपप्रारम्भे “ भूर्भुवस्सुवः ” इत्यनुलोमक्रमेण व्याहृतित्रयाणां जपावसानसमये “ सुवर्भुवर्भूः ” इति विलोमेन उच्चारणं गायत्रीमन्त्रजपपराणाम् अनुभवसिद्धमेव ।

(12) “ ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभते ” (तै.ब्रा.3-4-1) इति नरमेध-प्रश्नविषये स्वाभीष्टसिध्यै अनुलोमविलोमपद्धत्या अनुष्ठानम् अनुष्ठात्-लोकस्य विदितचरमेव ।

(13) प्रत्यङ्गिराकल्पोक्तरीत्या प्रत्यङ्गिरामन्त्राणामपि अनुलोम-विलोमविधानेन अनुष्ठानपद्धतिः शाक्तेयसिद्धान्तसम्मतैव ।

(14) सङ्गीतशास्त्रेषि

श्लो । । श्रुतिभ्यः स्युः स्वराः षड्ग्रंष्ठभगान्धारमध्यमाः ।

पञ्चमो धैवतश्चाथ निषाद् इति सप्त ते ॥

तेषां सरिगमपधनीत्यपरा मता । क्रमात् स्वराणां सप्तानां आरोहश्चावरोहणं मूर्छनेत्युच्यते । इति शब्दार्णवादिग्रन्थेषु स्पष्टम् ।

(15) जटादिविकृतिपाठेषु अनुलोमविलोमपदसन्ध्यानं यत् दृश्यते तादशरीतिः वेदेषूपलभ्यते । तथाहि “ समयाविषिते सूर्ये षोडशिनस्तेत्रमुपाकरोति ” (तै.सं.6-6-11) यज्ञानुष्ठानकालीनार्धस्तमये षोडशिशास्त्रपाठप्रारम्भः विहितः । तस्मिन् शास्त्रे विविधछन्दस्का ऋच-स्मन्ति । तद्दत्तछन्दांसि कानिचित् कनीयांसि अल्पतराक्षराणि गाय-त्र्यादीनि । अपराणि ज्यायांसि प्रवृद्धाक्षराणि पञ्चादीनि । एवं स्थिते “यत्कनीयसा छन्दसा ज्यायश्छन्दोऽभि विशङ्गसति भ्रातृव्यस्यैव

तल्लोकं वृक्षे ” (तै.सं.6-6-11) इति श्रुत्युक्तरीत्या कनीयसा छन्दसा ज्यायश्छन्दः अभिक्रम्य विहृत्य यदि शंसति शस्त्रं पठति तच्छंसन-प्रभावेन शत्रुस्थानं जितवान् भवति । “ अविहृतं विहृतं कुर्यात् ” इत्या-श्वलायनसूत्रतः शस्त्रमविहृतं विहृतं चेति द्विविधमस्तीत्यवगम्यते । नानाविधछन्दसामृचां सम्मेळनेन निष्पादितं यदस्ति तत् विहृतमि-त्युच्यते । यथावस्थितमविहृतमिति विवेकः । तद्यथा “ त्रिपदा गायत्री, अष्टाक्षरा गायत्री, चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री ” इत्यादिश्रुतिभ्यः गायत्र्याः पादत्रयमस्ति । एकैकपादस्य अष्टाक्षरत्वे गायत्र्याः चतुर्विंशत्यक्षराणि सम्पद्यन्ते । एवं पञ्चछन्दसः “ अष्टाक्षरपादैः पञ्चभिः चत्वारिंशत्यक्षराणि पञ्चः ” इति शास्त्रानुसारं पञ्चछन्दः पञ्चपादयुक्तं चत्वारिंशत्यक्षराणि च भवति । “ यदेव शंस्त्रं विहरेत् पादान् व्यवधाय अर्धचर्चशः शंसेत् पूर्वासां पूर्वाणि पदानि गायत्र्यः पञ्चभिः ” इत्याद्याश्वलायनोक्तदिशा गायत्री-पञ्चच्छन्दः प्रथमपादयोः प्रत्येकमष्टाक्षरयोः संयोजनेन अनुष्टुप् छन्दसः प्रथमः अर्धचर्चः षोडशसञ्चाकः सिद्ध्यति । ततः गायत्रीपञ्च-छन्दोद्वितीयपादयोः संयोजनेन $8+8=16$ अनुष्टुप्भः उत्तरार्धर्चे सिद्धे “ द्वात्रिशत्यक्षराऽनुष्टुप् ” इति श्रुत्युक्तरीत्या एकम् अनुष्टुप् छन्दः सिद्धं भवति । ततः गायत्रीपञ्चच्छन्दस्तृतीयपादयोः संयोजने सति

8+8=16 अनुष्टुभः अन्यः षोडशसम्भ्वाकः पूर्वार्धर्चस्सिद्ध्यति । पश्चात् पञ्चच्छन्दश्वतुर्थपञ्चमपादयोः संयोजनेन 8+8=16 अनुष्टुभः षोडश-सम्भ्वाके उत्तरार्धर्चे सिद्धे सति द्वात्रिंशदक्षरात्मकं द्वितीयम् अनुष्टुप् छन्दः सिद्ध्यति । एवं गायत्रीपञ्चच्छन्दोद्वयविहरणात् अनुष्टुप्छन्दो-द्वयलाभः भवति । एवं विहृतशस्त्रपाठेन भ्रातृव्यस्थानं विनष्टं भवति । एतावता एकं विहरणं सिद्धम् ।

अथ द्वितीयविहरणमुच्यते

षोडशिशस्त्रगतासु ऋक्षु एका ऋक् अष्टाविंशत्यक्षरा । अन्या काचन ऋक् अष्टात्रिंशदक्षरा । अपरा काचन ऋक् त्रिंशदक्षरास्ति । आसां विहरणात् अनुष्टुप् छन्दस्सम्पादनं कर्तव्यं भवति । तद्यथा आसु तिसृषु ऋक्षु या द्वितीया अष्टात्रिंशदक्षरा तदीयद्वात्रिंशदक्षरैः एकस्याः अनुष्टुभः लाभे $38-32=6$ तस्यां ऋक्चि षडक्षराण्यवशिष्यन्ते । “षडक्षराण्यतिरेचयन्ति षड्वा ऋतव ऋतूनेव प्रीणाति” (तै.सं.6-6-11) इति श्रुत्युक्तिः षड्व्याया षड्व्युभिमानिदेवाः प्रीतास्सन्तः यजमानं प्रीहियवादिफलसम्पत्या प्रीणयन्ति । अवशिष्टषडक्षरेषु $6-2=4$ अक्षर-द्वयं विहाय चत्वार्यक्षराणि स्वीकृत्य तैः प्रथम ऋग्गताष्टाविंशत्यक्षरैः संयोजने कृते सति $28+4=32$ द्वितीया अनुष्टुप् लभ्यते । अत्र

“चत्वारि पूर्वाण्यवकल्पयन्ति चतुष्पद एव पशूनवरुन्धे ” (तै.सं.6-6-11) इति श्रुत्युक्तचतुस्सम्भ्वाया यजमानः चतुष्पात्पशुसम्पन्नो भवति । तस्यामेव ऋक्चि अवशिष्टवर्णद्वयेन त्रिंशदक्षरतृतीयया ऋक्चा संयोजने कृते सति $30+2=32$ तृतीया अनुष्टुप् सिद्ध्यति । “द्वे उत्तरे द्विपद एवा-वरुन्धे ” (तै.सं.6-6-11) इति श्रुतितः द्विसम्भ्वाया यजमानः लब्धभृत्य-मित्रादिः भवति । मनुष्याणां द्विपात्वात् तल्लाभस्सिद्धतीत्यर्थः ।

अथ तृतीयविहरणमुच्यते

षोडशिशस्त्रे विराट् छन्दोद्वयं दृश्यते “ दशाक्षरा विराट् ” इति श्रुतितः विराङ्गन्दोद्वयेन विंशत्यक्षराणि लभ्यन्ते । ततः एकं त्रिष्टुप्छ-न्दोस्ति “ चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप् ” इति श्रुतिवाक्यात् 44 अक्षरलाभे सति आहत्य $20+44=64$ लाभे सति चतुष्षष्ठ्यक्षराणां द्विधा विभागेन 32,32 अनुष्टुप्छन्दोद्वयलाभो भवति । एवं विहरणद्वारा अनुष्टुप्छन्दसां सम्पादनेन “ अनुष्टुभमभि सम्पादयन्ति वाग्वा अनुष्टुप् तस्मात्प्राणानां वागुत्तमा ” (तै.सं.6-6-11) इति श्रुत्या अनुष्टुभः वाग्रूपत्वकथनात् इन्द्रियेषु वाचः उत्तमत्वात् तल्लाभयुक्तो भवति यजमानः । एवं श्रुत्युक्त-विहरणदृष्टान्तदानेन जटादिविकृतिपाठेषु अनुलोमविलोमपदसंयोजनं सप्रमाणमनुगृहीतं भवति । तथाच तत्तन्महर्षिप्रणीतशिक्षाग्रन्थोक्त-

दिशास्वधीतधनान्तविकृतिपाठैः धनपाठिनस्सर्वे तत्तच्छिक्षोक्तैहिका-
मुष्मिकविशिष्टफलभाजो भूयासुः। ये वदान्यशेखराः धनदानादिना
उत्तमपात्रधनपाठिनः अर्चयन्ति ते स्वीयदानमहिमा प्राप्तैहिकामुष्मिक-
श्रेयःपरम्परा भवेयुरिति वेदपुरुषं सप्रश्रयं मुहुः प्रार्थये ।

इति

धनपाठिमहोदयविधेयः

विष्णुभट्टल सुब्रह्मण्य सलक्षणधनपाठी

15-4-2016

भाग्यनगरम्

दैवप्रार्थना

श्लो ॥ अम्बिकाहृदयानन्दं गणेशं स्कन्दपूर्वजम् ।
वन्देहं विघ्नहन्तारं सर्वसिद्धिप्रदायिनम् ॥1॥

श्लो ॥ अक्षमालागदाखड़पाशपुस्तकधारिणीम् ।
वेदशास्त्रशरीरां तां वाणीं वीणाकरां भजे ॥2॥

श्लो ॥ हृत्पुण्डरीकमध्यस्थां सर्वापद्मिनिवारिणीम् ।
सर्वार्थसाधिकां देवीं हेमदुर्गामहं भजे ॥3॥

गुरुप्रार्थना

श्लो ॥ आचार्यभगवत्पादशङ्करावासपीठपाः ।
कामाक्षीं पीठशक्तिं ये नित्यं ध्यायन्ति तत्पराः ॥4॥

श्लो ॥ वेदवेदाङ्गवेदान्तश्रौतधर्मादिरक्षकाः ।
कामकोटिगुरुरुन्नौमि यतीन्द्रं चन्द्रशेखरम् ॥5॥

श्लो ॥ जगद्गुरुं जयेन्द्रञ्च विजयेन्द्रञ्च शङ्करम् ।
तेषां परमहंसानां न्यासिनां पादसेवकः ॥6॥

श्लो ॥ घने शिखरनामानं घनाध्यापनदीक्षितम् ।
शमादिगुणसम्पन्नं वन्दे नारायणं गुरुम् ॥7॥

श्लो ॥ कामकोटिमहापीठे शिक्षालक्षणबोधकम् ।

रामस्वामिगुरुं वन्दे छन्दोभाषाविशारदम् ॥8॥

श्लो ॥ पातञ्जले पाणिनीये कृतभूरिपरिश्रमम् ।
मयि दीने दयामूर्ति विश्वनाथगुरुं भजे ॥9॥

आत्मकथनम्

श्लो ॥ आन्नोऽहं देशभाषाभ्यां जातःकृष्णानदीतटे ।
यत्राऽस्ते विजयक्षेत्रे दुर्गाविजयवाटिका ॥10॥

श्लो ॥ भारद्वाजकुलोत्पन्न आपस्तम्बीयसूत्रवान् ।
तित्तिरिप्रोक्तशाखायां नित्याध्यापनदीक्षितात् ॥11॥

श्लो ॥ तातादधीतस्वाध्यायसुब्रह्मण्योऽहमग्रजः ।
विष्णुभट्टलारव्यवंशस्य वेदमुक्ताफलं वरम् ॥12॥

श्लो ॥ वेङ्कटेशं गुरुं वन्दे तातं वेदावधानिनम् ।
जनयित्रीं दयामूर्ति प्रणमामि मुदान्वहम् ॥13॥

श्लो ॥ वेदवेदाङ्गभाष्यज्ञाल्लब्धसारस्वतग्रहः ।
पितृव्यं तं गुरुं वन्दे श्रीरामं धर्मशास्त्रिणम् ॥14॥

श्लो ॥ क जटाघनवैशिष्ठं क च शिक्षार्थगौरवम् ।

कं च कौण्डन्यविज्ञानं कं चाहं मन्दशेमुषिः ॥15॥

श्लो ॥ औत्सुक्यात्सम्प्रवृत्तस्य प्रयत्नो लघुरेव हि ।

गुरुदैवार्पणेनासौ गुरुतामेतु मे कृतिः ॥16॥

श्लो ॥ कौण्डन्यमुनिशिक्षायास्सुब्रह्मण्येन धीमता ।

प्रेक्षावतां प्रमोदाय घनतत्वप्रकाशकम् ॥17॥

श्लो ॥ शिक्षाव्यर्थमितं सन्तः स्वादयन्तु घनामृतम् ।

तेन रक्षितवेदास्त्युः पूर्णायुस्सर्वसम्पदः ॥18॥

श्रीगणेशाशारदागुरुभ्यो नमः

श्लो । । छन्दः पादं कल्पहस्तं वेदं व्याकरणाननम् ।

शिक्षानसं ज्योतिषाक्षं निरुक्तश्रवणं नुमः ॥

“ अथ शीक्षां व्याख्यास्यामः ” इत्यादि “ साम सन्तानः ”
(कृ.य.तै.उ) इत्यन्तया शिक्षावल्या सङ्गृहीतशिक्षास्वरूपनिरूपण-
मारभमाणो भगवान् कौण्डन्यमहर्षिः “ मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि
मङ्गलान्तानि शास्त्राणि प्रथन्ते । वीरपुरुषकाणि च भवन्ति
आयुष्मत्पुरुषकाणि च अध्येतारश्च सिद्धार्था यथा स्यु ” रिति
पातञ्जलमहाभाष्यवच्चनमनुसृत्य स्वचिकीर्षितस्य कृष्णयजुस्तैत्तिरीय-
पदक्रमजटादिघनलक्षणप्रतिपादकशिक्षाग्रन्थस्य निरन्तरायपरिसमा-
स्याद्यभीष्टसिद्धर्थं परमेश्वरस्वरूपदक्षिणामूर्तीष्टदेवतानमस्कारात्मकं
मङ्गलं शिष्यशिक्षायै ग्रन्थतो निबध्नाति वागीशादिसुरानित्यादिना ।

वागीशादिसुरान् सर्वान् कृतार्थान् कर्तुमादरात् ॥१॥

वटमूले यदाभाति तस्मै चिन्महसे नमः । ॥२॥

सच्चिदानन्दस्वरूपं ब्रह्म मुमुक्षुलोकोद्धीर्षया ब्रह्मादिसमस्त-
देवानपि तापत्रयादिदुःखनिवृत्यर्थमवगतब्रह्मात्मभावेन आदरेण
कृतार्थान् विधातुं वटविटपिमूले सद्गुरुदक्षिणामूर्तिरूपेण यदाविर्भूय

प्रकाशते तस्मै लोकोत्तरसद्गुरुस्वरूपश्रीदक्षिणामूर्तिपरब्रह्मणे नमः ।
श्लोकोक्तमङ्गलस्यास्य विशेषमङ्गलविवरणमनुसन्धीयते सत्वरं ग्रन्थ-
समाप्तिसिद्ध्यै । श्लोकेस्मिन् यो महशशब्दः सः तेजोमहत्वपूर्णमर्थं
बोधयतीति “ बृहस्पतिःप्रथमं जायमानः । महोज्योतिषःपरमे व्योमन् ”
(तै.ब्रा.2-8-2) इति मन्त्रार्थविचारणादवगम्यते । बृहस्पतिः देवगुरुः
देवेभ्यः पूर्वं जायमानस्सन् परमे व्योम्नि = उत्कृष्टे आकाशे स्वर्गरूपे
ज्योतिषो महः = अन्यदीयात् प्रकाशात् अत्यन्तं महान् भासते स्म ।
ब्रह्मकार्यप्रपञ्चान्तर्गतबृहस्पतेरपि ज्योतिर्महत्वकथनेन समस्तजग-
त्कारणपरमेश्वरस्य अत्यन्तज्योतिर्महत्वमस्तीति किमु वक्तव्यम् ?
श्लो । । अशुभानि निराचष्टे तनोति शुभसन्ततिम् ।

स्मृतिमात्रेण यत्पुंसां ब्रह्मतन्मङ्गलं परम् । ।

इति श्लोकोक्तरीत्या स्मरणमात्रेण पुंसामशुभनिवृत्तिपूर्वकशुभ-
परम्परानुसन्धायकं यदक्षिणामूर्तिसद्गुरुध्यानात्मकं परं मङ्गलं यद्रन्था-
दौ कृतं तत्त्विर्विन्मपरिसमाप्त्यादिफलजनकं भवितिमर्हतीति दक्षिणा-
मूर्तिपरब्रह्मविशेषध्यानबोधकमङ्गलश्लोकः अत्रोदाहियते ।
श्लो । । प्रोद्यच्छाखमहावटद्गुरुतले योगासनस्थं प्रभुम्

प्रत्यक्त्वबुभुत्सुभिः प्रतिदिशं प्रोद्वीक्ष्यमाणाननम् ।

मुद्रां ज्ञानमयीं दधानममलं कर्पूरगौरं शिवम्

हृद्यन्तःकलये स्फुरन्तमनिशं श्रीदक्षिणामूर्तिकम् ।

श्रीदक्षिणामूर्तिरीशः अत्युन्नतविशालशाखोपेतवटदुमतले
कृतयोगासनस्सन् मुमुक्षुदृष्टिगोचरः आसीत् । ते च मुमुक्षवः परब्रह्म-
बुभुत्सया प्रतिदिशं श्रीदक्षिणामूर्तिसदुरुमुखं उद्धीक्षन्ते स च परमेश्वरः
मुमुक्षुजनोद्धरणाय सर्वोपनिषदर्थजीवब्रह्मैक्यज्ञानमुद्रां दधानो वर्तते ।
यतस्स्वयममलः परमेश्वरः । अत एव कर्पूरवत् धवळवर्णो दृश्यते ।
सर्वत्र प्रकाशमानं मङ्गलस्वरूपं श्रीदक्षिणामूर्तिसदुरुं हृदन्तस्सर्वदा
भावये इति कस्यचिद्ध्यातुर्वचनम् । एवं ग्रन्थादौ शिक्षाकृत्कौण्डन्य-
मुन्याचरितश्रीदक्षिणामूर्तिनमस्कारात्मकमङ्गलेन साकं घनामृत-
व्याख्यात्रा मयापि श्रीदक्षिणामूर्तिध्यानात्मकं मङ्गलमकारि । एतेन
ग्रन्थादौ मङ्गलाचरणात्मकशिष्टाचारपरिपालनं स्वनुष्ठितं बोध्यम् ।

शास्त्रारभप्रतिज्ञा

अधीत्य संहितां पूर्वं पदक्रमजटाघनान् ॥३॥

शिक्षादिशास्त्राध्ययनं कुर्यात्कौमारसंयुतम् ॥४॥

अस्मिन् श्लोके “ शिक्षाशास्त्राध्ययनं कुर्यादिति ” शिक्षाशास्त्रा-
ध्ययनं कर्तव्यत्वेन विहितमस्ति । आदिशब्देन शिक्षाशास्त्रस्य अपे-

क्षितशास्त्रान्तराध्ययनं स्वीकर्तव्यं भवति । श्लोकस्थकौमारशब्देन
तैत्तिरीयप्रातिशाख्यमुच्यते । तैत्तिरीयप्रातिशाख्यकर्ता कुमारस्वामी-
ति बहूनां शिक्षकाणां सम्मतिरस्ति । एतेन कौण्डन्यशिक्षातः
तैत्तिरीयप्रातिशाख्यं प्राचीनमित्यवगतं भवति । तथाच प्रातिशाख्या-
ध्ययनपूर्वकं कौण्डन्यशिक्षाशास्त्राध्ययनं कर्तव्यमिति सिध्यति ।
श्लोकेस्मिन् संहितां पूर्वमधीत्य इत्युक्त्या पश्चात् पदक्रमजटाघना-
नधीत्य इत्यन्वये सति तत्त्वलक्षणज्ञानार्थं तैत्तिरीयप्रातिशाख्याध्यय-
नेन साकं शिक्षाशास्त्राध्ययनं आवश्यकशास्त्रान्तराध्ययनश्च कुर्यादिति
फलति । अस्यां शिक्षायां “ वर्णानां षष्ठिसंख्या स्यात् इत्युक्तं याजुषां
मते ” (63,64) इति श्लोके यजुशशब्दप्रयोगात् कौण्डन्यशिक्षा-
यजुर्वेदीयसंहितापदक्रमजटाघनलक्षणविधिपरेत्यवगम्यते । यथा
श्लो । । अनुस्वारो यजुष्येवमध्यायेषि यदा भवेत् ।

तदा गकारसंयुक्तो न शान्तिशशाससरूपरः ॥

इति व्यासशिक्षास्थश्लोके यजुशशब्दप्रयोगात् व्यासशिक्षा-
यजुर्वेदीयस्वरवर्णादिलक्षणपरेत्यज्ञीक्रियते । तद्वत् कौण्डन्यशिक्षा-
यजुर्वेदीयेत्यवगन्तव्या ।

ननु शिक्षाणां स्मृतित्वात् स्मृतीनां श्रुतिमूलकत्वेन खलु प्रामाण्यमङ्गीकर्तव्यम् । शिक्षाणां प्रमाणश्रुतिचिन्तायां “अथ शीक्षां व्याख्यास्यामः। वर्णस्वरः। मात्राबलम् । साम सन्तानः। इत्युक्तशशीक्षाध्यायः” (कृ.य.तै.उ.शिक्षावल्ली) इति प्रमाणश्रुतिः बोध्या । अयमर्थः। शिक्षविद्योपादाने इति धातुः। शिक्ष्यन्ते वेदनीयत्वेन उपदिश्यन्ते स्वरवर्णादयः यत्रासौ शिक्षा । आदिशब्देन हस्वदीर्घपूतरङ्गपूतकम्पलोपागमविकारप्रकृतिविक्रमक्रमजटादिग्ना त्विकृतिलक्षणोच्चारणादिकमुच्यते । शिक्षैव शीक्षा । दैर्घ्यं छान्दसम् । तामासमन्तात् व्याख्यास्यामः। वर्णः अकारादिः। स्वरः उदात्तादिः। मात्रा हस्वदीर्घादिका । बलं स्पृष्टत्वमीषत्स्पृष्टत्वमित्यादिप्रयत्नः। साम अतिद्रुतत्वं अतिविलम्बितत्वं परिहृत्य यथोपदेशमुच्चारणम् । सन्तानः पूर्वस्य वर्णस्य उत्तरेण सन्ध्यानं संहितेत्यर्थः। एवं प्रकारेण शिक्षारूपोध्यायः। अध्यायो नाम अध्येतव्यो ग्रन्थः। इमां श्रुतिमवलम्ब्य शिक्षाग्रन्थाः प्रवृत्ताः। एतेन व्याचिरव्यासितकौण्डन्यशिक्षायाः स्मृतित्वेषि उदाहृतशिक्षाध्यायायात्मकश्रुतिमूलकत्वात् प्रामाण्यं सिद्धम् । न केवलमेतस्या एव शिक्षायाः श्रुतिमूलकप्रामाण्यलाभः। किन्तु वसिष्ठकात्यायनयाङ्गवल्क्यपराशरमाण्डव्य-

पाणिनिगौतमलोमशमाण्डूकव्यासभरद्वाजप्रभृति महर्षिप्रणीतसर्वशिक्षाणामपि प्रामाण्यं लब्धम् । एवं शिक्षाणां सिद्धे प्रामाण्ये तत्तच्छाखागतस्वरवर्णादीनां विवरणं तत्तच्छासूपलभ्यते । यद्यपि सर्वशिक्षासु ध्वनिस्थानकरणप्रयत्नकालादिविज्ञेयसर्वविषयोपदेशः न दृश्यते । भरद्वाजशिक्षा केवलसंहिताब्राह्मणग्रन्थस्थस्वरवर्णादिलक्षणोपदेशपरा । पाणिनीयशिक्षायां स्थानकरणविषयकप्रबोधः महताप्रबन्धेन कृतः। आपिशलिशिक्षा तु पदप्रकृतिप्रत्ययस्वरबोधिका । कालनिर्णयशिक्षायां पदाद्यवसानादिषु कालनिर्णयः प्रतिपादितः। कौण्डन्यशिक्षायामस्यां प्राधान्येन जटाघनौ निरूपितौ प्रसङ्गात् स्वराद्युच्चारणं च । आरण्यकशिक्षायां तु केवलारण्यकस्वराः प्राधान्येन निरूपिताः प्रसङ्गात् रङ्गपूतादयश्च । व्यासशिक्षायां दीर्घागमलोपविकारषत्वण्टरेफविसर्गाच्चसन्धिस्वरवर्णादिलक्षणानि सम्पूर्णतया प्रतिपादितानि दृश्यन्ते “वर्णोच्चारण इत्यत्र समग्रं लक्षणं स्मृतम्” इति तत्रोक्तत्वात् ।

नन्वेवमपि तत्तच्छाखारक्षणार्थं प्रत्येकं तत्तन्महर्षिप्रणीतशिक्षाग्रन्थेषु शास्त्रान्तरापेक्षा दृश्यते । यथा व्यासशिक्षायां संज्ञाप्रकरणे “ओदोद्रङ्गाविति” याजुर्वेदिकवर्णपरिगणनप्रसङ्गे ओत् औत् इति

तपरकरणप्रयोगे दृश्यते । तस्य “ तपरस्तत्कालस्य ” (पा.सू.1-1-70) इति पाणिनिसूत्रापेक्षा अस्ति , अन्यथा तपरकरणापरिज्ञानात् । तथा शास्त्रान्तरेषि यथा व्याकरणशास्त्रे “ तुल्यास्य प्रयत्नं सर्वर्णम् ” (पा.सू.1-1-9) इति सर्वर्णसंज्ञाविधायकसूत्रार्थापेक्षितस्थानप्रयत्नविज्ञानं शिक्षाशास्त्राधीनं भवति । तद्वदत्रापि “ अनुक्तस्याविरुद्धस्य मतं ग्रहणमन्यतः” इति न्यायपञ्चाशत्कारोक्तरीत्या अनुस्वारस्वरूपं व्यासशिक्षोक्तं गृहीत्वा कौण्डन्यशिक्षोक्तानुस्वारद्वित्वं बोध्यम् । सामान्यज्ञानं विना विशेषशास्त्रज्ञानानुदयात् । एवमनुक्तापेक्षितविषयान्तरेषु अयं न्यायः अनुसन्धेयः ।

ननु शिक्षाणां को विषयः ? किं प्रयोजनम् ? कश्चाधिकारी ? कस्सम्बन्धः? इत्यनुबन्धचतुष्टयजिज्ञासायां शिक्षाशास्त्रस्य शास्त्रीयवागुच्चारणं विषयः “ पुनर्वक्तीकरिष्यामि वाच उच्चारणे विधि ” मिति शिक्षया उक्तत्वात् । यद्यपि वागुच्चारणं प्रवचनतस्सद्भमेव । प्रवक्ताह्याचार्यः साधीय एव ब्रूते न कदाचिदसाधु । तथाप्यस्मिन् स्थाने अनेन करणेन अनेन प्रयत्नेन अयं वर्णः उच्चारयितव्यः इति ज्ञानमावश्यकम् । किञ्चश्चो । ध्वनिः स्थानं च करणं प्रयत्नः कालतास्वरः ।

देवताजातिरेतैश्च वर्णा ज्ञेया विचक्षणैः ॥
इति श्लोकोक्ता अपि ज्ञातव्याः । श्लोकस्थचशब्दात् गुरुलघु-हुस्वदीर्घपूतलोपागमविकारष्टवणत्वोदात्तानुदात्तस्वारविक्रमादिकम् प्यवश्यं विज्ञेयम् । एतेषां लक्षणविज्ञानेन शास्त्रीयस्वरवर्णाद्युच्चारणात् वेदसंरक्षितो भवति । अन्यथा भ्राम्येदशिक्षकः । न चाचार्यवचनादशिक्षकस्य भ्रमनिवृत्तिरिति वाच्यम् । भ्रमशङ्क्या आचार्येष्यविश्वासात् पाठान्तरं कल्पयेत् । शिक्षकस्तु न भ्राम्यति । अत एव शिक्षा अवश्यमध्येया । अन्यथा दोषदर्शनात् “ लक्षणं न त्यजेद्वीमान् सम्प्रदायोन्यथा भवेदिति ” । अत एवोक्तमभिज्ञैः श्लो ॥ ब्राह्मणेषु समेतेषु विद्वत्सु सुबहुष्वपि ।

ब्रह्मोद्ये सम्प्रवृत्ते यशिशक्षकः स विराजते ॥ इति ब्रह्मोद्ये ब्रह्मवादे इत्यर्थः । अत्र शिक्षकशब्दः एवं निष्पन्नः । “क्रमादिभ्यो वुन्” (पा.सू.4-2-61) आदिशब्देन पदशिक्षा मीमांसाशब्दाः ग्राह्याः । तेन पदकः क्रमकः शिक्षकः मीमांसक इति रूपाणि सिद्ध्यन्ति । शिक्षामधीते वेद वा इत्यर्थं प्रकृतसूत्रेण वुन् प्रत्यये “युवोरनाकौ” (पा.सू.7-1-1) इत्यकादेशो आकारलोपे स्वादिकार्ये शिक्षकशब्दनिष्पत्तिर्मवति । एवं शिक्षाणां वागुच्चारणद्वारा वेदसंरक्षण-

रूपदृष्टप्रयोजनं तथा “ ब्रह्मज्ञानं हि शाश्वत् ” मित्यदृष्टप्रयोजनम्-
प्युक्तम् । एवमङ्गान्तराणामपि वेदरक्षणमेव प्रयोजनम् । तथाहि
व्याकरणमहाभाष्ये भाष्यकृद्गवान् पतञ्जलिः पस्पशाहिके शब्दानु-
शासनशास्त्रप्रयोजनाधिकरणे “ रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजन ”
मिति भाष्यं विवृण्वन् “ रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरणं लोपागमवर्ण-
विकारज्ञो हि सम्यग्वेदान् परिपालयिष्यतीत्याह ” । अत्र लोपादिपदैः
प्रकृतिप्रत्ययादयः उपलक्ष्यन्ते । व्याकरणाध्ययनेन साधुशब्दज्ञान-
द्वारा वेदरक्षादिदृष्टप्रयोजनलाभः उक्तः । तथैव “ एकशब्दस्सम्य-
ज्ञातस्सुप्रयुक्तशशास्त्रान्वितः स्वर्गे लोके कामधुक् भवतीति ” श्रुत्युक्त-
रीत्या व्याकरणशास्त्राध्ययनजनितप्रकृतिप्रत्ययविभागादिज्ञानपूर्वक-
शब्दप्रयोगेण स्वर्गलाभात्मकादृष्टप्रयोजनावासिः सिद्ध्यति । श्रुतिरियं
महाभाष्ये शब्दज्ञानस्य धर्मजनकताधिकरणे कैयटादिभिः व्याख्याता
। तत्र हि व्याकरणशास्त्राध्ययनजनितप्रकृतिप्रत्ययविभागादिज्ञान-
पूर्वकं प्रयुज्यमानशब्दः स्वर्गलोक इवास्मिन् लोकेष्वि ज्ञानिनः
कामधुक् भवतीत्युक्तम् । श्रुतिवाक्येस्मिन् स्वर्गशब्दसद्भावात् स्वर्गे
लोके तादृशशब्दः स्वर्गसुखप्रदो भवतीति यद्यपि वकुं शक्यं तथापि

इहलोकेष्वि अभीष्टप्रदो भवतीति कथं वकुं शक्यते ? इति चेदुच्यते ।
लोकशब्दसद्भावात् इति वक्तव्यम् ।

ननु लोकशब्दसद्भावेष्वि समुच्चायकशब्दभावात् कथं समुच्च-
यार्थलाभ इति चेन्न । “ अहरहन्यमानो गामश्वं पुरुषं जगत् ”
(तै.आ.6-5) इति मन्त्रे चशब्दाभावेष्वि समुच्चयस्य अङ्गीकृतत्वात् ।
तथा अस्मिन् श्रुतिवाक्ये लोकशब्दानन्तरं चशब्दाभावेष्वि इहलोकेष्वि
तादृशशब्दः कामधुक् भवतीति व्याख्यातम् । यथा व्याकरणस्य
दृष्टादृष्टप्रयोजनमुक्तं तद्वत् शिक्षाणामपि प्रयोजनद्वयमुक्तं ज्ञेयम् ।

अन्यच्च असन्देहोपि शिक्षाविज्ञानस्य प्रयोजनं सुवचम् । यथा
व्याकरणशास्त्रप्रयोजनप्रयोजनेषु रक्षोहादिषु असन्देहोपि प्रयोजन-
मुक्तम् । तत्र हि “ असन्देहार्थं चाध्येयं व्याकरणम् । याज्ञिकाः
पठन्ति स्थूलपृष्ठतीमाग्निवारुणीमनव्वाहीमालभेतोति । तस्यां सन्देहः
स्थूलाचासौ पृष्ठतीति स्थूलपृष्ठती , स्थूलानि पृष्ठन्ति यस्यास्सेयं
स्थूलपृष्ठतीति । तां नावैयाकरणाः स्वरतोऽध्यवस्थ्यति । यदि
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ततो बहुत्रीहिः । अथ समासान्तोदात्तत्वं ततस्त-
त्पुरुषः” इति भाष्यम् । तद्वच्छिक्षायां वेदोच्चारणप्रयोजनपरायां
कम्पोच्चारणविषये स्वरितपरकस्य स्वरितस्य यः कम्पविधिः उक्तः

तत्र किं सर्वस्य स्वरितस्य कम्पो भवति आहोस्वित् एकस्य अणु-
कालस्य वा ? तथापि कतमस्याणुकालस्येति ? हस्वस्य कथं ?
दीर्घस्य कथं ? इति । किञ्च क्वचित् उदात्तपरकस्य स्वरितस्य कम्पः
भवति । सः कुत्रेति सन्देहानां निवृत्तये शिक्षाशास्त्रमध्येयम् ।

एवमेव एकादेशसन्धिविषये उदात्तानुदात्तयोः उदात्तस्वरितयोः
उदात्तयोर्वा को वा स्वरशिष्यते ? उदात्तो वा ? अनुदात्तो वा ?
स्वरितो वा ? इत्यादिसन्देहनिवृत्तये “ उच्चसन्धिर्भवेदुच्चः” इत्यादि
शिक्षावाक्यार्थविचारः आवश्यकः । एवमेव द्वित्वागमविषये “ इषे त्वा,
मुख्यवतीः” इत्यादिलक्ष्येषु आपाततः क्रमेण तकारवकारौ खकार-
यकारौ इत्येवं वर्णज्ञानं जायते । न तु त्वा इत्यत्र अधिकतया
द्वित्वतकारः खकारात् पूर्वागमककारश्च न ज्ञायते । एवं द्वित्वा-
गमवर्णज्ञानपूर्वकमेव वर्णोच्चारणे कृते सति सम्यक् वेदाध्ययनफलं
वेदपाठकः प्राप्स्यति । न त्वन्यथा इति व्यासशिक्षया बोध्यते ।
श्लो ॥ सर्ववर्णान् वदन्त्येवं ज्ञातौ द्वित्वागमौ न तु ।

ततोऽफलं फलं प्रोक्तं द्वित्वाद्युच्चारणाद्वृद्धैः ॥

इत्यादिशिक्षाशास्त्रविज्ञानं विना सन्देहनिवृत्तिपूर्वकं वेदोच्चारण-
निर्णयः दुर्घटः । अतश्चावश्यं शिक्षाशास्त्रमध्येतव्यम् । शिष्यते

अनेनेति शास्त्रम् । एवं विषयप्रयोजने व्याख्याते । अधिजिगांसु-
रधिकारी । वाच्यवाच्कभावस्सम्बन्धः । एवमनुबन्धचतुष्टयं शास्त्रादौ
वक्तव्यमुक्तं बोध्यम् ।

संहितालक्षणप्रकरणम्

पदानां सन्धिरुद्धवासे संहितानवसानगा ॥५॥

अनुलोमविलोमाभ्यां सा द्विधा पदमन्तगम् ॥६॥

अनवसानगेति अवसानं न गच्छतीत्यनवसानगा । पदानां
सन्धिरित्यनेन नानापदसन्धानप्रयुक्तसंयोग उच्यते । उद्धवास
इत्यनेन एकप्राणभावः उक्तः । एकसमुत्थः प्राणः एकप्राणः । तस्य
भावस्तद्भावः तस्मिन् एकप्राणभावे । एकैकस्मिन्नुद्धवासकाले
अवसानरहिततया पदसन्धानप्रयुक्तसंयोगरूपेण यावान् वेदभागः
उच्चार्यते तादृशवेदभागः संहितासंज्ञको भवति इति संहिता-
लक्षणमुक्तम् । “ इषे त्वा ” प्रभृति “ पशून्याही ” त्यन्ते एकोद्धवासेन
अवसानराहित्यं यथा भवति तथा पदसन्धानसंयुक्तवेदभागोच्चारणस्य
सत्वात् संहितालक्षणसमन्वयस्सिद्ध्यति । अभावज्ञानं प्रति प्रतियोगि-
ज्ञानस्य कारणत्वेन आदौ अवसानपदार्थः उच्यते । “ वर्णभावो
विरामश्चावसानं सार्धमात्रिकः” इति व्यासशिक्षावाक्येन सार्धमात्र-

विरामकालस्य तदधिककालस्य च अवसानसंज्ञा उक्ता । कथं ? पूर्वोत्तरपदयोः परस्परसन्धिरहिताध्ययनान्ते यो विरामः सः अवसानसंज्ञको भवतीत्युक्तम् ।

व्याकरणेषि “ विरामोऽवसानम् ” (पा.सू.1-4-110) इति सूत्रेण यस्मिन् वर्णे उच्चारिते सति अव्यवहितोत्तरकाले वर्णान्तराणां उच्चारणभावः सः अन्त्यवर्णः अवसानसंज्ञको भवतीत्युक्तम् । विरामकालस्य वा अन्त्यवर्णस्य वा अवसानसंज्ञाकथनेन तद्राहित्ये संहितासंज्ञा सिद्ध्यति । स च विरामो द्विविधः । समान्नायसिद्धः अशक्यादिहेतुकश्च । आद्यः “ देवङ्गममसि ” इत्याद्यनुवाकान्तेष्वस्ति । अत एव “ देवङ्गममसि ” इत्यनुवाकान्तस्थस्य इकारस्य प्रचयत्वेषि “शुन्ध्व” मिति तदनन्तरानुवाकादौ उकारस्य उदात्तत्वेषि “नोदात्तस्वरितपरः” (तै.प्रा.14-31) इति सूत्रेण प्रचयनिषेधः न भवति । अनुवाकान्तानुवाकाद्ययोः मध्ये समान्नायसिद्धविरामस्य सत्वात् असि इत्यनन्तरमपि वक्तुरेकोछवाससामर्थ्ये सत्यपि पदसन्धानसंयुक्तोच्चारणपूर्वकानवसानरूपसंहितालक्षणाभावत् प्रचयनिषेधो न भवति । किन्तु असि इत्यत्र इकारस्य प्रचयधर्म एव सम्प्रदायसिद्धोच्चारणविषय इति स एवाध्येतुभिरुच्चार्यते ।

द्वितीयो विरामः अनियतदेशः । अयमेकप्राणभावोच्चारितवेदभागे वर्तते । कथं ? “ श्रेष्ठतमाय कर्मणे ” इत्येतावदुक्तवेदभागे अशक्यादिकारणवशाद्वसानं प्रापिते सति “ आप्यायध्वमन्दिया ” इत्युत्तरभागपदसन्धानप्रयुक्तसंयोगात्मकस्य अनवसानगतत्वस्य च संहितालक्षणस्याभावात् कर्मणे इत्येकारस्य स्वरपरकस्य अयादेशकार्यं न भवति । कर्मणे आप्यायध्वमित्यनयोर्मध्ये अशक्तिलक्षणविरामसद्वावात् । अतः समान्नायसिद्धाशक्यादिहेतुकविरामात्मकावसानाभाववत्वविशेषणमपि संहितालक्षणे आवश्यकम् । तथाच एकैकस्मिन्नुच्छवासे समान्नायसिद्धाशक्यादिहेतुकविरामात्मकावसानराहित्यं यथा भवति तथा पदसन्धानप्रयुक्तसंयोगरूपेण यावान् वेदभागः उच्चार्यते तादृशवेदभागः संहितासंज्ञको भवतीति फलति । सा संहिता अनुलोमविलोमाभ्यां द्विधास्ति । अनुलोमसंहिता आर्षसंहिता “ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे ” इत्यादिका । विलोमसंहिता तु पौरुषेयसंहिता “ देवस्य त्वा त्वा देवस्य देवस्य त्वा ” इत्यादिका ।

अनन्तरं पदलक्षणमुच्यते “ अन्तगमिति ” । अन्तम् अवसानं गच्छतीत्यन्तगम् । अवसानसंहितो वेदभागः पदसंज्ञस्यात् । अवसानलक्षणं तु पूर्वमुक्तम् । पदविरामकालस्तु “ ऋग्विरामः

पदविरामः.....द्विमात्रः.....” (तै.प्रा.22-13) इति सूत्रोक्तः द्विमात्रो
ज्ञेयः। यथा “ इषे – त्वा – ऊर्जे – त्वा ” इति । एवं संहितापदलक्षण-
द्वयं प्रतिपादितम् ।

वर्णाक्षरस्वराङ्गानां सन्धयस्तु यथा क्रमात् ॥7॥

पृथक् पृथग्नुप्रोक्ताः चतस्रः संहिताः स्मृताः ॥8॥

वर्णौ च अक्षरे च स्वरौ च अङ्गे च वर्णाक्षरस्वराङ्गानि । तेषां
सन्धयः इत्युक्ते द्वयोर्वर्णयोस्सन्धिः वर्णसंहिता, द्वयोरक्षरयोस्सन्धिः
अक्षरसंहिता, द्वयोस्स्वरयोस्सन्धिः स्वरसंहिता, द्वयोरङ्गयोस्सन्धिः
अङ्गसंहितेति यथाक्रमं प्रत्येकं चत्वारस्सन्धयः प्रोक्ताः। ते सन्धयः
यथाक्रमं पृथक् पृथक् अनुप्रोक्तास्सन्तः वर्णाक्षरस्वराङ्गसंहिताश्वतस्रः
स्मृताः। तत्र (1) वर्णसंहिता यथा “आकूत्यै प्रयुजे” इत्यत्र तकारस्य
यकारपरकस्य “ स्वरपूर्वं व्यञ्जनं द्विवर्णं व्यञ्जनपरम् ” (तै.प्रा.14-1)
इति सूत्रेण द्वित्वं भवति । सा वर्णसंहिता । श्लोकेस्मिन् वर्णशब्देन हल
एव गृह्णन्ते । अक्षराणां पृथग्न्यहणात् अक्षरशब्देन अचः
स्वीकरणीयाः। (2) अक्षरसंहिता तु “ दधतूखे ” इत्यत्र दधतु+उखे
इति दशायां “ दीर्घःसमानाक्षरे सर्वाणपरे ” (तै.प्रा.10-2) इति सूत्रेण
उकारयोस्सवर्णदीर्घः ऊकारः प्राप्नोति । तदा “ दधतूखे ” इति रूपं

सिध्यति । इयमक्षरसंहिता । (3) स्वरसंहिता यथा “ प्रार्पयतु ”
इत्यत्र प्र+अर्पयतु इति दशायां उदात्तानुदात्तयोरकारयोः
सर्वर्णदीर्घात्मके आकारात्मके एकादेशे कृते सति “उदात्तमुदात्तवति”
(तै.प्रा.10-10) इति सूत्रेण उदात्तो विहितः। इयं स्वरसंहिता । (4)
अङ्गसंहिता यथा “ अत्ता हवीऽषि ” इत्यत्र प्रथमतकारस्य “ संयोगा-
दि ” (तै.प्रा.21-4) इति सूत्रेण पूर्वस्वराङ्गत्वं द्वितीयतकारस्य तु
“तत्परस्वरम्” (तै.प्रा.21-2) इति सूत्रेण परस्वराङ्गत्वं बोध्यम् । एवं
प्रकारेण चतस्रसंहिता उक्ताः।

पदवत्संहिता यत्र न कार्यं सांहितं यदि ॥9॥

संहिता प्रकृतिर्ज्ञेया सप्तैतास्संहितास्स्मृताः ॥10॥

यत्र यस्मिन् वेदभागे पदपाठ इव संहिता दृश्यते तत्र सांहितं
कार्यं संहिताप्रयुक्तसर्वर्णदीर्घगुणवृद्ध्यादिसन्धिकार्यं नास्ति । स च
वेदभागः पदपाठ इव दृश्यते । सा प्रकृतिसंहिता ज्ञेया । तद्यथा “ ज्या
इयऽसमने ” इत्यत्र ज्या+इयम् इत्यनयोः सन्धौ “इवर्णपर एकारम्”
(तै.प्रा.10-4) इति सूत्रेण आकारेकारयोः संहितायां सत्यां यः
एकादेशात्मकः एकारः प्राप्तः सोऽत्र न श्रूयते । किन्तु पदपाठवत्
सन्धिरहिततया उच्चार्यते इतीयं प्रकृतिसंहिता ज्ञेया । इमां प्रकृति-

संहितां वैयाकरणः प्रकृतिभावं वदन्ति । एवमेतास्संहितास्सप्त-
सङ्घाकाः स्मृताः ।

नन्वत्र कथं सप्तसङ्घा सिध्यतीति चेदुच्यते । तृतीयश्लोके
अनुलोमविलोमाभ्यां पदसंहिताद्वयमुक्तम् । चतुर्थश्लोके
चतस्रसंहिता उक्ताः । अस्मिन् श्लोके एका प्रकृतिसंहितोक्तोत्याहत्य
सप्तसङ्घा सिध्यति । व्यासशिक्षायां “ विज्ञेया प्रकृतिस्तस्या ज्ञानादेव
फलं लभेदिति ” प्रकृतिसंहितालक्षणज्ञानमात्रात् फलप्राप्तिस्सूचिता ।
“ लक्षणज्ञो हि विप्राणां सकलं भद्रमश्चुते ” इति वक्ष्यमाण-
कौण्डन्यशिक्षावचनेन लक्षणज्ञस्य सकलश्रेयःप्राप्तिफलं स्पष्टं विवृतं
बोध्यम् । एवमेतावता संहितालक्षणानि तत्प्रभेदाश्वोक्ताः ।

इति संहितालक्षणप्रकरणं समाप्तम्

पदलक्षणप्रकरणम्

पदस्यावग्रहस्यापि सन्दध्यादुत्तरेण च ॥11॥

क्रमेणप्रोच्यते यत्तु लक्षणेन समन्वितम् ॥12॥

सुसिङ्गन्तादिभेदेन बुधैस्तत्पदमुच्यते ॥13॥

तृतीयश्लोके “ अन्तगं पदम् ” इत्युक्तपदसंहितायाः केचन
विशेषा उच्यन्ते । पदं क्रमपाठकाले उत्तरेण पदेन सन्दध्यात् । तथा
अवग्रहपदमपि इङ्गिष्ठपडयोः विभागाध्ययनभिन्नकाले संहिताक्रम-
पाठादौ उत्तरेण पदेन सन्दध्यात् । किन्तदवग्रहपदमिति
जिज्ञासायामुच्यते । “ नानापदविज्ञमसङ्घाने ” (तै.प्रा.1-48) इति
सूत्रप्राप्तद्वयघटितेज्ञपदयोराद्यं पदं “ तस्य पूर्वपदमवग्रहः ”
(तै.प्रा.1-49) इति सूत्रप्राप्तावग्रहसंज्ञिकं बोध्यम् । यद्यपि कौण्डन्य-
शिक्षायां अन्तगं पदमिति पदलक्षणमुक्तमेव । तथापि यत्तु पदं कैश्चित्
बुधैः तत्तच्छास्त्रोक्तलक्षणसमन्वितं स्वीक्रियते । यथा “ सुसिङ्गन्तं
पदम् ” (पा.सू.1-4-14) इति लक्षणेन वैयाकरणैः “ शक्तं पदमिति ”
लक्षणेन नैयायिकैश्च पदमुच्यते तदपि ग्राह्यमेव । कौण्डन्यशिक्षा-
द्वितीयश्लोके शिक्षादिशास्त्राध्ययनमित्यत्र आदिपदेन शास्त्रान्तराध्यय-
नस्यापि कर्तव्यत्वेन उक्तत्वात् ।

पुनश्च केचन पदलक्षणविशेषा उच्यन्ते ।
 शमानं च विलङ्घ्णं च नपरं तपरं स्वरम् ॥14॥
 अवर्ण्यनिष्ठमिष्ठांशमष्टलक्षणमीरितम् ॥15॥

पूर्वोक्तलक्षणलक्षितपदभेदाः अष्टसङ्ख्याकाः कौण्डन्यमहर्षिणा
 श्लोकेस्मिन्निर्दिष्टास्सन्ति । क्रमेण तेषां विवरणमत्र प्रस्तूयते ।
 शमानाख्यपदस्वरूपनिरूपकं इदं प्राचीनलाक्षणिकसूत्रम् “अथ
 यजुसंहितायामाकारपूतपूर्वो घोषवद्यज्ञनोत्तरशसकारपरो विसर्जनी-
 यः येषु पदेषु लुप्यते तानि पदानि प्रवक्ष्यामः” इति । अस्यायमर्थः ।
 अथशब्दस्य श्रवणमात्रेणैव मङ्गलार्थत्वं सिध्यतीत्यानन्तर्यार्थत्वमुच्यते
 । वेदाध्ययनानन्तरं लक्षणपरीक्षावसर इति । अत्र यजुशशब्दः
 कृष्णयजुस्तैत्तिरीयशाखापरः । एषु लक्षणेषु सर्वत्र यजुशशब्देन
 तैत्तिरीयशाखैव गृह्णते तत्रैव लक्षणस्यास्य सम्पूर्णतया प्रवृत्तेः । येषु
 पदेषु विसर्जनीयो लुप्यते तानि पदानि प्रवक्ष्यामः इति
 विषयप्रतिज्ञावाक्ये पदविषयत्वकथनेन पदान्तविसर्जनीयः
 विधीयमानः संहितायां लोपकार्यभाक् भवति । विसर्जनीयस्य
 आकारपूतपूर्व इति घोषवद्यज्ञनोत्तरशसकारपर इति विशेषणद्वयमस्ति
 । आकारश्च पूतश्च आकारपूतौ तौ पूर्वो यस्माद्विसर्जनीयात् सः

आकारपूतपूर्वः । अत्र पूर्वशब्दस्य प्रत्येकमन्वये आकारपूर्वः पूतपूर्वः
 विसर्ग इत्यर्थलाभो भवति । तथैव घोषः प्रयत्नः येषामस्ति ते
 घोषवन्तः वर्णाः । व्यञ्जनमुत्तरं याभ्यां तौ व्यञ्जनोत्तरौ । व्यञ्जनोत्तरौ
 च तौ शसौ च व्यञ्जनोत्तरशसौ । घोषवन्तश्च व्यञ्जनोत्तरशसकारौ च
 घोषवद्यज्ञनोत्तरशसकाराः । ते परे यस्माद्विसर्गात् सः घोषवद्यज्ञ-
 नोत्तरशसकारपरो विसर्गः संहितायां लुप्यते । “विसर्गो येषु पदेषु
 लुप्यते तानि पदानि प्रवक्ष्यामः” इति कथनेन येषां पदानां संहितायां
 विसर्गो लुप्यते तानि पदानि पदविभागे विसर्गान्तानि भवन्तीति
 ज्ञातव्यानि । अन्यथा लोपविधिवैयर्थ्यात् । संहितायां लुप्तविसर्गपद-
 घटितोदाहरणं यादृशं तादृशमेव अविद्यमानविसर्गोदाहरणमपि भवति
 । अतः विसर्गान्तपदं किम् ? तद्रहितश्च किमित्युत्पन्नसंशयानां
 सन्देहापनुत्तये पदविभागकालिकविसर्गान्तपदविधिनिषेधबोधनार्थमे-
 वेदं शमानलक्षणं प्रवृत्तम् । अस्मिन् विसर्गलोपविधाने घोषवद्वर्ण-
 परत्वं एकं परनिमित्तम् तथा व्यञ्जनोत्तरशकारपरत्वमपरं परनिमित्तम्
 । एवमेव व्यञ्जनोत्तरसकारपरत्वमन्यत्परनिमित्तम् । एवं परनिमित्त-
 भेदसत्वेषि आकारपूर्वत्वं वा पूतपूर्वत्वं पूर्वनिमित्तम् नियतमिति
 विज्ञेयम् । अथ क्रमेणोदाहरणान्युच्यन्ते । (1) “आप्यायध्वमन्निया

देवभागम्” इत्यत्र अग्निया पदं “अग्निया अयक्षमा अग्रा” इति शमानलक्षणप्रथमसूत्रेण विसर्गान्ततया विहितम् । अस्य विसर्गान्ताग्नियापदस्य उत्तरपदेन संहितायां सत्यां तद्विसर्गस्य आकारपूर्वत्वं घोषवद्वर्णपरत्वमस्तीति “अवर्णपूर्वस्तु लुप्यते” (तै.प्रा.9-9) इति सूत्रेण लोपो विहितः । अतः “अग्निया देवभागमिति” संहितायां विसर्गे न श्रूयते । “न वपेत्पूर्वः” इति शमानलक्षणस्थ-विसर्गनिषेधसूत्रेण “निरिति। वपेत्। आदित्या। वै। देवतया” इति पद-पाठे आदित्यापदं विसर्गान्तं न भवति । वपेत्पूर्वत्वेन विसर्गस्य निषिद्धत्वात् । “आदित्या वा अपरोद्धारः” इत्यादिस्थलेषु पदपाठे “आदित्या” (7) इति पूर्वसूत्रेण आदित्या पदानां पदान्तविसर्गे प्राप्ते “न वपेत्पूर्व” (8) इति सूत्रेण तन्निषेध इत्यर्थः । मुतपूर्वकविसर्गलोप-विषये “विचित्यस्सोमा३ न” इत्युदाहरणम् । “मुतसोमा” इति घटित “सर्पाः कृतस्योनां” (69) इति शमानलक्षणसूत्रेण सोमा३ इति मुतान्तं पदं विसर्गान्तं विहितम् । तदीयविसर्गस्य संहितायां मुतपूर्वत्वं घोषवद्वर्णपरत्वं चास्तीति “अवर्णपूर्वस्तु लुप्यते” (तै.प्रा.9-9) इति सूत्रेण लोपो विहितः । तदा “विचित्यस्सोमा३ न” इति लुप्तविसर्गरूपं सिद्ध्यति । आदित्या इति पदं कुत्र ? विसर्गान्तम्

तद्रहितं कुत्रेत्यादि सन्देहनिवृत्यर्थमिदं शमानलक्षणं प्रवृत्तमिति भावः । एवमेव उदाहरणान्तरेषु एतलक्षणात्पदविभागे पदान्तविसर्ग-विधिनिषेधौ ज्ञेयौ लक्षणान्तराद्विसर्गलोपश्च ज्ञेयः ।

नन्वेतलक्षणपरिज्ञानाभावेष्यर्थज्ञानवशात् अग्नियादिपदानि विसर्गान्तानीति ज्ञातुं शक्यन्ते । कथम् ? अग्निया इति पदं सम्बोधनप्रथमाबहुवचनान्तं गवां विशेषणम् । दर्शयागप्रकरणे गवामरण्यप्रस्थापने “आप्यायध्वमन्त्रिया देवभागम्” इति मन्त्रो विनियुज्यते । मन्त्रार्थस्तु ग्रः=हननं तदभावः अग्नः रक्षणमित्यर्थः । तदर्हन्तीत्यग्नियाः । गावः रक्षणीया इत्यर्थो लभ्यते । रक्षणयोग्याः हे गावः ! भवत्यः अरण्ये प्रभूतघासभक्षणेन क्षीरद्वारा देवस्य इन्द्रस्य हविर्लक्षणं दधिभागं आप्यायध्वम्=प्रवृद्धं कुरुत इत्यर्थपर्यालोचनयापि अग्नियाशब्दः आमन्त्रणप्रथमाबहुवचनान्तत्वात् विसर्गान्त इति ज्ञातुं शक्यते । तथापि पदपाठाध्ययनसमये पाठकानां प्रायशः अर्थज्ञानासम्भवात् एतलक्षणेनैव अग्नियादिपदानि पदविभागे विसर्गान्तानीति ज्ञातव्यानि । तदर्थं शमानलक्षणमावश्यकमिति भावः ।

अथ व्यञ्जनोत्तरशासकारपरकविसर्गलोपविषये उदाहरणान्युच्यन्ते । “एना अनन्तोदात्तः” (18) इति शमानसूत्रेण “स एनाश्वः”

इत्यत्र पदपाठे एना इति पदम् अन्तोदात्तरहितम् आकारपूर्वकञ्च सत् विसर्गान्तं भवति । “ एना राजन् हविषा मादयस्व ” इत्यत्र एना पदस्य अन्तोदात्तत्वात् पदपाठे विसर्गान्तं न भवति । अतस्सूत्रे अनन्तोदात्त इति विशेषणं सार्थकम् । एनाः श्वः इत्यनयोः संहितायां सत्यां व्यञ्जनोत्तरशकारपरकत्वात् विसर्गस्य “ लुप्यते संयुतोष्मोर्ध्वः ” इति व्यासशिक्षास्थविसर्गसन्धिप्रकरणवचनेन लोपः सिद्ध्यति । किञ्च “ गर्भागता गृह्णाः ” (28) इति शमानसूत्रेण “ यावन्तो गृह्णाः स्मः ” इत्यत्र आकारपूर्वकं गृह्णा इति पदं विसर्गान्तं भवति । अस्य “ स्मः ” इत्युत्तरपदेन संहितायां सत्यां व्यञ्जनोत्तरसकारपरकत्वात् विसर्गस्य “ लुप्यते संयुतोष्मोर्ध्वः ” इति व्यासशिक्षावचनेन लोपः लभ्यते । अपिच “ स्युस्थ भवन्ति भवन्तु बहुधेति वर्जयित्वा ” (29) इति शमानसूत्रेण “ सङ्घस्नावभागास्थ ” इत्यत्र सङ्घस्नावभागाः इति पदं आकारपूर्वकत्वात् अघोषव्यञ्जनोत्तरसकारपरकत्वात् व्यञ्जनशब्दस्य घोषाघोषोभयसाधारणत्वाच्च विसर्गान्तं भवति । अस्य उत्तरपदेन संहितायां सत्यां “ लुप्यते संयुतोष्मोर्ध्वः ” इति व्यासशिक्षावचनेन भागा इति पदान्तविसर्गः व्यञ्जनोत्तरसकारपर इति लुप्यते ।

ननु “ स एनाश्वः, यावन्तो गृह्णाः स्मः ” इत्यत्र शसयोः घोषव्यञ्जनोत्तरत्वात् विसर्गलोपोस्तु । “ सङ्घस्नावभागाः स्थ ” इत्यत्र सकारस्य अघोषवद्व्यञ्जनपरकत्वात् कथं ? विसर्गलोपः इति चेदुच्यते । “ संयुतोष्मोर्ध्व ” इत्यत्र संयुतश्चासौ ऊष्मा च संयुतोष्मा । संयुत इत्यनेन संयोगविशिष्टः । “ अनेकव्यञ्जनशिष्टस्संयोगश्च प्रकीर्तिः ” इति व्यासशिक्षावचनेन व्यञ्जनसामान्यविशिष्टः ऊष्मा घोषान्यतरव्यञ्जनपरकः ऊष्मा संयुतोष्मा । सः ऊर्ध्वः यस्माद्विसर्गात् भवति सः विसर्गः संयुतोष्मोर्ध्वः लुप्यते इत्यर्थवर्णनेन “ सङ्घस्नावभागास्थ ” इत्यत्र सकारस्य थकारात्मकाघोषपरकत्वेषि तत्पूर्वविसर्गः लुप्यते इति बोधान्न कापि विप्रतिपत्तिः ।

नन्वस्मिन् शिक्षावचने विसर्गलोपस्य पूर्वनिमित्तमनुक्तम् । तद्वचनेनात्र लोपः कथं भवितुमर्हति ? इति चेदुच्यते । व्यासशिक्षायां विसर्गलोपप्रकरणे उदाहृतविसर्गलोपविधायकवचनात्परत्र हस्तपूर्वत्वे विसर्गस्य ऊष्मभावस्य विधास्यमानत्वेन अर्थात् दीर्घपूतपूर्वत्वमेव लोपस्येति सिद्धम् ।

ननु “ अतिरात्रेण पूर्वाष्मोडश ” इत्यादिषु पूर्वा इत्याकारान्तपदान्तविसर्गस्य षोडशपदेन साकं संहितायां सत्यां किमर्थं लोपो

नास्ति ? इति चेन्न । शमानलक्षणसूत्रव्यञ्जनोत्तरशासकारपर इति विसर्गविशेषणे षकारो न पठितः। अभ्युपगम्यवादेपि पूर्वाः षोडशा इत्यत्र षकारस्य व्यञ्जनोत्तरत्वं नास्ति । किञ्च पूर्वाष्ठोडशा इत्यत्र विसर्गस्य ऊष्मभाव एव न लोपः “ विसर्जनीयो येषु पदेषु लुप्यते तानि पदानि प्रवक्ष्यामः” इति प्रतिज्ञासूत्रे विसर्गलोप एव प्रतिज्ञातः। न तु ऊष्मभावः। अतः नेदं शमानलक्षणोदाहरणं भवतुर्मर्हति ।

विलङ्घप्रकरणम्

श्लो ।। एकारैकारवर्णौ यौ संहितायां विकारिणौ ।

तदन्तानि विलङ्घानीत्युच्यन्ते वेदवित्तमैः ॥

एकारश्च एकारैकारौ च तौ वर्णे च एकारैकारवर्णौ यौ संहितायां विकारिणौ भवेतां पदलक्षणप्रकरणात् तदन्तानि एकारान्तानि “ अग्रे ” इत्यादीनि पदानि एकारान्तानि “ आसामहै ” इत्यादीनि पदानि विलङ्घसंज्ञकानीति वेदवित्तमैरुच्यन्ते इत्यन्वयः। एकारान्तैकारान्तपदानां संहितायां कीदृशो विकारः इति चिन्तायां तद्विवरणपरं प्राचीनलाक्षणिकसूत्रमुपलब्धम् “ अथ यजुस्संहियमकाराकारपूर्वः स्वरपरो यकारः येषु पदेषु लुप्यते तानि पदानि

प्रवक्ष्यामः इति ” अत्राथशब्दः शमानलक्षणानन्तर्यार्थः। यजुस्संहितायां तैत्तिरीयसंहितायां तत्रैव एतलक्षणप्रवृत्तेः। “ अग्रे अवारे ” इति विलङ्घप्रकरणप्रथमसूत्रेण “ अग्र इमं यज्ञं ” इत्यस्य पदपाठे अग्र इति पदम् एकारान्तं विलङ्घसंज्ञकं भवतीत्युक्तम् । अस्य एकारस्य स्वरपरकत्वेन “ एकारोऽयम् ” (तै.प्रा.9-11) इति सूत्रेण अयादेशो सति अग्रय+इममिति जाते अकारपूर्वकस्य यकारस्य “लुप्येते त्वर्वणपूर्वौ यवकारौ” (तै.प्रा.10-19) इति सूत्रेण लोपे प्राप्ते अग्र इममिति जाते “ परश्च ” (तै.प्रा.10 -25) सन्धिः निषिद्धः। एवमेव “ आस्यै आसामहै ” (7) इति विलङ्घसूत्रेण “ आसामहा एवेमौ ” इत्यत्र पदपाठे आसामहै इत्यैकारान्तं पदं विलङ्घसंज्ञकं भवतीत्युक्तम् । तदन्तस्य एकारस्य स्वरपरकत्वात् “ एकार आयम् ” (तै.प्रा.9-14) इति सूत्रेण आयादेशो सति आसामहाय+एव इति भूते आकारपूर्वको यकारः “ लुप्येते त्वर्वणपूर्वौ यवकारौ ” (तै.प्रा.10-19) इति सूत्रेण लुप्यते । ततः आसामहा एव इति जाते “ परश्च ” (तै.प्रा.10-25) इति सूत्रेण सन्धिनिषेधो भवति । तथाच अग्रे इमम् इत्यनयोः तैत्तिरीयसंहितायां एकारः अयादेशेन प्राप्तविकारः अग्रय इममिति दशायां अकारपूर्वकः स्वरपरकः यकारः लुप्तः। आसामहै

एव इत्यनयोः संहितायां ऐकारः आयादेशेन प्राप्तविकारः आसामहाय्
एव इति दिशायां आकारपूर्वको यकारः स्वरपरस्सन् लुप्यते । तानि
पदानि प्रवक्ष्यामः इत्यनेन अग्रे इत्याद्येकारान्तानि आसामहै
इत्याद्यैकारान्तानि पदानि विलङ्घसंज्ञकानि प्रवक्ष्यामः इति विवरण
सूत्रार्थः ।

नन्वेतलक्षणाभावे (1) आत्मन इन्द्रायाजुहवुः (2) आत्मन
उत्तरम् (3) आत्मन एव तदधर्युः (4) आत्मन एवाधियज्ञम् (5)
आत्मन उक्षवशौ इत्यादिस्थलेषु आत्मन इति वा आत्मने इति वा
पदपाठः इति संशयनिवृत्तिः न स्यात् । संशयविच्छेदार्थमिदं लक्षण-
मावश्यकम् । “ अमुष्मै अरिष्टै ” इति (4) विलंघ्यसूत्रस्य “ इन्द्रा-
योदेवतत्सर्वमात्मने ” इत्यन्तभागेन इन्द्राय, उत्, एव तत् इति पदेषु
परेषु सत्सु आत्मने इत्येकारान्तं पदं विलङ्घ संज्ञकं भवतीत्युक्तम् ।
तद्यथा “ आत्मन इन्द्रायाजुहवु ” रित्यत्र इन्द्राय पदपरकत्वात्
पदपाठे आत्मने इत्येकारान्तं पदं विलङ्घसंज्ञकं ग्राह्यम् । “ आत्मन
उत्तरम् ” इत्यत्रापि उच्छब्दपरकत्वात् आत्मने इत्येकारान्तं पदं
विलङ्घसंज्ञकं बोध्यम् । एवमेव “ आत्मन एव तदधर्युः ” इत्यत्र एव
तत् इत्युभयपदपरत्वे एव आत्मने इत्येकारान्तं पदं विलङ्घसंज्ञकं

ज्ञेयम् । “ आत्मन एवाधियज्ञं निष्करोती ” त्यत्र एव इत्येकमेव पदं
परमस्ति । न तु “ तत् ” इति पदसंहितम् । अतः अत्र आत्मनः
इत्येव पदपाठः । न तु आत्मने इति । “ आत्मन उक्षवशौ ” इत्यत्र
इन्द्रायेति पदानां परत्राभवात् आत्मनः इत्येव पदपाठः । न तु आत्मने
इति । एवमेव “ व्याधिने सदशे ” (41) इति विलङ्घसूत्रस्य “ वृष्ट्या
एव परं भवेत् ” इत्यन्तभागेन एव शब्दपरत्वे “ वृष्ट्यै ” इत्यैकारान्तं
पदं विलङ्घसंज्ञकं भवतीत्युक्तम् । “ वृष्ट्या एव लोकं करोति ” इत्यत्र
एवपरत्वात् वृष्ट्यै इत्यैकारान्तं पदं विलङ्घसंज्ञकं बोध्यम् ।
एवशब्दपरत्वाभावे “ वायुर्वै वृष्ट्या ईशो ” इत्यत्र वृष्ट्याः इत्येव पदपाठः ।
न तु वृष्ट्यै इत्यैकारान्तः । पदपाठे एतादृशसन्देहनिवृत्यर्थं इदं
विलङ्घप्रकरणमावश्यकम् । न चैतलक्षणाभावेपि व्याकरणादि-
परिज्ञानादेकारैकारान्तपदज्ञानं सुबोधमिति वाच्यम् । ये पदाध्ययन-
काले कालान्तरे वा अकृतशास्त्रान्तरपरिचयाः तेषां कृते सुखेन
एकारैकारान्तपदप्रबोधार्थं इदं विलङ्घलक्षणमावश्यकमिति ध्येयम् ।

नपर प्रकरणम्

“ अथ यजुस्सहितायां च-छ-ज-त-द-ध-न-म-ल-पराः तत्त-
त्सानुनासिकाः पदान्ताः पदकाले नकारा दृश्यन्ते ” इति तस्यादिमं
सूत्रम् । अत्राथशब्दः विलङ्घप्रकरणान्तर्यार्थः । एषु लक्षणेषु सर्वत्र
यजुशशब्देन तैत्तिरीयशाखैव गृह्णते, अन्यत्र एतलक्षणसमन्वयाभा-
वात् । एव तैत्तिरीयशाखायां च-छ-ज-त-द-ध-न-म-ल इत्येतद्वर्ण-
पराः पदान्तनकाराः तत्त्सानुनासिकाः येषु पदेषु पदपाठे दृश्यन्ते
तानि पदानि प्रवक्ष्यामः इत्यध्याहारः । अत्र परनिमित्तवर्णेषु चादिषु
मध्ये तकार-दकार-धकार-नकार-मकारेषु परेषु सत्सु पूर्वत्र
पदान्तनकाराः विकारं न प्राप्नुवन्ति । च-छ-ज-लेषु वर्णेषु परेषु सत्सु
पदान्तनकाराः प्राप्तानुनासिकवर्णाः भवन्तीति विवेकः । ननु
तादिवर्णपञ्चकपरे पदान्तनकाराणां विकाराभावे तेषामत्र परनिमित्त-
त्वेन ग्रहणं व्यर्थमिति चेत्त । नान्तमान्तत्वसन्देहनिवृत्या पदान्त-
नकारनिर्णयार्थमावश्यकत्वात् । “ अमुष्मिन्नब्रुवन्निति ” नपरलक्षण-
प्रथमसूत्रस्थग्रहणेषु अकुर्वन् अनद्वानिति नान्तपदद्वयमस्ति । अनयोः
(1) “ अकुर्वन्तद्रक्षाऽसि ” (2) “ अनद्वान्दक्षिणा ” इत्युदाहरणद्वयं
गाह्यम् । तथैव “ देवान् दस्यूश्चादीक्षेरन्निति ” (12) नपरलक्षण-

सूत्रान्ते पार्थिवानिति नान्तं पदं गृहीतम् । अस्य “ पार्थिवान्नुवं ध्रुवेण ”
इत्युदाहरणं भवति । एवमेव “ अधुक्षन्नुदयन्नशमन्निति ” नपरलक्षण-
द्वितीयसूत्रस्थनान्तपदेषु अधुक्षन्, अशमन् इति नान्तपदद्वयमस्ति ।
अनयोः “ प्रत्यधुक्षन् तु मा धिनोति, अशमन्मयानि नहना ” इत्यु-
दाहरणद्वयं बोध्यम् ।

किञ्च “ एतान् जमपरानिति ” (8) नपरलक्षणसूत्रे “ ऐरय-
न्निति ” नान्तं पदमप्यस्ति । अस्य “ यामैरयञ्चन्द्रमसि ” इत्युदा-
हरणम् । “ अनानशिक्षन्निति ” नपरलक्षणतृतीयसूत्रे “ अक्रामन्निति ”
नान्तं पदमप्यस्ति । अस्य “ अपाक्रामञ्छन्दाऽसि ” इत्युदाहरणम् ।
“ अमुष्मिन्नब्रुवन्निति ” नपरलक्षणप्रथमसूत्रे असुरान्, अमुष्मिन्निति
नान्तपदद्वयमप्यस्ति । एतयोः “ असुराञ्जयाम, अमुष्मिन्लोके
नेतीयेरन् ” इत्युदाहरणद्वयं बोध्यम् । “ ऐरयञ्चन्द्रमसीत्या ” द्युदाह-
रणचतुष्टयस्य संहितायां नकाराणां विकारप्राप्तिः कथमिति चेदुच्यते ।
(1) ऐरयन्+चन्द्रमसीति दशायां “ न कारशकारञ्च परः ” (तै.प्रा.5-
20) इति सूत्रेण नकारस्य शकारादेशे प्राप्ते “ नायन्नैरयन्निति ” (तै.
प्रा.5-21) इति सूत्रेण तन्निषेधो भवति । ततः “ नकार एतेषु
जकारम् ” (तै.प्रा.5-24) इति सूत्रेण नकारस्य चवर्गीयोत्तमवर्णादेशे

सति ऐरयच्छन्द्रमसीति जकारघटितं रूपं सिध्यति । (2) तथा अपाक्रामन्+छन्दाऽसि (3) असुरान्+जयाम इत्युदाहरणद्वयेषि नकारयोः जकारादेशः पूर्ववत् । तेन “ अपाक्रामञ्छन्दाऽसि असुराञ्जयाम ” इत्युदाहरणद्वयस्यापि जकारघटितत्वं पूर्ववदेव । अमुष्मिन्+लोके इति दशायां “ लपरौ लकारम् ” (तै.प्रा.5-25) इति सूत्रेण पदान्तनकारः अनुनासिकलकारं प्राप्नोति । यतः “ अनुस्वारोत्तमा अनुनासिकाः ” (तै.प्रा.2-30) इति सूत्रेण नकारः अनुनासिक इति “ नकारोऽनुनासिकम् ” (तै.प्रा.5-26) इति सूत्रोक्तरीत्या अनुनासिकलकारादेशमश्चुते । न तु शुद्धम् । तदा “ अमुष्मिन्लोके नेनीयेरन् ” इत्युदाहरणे सानुनासिकनिरनुनासिकलकारद्वयघटितं रूपमुच्चारणयोग्यं भवति । नन्वेतन्नपरलक्षणाभावे चादिलान्तनवर्वर्णपरोदाहरणेषु पदपाठे पाठकानां नान्तत्वमान्तत्वसन्देहनिवृत्तिः न स्यात् । तथाहि

1. “ घृणीवाच्चेतति त्मना ” इत्यत्र घृणीवानिति पदं नान्तं वा मान्तं वा ?
2. “ प्राविशन्ताञ्छन्दोभिः ” इत्यत्र तानिति पदं नान्तं वा मान्तं वा ?

3. “ अत्रा ते रूपमुत्तमपश्यज्ञिगीषमाण ” मित्यत्र अपश्यमिति वा अपश्यन्निति वा पदम्
4. “ अगमन्तं वा सङ्सूज वर्चसा ” इत्यत्र अगममिति मान्तं वा नान्तां वा पदम्
5. “ अब्रुवन्देवपशु ” रित्यत्र अब्रुवन्निति नान्तं वा मान्तं वा पदम्
6. “ इमान्धियशिक्षमाणस्य ” इत्यत्र इमामिति मान्तं वा नान्तं वा पदम्
7. “ यान्न निवपति यदनुदिशती ” त्यत्र यानिति नान्तं वा मान्तं वा पदम्
8. “ तां मिथुनेऽपश्यन्नि ” त्यत्र तामिति मान्तं वा नान्तं वा पदम्
9. “ छन्दोभिरिमान्लोकानि ” त्यत्र लोकानिति पदं नान्तं वा मान्तं वा इति सन्देहनिवृत्तिपूर्वकनिर्णयार्थमिदं नपरलक्षणमावश्यकमिति भावः ।

तपर प्रकरणम्

अथ यजुस्संहितायां नकारपरे सानुनासिकाः पदान्ताः पदकाले तकारा दृश्यन्ते इति तपरलक्षणस्य आदिमं सूत्रम् । अत्राथशब्दः नपरलक्षणानन्तर्यार्थः । यजुस्संहितायामित्यस्य तैत्तिरीयसंहितायामि-

त्वर्थः पूर्वमेवोक्तः नकारपराः पदान्ततकाराः सानुनासिकाः पदपाठे येषु पदेषु दृश्यन्ते तानि पदानि प्रवक्ष्यामः इत्यध्याहारः। अत्रोदाहरणान्युच्च्यन्ते।

(1) “ इयादुदुपरिष्टात् ” इति तपरलक्षणसूत्रे “ नैः परन्तु एनत् ” इत्यस्ति । “ नैः ” इति पदे परे सति पूर्वत्र एनत् इति पदं तान्तं बोध्यम् । “ स्वदयत्येवैनन्नैरूक्तीः ” इत्युदाहरणे एनत् इति तान्तं पदं “ नैः ” इति परत्वात् “ साक्षादेवैनन्निरूक्तिं पाशान्मुच्चती ” त्यत्र “ नैः ” इति परत्वाभावात् इकारोत्तरनकारस्यैव परत्वात् एनमिति मान्तमेव । न तु एनत् इति तान्तं भवति इत्येवं निर्णयः एतलक्षणाधीनः।

(2) “ इकारान्ते परत्र पदे एतच्च ” इति तपरलक्षणसूत्रेण इकारान्ते पदे परे सति पूर्वत्र विद्यमानं एनत् इति पदं तान्तं भवति । “ रेतो वा एतन्निधत्ते ” इत्यत्र इकारोत्तरनकारपरकत्वात् एनत् इति पदं तान्तं भवति । “ स एतन्नवरात्रमपश्यत् ” इत्यत्र नकारपरत्वेषि तस्य इकारपरकत्वाभावात् पूर्वत्र एनत् इति तान्तं न भवति । किन्तु एतमिति मान्तमेव भवति । एतादृशासन्देहनिवर्तकमिदं लक्षणम् ।

(3) “ यावत् यज्ञात् यत् ” इति तपरलक्षणसूत्रे “ वपाम्यादृश्याभागः पूर्व ” मित्यस्ति । वपामि, आ, दृश्यणा, भागः इति पदेषु अन्यतमपदे परे सति पूर्वत्र यत् इति पदं तान्तं न भवति । तथाहि (1) वपामि यन्नस्समानः (2) आयन्नरस्सुदानवः (3) दृश्यणा यं नुदेथे (4) भागोऽयं निरयाच्चथाः इति । (1) तमो रात्रिर्यन्नक्तम् (2) एतन्नश्यति यन्नश्यत्यस्यामेव (3) तद्यन्नोपेयात् इत्यादिषु तान्तपदेषु पदान्ततकारस्य नकारपरकत्वात् “ उत्तम पर उत्तमस्वर्गीयमिति ” (तै.प्रा.8-2) सूत्रेण तवर्गीयप्रथमस्य तकारस्य तवर्गीयनकारात्मकोत्तमवर्णपरत्वात् तवर्गीयोत्तमवर्णं नकारे प्राप्ते सति नकारद्वयघटितानि रूपाणि सिध्यन्ति । एतादृशोदाहरणेषु तान्तमान्तपरिज्ञानार्थमिदं लक्षणमावश्यकम् । एतलक्षणाभावेषि शिक्षाप्रातिशाख्यादिशास्त्रज्ञानेन तत्तलक्षणानि ज्ञातुं शक्यन्ते तथापि शास्त्रान्तरपरिज्ञानविधिरैः एतस्मादेव लक्षणात् सन्देहनिवृत्तिरपेक्षिता इतीदं तपरलक्षणज्ञानं नान्तमान्तपदनिर्णयार्थमावश्यकमिति भावः।

स्वरलक्षणप्रकरणम्

“ शमानञ्च विलङ्घ्यञ्च नपरं तपरं स्वरमि ” त्यादिना कौण्डन्यशिक्षोक्ताष्टविधपदलक्षणेषु स्वरलक्षणमप्यस्ति । स्वरशब्दस्य पुंलिङ्गे

प्रयोक्तव्यत्वेषि नपुंसकलिङ्गपदविशेषणत्वात् शमानादीनि यथा नपुंसकलिङ्गे प्रयुक्तानि तथा स्वरशब्दोऽपि नपुंसकलिङ्गे प्रयुक्तः। अत्र स्वरशब्देन स्वरशिक्षादियः उच्चन्ते । “ तैत्तिरीयपदादीनां प्रवक्ष्यामि स्वरलक्षणम् ” इति तत्रोक्तत्वात् स्वरशिक्षादिषु परिनिष्ठितपदादीनां स्वरनिर्णयः कृतः। प्रकृतिप्रत्ययस्वरनिर्णयस्तु व्याकरणशास्त्राधीनः। व्याकरणशास्त्रीयविज्ञानविधुराणां वेदाध्येतृणां स्वरविज्ञानसिद्ध्यर्थं महर्षिभिः स्वरशिक्षाग्रन्थाः प्रणीताः। स्वरशिक्षायाः इदमादिमं वाक्यं “ तस्माच्चत्वार्यग्व्यूर्ध्वमहरच्चाद्युदात्तवान् ” इति । अगव्यूर्ध्वमित्यत्र नजः पर्युदासार्थत्वमाश्रित्य गवीति शब्दान्यशब्दे परे सतीति व्याख्येयम् । “ तस्मादिति वा, चत्वारीति ” वा पदे परे सति तयोः पदयोः गवीति शब्दान्यशब्दे परे सति अहरदिति तिङ्गन्तशब्दः आद्युदात्तवान् भवतीति वाक्यार्थः।

अत्र “ यदेवादस्सोममाहरत्स्माद्यज्ञमुखम् ” (तै.सं.6-1-6) इति प्रथमोदाहरणम् । “ सा सोमञ्चाहरच्चत्वारि चाक्षराणि ” (तै.सं.6-1-6) इति द्वितीयमुदाहरणम् । प्रथमोदाहरणे तस्मादिति पदस्य गवीति शब्दान्यशब्दपरकत्वात् “ तस्मादिति ” पदात्पूर्वत्र अहरदिति तिङ्गन्तं पदम् आद्युदात्तं भवति । द्वितीयोदाहरणे

चत्वारीति पदस्य गवीति शब्दान्यशब्दपरकत्वात् चत्वारीति पदात्पूर्वत्र अहरदिति तिङ्गन्तं पदम् आद्युदात्तं भवतीति लक्षणसमन्वयः।

नन्वस्मिन्नाक्ये अगव्यूर्ध्वमित्यभावे “ तद्वैराहरत्स्माद्विसतोभयेन भुञ्जते ” (तै.सं.2-5-2) इत्यत्र तस्मादिति पदस्य गवीति पदपरकत्वे तत्पूर्वं अहरदिति तिङ्गन्तं पदम् आद्युदात्तं भवेदित्यापत्तिः। तदा अध्ययनसम्प्रदायविरोधो भवेत् । अतः “अगव्यूर्ध्वमिति” विशेषणमावश्यकम् । सत्यस्मिन् विशेषणे प्रकृतोदाहरणे तस्मादित्यस्य गवीति पदपरकत्वात् अगव्यूर्धत्वाभावात् अहरदिति तिङ्गन्तं पदम् आद्युदात्तं न भवति । किन्तु सर्वानुदात्तं भवति । तदा अध्ययनसंप्रदायविरोधो न भवति ।

नन्वस्मिन् वाक्ये अगव्यूर्धत्वमिति सत्वे तस्माच्चत्वारीत्यभावे “ त्वष्टा हतपुत्रो वीन्द्रः सोममाहरत्स्मिन्निन्दः ” (तै.सं.2-5-2) “एतमाहरेति तमेभ्यो यज्ञ एव यज्ञमाहरद्यत्तत् ” (तै.सं.6-2-4) इत्यादौ अहरदित्यस्य आद्युदात्तत्वापत्तिः। उदाहृतोदाहरणद्वये अहरदिति तिङ्गन्तस्य तस्माच्चत्वारीत्यन्यतरपदपरत्वाभावात् । तदा अध्ययनस्वरसम्प्रदायविरोधो भवेत् । अतः वाक्येस्मिन् तस्मा-

चत्वारीति पदद्वयम् अहरदित्यस्य परनिमित्तत्वेन भाव्यम् । प्रकृतोदाहरणद्वये अहरदिति तिङ्गन्तस्य तस्माच्चत्वारीत्यन्यतरपद-परत्वाभावात् नाद्युदात्तत्वम् । किन्तु सर्वानुदात्तत्वमेव । तदा अध्ययनप्राप्तस्वरसम्प्रदायः परिरक्षितो भवति । एवं व्याकरणेनापि वेदाध्ययनस्वरसम्प्रदायसंरक्षणं कर्तव्यम् । तथाहि अत्रादौ प्रदर्शित-प्रथमद्वितीयोदाहरणयोः अहरदिति तिङ्गन्तस्य अतिङ्गन्तात्परत्वात् “तिङ्गतिङ्गः” (पा.सू.8-1-28) इति सूत्रेण सर्वानुदात्तत्वे प्राप्ते “यदेवादस्सोममाहरत्समाद्यज्ञमुखम्” (तै.सं.6-1-6) इति प्रथमोदाहणे अहरदिति तिङ्गन्तस्य यच्छब्दयोगात् “ यद्युदात्तान्तित्यम् ” (पा.सू.8-1-66) इति सूत्रेण तन्निषेधो भवति । तथा “ सा सोमञ्चाहरचत्वारि चाक्षराणि ” (तै.सं.6-1-6) इति द्वितीयोदाहरणे अहरदिति तिङ्गन्तस्य चशब्दयोगात् “ च वा योगे प्रथमा ” (प्रा.सू.8-1-59) इति सूत्रेण तिङ्गिधातप्रतिषेधो भवति । उभयत्रापि अहरदित्यस्य “ लुङ् लङ् लृङ्गुदात्तः” (प्रा.सू.6-4-71) इति सूत्रेण अडागमस्वरः उदात्तः प्राप्नोति । ततः “ अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ” (प्रा.सू.6-1-158) इति सूत्रप्राप्तशेषनिधातेन “ हरत् ” इत्यस्य अनुदात्तत्वं सिध्यति । आ इत्यस्य निपातत्वात् “ निपाता

आद्युदात्ताः” (फि.सू.81) इति सूत्रेण उदात्तत्वं भवति । आ+अहरत् इति दशायां उदात्तयोराकाराकारयोः सन्धौ “ अकस्सर्वणे दीर्घः” (प्रा.सू.6-1-10) इति सूत्रेण सर्वणदीर्घात्मकः एकादेशः दीर्घकारो भवति । सः “ एकादेश उदात्तेनोदात्तः” (प्रा.सू.8-2-5) इति सूत्रेण उदात्तो भवति । ततः “ उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः” (पा.सू.8-4-66) इति सूत्रेण हकारः स्वरितो भवति । ततः “ स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् ” (पा.सू.1-3-39) इति सूत्रेण “ र ” इति प्रचयो भवति । एवम् आहरदित्यत्र पाणिनीयस्वरप्रक्रिया बोध्या । “ तद्वैराहरत्समाद्वि ” (तै.सं.2-5-2) “ वीन्द्रः सोममाहरत्सिमन्निन्द्रः” (तै.सं.2-5-2) “ यज्ञ एव यज्ञमाहरद्यत्तत् ” (तै.सं.6-2-4) इत्युदाहरणत्रयेषि “ तिङ्गतिङ्गः” (पा.सू.8-1-28) इति सूत्रेण अहरदिति तिङ्गन्तं सर्वानुदात्तं भवति । अनुदात्तस्य अकारस्य “आ” इत्युदात्तेन सन्धौ यस्सर्वणदीर्घात्मकः एकादेशः प्राप्तः सः उदात्तो भवति । ततः परौ हकाररेफौ स्वरितप्रचयौ बोध्यौ । इत्येवं स्वरप्रक्रिया पूर्वोक्तात्रानुसन्धेया । तथाच अहरदिति तिङ्गन्तं पदं कुत्र आद्युदात्तम् ? कुत्र सर्वानुदात्तम् ? इत्यादिस्वरसन्देहनिवृत्तिः स्वरशास्त्राधीना भवति । एवं स्वरनिर्णयार्थं शिक्षाव्याकरणविज्ञानद्वयमावश्यकम् । शिक्षा-

व्याकरणाभ्यां हि वेदाध्ययनस्वरसम्प्रदायः संरक्षितो भवति । स्वरापराधे महान् प्रत्यवायः आपद्यत इति “ यथेन्द्रशत्रुस्वरतो-पराधादिति ” शिक्षावाक्यादवगम्यते । यदर्थप्रतिपादनाय प्रवृत्तो मन्त्रः स्वरापराधात्तद्विरुद्धार्थबोधको भवति । न केवलमेतावदेव स्वरभेदादर्थभेदोपि आपद्यते स च विषयः मदीयवैदिकस्वरमञ्जूषा ग्रन्थे द्रष्टव्यः ।

(6) पदलक्षणेषु “ अवर्णीति ” पदलक्षणमुच्यते ।

श्लो ॥ ओदेदवर्णसञ्चन्नं संहितायां पदादिगम् ।

अवर्णं ज्ञातुमस्माभिः इदं शास्त्रं प्रणीयते ॥

ओच्च एच्च अवर्णश्च ओदेदवर्णाः । तैः पदान्तैः सञ्चन्नं=संहितायां कृतायां सत्यां उत्तरपदादिस्थम् अकाराकारवर्ण-द्वयं विहितशास्त्रेण लुप्तमपि पदपाठे तदुत्तरपदम् अकारादि आकारादीति ज्ञातुमिदं लक्षणं प्रणीतमिति ग्रन्थकृद्वचनम् । लोपकार्यभागवर्णविषये अकार इति वक्तव्ये उत्तरपदादौ ज्ञातव्यत्वेन आकारस्यापि सत्वात् अवर्ण इत्युक्तम् । उत्तरपदादौ क्वचिदकारः क्वचिदाकारः ज्ञातव्यः अस्ति । तादृशोत्तरपदस्य अवर्णीति

लक्षणनामनिर्देशः सञ्जच्छते । ओदेदवर्ण इत्यत्रापि अवर्णशब्देन लक्ष्यानुरोधात् अकाराकारौ ग्राह्यौ । श्लो ॥ नोदात्तो यः पदाध्याय उदात्तसंहितागमे । यश्वोदात्तः पदाध्याये स्वरितसंहितागमे ॥ श्लो ॥ अघोषाक्षरतः पूर्वः ओकारस्सांहितश्च यः । तेष्यः परः पदाध्याये त्वकारस्यात्पदादिगः ॥ वचनचतुष्टयमेकान्वयम् । यो वर्णः पदाध्ययनकाले नोदात्तः उदात्तव्यतिरिक्तस्वरः सः संहितागमे यदि उदात्तो भवति तस्मात्परः पदपाठे उत्तरपदादौ अकारोऽस्तीति ज्ञातव्यम् इति प्रथमलक्षणम् । अस्य लक्षणस्य “उद्धृतोऽहुते” “उवश्योऽथातिरात्रः” “अन्नपतेऽन्नस्य” “यथाऽसति” इत्यादीन्युदाहरणानि । उद्धृत इत्यनुदात्तान्तम्, उवश्य इति स्वरितान्तम्, अन्नपते इत्यत्र एकारः अनुदात्तः । उदाहरणत्रयेपि उदात्तान्तता नास्ति । प्रथमोदाहरणद्वयस्य अस्सर्वयोः संहिताकाले “ ओकारमस्सर्वोऽकारपरः” (तै.प्रा.9-7) इति सूत्रेण ओकारो भवति । त्रयाणामपि उदाहरणानां संहितायां “लुप्यते त्वकारएकारओकारपूर्वः” (तै.प्रा.11-1) इति सूत्रेण अकार-लोपस्सिसध्यति । “ उद्धृतोऽहुते, अन्नपतेऽन्नस्य ” इत्यत्र च

संहितायां “ उदात्ते चानुदात्त उदात्तम् ” (तै.प्रा.12-10) इति सूत्रेण यथाक्रमम् ओकारः एकारश्च उदात्तौ भवतः। “ उक्थ्योऽथातिरात्र ” इत्यत्र “ स्वरितश्च सर्वत्र स्वरितश्च सर्वत्र ” (तै.प्रा.12-11) इति सूत्रेण ओकारः उदात्तौ भवति । तथाच लक्ष्यत्रयेषि उदात्तात्परत्र पदपाठे अहुते, अन्नस्य, अथ इति पदत्रयम् अकारादीति ज्ञातव्यम् । एवमेव “ सुभेषजं यथासति ” इत्यत्र पदपाठे यथा इत्यव्ययं नोदात्तान्तं किन्तु स्वरितान्तम् । असतीत्यनेन साकं “ दीर्घऽसमानाक्षरे सर्वर्णपरे ” (तै.प्रा.10-2) इति सूत्रेण सर्वर्णदीर्घे कृते सति असति इत्यत्र अकारो न श्रूयते । अत्र संहितायां “ उदात्तमुदात्तवति ” (तै.प्रा.10-10) इति सूत्रेण उदात्तसन्धौ उदात्तादाकारात् उत्तरपदम् असतीति अकारादीति ज्ञेयम् । एतलक्षणाभावे उत्तरपदम् असतीति वा सतीति वा न ज्ञातुं शक्यम् । एतलक्षणवशात् उत्तरपदम् असतीत्यकारादीति ज्ञातुं शक्यमित्यर्थः। तथैव पूर्वोदाहृतलक्ष्यत्रयेषि उत्तरपदानि हुत इति न्नस्य इति थ इति वा अहुत इति अन्नस्य इति अथ इति वा विविच्य ज्ञातुं न शक्यानि । एतलक्षणवशात् पूर्वोदाहृतलक्ष्यत्रये उत्तरपदानि अहुत इति अन्नस्य इति अथ इत्यकारादीनीति ज्ञातुं शक्यन्ते ।

(2) यश्च वर्णः पदाध्ययनकाले उदात्तः संहितायां कृतायां स्वरितो भवति तस्मात्परः पदपाठे उत्तरपदादौ अकारोऽस्तीति ज्ञातव्यमिति द्वितीयलक्षणम् । अस्य “ सोऽब्रवीत् , तेऽब्रुवन् ” इत्यादीन्युदाहरणानि । सः अब्रवीदित्यनयोः संहितापाठे “ ओकार-मस्सर्वोऽकारपरः ” (तै.प्रा.9-1) इति सूत्रेण ओकारो भवति । “सोऽब्रवीत् , तेऽब्रुवन् ” इत्युभयोरपि संहितायां “ लुप्यते त्वकार-एकारओकारपूर्वः ” (तै.प्रा.11-1) इति सूत्रेण अकारो लुप्यते । एवं स्थिते सोऽब्रवीदित्यत्र ओकारस्य तेऽब्रुवन् इत्यत्र एकारस्य च “तस्मिन्नुदात्ते पूर्व उदात्तस्वरितम् ” (तै.सू.12-9) इति सूत्रेण स्वरितो भवति । तस्मात् स्वरितद्वयात्परत्र पदपाठे अब्रवीत्, अब्रुवन् इति पदद्वयम् अकारादीति ज्ञातुं शक्यते । एतलक्षणाभावे ब्रवीत् ब्रुवन् इति वा वक्तुं शक्येत । तच्चायुक्तम् । सत्येतलक्षणे अब्रवीत्, अब्रुवन् इति पदद्वयम् अकारादीति ज्ञानं लभ्यते ।

(3) यत्र सांहित ओकारोस्ति सांहितो नाम संहितायां भवः संहितायां कृतायां लभ्यत इत्यर्थः। यथा “ प्रजाभ्योऽकल्पयत । तमिन्द्रोऽचायत् । सतपोऽतप्यत । अभिषुतोऽपूतपाः ” इत्यादौ श्रूयमाणाः ओकाराः सांहिताः। संहितायां “ ओकारमस्सर्वोऽ-

कारपरः” (तै.प्रा.9-7) इति सूत्रप्राप्ता इत्यर्थः। तेभ्यः सांहितेभ्यः ओकारेभ्यः परत्र संहितापाठे यथाक्रमं ककार-चकार-तकार-पकाराः अधोषवर्णाः श्रूयन्ते । एतेषामुदाहरणानां पदपाठे क,च,त,पेभ्यः पूर्व अकारास्सन्तीति अकल्पयत, अचायत, अतप्यत, अपूतपाः इति पदान्यकारादीनीति एतल्लक्षणेन ज्ञातुं शक्यानि । एतल्लक्षणाभावे कल्पयत, चायत, तप्यत,पूतपाः इत्येवंविधानीति ज्ञातव्यानि स्युः। तच्चायुक्तम् । अतः एतल्लक्षणं ज्ञेयमेव । एतल्लक्षणात् अकल्पयत, अचायत, अतप्यत, अपूतपाः इत्येवमाकारादीनि उत्तरपदानीति ज्ञानं सिद्ध्यति । अत्रायं विवेकः। प्रथमद्वितीयलक्षणद्वये ओदेतोः अवर्णस्य च संहिताकाले उदात्तस्वरितवत्वनियमः अस्ति । किन्तु पदपाठे उत्तरपदाद्यकाराणाम् अघोषाक्षरपरत्वनियमः नास्ति । तृतीयलक्षणे उत्तरपदाद्यवर्णभ्यः पूर्ववर्णानाम् उदात्तादिस्वरनियमो नास्ति उत्तरत्र अघोषाक्षरसत्वनियमोऽस्तीति अवर्णीत्येतल्लक्षणनाम्नि वर्णशब्दप्रयोगात् “ हस्वो वर्णोत्तरस्त्रयाणाम् ” (तै.प्रा.1-20) इति त्रयाणां हस्वादीनां गृहीतुं शक्यत्वेषि लक्ष्यानुरोधात् उत्तरपदाद्यकारोपि ज्ञातव्यो भवति । अतः कानिचिदाकारादीन्युदाहरणानि लक्षण-समन्वयाय स्वीक्रियन्ते । “ विश्वलोप विश्वदावस्य त्वासञ्जुहोमि ”

(तै.सं.3-3-8) इत्यत्र त्वा+आसन् इत्यनयोः “ दीर्घः समानाक्षरे सर्वर्णपरे ” (तै.प्रा.10-2) इति सूत्रेण सर्वर्णदीर्घे कृते संहितायाम् उत्तरपदाद्यकाराश्रवणे पदपाठे आसन्निति वा असन्निति वा सन्निति वा एतल्लक्षणाभावे निर्णतुमशक्यम् । एतल्लक्षणसत्वे तु आसन्नित्याकारादिमदुत्तरपदमिति ज्ञातुं शक्यते ।

किञ्च “ तस्यासते हरयस्सप्ततीरे ” (तै.सं.4-2-9) इत्यत्र तस्य+आसते इत्यनयोः “ दीर्घः समानाक्षरे सर्वर्णपरे ” (तै.प्रा. 10-2) इति सर्वर्णदीर्घे सति संहितायाम् उत्तरपदाद्यकाराश्रवणे पदपाठे आसत इति वा असत इति वा सते इति वा एतल्लक्षणाभावे ज्ञातुमशक्यम् । एतल्लक्षणसञ्चावे तु आसते इत्याकारादिमदुत्तरपदमिति ज्ञातुं शक्यम् । इत्येवम् अकाराद्याकाराद्युत्तरपदानां अकारादित्वाकारादित्वविवेकार्थं अदमवर्ण्यारव्यपदलक्षणमावश्यकमिति भावः।

अनिङ्ग्यम्

पदलक्षणेषु अनिङ्ग्यपदलक्षणमुच्यते । अनिङ्ग्यपदं इज्ज्ञसमानं क्वचित् श्रूयते । किमिङ्ग्यं पदं किमनिङ्ग्यं पदमिति तैत्तिरीयशाखायां सम्यक् न ज्ञायते । लक्षणमन्तरेण सन्देहनिवृत्तिः न भवति । इदमखण्डं पदम् इदं सखण्डमिति निर्णतुम् अनिङ्ग्यलक्षणमुच्यते ।

सम्पूर्णस्य अनिञ्जपदजालस्य परिगणने ग्रन्थविस्तरो भवतीति
एकपदप्रतिपादनेन अनेकानिञ्जपदबोधो भवतीत्यादौ परिभाषां
दर्शयति ग्रन्थकृत् “ श्रुति श्रुच्छब्दनिर्दिष्टमि ” त्यादिना ।
श्लो ।। श्रुति श्रुच्छब्दनिर्दिष्टं विकृतश्चापदात्मकैः ।

स्यादनन्यवदन्काराद्यकारादि च यत्पदम् ॥ इति अनिञ्ज
प्रकरणम् ॥४॥

अनिञ्जप्रकरणे॑स्मिन् श्रुति, श्रुत, शब्द इत्येतेषामन्यतमेन
निर्दिष्टं, क्वचित् श्रुतिशब्दनिर्दिष्टम्, अन्यत्र श्रुच्छब्दनिर्दिष्टम्, अपरत्र
शब्दशब्देन निर्दिष्टम् इत्येवं शब्दरूपम् अपदात्मकैः=सुसिङ्गन्त-
लक्षणपदभिन्नैः वर्णैः विकृतमपि न्यूनाधिकभावेन किञ्चिदन्यथा-
भूतमपि अनन्यवत् स्यात् । “ एकदेशविकृतमनन्यवदिति ”
वैयाकरणैरुक्तत्वात् । तथा अन्कारादि अकारादि वा यत्पदं तदपि
अनिञ्जं पदम् अनन्यवदेव । “ अप्यकारादि ” (तै.प्रा.1-52)
“अन्कारादि च” (तै.प्रा.1-53) इति प्रातिशारव्ये॑प्युक्तत्वात् ।

(1) श्रुतिनिर्दिष्टं यथा “ ईदृशायादि च तु श्रुतिः ” (10)
इत्यनिञ्जप्रकरणस्थसूत्रात् ईदृशायादीनि चत्वारि पदानि अनिञ्जानि
भवन्तीति ज्ञायते । अत्र सूत्रे ईदृशायेति सत्वेषि श्रुतिशब्दप्रयोगबलात्

(1) ईदृशाय स्वाहा (2) कीदृशाय स्वाहा (3) तादृशाय स्वाहा (4)
सदृशाय स्वाहा इत्यादिषु की, ता, स इति वर्णविकारे सत्यपि
अनिञ्जत्वस्य न क्षतिः । एवमेव “ अनवारमनर्वाणमर्थर्वाणो॒-
तिथिश्रुतिः ” (8) इत्यनिञ्जप्रकरणस्थसूत्रे अतिथिश्रुतीति श्रुतिशब्द-
प्रयोगात् अतिथिशब्दः यथा अनिञ्जम् तथा तस्य अपदात्मक-
वर्णविकारे सत्यपि अनिञ्जत्वं बोद्धुं शक्यम् । तद्यथा “ इन्द्रस्य घर्मो
अतिथिः ” (तै.सं.1-5-12) इत्यत्र अतिथिशब्दः अनिञ्जम् तथा
“सम्राजमतिथिं जनानाम् , अतिथीनामपचिततमौ , यथातिथय
आगताय ” इत्यादिषु “ ग्रहणस्य च ” (तै.प्रा.1-22) इति
सूत्रोक्तरीत्या अतिथीति प्रातिपदिकस्य अतिथिरित्यत्र विसर्गः
अतिथिमित्यत्र मकारः अतिथीनामिति अतिथये इति षष्ठीचतुर्थी-
विभक्तिसम्बन्धिवर्णविकारसत्वेषि एकदेशविकृतमनन्यवदित्युक्तम् ।
तथाच अतिथिः अतिथिम् अतिथीनाम् अतिथये इत्यादीन्यपि
श्रुतिशब्दप्रयोगबलात् अनिञ्जानि भवन्तीति ज्ञातव्यानि ।

(2) श्रुन्निर्दिष्टं यथा “ चीनाञ्चाच्च स्विनान्त श्रुत् ” (21)
इत्यनिञ्जप्रकरणस्थसूत्रेण चीन, अञ्च, आञ्च, स्विन एतदन्यतमान्तं पदं
श्रुन्निर्देशेन चीनादीनां विकृतत्वेषि अनन्यत्वात् अनिञ्जत्वं भवति ।

यथा “ प्रतीचीनं वृजिनं दोहसे ” (तै.सं.1-4-9) “ इन्द्राग्नी मे विषूचीनान्व्यस्यताम् ” (तै.सं.1-4-9) “ प्राचीनानि च प्रतीचीनानि च नक्षत्राण्यावर्तन्ते ” (तै.सं.5-4-1) “ विषूचीनानि तस्योपदध्यात् ” (तै.सं.5-2-9) “ पुरस्तात्प्रतीचीनमश्वस्योपदधाति पश्चात्प्राचीनम् ” (तै.सं.5-2-9) “ यत्समीचीनं पशुशीर् षैरुपदध्यात् ” (तै.सं.5-2-9) इत्यादिषु चीनपदं चीनं, चीनान्, चीनानि, इत्येवं विकृतमपि अनन्यवत् । एकदेशविकृतमनन्यविदित्युक्तत्वात् । प्रतीचीनमित्यादीनि अनिङ्गान्येवेति भावः ।

(3) शब्दनिर्दिष्टं यथा “ अजगरशब्दोऽवद्यादित्यादि ” (6) अनिङ्गप्रकरणस्थसूत्रे शब्दोत्तरतया अजगरशब्दः पठितः अपदात्मकवर्णः विकृतोपि सः अनिङ्गं भवति । यथा “ बलायाजगर आखुः ” (तै.सं.5-5-14) “ अजगरेण सर्पान् ” (तै.सं.7-3-14) इत्यादिकमुदाहरणम् । अत्र अजगरशब्दः यथा अनिङ्गं तथा अजगरेणेति वर्णविकृतमपि पदम् अनिङ्गमित्यर्थः ।

(4) अन्कारादि यथा “ अर्धर्यन्तः ” (9) इत्यानिङ्गप्रकरणसूत्रे अमीवशब्दः गृहीतः । सः यथा अनिङ्गं तथा तस्य अन्कारादीति परिभाषया अन्निति पदैकदेशादिमत्वेषि अनिङ्गत्वं सिद्ध्यति । यथा

“अमीवाः । एष स्य वाजी” (तै.सं.1-7-8) इत्यत्र अमीवशब्दः यथा अनिङ्गं तथा अन्नित्यादिमत्वेषि “ प्रजावतीरनमीवा अयक्षमाः ” (तै.सं.1-1-1) इत्यत्र अनमीवशब्दोपि अनिङ्गं भवतीत्यर्थः ।

(5) अकारादि यथा “ दन्दशूका श्रुतिः ” (36) इत्यनिङ्गप्रकरणसूत्रे दन्दशूकशब्दः गृहीतः । दन्दशूकशब्दवत् अप्यकारादीति परिभाषया अकारादिविशिष्टः दन्दशूकशब्दोपि अनिङ्गं भवति । यथा “ अवेष्टा दन्दशूका निरस्तम् ” (तै.सं.1-8-14) इत्यत्र यथा दन्दशूकशब्दः अनिङ्गं तथा “ अदन्दशूकास्ताऽ समाऽ सर्पा भवन्ति ” (तै.सं.6-1-10) इत्यत्र अदन्दशूकशब्दोपि अनिङ्गं भवति । श्लो ॥ भिर्भ्यम्यस्मुभिरर्वागोभावं हस्वभागदीर्घञ्च ।

नित्यं विहाय नेञ्चं गोगीस्मुरदुन्दुचेतिभिश्श्रुत्या अनिङ्गम् ॥
(5)

भिः, भ्यां, भ्यः, सुः, इत्येतेषां प्रत्ययत्वात् “ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणमिति ” परिभाषया तदन्तलाभे भिरादिप्रत्ययान्तानि पदानि सिद्ध्यति । नेञ्चमित्यस्य बहुवचनतया विपरिणामे भिराद्यन्तानि इज्ञानि न भवन्ति । किन्तु अनिङ्गानि भवन्तीत्यर्थः । नेञ्चमिति देहलीदत्तदीपन्यायेन गोगीस्मुर इत्युत्तरवाक्येष्यन्वेति ।

तद्वाक्येनापि इज्ज्ञत्वनिषेधपुरस्सरमनिज्ञत्वविधानात् “ अर्वागोभाव ” मित्यादिना अत्र निषेधा उच्चन्ते । अर्वाकृ शब्दस्य पूर्वमित्यर्थः । ओभावमित्यनेन विसर्जनिषेधारात्मकः वैकृत ओकार इति वक्तव्यम् । अन्यथा अहोभ्याम्, अहोभिरित्यादौ भिरादीनामोकारपूर्वकत्वे यथा अनिज्ञत्वनिषेधः तथा अग्ने गोभिर्न आगहीत्यत्रापि ओकारपूर्वक-भिरन्तत्वस्य सत्वात् अनिज्ञनिषेधः स्यात् । तदा पदपाठसम्प्रदाय-विरोधो भवेत् । अतः “ अर्वागोभावमित्यत्र ” भावशब्दप्रयोगात् ओकारो वैकृतः इत्युक्तम् । तेन “ गोगीस्सुरुदुन्दुचेत्यत्र ” गो इत्योकारः प्राकृत इति बोध्यम् ।

हस्तभागदीर्घमित्यत्र हस्तं भजतीति हस्तभाक् । न दीर्घ अदीर्घं हस्तभागदीर्घञ्चेत्यनयोस्समाहारद्वन्द्वः । चशब्देन स्वररहित-व्यञ्जनं गृह्यते । नित्यशब्देन लक्षणान्तरनिषेधः उच्यते । अर्वागो-भावमित्यादिद्वितीयान्तपदैः विहायेत्यव्ययस्यान्वयः । तेन भिर्या-भ्यस्सुभ्यः पूर्व ओभावहस्तभागदीर्घव्यञ्जनानि विहायेत्यर्थो लभ्यते । तथाच भिरादिभ्यः पूर्वस्थितौभावहस्तभागदीर्घस्वरायुक्तव्यञ्जन-रहितानि लक्षणान्तरनिषेधरहितानि भिर्याभ्यस्सुरित्येतदन्तानि पदानि अनिज्ञानि भवन्तीति वाक्यार्थः फलति ।

क्रमेणोदाहरणान्युच्यन्ते । (1) जवं जङ्घाभिः (2) अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्याम् (3) मानुषीभ्यस्त्वमङ्गिरः (4) जनदुखियासु इत्यादिषु जङ्घाभिरित्यादीनि पूर्वोक्तार्वागोभावादिरहितानि भिराद्यन्तानि अनिज्ञोदाहरणयोग्यानीति लक्षणसमन्वयः । तदपवादाः क्रमेणो-च्यन्ते ।

(1) ओभावः अहोभिः, अहोभ्याम्, अम्भोभ्यः, महोभ्यः इत्यादिषु भिरादिभिः पूर्व विसर्जनीयविकारात्मकस्य ओभावस्य सत्वात् भिरादीनामोभावपूर्वकत्वे भिराद्यन्तस्य अनिज्ञत्वनिषेधात् इज्ञमेवेत्यर्थः ।

(2) हस्तभाक् तैत्तिरीयप्रातिशाख्यतृतीयाध्याये संहितास्थ-दीर्घाणां पदकाले हस्तविधिरुक्तः । तत्र “ शक्ती रथी ” (तै.प्रा.3-7) इत्यादिसूत्रे रात्रीभिः, शचीभिः, पृष्ठीभिः इत्यादिषु पदपाठे रात्र्याद्यवग्रहाणां हस्तभावो विहितः । तादृशहस्तपूर्वकभिराद्यन्त-पदानि अनिज्ञानि न भवन्ति । अर्थादिज्ञान्येवेति भावः ।

(3) अदीर्घम् अत्र दीर्घाक्षरनिषेधेन हस्ताक्षरपूर्वकाणि भिराद्यन्तानि अञ्जिभिः, ग्रावभिः, अग्निभ्याम्, बाहुभ्यामित्यादीनि अनिज्ञानि न भवन्ति । किन्तु इज्ञान्येव ।

(4) चकारगृहीताग्रहितव्यञ्जनं यथा अद्भिः, पद्भिः, पञ्चाम्, उभयादस्यः, अपसु, हृत्सु इत्यादिषु भिरादीनां दकारादिहल्पूर्वकत्व-सन्दावात् अद्भिरित्यादीनि अनिज्ञानि न भवन्ति । किन्तु इज्ञान्येव ।

(5) नित्यग्रहणं लक्षणान्तरनिषेधार्थकम् । “ अरात्यादि च वावादि ” (8) इत्यनिज्ञप्रकरणसूत्रे वावशब्दः आदिः यस्य तत् वावादीति पदं “ वावशाने अन्वापः ” इत्यत्र अनिज्ञं भवति । तच्छास्त्रात् वावशब्दादित्वेन “ वावदद्भिरश्मन्मयानि ” इत्यत्रापि अनिज्ञत्वप्राप्तिः यद्यप्यस्ति तथापि हस्वभागदीर्घमित्येतदनिज्ञपूर्व-वाक्यान्तस्थचशब्देन पञ्चाम्, पद्भिरित्यादिषु अग्रहितहल्पूर्वक-भिराद्यन्तेषु यथा अनिज्ञत्वनिषेधः अर्थादिज्ञत्वं भवति तथा वावदद्भिरित्यत्रापि दकारात्मकहल्पूर्वकभिरन्तत्वेन अनिज्ञत्वनिषेधः प्राप्नोति । वावदद्भिरित्यत्र वावादित्वेन अनिज्ञत्वप्राप्तिर्वा हल्पूर्वकत्वेन तन्निषेधो वा इति विशये नित्यग्रहणं वावादित्वेन अनिज्ञत्वप्राप्तिं निवारयति । तथाच हल्पूर्वकत्वेन अनिज्ञत्वनिषेधे सति इज्ञत्वं सिद्ध्यति । तादृशलक्षणान्तरप्राप्तिनिषेधार्थमेव सूत्रेस्मिन्नित्यग्रहण-मिति भावः । तेन ओभावहस्वभागदीर्घस्वरायुक्तव्यञ्जनरहित-भिराद्यन्तानि यथा अनिज्ञानि तथा लक्षणान्तरनिषेधरहित-

भिराद्यन्तानि च अनिज्ञानि भवन्तीति सिद्धम् । अनिज्ञसूत्रेस्मिन् नेज्ञमित्यस्य देहलीदत्तदीपन्यायेन “ गोगीस्सुरदुन्दुचेतिभिश्रुत्या ” इत्युत्तरवाक्येनाप्यन्वितत्वेन गोगीस्सुरदुन्दु इत्येतानि पदानि भिराद्यन्तानि इज्ञानि न भवन्ति । किन्तु अनिज्ञानीति ज्ञेयानि । अथ क्रमेणोदाहरणान्युच्यन्ते ।

(1) “ अग्ने गोभिर्न आगही ” त्वत्र ओकारपूर्वकभिरन्तस्य गोभिरित्यस्य अनिज्ञत्वं सिद्ध्यति । कथं ? अर्वागोभावं विहायेत्यनेन अहोभिरहोभ्यामित्यादौ ओकारपूर्वकभिराद्यन्तपदानां यथा अनिज्ञत्वनिषेधः प्राप्तः तथा अग्ने गोभिरित्यत्रापि अनिज्ञत्वनिषेधः प्राप्नोतीति तथात्वे पदपाठसम्प्रदायविरोधो भवतीति अर्वागोभावं विहायेत्यत्र भावशब्दप्रयोगात्तत्र ओकारः वैकृत इति गोभिरित्यत्र ओकारः प्राकृत इति व्यवस्था कृता । तेन अहोभिरित्यादौ वैकृत-ओकारपूर्वकभिराद्यन्तत्वेन अनिज्ञत्वनिषेधः गोभिरित्यत्र प्राकृत-ओकारपूर्वकभिरन्तत्वेन अनिज्ञत्वनिषेधभावात् अनिज्ञत्वं सिद्ध्यति ।

(2) “ गीर्भिर्विप्रः प्रमतिमिच्छमानः ” इत्यत्र रेफात्मक-हल्पूर्वकभिरन्तत्वेन पूर्ववाक्यगतचकारगृहीतहल्पूर्वकभिरन्तत्वस्य अनिज्ञत्वनिषेधशास्त्रात् गीर्भिरित्यत्रापि अनिज्ञत्वनिषेधे प्राप्ते

अनिङ्ग्नत्वविधानार्थं गोगीस्सुरेति सूत्रे गीर्घणं सार्थकम् । तेन गीर्भिर्विप्र इत्यत्र अनिङ्ग्नत्वं सिद्ध्यति ।

(3) सुरदुन्दुशब्दग्रहणद्वयस्य (1) सुरभिर्वसानो भद्रामकः (2) दुन्दुभिर्वावदीति इत्यादीन्युदाहरणानि । पूर्ववाक्ये अदीर्घमिति दीर्घाक्षरनिषेधात् अञ्जिभिः, ग्रावभिः, अग्निभ्यामित्यादि हस्तपूर्वक-भिराद्यन्तपदानां अनिङ्ग्नत्वनिषेधः प्राप्तः । अर्थात् इङ्ग्नत्वमेव लब्ध्यम् । तद्वत् सुरभिः दुन्दुभिः इत्यादिहस्वाक्षरपूर्वकभिरन्तानां इङ्ग्नत्वापत्तौ तन्निवृत्या अनिङ्ग्नत्वसिद्ध्यर्थं गोगीरित्युत्तरवाक्ये सुरदुन्दुग्रहणद्वयं कृतम् । तेन सुरभिर्वसानः, दुन्दुभिर्वावदीति इत्यादिषु सुरभिः, दुन्दुभिः इत्यनिङ्ग्नं भवति । एतदनिङ्ग्नसूत्रचरमभागे भिश्रुत्येति श्रुतिशब्दप्रयोगात् सुरभिदुन्दुभिशब्दद्वयस्य सुरभीणि वियन्तु, सुरभिनो मुखा करत्, इत्युभयत्र भीणीति प्राप्तवर्णविकारैः भीति विसर्गराहित्यलक्षणविकारेण च विकृतत्वेषि अनन्यवदेव । एकदेश-विकृतमनन्यवदिति न्ययात् । तथा ‘दुन्दुभीन् समाघन्ति, या दुन्दुभौ’ इति भीन् भौ इत्यपदात्मकवर्णविकृतत्वेषि दुन्दुभिपदमनन्यवदेव । एकदेशविकृतमनन्यवदिति न्ययात् । एवमनिङ्ग्नप्रकरणे अनिङ्ग्नपदानि बहूनि ज्ञेयानि सन्ति । दिङ्ग्नात्रतयात्र प्रदर्शितानि ।

(8) इङ्ग्नांशः

इङ्ग्नस्य अंशः इङ्ग्नांशः । इङ्ग्नं नाम “ नानपदवदिङ्ग्नमसङ्घाने ” (तै.प्रा.1-48) इति सूत्रव्याख्याने इङ्ग्नते विभागेन चाल्यते इतीङ्ग्नलक्षणमुक्तम् । तेन विभागवत्पदस्य इङ्ग्नसंज्ञा प्राप्ता । “ तस्य पूर्वपदमवग्रहः” (तै.प्रा.1-49) इति सूत्रेण इङ्ग्नस्य पूर्वपदं अवग्रहसंज्ञं भवतीत्यवगतम् । तथाच इङ्ग्नपूर्वभागस्य पदत्वे उत्तरभागस्यापि पदत्वमर्थसिद्धमेव । तथाच इङ्ग्नं पूर्वोत्तरपदवद्वति । अत एव इङ्ग्नांशलक्षणग्रन्थकृता इङ्ग्नांशस्य पूर्वांशाः उत्तरांशाश्च इङ्ग्नांशलक्षणे प्रदर्शिताः । इङ्ग्नांशलक्षणग्रन्थे “ आन्वाप्याध्यानिः” (2) इत्यादिना आनु, आपि, आधि, आनि, प्रभृतयः बहवः अवग्रहाः उक्ताः । तेषु आनु इति प्रथममवग्रहात्मकं पदम् । अस्य “ यो राजन्य आनुजावर-स्यात् ” (तै.सं.2-3-4) इत्युदाहरणम् । आनुजावर इतीङ्ग्नस्य “आनुजावरइत्यानु – जावरः” इत्यानु इति पदमवगृह्णन्ति पदकाराः । अत्र सायणाचार्याः अनु पश्चाज्जातो भ्राता अनुजः । तस्मादप्यवरः अनुजावरः । तद्वद्वर्तमानः आनुजावरः अत्यन्तं निकृष्टः इति व्याचरव्यौ । एतद्वाष्प्यानुसारेण आनुजावरइत्यानुज – अवरः इत्यानुजपर्यन्तम् अवग्रहः कर्तव्यो भवेत् । तथापि पदकाराः

आनुपर्यन्तमेव अवगृह्णन्ति । “आन्वाप्याध्यानिः” इत्यादीज्ञांशलक्षणस्यैव प्रमाणत्वेन तदनुसारेणैव आनु इति पर्यन्तमेव अवग्रहस्य युक्तत्वात् इज्ञस्य पूर्वाशः कियत्पर्यन्तः उत्तरांशः कियानिति सन्देहनिवृत्यर्थमेव इदं प्रकरणं प्रवृत्तम् । विषयेस्मिन् महाभाष्यकाराणां “न हि लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः। पदकारैर्नाम लक्षणमानुवर्त्यम्” इति भाष्यं प्रमाणम् । पदपाठस्य पौरुषेयत्वात् पौरुषेये विषये पदकारैरेव लक्षणमनुवर्तनीयम् । लक्षणं पदकारान् प्रति नानुवर्तनीयम् । यथालक्षणं पदपाठः कर्तव्य इत्यर्थः । वेदभाष्ये सायणाचार्यैः यद्यपि आनुज – अवर इत्यर्थवर्णनं कृतम् । तदर्थमेव ते प्रवृत्ताः । पदकारा महर्षयः आत्रेयादयः पदपाठसाधनार्थं प्रवृत्ताः । अतः पदपाठलक्षणानुसारं आनु – जावर इति आनु इति पदमवगृह्णन्ति । एवमेव आनुषूकमित्यानु – सूक्म्, आनुषुभ इत्यानु – स्तुभः इत्यादिष्वपि आनु इत्यस्य अवग्रहो बोध्यः ।

आन्वाप्याध्यानिरित्यादिषु आपान्त इत्यवग्रहः गृहीतः अस्ति । अस्य “आपान्तमन्युस्तुपलप्रभर्मा” (तै.सं.2-2-12) इत्युदाहरणं बोध्यम् । अत्र आपान्तमन्युरित्यापान्त – मन्युः इत्यापान्तपदमवगृह्णन्ति पदकाराः । “आपान्तमन्युरिति” समासे आप – अन्त –

मन्युरिति बहुषु पदेषु सत्सु “अवग्रह एकस्यात् बहुशब्देष्यत्र चादिमः” इतीज्ञांशलक्षणसामान्यशास्त्रात् आप – इति अन्तमन्युरिति विभागकर्तव्यत्वापत्तौ सत्यां “आन्वाप्याध्यानिरिति” सूत्रे “आपान्त” इत्यवग्रहपदग्रहणात्मकविशेषशास्त्रात् आपान्त इति पर्यन्तभागस्यैव अवग्रहः क्रियते । तेन आपान्तमन्युरित्यापान्त – मन्युरिति इज्ञस्य पूर्वभागात्मकावग्रहः क्रियते । न तु आप इति भागस्य ।

ननु “त्वामाहुतयः, उपायवः, अभिपर्यावर्तात्” इत्यादि बहुपदसमासेषु आपान्तमन्युरित्यत्रेव द्वितीयपदान्तभागस्य अवग्रहत्वापत्तिरिति चेन्न । “यस्त्वनाद्युपसर्गान्तो नावग्रहः कदाचन” इत्यवग्रहनिषेधस्य सत्वात् । तथाहि न आदि अनादि द्वितीयं पदमित्यर्थः । द्वितीयं पदमुपसर्गात्मकं चेत् तदन्ततया कदाचिदपि अवग्रहः न कर्तव्यः इति निषेधसूत्रार्थः । तत्र त्वामाहुतयः, उपायवः, अभिपर्यावर्तात् इत्यादीन्युदाहरणानि । एतान्युदाहरणानि बहुपदानि । एषु त्वा, आ, इत्यत्र द्वितीयपदमुपसर्गात्मकम् । तथैव उपायव इत्यत्र उप-आ इति द्वितीयं पदमुपसर्गात्मकम् । एवमेव अभिपर्यावर्तादित्यत्र अभि, परीति द्वितीयं पदमुपसर्गात्मकम् । एषां भागानां अवग्रहत्वं नास्ति । आपान्तमन्युरित्यत्र तु आपान्त इति भागस्य

उपसर्गान्तत्वाभावात् अवग्रहत्वमस्तु तथापि “ त्वामा ” इत्यादि-
भागानां उपसर्गान्तत्वात् अवग्रहत्वं नास्ति । किन्तु त्वामाहुतय इति
त्वामिति भागस्यैव तथा उपायव इत्युप इति भागस्यैव
अभिपर्यावर्तादित्यभि – इत्यस्यैव अवग्रहत्वं बोध्यम् ।

अथ इज्ञास्य उत्तरांशमधिकृत्य किञ्चिदुच्यते । बृहद्रथन्तरे,
दस्युहन्तममित्यादीनि बहुपदानि इज्ञानि वेदे श्रूयन्ते । बृहत्, रथम्,
तर, इति त्रिपदे इज्ञे “ वनस्यां, सवन, श्लोक, वास, यूप, सखातर ” (10)
इति इज्ञांशलक्षणसूत्रे इज्ञास्य तरशब्दान्तत्वमुक्तम् । तथैव दस्युहन्,
तममिति त्रिपदे इज्ञे “ अदीर्घकाम, श्रुत्, सु, तमाश्वेति ”
इज्ञांशलक्षणसूत्रे तम इति शब्दस्य इज्ञान्तत्वं निर्दिष्टम् । अत्र
“ अवग्रह एकः स्यात् बहुशब्देष्यत्र चादिमः ” इतीज्ञलक्षणसामान्य-
शास्त्रेण उदाहरणद्वये यथाक्रमं बृहत्, दस्यु इति पदयोः अवग्रहत्वे
प्राप्ते निरुक्तपञ्चमदशमसूत्राभ्यां तरतमशब्दयोः इज्ञोत्तरांशत्वं
सिद्ध्यते । तदा बृहद्रथम् पर्यन्तं दस्युहन् पर्यन्तम् अवग्रहत्वापत्तौ
पुरस्तादपवादन्यायेन “ बृहदस्यु पुरस्तादुपरिष्ठादिति ” (4) इज्ञांश-
लक्षणसूत्रेण बृहदस्यु शब्दद्वयस्य गृहीतत्वेन बृहद्रथन्तरे इत्यत्र
बृहत्पर्यन्तमेव अवग्रहः रथन्तरमित्युत्तरपदम् । एवमेव दस्युहन्तम-

मित्यत्र दस्यु इत्येव अवग्रहः हन्तममित्युत्तरभाग इति विज्ञेयः ।
एवमिज्ञांशलक्षणानि बहूनि ज्ञेयानि सन्ति । ग्रन्थविस्तरभयाद्विरम्यते
। एतावता पदलक्षणप्रकरणं समाप्तम् ।

क्रमलक्षणम्

कौण्डन्यशिक्षाप्रारम्भे “ अधीत्य संहितां पूर्वं पदक्रम-
जटाघनान् ” इति वाक्येन पदपाठानन्तरं क्रमपाठावसरस्य प्राप्तवेन
तस्य क्रमपाठस्य “ उच्चार्य संहितावत् द्वे पदे ” इति वक्ष्यमाण-
कारिकोक्तलक्षणं विवक्षुः ग्रन्थकृत् कौण्डन्यमहर्षिः श्लोकद्वयेनानेन
आक्षेपसमाधानाभ्यां क्रमपाठस्य अर्थवत्वं द्रष्टव्यति । स्थिरीकृते
चार्थवत्वे पश्चात् क्रमपाठलक्षणविधानं निराक्षेपं सिद्ध्यति । तत्रादौ
क्रमपाठाक्षेपपरः श्लोकः उच्यते ।

क्रमेण नार्थः पदसंहिताविदः

पुराऽप्रसिद्धाश्रयपूर्वसिद्धिभिः ॥16॥

अकृत्स्नसिद्धश्च न चान्यसाधकः

न चोदयापायकरो न च श्रुतः ॥17॥

पदपाठं संहितापाठञ्च यो वेत्ति सः पदसंहितावित् = पदसंहिता
ज्ञानी तस्य क्रमेण = क्रमपाठेन नार्थः प्रयोजनं नास्तीत्याक्षिप्यते ।
अत्र हेतुषङ्कमुच्यते “पुराऽप्रसिद्धाश्रयपूर्वसिद्धिभिरित्यादिना” ।

ननु कौण्डन्यशिक्षाप्रारम्भे “आधीत्य संहितां पूर्वं पदक्रमं”
इत्यादि कथनेन प्रथमतः संहितापाठः ततः पदपाठः ततः क्रमपाठ
इति पाठक्रमः अवगतः । अस्मिन् श्लोके पदसंहिताविदः इति
संहितापाठस्य पदपाठोत्तरकालिकत्वमुच्यते । कथमिदं सङ्घच्छते ?
इति चेदुच्यते । “अल्पाच्तरम्” (पा.सू.2-2-34) इति सूत्रेण
द्वन्द्वसमासे अल्पसङ्ख्याच्कं पूर्वं प्रयोज्यमिति विधानात् पदसंहिताविद
इति प्रयोगः सङ्घच्छते इति बोध्यम् । एतावता संहितापाठपदपाठ इति
पाठक्रमस्य न भङ्गः ।

ननु क्रमलक्षणमनुक्तवा अनेन श्लोकेन क्रमपाठस्य कथमाक्षेपः
क्रियते ? इति चेदुच्यते ।
उच्चार्य संहितावत् द्वे पदे प्रोक्तवोत्तरं पुनः ॥२०॥
सन्दध्यदुत्तरेणैव क्रमोर्थान्तं समापयेत् ॥२१॥

इति श्लोके क्रमलक्षणं वक्ष्यति । क्रमपाठे आक्षेपेषु सत्सु कथं
क्रमपाठः उपादेयो भवितुमर्हति ? अतः आक्षेपानां परिहारः कर्तव्यो

भवति । अक्षेपापरिज्ञाने परिहारो न सम्बवतीत्यादावाक्षेपा उच्यन्ते ।
पुराऽप्रसिद्धाश्रय इत्यादिना अस्मिन् श्लोके पुराऽप्रसिद्धाश्रय
पूर्वसिद्धिभिरिति अप्रसिद्धश्च आश्रयपूर्वसिद्धयश्चेति द्वन्द्वसमासः ।
ताभिः अप्रसिद्धाश्रयपूर्वसिद्धिभिः । हेतौ तृतीया ।

(1) अप्रसिद्ध इति संहितापदपाठोत्तरमेव क्रमपाठस्य
अध्येयत्वेन पुरा = संहितापदपाठाच्ययनात् पूर्वं क्रमपाठः न सिध्यति
। अतः क्रमपाठः अप्रसिद्धः । अत एव व्यर्थः इति प्रथमाक्षेपः ।

(2) आश्रयपूर्वसिद्धिभिरिति क्रमपाठस्य आश्रयः पदपाठः ।
तस्याश्रयः संहितापाठः । संहितापदपाठद्वयाश्रयं विना स्वतन्त्रतया
क्रमपाठः पठितुं नैव शक्यते । पदसंहितापाठयोः सिद्धत्वात् । तयोः
पाठयोः सतोः क्रमपाठः अर्थसिद्ध एवेति क्रमपाठो व्यर्थः इति
द्वितीयाक्षेपः ।

(3) अकृत्वसिद्धश्चेति आरभ्यमाणोपि क्रमपाठविधिः बहून्
विशेषान् न विदधाति । किन्तु द्वित्रानेव । एवं क्रमपाठस्य विशेषाभावे
क्रमपाठविधयः व्यर्थाः । अविशेषे विशेषारम्भकोनर्थकः खलु ।
तथाहि “प्रणो देवी सरस्वती” इति मन्त्रपाठस्य प्रण इति प्रथमक्रमे
“पारीपरिपरीप्रपूर्वः” (तै.प्रा.७-४) इति सूत्रेण नकारस्य णत्वं प्राप्तम् ।

तथा “ उदात्तात्परोऽनुदात्तस्वरितम् ” (तै.प्रा.14-21) इति सूत्रेण प्र इत्युदात्तात्परस्य ण इत्यनुदात्तस्य स्वरितत्वं प्राप्तम् । णत्वस्वरितत्वे “नोदेवी” इति द्वितीयक्रमे न श्रूयते । “ नोदेवी ” इत्यत्र णत्वाभाव-स्वरिताभावौ पदपाठ इव भवतः । एवं अकृत्स्नसिद्धत्वात् क्रमपाठो व्यर्थ इति तृतीयाक्षेपः ।

(4) न चान्यसाधको भवतीति क्रमपाठस्य अन्यशास्त्राश्रयत्वात् विशेषान् न साधयति । यथा संहितायां षत्वादिकार्याणि तान्येव क्रमपाठेषि सन्ति । संहितापेक्षया क्रमपाठे वैलक्षण्यं नास्ति । किञ्च “ अन्तगं पदमिति ” यादृशं पदपाठे पदमस्ति तादृशमेव क्रमपाठेष्यस्ति । तथाहि “ इमं विष्यामि वरुणस्य पाशम् ” इत्यत्र संहितायां विपूर्वकस्य सकारस्य षत्वं यथा भवति तथैव विष्यामीति क्रमपाठेषि भवति । स्यामीति पदं पदपाठे सकारादि भवति । स्यामि वरुणस्येति क्रमपाठेषि तत्तथैव भवति । तथाच संहितापदपाठाभ्यां क्रमपाठे विशेषकार्यसाधनं नास्तीति क्रमपाठो व्यार्थ इति चतुर्थः आक्षेपः ।

(5) न चोदयापायकर इति क्रमपाठः उदयकरः अपायकरश्च न भवति । अत्रोदयशब्देन अभ्युदयफलमुक्तम् । अपायशब्देन अनर्थः

उच्यते । तथाच क्रमकस्य क्रमपाठः प्रजापशुधनधान्याद्यैहिकफल-प्रदो न भवति । क्रमाध्ययनाभावे अपायः=अनर्थः न कोप्यस्ति । अनधीतः क्रमपाठः हानिकरश्च न भवतीत्यर्थः ।

(6) न च श्रुत इति “ यो वा अविदित आर्षयछन्दोदैवत-ब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयत्यध्यापयति वा स्थाणुं वर्षति गर्तं वा पद्यते प्र वा मीयते पापीयान् भवतीति ” कात्यायनसूत्रादिषु याजनाध्यापनाङ्गत्वेन विज्ञेयार्षेयछन्दोदैवतादिषु क्रमपाठो न श्रुतः । अतो व्यर्थः क्रमपाठ इति प्राप्ताक्षेपानां समाधानान्युच्यन्ते विपर्ययादिति श्लोकेन ।

विपर्ययाच्छास्त्रसमाधिदर्शनात्

पुरा प्रसिद्धेरुभयोरनाश्रयात् ॥18॥

समभ्युपेयाद्वहुभिश्च साधुभिः

श्रुतेश्च सन्मानकरः क्रमोऽर्थवान् ॥19॥

(1) विपर्ययादिति=अप्रसिद्धविपर्ययादिति पूर्वश्लोके पदसंहितापाठतः पूर्व क्रमपाठस्य अप्रसिद्धत्वेतुना क्रमपाठो व्यर्थ इति यदाक्षिणं तदयुक्तम् । पदसंहितापाठतः पूर्व क्रमपाठस्य अप्रसिद्धत्वाभावात् प्रसिद्धत्वादित्यर्थः । क्रमपाठः सप्रयोजनः । कथं प्रसिद्धत्वमिति

चेदुच्यते । पदसंहितापाठमाश्रित्यैव क्रमपाठस्य वक्तव्यत्वेन क्रमपाठाभावेषि तदाश्रयभूतपदसंहितापाठद्वयसद्वावात् क्रमपाठोपि सिद्ध एवेति वक्तव्यम् । तेन पुरा अप्रसिद्ध इत्याक्षेपः निरस्तो भवति । तथा क्रमपाठाश्रयभूतपदसंहितापाठसद्वावात् क्रमपाठः सिद्धत्येव । आश्रयसत्वे आश्रयिणोपि सद्वावात् । अतः आश्रयपूर्वसिद्धिभिरिति हेतुप्रदर्शनेन क्रमपाठो वर्थ इति यः आक्षेपः उद्वावितः सोपि विपर्ययादिति हेतुना निरस्तो भवति ।

(2) शास्त्रसमाधिदर्शनादिति क्रमपाठः अर्थवान् भवति । क्रमपाठस्य सद्वावाङ्गीकारेषि कृत्त्वाविशेषविधानभावात् क्रमपाठो वर्थ इति यः आक्षेपः पूर्वश्लोकोक्तः सः शास्त्रसमाधिदर्शनादित्यनेन निराक्रियते । कथं ? क्रमशास्त्रविधिभिः अनेके विशेषाः विहिताः दृश्यन्ते । व्यासशिक्षायां प्रथहप्रकरणे “ पुनस्त्वद्व्यं क्रमे चादिर्विरामस्थं द्विधैक्यतः ” इत्यादयः ।

(अ) अत्र आदिशब्देन प्रथहेद्य इति पूर्ववाक्ये यः प्रथहशब्दः आदौ प्रयुक्तः सः गृह्णते । इतिशिरस्कतया उच्चार्यमाणः प्रथः क्रमपाठे पुनः=पुनरुच्चारणीयः । यथा “ ते एनम् । ते इति ते ” इत्यादि ।

(आ) विरामस्थम् = अवसानस्थं पदं क्रमपाठे द्विधा स्यात् । वाक्यान्तादिषु अवसानवर्तिपदम् इतिशब्दसहितं पुनरुक्तञ्च स्यात् । यथा “ सविता धियः । धिय इति धियः ” इत्यादि ।

(इ) ऐक्यतः=क्रमपाठे द्विवारमुक्तस्य अवसानस्थपदस्य प्रग्रहपदस्य वा इतिकरणमध्ये विरामः नास्ति । एकपदवदुच्चारणं स्यादित्यर्थः । यथा “ पशून् पाहि ” इत्यत्र पाहीति पाहि इति , “ द्वे वाव ” इत्यत्र “ द्वे इति द्वे ” इति विरामरहिततया उच्चरेदित्यर्थः । एवं क्रमशास्त्रविधीनामनेकेषां दर्शनात् क्रमपाठः अर्थवानेव । तेन अकृत्त्वासिद्धश्चेति यः तृतीयः आक्षेपः पूर्वश्लोकोक्तः सः निरस्तः । अनेकक्रमपाठविशेषविधानसद्वावादेव “ न चान्यसाधक ” इति यः चतुर्थ आक्षेपः पूर्वपक्षिणा कृतः सोपि निरस्तः । अतः क्रमपाठः अर्थवानेव भवति ।

(3) पुरा प्रसिद्धेरिति पदसंहितापाठतः पूर्व क्रमपाठस्य अप्रसिद्धत्वात् क्रमपाठो वर्थः इति यः पूर्वपक्षिणा आक्षेपहेतुः प्रदर्शितः तमेव हेतुमादाय सिद्धान्ती क्रमपाठः कथं ? पूर्वमप्रसिद्ध इति काका पृच्छति । क्रमपाठः पूर्वमप्रसिद्ध इति पूर्वपक्षिकथनमयुक्तमिति भावः । व्यासशिक्षादिषु “ संहितावत् क्रमो ज्ञेयः द्वितीयं पदवद्वयोः ”

इत्यादिकमविधेरुक्तत्वात् कथमप्रसिद्धो भवति ? कथश्चिदपि अप्रसिद्धो न भवति । किन्तु प्रसिद्ध एव क्रमपाठ इति भावः । अस्मिन् श्लोके पुरा प्रसिद्धेरित्यत्र अकारप्रश्लेषो नास्ति । पुरा प्रसिद्धेरिति पदच्छेदो बोध्यः । अतः पूर्वपक्षिणोक्तः यः अप्रसिद्धहेतुः सः असिद्ध इति भावः ।

ननु पूर्वश्लोकोक्तस्य पुरा अप्रसिद्ध इत्याक्षेपस्य अस्मिन् श्लोके विपर्ययादित्यनेन निरासः उक्तः । पुनरस्मिन् श्लोके पुरा प्रसिद्धेरित्यनेन निरासः किमर्थं क्रियते ? पुनरुक्तदोषापत्तिरिति चेन्न । पूर्वश्लोके “पुराप्रसिद्धाश्रयपूर्वप्रसिद्धभिरिति” सर्वं वाक्यं एकाक्षेपात्मकमिति यदि मन्येत तदा पुरा अप्रसिद्धाक्षेपस्य अवकाशो न स्यात् । तन्मते तादृशाक्षेपमुद्भाव्य तन्निरासार्थं अस्मिन् श्लोके पुरा प्रसिद्धेरिति समाधानं सार्थकं भवति । तदा पुनरुक्तदोषो न सम्भवतीति भावः ।

(4) उभयोरनाश्रयादिति “न चान्यसाधको भवतीति” पूर्वश्लोकोक्ताक्षेपस्य समाधिरुच्यते । पदसंहितापाठापेक्षया क्रमपाठस्य भिन्नकार्यसाधकत्वाभावात् क्रमपाठो व्यर्थं इति पूर्वपक्षिणा य आक्षेपः उद्भावितः सः न युक्तः । व्यासशिक्षायां “पुनरस्त्वज्ज्ञं क्रमे चादिर्विरामस्थं द्विधैक्यतः” इति प्रग्रहप्रकरणवाक्यात् “ते एनम्” इत्यत्र

“ते इति ते” इति पुनर्वचनं “सविता धियः । धिय इति धियः” इत्यत्र इतिशब्दसहितपुनरुक्तत्वञ्च पदसंहितापाठद्वये नास्ति । पुनर्वचनेति-शब्दसहितत्वादेः क्रमपाठमात्रविषयत्वात् पदसंहितापाठापेक्षया क्रमपाठः स्वतन्त्रः । अत एवार्थवान् भवति ।

(5) समभ्युपेयाद्वहुभिश्च साधुभिरिति कात्यायनादिमहर्षिकृत-सूत्रादिग्रन्थेषु क्रमपाठो न श्रुत इति क्रमपाठो व्यर्थं इति पूर्वश्लोके यदुक्तं तदयुक्तम् । न हि एकत्र विद्यमानः क्रमपाठाभावः अन्यत्रापि तं साधयितुमलम् । व्यासशौनकादिमहर्षिभिः क्रमपाठस्य उक्तत्वात् बाब्रव्यादिमहर्षिभिरपि सम्यगभ्युपेत्य प्रशंसितत्वाच्च क्रमपाठः सार्थकः । तथाहि शौनकमहर्षिः ऋक्प्रातिशारव्ये दशमपटलप्रारम्भे “क्रमः” इत्यधिकारसूत्रानन्तरं “द्वाभ्यामभिक्रम्य प्रत्यादायोत्तरं तयोः । उत्तरेणोपसन्दध्यात् तथार्धर्च समापयेदिति ” द्वितीयसूत्रेण क्रमलक्षणं प्रोवाच । तं क्रमपाठं “इति बाब्रव्यः.....क्रमप्रवक्ता प्रथमं शशंस ” (ऋ.प्रा.11-65) इत्यत्र बाब्रव्यो नाम बभ्रुपुत्रः भगवान् पातञ्जलः स्वशिष्येभ्यः प्रथमं क्रमं प्रोवाच । हिताय प्रशशंस च इत्युव्वटाचार्यः ।

पुनश्च तस्मिन्नेव प्रातिशाख्ये एकादशपटले “ पारणकर्म चोत्तममिति ” (ऋ.प्रा.11-70) सूत्रे पारणशब्दस्य पारायणमर्थः। भगवता पातञ्जलेन स्थापितानां पारायणकर्मणां क्रमपारायणमुत्तममिति तत्रोव्वटाचार्यः। व्यासमहर्षिस्तु “ संहितावत् क्रमो ज्ञेयो द्वितीयं पदवद्वयोः” इति क्रमपाठलक्षणमुवाच । तथा कौण्डन्यमहर्षिरपि उच्चार्य संहितावद्वे पदे प्रोत्त्वोत्तरं पुनः॥२०॥

सन्दध्यादुत्तरेणैव क्रमोऽर्थान्तं समापयेत् ॥२१॥

इत्यादिरीत्या बहुभिः महर्षिभिः क्रमपाठस्य उपदिष्टत्वात् क्रमो न श्रुत इति पूर्वश्लोकोक्तः आक्षेपः न युक्तः। किन्तु क्रमपाठः अर्थवानेव भवति ।

(6) श्रुतेश्च सम्मानकरः क्रमः अर्थवान् क्रमपाठाक्षेपपरे पूर्वश्लोके “न चोदयापायकरः” इत्याक्षेपः कश्चिदस्ति । क्रमपाठाध्येतुः क्रमपाठः उदयकरः=अभ्युदयकरः=प्रजापशुपुत्राद्यैहिकफलप्रदो न भवति । तथा क्रमपाठः हानिकरश्च न भवतीति क्रमपाठो व्यर्थ इति यः आक्षेपः प्राप्तः सः न युक्तः। प्रकृतश्लोके श्रुतेरिति हेतोः प्रदर्शितत्वात् श्रुतेः क्रमपाठः वेदोक्त एव । न केवलं शिक्षा-प्रातिशाख्यादिग्रन्थोक्तवेन क्रमपाठः प्रमाणमित्युच्यते । किन्तु

श्रुत्यापि विहित इति । तथाहि ऐतरेयारण्यके संहितापदक्रमपाठाध्ययनं स्वर्गाद्युत्तमफलसाधनमित्युक्तम् । तत्र हि “ पृथिव्यायतनं निर्भुजं दिव्यायतनं प्रतृण्णं अन्तरिक्षायतनमुभयमन्तरेणेति ” (ऐ.आ.३-१-३) श्रुत्यर्थवर्णने श्री सायणाचार्याः एवमूच्चुः। निर्भुज, प्रतृण्ण, उभयमन्तरेणेति शब्दानां संहितापदक्रमवाचित्वमुत्त्वा संहितारूपं पृथिवीमाश्रित्य वर्तते पदस्य द्युलोकरूपत्वं क्रमस्य उभयमन्तरेणेत्यन्तरिक्षरूपत्वमित्युपासनामाह भगवती श्रुतिः। ततः “ अन्नाद्यकामः निर्भुजं ब्रूयात् स्वर्गकामः प्रतृण्णम् उभयकामः उभयमन्तरेणेति ” (ऐ.आ.३-१-३) श्रुतिः। संहिताध्ययनफलमन्तलाभ इति पदपाठाध्ययनफलं स्वर्गप्राप्तिरिति क्रमपाठाध्ययनफलम् अन्नस्वर्गभयप्राप्तिरिति क्रमपाठस्य ऐहिकामुष्मिकफले श्रुत्या प्रतिपादिते सति पूर्वश्लोके क्रमपाठस्य फलं नास्तीत्याक्षेप-प्रदर्शनमयुक्तम् । तथा क्रमाध्ययनाभावे हानिरपि नास्तीति कथनमपि अयुक्तमेव । कथं ? “ अतोऽपि ऋग्यजुषां बृहणम् । पदैः स्वरैश्चाध्ययनं तथा त्रिभिः” (ऋ.प्रा.11-71) इति शौनकेन महर्षिणा ऋचां यजुषाद्वा बृहणमुक्तम् । बृहणं नाम स्वरवर्णाद्युच्चारणपाटव-मुच्यते । स्वरवर्णादिसाहाय्येन त्रिभिः=संहितापदक्रमैः ऋचां

यजुषाच्च अध्ययनं बृंहणं स्वरवर्णादिधारणसहितं भवति । तेन संहितापदक्रमपाठानां पाटवसम्पादने अन्योन्यसहकारो भवति । संहिताध्ययनपाटवमनु पदपाठाध्ययनपाटवं तदनु क्रमपाठाध्ययन-पाटवं सिध्यतीत्युब्वटभाष्यकाराशयः । एवं क्रमपाठस्य सप्रयोजनत्वे सिद्धे सति पूर्वश्लोके “ न चापायकर ” इत्यनेन क्रमपाठाध्ययनाभावे हानिर्नास्तीत्याक्षेपः यः सः न युक्तः । क्रमपाठाध्ययनाभावे स्वरवर्णाद्युच्चारणपाटवाभावरूपानर्थस्य सत्वात् । तादृशानर्थपरिहारार्थम् अवश्यं क्रमपाठः अध्येयः । एवं क्रमपाठस्य आक्षेपसमाधानाभ्यामर्थवत्वे स्थिते सति क्रमपाठलक्षणं वकुं शक्यम् ।

उच्चार्य संहितावद्वे पदे प्रोक्तवोत्तरं पुनः ॥२०॥

सन्दध्यादुत्तरेणैव क्रमोऽर्थान्तं समापयेत् ॥२१॥

अथ क्रमलक्षणमुच्यते । द्वे पदे संहितावदुच्चार्य यथोक्तयोः पदयोः उत्तरं=द्वितीयं पदं पुनः=पुनरुक्तवा उत्तरेणैव=तदुत्तरेण पदेनैव सन्दध्यात्=उच्चरेत् । एवमुक्तः पाठः क्रमपाठ इति ज्ञेयः । यथा “देवा वै । वै देवयजनम् । देवयजनमध्यवसाय , आ वायो । वायो भूष , अग्ने त्वम् । त्वं नः । नो अन्तमः” इत्यादीन्युदाहरणानि । “ अर्थान्तं समापयेदिति ” कथनेन “ नो अन्तमः” इत्यर्धर्चस्य अन्त्यपदम्

अन्तम इति । तस्य उत त्राता इत्युत्तरवाक्यादिभूतेन उतेति पदेन सन्धानं निषिध्यते । उच्चार्य संहितावत् द्वे इति पूर्ववाक्येन सन्धानस्य प्राप्तत्वात् । तेन अन्तमः इत्यर्धर्चान्त्यपदस्य इतिशब्दसंयोजनेन विरामः कर्तव्यः । “ प्रग्रहेऽन्नोपसर्गान्त इति स्यादप्यसांहिते । पुनस्त्वद्व्यं क्रमे चादिर्विरामस्थं द्विधैक्यतः” व्यासशिक्षाप्रग्रहप्रकरण-श्लोकात् क्रमपाठे अर्धर्चाद्यवसानस्थं पदम् इतिशब्दसहितं पुनरुक्तञ्च यथा भवेत्तथोच्चरेदित्यर्थः फलति । तेन “ अन्तम इत्यन्तमः” इति क्रमपाठो ज्ञेयः । व्यासशिक्षायां क्रमपाठलक्षणे “इतिगन्त्वादिचेदुक्तवा” इत्यस्ति । अत्र आदीत्यनेन क्रमपाठीययोः द्वयोः पदयोः आदिपदमुच्यते तत् इतिगं चेत् इतिशब्दभाग्यदिभवति तत् किमिति चेत् इज्ञं प्रगृह्यत्वं पदद्वयं स्वीक्रियते । तयोः इतिशब्दघटितत्वं “प्रग्रहेऽन्नोपसर्गान्त इति स्यादप्यसांहिते” इति व्यासशिक्षाप्रग्रह-प्रकरणवाक्यान्नीश्चियते । “ देवयजनमध्यवसाय ” इति क्रमपाठीय-पूर्वपदं देवयजनपदं इज्ञं भवति तथा वायो भूष इति क्रमपाठीयवायो पदं प्रगृह्यं भवति । एतत्पदद्वयं इतिशब्दघटितं भवति हि । “पुनस्त्वद्व्यं क्रमे चादिर्विरामस्थं द्विधैक्यतः” इति व्यासशिक्षाप्रग्रह-प्रकरणवाक्ये आदिशब्देन प्रग्रह उच्यते । प्रग्रहेऽन्नोपसर्गान्त इति

पूर्ववचने प्रग्रहेऽन्नेति सहोच्चरितत्वात् अनेन वाक्येन प्रग्रहेऽन्नयोः पुनरुक्तत्वस्य उक्तत्वात् इङ्ग्रप्रग्रहयोः पुनरुक्तत्वश्च बोध्यम् । “ वायो इति-वायो , देवयजनमितिदेव-यजनम् ” इत्याद्युदाहरणानि बोध्यानि ।

ननु “ देवयजनमिति देव ” इत्यवग्रहान्ते विरामः कथं ? क्रियते इति चेदुच्यते । पुनस्त्वद्ज्ञं क्रमे चादिरिति शोकस्थ-तुशब्दप्रयोगबलात् “ देवयजनमितिदेव-यजनम् ” इतीङ्गस्य द्वितीयो-चारणे अवग्रहान्ते विरामं कृत्वा इङ्गोच्चारणं समापयेदिति स्पष्टमवगम्यते । अन्यथा अवग्रह इति ज्ञानं न स्यात् । “ तस्य पूर्वपदमवग्रहः ” (तै.प्रा.1-49) इति सूत्रेण अवग्रहस्य पदत्वमुक्तम् । अतः अवग्रहविरामकालप्रदर्शनार्थं इङ्गस्य द्वितीयोच्चारणे अवग्रहान्ते विरामः कार्यः इत्यर्थः ।

आकारान्तमुदात्तान्तमाङ्गरं यत्र दृश्यते ॥२२॥

त्रिक्रमं तं विजानीयात् मोषूण ऊषुणस्तथा ॥२३॥

उदात्तान्तमाकारान्तं यत्पदं तत्पदमाङ्गरतया यत्र दृश्यते इत्यन्वयः । तादृशपदद्वयस्य उक्तरपदेन सह यदुच्चारणं भवति तत् त्रिक्रमसंज्ञकं भवतीति त्रिक्रमलक्षणमुक्तम् । ननु अस्मिन्

त्रिक्रमलक्षणश्लोके परेण पदेन इत्यभावेपि परेण पदेन सह उच्चारणे क्रमपाठस्सिद्धतीति कथमुच्यते ? इति चेत् त्रिक्रमसंज्ञायां त्रिसङ्घायास्सत्वेन तृतीयपदेन सह पाठाभावे त्रिक्रमलक्षणं न सिद्धतीति परेण पदेनेति कथनमर्थसिद्धम् । अत एव व्यासशिक्षायां त्रिक्रमलक्षणवाक्ये “ परेण त्रिक्रमस्यात् ” इति परपदेनेति स्पष्टमुक्तम् । तेन सह एकवाक्यतात्र सम्पादिता भवति । अस्य शोकस्य चतुर्थपादे त्रिक्रमविशेषलक्षणे पदत्रयं स्पष्टमेवोक्तम् । अन्यथा त्रिक्रमसंज्ञानुपत्तेः । “ प्रियधा॒विशत्, पूषा॒धत्, धाता॒धत्, कृत्वा॒धत्, मा॒स्थात् ” इत्यादीन्युदाहरणानि । अत्र प्रियधा॒+आ॒+विशत् इत्येवं पदत्रयविवरणम् । प्रियधापदं आकारान्तम् उदात्तान्तश्च । अस्य आ इत्युपसर्गः परतया दृश्यते । अनयोः पदयोः विशत इति परपदमस्ति । आहत्य त्रयाणां पदानां त्रिक्रमलक्षणसङ्घावात् लक्ष्यलक्षणसमन्वयस्सिद्धति । तेन “ आकारान्तमुदात्तान्तमाङ्गरं यत्र दृश्यते ” इति सर्वमेकं त्रिक्रमलक्षणं भवति । चतुर्थपादे “ मोषूण ऊषुणस्तथा ” इति पदत्रयसहितत्रिक्रमोदाहरणद्वयस्य प्रदर्शितत्वात् त्रयाणां पदानां क्रमः त्रिक्रमः इति स्पष्टम् । “ मोषूण इन्द्र, ऊर्ध्वं ऊषुण ऊतये ”

इत्युदाहरणद्वयम् । अस्मिन्नुदाहरणद्वये आकारान्तादिपूर्वोक्तत्रिक्रमलक्षणाभावात् त्रिक्रमविशेषलक्षणं बोध्यम् ।

क्रमाभिगमभिन्नानि दुर्गाणि सुमहान्त्यपि ॥२४॥

विलीयन्तेऽर्कभिन्नानि तमांसीव निशात्यये ॥२५॥

अनेन क्रमपाठविचारप्रयोजनमुच्यते । अत्र दुर्गाणीत्यनेन संशयाद्ज्ञानान्युच्यन्ते । क्रमपाठविधिनिषेधलक्षणज्ञानरहितस्य प्रग्रहेष्वादीनाश्वान्तेषु इतिशब्दोच्चारणपुनरुक्तोच्चारणादिविषयसत्वासत्वरूपसंशयात्मकाज्ञानानि बहूनि सन्ति । तानि महता प्रयासेन कृतक्रमविधिनिषेधलक्षणविचारलब्धनिर्णयात्मकज्ञानेन छिन्नानि भवन्ति । ज्ञानेन अज्ञाननाशः प्रसिद्ध एव । दुर्गशब्दप्रयोगात् दुःखेन गम्यते इति दुर्गशब्दव्युत्पत्या क्रमविधिनिषेधलक्षणविचारः महता प्रयासेन कर्तव्यः इत्यर्थो लभ्यते । अन्यथा अज्ञाननिवृत्तिः दुर्लभा । अत्र दृष्टान्त उच्यते । सूर्योदये सति नैशमन्यतमसं विलीयते । तथा क्रमविधिनिषेधलक्षणविचारप्राप्तप्रबोधसूर्योदये सति क्रमपाठोच्चारणसम्बन्धि संशयात्मकाज्ञानं प्रविलीयत इत्यर्थः । क्रमपाठलक्षणप्रकरणं समाप्तम् ।

जटादिविकृतिपाठप्रकरणम्

पदद्वयं क्रमादुत्तवा द्वितीयं प्रथमं पुनः ॥२६॥

पुनश्च क्रमवद्वयात् सन्धितस्सा जटा स्मृता ॥२७॥

जटापाठः पदद्वयसाध्यः इति सामान्यलक्षणम् । विशेषलक्षणमधुनोच्यते । आदौ क्रमवत् पदद्वयं ब्रूयात् । तथोक्तयोः पदयोः द्वितीयं पदं प्रथमञ्च पदं पुनः व्युत्क्रमेण ब्रूयात् । पुनः क्रमवदनुलोमोच्चारणं यत् सा जटा भवति । ननु व्युत्क्रम इति कथं लभ्यते ? अस्मिन् श्लोके तदभावादिति चेदुच्यते । प्रथमपादे पदद्वयं क्रमवदुत्तवा इति तृतीयपादे पुनश्च क्रमवत् ब्रूयादिति कथनम् अनुलोमविषयकं बोध्यम् । क्रमवत् इत्युक्तत्वात् मध्ये द्वितीयं प्रथममिति कथनेनैव व्युत्क्रम इति लभ्यते । अत्रापि यदनुलोमः अभिप्रेतः स्यात्तर्हि प्रथमं द्वितीयमिति ब्रूयात् । न तु द्वितीयं प्रथममिति ब्रूयात् । तेन अनुलोमपाठयोः द्वयोर्मध्ये विलोमपाठः अस्तीति ज्ञातव्यम् । पादत्रयेषि सन्धित इत्यन्वेति । तत्तत्पदप्राप्तसन्धिसमन्वयपूर्वकं पूर्वोक्तविधिना जटालक्षणं विहितमस्ति । पदद्वयस्य अनुलोमविलोमविधिपरमिदं जटालक्षणम् । “ आप उन्दन्तु ” इत्यादिकमुदाहरणम् । आपः उन्दन्तु इत्यनयोः आदौ

विसर्गलोपकार्यप्रदर्शनपूर्वकं क्रमवदुच्चारणम् ततः उन्दन्त्वाप इति
यणादेशसन्धिकार्यप्रदर्शनपूर्वकं व्युत्क्रमसन्धिप्रदर्शनम् ततः आप
उन्दन्त्विति विसर्गलोपकार्यप्रदर्शनपूर्वकं क्रमवदुच्चारणं भवतीति
जटालक्षणमत्र समन्वितं भवति । व्यासशिक्षायां संज्ञाप्रकरणे
जटालक्षणमेवमुक्तम् ।

श्लो । सकृदादि द्वितीयं द्विः पठेच्चादिपदं सकृत् ।

सन्धितः क्रमवचेति प्रोच्यते सा जटा बुधैः । ॥ इति
“हविष्मतीरिमा आपः” इत्यादिलक्ष्ये लक्षणसमन्वयः क्रियते
। तथाहि जटापाठे प्राप्तयोः द्वयोः पदयोः यदादिपदं हविष्मतीरिति पदं
तत् सकृदुच्चार्य यत् द्वितीयं इमा इति पदं तत् इमा इमा इति
द्विवारमुच्चरेत् । ततः हविष्मतीरिति प्रथमं पदम् एकवारमुच्चरेत् ।
अनन्तरं हविष्मतीरिमा इति क्रमपाठवत् प्रथमद्वितीयपदद्वयं ब्रूयात् ।
एवमुक्तः पदद्वयवेदभागः पण्डितैः जटापाठ इति कथ्यते । एकपदस्य
अनुलोमविलोमविधिपरमिदं जटालक्षणमिति पूर्वोक्तजटालक्षणादस्य
भेदो ज्ञेयः । एवमेव सर्वजटापाठो बोध्याः । प्रसङ्गात् क्रमपाठ इव
जटापाठेषि त्रिक्रमजटापाठो वक्तव्यः । व्यासशिक्षायां तथोक्त्वात् ।
श्लो । त्रिक्रमस्य जटा ज्ञेया ह्युत्त्वा पूर्वं क्रमं तथा ।

पुनरन्तं मध्यमादि पुनराद्यन्तरं परम् ॥

इति जटापाठविषये पूर्वं तावत् मा-आ-स्थादिति त्रयाणां
पदानामनुलोमेन मास्थादिति त्रिक्रमपाठः कर्तव्यः । अनन्तरं अनन्त्य-
मध्यमप्रथमपदानां स्थादामा इति विलोमपाठमुक्त्वा ततः प्रथम-
मध्यमान्त्यपदानां मास्थादित्यनुलोमपाठः वक्तव्यः । तदा
“मास्थाथस्थादामामास्थात्” इति त्रिक्रमजटापाठः सिध्यति । तथैव
“मोषूणो नस्सु मो मो षूणः” इत्यादि त्रिक्रमजटापाठोपि ज्ञेयः ।
एवमेव समस्तत्रिक्रमजटापाठाः ज्ञेयाः ।

पुनरपि जटापाठविषये समानस्वरर्वर्णपदजटायां विलोम-
सन्ध्यभावरूपविशेषः शिक्षान्तरे स्मर्यते ।

श्लो । कुत्रचित्स्वरर्वणाभ्यां यद्यभेदः पदद्वये ।

तत्रानुक्रम एवालं न वदेद्युत्क्रमादिकम् ॥ इति
नमो नम इत्यादिलक्ष्येषु द्वयोः पदयोः स्वरर्वणाभ्यां विशेषो
नैव दृश्यते । तादृशलक्ष्येषु नमो नम इत्यनुक्रम एव क्रमपाठ
एवेत्यर्थः । तत्र विलोमपाठो वा “जटायां पञ्चसन्धिरार्षपौरुषभेदतः”
इति शिक्षोक्तं पञ्चसन्धिकार्यं वा न कर्तव्यमित्यर्थः । एवमेव
“अदन्त्यदन्ति” इत्याद्युदाहरणेष्वपि लक्षणं प्रवर्तनीयम् । जटा-

पाठेष्वेतेषु आर्षपौरुषविभागः शिक्षाकारैरेवं न्यरूपि । तत्कथम् ? कौण्डन्यशिक्षोक्तजटालक्षणे प्रथमतृतीयपादयोः क्रमवत् जटापाठः कर्तव्य इति कथनेन जटायाम् “ आप उन्दन्तु, आप उन्दन्तु ” इत्यनुलोमपाठद्वयमार्षसंज्ञकं विद्यात् । “ आद्यन्तमार्षं विज्ञेयं शिष्टमन्यत्तु पौरुषमिति ” शिक्षोक्तेः । द्वितीयं प्रथमं पुनः इति द्वितीयपादोक्तः उन्दन्त्वाप इति यः व्युत्क्रमपाठः सः पौरुषसंज्ञको ज्ञेयः । किञ्च संहितापदादीनां प्रकृतिविकृतिभावः कयाचिच्छिक्षया एवं न्यरूपि ।

श्लो । । संहिता प्रकृतिः प्रोक्ता पदस्यापि क्रमस्य च ।

जटायाः प्रकृतिस्त्वेषा एवं नित्यं निबोधत ॥ इति अस्यायमर्थः । पदक्रमजटापाठानां संहिताप्रकृतिरिति कथनेन पदक्रमजटापाठानां विकृतित्वमर्थसिद्धं भवति । जटाप्रकरणस्थेनानेन वाक्येन जटान्तानां विकृतित्वज्ञापनेन जटान्ता एव विकृतिपाठा इति न भ्रमितव्यम् । “ जटा माला ” इत्यादिघनान्तभागानां विकृतिपाठत्वबोधकश्लोकस्य व्याकोपः स्यात् । अतः घनपाठान्ता विकृतिपाठाः इति ज्ञातव्यम् । पुनश्च जटापाठविषये कश्चन शिक्षोक्तविशेषः निरूप्यते “ पदद्वयं षष्ठदं तथा नवपदं वदेदिति ” । नमो नम इति

समानस्वरवर्णपदद्वयसाध्यायाः जटायाः द्विपदत्वमिति आप उन्दन्त्वित्यादि विभिन्नस्वरवर्णपदद्वयसाध्यायाः जटायाः षष्ठदत्वमिति मास्थादित्यादि त्रिपदसाध्यायाः जटायाः नवपदत्वमिति कश्चन विभागो ज्ञेयः । अधुना जटानन्तरमालादिविकृतिभेदाः निरूप्यन्ते ।

जटा माला शिखा रेखा ध्वजो दण्डो रथो घनः ॥ २८ ॥

अष्टौ विकृतयः प्रोक्ताः क्रमपूर्वा मनीषिभिः ॥ २९ ॥

अस्मिन् श्लोके विकृतीनामष्टसङ्ख्या परिगणनार्थमेव निर्दिष्टा । न तु अवधारणार्थम् श्लोके एवकाराभावात् तावता पदक्रमयोः पूर्वोक्तविकृतित्वस्य न क्षतिः । जटाप्रभृति घनान्तविकृतिपाठानां क्रमपूर्वकत्वं सामान्यलक्षणं विद्वद्विरुक्तम् । अष्टसु आद्यायाः जटायाः लक्षणं “ पदद्वयं क्रमादुत्तवा ” (13) इति पूर्वश्लोकेन निरूपितम् । अष्टमविकृत्यात्मकघनलक्षणस्य “ जटामुच्चार्य विधिवत् ” (15) इति पञ्चदशश्लोकेन “ सकृदादि द्वितीयं द्विः ” (16) इति षोडशश्लोकेन च वक्ष्यमाणत्वात् । श्लोकेस्मिन् विकृतिपाठपरिगणने घनविकृत्याः अष्टमविकृतित्वेन निर्देशात् जटापाठप्रकरणानन्तर्यं घनपाठप्रकरणस्येति सूचितं भवति । तथाच मध्यस्थमालादिदण्डान्तविकृतिपाठलक्षणानि तत्तद्विकृतिपाठलक्षणप्रबोधकशिक्षान्तर-

श्लोकेभ्यः अवगन्तव्यानि । जटानन्तरमालाविकृतिः द्विविधा
पुष्पमाला क्रममालेति ।

(अ)तत्रादौ पुष्पमाला लक्षणमुच्यते ।

श्लो । । माला मालेव पुष्पाणां पदानां ग्रन्थिनी हि सा ।

आवर्तन्ते त्रयस्तस्यां क्रमव्युत्क्रमसङ्क्रमाः । । इति

अस्यायमर्थः । “ वेदशिशवशिशवो वेदो वेदाध्यायी सदा शिवः ”

इत्यार्योक्त्या वेदस्वरूपिणशिशवस्य जटापाठस्थानीयः जटाजूटः ।

“नारुद्रो रुद्रमर्चयेदिति” शास्त्रानुसारं शिवस्वरूपिणा वेदाध्येत्रा
वेदस्वरूपशिशवशिरस्थजटाजूटे अलङ्कारार्धं पुष्पमाला क्रममाला

विकृतिद्वयसमर्पणात्मकमर्चनं सुकृतम् । यथा पुष्पमालायां चम्पक,
पुन्नाग, करवीरादि कुसुमानि तन्तौ सङ्क्रितान्यपि मालारम्यत्व-
सिध्यर्थं भिन्नजातीयपुष्पमालायां तत्र तत्र पुनः पुनः निक्षिप्यन्ते ।

तथा मालापाठे क्रमव्युत्क्रमसङ्क्रमप्रसूनविशेषाः आवर्तन्ते । तेषु
क्रमपाठः प्रसिद्ध एव । व्युत्क्रमो नाम पदयोः प्रातिलोम्येन उच्चारणम्

। सङ्क्रमो नाम पुनरानुलोम्येन उच्चारणम् । एतेषां पुनः पुनरावर्तनं
यस्मिन् पाठे भवति स च पाठः पुष्पमालाविकृतिपाठः इत्युच्यते ।

तद्यथा (1) इषेत्वा इति क्रमपाठः (2) त्वेषे इति व्युत्क्रमपाठः (3)
पुनः इषेत्वा इति सङ्क्रमपाठः इति पुष्पमालाविकृतिलक्षणसमन्वयः ।

नन्वयं पाठः जटापाठान्न भिद्यते । किमर्थोयमस्य पृथगुप-
न्यासः इति चेदुच्यते । जटापाठे क्रमव्युत्क्रमसङ्क्रमाणामविरामो-
चारणं भवति । मालापाठे तु तेषां विरामसहितोच्चारणं भवतीति भेदो
ज्ञेयः ।

(आ) श्लो । । ब्रूयात्क्रमविपर्यासौ अर्धचर्चस्यादितोऽन्ततः ।

अन्तश्चापि नयेदेवं क्रममालेति गीयते । । इति

अयमर्थः । अर्धचर्चस्यादित आरभ्य क्रमेण अन्ततः अर्धच-
समाप्तिपर्यन्तं क्रमपाठान् नयेत् पठेदित्यर्थः । एवमादि प्रभृत्यान्तं
क्रमपठनम् अनुलोमपठनमिति कथ्यते । तथा विपर्ययेणापि अर्धच-
स्यान्ततः आरभ्य अर्धचार्चादिपर्यन्तं क्रमपठनं विपर्ययपठनमित्युच्यते
। एवं क्रमविपर्ययाभ्याम् अर्धचार्चाद्यन्तयोः प्रापितक्रमपाठानां क्रम-
मालेति शिक्षाशास्त्रज्ञैरुच्यते । अस्य लक्षणस्य “ उभा वा मिन्द्राग्नी
आहुवध्या उभा राधसस्सहमादयध्यै ” इत्याद्यर्धचार्चविशेषाः लक्ष्याणि ।
अस्मिन्नर्धर्चे (1) उभा (2) वाम् (3) इन्द्राग्नी (4) आहुवध्यै (5) उभा
(6) राधसः (7) सह (8) मादयध्यै इत्यष्टौ पदानि सन्ति । अत्र

क्रममालायां क्रमविपर्ययपाठक्रमाः एवं वक्तव्याः। अत्र युगपत्
क्रमविपर्ययपाठक्रमो भवति । न तु अनुलोमक्रमपाठसमाप्त्यनन्तरं
विपर्ययप्राप्तक्रमपाठप्रारम्भो भवतीति ज्ञेया । तथाहि

अनुलोमपाठः

विपर्ययपाठः

1. उभा वाम्	माद्यध्या इति माद्यध्यै
2. वामिन्द्रामी	सह माद्यध्यै
3. इन्द्रामी आहुवध्यै । इन्द्रामी इतीन्द्र - अमी	राधसस्सह
4. आहुवध्या उभा	उभा राधसः
5. उभा राधसः	आहुवध्या उभा
6. राधसस्सह	इन्द्रामी आहुवध्यै । इन्द्रामी इतीन्द्र - अमी
7. सह माद्यध्यै	वामिन्द्रामी
8. माद्यध्या इति माद्यध्यै	उभा वाम्

एवं लक्षणसमन्वितक्रममालयापि जटाजूटे वेदस्वरूपी शिवः
स्वलङ्कृते भवति ।

(2) शिखाविकृतिलक्षणमुच्यते ।

श्लो ॥ पदोत्तरां जटामेव शिखेत्याहुर्महर्षयः ।

पदमुत्तरं यस्यास्तां एकपदाधिकां जटामेव शिखामाहु-
र्महर्षयः । जटामेवेत्यापाततः विरोधेपि पदोत्तरामिति विशेषेण
तत्परिहारः कृतः । जटामुत्त्वा तदनन्तरमेकं पदं सकृदुच्चरेत् ।
तादृशोच्चारणं शिखाविकृतिलक्षणमित्युक्तम् भवति । तद्यथा “देवस्य
त्वा त्वा देवस्य देवस्य त्वा सवितुः” इत्यादि । श्रीरुद्रात्मस्वरूप-
ध्यानप्रसङ्गे “शिखामुद्योतधारिणमिति” शिवस्य विशेषणमस्ति ।
शिवः स्वशिरसि शिखा यथा ऊर्ध्वं प्रकाशिता स्यात्तथा ऊर्ध्वमुत्कृष्य
दधारेति कथनात् शिवस्वरूपवेदाध्येतुभिः शिखाविकृतिपाठं
शिवशिरसि उद्धृतशिखात्वेन भावयित्वा वेदस्वरूपशिवशिरसि
शिखापाठार्चनमकारि ।

(3) रेखाविकृतिलक्षणमुच्यते

श्लो ॥ क्रमाद्वित्रिचतुष्पञ्चपदक्रममुदाहरेत् ।

पृथक् पृथक् विपर्यस्य रेखामाहुः पुनः क्रमात् ॥

इति श्लोकादौ क्रमादिति या पञ्चमी सा त्यल्लोपे पञ्चमी ।
क्रममाश्रित्येत्यर्थं आयाति । पदक्रममित्यत्र पदयोः पदानां वा क्रमः

द्वित्रियतुष्पञ्चेत्यनेन प्रत्येकं सम्बध्यते । तथाच द्विपदक्रमः त्रिपदक्रमः चतुष्पदक्रमः पञ्चपदक्रम इति तं तं क्रमपाठम् आहत्य चतुरः क्रमपाठान् अनुलोमक्रमेण उच्चरेत् । पृथक् पृथक् विपर्यस्य इत्यनेन विपर्यासप्राप्तद्वित्रिचतुष्पञ्चपदक्रमाः लभ्यन्ते । एतैस्साकं पूर्वोक्तानुलोमप्राप्तक्रमाश्च यस्मिन् पाठे उच्चार्यन्ते स च पाठः रेखापाठ इति तल्लक्षणमुक्तं भवति । अस्य “ संवपामि समापो अद्विरग्मत समोषधयो रसेन सङ्गरेवतीः” (कृ.य.सं.1-1-8) इत्यादिकमुदाहरणम् । श्लोकान्ते पुनः क्रमादिति कथनेन उदाहृतवेदभागात् भिन्नवेदभागेष्वपि पूर्वोक्तानुलोमप्राप्तद्वित्रिचतुष्पञ्चक्रमपाठैः रेखापाठाः इत्येवाः । पूर्वोक्तोदाहरणस्य रेखालक्षणानुसारं क्रमपाठाः निरूप्यन्ते । “संवपामी” त्यनुलोमप्राप्तस्य द्विपदक्रमस्य “ वपामि समिति ” विलोमेनापि यदुच्चारणं भवति सोपि द्विपदक्रमो भवति । एवमेव त्रिचतुष्पञ्चपदक्रमा बोध्याः । मूले क्रममाश्रित्येति कथनेन त्रिपदक्रमानुसन्धानार्थं “ संवपामीति ” क्रमपाठमारभ्य तत्र समिति पदमेकं विहाय “ वपामि समापः” इत्यनुलोमेन उच्चरितस्य त्रिपदक्रमस्य “आपस्सं वपामीति” विलोमेनापि त्रिपदक्रमं ब्रूयात् । एवं कथितः त्रिपदक्रम इत्युच्यते । ततः चतुष्पदक्रमानुसन्धानार्थं “ समाप ” इति

क्रममाश्रित्य तत्र समिति पदमेकं त्यक्त्वा “ आपो अद्विरग्मत सम् ” इत्यनुलोमप्राप्तस्य चतुष्पदक्रमस्य “ समग्मताद्विराप ” इति विलोमेनाप्युच्चारणं यत् सः चतुष्पदक्रम इत्युच्यते । ततः पञ्चपदक्रमानुसन्धानार्थं “ अग्मत समिति ” क्रममाश्रित्य तत्राग्मतपदमेकं त्यक्त्वा “ समोषधयो रसेन सङ्गरेवतीः” इत्यनुलोमप्राप्तस्य पञ्चपदक्रमस्य “रेवतीस्सङ्गरसेनौषधयस्समिति” विलोमेनाप्युच्चारणं पञ्चपदक्रमसंज्ञितं भवति । एवं रेखाविकृतिलक्षणं समन्वितं भवति । एतेन वेदस्वरूपि शिवशिरसि शशिरेखासमर्पणार्चनं सम्पन्नं जानीयात् । अत एव शिवः चन्द्रशेखर इत्युच्यते । क्रमपाठस्य अत्र त्रिचतुष्पञ्चपदैरप्युच्यते इति जटादिपाठात् रेखाविकृतिपाठः भिद्यते इति बोध्यम् ।

(4) ध्वजविकृतिलक्षणमुच्यते

श्लो ॥ ब्रूयादादेः क्रमं सम्यक् अन्तादुत्तारयेद्यदि ।

वर्गे वा ऋचि वा यत्र पठनं स ध्वजः स्मृतः ॥ इति अत्र वर्गशब्दः ऋक्समुदायार्थकः । ऋक्समुदाये वा ऋचि वा आदितः आरभ्य अन्तपर्यन्तं क्रमपाठं सम्यक् ब्रूयात् इत्येवमनुलोमक्रमपाठविधानं भवति । ऋचः अन्तादारभ्य आदि-

पर्यन्तं क्रमपाठं सम्यगुत्तारयेद्यदि=विलोमेन उच्चरेचेत् एतादृशानु-
लोमविलोमोच्चारणं यस्यामृचि यद्वा ऋक्समुदाये वा भवति ।
तादृशपठनं ध्वजविकृतिपठनमिति तल्लक्षणमुक्तं बोध्यम् । अत्र
“यानि घर्मे कपालान्युपचिन्वन्ति वेधसः । पूष्णस्तान्यपि ब्रत इन्द्रवायू
विमुच्चतामिति” सम्पूर्णा ऋक् उदाहरणं भवितुमर्हति ।

आदितः आरभ्य

अन्तादुत्तारणम्

1.	यानि घर्मे	मुञ्चतामिति मुञ्चताम्
2.	घर्मे कपालानि	विमुञ्चताम्
3.	कपालान्युपचिन्वन्ति	इन्द्रवायू वि । इन्द्रवायू इतीन्द्र- - वायू
4.	उपचिन्वन्ति वेधसः । उपचिन्वन्तीत्युप - चिन्वन्ति	ब्रत इन्द्रवायू
5.	वेधस इति वेधसः	अपि ब्रते
6.	पूष्णस्तानि	तान्यपि
7.	तान्यपि	पूष्णस्तानि
8.	अपि ब्रते	वेधस इति वेधसः

9.	ब्रत इन्द्रवायू	उपचिन्वन्ति वेधसः । उपचिन्वन्तीत्युप - चिन्वन्ति
10.	इन्द्रवायू वि । इन्द्रवायू इतीन्द्र - वायू	कपालान्युपचिन्वन्ति
11.	विमुञ्चताम्	घर्मे कपालानि
12.	मुञ्चतामिति - मुञ्चताम्	यानि घर्मे

ननु क्रममाला विकृतिलक्षणादस्य भेदो न दृश्यते किमर्थोयं
पृथक् ध्वजविकृतिपाठारम्भ इति चेन्न । यद्यपि क्रममालालक्षणे
अर्धचर्चस्य आद्यन्ताभ्यां युगपदेव क्रमपाठाः पठ्यन्ते । अत्रापि
युगपदेव तादृशपठनं समानमेव । तथापि ध्वजविकृतिलक्षणस्य
सम्पूर्णा ऋक् लक्ष्यं भवति । क्रममालायास्तु अर्धचर्च इति भेदो ज्ञेयः ।
एवमेव ऋक्समुदायात्मकवर्गस्यापि आद्यन्तादिक्रमपाठाः बोध्याः ।
विस्तरभयान्नोदाहृताः । एतादृशध्वजविकृतिपाठेन शिवस्वरूपी
वेदाध्येता वेदस्वरूपिणशिवस्य वृषभलक्षणध्वजसमर्पणात्मकमर्चनं
भावयेत् । शिवस्य वृषभध्वजत्वात् तथार्चितस्सन् शिवः अस्मदनु-
ग्रहपरो भवेदित्यर्थः ।

(5) दण्डविकृतिलक्षणमुच्यते

श्लो ।। क्रममुक्तवा विपर्यस्य पुनश्च क्रममुच्चरेत् ।

अर्धचार्देव मुक्तोऽयं क्रमदण्डोऽभिधीयते ॥ इति

अस्य लक्षणस्य “युज्ञानः प्रथमं मनस्तत्वाय सविता धियः” इत्याद्यर्थर्चाः लक्ष्याणि । “युज्ञानः प्रथममिति” प्रथमक्रममुक्तवा तमेव क्रमपाठं प्रथमं युज्ञानः इति विपर्यस्य-विलोमेनोच्चरेत् । ततः “युज्ञानः प्रथममिति” प्रथमक्रममुक्तवा “प्रथमं मनः” इत्यन्तरक्रमश्च वदेत् । एतावता द्वौ क्रमपाठौ सम्पन्नौ । एवमनुलोमप्राप्तयोः क्रमपाठयोः “मनः प्रथमं युज्ञनः” इति विलोमेनाप्युच्चरेत् । अत्र विलोमेन पदत्रयोच्चारणमेव भवति । न तु क्रमपाठोच्चारणं भवति । ततः (1) युज्ञानः प्रथमम् (2) प्रथमं मनः (3) मनस्तत्वाय इत्यनुलोमक्रमपाठः त्रयः पठनीयाः । एतेषां “तत्वाय मनः प्रथमं युज्ञानः” इति विलोमेन पदचतुष्टयमुच्चरेत् । तदनन्तरं (1) युज्ञानः प्रथमम् (2) प्रथमं मनः (3) मनस्तत्वाय (4) तत्वाय सविता इत्यनुलोमप्राप्ताः चत्वारः क्रमपाठाः भवन्ति । तेषां “सविता तत्वाय मनः प्रथमं युज्ञानः” इति विलोमेन पञ्चपदोच्चारणमेव कुर्यात् । तदनन्तरं (1) युज्ञानः प्रथमम् (2) प्रथमं मनः (3)

मनस्तत्वाय (4) तत्वाय सविता धियः इति पञ्चपद-क्रमपाठान् वदेत् । ततः “धियस्सविता तत्वाय मनः प्रथमं युज्ञान” इति षष्ठीं ब्रूयात् । ततः (1) युज्ञानः प्रथमम् (2) प्रथमं मनः (3) मनस्तत्वाय (4) तत्वाय सविता (5) सविता धियः (6) धिय इति धियः इत्यनुलोमक्रमपाठाः षट् पठनीयाः । एतानि “धियस्सविता तत्वाय मनः प्रथमं युज्ञान” इति षष्ठदान्युच्चरेत् । एवमनुलोमोच्चारणे षट् क्रमपाठाः पठ्यन्ते । अस्मिन् दण्डविकृतिपाठे अनुलोमप्राप्त-क्रमपाठा एव मुख्याः । विलोमे क्रमपाठाः न सन्ति । किन्तु पदमात्रोच्चारणमेव भवति । अनेन दण्डविकृतिपाठेन शत्रुदण्डन-साधनबाणशूलादिसर्पणात्मकार्चनं वेदस्वरूपिणशिवस्य भवति । शिवकवचस्तोत्रे “शूलेन शत्रून् विदारय । बाणैस्सन्ताडय” इति शूलबाणाद्यायुधैः शत्रुबाधानिवारणप्रार्थना श्रुता ।

किञ्च “शिवेन वचसा त्वा” इति रुद्राध्यायप्रथमानुवाकस्थ-मन्त्रस्य जपपुरश्चरणविधानसन्दर्भे
श्लो ।। दैत्यान् दिधक्षुमचलेश्वरचापपाणिं
ध्यायेत्पुरारिमथ भूमिरथाधिरूढम् ।

इति शिवध्यानश्लोके शिवस्य अचलेश्वरचापपाणिमिति विशेषणमस्ति । अचलेश्वरः पर्वतश्रेष्ठः सः शिवस्य शत्रुसंहार-साधनभूतधनुः तत् पाणौ निधाय तेन धनुषा शिवः दैत्यान् राक्षसान् दिधक्षुरस्ति । तेन राक्षससंहारको भवति । राक्षससंहारार्थं वेदस्वरूपि शिवहस्ते शिवस्वरूपिणा वेदाध्येत्रा दण्डविकृतिपाठेन दण्डस्थानीय-चापसमर्पणात्मकमर्चनं कृतमिति विभावनीयम् ।

(6) रथविकृतिलक्षणमुच्यते

श्लो ॥ समे ऋचौ गृहीत्वा च रथवच्चलितक्रमः ।

पादशोऽर्धचशो वापि सहोक्त्या दण्डवद्रथः ॥ ।

समे समानपदसङ्घे ऋचौ गृहीत्वा रथवत् = यथा रथः उभाभ्यां चक्राभ्यां सह गच्छति तथा ऋग्द्वयगताभ्यां पादाभ्याम् अर्धचार्भ्यां वा अनुलोमे सहोक्त्या तदीयप्रथमक्रमाभ्यां विलोमे तदीयपदैश्च दण्ड-विकृतिवत् रथविकृतिपाठं ब्रूयादित्यापाततः रथलक्षणश्लोकार्थः । अस्य ऋग्द्वयं लक्ष्यम् । द्वयोः ऋचोः समानपदसङ्घासाम्यमावश्यकम् । “ उत्तिष्ठन्नोजसा सह पीत्वा शिष्रे अवेपयः । सोममिन्द्र चमू सुतम् ” (तै.सं.1-4-30) इति दशपदा ऋक् एका । एवं “ सम्पश्यामि प्रजा अहमिडप्रजसो मानवीः । सर्वा भवन्तु नो गृहे ” (तै.सं.1-5-6)

इतीयमपि दशपदा ऋक् । अनयोः प्रत्येकं एकोर्धर्चः एकः पादश्वस्तः । अर्धर्चस्य प्रथममन्त्रगतस्य यथा षट् पदानि तथा द्वितीयमन्त्रगतस्यापि षट् पदानि सन्ति । किञ्च प्रथममन्त्रगतस्य पादस्यापि चत्वारि पदानि सन्तीति अनयोः ऋचोः समानपदसङ्घासाम्यमस्ति । प्रथमार्धर्चस्य प्रथमं क्रमं तथा मन्त्रान्तरगतप्रथमार्धर्चस्य प्रथमं क्रमम् अनुलोमेन उत्त्वा अनन्तरं तयोः क्रमपाठयोः सम्बन्धि पदानि विलोमेन उच्चरेत् । ततः प्रथमार्धर्चगतौ प्रथमद्वितीयौ अनुलोमेन क्रमपाठावुक्त्वा तथा मन्त्रान्तरगतार्धर्चस्थौ प्रथमद्वितीयौ क्रमपाठौ अनुलोमेन वदेत् । ततः अनयोः प्रथमार्धर्चगतयोः क्रमपाठयोः सम्बन्धि पदान्येव विलोमेन प्रब्रूयात् । एवमेव मन्त्रान्तर-गतार्धर्चस्थयोः क्रमपाठयोस्सम्बन्धि पदान्येव विलोमेन वदेत् । एवमेव अर्धचार्भ्यान्तमुच्चारणं कर्तव्यम् । एवं रथविकृतिपाठलक्षणं समन्वितं भवति ।

अधुना उदाहृतयोः द्वयोः ऋचोः प्रत्येकमर्धर्चमर्धर्चमादाय समानकाले एव क्रमपाठाः उदाहियन्ते । यद्यपि श्लोके पादशः इति

प्रथमनिर्देशे सत्यपि ऋचोः अर्धच्चपाठस्यैव पूर्वं सत्वात्
अर्धचावादायैव क्रमपाठा निरूप्यन्ते ।

एकस्याः ऋचः अर्थच्चः अन्यस्याः ऋचः अर्धच्चः

1.	उत्तिष्ठन्नोजसा । उत्तिष्ठन्नित्युत् - तिष्ठन्	सम्पश्यामि
1.	ओजसोत्तिष्ठन्	पश्यामि सम्

अत्र अर्धच्चयोः अनुलोमे एकैकः क्रमः । ऋगद्वयेषि विलोमे
द्विपदोच्चारणमेव । ओजसोत्तिष्ठन् इत्यत्र पदयोस्सन्धिरपि समायो-
जितः ।

अ

आ

2.	उत्तिष्ठन्नोजसा । उत्तिष्ठन्नित्युत् - तिष्ठन्	सम्पश्यामि
2.	ओजसा सह	पश्यामि प्रजाः
2.	सहौजसोत्तिष्ठन्	प्रजाः पश्यामि सम्

अनुलोमे ऋगद्वयेषि द्वौ क्रमपाठौ सम्पन्नौ । ऋगद्वये विलोमे तु
त्रिपदोच्चारणमेव । न तु क्रमपाठोच्चारणम् ।

3.	उत्तिष्ठन्नोजसा । उत्तिष्ठन्नित्युत् - तिष्ठन्	सम्पश्यामि
3.	ओजसा सह	पश्यामि प्रजाः
3.	सह पीत्वा	प्रजा अहम् । प्रजा इति प्रजाः
3.	पीत्वा सहौजसोत्तिष्ठन्	अहं प्रजाः पश्यामि सम्

अत्र अनुलोमे अर्धच्चद्वयेषि त्रयः क्रमपाठाः । अर्धच्चद्वयेषि
विलोमे चतुष्पदोच्चारणमेव ।

4.	उत्तिष्ठन्नोजसा । उत्तिष्ठन्नित्युत् - तिष्ठन्	सम्पश्यामि
4.	ओजसा सह	पश्यामि प्रजाः
4.	सह पीत्वा	प्रजा अहम्
4.	पीत्वा शिष्रे	अहमिडप्रजसः
4.	शिष्रे पीत्वा सहौजसोत्तिष्ठन्	इडप्रजसोऽहं प्रजाः पश्यामि सम्

अनुलोमे अर्धच्चद्वयेषि चत्वारः क्रमपाठाः । विलोमे अर्धच्च-
द्वयेषि पञ्चपदोच्चारणमेव । न तु क्रमपाठोच्चारणमस्ति ।

5.	उत्तिष्ठन्नोजसा। उत्तिष्ठन्नित्युत् – तिष्ठन्	सम्पश्यामि
5.	ओजसा सह	पश्यामि प्रजाः
5.	सह पीत्वा	प्रजाः अहम् । प्रजा इति प्र – जाः
5.	पीत्वा शिष्ठे	अहमिङ्गप्रजसः
5.	शिष्ठे अवेपयः। शिष्ठे इति शप्टे	इडप्रजसो मानवीः। इडप्रजस इतीड – प्रजसः
5.	अवेपयशिष्ठे पीत्वा सहौ- जसोत्तिष्ठन्	मानवीरिडप्रजसोऽहं प्रजाः पश्यामि सम्

अनुलोमे ऋग्गतार्धच्छ्वयेपि पञ्चकमाः उक्ताः। विलोमे
ऋग्गतार्धच्छ्वयेपि षट् पदोच्चारणमेव।

6.	उत्तिष्ठन्नोजसा। उत्तिष्ठन्नित्युत् – तिष्ठन्	सम्पश्यामि
6.	ओजसा सह	पश्यामि प्रजाः
6.	सह पीत्वा	प्रजा अहम् । प्रजा इति प्र – जाः
6.	पीत्वा शिष्ठे	अहमिङ्गप्रजसः

6.	शिष्ठे अवेपयः। शिष्ठे इति शिष्ठे	इडप्रजसो मानवीः। इडप्रजस इतीड – प्रजसः।
6.	अवेपय इत्यवेपयः	मानवीरिति मानवीः
6.	अवेपयशिष्ठे पीत्वा सहौज- सोत्तिष्ठन्	मानवीरिडप्रजसोऽहं प्रजाः पश्यामि सम्

ऋग्गादिभूतार्धच्छ्वयेपि अनुलोमे षट् क्रमपाठाः। अर्धच्छ्वयेपि
विलोमे षट् पदोच्चारणमेव। न तु क्रमपाठोच्चारणं भवति।
एवमर्धच्छ्वय अर्धच्छ्वय आदितः आरभ्य दण्डविकृतिवत् अनुलोमे
क्रमानुसन्धानम् अर्धचान्तं कुर्यात्। विलोमे तु पदानुसन्धानमेवेति
भावः।

ननु को भेदः दण्डविकृतेरस्या इति चेदुच्यते। दण्डविकृतौ
एकस्मिन्नर्धच्छ्वये एव क्रमविलोमपाठविधानमस्ति। रथविकृतौ तु प्रत्येकं
ऋग्गद्ये युगपदेव अनुलोमविलोमविधानमिति भेदः। एतावता
रथविकृतौ ऋग्गद्ये पि अर्धच्छ्वयमाश्रित्य लक्षणसमन्वयः कृतः।
स्वीकृतऋग्गद्ये पादद्वयमवशिष्टमस्ति। तत्रापि एवमेव लक्षण-
समन्वयः कर्तव्यः। एवमेतादशरथविकृतिपाठेन वेदस्वरूपिणा
वेदाध्येत्रा वेदस्वरूपिणे शिवाय भूमिस्वरूपरथसमर्पणात्मकार्चनं

कृतमिति भावयेत् । शिवस्य भूमिरथत्वं पूर्वोक्तात् “ ध्यायेत्पुरारिमथ भूमिरथाधिरूढमिति “ श्लोकवाक्यादवगतम् । किञ्च श्लो । । क्षोणी रथो हरशरो गिरिधन्वाम्बुधीषुधिः ।

इत्यमरकोशादपि ज्ञातव्यम् । एवं जटादि रथान्तविकृतिलक्षणानि समन्वितानि । जटादिधनान्तविकृतिपाठेषु साधम्यवैधम्यविचारः संक्षेपतः क्रियते । जटाप्रभृतिधनान्तविकृतिपाठेषु अनुलोमविलोमपाठास्सन्तीति सामान्यसाधम्यमिदं तथापि जटाधनपाठयोः अनुलोमविलोमपाठानां विरामराहित्यमस्ति । पुष्पमालाविकृतौ तु अनुलोमविलोमयोः विरामसाहित्यं वैधम्यम् । जटाधनपाठयोः यथासङ्घां द्वित्रिपदसाध्यत्वप्रयुक्तवैधम्यमस्ति । शिखापाठस्यापि धनपाठवत् त्रिपदसाध्यत्वमस्ति तथापि शिखापाठः न धनपाठे अन्तर्भवति । शिखापाठे त्रीण्यपि पदानि आवर्त्यमानानि सप्तसङ्घां नातिवर्तन्ते । धनपाठे तु त्रीणि पदान्यावर्त्यमानानि त्रयोदशसङ्घाभाङ्गि भवन्तीति तयोः वैधम्यं बोध्यम् । क्रममालायां अर्धचें ध्वजविकृतौ सम्पूर्णायामृचि अनुलोमविलोमाभ्यां क्रमपाठानां युगपत् प्रारम्भः, आसमाति तेषां नयनं पठितक्रमत्यागपूर्वकमुत्तरोत्तरक्रमपाठस्वीकारश्चेत्येते धर्मा भवन्तीति क्रममाला-

ध्वजविकृत्योः यद्यपि साधम्यमस्ति तथापि क्रममालायाः अर्धचें एव लक्ष्यम् । ध्वजविकृत्यास्तु सम्पूर्णा ऋक् लक्ष्यमिति तयोः वैधम्यं बोध्यम् । रेखाविकृतौ द्वित्रिचतुष्पञ्चपदक्रमाः अनुलोमविलोमाभ्यां पठ्यन्ते । चतुष्पञ्चपदक्रमावत्त्वैक्ताविति आनुलोम्येन द्विपदक्रमबोधकशिक्षान्तरात् रेखाविकृतेः वैलक्षण्यमस्ति । त्रिपदक्रमस्तु व्यासकौण्डन्यशिक्षोक्तत्रिक्रमविलक्षण इत्यपरं वैलक्षण्यम् । यद्यपि द्विपदक्रमः प्रसिद्ध एव तथापि त्रिचतुष्पञ्चपदक्रमानुसन्धानार्थं द्विपदक्रमः आदृतः । त्र्यादिपदकमेष्वपि द्विपदक्रमस्य सत्वात् सः नोपेक्षणीय इत्यादावादृतः । एवं सर्वविकृतिभ्यो वैलक्षण्यं रेखाविकृतेः बोध्यम् । दण्डरथविकृतिपाठयोः अनुलोमे यद्यपि पूर्वपूर्वक्रमपाठसाहित्यमुत्तरोत्तरक्रमपाठानामस्ति । दण्डरथयोः अनुलोमपठितक्रमपाठसम्बन्धिपदानामेव विलोमे उच्चारणं भवति । न तु अनुलोमवत् विलोमे क्रमपाठोच्चारणमस्तीति साम्यमङ्गीकर्तव्यम् । तथापि दण्डविकृत्याः अर्धचें एव लक्ष्यमिति रथविकृत्याः ऋगद्वयं लक्ष्यमिति वैधम्यं ज्ञेयमिति साधम्यवैधम्यसंक्षेपः । इति जटादिरथान्तविकृतिलक्षणप्रकरणं समाप्तम् ।

घनविकृतिलक्षणप्रकरणम्

श्लो ।। जटा मालाशिखारेखा ध्वजो दण्डो रथो घनः । इति कारिकान्ते घनविकृतिनिर्देशोस्ति । तलक्षणतद्विभागादिनिरूपणायेदं प्रकरणमारभ्यते ।

जटामुच्चार्य विधिवत् तृतीयं संहितेव हि ॥30॥

विलोमेनानुलोमेन वदेच्चेत्सघनस्स्मृतः ॥31॥ इति

विधिवत् = व्यासकौण्डन्यादिमहर्षिप्रोक्तजटालक्षणविधिमनुसृत्य जटापाठमुच्चार्य तृतीयं पदं संहीतावदुच्चरेत् । ततः तृतीय-द्वितीयप्रथमपदानां एकवारं विलोमेन उच्चारणं तथा प्रथमद्वितीय-तृतीयपदानाम् अनुलोमेन सकृदुच्चारणं यत्र पदत्रयघटिते वेदभागे भवति सः वेदभागः घनविकृतिलक्षणलक्षितो भवति । तद्यथा “सन्त्वा सिद्धामीति” लक्ष्ये “सन्त्वा त्वा सऽसन्त्वा” इति जटापाठानन्तरं “सिद्धामीति” पदमेकवारमुच्चार्य ततः “सिद्धामि त्वा समिति” विलोमेन तृतीयद्वितीयप्रथमपदान्युच्चार्य ततः “सन्त्वा सिद्धामीति” प्रथमद्वितीयतृतीयपदानामनुलोमेन उच्चारणं कर्तव्यम् । एवं “सन्त्वा त्वा सऽसन्त्वा सिद्धामि सिद्धामि त्वा सऽसन्त्वा सिद्धामीति” घन-

पाठलक्षणमत्र समन्वितं बोध्यम् । अथ अस्यामेव शिक्षायां विधान्तरेण घनविकृतिलक्षणमुच्यते ।

सकृदादि द्वितीयं द्विः द्विरादिसकृदुत्तरम् ॥32॥

द्विस्तृतीयं सकृन्मध्यं द्विरादिसकृदुत्तरे ॥33॥ इति

आदिद्वितीयतृतीयपदप्रयोगात् त्रिभिः पदैः घनविकृतिपाठः वक्तव्यः इत्यर्थो लभ्यते । घनपाठस्य जटाप्रकृतिकत्वात् जटालक्षणमादौ वक्तव्यम् । ततु अस्मिन् श्लोके “सकृदादि द्वितीयं द्विः द्विरादि सकृदुत्तरम्” इत्यन्तं जटालक्षणम् । इदं लक्षणं जटाविकृतिपाठ-प्रकरणे “सकृदादि द्वितीयं द्विः पठेच्चादिपदं सकृत् । सन्धितः क्रमवच्चेति प्रोच्यते सा जटा बुधैरिति” व्यासशिक्षोक्तमुदाहृतजटालक्षणमनुसरति । एवं द्विपदसाध्यजटापाठानन्तरं “द्विस्तृतीयं सकृन्मध्यं द्विरादि सकृदुत्तरे” इति प्रकृतधनलक्षणवाक्योक्तरीत्या घनविकृतिलक्षणं वक्तव्यम् । अस्य “गावो वा एतत्” इत्यादिकं लक्ष्यम् । अत्र “गावो वै वै गावो गावो वै” इति जटापाठानन्तरम् “एतत्” इति पदं द्विवारमुच्चार्य विलोमे “वै” इति मध्यमपदम् एकवारमुक्तवा “गावः” इति प्रथमपदं द्विवारमुक्तवा “वा एतदिति” द्वितीयतृतीयपदद्वयं क्रमपाठवदुच्चरेत् । एवं कथितो वेदभागः घन-

विकृतिलक्षणभाक् भवति । तद्यथा “ गावो वै वै गावो गावो वा एतदेतद्वै गावो गावो वा एतत् ” । एवं घनविकृतिद्वितीयलक्षणं समन्वितं भवति । इदं लक्षणद्वयमपि “ द्विपदोऽष्टादशपदघन ” इति वक्ष्यमाणघनपाठविभागेषु त्रयोदशपदघनपाठ इति जानीयात् । उदाहृतलक्ष्ययोः प्रत्येकं त्रयोदशपदघटितत्वात् । अधुना शिक्षान्तरोक्तघनविकृतिपाठलक्षणमुच्यते । “ शिखामुक्त्वा विपर्यस्य तत्पदानि पुनः पठेत् । अयं घन इति प्रोक्तः” इति । अस्यायमर्थः । “ पदोत्तरां जटामेव शिखेत्याहुर्महर्षयः” इति शास्त्रानुसारं जटापाठानन्तरं तृतीयं पदमेकवारमुक्तं चेत् शिखालक्षणं सिध्यति । तावता सप्तपदानि सिध्यन्ति । अस्मिन् शिक्षान्तरोक्तघनलक्षणश्लोके “ विपर्यस्य ” इति सत्वेन त्रीण्यपि पदानि विलोमेन उच्चारणीयानि । तानि पुनः पठेदिति कथनेन त्रीण्यपि पदानि अनुलोमेन उच्चरेत् । तावता षट् पदानि लभ्यन्ते । आहत्य $7+6=13$ त्रयोदशपदसाध्यः “ साध्या वै वै साध्यास्साध्या वै देवा देवा वै साध्यास्साध्या वै देवाः” इत्यादि घनपाठः सिध्यति । अत्र “ साध्या वै वै साध्यास्साध्या वै देवाः” इत्यन्तो भागः शिखाविकृतिलक्ष्यं सम्पूर्णभागः घनलक्ष्यमिति विभागो ज्ञेयः ।

ननु “ जटामुच्चार्य विधिवदिति ” कौण्डन्यशिक्षोक्तघनविकृति-प्रथमलक्षणादस्य को भेदः इति चेच्छृणु । पदोत्तरामिति विशेषणात् भेदः अवगम्यते । पदमुक्तरं यस्यास्तामिति जटाविशेषणात् एकपदाधिकाच्चेजटा शिखाविकृतिः भवितुमर्हति । यद्यपि जटामेव शिखेति कथनेन आपाततः विरोधे भासमानेपि पदोत्तरामिति विशेषणात् स च विरोधः परिहृतो भवति । एवमनयोः भेदो ज्ञेयः । घनपाठेपि “आद्यन्तमार्ष विज्ञेयं मध्यस्थं पौरुषं तथा ” इति शिक्षोक्तरीत्या “ हृदेत्वा ” इत्यस्य घनपाठे “ हृदे त्वा त्वा हृदे हृदे त्वा मनसे ” इति घनभागे “ हृदे त्वा मनसे ” इति यः अवान्तरभागः सः आदिभागः सः आर्षसंज्ञितः । तदनन्तरं “ मनसे त्वा हृदे ” इति मध्यभागः पौरुषसंज्ञितः । ततः “ हृदे त्वा मनसे ” इत्यन्त्यभागः पुनः आर्षसंज्ञितो बोध्यः । एवं “ हृदे त्वा त्वा हृदे हृदे त्वा मनसे मनसे त्वा हृदे हृदे त्वा मनसे ” इति घनपाठः आर्षपौरुषभेदवान् भवति । अधुना घनविकृतिपाठभेदा उच्यन्ते ।

द्विपदोऽष्टादशपदः पदैष्वोडशभिर्युतः ॥३४॥
 त्रयोदशपदश्चेति चतुर्था घन ईरितः ॥३५॥
 पूर्वोक्तघनलक्षणतः प्राप्तः यो घनपाठः सः द्विपदाष्टादशपद-
 षोडशपदत्रयोदशपदभेदाच्चतुर्विधिः । एवं चतुर्विधेषु घनपाठेषु आद्यस्य
 द्विपदघनपाठस्य लक्षणमुच्यते ।
 यत्र द्वयोश्च पदयोः समानस्वरवर्णयोः ॥३६॥
 तृतीयेन घनो न स्यात् क्रमवत् द्विपदो घनः ॥३७॥
 अस्य “ दिशाच्च पतये नमो नमः ” इत्यादीनि लक्ष्याणि ।
 “ पतये नमो नमः ” इत्यादौ “ नमो नम ” इति द्वयोः पदयोः समान-
 स्वरवर्णत्वं श्रूयते । तत्र पतये पदप्रभृति परिगणनायां द्वितीय-
 नमःपदस्य तृतीयपदत्वमस्ति । “ जटामुच्चार्य विधिवत्तृतीयं संहितेव
 हि ” इति कौण्डन्यशिक्षोक्तरीत्या त्रिभिः पदैः घनपाठः प्राप्तः । स च
 पाठः तृतीयपदात्मकद्वितीयनमशब्दस्य तृतीयेन घनो न स्यादिति
 निषिद्धः । ननु तर्हि “ नमो नम ” इत्यादौ कथं घनपाठो वक्तव्यः ?
 इति विचिकित्सायां “ क्रमवत् द्विपदो घनः ” इति विशेषविधि-
 सामर्थ्यात् “ नमो नमः ” इति क्रमपाठवत् द्विपदघनो वक्तव्य इति

कारिकार्थः । अत्र अदन्त्यदन्ति, गायत्री गायत्री, भेषजं भेषजम्
 इत्युदाहरणान्तराणि द्रष्टव्यानि । जटाविकृतिलक्षणप्रकरणे
 श्लो । कुत्रचित्स्वरवर्णाभ्यां यद्यभेदः पदद्वये ।
 तत्रानुक्रम एवालं न वदेद्युक्तमादिकम् ॥
 इति जटाविशेषपाठविधानप्रसङ्गे “ नमो नम ” इत्यादौ क्रमव-
 दनुलोमोच्चारणमेव । व्युक्तमो वा पञ्चसन्धिर्वा न वक्तव्यः इति निषेधः
 उक्तः । स च जटापाठविषयकोपि समानस्वरवर्णपदप्रसङ्गादत्र स्मर्यते
 । घनपाठस्य पदत्रयसाध्यत्वात् “ पतये नमो नम ” इत्यादौ “ तृतीयेन
 घनो न स्यादिति ” विशेषशास्त्रात् तृतीयपदघननिषेधः प्राप्तः ।
 निषेधमिमं श्रुत्वा विमतयस्सन्तः केचित् “ पतये नमो नमः ” इत्यत्र
 “ पतये नमोनमस्यतये पतये नमः ” इति जटान्तमुच्चार्य विरमन्ति ।
 जटान्तपाठिनामयमाशयः “ तृतीयेन घनो न स्यादिति ” द्वितीयनम-
 शब्दस्य तृतीयपदत्वात्तस्य घनपाठनिषेधात् जटान्तपाठ एव युक्त
 इति । अन्ये तु “ पतये नमोनमस्यतये पतये नमो नमः ” इति
 शिखापाठान्तमुच्चार्य विरमन्ति । तेषां “ पदोक्तरां जटामेव
 शिखेत्याहुर्महर्षयः ” इति शिक्षोक्तशिखालक्षणे तृतीयपदस्य सकृदुच्चा-
 रणमात्रेण घनपाठो न सिद्ध्यति । किन्तु शिखापाठ एव सिद्ध्यति ।

तृतीयपदस्यात्र विलोमपाठनिषेधात्ते तथा पठन्ति इत्येवमुभयविध-
पाठसद्ग्रावात् संशयस्यावकाशस्सम्प्राप्तः। कथमत्र घनपाठो वक्तव्य
इति विचारमन्तरेण निर्णयालाभात् विचारः कर्तव्यो भवति ।
जटान्तवादिमते घनपाठमध्ये हठात् जटापाठप्रसक्तिरनुपपन्ना
इत्याक्षेपे प्राप्ते जटान्तपाठवादि समाधानमेवमस्ति “ पतये नमः ”
इत्यनन्तरनमशब्दस्य तृतीयत्वात् तस्य “तृतीयेन घनो न स्यादिति ”
घनपाठनिषेधात् मया जटान्तपाठः स्वीकृत इति । किञ्च जटान्त-
पाठवादी स्वमतमेवं समर्थयति “ इषे त्वा ” इत्यनुवाकान्ते
“पशून्याहीति ” पदद्वयस्य “ अग्निर्मूर्धा दिवः ” इति वाक्यान्ते “पृथिव्या
अयमिति ” पदद्वयस्य “ इषे त्वा ” प्रपाठकान्ते “ ऋतुभिः
कल्पयातीति ” पदद्वयस्य इत्येवं बहुषु स्थलेषु घनपाठविधानेषि
पदद्वयस्य जटापाठमात्रोच्चारणमस्ति । तद्वत् “ पतये नमो नम ”
इत्यत्रापि पदद्वयस्य जटान्तपाठोच्चारणं स्यादिति । अत्र
शिखान्तपाठवादी एवं समाधत्ते “ पशून्याहि ” इत्याद्यनुवाकान्तेषु
तत्त्विद्विरामसत्वेन घनपाठान्ते पदद्वयस्यैवावशिष्टत्वेन तृतीयपदाभावात्
पदद्वयस्य विभिन्नस्वरर्वणस्य घनपाठाविधानात् तत्रास्तां जटापाठः।
“ पतये नमो नम ” इत्यत्र पदत्रयसद्ग्रावात् घनपाठस्य पदत्रयसाध्य-

त्वात् किमर्थं घमपाठः नोच्यते ? इति शिखान्तपाठवादिना पृष्ठे सति
जटान्तपाठवादी एवं ब्रूयात् “ पतये नमो नम ” इत्यादिषु तृतीय-
पदस्य घननिषेधसत्वात् घनपाठो न सिद्ध्यतीति पूर्वोक्तं समाधान-
माग्रेडितं कृत्वा जटान्तपाठ एव स्वीकृत इति । तदुपरि शिखान्तपाठ-
वादी एवं वदेत् मम मते तृतीयपदस्य घननिषेधे सत्यपि शिखान्तपाठे
तृतीयपदस्य सकृदुच्चारणमात्रेण घनपाठनिषेधः घनपाठमध्ये हठात्
अयुक्तजटान्तपाठनिरासश्च सिद्ध्यत इतीष्टसिद्धिः भवतीति
शिखान्तपाठः अङ्गीकर्तव्य इति । पक्षद्वयोत्थितेः निर्णयः क्लेशावहो
भवति ।

अत्र किञ्चिद्विचार्यते । नन्वत्र यत् घननिषेधभाक् भवति तत्
तृतीयं पदं किमिति प्रश्ने “ पतये नमो नमः ” इत्यत्र द्वितीयनमःपदं वा
? “ नमो नमो वृक्षेभ्यः ” इत्यत्र वृक्षेभ्यः इति पदं वा ? यद्यप्युभयं
भवितुमर्हति तथापि वृक्षेभ्य इति पदस्य तृतीयत्वेषि तस्य नमो नम
इत्यनन्तरं प्राप्तघननिषेधः न सम्भवति । कुतः ? “ जटामुच्चार्य
विधिवत् तृतीयं संहितेव हि ” इति कौण्डन्यशिक्षोक्तघनलक्षणे
जटामुच्चार्य इति सत्वेन “ नमो नमो वृक्षेभ्यः ” इति पदत्रये प्रथम-

द्वितीययोः नमो नम इत्यनयोः प्रथमतः जटा वक्तव्या । सैव न सम्भवति । नमो नम इत्यनयोः समानस्वरवर्णपदत्वात् श्लो ॥ कुत्रचित्स्वरवर्णाभ्यां यद्यभेदः पदद्वये ।

तत्रानुक्रम एवालं न वदेद्युक्तमादिकम् ॥

इति जटापाठस्य निषेद्धत्वात् । एवं जटापाठस्यासिद्धौ वृक्षेभ्य इति तृतीयपदस्य घनलक्षणाप्राप्तौ कथं निषेधस्सिध्यति ? प्राप्तिपूर्वको हि निषेधः । अप्राप्तप्रतिषेधायोगात् । अतः वृक्षेभ्य इति पदस्य न तृतीयत्वम् । किन्तु “ पतये नमो नम ” इत्यत्र द्वितीयनमःपदस्यैव तृतीयत्वमङ्गीकर्तव्यम् । अत्र तु पतये नम इत्यनयोः विभिन्नस्वरवर्णत्वात् जटोच्चारणं सम्भवति । तदनन्तरद्वितीयनमःपदस्य तृतीयपदत्वेन प्रथमनमःपदेन समानस्वरवर्णत्वात् घनपाठे प्राप्तेषि “ तृतीयेन घनो न स्यादिति ” घननिषेधः भवति । एवं द्वितीयनमःपदस्य घनपाठनिषेधे प्राप्ते सति “ पतये नमो नम ” इत्यत्र घनपाठोच्चारणं कथमिति संशयस्तदवस्थ एव ।

अत्र शिखान्तपाठवादी जटान्तपाठवादिनं पृच्छति । भोः जटान्तपाठवादिन् ! पतये नमः इत्यनयोः त्वया यो जटान्तपाठः स्वीकृतः सः द्विपदघनो वा ? षष्ठदघनो वा ? नाद्यः । पतये नमः

इत्यनयोः विभिन्नस्वरवर्णपदत्वात् द्विपदघनपाठस्य अप्राप्तत्वात् विभिन्नस्वरवर्णपदस्थलेषु घनपाठस्य पदत्रयसाध्यत्वात् पतये नमः इत्यत्र पदद्वयस्यैव सत्वात् न द्विपदो घनः । न द्वितीयः । पतये नमः इत्यत्र षष्ठदघनः न सिध्यति ।

द्विपदोऽष्टादशपदः पदैष्षोऽशभिर्युतः ॥ ३४ ॥

त्रयोदशपदश्चेति चतुर्था घन ईरितः ॥ ३५ ॥

इति कौण्डन्यशिक्षाश्लोकपरिगणितघनपाठभेदेषु षष्ठदघनस्य असङ्कीर्तितत्वात् । नमो नम इति पदयोः समानस्वरवर्णपदत्वात् “ क्रमवत् द्विपदो घनः ” इति विशेषवचनात् द्विपदघनो विहित इति नमो नम इत्यत्र सः आदरणीय एव । तथापि पतये नम इत्यत्र तु द्विपदघनस्य अविहितत्वेन घनपाठमध्ये हठात् जटान्तपाठोच्चारणं तव अयुक्तम् । अतः पतये नमः इत्यनयोः जटापाठानन्तरं द्वितीयनमःपदमपि सकृदुच्चार्य शिखान्तपाठमुक्त्वा विरमेदिति शिखान्तपाठवादिना जटान्तपाठवादी प्रबोधितः । ततः जटान्तपाठवादी शिखान्तपाठवादिनमेवमाक्षिपति । भोश्शिखान्तपाठवादिन् ! त्वया पतये नमः इत्यनयोः जटापाठानन्तरं द्वितीयनमःपदस्य तृतीयपदत्वमङ्गीकृत्य “ पदोत्तरां जटामेव शिखेत्याहुर्महर्षयः ” इति शिक्षोक्तरीत्या यः “ पतये

नमो नमस्पतये पतये नमो नमः” इति शिखापाठः अङ्गीकृतः सः जटापाठो वा ? घनपाठो वा ? नाद्यः। जटापाठस्य पदद्वयसाध्यत्वात् अत्र पदत्रयसत्वात् न जटापाठः। न द्वितीयः। तृतीयपदसम्बन्धमात्रेण कथञ्चित् घनपाठाङ्गीकारेषि सप्तपदान्वितत्वेन घनपाठोपि न भवति । “ द्विपदोऽष्टादशपदः” इति कौण्डन्यशिक्षोक्तपरिगणित-घनपाठभेदेषु सप्तपदघनपाठस्य अपरिगणितत्वात् जटान्तपाठवादिमते घनपाठमध्ये हठात् जटापाठोच्चारणं, विभिन्नस्वरवर्णपदस्थले पदद्वयस्य घनपाठापत्तिः, असङ्गीर्तिषद्वद्घनपाठाङ्गीकारादयोदोषाः प्रादुष्युरिति शिखान्तपाठमङ्गीकुर्वतः तवापि सप्तपदलक्ष्यस्य घनपाठत्वाङ्गीकारदोषः “ द्विपदोऽष्टादशपदः” इति कौण्डन्यशिक्षायामपरिगणितसप्तपदघनपाठस्वीकारादिदोषाः सम्भवन्त्येव । क्षो । यत्रोभयोस्समो दोषः परिहारोऽपि वा समः ।

नैकः पर्यनुयोज्यस्ताद्वगर्थविचारणे ॥

इत्यार्थक्तिरत्र न विस्मर्तव्या । अतः घनस्य प्रकृतिभूत-जटान्तपाठवाद् एव समीचीन इति जटान्तपाठवादिनो मतम् इति जटान्तपाठवादिमतं श्रुत्वा शिखान्तपाठवादी एवं समाधत्ते ।

तुल्यवित्तिवेद्यतया यथा घनपाठस्य जटाप्रकृतिः तथा शिखापाठोपि प्रकृतिरित्यङ्गीकारे न कापि विप्रतिपत्तिः। कुत इति चेत् जटामुच्चार्य विधिवत् तृतीयं संहितेव हि ॥३०॥ विलोमेनानुलोमेन वदेचेत्स घनस्स्मृतः॥३१॥

इति कौण्डन्यशिक्षोक्तघनलक्षणे घनप्रकृतिभूता जटा यथा आदौ निर्दिष्टा तद्वत् “ शिखामुक्त्वा विपर्यस्य तत्पदानि पुनः पठेत् । अयं घनः इति प्रोक्तः” इति शिक्षान्तरोक्तघनविकृतिलक्षणे घनप्रकृतिभूतशिखाविकृतिरप्यादौ निर्दिष्टास्ति । “ पदोत्तरां जटामेव शिखेत्याहुर्महर्षयः” इति हि शिखालक्षणम् । अतः शिखाया अपि घनपाठविकृतित्वमङ्गीकर्तव्यम् । शिखापाठमनुक्त्वा घनपाठस्य वक्तुमशक्यत्वात् । अपिच शिखापाठे यदन्त्यं नमःपदं तत् तृतीयत्वेन परिगणितम् तत्सकृदेवोच्चार्यते । तदुच्चारणमनुलोमोच्चारणमेव । न तु विलोमोच्चारणम् । “ तृतीयेन घनो न स्यादिति ” यस्तृतीयपदस्य घननिषेधः सः “ पतये नमो नमस्पतये पतये नमो नमः” इति शिखापाठान्ते श्रूयमाणद्वितीयनमःपदात्मकतृतीयपदस्य विलोमसन्धिनिषेधपर एव । न त्वनुलोमोच्चारणनिषेधपरः। शिखापाठे तृतीयपदस्य अनुलोमेनैवोच्चारणं भवति । न तु विलोमेन । अतः

“पतये नमो नमः” इत्यत्र शिखापाठाङ्गीकारे न कापि विप्रतिपत्तिः। अन्यच्च विकृत्यष्टके घनः अष्टमविकृतिः, जटा प्रथमविकृतिः, शिखा तु तृतीयविकृतिः। शिखापाठः घनपाठस्य विकृतिचतुष्टयव्यवहितः। शिखाघनविकृत्योः मध्ये विकृतिचतुष्टयव्यवधानमेव भवति । जटाघनविकृत्योर्मध्ये विकृतिषङ्कव्यवधानं भवति । अतः घनपाठस्य शिखापाठः सन्निहित इति ततो विप्रकृष्टो जटापाठ इति सन्निकृष्ट एवादर्तव्यः इति शिखान्तपाठवाद एव युक्त इति शिखान्तपाठवादिमतं तत्त्वैतद्विचारसारग्राहिणो विद्वांसः प्रमाणमिति दिक् ।

“द्विपदोऽष्टादशपदघन” इति घनपाठविभागश्लोकोक्तघनपाठ-विभागे क्रमप्राप्तस्य अष्टादशपदघनविकृतिपाठस्य लक्षणमुच्यते ।

त्रिक्रमस्य जटामुक्त्वा चतुर्थं सन्धितो वदेत् ॥३८॥

विलोमेनानुलोमेन चाष्टादशपदो घनः ॥३९॥

अस्मिन् श्लोके “ त्रिक्रमस्य जटामुक्त्वा ” इति सत्वात् पूर्वोक्तमपि त्रिक्रमजटालक्षणं प्रकृतोपयोगीति पुनः स्मर्यते । श्लो ।। त्रिक्रमस्य जटा ज्ञेया ह्युक्त्वा पूर्वं क्रमं तथा ।

पुनरन्तं मध्यमादि पुनराद्यन्तरं परम् ॥

इति अष्टादशपदघनविकृतिपाठस्य “ अर्यमा याति वृषभः” इत्यादीनि यान्युदाहरणानि सन्ति तेष्वादौ त्रयाणां पदानां जटा वक्तव्या । त्रिक्रमजटालक्षणे “ उक्त्वा पूर्वं क्रममिति ” कथनेन अर्यमा+आ+यातीति त्रयाणां पदानाम् आदौ क्रमपाठवदुच्चारणं, ततः “ पुनरन्तं मध्यमादीति ” कथनेन तृतीयद्वितीयप्रथमपदानां “यात्यार्यमा” इति विलोमेनोच्चारणं, ततः “ पुनराद्यन्तरं परम् ” इत्युक्त्या “ अर्यमा यातीति ” प्रथमद्वितीयतृतीयपदानामनुलोमोच्चारणं यदस्ति तस्य सर्वस्य उच्चरितवेदभागस्य त्रिक्रमजटालक्षणसमन्वयः सिद्ध्यति । प्रकृते अष्टादशपदघनलक्षणे त्रिक्रमजटोच्चारणानन्तरं चतुर्थं सन्धितो वदेदिति, विलोमेनानुलोमेनेति पदाभ्यामन्वेति । अतः चतुर्थं वृषभपदं सन्धितः सकृदुच्चरेत् । ततः चतुर्थपदप्रभृति प्रथम-पदान्तं “ वृषभो यात्यार्यमा ” इत्यनुलोमेन उच्चारणं, ततः आदिपद-प्रभृति चतुर्थपदान्तं “ अर्यमा याति वृषभः” इत्यनुलोमेन उक्तं चेत् “अर्यमा याति यात्यार्यमार्यमा याति वृषभो वृषभो यात्यार्यमार्यमा याति वृषभः” इत्येवमष्टादशपदघनपाठः सिद्ध्यति । अयच्च पाठः पूर्वोक्तरीत्या लक्षणसमन्वितश्च भवति । “ मास्थाथस्थादा मा मा स्थादिन्द्रस्येन्द्रस्य स्थादा मा मा स्थादिन्द्रस्य ” इत्यादीन्य-

दाहरणान्तराणि अत्रानुसन्धेयानि । ततः षोडशपदघनः क्रमप्राप्तः
तलक्षणमुच्यते ।

तत्रिकमे पूर्वपदेन युक्ते

द्वयं जटावत् क्रमवत्तु शेषम् ॥४०॥

उत्तवा विलोमादनुलोमतश्चेत्

वदेद्धनः षोडशभिः पदैः स्यात् ॥४१॥

अस्य षोडशपदघनलक्षणस्य “ तं पूषाऽधत्त ” इत्यादीनि
लक्ष्याणि भवन्ति । तं+पूषा+आ+अधत्तेति पदचतुष्टयघटितमिदं
लक्ष्यम् । अस्मिन् लक्षणे “ त्रिकमे पूर्वपदेन युक्ते ” इत्यस्ति ।
अस्मिन् लक्ष्ये पूषा+आ+अधत्तेति पदत्रयम् “ आकारान्तमुदात्तान्तम्
आङ्ग्रं यत्र दृश्यते । त्रिकमं तं विजानीयात् ” इति त्रिकमलक्षण-
लक्षितं भवति । “ पूर्वपदेन युक्ते ” इति कथनेन त्रिकमस्य पूर्वपदेन
“तम्” इति पदेन युक्तत्वं ज्ञेयम् । श्लोके “ तत् द्वयं जटावत् उत्तवा ”
इत्यन्वये सति आदौ “ तं पूषा ” इत्यनयोः “ तं पूषा पूषा तं तं पूषा ”
इति जटापाठः वक्तव्यः इत्यर्थलाभो भवति । तदनन्तरं शेषं
क्रमवदुत्तवा इत्यन्वयानुसारं आ+अधत्तेत्यविशिष्टं पदद्वयं क्रमवदनु-
लोमेन उच्चारणीयम् । तेन “ तं पूषा पूषा तं तं पूषाऽधत्त ”

इत्यन्तमुच्चारणं सिध्यति । ततः “ अधत्ताऽपूषा तमिति ” विलोमात्
वदेत् । ततः “ तं पूषाऽधत्ते ” त्यनुलोमतः वदेच्चेत् स च पाठः “ तं
पूषा पूषा तं तं पूषाऽधत्ताधत्ताऽपूषा तं तं पूषाऽधत्त ” इत्येवं
षोडशपदघटितघनपाठो भवतीत्येवं लक्षणं समन्वितं भवति ।

ननु अष्टादशपदघनषोडशपदघनयोरुभयोरपि त्रिकमसहितत्वं
पदचतुष्टयवत्वञ्च दृश्यते । कथं भेदः सम्प्राप्तः इति चेदुच्यते ।
अष्टादशपदघनलक्षणे “ त्रिकमस्य जटामुत्तवा चतुर्थं सन्धितो
वदेदिति ” कथनेन अष्टादशपदघनस्य त्रिकमेण प्रारम्भो भवति । ततः
चतुर्थपदेन साहित्यं भवति । षोडशपदघने तु त्रिकमात् पूर्वपदेन
प्रारम्भो भवति । अष्टादशपदघने त्रिकमस्य जटा वक्तव्या भवति ।
षोडशपदघने त्रिकमस्य जटापाठः नोच्यते इत्येवं बहुभेदादनयोर्भेदो
ज्ञेयः । षोडशपदघनस्य “ स दक्षिणा दक्षिणा स स दक्षिणावर्तता-
वर्तता दक्षिणा स दक्षिणावर्तत ” इत्यादीन्युदाहरणान्तराणि
बोध्यानि । “ द्विपदोऽष्टादशपदः ” इति घनपाठभेदप्रतिपादकश्लोके
अन्तिमस्य त्रयोदशपदघनभेदस्य लक्षणं “ जटामुच्चार्य विधिवत् ”
“सकृदादि द्वितीयं द्विः ” इति पूर्वोक्तघनविकृतिलक्षणश्लोकाभ्यां पूर्वमेव
विहितमासीत् । द्विपदादित्रयोदशान्तघनविकृतिपाठभेदेषु चतुर्षु

अन्तिमस्य त्रयोदशपदघनपाठलक्षणस्य उत्कर्षं विधायादौ तलक्षणमुक्तम् । तावता द्विपदाष्टादशपदषोडशपदत्रयोदशपदघन-पाठभेदानां लक्षणानि लक्ष्यसमन्वयपूर्वकं व्याख्यातानि ।

अस्मिन्नेव प्रकरणे त्रयोदशपदघनविकृतिलक्षणकथनानन्तरम् “आद्यन्तमार्षं विज्ञेयं मध्यस्थं पौरुषं तथा” इति कश्चन आर्षपौरुष-भेदः घनपाठे प्रतिपादितः । अधुना घनपाठे सन्धिविवेकः प्रबोध्यते ।

प्रथमं पञ्चमष्ठः द्वादशैकादशौ तथा ॥४२॥

सांहितास्सन्धयः प्रोक्ताः इतरे पौरुषा घने ॥४३॥ इति प्रायशसर्वत्र त्रयोदशपदघनलक्ष्याणि बहूनि सन्ति । अतस्योदशपदघनपाठे एव द्वादशसन्धयः प्रदर्श्यन्ते । कथम् ? (1) इषे त्वा (2) त्वा त्वा (3) त्वेषे (4) इष इषे (5) इषे त्वा (6) त्वोर्जे (7) ऊर्जे ऊर्जे (8) ऊर्जे त्वा (9) त्वेषे (10) इष इषे (11) इषे त्वा (12) त्वोर्जे इत्येवं द्वादशसन्धयः । तेषु कौण्डन्यमहर्षिणा अस्मिन् श्लोके प्रथमपञ्चमष्ठैकादशद्वादशसन्धयः सांहिता इत्युक्तम् । ते के पञ्चसन्धयः इति चिन्तायां (1) इषे त्वा (5) इषे त्वा (6) त्वोर्जे (11) इषे त्वा (12) त्वोर्जे इति पञ्चानां सांहितसन्धित्वमङ्गीकृतम् । अस्य सन्धिपञ्चकस्य अनुलोमेन उच्चार्यमाणत्वात्सांहितत्वं बोध्यम् ।

सांहितत्वं नाम अपौरुषेयत्वमित्यर्थः । इतरे अवशिष्टाः सन्धयः (2) त्वा त्वा (3) त्वेषे (4) इष इषे (7) ऊर्जे ऊर्जे (8) ऊर्जे त्वा (9) त्वेषे (10) इष इषे इति सप्तसन्धीनामनुलोमोच्चारणाभावात् पौरुषत्वम् इत्येवं द्विधा विभागः कृतः ।

वेदत्मकशिवशिरसि शिवस्वरूपि वेदाध्येत्रा जटाजूटस्थानीय-जटापाठसमर्पणार्चनं विधाय शिवजटाजूटे अलङ्कारार्थं पुष्पमाला क्रममाला शिखारेखाविकृतिपाठसमर्पणार्चनमकारि । तथैव ध्वज-दण्डरथविकृतिपाठैः वेदस्वरूपिणे शिवाय वृषभध्वजादि समर्पणार्चनं स्वनुष्ठितम् । घनशब्दस्य यद्यप्यनेके अर्थास्सन्ति तथापि “विघन-स्वस्तिः” (तै.सं.३-२-४) इत्यत्र विघनशब्दः दार्ढ्र्य-सम्पादनकारणार्थमाह । “घनाघनःक्षोभणः” (तै.सं.४-६-४) इत्यत्र घनाघनशब्दः अतिशयार्थकः । एवम् वेदाध्येत्राधीतवेदस्य अत्यन्तदार्ढ्र्यसम्पादनहेतुः घनविकृतिपाठः इत्यर्थलाभो भवति । घनशब्दस्य “घनो मेघे मूर्तिंगुणे त्रिषु मूर्ते निरन्तरे” इत्यमरकोशात् मेघार्थकत्वमस्ति । “नमो मेघ्याय च” (तै.सं.४-५-७) इति शतरुद्रीयमन्त्रात् मेघेषु घनेषु रुद्रस्तिष्ठतीति शिवनिवासस्थानार्थलाभो

भवति । तेन वेदस्वरूपिणे शिवाय निवासस्थानलक्षण-
घनविकृतिपाठसमर्पणार्चनं सम्पन्नम् ।

घनविकृतिपाठप्रशंशा

पदादिविकृतीनां ये पारायणपरायणाः ॥४४॥

महात्मानो द्विजश्रेष्ठः ते ज्ञेयाः पङ्किपावनाः ॥४५॥

इति श्लोकोक्तं पदादीनां विकृतित्वं कथमिति जिज्ञासायां
श्लो । । संहिता प्रकृतिः प्रोक्ता पदस्यापि क्रमस्य च ।

जटायाः प्रकृतिस्त्वैषा एवं नित्यं निबोधत ॥

इति शिक्षोक्तरीत्या संहितायाः प्रकृतित्वकथनेन पदक्रमादीनां
विकृतित्वमर्थसिद्धमेव ।

श्लो । । जटा माला शिखा रेखा ध्वजो दण्डो रथो घनः ।

अष्टौ विकृतयः प्रोक्ताः क्रमपूर्वा मनीषिभिः ॥

इति कौण्डन्यशिक्षाश्लोकेन जटादिघनान्तानामष्टानां विकृतित्वं
सूक्तमेव । द्विजोत्तमाः पदादिघनान्तविकृतिपाठानां पारायणतत्पराः
भवन्ति । ते महात्मानः पङ्किपावना ज्ञेयाः । पङ्किपावनत्वं
नारायणोपनिषदि त्रिसुपर्णमन्त्रपाठप्रसङ्गे “आसहस्सात्पङ्किं पुनन्ति”
इति मन्त्रभाष्ये श्रीसायणाचार्यैरेवं स्पष्टीकृतम् । त्रिसुपर्णमन्त्रपाठकाः

यस्यां ब्राह्मणपङ्क्तौ भोजनार्थमुपविशन्ति ते तां सहस्रब्राह्मणपङ्क्तिं
पुनन्ति शुद्धां कुर्वन्तीति । अनेन ज्ञायते यस्यां ब्राह्मणपङ्क्तौ
यद्यपवित्राः ब्राह्मणाः भोक्तुमुपविशन्ति स्म तस्यां पङ्क्तौ
परमपवित्रत्रिसुपर्णमन्त्रपाठकः उपविश्य त्रिसुपर्णमन्त्रान् यदि पठेत्
तदा तत्पङ्क्तिस्थास्सर्वैषि अत्यन्तं परमपवित्राः भवेयुः । अपाङ्गेयैस्सह
भोजनप्रयुक्तदोषरहिताः भवेयुरित्यर्थः । एवमेव यस्यां ब्राह्मणपङ्क्तौ
स्थित्वा ये पदादिघनान्तविकृतिपाठान् पठन्ति ते तत्पङ्क्तिस्थान-
पाङ्गेयानपि अत्यन्तपावनान् करिष्यन्तीति विकृतिपाठमहिमा अनेन
श्लोकेन विशदीकृतः । विकृतिपाठका अपि पङ्किपावना भवन्तीत्युक्ते
संहिताब्राह्मणारण्यकोपनिषद्वेदभागपाठकाः पङ्किपावना इति किमु
वक्तव्यम् ? सर्वथा पङ्किपावना भवन्तीत्यत्र न कोपि विप्रतिपत्तिलेशाः ।

घनपारायणं यस्तु सकृत्कुर्याद्विजोत्तमः ॥४६॥

स वै ब्रह्म स वै विष्णुः स वै रुद्रो न संशयः ॥४७॥

यो द्विजश्रेष्ठः घनपाठकः घनपारायणमेकवारं यदि कुर्यात्
सोऽवश्यं ब्रह्मविष्णुशिवात्मको भवतीत्यत्र संशयो नास्ति । सकृद्धन-
पारायणमात्रेणैव त्रिमूर्तिसायुज्यलाभो भवतीति कथनं घनपाठस्तुति-
परम् । न त्वधिकघनपाठावृत्तिनिषेधपरम् । “ अधिकस्याधिकं

फलमिति ” न्यायेन अधिकावृत्तिघनपाठादधिकफलप्राप्तिः भवती-
त्यर्थः।

कोटिजन्मकृतं पापं ब्रुवातां नश्यति क्षणात् ॥48॥

शृण्वन्तश्रद्धया भक्त्या सहस्राणां गवां फलम् ॥49॥

लभेरन् दानजं तस्य पाठकानाञ्च पूजनम् ॥50॥

यः करोति शिवस्थानं लभते नात्र संशयः ॥51॥

घनपठनश्रवणफलं घनपाठकपूजाफलञ्चानेन श्लोकद्वयेन
प्रबोध्यते । ये द्विजश्रेष्ठाः घनपाठं पठन्ति तेषां कोटिजन्मकृतं पापं
क्षणान्नश्यतीति घनपठनस्य विशिष्टफलमुक्तम् । ये भक्ताः श्रद्धालवो
भूत्वा घनपाठं शृण्वन्ति ते गोसहस्रदानफलभाजो भूयासुरिति
घनपाठश्रवणफलमुक्तम् । लोके यः आस्तिकः घनपाठकानां गोभू-
हिरण्यान्नवस्त्रदानादिना पूजां करोति सोऽवश्यं शिवलोकं प्राप्स्यति ।
अत्र संशयो नास्ति ।

ननु पाठकानामिति बहुवचनात् बहूनां घनपाठिनां पूजयैव
कैलासलोकप्राप्तिः भवति । न त्वेकस्य वा द्वयोर्वा घनपाठिनोः पूजायां
कैलासस्थानं लभ्यते वा ? इति चेन्न । अधिकैश्वर्यवतां अनेकघन-
पाठिपूजा विहिता । न त्वेकस्य वा द्वयोर्वा । अत्पैश्वर्यस्य तु एकस्य

वा द्वयोर्वा पूजायामपि शिवलोकप्राप्तिफललाभो भवति । पाठकाना-
मिति बहुवचनं अधिकधनिविषयमिति बोध्यम् । एवं श्लोकद्वयार्थः ।
पुनः श्लोकद्वयेन घनपाठकपूजाफलं घनपाठश्रवणफलञ्च विशिष्य
उच्यते ।

पठतां श्रद्धया पूजां यः करोति नरोत्तमः ॥52॥

ब्रह्मलोकनिवासी सन् ब्रह्मणा सह मोदते ॥53॥

पठतां शृण्वतां वापि पूर्णायुस्सर्वसम्पदः ॥54॥

पाठकानाञ्च पूजायामैश्वर्यमतुलं भवेत् ॥55॥

लोके यः आस्तिकश्रेष्ठः घनपाठिनां घनान्नवस्त्रहिरण्यादिदानेन
पूजां करोति सः ब्रह्मलोकं प्राप्य ब्रह्मणा सह प्राप्तानन्दो भवतीति
घनपाठकपूजाफलमुक्तम् । अधुना घनपाठिनां घनपाठश्रवणतत्प-
राणां घनपाठकपूजानिरतानाञ्च सम्पूर्णायुर्भाग्यं निरुपमानसर्वसम्प-
त्समृद्धिश्च भवेदिति कौण्डन्यशिक्षायां घनपाठमाहात्म्यमुद्घोषितम् ।
अत्रायं विवेकः । घनपाठकानां पङ्किपावनत्वत्रिमूर्तिसायुज्यसमस्त-
पापनिवृत्तिसम्पूर्णायुस्सर्वसम्पत्समृद्धादिमहाफललाभो भवति ।
तथैव घनपाठश्रवणतत्पराणां सहस्रगोदानफलसम्पूर्णायुर्भाग्यसर्व-
सम्पत्समृद्धादिविशिष्टफलावाप्तिः भवति । घनपाठकपूजातत्पराणां

कैलाससत्यलोकप्राप्तिब्रह्मानन्दावास्तिनिरुपमानैर्धर्यलाभाः भवन्तीत्ये-
वमनन्तफलप्रदोऽयं घनपाठ इति कौण्डन्यशिक्षाप्रबोधः।

ननु विकृतिपाठानामेतादृशफलं सङ्कीर्तिमिति तादृशं फलं
संहितादिप्रकृतिपाठानामप्यस्तीति किमु वक्तव्यमिति कैमुतिकन्यायेन
संहितादिप्रकृतिपाठानां तत्कलवत्वकथनमयुक्तम् । पौरुषेयविकृति-
पाठापेक्षया संहितादिप्रकृतिपाठस्य अपौरुषेयत्वेन फलाधिक्यस्य
वक्तव्यत्वादिति चेदुच्यते । विकृतिपाठप्रकरणत्वादस्य विकृतिपाठ-
पदश्रवणेन प्रकृतिपाठस्य स्मृतत्वात् प्रकृतिपाठं विना विकृतिपाठस्य
वक्तुमशक्यत्वात् विकृतिपाठफलं प्रकृतिपाठे अन्तर्गतमेवेति कैमुतिक-
न्यायोऽत्र प्रदर्शितः । तावता संहितादिप्रकृतिपाठगौरवस्य न कापि
क्षतिः ।

यजुर्वेदीयत्वेन प्रव्यातकौण्डन्यशिक्षायामस्यां संहितापदक्रम-
जटातत्तद्देदतत्तल्लक्षणानां विहितत्वेषि द्विपदादिचतुर्विधघनपाठभेदाः
तत्तल्लक्षणानि घनसन्धिविवरणं घनपाठप्रशंसा अष्टाविंशश्लोके “ यस्य
तस्य घनेषि च ” अष्टाविंशश्लोके “ घनसन्धिषु हस्तता ” सप्तत्रिंश-
श्लोके “ घनसन्धिषु सर्वतः ” इत्येवं विशेषतः घनविकृतिपाठविधानानि
बहूनि प्रतिपादितानि सन्ति । अतः इयं कौण्डन्यशिक्षा

यजुर्वेदीयघनविकृतिपाठपरेति सुस्पष्टमवगम्यते । इत्येवं घनविकृति-
प्रकरणं समाप्तम् ।

प्रग्रहप्रकरणम्

प्रग्रहत्वं जटायां स्यात् यस्य तस्य घनेऽपि च ॥५६॥

अन्यस्वरपरोऽप्येवं सन्धिकार्यं न युज्यते ॥५७॥

यस्य अचः जटापाठे प्रग्रहो भवति तस्यैवाचः घनपाठेषि
प्रग्रहो भवति । यदा प्रग्रहो भवति तदा प्रग्रहत्वप्रयुक्तसन्धिकार्य-
निषेधोपि भवतीति “ सन्धिकार्यं न युज्यत ” इति श्लोकचरमवाक्या-
द्वगतम् । तत्कथं ? तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये चतुर्थाध्याये प्रग्रहभाजो
वर्णाः ईकारः ऊकारः एकारः ओकारश्चेति चत्वारः तत्तत्सूत्रविहिता-
स्सन्ति । तेषु यौ एकारैकारौ तदन्तपदान्याधिकृत्य एकारान्तपदस्य
वा ओकारान्तपदस्य वा प्राप्तप्रग्रहः जटापाठ इव घनपाठेषि भवति ।
घनपाठेषि प्रग्रहत्वविधायकमिदं वाक्यम् । अत्र “ सन्धिकार्यं न
युज्यते ” इति निषेधविधानात् सन्धिकार्याद्यपरिज्ञाने निषेधो न घटत
इत्यादौ सन्धिकार्यादिकं ज्ञातव्यम् । प्राप्तिपूर्वको हि निषेधः ।
एकारैकारपूर्वकत्वे अकारस्य लोपकार्यं तदभावो वा विहितः “ लुप्यते
त्वकार एकार ओकारपूर्वः ” (तै.प्रा.11-1) इत्यादिना ।

एकारान्तौकारान्तपदयोः आकारादिस्वरपरत्वे अयादेशादिकार्याणि विहितानि सन्ति । तयोः पदयोः जटायां प्रग्रहत्वे यादृशसन्धिकार्यनिषेधः सः घनपाठेपि भवतीति प्रथमवाक्यार्थः । “अन्यस्वरपरोऽप्येवमिति” वाक्यस्यायमर्थः । यस्मिन्नचि परतः अनुलोमे एकारान्तस्य वा ओकारान्तस्य वा पदस्य प्रग्रहो विहितः सः विलोमे तद्द्विन्ने अचि परेपि जटापाठे इव घनपाठेपि भवतीति द्वितीयवाक्यार्थः । ननूत्तरवाक्ये प्रग्रहो भवतीति नोक्तम् । तद्द्विन्ने अचि परे प्रग्रहो भवतीति द्वितीयवाक्यार्थः कथमुच्यते ? इति चेन्न । एवमिति पदप्रयोगात् पूर्वोक्त्योरधिकृतवर्णयोः पदयोः अनुलोमे प्रग्रहाभिव्यञ्जकेभ्यः अज्ञ्यः भिन्ने अचि परेपि विलोमे प्रग्रहो भवतीत्यवगम्यते । अत्र “यदेते इष्टके उपदधाति, प्रियधाऽविशतोरो अन्तरिक्ष सजूः” इत्यादिकमुदाहरणम् । प्रथमोदाहरणे “एते तनुवो वै समेव हि यज्ञपदिष्टक्परः” (तै.प्रा.4-44) “परश्च द्वयोः” (तै.प्रा.4-45) इति सूत्राभ्याम् “एते इष्टके” इत्येकारान्तपदयोः अनुलोमे प्रग्रहः विहितः । तेन “न पुतप्रग्रहौ” (तै.प्रा.10-24) इति सूत्रेण अयादेशादिसन्धिकार्यमपि निषिद्धम् । अत्र एते इत्येकारान्तस्य इष्टकपदादिगतस्य इकारस्य परत्वे आर्षे प्रग्रहत्वं विहितम् । तच्च “एते

इष्टके इष्टके एते एते इष्टके” इति जटायाम् “एते एते” इत्यंशेषि भवति । अत्र एते इत्येकारान्तस्य जटापाठे एकारात्मकस्य अचः परत्वात् तस्य इकारभिन्नत्वात् तस्मिन् एकारे अचि परेपि एते इत्येकारान्तस्य प्रग्रहो भवति । तेन अयादेशादिसन्धिकार्यनिषेधोपि भवति । एवमेव “इष्टके उपदधाति” इत्यार्षे उकारात्मके अचि परे इष्टके इत्येकारान्तस्य प्रग्रहः विहितः । सः “एते इष्टके इष्टके एते एते इष्टके उपदधात्युपदधातीष्टके एते एते इष्टके उपदधातीति” घनपाठेपि “इष्टके इष्टके, इष्टके एते” इत्यंशयोः उकारात् भिन्ने इकारे एकारे च अचि परे इष्टके इत्येकारान्तस्य प्रग्रहो भवति । तथाच “इष्टके उपदधाति” इत्यार्ष इव “इष्टके इष्टके, इष्टके एते” इति विलोमेपि अयादेशादिसन्धिकार्यनिषेधः भवति । “प्रियधाऽविशतोरो अन्तरिक्ष सजूरिति” द्वितीयोदाहरणे उरो इत्योकारान्तस्य “ओकारो साऽहितोऽकारव्यञ्जनपरः” (तै.प्रा.4-6) इति सूत्रेण अकारपरत्वे प्रग्रहो विहितः । सः “उरो अन्तरिक्षान्तरिक्षोरो उरो अन्तरिक्ष” इति जटापाठे “उरो उरो” इत्यंशे अकारभिन्ने उकारे अचि परेपि भवति । तथैव “उरो अन्तरिक्षान्तरिक्षोरो उरो अन्तरिक्ष सजूस्सजूरन्तरिक्षोरो उरो अन्तरिक्ष सजूः” इति घनपाठेपि “उरो उरो” इत्यंशे अकारात्

भिन्ने उकारात्मके अचि परेपि उरो इत्योकारान्तस्य प्रग्रहो भवति । “उरो अन्तरिक्ष” इत्यार्थे अकारलोपात्मककार्यम् अनार्थे “उरो उरो” इत्यादौ अवादेशादिसन्धिकार्यञ्च न युज्यत इति लक्षणसमन्वयः । “यस्यार्थे प्रग्रहत्वं पौरुषे तस्य वै भवेदिति” शिक्षान्तरवचनं सिद्धान्तमिमं द्रढयति । अत्र शिक्षान्तरप्रातिशाख्यादिशास्त्रान्तरविज्ञानपूर्वकमेव एतच्छिक्षावाक्यार्थनिर्णयस्सम्भवतीत्येतावता सुविदितोऽयं विषयः । इतःपरमपि तथैव स्यात् । अत एव कौण्डन्यशिक्षाप्रारम्भे “शिक्षादिशास्त्राध्ययनं कुर्यात्कौमारसंयुतं” मित्युक्तम् । कौमारमित्यनेन तैत्तिरीययजुःप्रातिशाख्यमुच्यते । “अनुक्तमविरुद्धमन्यतो ग्राह्यमिति” न्यायेन शिक्षाशास्त्रान्तराध्ययनमपि प्रकृतशिक्षाशास्त्रार्थनिर्णयोपयोगायावश्यकमेव । तथाहि व्यासशिक्षायां यत्वरत्वविधिनिषेधविषये “उक्तौ विधिनिषेधौ च यत्वरत्वे स्वरे परे । विलोमेष्येव तौ ज्ञेयौ” इति कारिकायां यत्वरत्वविधिनिषेधयोस्सत्वेपि प्रकृते यत्वविधिनिषेधावधिकृत्यैव लक्ष्यलक्षणसमन्वयः प्रकृतोपयोगितया स्वीक्रियते । “अथा सपत्नाऽ इन्द्रो मे” इत्यादिलक्ष्येषु “इन्द्रो मे” (तै.प्रा.9-22) इति सूत्रेण सपत्नान्नकारस्य “इन्द्रो मे” पदादिगतस्य इकारस्य परत्वे अनुलोमे यत्वादिकार्य-

विशेषाः प्राप्ताः । तथा “अथा सपत्नान्थसपत्नाऽ अथाथा सपत्नान्” इति विलोमे सपत्नान्नकारस्य यत्वादिकार्यजातं प्राप्तम् । सपत्नान्नकारस्य अनुलोम इव विलोमे इकारः न परनिमित्तं भवति । इकाराद्विन्नः अकारः परनिमित्तम् । तथापि सपत्नान्नकारस्य यत्वादिकार्यं सिध्यति । किञ्च “सुयमानूतये” इत्यत्र सुयमान्नकारस्य यत्वादिकार्यप्राप्तौ सत्यां “न रश्मीन्” (तै.प्रा.9-23) इति सूत्रेण यत्वनिषेधो भवति । कथम्? नकारस्य यत्वविधौ “अनितिपरः” (तै.प्रा.9-20) इति सूत्रे अनितीत्यत्र नज् पर्युदासार्थकः । तेन अजादिपदं परनिमित्तमित्यर्थलाभो भवति । प्रकृते सुयमान्+उतये इति दशायाम् अजादिपदे परनिमित्ते सति सुयमान्नकारस्य पृष्ठ्यसंज्ञितानुवाकमध्यपठितत्वात् यत्वकार्यप्राप्तौ सत्यां “न रश्मीनिति” निषेधेन यत्वकार्यप्रतिषेधो भवति । प्रग्रहविषये “अन्यस्वरपरोऽप्येवं सन्धिकार्यं न युज्यते” इत्यस्य दृष्टान्ततया नकारस्य यत्वकार्यनिषेधः प्रदर्शितः । प्राप्तिपूर्वकतयैव निषेधप्रदर्शनं शास्त्रसम्मतमिति नकारस्य यत्वकार्यमपि प्रदर्शितमित्यर्थः ।

ननु “यदेते इष्टके उपदधाति” इत्याद्युदाहृतलक्ष्येषु आर्ष इव “एते इष्टके इष्टके एते एते इष्टके उपदधात्युपदधातीष्टके एते एते इष्टके

उपदधातीति ” विलोमेपि “ एते इष्टके ” इत्येकारान्तपदयोः प्रग्रहत्वं तत्प्रयुक्तसन्धिकार्यनिषेधश्च भवत इत्युपपादितमस्ति । एवच्च सति “आस्तां ते देवा” इत्यत्र “ आस्तां ते त आस्तामास्तां ते देवा देवास्त आस्तामास्तां ते देवाः” इति विलोमेपि “ त आस्ताम् ” इत्यंशो “गमयतो भवतोऽनूकारात्” (तै.प्रा.4-52) इति प्रग्रहविधिसूत्रे प्रग्रहत्वप्रापकपरनिमित्ताषष्ठनियमानुगृहीतास्तामिति निमित्तपदपरकस्य त इत्यस्य लक्ष्यत्वे त इत्यस्य प्रग्रहत्वं तत्प्रयुक्तसन्धिकार्यनिषेधश्च कुतो न स्यातामिति चेन्न । “ अनार्षके तु प्राप्तस्य प्रग्रहत्वं न युज्यते ” इति शिक्षान्तरश्लोकेन “ त आस्ताम् ” इत्यनार्षे ते इत्यस्य प्रग्रहत्वं न युज्यते । अत्रार्षे ते इत्यस्य आस्तामिति पदपरकत्वाभावेन प्रग्रहप्राप्त्यभावात् विलोमे ते इत्यस्य आस्तां पदपरत्वेषि “ अनार्षके तु प्राप्तस्य प्रग्रहत्वं न युज्यते ” इति शिक्षावचनेन प्रग्रहस्य निषिद्धत्वात् असति प्रग्रहे कथं सन्धिकार्यतन्निषेधौ स्याताम् ? “ निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः” इति न्यायेन सन्धिकार्यतन्निषेधयोरभावः । आर्षे यस्य लक्ष्यस्य प्रग्रहत्वप्राप्तौ यन्निमित्तं तदेवानार्षेषि निमित्तञ्चेत् निमित्तिनः प्रग्रहत्वं स्यात् । “ आस्तां ते देवाः” इत्यार्षे त इत्यस्य प्रग्रहत्वप्राप्तौ आस्तामिति पदं परनिमित्तं न भवति । कुतः ?

आस्तामिति पदस्य त इत्यस्मात् पूर्वमेव सत्वात् । “ गमयतो भवत ” इति सूत्रे “ पर आषष्ठादिति ” आस्तामित्यादिपदानां परनिमित्तत्वेन विहितत्वात् । तस्मात् “ आस्तां ते त आस्तामास्तां ते देवा देवास्त आस्तामास्तां ते देवाः” इत्येव घनपाठः सम्प्रदायानुसारं घनपाठिभिः पठ्यते । इममेवार्थं द्रढयति श्लो । । यस्यार्षे प्रग्रहत्वं तस्यैवानार्षके भवेत् ।

उक्तलक्षणभावेषि पौरुषे न भवेदिति ॥

इति शिक्षान्तरश्लोकः । अस्मिन् श्लोके उक्तलक्षणभावेषीत्यनेन केवलपौरुषे एव प्रग्रहत्वप्रापकनिमित्तसत्वेषीत्यर्थो बोध्यः । प्रकृते “ त आस्ताम् ” इत्यादिविलोमेषु आस्तामिति प्रग्रहत्वप्रापकपरनिमित्तसत्वेषि त इत्यस्य प्रग्रहत्वं नास्ति । आर्षे त इत्यस्य आस्तामिति परत्वाभावात् ।

ननु “ उरो अन्तरिक्षेति ” द्वितीयोदाहरणे उरो इत्योकारपूर्वकस्य अकारस्य “ लुप्यते त्वकारएकारओकारपूर्वः” (तै.प्रा.11-1) इति सूत्रेण अकारलोपात्मककार्यं कथं न भवति ? न च “ न मुतप्रग्रहौ” (तै.प्रा.10-24) इति सूत्रेण उरो इत्योकारान्तप्रग्रहस्य सन्धिकार्यनिषेधात् लोपकार्यं न कृतमिति वाच्यम् । प्रातिशार्ख्ये

“अथैकमुभे” (तै.प्रा.10-1) इत्यादिना विहितसर्वदीर्घादिसन्धिषु पूर्वरूपात्मकैकादेशसन्धिः नास्ति । पूर्वरूपात्मकैकादेशसन्धिः व्याकरणशास्त्रे विहितोस्ति । प्रातिशाख्ये पूर्वरूपात्मकैकादेशसन्धिस्थाने अकारलोपकार्यं विहितम् । “उरो अन्तरिक्ष” इत्यत्र पूर्वरूपसन्ध्यभावे कथं सन्धिनिषेधविधायकस्य “न पुतप्रग्रहौ” इति सूत्रस्य प्रवृत्तिः भवति ? अप्राप्तप्रतिषेधायोगात् । तदभावे अकारलोपेन भाव्यम् । एवं तर्हि “उरो अन्तरिक्ष” इत्यत्र कथमकारलोपो न भवतीति चेदुच्यते । प्रातिशाख्ये “गाहमानः” (तै.प्रा.12-8) इति सूत्रे “आयोऽध्वर्यो क्रतो” इति प्रग्रहत्रयग्रहणं नियमार्थमित्युक्तम् । नियमाकारश्वेत्थम् “ओकारान्तप्रग्रहपूर्वकस्य अकारस्य यदि लोपः स्यात्तर्हि आयोध्वर्यो क्रतो पूर्वकस्यैव नान्यप्रग्रहपूर्वकस्येति” । तेन “उरो अन्तरिक्ष” इत्यत्र ओकारान्तस्य उरो इति प्रग्रहस्य “आयोऽध्वर्यो क्रतो” भिन्नत्वात् तत्पूर्वकस्याकारस्य लोपो न भवति । किन्तु अलोप एव ।

ननु “सिद्धेसत्यारभ्यमाणो विधिर्नियमाय भवतीति” शास्त्रानुसारं “आयोऽध्वर्यो क्रतो” पूर्वकस्य अकारस्य लोपः पूर्वं शास्त्रेण सिद्धश्वेदेव “गाहमानो जायमानः” इति तल्लोपार्थं पुनरारभ्यमाणो

लोपविधिः नियमाय भवतीति वक्तुं शक्यम् । पूर्वम् “आयोध्वर्यो क्रतो” “पूर्वकस्य अकारस्य केन सूत्रेण लोपः प्राप्तः ? इति चेदुच्यते । “अद्व्यायोऽशीततनो, अध्वर्योऽवेरपाः 3, शतक्रतोऽनु ते दायीति” सांहितलक्ष्यगतानाम् आयोऽध्वर्यो क्रतो इत्योकारान्तपदानामकारपराणाम् “ओकारोऽसाऽहितोऽकारव्यञ्जनपरः” (तै.प्रा.4-6) इति सूत्रेण प्रग्रहः प्राप्तः । “आयोऽध्वर्यो” इत्येताभ्यां परस्याकारस्य “लुप्यते त्वकारएकारओकारपूर्वः” (तै.प्रा.11-1) इत्यनेन लोपस्सिद्धः । क्रतो शब्दपूर्वकस्याकारस्य तु याज्यात्वादलोपे प्राप्ते “यवनहपरस्वरपरेषु” (तै.प्रा.12-4) इति पुनर्विधानाल्लोपस्सिद्धः । एवं सिद्धे अकारलोपे “गाहमानः” (तै.प्रा.12-8) इति सूत्रे “आयोऽध्वर्यो क्रतो पूर्व” इति पुनर्लोपाय आरभ्यमाणो विधिर्नियमाय भवतीत्युक्तम् । नियमाकारः पूर्वमुक्त एव । तेन “उरो अन्तरिक्ष” इत्यादिषु अकारलोपो न भवति । उरो इत्यस्य आयो इत्यादिभिन्नत्वात् । एवमेव “उरो अन्तरिक्षान्तरिक्षोरो उरो अन्तरिक्ष” इत्यादिविलोमे “उरो उरो अन्तरिक्ष” इत्यंशेषपि ओकारपूर्वकस्याकारस्य लोपो न भवति । संहितायां लोपादिकार्याणां विलोमेष्वरो । लोपालोपषत्वणत्वयत्वादेशागमादिषु ।

संहितायां यथा प्राप्तिः जटायां तद्वदेव हि ॥

इति शिक्षान्तरप्रामाण्येन सिद्धत्वात् । अस्य श्लोकस्य “जटायां तद्वदेव हीति” जटासामान्येन लोपादिकार्यप्राप्तिपरत्वेषि श्लो ।। आयोऽध्वर्यो क्रतो पूर्वः लोपः स्यादप्यसांहिते । लुप्तो यदि भवेदार्षे क्रियते नान्यथा बुधैः ॥

इति शिक्षान्तरश्लोकात् विशिष्य “आयोऽध्वर्यो क्रतो” पूर्वस्य अकारस्य लोपः सिध्यतीत्यवगम्यते । आर्षे अकारः लुप्तो यदि भवेत् तदैव असांहितेषि अकारलोपः स्यात् । अन्यथा आर्षे लोपाभावे अनार्षे बुधैः लोपो न क्रियते इत्युत्तरार्धस्य लक्ष्यप्रदर्शनपूर्वकं समन्वयः क्रियते । तथाहि (1) अदब्यायोऽशीततनो (2) अध्वर्योऽवेरपाः 3 (3) शतक्रतोऽनु ते दायीत्यार्षे “आयोऽध्वर्यो क्रतो” पूर्वकस्य अकारस्य लोपः प्राप्त इति सः असांहिते विलोमेषि भवतीत्युच्यते । तत्कथं ? (1) “अदब्यायोऽशीततनो अशीततनो अदब्यायोऽदब्यायोऽशीततनो पाहि” इत्याद्यनार्षे “अदब्यायोऽदब्यायोऽशीततनो” इत्यंशः लक्ष्यम् । (2) “अध्वर्योऽवेरवेरध्वर्योऽध्वर्योऽवेरपाः 3” इत्यसांहिते “अध्वर्योऽध्वर्योऽवेः” इत्यंशः लक्ष्यम् । (3) “शतक्रतोऽन्वनु शतक्रतो शतक्रतोऽनु ते तेऽनु

शतक्रतो शतक्रतोऽनु ते ” इति विलोमे “ शतक्रतो शतक्रतोऽनु ” इति भागः लक्ष्यम् । एतावता आर्षे अकारलोपप्रदर्शनपूर्वकमनार्षेष्यकारलोपः प्रदर्शितः ।

ननु “ घृतवतीमध्वर्यो ” इत्यार्षे अध्वर्यो इत्योकारान्तप्रग्रहस्य “ ओकारोऽसांहितोऽकारव्यञ्जनपरः ” (तै.प्रा.4-6) इति व्यञ्जनपरत्वेन प्राप्तस्य प्रग्रहस्य परतया अकारतलोपयोरप्रसक्तत्वेषि “ अध्वर्यो सुचङ्गसुचमध्वर्यो अध्वर्यो सुचम् ” इत्यनार्षे “ अध्वर्यो अध्वर्यो ” इत्यंशे अध्वर्यो पूर्वकस्य अकारस्य कथं लोपो न भवति ? “गाहमान” (तै.प्रा.12-8) इति सूत्रे अध्वर्यो इत्यस्य नियमकुक्षिप्रविष्टत्वेन तत्पूर्वकस्य अकारस्य लोपावश्यं भावादिति चेन्न । “ क्रियते नान्यथा बुधैरिति ” श्लोकचरमभागस्य आर्षे लोपाभावे अनार्षे लोपः बुधैः न क्रियते इत्यर्थवर्णनात् “ अध्वर्यो सुचम् ” इत्यकारलोपस्य लक्ष्यं न भवितुमर्हति । आर्षे अध्वर्यो प्रग्रहस्य अकारपरकत्वाभावात् हल्परक्तात् । किञ्च

श्लो ।। प्रकृतौ हल्परेऽध्वर्यो हस्तमश्वपदं यदि ।

अग्नयो अग्नयोऽत्रैव ह्यलोपः स्यात्तु पौरुषे ।। इति प्रकृतौ हल्परेऽध्वर्यो ह्यलोपः स्यात्तु पौरुषे ।

इत्यादि विशेषशिक्षावचनात् “ अध्वर्यो अध्वर्यो स्तुचमिति ” विलोमे अकारस्य लोपो न भवतीत्यर्थः। प्रग्रहस्य आर्षानार्षयोः गिन्नस्वरपरत्वेषि सन्धिकार्यनिषेधः। आर्षे सन्ध्यप्रसक्तौ अनार्षे तन्निषेधाप्रसक्तिरिति ध्येयम् ।

दीर्घप्रकरणम्

पदानां हस्वभाजान्तु घनसन्धिषु हस्वता ॥५८॥

दीर्घत्वमनुलोमे स्यात् सर्वत्र सन्धितो भवेत् ॥५९॥

“ शमानञ्च विलङ्घञ्च नपरं तपरं स्वरम् ” इत्यादिलक्षणसिद्धपदेषु पदपाठे यानि हस्वभाज्ञि पदानि तेषां घनसन्धिष्वपि हस्वत्वं भवति । तेषां पदानां अनुलोमे संहितायां सर्वत्र सन्धिवशात् दीर्घत्वं विधीयते । पदपाठसिद्धपदगतहस्वत्वमुद्दिश्य संहितायां दीर्घत्वविधानमिदम् । “ द्यावा क्षामा रुक्मः ” (तै.सं.४-१-१०) इत्यादीन्युदाहरणानि । नन्वत्र क्षाम इति हस्वस्य दीर्घत्वं कथमिति चेदुच्यते । व्यासशिक्षायां “ अथादावन्त आर्षे तु हस्वो दीर्घं भजेद्वलि ” इति दीर्घप्रकरणपथमवाक्यस्थाथशब्दः पदसंहिताधिकारार्थकः। पदादौ पदान्ते च वर्तमानो हस्वः आर्षे=संहितायां हल्परकस्सन् दीर्घमामोतीति तद्वाक्यार्थः। यद्यप्यत्र पदादौ पदान्ते च हस्वः दीर्घमाकृ

भवतीत्युच्यते तथापि पदपाठे हस्वान्तपदानां संहितायां दीर्घत्वविधानमधिकृत्य उदाहृतम् । व्यासशिक्षायां दीर्घप्रकरणे “ क्षामारेभिरुद्घास्यालादिति ” पठितमस्ति । “ द्यावा क्षामा रुक्मः ” इत्याद्युदाहरणे क्षाम इति पदान्तहस्वः अकारः संहितायां रुक्मशब्दादिगतरेफात्मके हलि परे सति दीर्घत्वं प्राप्नोति । “ द्यावा क्षाम क्षाम द्यावा द्यावा क्षामा रुक्मो रुक्मः क्षाम द्यावा द्यावा क्षामा रुक्मः ” इति घनपाठेषि क्षामेति पदत्रयं हस्वान्तम् । “ क्षामा रुक्मः, क्षामा रुक्मः ” इत्यंशद्वये क्षाम इति पदकालिकहस्वान्तस्य रुक्मशब्देन संहितायां सत्यां अनुलोमे सर्वत्र सन्धिवशात् क्षामा इति दीर्घान्तः भवतीति लक्षणसमन्वयः ।

ननूदाहृते एकस्मिन्नेव घनसन्ध्यौ “ क्षाम क्षाम ” इति पुनः क्षाम इति पदत्रयस्य हस्वान्तत्वं, “ क्षामा रुक्मः, क्षामा रुक्मः ” इत्युभयत्र क्षामा इति शब्दस्य दीर्घान्तत्वम् एतदुभयं कथं सङ्घच्छते ? इति चेदुच्यते । “ आर्षे तूकं मुखेन्ते च अन्यत् स्यादुभयत्र हि ” इति व्यासशिक्षापरिभाषाप्रकरणान्तवाक्योक्तरीत्या आर्ष इति शब्दनिर्देशपूर्वकं यत्र यत्र कार्यमुक्तं तत्र सर्वत्र विलोमे मुखे=आदौ अन्ते च तत्कार्यं भवति । कथं ? “ अथादावन्त आर्षे तु हस्वो दीर्घं भजेद्व-

लीति ” तस्यामेव शिक्षायां दीर्घप्रकरणस्थवाक्येन आर्ष इति शब्द-
निर्देशपूर्वकं पदपाठस्थपदान्तहस्वस्य संहितायां हलि परे दीर्घकार्यं
विहितम् । तच्च दीर्घात्मकं कार्यं विलोमे आदौ अन्ते च भवतीति
कथनेन “ द्यावा क्षाम क्षाम द्यावा द्यावा क्षामा रुक्मो रुक्मः क्षाम
द्यावा द्यावा क्षामा रुक्मः” इति घनसन्ध्यौ “ क्षामा रुक्मः, क्षामा
रुक्मः” इत्युभयोराद्यन्तस्थत्वात् आद्यन्तयोरुभयोरपि अनुलोमत्वात्
अनुलोमद्वयस्याप्यार्थत्वात् तावाद्यन्तसन्धिस्थावुभौ पदकालिकक्षाम
इति हस्वान्तशब्दौ संहितायां दीर्घभाजौ स्तः इत्युक्तम् । श्लोके आर्षे
इति विशेषणात् “ अन्वयव्यभिचाराभ्यां स्याद्विशेषणमर्थवदिति ”
न्यायेन क्षामेति पदत्रये अनार्षे दीर्घात्मककार्यभावः सिद्धः । तथाहि
व्यासशिक्षायां दीर्घप्रकरणे “ क्षामारेभिरुधास्यादिति ” दीर्घत्व-
विधायकवाक्ये क्षामशब्दस्य संहितायां रुक्मशब्दादिगतरेफात्मकः
हल् दीर्घस्य परनिमित्तम् । “ क्षाम क्षाम ” इत्यत्र प्रथमक्षामशब्दस्य
द्वितीयक्षामशब्दगतकारः हल् परत्र श्रूयते । व्यासशिक्षोक्त-
परनिमित्तभूतरेफात्मकः हल् परत्र नास्ति । परनिमित्ताभावात् प्रथम-
क्षामशब्दान्ते दीर्घः न भवति । एवमेव “ क्षाम द्यावा ” इत्यत्र
क्षामशब्दस्य द्यावाशब्दादिभूतदकारः हल् परत्र श्रूयते । रेफात्मकः

हल् आर्ष इव परनिमित्ततयात्र न श्रूयते । व्यासशिक्षायां रु इत्यस्य
परनिमित्तत्वेन उक्तत्वात् । अतः क्षामेति पदत्रयस्य दीर्घान्तत्वं न
भवतीति भावः ।
श्लो ॥ हस्वभाजां पदानान्तु हस्वत्वं पूर्वपौरुषे ।
आद्यन्तयोस्तु दीर्घः स्यात् नित्यमुक्तरपौरुषे ॥
इति श्लोकः समर्थयति । अस्मिन् श्लोके पूर्वपौरुषोक्तरपौरुष-
शब्दौ स्तः । तयोरयमर्थः । घनपाठस्य सामान्यतः पदत्रयसाध्यत्वात्
“ द्यावा क्षामा रुक्मः” इति पदत्रयसाध्ये घनपाठे क्षामशब्दः दीर्घ-
कार्यभाक् । अस्य द्यावारुक्मशब्दौ पूर्वोक्तरौ । क्षामशब्दस्य द्यावा
इति पूर्वपदेन विलोमपाठः यदा भवति तदा स च पाठः पूर्वपौरुष
इत्युच्यते । क्षामशब्दस्य रुक्म इत्युक्तरपदेन सन्ध्यौ क्रियमाणे यः
पाठः प्रामोति सः उक्तरपौरुषः इत्युच्यते । अनयोः पूर्वपौरुषोक्तर-
पौरुषयोः हस्वत्वदीर्घत्वरूपकार्यभेदावुक्तौ । “ द्यावा क्षाम क्षाम द्यावा
द्यावा क्षामा रुक्मः क्षाम द्यावा द्यावा क्षामा रुक्मः” इति
घनपाठे द्यावाशब्देन क्षामशब्दत्रयस्य पूर्वपौरुषे हस्वत्वं क्षामा रुक्मः
इत्याद्यन्तयोः रुक्मपदेन क्षामशब्दस्य उक्तरपौरुषे दीर्घत्वं भवति ।
श्लोके नित्यशब्दप्रयोगात् क्षामा रुक्म इति संहितायामिव उक्तरपौरुषेषि

क्षम इति हस्वान्तस्य दीर्घे भवतीति दीर्घस्य नित्यत्वं बोध्यम् । व्यासशिक्षायामार्षग्रहणपूर्वकं हस्वस्य दीर्घकार्यविधिप्रसङ्गात् “आर्षेति ग्रहणाद्यत्र प्रकृतिसंहिता भवेदिति” शिक्षान्तरविहितप्रकृतिसंहिता स्मृता आसीत् । तत्राप्यार्षग्रहणसत्वात् प्रकृतिसंहितामधिकृत्य किञ्चित् प्रस्तूयते ।

श्लो । । आर्षेति ग्रहणाद्यत्र प्रकृतिसंहिता भवेत् ।

आद्यन्तयोर्जटायामप्यार्षत्वात् प्रकृतिर्भवेत् । ।

इति शिक्षान्तरश्लोके जटायामाद्यन्तयोः प्रकृतिसंहिता उक्ता । सा कुत्रेति जिज्ञासायां “ न स्वधामा प्रपा स्यूर्ध्वं आपूषाज्या प्रबुद्धिया । अमिनन्त स्वपाठे चीति ” व्यासशिक्षायां स्वरसन्धिप्रकरणवाक्ये आर्षशब्दपर्यायतया स्वपाठशब्दः प्रयुक्तः । स्वधादिपदान्त्यस्वरः आर्षपाठे अचि परतः सर्वण्दीर्घादिविधिं न प्राप्नोतीति उदाहृत-व्यासशिक्षावाक्यार्थः । अत्र “ असि स्वधा अस्युर्वी ” इत्यादिक-मुदाहरणम् । अत्र स्वधा+असीत्यनयोः “ आद्यष्टु सर्वणोर्ध्वे दीर्घमप्लुतपूर्वके ” इति वैयासकशिक्षावचनेन अच्सन्धिप्रकरणस्थेन अकारादीनां सर्वणे परे सति पूर्वपरयोरचोः सर्वणदीर्घे प्राप्ते “ न स्वधामा प्रापा स्यूर्ध्वं ” इति तन्निषेधे अर्थात् “ स्वधा असि ” इत्यार्षे

प्रकृतिभावस्सध्यति । “ स्वधा अस्यसि स्वधा स्वधा असीति ” जटायाः आद्यन्तभागयोरार्षत्वात् प्रकृतिसंहितात्वं सिध्यति । एवमेव जटापाठप्रकृतिके “ असि स्वधा असीति ” पदत्रयसाध्ये “ असि स्वधा स्वधास्यसि स्वधा अस्यसि स्वधास्यसि स्वधा असीति ” घनपाठेपि प्रकृतिभावस्सध्यति । अस्मिन् घनपाठेपि “ स्वधा असि, स्वधा असि ” इत्यंशद्वये एव प्रकृतिभावस्सध्यति । अनयोरंशयोस्सांहितत्वात् संहितायामेव हि प्राप्तसर्वणदीर्घनिषेधात् “ स्वधास्यसि ” इत्यंशद्वये तु स्वधाशब्दोत्तरं श्रूयमाणमप्यसिपदं संहितायां स्वधाशब्दात् पूर्वस्थम् । विलोमे सन्धिवशात् परस्थं सत् श्रूयते । अतस्तत्र प्रकृतिभावप्रसक्ति-रेव नास्ति । आर्षे एव प्रकृतिसंहितायाः विहितत्वात् विलोमसन्धेर-नार्षत्वात् “ अन्वयव्यभिचाराभ्यां स्याद्विशेषणमर्थवदिति ” न्यायेन आर्षसन्धिप्रयुक्तप्रकृतिभावाभावे अर्थात् “ स्वधास्यसी ” त्यत्र स्वधा+असीति पदयोः सर्वणदीर्घसन्धिः भवतीत्यर्थः । एतावता व्यासशिक्षापरिभाषान्तश्लोके “ आर्षतूकं मुखेन्ते च ” इति भाग-व्याख्यानं सम्पन्नम् । अथ “ अन्यत् स्यादुभयत्र हि ” इति भाग-व्याख्या क्रियते । तथाहि “ अन्यत् स्यादुभयत्र हि ” इति वाक्यशेषे आर्षादन्यत् सामान्यं षत्वणत्वादिकार्यजातमित्यर्थः । उभयत्रेति

प्रयोगात् आर्षे अनार्षे च षत्वण्ट्वादिकं सिध्यति । अत्रेदं बोध्यम् । आर्षे एव हस्वानां दीर्घः प्रकृतिभावश्च । षत्वण्ट्वादिकन्तु आर्षे अनार्षे चेति विवेकः इति । तद्यथा “ प्राञ्छौ निष्क्रामतः” (तै.सं.6-4-10) इत्याद्युदाहरणानि । “ प्राञ्छौ निष्क्रामतः” इत्यार्षे “ अत्र देवरिषश्वाविर्णिरिडः” इति व्यासशिक्षाविसर्गसन्धिप्रकरणस्थवाक्येन निरित्यत्र विसर्गस्य इकारपूर्वकस्य ककारपकारान्यतरपरकस्य षत्वं भवति । निरिति कार्यभाक्पदम् । अस्य “ निष्क्रामत ” इत्यत्र ककारपरकत्वात् निरित्यत्र विसर्गस्य षत्वं सिध्यति । इदं च षत्वं “प्राञ्छौ निर्णषाञ्छौ प्राञ्छौ निष्क्रामतः क्रामतो निष्णाञ्छौ प्राञ्छौ निष्क्रामतः” इत्यनार्षेषि भवति । तत्कथम् ? “ निष्णाञ्छौ ” इत्यनार्षे पकारपरकस्य निरित्यत्र विसर्गस्य पूर्वोक्तव्यासशिक्षावाक्यविहित-षत्वप्राप्तौ सत्यां “ परि वा प्रोत्तरे ” इति षत्वनिषेधनिषेधे प्राप्ते “ न निरिति ” षत्वनिषेधे सति अर्थात् षत्वं सिध्यति । एवम् निरिति कार्यभाक्पदस्थविसर्गस्य षत्वं अर्षे अनार्षेषि सिद्धम् । एवमेव “ताभिर्निर्णेनिक्ते याः” (तै.सं.7-2-10) इत्यार्षे “ धिसुवस्त्रिटपूर्वो-निष्पूर्वः” इति व्यासशिक्षाण्ट्वप्रकरणवाक्येन निरिति पूर्वनिमित्तकस्य नेनिक्ते पदादिगतस्य नकारस्य कार्यभाजः णत्वं भवतीति तेन

“ताभिर्निर्णेनिक्ते याः” इत्युदाहरणं णत्वघटितं सिध्यति । तथा “निर्णेनिक्ते नेनिक्ते निर्णेनिक्ते या या नेनिक्ते निर्णेनिक्ते याः” इति घनपाठे निर्णिरित्यनार्षाशे निरिति पूर्वनिमित्तकस्य निरिति द्वितीयपदादिगतस्य नकारस्य णत्वं सिध्यति । एवमेतावता कार्यभाजो नकारस्य आर्षे अनार्षेषि णत्वं सिद्धम् । “ अन्यत् स्यादुभयत्र हीति ” व्यासशिक्षाश्लोकचरमवाक्यार्थव्याख्यानं च सिद्धम् । एवं व्यासकौण्डन्यशिक्षोक्तरीत्या पदान्तहस्वानां संहितायां दीर्घविधानमुक्तम् । अधुना तैत्तिरीयप्रातिशाख्यानुसारं संहितास्थ-दीर्घाणां पदविभागे हस्वत्वमुच्यते । तथाहि तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये तृतीयाध्याये “ अथादावुत्तरे विभागे हस्वं व्यञ्जनपरः” (तै.प्रा.3-1) इत्यधिकारसूत्रविधानेन सांहितपदान्तदीर्घाणां व्यञ्जनपराणां पदविभागे हस्वत्वविधानमधिकृत्य किञ्चित् प्रस्तूयते । “ ब्रजे भजा त्वं नः” इत्युदाहरणे संहितायां तकारात्मकव्यञ्जनपरस्य भजा इति पदान्तदीर्घस्य “ अवा सच्चस्वा ” (तै.प्रा.3-8) इति सूत्रेण पदविभागे हस्वत्वं विहितमस्ति । तेन ब्रजे, भज, त्वं, नः इति सिद्धपदपाठे ब्रज इत्यस्य हस्वान्तत्वं सिध्यति । प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाश्लोके हस्व-भाक्पदानां घनसन्धिष्वपि हस्वत्वं अनुलोमे तेषां पदानां दीर्घत्वं च

भवतीति विधानानुसारं “ ब्रजे भज भज ब्रजे भजे भजा त्वं त्वं भज ब्रजे भजे भजा त्वमिति ” घनपाठे “ भज भज ब्रजे ” इत्यत्र “ भज ब्रजे ” इत्यत्र च भजशब्दानां हस्त्वत्वं “ भजा त्वम् ” इत्यंशद्वये अनुलोमे भजा इति दीर्घत्वं च सिद्धम् भवति । एवं कौण्डन्यशिक्षा-श्लोकोक्तिमनुसृत्य लक्षणसमन्वये कृतेषि पुनः काचना शङ्का जायते । “ अथादावुत्तरे विभागे हस्त्वं व्यञ्जनपरः ” (तै.प्रा.3-1) इति सूत्रे विभागशब्दस्य “ देवा शीका ” (तै.प्रा.3-2) इत्यादिसूत्रविहितहस्त्व-भावपदानां सांहितस्वोत्तरवर्तिप्रकृतिपदैः वियोग इत्यर्थो वक्तव्यः । यदा तादृशवियोगो भवति तदा सांहितदीर्घान्तपदानां हस्त्वान्तत्वं सिद्ध्यति । प्रकृतघनपाठे “ भजा त्वम् ” इत्यंशयोः निरुक्त-विभागभावादेव भजाशब्दयोः हस्त्वत्वं न प्राप्तम् । एवं सति भज भज, भज ब्रजे इति भागद्वये निरुक्तविभागभावेषि भज इतिशब्दानां हस्त्वान्तत्वं कथं सङ्गच्छते ? इति चेदुच्यते । उपलक्षणविधया भज भज इत्यादौ हस्त्वत्वं सिद्ध्यति । तत्कथं ? देवदत्तगृहजिज्ञासुः कश्चन काकवदेवदत्तगृहमित्यन्योपदेशश्रवणकाले देवदत्तगृहोपर्युत्तृणत्वादि चिह्नज्ञानेन काकापगमेषि देवदत्तगृहं जानाति । तद्वत् “ ब्रजे भजा त्वं नः ” इति संहितायां भजाशब्दस्य त्वं पदादिगततकारात्मकव्यञ्जने परे

पदविभागे हस्त्वत्वे विहिते उपलक्षणविधया तकारादन्यव्यञ्जने भकारात्मके वकारात्मके वा परे सति भज भज, भज ब्रजे इत्यादौ हस्त्वत्वं सिद्ध्यतीत्यज्ञीकर्तव्यम् । यथा वा तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये यत्व-प्रकरणे “ अथा सपत्नाऽऽन्द्रो मे ” इत्यत्र “ इन्द्रो मेऽकरूद्धम् ” (तै.प्रा.9-22) इति सूत्रेण इन्द्रोमे इति परनिमित्तगते इकारात्मके स्वरे परे सति सपत्नान्नकारस्य यत्वं प्राप्तमिति तस्य उपलक्षितनकारस्य “अथा सपत्नान्थसपत्नाऽ अथाथा सपत्नाऽ इन्द्र इन्द्रस्सपत्नाऽ अथाथा सपत्नाऽ इन्द्रः ” इति विलोमे सपत्नान्+अथ इत्यंशे इकारादन्यस्मिन् अकारात्मके स्वरे परेषि उपलक्षणविधया यत्वादिकार्यं भवति । तद्वत् भज भज, भज ब्रजे इत्यादावपि हस्त्वत्वं सिद्ध्यति । प्रग्रहत्वं जटायां स्यादिति पूर्वश्लोके “ अन्यस्वर-परोऽप्येवमिति ” तृतीयपादेन सूचितोपलक्षणविधानमत्रानुसन्धेयम् । तेन

पदानां हस्त्वभाजान्तु घनसन्धिषु हस्तता ॥५८॥

दीर्घत्वमनुलोमे स्यात् सर्वत्र सन्धितो भवेत् ॥५९॥

इति कौण्डन्यशिक्षाश्लोकोक्तरीत्या घनसन्धिषु हस्त्वत्वदीर्घत्व-विधानं सूक्तमिति भावः ।

पुनरुक्तप्रकरणम्

उक्तं पुनः पञ्चपदञ्च वाक्यम्

इत्युत्तरं वापि तथैव सर्वतः ॥60॥

ज्ञेयं बुधैः पूर्ववदन्ययुक्तम्

तत्रस्थलक्ष्यं न तु पूर्ववद्भवेत् ॥61॥

एकत्र उक्तपञ्चपदवाक्यस्य अन्यत्राप्युक्तत्वे तस्य पुनरुक्तमिति व्यवहारः। अत एवास्य पुनरुक्तप्रकरणमिति नाम सङ्गच्छते । तथाहि वेदे एकार ओकारपूर्वकस्य अकारस्य क्वचिलोपः क्वचिदलोपश्च विहितः। एतौ लोपालोपौ प्रातिशाख्ये “ लुप्यते त्वकार एकार ओकारपूर्वः” “ अथाऽलोपः” (तै.प्रा.11-1,2) इत्यादि सूत्रविहितौ । व्यासशिक्षायां तु तौ लोपालोपौ ऐक्यानैक्यपदव्यवहृतौ भवतः। कौण्डन्यशिक्षायामस्यां 31 श्लोके “ अस्य लोपः ” इति 33,34 श्लोकद्वयान्ते “ अलोप ” इति 32 श्लोकान्ते “ अनैक्यश्चाकारः” इत्युभयविधप्रयोगो दृश्यते । तेन कौण्डन्यशिक्षेयं शिक्षाप्रातिशाख्योभयविवरणपरेत्यवगम्यते । तथाच अकारलोपप्रकरणाम्नात-पञ्चपदवाक्यस्थाकारस्य लोपो यश्शास्त्रविहितः तत्त्वोपघटितपञ्चपदवाक्यस्य अकारलोपाभाव(अलोप)प्रकरणे पुनरुक्तत्वेषि तत्रस्थाकारः

लोपकार्यभागेव भवति । तस्य वाक्यस्य अकारलोपप्रकरणस्थत्वात् । एवमेव यस्य अकारलोपाभाव(अलोप)प्रकरणाम्नातपञ्चपदवाक्यस्थ-स्याकारस्य लोपाभावः(अलोपः) शास्त्रविहितः अस्ति । तदलोप-घटितपञ्चपदवाक्यस्य अकारलोपप्रकरणे पुनरुक्तत्वेषि तत्रस्थाकारः अलोपकार्यभागेव भवति । तद्वाक्यस्य अलोपप्रकरणस्थत्वात् । इत्येवं पुनरुक्तस्य एकः प्रकारः। अयं “ उक्तं पुनः पञ्चपदञ्च वाक्यम् ” इति श्लोकभागेन प्रतिपादितः। एतद्विवरणं तु अस्यामेव शिक्षायां 31,32 श्लोकाभ्यां लक्ष्यप्रदर्शनपूर्वकं कृतम् । 31 श्लोके द्रप्सप्रभृति सहस्वा-न्तप्रतीकग्रहणानि यानि सन्ति तानि यद्यप्यकारलोपप्रकरणस्थानि इमानि अकारलोपाभावप्रकरणेषु पुनरुक्तान्यपि अकारलोपयुक्तान्येव पठनीयानि । 31 श्लोके “ अस्य लोप ” इत्युक्तत्वात् । एवमेव 32 श्लोके “ यास्ते ” प्रभृति “ यःप्राणतः ” इत्यन्तानि प्रतीकग्रहणानि यानि सन्ति तानि अकरलोपाभाव(अलोप)प्रकरणस्थानि । एतानि अकारलोपप्रकरणेषु पुनरुक्तान्यपि अकरलोपाभाव(अलोप)कार्य-युक्तान्येव पठनीयानि । “ यास्ते प्राण ” इति 32 श्लोके “ अनैक्यश्चाकार ” इत्युक्तत्वात् । ऐक्यं नाम अकारलोपः। तदभावः अनैक्यः

अकारलोपाभावः। अलोपः अकारः लुप्ते न भवति । अर्थात् अलुप्ते इत्यर्थः।

अधुना “ इत्युत्तरं वापि तथैव सर्वतः ” इति श्लोकभागेन पुनरुक्तस्य द्वितीयः प्रकारः कथ्यते । अकारस्य लोपाभाव(अलोप)-प्रकरणाम्नाताकारलोपाभावघटितपञ्चपदन्यूनाधिकपदवाक्यस्य अकारलोपप्रकरणे सर्वत्र इतिशब्दोत्तरतया पुनरुक्तत्वेषि तत्रस्थाकारः लोपाभाव(अलोप)कार्यभागेव भवति । तद्वाक्यस्य अकारलोपाभावप्रकरणस्थत्वात् । इत्येवं पुनरुक्तस्य द्वितीयः प्रकारः उक्तः। अस्य लक्ष्यप्रदर्शनपूर्वकं विवरणम् अस्यामेव शिक्षायां त्रयस्त्रिंशचतुस्त्रिंशश्लोकद्वयव्याप्तम् । तथाहि “ आयुर्वर्च ” इति 33 श्लोके आयुशशब्दप्रभृति अग्निमिति शब्दान्तं प्रतीकग्रहणानि यानि सन्ति एवमेव “ ता अस्याश्मन्निति ” 34 श्लोके “ ता अस्य प्रभृति ” “ त्वमग्ने ” इत्यन्तानि यानि प्रतीकग्रहणान्याम्नातानि सन्ति तानि श्लोकद्वयोक्तान्यपि अकारलोपाभाव(अलोप)प्रकरणपठितानि । इमानि अकारलोपप्रकरणेषु इतिपरतया पुनरुक्तान्यपि अकारलोपाभाव(अलोप)कार्ययुक्तान्येव पठनीयानि । पूर्वमकारलोपाभाव(अलोप)प्रकरणपठितत्वात् “ आयुर्वर्च ” इति 33 श्लोकान्ते “ ता अस्यास्मन्निति ” 34

श्लोकान्ते च अलोप इत्युक्तत्वात् । एवं पुनरुक्तस्य द्वितीयः प्रकार उक्तः। इदानीमस्य निषेधः “ ज्ञेयं बुधैः पूर्ववदन्ययुक्तं तत्रस्थलक्ष्यं न तु पूर्ववद्वेदिति ” श्लोकोत्तरभागेन विहितः। तथाहि अकारलोपाभावप्रकरणाम्नाताकारलोपाभावघटितपञ्चपदन्यूनाधिकपदवाक्यानाम् अकारलोपप्रकरणेषु पुनरुक्तौ सत्यामपि पूर्वोक्तपुनरुक्तशास्त्रविधानतः अकरलोपाभाव(अलोप)कार्ये वक्तव्येषि पूर्वमकारलोपाभावप्रकरणाम्नातवाक्यस्य तद्रूपदेभ्यः पुनरुक्तप्रकरणे अन्यपदयुक्तत्वे तत्रस्थम् अकारलोपाभाव(अलोप)कार्यघटितलक्ष्यं पूर्ववन्न भवेत् । अकारलोपाभावघटितं न भवेत् । “ न तु पूर्ववद्वेदिति ” तत्त्विषेधात् । किन्तु अकारलोपकार्यभागेव भवतीति बुधैः ज्ञेयमिति पूर्वोक्ताकारलोपाभाव(अलोप)कार्यस्य अनेन निषेधो विहितः। तेन अकारः लुप्ते भवतीत्यर्थः। अस्य लक्ष्यप्रदर्शनपूर्वकविवरणं 35 श्लोके प्रदर्शितम् । 35 श्लोके उख्येऽङ्गिर इति प्रभृति अग्न इत्यन्तानि यानि प्रतीकग्रहणानि सन्ति तानि अलोपप्रकरणप्राप्ताकारलोपाभावयुक्तान्यपि पुनरुक्तप्रकरणेषु अन्यपदयुक्तानि भवन्तीति तानि लक्ष्याणि अकारलोपकार्यभाङ्गेव भवन्ति । 35 श्लोकान्ते “ अकारो लोप उच्यते ” इत्युक्तत्वात् । “ इत्युत्तरं वापीति ” विधिवाक्य इव “ ज्ञेयं

बुधैः पूर्ववदन्ययुक्तमिति ” निषेधवाक्येषि इत्युत्तरमिति यद्यपि वक्तुं सुवचम् तथापि अन्ययुक्तमित्युक्तम् । अन्ययुक्तत्वमित्यस्य पूर्व-पठितान्यपरत्वमित्यर्थो लभ्यते । तथापि “ उख्येऽङ्गिर ” इति 35 निषेधविवरणश्लोके इतिपरलक्ष्याणि पूर्वपठितान्यपदपरलक्ष्याण्यपि सन्तीति छत्रिन्यायेन अन्ययुक्तत्वं सङ्ज्ञ्छते । इतिशब्दस्यापि अन्यपदार्थत्वाङ्गीकारे अत्र छत्रिन्यायस्य अवसरो नास्ति । उभयविध-प्रयोगाभावात् । एवमेतावता पूर्वविहिताकारलोपाभावकार्यस्य- (अलोपस्य) निषेधस्सञ्च इति भावः । “ उक्तं पुनः पञ्चपदञ्च वाक्यमिति ” पुनरुक्तलक्षणस्य “ द्रपसश्चित्रम् ” इत्याद्यनन्तरश्लोको-क्तलक्ष्यसमन्वयात् प्राक् पुनरुक्तसामान्यलक्षणसमन्वयः क्रियते । तथाहि अकारलोपप्रकरणस्थे “ देवस्य त्वा सवितुः ” (तै.सं.1-3-1) इत्यनुवाके “ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्चिनोरिति ” पञ्चपदवाक्यमा-म्नातम् । अस्मिन् वाक्ये प्रसवेऽश्चिनोरित्यत्र एकारपूर्वकस्याकारस्य “लुप्यते त्वकारएकारओकारपूर्वः ” (तै.प्रा.11-1) इति सूत्रेण लोप-कार्यं विहितम् । पञ्चपदात्मकम् एतद्वाक्यम् । “ धातारातिरूप-वाजपेयेत्यादि ” (तै.प्रा.11-3) सूत्रेण विहितवाजपेयसंज्ञितप्रकरणस्थे “ वाजस्येमं प्रसवः ” (तै.सं.1-7-10) इत्यनुवाके पुनरुक्तम् ।

वाजपेयसंज्ञितभागस्य अकारलोपाभावप्रकरणत्वात् एतत्प्रकरणे पुन-रुक्तत्वेन अश्चिनोरिति पञ्चमपदादिभूतस्याकारस्य लोपाभावकार्ये वक्तव्येषि पूर्वमकारलोपप्रकरणे आम्नातत्वात् “ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्चिनोरिति ” वाजपेयप्रकरणे आम्नातस्यापि अकारलोपकार्यमेव सिद्ध्यति ।

अथ अकारस्य लोपाभावमधिकृत्य उच्यते । वाजपेयसंज्ञिते अत एवाकारलोपाभावप्रकरणस्थे “ क्षत्रस्योल्बमसि ” (तै.सं.1-7-9) इत्यनुवाके “ वाजश्च प्रसवश्चापिजः ” इति पञ्चपदवाक्यमाम्नातम् । अत्र च,अपिज इत्यनयोः “ चापिजो अपिजश्च चापिजः ” इति जटापाठे ओकारपूर्वकस्य अकारस्य लोपाभावः प्राप्तः । वाजपेय-संज्ञितत्वादस्यानुवाकस्य । एवं स्थिते इदं पञ्चपदवाक्यम् अकारलोप-प्रकरणस्थे “ एका च मे ” (तै.सं.4-7-11) इत्यनुवाके पुनरुक्तम् । एतत्प्रकरणवशात् अकारलोपे वक्तव्येषि अस्य वाक्यस्य वाजपेय-संज्ञिते अकारलोपाभावप्रकरणे पूर्वमाम्नातत्वात् तत्राकारलोपा-भावस्य(अलोपस्य)विहितत्वात्स्यैवात्र पुनरुक्तत्वात् एतत्प्रकरण-प्राप्तम् अकारलोपं बाधित्वा अकारलोपाभाव एव(अलोपः) उच्यते ।

तथाचात्रापि “ चापि जो अपिजश्च चापिजः ” इति जटापाठः समान एव ।

ननु “ वाजश्च प्रसवश्चापिजः ” इति पुनरुक्तपञ्चपदवाक्ये “प्रसव” इति “ अपिज ” इतीङ्गद्वयमस्ति । इङ्गस्य “ नानापदवदिङ्गमसङ्घाने ” (तै.प्रा.1-48) इति सूत्रेण पदद्वयवत्वेन आहत्य वाजश्चेति वाक्यस्य सप्तपदत्वापत्तौ “ अपिज ” इत्यस्य अपञ्चमपदत्वे पुनरुक्तशास्त्रेण “ अपिज ” इत्यत्राकारस्य कथं लोपाभावप्राप्तिरिति चेन्न । “ उक्तं पुनः पञ्चपदञ्चवाक्यमिति ” प्रकृतशिक्षोक्तपुनरुक्तशास्त्रस्य पञ्चपदमिति सङ्घाविषयत्वात्

पदद्वयं क्रमादुत्त्वा द्वितीयं प्रथमं पुनः ॥२६॥

पुनश्च क्रमवद्यात् सन्धितस्सा जटा स्मृता ॥२७॥

इति जटायाः अपि सङ्घानविषयत्वाच्च “ नानापदवदिङ्गमसङ्घाने ” (तै.प्रा.1-48) इति सूत्रेण सङ्घाने इङ्गस्य नानापदवत्वनिषेधात् प्रसवापिजेतीङ्गद्वयस्य प्रत्येकमेकपदत्वेन वाजश्चेति वाक्यस्य पञ्चपदत्वमेव । एवच्च “ एका च मे ” (तै.सं.4-7-11) इत्यकारलोपप्रकरणे पुनरुक्तयोः चापिज इत्यनयोः “ चापिजो अपिजश्च चापिज ” इति जटायाम् अकारलोपाभावः(अलोपः) प्राप्नोत्येव । वाजेश्चेति

वाक्यस्य वाजपेयसंज्ञिताकारलोपाभावप्रकरणाम्नातत्वेन तत्र प्रसाकारलोपाभावः अकारलोपप्रकरणोपि सिध्यत्येवेति भावः ।

“ अधिकन्तु प्रविष्टं न तद्वानिकरं भवेदिति ” न्यायेन अधुना पञ्चाधिकपदघटितवाक्यपुनरुक्तिविषये उदाहरणमुच्यते । उरव्यसंज्ञात्वेन प्राप्ताकारलोपाभाव(अलोप)प्रकरणस्थे “ इमामगृभ्णन् ” (तै.सं.4-1-2) इत्यनुवाके “ द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी सधस्थमात्मान्तरिक्षसमुद्र ” इत्याम्नातयजुर्भागे अन्तरिक्षमिति सप्तमं पदम् । तस्य समुद्रशब्दस्य च “ अन्तरिक्षसमुद्रस्समुद्रो अन्तरिक्षमन्तरिक्षसमुद्रः ” इति जटायाम् ओकारपूर्वकस्य अन्तरिक्षशब्दादिगतस्य अकारस्य लोपाभावः प्राप्नोति । अयच्च भागः “ द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी सधस्थमात्मान्तरिक्षसमुद्रः ” (तै.स.5-7-25) इति अकारलोपप्रकरणे पुनरुक्त इति एतत्प्रकरणवशात् अन्तरिक्षसमुद्रपदयोः विलोमे अकारलोपे वक्तव्येषि अस्य वाक्यस्य पूर्वं अकारलोपाभावप्रकरणाम्नातत्वात् तत्र प्राप्ताकारलोपाभावत्वात् तस्यैवात्र पुनरुक्तत्वात् अत्रापि “ अन्तरिक्षसमुद्रस्समुद्रो अन्तरिक्षमन्तरिक्षसमुद्रः ” इति जटायामकारलोपाभावः(अलोप) एव युक्त इति भावः ।

अथ पुनरुक्तिविषये द्वित्रिचतुष्पदान्यतमस्यापि कार्यभात्त्व-
मस्तीति निरूप्यते ।

श्लो ॥ प्रधानस्य तृतीयत्वं त्रिपदप्रभृति स्मृतम् ।

ऋचि ब्राह्मणवाक्येषु ह्यलं द्वित्रिपदादिकम् ॥

श्लो ॥ त्रिपदप्रभृतिन्यायो लोपालोपेषु वर्तते ।

न प्रग्रहे न यत्वादौ इति वेदविदोविदुः ॥

इति शिक्षाशास्त्रानुसारं पुनरुक्तिविषये द्वित्रिचतुरन्यतमपदस्य कार्य-
भात्त्वं विज्ञेयम् । “ यथोक्तं पुनरुक्तं त्रिपदप्रभृति ” (तै.प्रा.1-61) इति
सूत्रं गार्घ्यगोपालयज्वना त्रीणि पदानि प्रभृतिः आदिः यस्य तदिदं
त्रिपदप्रभृतीति तद्दुणसंविज्ञानबहुव्रीहिमाश्रित्य तथाभूतं चतुर्थं पदं
पुनरुक्तं सत् पूर्वोक्तकार्यभागभवेदिति व्याख्यातम् । तद्दुणसंविज्ञान-
बहुव्रीहेः लम्बकर्णमानयेति लौकिकदृष्टान्तः । वेदे “ प्राणं मे पाह्यपानं
मे ” इत्यादिकमुदाहरणम् । अत्र अपानपदं चतुर्थपदं तदेवात्र कार्य-
भाक् इदं वाक्यं “ धातारातिरित्यादि ” (तै.प्रा.11-3) सूत्र परिगणिता-
कारलोपाभावकार्यविधायकानुवाकेषु “ ध्रुवक्षितिः ” (तै.सं.4-3-4)
इत्यनुवाके समान्नातमस्ति । अत्र “ अपानं मे मे अपानमपानं मे ”
इति जटायां “ मे अपानम् ” इत्यत्र एकारपूर्वकस्याकारस्य

लोपाभावकार्यं भवति । इदं वाक्यं “ भूयस्कृदसि ” (तै.सं.4-4-7)
इत्यकारलोपकार्यभागनुवाके पुनरुक्तम् । पुनरुक्तप्रकरणवशात्
अकारलोपे वक्तव्येष्ये पूर्वं समान्नातप्रकरणे अकारस्य लोपाभावकार्य-
भात्त्वमस्तीति पुनरुक्तशास्त्रानुसारमत्राप्यकारस्य लोपाभावकार्य-
भात्त्वमेव युक्तम् । तेन अकारलोपप्रकरणे “ भूयस्कृदसि ” (तै.सं.4-
4-7) इत्यनुवाकेष्ये “ अपानं मे मे अपानमपानं मे ” इत्येव जटापाठः
सिद्ध्यति । लम्बकर्णमानयेत्यत्र तद्दुणसंविज्ञानबहुव्रीहौ अन्यपदार्थः
पुरुषः पुरुषानयनरूपकार्यं लम्बमानगुणविशिष्टकर्णयोरपि प्रवेशोस्ति
।

ननु “ प्राणं मे पाह्यपानं मे ” इत्यत्र कथं कार्यानुप्रवेश इति
चेदुच्यते । “ प्राणं मे पाह्यपानं मे ” इत्यत्र जटायां अपानमिति
चतुर्थपदस्य अकारलोपाभावकार्यभात्त्वमस्ति । चतुर्थपदेन साकं पूर्व-
पदत्रये अकारलोपाभवात्मककार्यानुप्रवेशभावेषि पदपरिगणन-
प्रयोजनमेवाङ्गीकृत्य वैदिकाभरणव्याख्याता त्रिपदप्रभृतीत्यत्र तद्दुण-
संविज्ञानबहुव्रीहिमाह ।

“ यथोक्तं पुनरुक्तं त्रिपदप्रभृतीति ” (तै.प्रा.1-61) सूत्रं
त्रिभाष्यरत्नव्याख्याता सोमयार्यः त्रयाणं पदानां समाहरः त्रिपदम् ।

कार्यभाजः पदस्य तृतीयत्वं विज्ञेयम् । ईर्दशं त्रिपदं प्रभृतिः आदिः यस्य तत् त्रिपदप्रभृति पुनरुक्तं सत् पूर्वोक्तविधिमविशेषेण करोतीति व्याचरव्यौ । तेन तृतीयपदस्य प्रधानत्वं लब्ध्यम् । अत्र “ सुपथा राये अस्मान् विश्वानि ” इत्यादिकमुदाहरणं भवितुमर्हति । “ धातारातिरित्यादि ” (तै.प्रा.11-3) सूत्रपरिगणितानुवाकेषु अकारलोपाभावकार्यविधायकेषु “ उभा वामिन्द्राग्नी ” (तै.सं.1-1-14) इति याज्यासंज्ञितानुवाके इदं वाक्यं समान्नात्मस्ति । “ सुपथा राये अस्मानिति ” वाक्ये अस्मानिति तृतीयपदस्य कार्यभात्त्वं बोध्यम् । अत्र एकारपूर्वकस्य अकारस्य लोपाभाव(अलोप)कार्यं भवति । इदमेव वाक्यं “ उदुत्यं जातवेदसं ” (तै.सं.1-4-43) इत्यकारलोपप्रकरणस्थानुवाके पुनरुक्तम् । प्रकरणवशात् एकारपूर्वकस्याकारस्य लोपात्मककार्ये वक्तव्येषि अकारलोपाभावकार्यमेव भवति । एतद्वाक्यस्य पूर्वमकारलोपाभावप्रकरणस्थे याज्यानुवाके समान्नात्मत्वात् । एतावता प्रधानस्य पदस्य तृतीयत्वेषि कार्यभात्त्वमुक्तम् ।

अथ ऋचि द्वितीयपदस्य कार्यभात्त्वमधिकृत्योच्यते । “ धाता रातिरित्यादि ” (तै.प्रा.11-3) सूत्रेण याज्यासंज्ञिते “ त्वमग्ने रुद्रः ” (तै.सं.1-3-14) इत्यकारलोपाभावकार्यभागनुवाके “ आयुर्दा अग्ने

हविषो जुषाणः ” इति ऋगान्नाता । अत्र अग्ने इति द्वितीयं पदम् आयुर्दा अग्ने इत्यनयोः “ आयुर्दा अग्ने आयुर्दा आयुर्दा अग्ने ” इति जटायां एकारपूर्वकस्य अकारस्य लोपाभावकार्यं विहितम् । इयमेवक् अकारलोपप्रकरणस्थे “ आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाणः ” (तै.सं.3-3-8) इत्यनुवाके पुनरुक्ता । पुनरुक्तिस्थलस्य अकारलोपप्रकरणत्वात् अकारलोपेन भाव्यम् । तथापि पूर्वमस्याः ऋचः याज्यानुवाके समान्नात्मत्वात् तत्र प्राप्ताकारलोपाभावत्वात् तस्या एव ऋचः अत्र पुनरुक्तत्वेन ऋगनन्यत्वात् अकारलोपप्रकरणेषि अकारलोपाभाव एव वक्तव्यः । तेनात्रापि “ आयुर्दा अग्ने अग्ने आयुर्दा आयुर्दा अग्ने ” इत्येव अकारलोपाभावधटितः जटापाठः सिध्यति ।

अधुना ब्राह्मणवाक्ये द्वितीयपदस्य कार्यभात्त्वमुच्यते । तथाहि “ धातारातिरित्यादि ” (तै.प्रा.11-3) सूत्रेण विकर्षसंज्ञितानुकाकेषु अकारलोपाभावकार्यभाक्षु “ प्राचीमनु प्रदिशम् ” (तै.सं.4-6-5) इत्यनुवाके “ प्रेष्ठो अग्ने दीदिहि ” इति वाक्यमान्नात्मम् । अत्राग्ने इति द्वितीयपदादिगतस्य अकारस्य ओकारपूर्वकस्य लोपाभावः(अलोपः) प्राप्तः । एतद्वाक्यम् अकारलोपप्रकरणस्थे “ प्राचीमनु प्रदिशं प्रेहि विद्वानित्याह ” (तै.सं.5-4-7) इत्यनुवाके “ प्रेष्ठो अग्ने दीदिहि पुरो न

इत्यौदुम्बरीमादधातीति ” ब्राह्मणवाक्ये इतिशब्दपरं सत् पुनरुक्तम् । ब्राह्मणवाक्यस्य अकारलोपप्रकरणत्वात् “ प्रेष्ठो अग्ने ” इत्यत्र यद्यप्कारलोपेन भाव्यम् । तथापि अस्मिन् ब्राह्मणवाक्येषि अग्ने इति द्वितीयपदस्य अकारलोपाभाव (अलोप) कार्यभात्त्वमस्ति । अस्य वाक्यस्य पूर्वमकारलोपाभावप्रकरणे समाप्नातत्वात् ब्राह्मणवाक्येषि अकारलोपाभावकार्यसिद्धिरिति भावः ।

प्रसङ्गात् किञ्चिदुच्चते

“ त्रिपदप्रभृति न्यायो लोपालोपेषु वर्तते । न यत्वप्रग्रहादौ ” इत्युक्तम् । तत्र कि प्रमाणमिति चेत्तदुच्चते । त्रिपदप्रभृतिन्यायः यदि यत्वेषि प्रवर्तते तदा “ इन्द्रोमे ” इति (तै.प्रा.9-22) सूत्रे इहेति परनिमित्तग्रहणं व्यर्थं ? कथं ? “ अनितिपरो ग्रहोरव्ययाज्यामहापृष्ठ्य ” इति (तै.प्रा.9-20) सूत्रेण याज्यासंज्ञिते “ त्वमग्ने रुद्रः ” (तै.सं.1-3-14) इत्यनुवाके “ स नः पावक दीदिवोऽग्ने देवाऽ इहावह ” इति वाक्यमाप्नातम् । अस्मिन् वाक्ये देवान्नकारस्य इहेतिपरकस्य यत्वं प्राप्तम् । एतद्वाक्यं “ उपप्रयन्तो अध्वरम् ” (तै.सं.1-5-5) इत्यनुवाके “ अश्मन्नूर्ज ” (तै.सं.4-6-1) इत्यनुवाके च पुनरुक्तम् । पुनरुक्तवशादेव अत्रापि देवान्नकारस्य इहेतिपरकस्य यत्वे प्राप्ते सति यत्व-

प्राप्त्यर्थं “ अनितिपर ” (तै.प्रा.9-20) इति सूत्रे इहेति परनिमित्तग्रहणं व्यर्थं सत् ज्ञापयति “ त्रिपदप्रभृति न्यायः लोपालोपेष्वेव प्रवर्तते । न तु यत्वप्रग्रहादविति ” । यदि प्रग्रहेषि त्रिपदप्रभृतिन्यायः प्रवर्तते तर्हि हौत्रब्राह्मणे “ देवी देवपुत्रे इत्याह देवीह्येते ” (तै.सं.2-6-7) इत्यत्र श्रुतस्य “ इत्याह देवी ” इति पदत्रयस्य अध्वरब्राह्मणे “ सा देवि देवमच्छेहीत्याह देवीह्येषा ” (तै.सं.6-1-7) इति पुनश्श्रुतौ तृतीये देवी इति पदे अधिकृतवर्णे प्रग्रहप्रसङ्गः आपद्येत । तत्त्वायुक्तम् । अतः यत्वप्रग्रहादौ त्रिपदप्रभृतिन्यायः न प्रवर्तते इति सामान्यापेक्षं ज्ञापकम् । “ असति बाधके प्रमाणानां सामान्ये पक्षपातः ” इति न्यायात् न तु विशेषापेक्षम् । यदि विशेषापेक्षं ज्ञापकमित्युच्येत तदा अध्वरब्राह्मणे पुनश्श्रुतौ “ इत्याह देवी ” इत्यत्र “ देवी ” इति तृतीयपदस्य प्रग्रहत्वापत्तिः स्यात् । “ उपप्रयन्तो अध्वरम् ” इत्यादौ “ देवाऽ इहावह ” इति लक्ष्ये देवान्नकारस्य यत्वं न स्यात् । अतः सामान्यापेक्षं ज्ञापकमिति वक्तव्यम् । अत्र ज्ञापकचतुष्टयमुच्यते । 1.प्रथमतः “ इन्द्रोमे ” (तै.प्रा.9-22) इति सूत्रे इहेति ग्रहणस्य वैयर्थ्यम् । 2.पश्चादर्थकल्पना त्रिपदप्रभृतिन्यायः लोपालोपेष्वेव वर्तते इति

3.स्वांशे चारितार्थ्यं “ देवाऽ इहावह ” इत्यत्र देवान्नकारस्य यत्वं चरितार्थम्

4.अन्यत्र फलं “ इत्याह देवी ” इत्यत्र देवीशब्दस्य प्रग्रहत्वाभावः इति ज्ञापकचतुष्टयं ज्ञेयम् । इदं प्रातिशारव्यानुसारेण प्रपञ्चितमिति दिक् । अथ निर्देशक्रमेण पुनरुक्तोदाहरणानि निरूप्यन्ते ।
द्रफ्सश्चित्रं सप्त तेऽपः पुनश्चेत्

नाकं विष्णो रक्षदेवस्य गोमान् ॥६२॥

अग्ने त्वं न स्यादयं नः परित्वा

आवो मा यज्ञं त्वस्य लोपस्सहस्र ॥६३॥

अस्मिन् श्लोके द्रफ्सादिसहस्रान्तानि प्रतीकग्रहणानि षोडश-सङ्घाकानि सन्ति । एतानि अकारलोपप्रकरणस्थान्यपि अकारलोपा-भाव(अलोप)प्रकरणेषु पुनरुक्तानि । पुनरुक्तप्रकरणस्य अकारलोपा-भाव(अलोप)प्रकरणत्वेन अकारलोपाभावे वक्तव्येषि पूर्वमेषां प्रतीक-ग्रहणानां अकारलोपप्रकरणाम्नातत्वात् पुनरुक्तशास्त्रात् अकारलोप एव वक्तव्यः । 31 श्लोकान्ते “ अस्य लोपः ” इति अकारलोपस्य विहितत्वात् । श्लोके चेदिति पादपूरणार्थः ।

अथ क्रमेणोदाहियन्ते । (1) द्रफ्स इति अकारलोपप्रकरणस्थे “ निग्राभ्यास्थ देवश्रुतः ” (तै.सं.३-१-८) इत्यनुवाके “ द्रफ्सश्वस्कन्द पृथिवीमनु द्यामिमञ्च येनिमनु यश्च पूर्वः ” इति वाक्यमाम्नातम् । अत्र “ योनिमन्वनु योनिं यनिमनु योयोऽनु योनिं योनिमनु यः ” इति घनपाठे “ यो योऽनु ” इत्यत्र ओकारपूर्वकस्य अकारस्य “ लुप्यते त्वकारएकारओकारपूर्वः ” (तै.प्रा.११-१) इति सूत्रेण अकारो लुप्यते अकारलोपप्रकरणस्थत्वात् । इदं वाक्यं “ धातारातिरित्यादि ” (तै.प्रा.११-३) सूत्रविहितोख्यसंज्ञिते अकारलोपाभावप्रकरणस्थे “अभ्यस्थाद्विश्वाः ” (तै.सं.४-२-८) इत्यनुवाके पुनरुक्तम् । पुनरुक्त-प्रकरणवशात् “ यो योऽनु ” इति विलोमे अकारलोपाभावे वक्तव्येषि पूर्वमकारलोपप्रकरणसमाम्नानादकारलोपकार्यमेव सिद्ध्यति ।

ननु “ लुप्यते त्वकारएकारओकारपूर्वः ” (तै.प्रा.११-१) इत्युत्सर्गसूत्रेण अकारलोपः प्राप्नोति । तस्यापवादतया “ अथा लोपः ” “धातारातिः ” इत्यादिसूत्रजातं प्राप्तम् । तदपवादतया “ यवनहपर-स्वरपरेषु ” (तै.प्रा.१२-४) इति सूत्रमस्ति । एवं स्थिते “ धाताराति-रित्यादि ” (तै.प्रा.११-३) सूत्रविहितोख्यसंज्ञया प्राप्ताकारलोपाभाव-कार्यविशिष्टे “ अभ्यस्थात् ” (तै.सं.४-२-८) इत्यनुवाके “ द्रफ्स-

श्वस्कन्देति ” पुनरुक्तवाक्ये “ अनु यो योऽनु ” इति विलोमपाठे ओकारपूर्वकस्याकारस्य स्वरपरकनकारपरकत्वात् “ यवनहपर स्वरपरेषु ” (तै.प्रा.12-4) इति सूत्रेणैव अकारलोपकार्यसिद्धौ किमर्थमत्र पुनरुक्तशास्त्रप्रवृत्या अकारलोपविधानमिति चेन्न । श्लो ॥ सामान्योक्तस्तु सर्वत्र विशेषो नैव दृश्यते ।

तयोरेकत्र चात्पस्थो विशेषो बलवान् स्मृतः ।

इति व्यासशिक्षोक्तरीत्या पुनरुक्तशास्त्रेणैव अकारलोपकार्यविधानं युक्तम् । तथाहि “ यवनहपर स्वरपरेषु ” (तै.प्रा.12-4) इति शास्त्रस्य द्रफ्सग्रहणपुनरुक्तशास्त्रस्य च द्वयोः “ यो योऽनु ” इति विलोमे प्रवृत्तौ सत्यां कस्य शास्त्रस्य प्राबल्यमिति चिन्तायां यवनहेति शास्त्रम् अकारलोपाभावकार्यभाक्षवनेकानुवाकेषु लब्धावकाशमत एव तत् सामान्यशास्त्रम् । द्रफ्सग्रहणं तु पुनरुक्तिमात्रावकाशमल्पस्थम् । अत एव विशेषशास्त्रम् । “ विशेषो बलवान् स्मृतः ” इति व्यासशिक्षावाक्यात् द्रफ्सग्रहणस्यैव प्रबलत्वात् “ योयोऽनु ” इति विलोमे पुनरुक्तद्रफ्सग्रहणेनैव अकारलोपकार्य सिद्ध्यति । न तु यवनहेति सामान्यशास्त्रेणेति भावः ।

(2) चित्रमिति अकारलोपप्रकरणस्थे “ उदुत्यं जातवेदसम् ” (तै.सं.1-4-43) इत्यनुवाके “ चित्रं देवानाम् ” इति मन्त्रः आम्नातः । तत्र “ आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षसूर्य आत्मा ” इति वाक्यमाम्नातम् । अस्मिन् वाक्ये “ अन्तरिक्षसूर्यसूर्योऽन्तरिक्षमन्तरिक्षसूर्य आत्मात्मा सूर्योऽन्तरिक्षमन्तरिक्षसूर्य आत्मा ” इति घनपाठे सूर्योऽन्तरिक्षमिति विलोमे अकारलोपो हृष्टः, अकारलोपप्रकरणस्थत्वात् । अयं मन्त्रः “ धातारातिरित्यादि ” (तै.प्रा.11-3) सूत्रविहितयाज्यासंज्ञिते अकारलोपाभावप्रकरणस्थे “ नवो नवो भवति ” (तै.सं.2-4-14) इति याज्यानुवाके पुनरुक्तः, याज्यानुवाकस्य अकारलोपाभावप्रकरणत्वात् । तत्र सूर्योऽन्तरिक्षमिति विलोमे अकारलोपाभावेन भाव्यम् । तथाप्यस्य मन्त्रस्य पूर्वमकारलोपप्रकरणाम्नातत्वात् पुनरुक्तशास्त्रवशाच्च अकारलोपाभावप्रकरणेषि अकारलोपकार्यमेव सिद्ध्यति, मन्त्रानन्यत्वात् । तेन सूर्योऽन्तरिक्षमिति विलोमपाठः सङ्गच्छते ।

(3) सप्तेति अकारलोपप्रकरणस्थे “ परा वा एष यज्ञं ” (तै.सं.1-5-2) इत्यनुवाके “ सप्त ते अग्ने समिधः ” इति वाक्यमाम्नातम् । अत्र “ ते अग्नेऽग्ने ते ते अग्ने समिधस्समिधोऽग्ने ते ते अग्ने

समिधः” इति घनपाठे “अग्नेऽग्ने” इति विलोमे एकारपूर्वकस्य अकारस्य लोपो विहितः। इदं वाक्यं “धातारातिरित्यादि” (तै.प्रा.11-3) सूत्रविहितविकर्षसंज्ञके अकारलोपाभावप्रकरणस्थे “प्राचीमनु प्रदिशम्” (तै.सं.4-6-5) इत्यनुवाके पुनरुक्तम्। अकारलोपाभावप्रकरणवशात् अग्नेऽग्ने इति विलोमे अकारलोपाभावे वक्तव्येषि पुनरुक्तशास्त्रबलात् पूर्वमकारलोपप्रकरणे पाठाच्च अकारलोपकार्यमेव सिध्यति।

(4) अप इति अकारलोपप्रकरणस्थे “उरुऽहि राजा वरुणः” (तै.सं.1-4-45) इत्यनुवाके “अपो अन्वचारिषम्” इति वाक्यमान्नातम्। अत्र “अपो अन्वन्वपोऽपो अन्वचारिषमन्वपोऽपो अन्वचारिषम्” इति घनपाठे अपोऽपो इति विलोमे ओकारपूर्वकस्य अकारस्य लोपकार्यं विहितम्। इदं वाक्यम् अकारलोपाभावप्रकरणस्थे “यस्त्वा हृदा” (तै.सं.1-4-46) इति याज्यानुवाके पुनरुक्तम्। पुनरुक्तप्रकरणस्य अकारलोपाभावकार्यभात्त्वात् अपोऽपो इति विलोमे अकारलोपाभावेन भाव्यम्। तथापि पूर्वमकारलोपप्रकरणाम्नातत्वात् पुनरुक्तशास्त्राच्च अकारलोपकार्यमेव युक्तम्।

ननु “यस्त्वा हृदा” (तै.सं.1-4-46) इत्यनुवाके पुनरुक्तमन्त्रे अप इति प्रथमपदत्वात् अपोऽपो इति विलोमे ओकारपूर्वकस्य अकारस्य कथं लोपस्सिध्यति? द्वित्रिपदाभावादिति चेन्न। यस्तु कृत्स्नस्य मन्त्रस्य पुनः प्रयोगः तत्र मन्त्रान्यत्वाभावात् कार्यभावपदस्य प्रथमत्वेषि पूर्वोक्तकार्यं सिध्यत्येव। तेन अपोऽपः इति विलोमे अकारलोपकार्यं सिध्यत्येवेति भावः।

(5) पुनरिति अकारलोपप्रकरणस्थे “भूमिर्भूम्ना” (तै.सं.1-5-3) इत्यनुवाके “पुनरुक्तं निवर्तस्व” इति मन्त्रः आम्नातः। अत्र “पुनरग्नेऽग्ने पुनःपुनरग्ने इषेषाग्ने पुनःपुनरग्नेइषा” इति घनपाठे अग्नेऽग्ने इति विलोमे एकारपूर्वकस्य अकारस्य लोपकार्यं विहितम्। इदं वाक्यं “धातारातिरित्यादि” (तै.प्रा.11-3) सूत्रविहितोर्ख्यसंज्ञिते अकारलोपाभावकार्यभाजि “विष्णोःक्रमोऽसि” (तै.सं.4-2-1) इत्यनुवाके पुनरुक्तम्। पुनरुक्तप्रकरणस्य उर्ख्यसंज्ञितत्वेन अकारलोपाभावकार्यभात्त्वात् अग्नेऽग्ने इति विलोमे अकारलोपाभावकार्येण भाव्यम्। तथापि पूर्वमकारलोपप्रकरणाम्नातत्वात् पुनरुक्तशास्त्राच्च अग्नेऽग्ने इति विलोमे अकारलोपकार्यमेव सिध्यति, मन्त्रान्यत्वाभावात्।

(6) नाकमिति अकारलोपप्रकरणस्थे “ ये देवा यज्ञहनः ” (तै.सं.3-5-4) इत्यनुवाके “ तृतीये पृष्ठे अधि रोचने दिवः ” इति वाक्यमाम्नातम् । तत्र “ अधि रोचने रोचनेऽध्यधि रोचने दिवो दिवो रोचनेऽध्यधि रोचने दिवः ” इति घनपाठे रोचनेऽध्यधीति विलोमे एकारपूर्वकस्य अकारस्य लोपः विहितः । इदं वाक्यं “ धातारातिरित्यादि ” (तै.प्रा.11-3) सूत्रविहितविहव्यसंज्ञिते अकारलोपाभावकार्यभाजि “ अग्निं युनज्जिम ” (तै.सं.4-7-13) इत्यनुवाके पुनरुक्तम् । एतत्प्रकरणवशात् रोचनेऽध्यधीति विलोमे अधिकृतवर्णस्य अकारलोपाभावेन भाव्यम् । तथापि पुनरुक्तशास्त्रात् पूर्वमकारलोपप्रकरणपाठाच्च अकारलोपकार्यमेव भवति ।

(7) विष्णोरिति अकारलोपप्रकरणस्थे “ आप्यायतां ध्रुवा ” (तै.सं.1-6-5) इत्यनुवाके “ विष्णोःक्रमोऽस्यरातीयतो हन्ता ” इति वाक्यमाम्नातम् । अत्र “ अस्यरातीयतोऽरातीयतोऽस्यस्यरातीयतो हन्ता हन्तारातीयतोऽस्यस्यरातीयतो हन्ता ” इति घनपाठे अरातीयतोऽरातीयतः इति विलोमे “ लुप्यते त्वकारएकारओकारपूर्वः ” (तै.प्रा.11-1) इति सूत्रेण ओकारपूर्वकस्य अकारस्य लोपो विहितः । इदं च वाक्यं “ धातारातिरित्यादि ” (तै.प्रा.11-3) सूत्रविहितोर्ख्य-

संज्ञिते अकारलोपाभावप्रकरणस्थे “ विष्णोःक्रमोऽसि ” (तै.सं.4-2-1) इत्यनुवाके पुनरुक्तम् । एतत्प्रकरणवशात् अरातीयतोऽरातीयत इति विलोमे अकारलोपाभावेन भाव्यम् । तथापि पुनरुक्तशास्त्रात् पूर्वमकारलोपप्रकरणाम्नानाच्च अत्रापि अकारलोपकार्यमेव युक्तमिति भावः ।

(8) रक्षेति अकारलोपप्रकरणे ग्रहकाण्डस्थे “ अद्व्येभिस्स-वितः ” (तै.सं.1-4-24) इत्यनुवाके “ रक्षा माकिर्नो अघशङ्खस ईशत ” इति वाक्यमाम्नातम् । अत्र “ अघशङ्खस ईशतेशताघशङ्खसोऽघशङ्खस ईशत ” इति जटायां ओकारपूर्वकस्याकारस्य लोपो विहितः । इदं च वाक्यं “ धातारातिरित्यादि ” (तै.प्रा.11-3) सूत्रविहितमहापृष्ठ्यसंज्ञिते अकारलोपाभावप्रकरणस्थे “ जीमूतस्येव भवति ” (तै.सं.4-6-6) इत्यनुवाके पुनरुक्तम् । महापृष्ठ्यसंज्ञावशात् अत्र अकारलोपाभावेन(अलोपेन) भाव्यम् । तथापि पुनरुक्तशास्त्रवशात् पूर्वमकारलोपप्रकरणाम्नानाच्च अकारलोपकार्यमेव भवति ।

(9) “ देवस्य त्वेति ” अकारलोपप्रकरणस्थे “ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोः ” (तै.सं.1-3-1) इत्यनुवाके आम्नातयोः प्रसवेऽश्विनोरिति पदयोः “ प्रसवेऽश्विनोरश्विनोःप्रसवे प्रसवेऽश्विनोः ”

इति जटायां एकारपूर्वकस्य अकारस्य लोपकार्यं प्राप्तम् । इदं वाक्यं “धातारातिरित्यादि” (तै.प्रा.11-3) सूत्रविहितवाजपेयसंज्ञिते अकारलोपाभावप्रकरणस्थे “ वाजस्येमं प्रसवः” (तै.सं.1-7-10) इत्यनुवाके पुनरुक्तम् । वाजपेयसंज्ञावशादत्र अकारलोपाभावे प्राप्तेषि पुनरुक्तशास्त्रात् प्रसवेऽश्विनोरिति पूर्वमकारलोपप्रकरणाम्नानाच्च अकारलोपकार्यमेव भवतीति इत्येम् ।

(10) गोमान् अकारलोपप्रकरणस्थे “ अग्नम् सुवस्सुवः” (तै.सं.1-6-6) इत्यनुवाके “ गोमाऽअग्नेऽविमाऽअश्वी ” इति वाक्यमाम्नातमस्ति । अत्र “ अग्नेऽविमाऽअविमाऽअग्नेऽग्नेऽविमान् ” इत्यनुलोमविलोमयोः एकारपूर्वकस्याकारस्य लोपकार्यं दृष्टम् । इदं वाक्यं “ धातारातिरित्यादि ” (तै.प्रा.11-3) सूत्रविहितयाज्यासंज्ञिते अकारलोपाभावप्रकरणस्थे “ अग्निना रयिमश्चवत् ” (तै.सं.3-1-11) इत्यनुवाके पुनरुक्तम् । एतत्प्रकरणात् “ अग्नेऽविमाऽअविमाऽअग्नेऽग्नेऽविमान् ” इत्यनुलोमविलोमयोः अकारलोपाभावेन भाव्यम् । तथापि पुनरुक्तशास्त्रबलात् पूर्वमकारलोपप्रकरणाम्नानाच्च अकारलोपकार्यमेव भवति । “ गोमाऽअग्ने ” इत्यत्र अग्ने इति पदस्य

द्वितीयत्वेषि “ ऋचि ब्राह्मणवाक्येषु ह्यलं द्वित्रिपदादिकमिति ” शास्त्रात् मन्त्रानन्यत्वात् विलोमे पूर्वोक्ताकारलोपकार्यमेव भवतीति भावः ।

(11) अग्नेत्वमिति अकारलोपप्रकरणस्थे “ सं पश्यामि ” (तै.सं.1-5-6) इत्यनुवाके “ अग्ने त्वं नो अन्तमः” इति वाक्यमाम्नातम् । अत्र “ त्वं नो नस्त्वं त्वं नो अन्तमोऽन्तमो नस्त्वं त्वं नो अन्तमः” इति घनपाठे अन्तमोऽन्तम इति विलोमे अकारलोपकार्यविहितम् । इदं वाक्यं “ धातारातिरित्यादि ” (तै.प्रा.11-3) सूत्रविहिताकारलोपाभावकार्यभागनुवाकेषु मध्ये “ अग्निर्मूर्धा ” (तै.सं.4-4-4) इत्यनुवाके पुनरुक्तम् । एतत्प्रकरणवशात् अन्तमोऽन्तम इति विलोमे अकारलोपकार्यमेव यद्यपि वक्तव्यं तथापि पुनरुक्तशास्त्रात् पूर्वमकारलोपप्रकरणाम्नानाच्च अन्तमोऽन्तम इति विलोमे अकारलोपकार्यमेव सिध्यति । “ अग्नेऽग्ने ” “ अन्तमोऽन्तमः” इत्युभयत्रापि कृत्स्नमन्त्रस्य पुनरुक्तत्वेन मन्त्रानन्यत्वात् अकारलोप एवेति भावः ।

(12) अयं न इति अकारलोपप्रकरणस्थे “त्वऽसोम तनूकृञ्चः” (तै.सं.1-3-3) इत्यनुवाके “ अयं नो अग्निर्वरिवः कृणोतु ” इति वाक्यमाम्नातम् । अत्र “ अग्निर्वरिवो वरिवोऽग्निर्ग्निर्वरिवःकृणोतु

कृणोतु वरिवोऽग्निर्विरिवःकृणोतु ” इति घनपाठे वरिवोऽग्निरिति विलोमे ओकारपूर्वकस्य अकारस्य लोपकार्यं विहितम् । इदं वाक्यं याज्यात्वेन अकारलोपाभावप्रकरणस्थे “ यस्त्वा हृदा कीरिणा ” (तै.सं.1-4-46) इत्यनुवाके पुनरुक्तम् । याज्यासंज्ञावशात् वरिवोऽग्निरिति विलोमे अकारलोपाभावकार्येण भवितव्यम् । तथापि पुनरुक्तशास्त्रवशात् पूर्वमकारलोपप्रकरणाम्नानाच्च अकारलोपकार्यमेव सिद्ध्यति मन्त्रानन्यत्वात् ।

(13) परित्वेति अकारलोपप्रकरणस्थे “ सं पश्यामि प्रजा अहं” (तै.सं.1-5-6) इत्यनुवाके “ परि त्वाग्ने पुरं वयम् ” इति वाक्यमाम्नातमस्ति । अत्र “ त्वाग्नेऽग्ने त्वात्वाग्ने पुरं पुरमग्ने त्वात्वाग्ने पुरम् ” इति घनपाठे अग्नेऽग्ने इति विलोमे एकारपूर्वकस्य अकारस्य लोपकार्यं विहितम् । इदं वाक्यं “ धातारातिरित्यादि ” (तै.प्रा.11-3) इति सूत्रविहितोर्ख्यसंज्ञिताकारलोपाभावप्रकरणस्थे “ इमामगृण्णन् ” (तै.सं.4-1-2) इत्यनुवाके पुनरुक्तम् । उर्ख्यसंज्ञावशात् अत्र अकारलोपाभावकार्ये वक्तव्येषि पुनरुक्तशास्त्रात् पूर्वमकारलोपप्रकरणाम्नानाच्च अग्नेऽग्ने इति विलोमे अकारलोपकार्यमेव युक्तं मन्त्रानन्यत्वात् ।

(14) आव इति अकारलोपप्रकरणे ग्रहकाण्डस्थे “ कदाचन स्तरीः ” (तै.सं.1-4-2) इत्यनुवाके “ आवोऽर्वाची सुमतिः ” इति वाक्यमाम्नातमस्ति । अत्र “ वोऽर्वाच्यर्वाची वो वोऽर्वाची सुमति-सुमतिर्वाची वो वोऽर्वाची सुमतिः ” इति घनपाठे वोऽर्वाची इत्यनुलोमविलोमयोः अकारलोपकार्यं विहितम् । इदं वाक्यं याज्यासंज्ञिताकारलोपाभावप्रकरणस्थे “ इन्द्रं वो विश्वतस्परीन्द्रं ” (तै.सं.2-1-11) इत्यनुवाके पुनरुक्तम् । एतत्प्रकरणानुसारं वोऽर्वाची इत्यत्र अकारलोपाभावकार्ये वक्तव्येषि पुनरुक्तशास्त्रात् पूर्वमकारलोपप्रकरणाम्नानाच्च अकारलोपकार्यमेव युक्तं मन्त्रानन्यत्वाभावात् ।

(15) मायज्ञामिति अकारलोपप्रकरणस्थे “ इषे त्वोपवीः ” (तै.सं.1-3-7) इत्यनुवाके “ मा यज्ञऽहिऽसिष्टम् ” वाक्ये “ शिवौ भवतमद्य नः ” इति मन्त्रभागः आम्नातः । अत्र “ भवतमद्याद्य भवतं भवतमद्य नो नोऽद्य भवतं भवतमद्य नः ” इति घनपाठे नोऽद्येति विलोमे अकारलोपो विहितः । इदं वाक्यं “ धातारातिरित्यादि ” (तै.प्रा.11-3) सूत्रविहितोर्ख्यसंज्ञिताकारलोपाभाव(अलोप)प्रकरणस्थे “ विष्णोःक्रमोसि ” इति प्रपाठके “ समितऽ सङ्कल्पेथाम् ” (तै.सं.4-2-5) इत्यनुवाके पुनरुक्तम् । एतत्प्रकरणवशात् अकारलोपाभावेन-

(अलोपेन) भवितव्यम् । तथापि पुनरुक्तशास्त्रात् पूर्वमकारलोप-
प्रकरणाम्नानाच्च नोऽयेति विलोमे अकारलोपकार्यमेव सिद्धति,
मन्त्रानन्यत्वात् ।

(16) सहस्वेति अकारलोपप्रकरणस्थे “ सन्त्वा सिद्धामि ”
(तै.सं.1-6-1) इत्यनुवाके “ सहस्वारातीयतस्सहस्व पृतनाः ” इति
वाक्यमाम्नातमस्ति । अत्र “ सहस्वारातीयतोऽरातीयतस्सहस्व
सहस्वारातीयतः ” इति जटापाठे अरातीयतोऽरातीयत इति विलोम-
भागे अकारलोपो विहितः । इदं वाक्यं “ धातारातिरित्यादि ”
(तै.प्रा.11-3) सूत्रविहितोर्ख्यसंज्ञिताकारलोपाभावकार्यभाजि “ध्रुवासि
धरुणा ” (तै.सं.4-2-9) इत्यनुवाके पुनरुक्तम् । एतत्प्रकरणवशात्
अकारलोपाभावकार्ये वक्तव्येषि पुनरुक्तशास्त्रात् पूर्वमकारलोप-
प्रकरणाम्नानाच्च अरातीयतोऽरातीयत इति विलोमे अकारलोपकार्य-
मेव युक्तम् ।

ननु विष्णोरिति सप्तमप्रतीकग्रहणे सहस्वेति षोडशप्रतीक-
ग्रहणेषि अरातीयतः इति कार्यभावपदयोः भेदाभावात् किमर्थं प्रतीक-
ग्रहणद्वयमिति चेदुच्यते । “ अस्यरातीयत ” इति “ सहस्वारातीयत ”
इति वाक्यभेदात् प्रतीकग्रहणद्वयमिति भावः ।

अथ निर्देशानुसारं पुनरुक्तोदाहरणानि निरूप्यन्ते ।
यास्ते ये न प्राणमग्ने पवस्व

द्यौस्ते रक्षाचायुरग्ने नयैव ॥६४॥
द्युप्यप्यस्मिंश्चापिजश्च त्वमग्नेऽ

नैक्यश्चाकारोऽपि यःप्राणतः स्यात् ॥६५॥

अस्मिन् श्लोके यास्ते प्रभृति यःप्राणत इत्यन्तं त्रयोदश-
संख्याकानि प्रतीकग्रहणानि सन्ति । एतानि अकारलोपाभावप्रकरण-
स्थान्यपि अकारलोपप्रकरणेषु पुनरुक्तानि भवन्ति । पुनरुक्तप्रकरण-
स्य अकारलोपप्रकरणत्वेन अकारलोपकार्ये वक्तव्येषि पूर्वमेषां
ग्रहणानां अकारलोपाभावप्रकरणाम्नातत्वेन पुनरुक्तशास्त्रबलात्
अकारलोपाभाव एव (अलोप एव) वक्तव्यः । अस्मिन् श्लोके अनैक्य-
श्चाकार इत्युक्तत्वात् । ऐक्यं नाम अकारलोपः । तदभावः अनैक्यम् ।
अकारः लुप्तो न भवति । अर्थात् एकारपूर्वो वा ओकारपूर्वो वा अकारः
लोपाभावकार्यभागित्यर्थः । श्लोकेस्मिन् चकाराः अपिश्च पादपूरणा-
र्थाः । अथ क्रमेणोदाहरणानि स्वीक्रियन्ते विवरणाय । तद्यथा

(1) यास्ते इति “ धातारातिरित्यादि ” (तै.प्रा.11-3) सूत्र-
विहितोर्ख्यसंज्ञिकाकारलोपाभावप्रकरणस्थे “ ध्रुवासि धरुणा ”

(तै.सं.4-2-9) इत्यनुवाके “ यास्ते अग्ने सूर्ये रुचः ” इति मन्त्रः आम्नातः। तत्र “ ते अग्ने अग्ने ते ते अग्ने सूर्ये सूर्ये अग्ने ते ते अग्ने सूर्ये ” इति घनपाठे “ ते अग्ने अग्ने ” इत्यनुलोमविलोमयोः अकारस्य लोपाभावकार्यं प्राप्तम्। अयं मन्त्रः अकारलोपप्रकरणस्थे “ वयो वा अग्निर्यदग्निचित् ” (तै.सं.5-7-6) इत्यनुवाके पुनरुक्तः। पुनरुक्त-प्रकरणवशात् अकारलोपकार्यं वक्तव्येषि पुनरुक्तशास्त्रवशात् पूर्व-मकारलोपाभाव(अलोप)प्रकरणाम्नानाच्च अकारलोपाभावकार्यमेव वक्तव्यम्। तेन अकारलोपप्रकरणेषि “ ते अग्ने अग्ने ” इत्यनुलोमविलोमयोः अकारलोपाभावकार्यमेव सिद्ध्यति, मन्त्रान्यत्वाभावात्।

(2) येनेति “ धातारातिरित्यादि ” (तै.प्रा.11-3) सूत्रविहित-विह्व्यसंज्ञिताकारलोपाभावप्रकरणस्थे “ अग्निं युनज्जिम् ” (तै.सं.5-7-13) इत्यनुवाके “ येना सहस्रं वहसि येनाग्ने सर्ववेदसम् ” इति मन्त्रः आम्नातः। अत्र “ येनाग्ने अग्ने येन येनाग्ने सर्ववेदसऽसर्ववेदसमग्ने येन येनाग्ने सर्ववेदसम् ” इति घनपाठे “ अग्ने अग्ने ” इति विलोमे एकारपूर्वकस्य अकारस्य विह्व्यसंज्ञावशात् लोपाभावः(अलोपः)-विहितः। अयं च मन्त्रः अकारलोपप्रकरणस्थे “ यदाकूतात्समसुखोत् ” (तै.सं.5-7-7) इत्यनुवाके पुनरुक्तः। अकारलोपप्रकरणवशात्

अकारलोपे वक्तव्येषि पुनरुक्तशास्त्ररीत्या पूर्वमकारलोपाभाव(अलोप)प्रकरणाम्नानाच्च अकारलोपाभावकार्यमेव वक्तुं युक्तम्। तेन अत्रापि “अग्ने अग्ने” इति विलोमे अकारलोपाभावः सिद्ध्यति, मन्त्रान्यत्वाभावात्।

(3) प्राणमिति “ धातारातिरित्यादि ” (तै.प्रा.11-3) सूत्रविहिताकारलोपाभावकार्यभाजि “ ध्रुवक्षितिः ” (तै.सं.4-3-4) इत्यनुवाके “ प्राणं मे पाह्यपानम् ” इति वाक्यमाम्नातमस्ति। अत्र “अपानं मे मे अपानमपानं मे पाहि पाहि मे अपानमपानं मे पाहीति” घनपाठे “ मे अपानमिति ” विलोमे एकारपूर्वकस्याकारस्य लोपाभावकार्यं विहितमस्ति। इदं वाक्यमकारलोपप्रकरणस्थे “ इन्द्राग्नी अव्यथमानाम् ” (तै.सं.4-3-6) “ भूयस्कृदसि ” (तै.सं.4-4-7) इत्यनुवाकद्वये पुनरुक्तम्। अकारलोपप्रकरणवशात् अनुवाकद्वये अकारलोपकार्यं वक्तव्येषि पुनरुक्तशास्त्रात् पूर्वमकारलोपाभावप्रकरणाम्नानाच्च “ मे अपानमिति ” विलोमे अकारलोपाभावकार्यमेव युक्तम्।

(4) अग्ने पवस्वेति “ धातारातिरित्यादि ” (तै.प्रा.11-3) सूत्रविहिताकारलोपाभावकार्यभागनुवाकेषु “ उप प्रयन्तो अध्वरम् ”

(तै.सं.1-5-5) इत्यनुवाके “ अग्ने पवस्व स्वपा अस्मे वर्चः” इति मन्त्रः आम्नातः। अत्र “ स्वपा अस्मे अस्मे स्वपास्स्वपा अस्मे वर्चो वर्चो अस्मे स्वपास्स्वपा अस्मे वर्चः” इति घनपाठे “ वर्चो अस्मे अस्मे ” इति विलोमे अकारलोपाभावकार्यं विहितम्। अयं मन्त्रः अकारलोपप्रकरणस्थे “ अगन्म सुवस्सुवरगन्म ” (तै.सं.1-6-6) इत्यनुनाके पुनरुक्तः। “ वर्चो अस्मे अस्मे ” इति विलोमे अकारलोप-प्रकरणवशात् अकारलोपकार्यं वक्तव्येषि पुनरुक्तशास्त्रवशात् पूर्व-मकारलोपाभावप्रकरणाम्नानाच्च अकारलोपाभावकार्यमेव युक्तं, मन्त्रान्वयत्वात्।

(5) द्यौस्त इति उख्यसंज्ञयाकारलोपाभावप्रकरणस्थे “ इमाम-गृभ्णन् ” (तै.सं.4-1-2) इत्यनुवाके “ द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी सधस्थ-मात्मान्तरिक्षं समुद्रः ” इति वाक्यमाम्नातम्। अत्र “ अन्तरिक्षं समुद्रस्समुद्रो अन्तरिक्षमन्तरिक्षं समुद्रः ” इति विलोमपाठे ओकार-पूर्वकस्याकारस्य लोपाभावकार्यं विहितमस्ति। इदं वाक्यमकारलोप-प्रकरणस्थे “ द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी ” (तै.सं.5-7-25) इत्यनुवाके पुनरुक्तम्। अस्य अकारलोपप्रकरणत्वात् अकारलोपकार्यं वक्तव्येषि

पुनरुक्तशास्त्रात् पूर्वमकारलोपाभावप्रकरणसमाम्नानाच्च समुद्रो अन्तरिक्षमिति विलोमे अकारलोपाभावकार्यमेव युक्तम्।

(6) रक्षेति “ धातारातिरित्यादि ” (तै.प्रा.11-3) सूत्रविहिता-कारलोपाभावकार्य(अलोपकार्य)भागनुवाकेषु “ द्रापे अन्धस ” इति (तै.सं.4-5-10) इति रुद्राध्यायानुवाके “ रक्षा च नो अधि च देव ब्रूहि” इति वाक्यमाम्नातम्। अत्र “ नो अध्यधि नो नो अधि च चाधि नो नो अधि च ” इति घनपाठे “ नो अधि ” इत्यत्र ओकारपूर्वक-स्याकारस्य लोपाभावकार्यं विहितम्। इदं च वाक्यम् अकारलोप-प्रकरणस्थे “ ये ते पन्थानः ” (तै.सं.7-5-24) इत्यनुवाके पुनरुक्तम्। एतत्प्रकरणवशात् अकारलोपकार्यं वक्तव्येषि पुनरुक्तशास्त्रात् पूर्व-मकारलोपाभावप्रकरणाम्नानाच्च “ नो अधि ” इत्यत्र लोपाभावकार्यमेव युक्तम्।

(7) आयुरिति “ धातारातिरित्यादि ” (तै.प्रा.11-3) सूत्रविहितवाजपेयसंज्ञके अकारलोपाभावप्रकरणस्थे “ क्षत्रस्योल्वमसि ” (तै.सं.1-7-8) इत्यनुवाके “ आयुर्यज्ञेन कल्पतामपानः ” इति वाक्यमाम्नातम्। अत्र “ कल्पतामपानो अपानःकल्पतां कल्पतामपानः ” इति जटापाठे “ अपानो अपानः ” इति विलोमे अकारलोपाभावकार्यं

विहितम् । एतद्वाक्यस्य अकारलोपप्रकरणस्थे “ गर्भाश्च मे ” (तै.सं.4-7-10) इत्यनुवाके पुनरुक्तत्वात् प्रकृताकारलोपप्रकरणवशात् अकारलोपेन भाव्यम् । तथापि पुनरुक्तशास्त्रानुसारं पूर्वमकारलोपाभाव-(अलोप)प्रकरणसमाप्नानादत्रापि “ अपानो अपानः ” इति विलोमे अकारलोपाभावकार्यमेव युक्तम् ।

(8) अग्नेनयेति याज्यानुवाकेषु “ उभा वा मिन्द्राग्नी ” (तै.सं.1-1-14) इत्यनुवाके “ अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि ” इति वाक्यम् आप्नातम् । अत्र “ राये अस्मान् ” इत्यत्र याज्यासंज्ञाबलात् एकारपूर्वकस्य अकारस्य लोपाभावकार्यं विहितमस्ति । अस्य वाक्यस्य दाक्षिणकाण्डे अकारलोपप्रकरणस्थे “ उदुत्यं जातवेदसं ” (तै.सं.1-4-43) इत्यनुवाके पुनरुक्तत्वात् एतत्प्रकरणानुसारम् अकारलोपे वक्तव्येषि पुनरुक्तशास्त्रवशात् पूर्वमकारलोपाभावप्रकरणे समाप्नानाच्च “ राये अस्मान् ” इत्यत्र अकारलोपाभावकार्यमेव युक्तं, मन्त्रानन्यत्वात् ।

ननु अकारलोपप्रकरणस्थे “ उदुत्यं जातवेदसम् ” इत्यनुवाके “ राये अस्मान् ” इत्यत्र राये शब्दपूर्वकस्याकारस्य अकारलोपविध्यपवादेन “ रायेसइन्द्रः पूर्वश्वाकारपरे ” (तै.प्रा.11-9) इति सूत्रेणैव

अकारलोपाभावकार्ये सिद्धे सति पुनरुक्तशास्त्रात् अकारलोपाभावकार्यविधानमयुक्तमिति चेत्त्र । “ रायेसइन्द्रः पूर्वश्वाकारपरे ” (तै.प्रा.11-9) इति सूत्रस्थचकारः पूर्वसूत्रात् अस्मान् ग्रहणमन्वादिशति । अकारपरे इति सूत्रांशेन अस्मानित्यस्य अकारपरकत्वमित्यर्थलभो भवति । प्रकृते “ राये अस्मानिति ” लक्ष्ये अस्मानित्यस्य अकारपरकत्वं नास्ति । अतः “ राये अस्मान् विश्वानि ” इत्यत्र “ रायेसइन्द्रः पूर्वः ” इति सूत्रस्य प्रवृत्तिरेव नास्ति । अतः पुनरुक्तशास्त्रवशादेव “ राये अस्मान् ” इत्यत्र अकारलोपाभावकार्यं सिद्ध्यतीति भावः ।

(9) दधीति याज्यासंज्ञिताकारलोपाभावप्रकरणस्थे “ वैश्वानरो न ऊत्या ” (तै.सं.1-5-11) इत्यनुवाके “ दधिक्रावणो अकारिषिमिति ” मन्त्रः आप्नातः । याज्यासंज्ञावशात् अत्र ओकारपूर्वकस्याकारस्य लोपाभावकार्यं विहितमस्ति । अयं मन्त्रः अकारलोपप्रकरणस्थे “ अम्बे अम्बालि ” (तै.सं.7-4-19) इत्यनुवाके पुनरुक्तः । अस्य प्रकरणस्य अकारलोपसम्बन्धित्वात् अकारलोपकार्ये वक्तव्येषि पुनरुक्तशास्त्रात् पूर्वमकारलोपाभावप्रकरणे समाप्नानाच्च अत्रापि अकारलोपाभावकार्यमेव युक्तं, मन्त्रानन्यत्वात् ।

(10) अस्मिन्निति “ धातारातिरित्यादि ” (तै.प्रा.11-3) सूत्र-विहितविह्व्यसंज्ञिताकारलोपाभावप्रकरणस्थे “ अग्निं युनज्जिम् ” (तै.सं.4-7-1) इत्यनुवाके “ अस्मिन् सधस्थे अध्युत्तरस्मिन् ” इति वाक्यमाम्नातम् । अत्र “ अस्मिन् सधस्थे सधस्थे अस्मिन्नस्मिन् सधस्थे अध्यधि सधस्थे अस्मिन्नस्मिन् सधस्थे अधि ” इति घनपाठे “सधस्थे अस्मिन्” इति विलोमे एकारपूर्वकस्य अस्मिन् पदादिगतस्य अकारस्य लोपाभावकार्यं विहितमस्ति । इदं वाक्यं अकारलोपप्रकरणस्थे “ यदाकूतात् ” (तै.सं.5-7-7) इत्यनुवाके पुनरुक्तम् । अस्मिन्निति पदस्यैवात्र कार्यभात्तवेन गृहीतत्वात् एतत्प्रकरणवशादत्र अकारलोपात्मके कार्ये वक्तव्येष्वि पुनरुक्तशास्त्रवशात् पूर्वमकारलोपाभावकार्यभागनुवाके समाम्नातत्वाच्च अकारलोपाभावकार्यमेव युक्तम् ।

(11) अपिज इति वाजपेयसंज्ञया प्राप्ताकारलोपाभावप्रकरणस्थे “ क्षत्रस्योल्बमसि ” (तै.सं.1-7-9) इत्यनुवाके “ वाजश्व प्रसवश्वापिजश्व ” इति वाक्यमाम्नातम् । अत्र “ चापिजो अपिजश्व चापिजश्व चापिजश्व चापिजश्व ” इति घनपाठे “ चापिजो अपिजः ” इति विलोमे अकारलोपाभावकार्यं विहितमस्ति । इदं च वाक्यमकारलोपप्रकरणस्थे “ एका च मे ” (तै.सं.4-7-11) इत्यनुवाके पुनरुक्तम्

। एतत्प्रकरणवशादकारलोपे वक्तव्येष्वि पुनरुक्तशास्त्रवशात् पूर्वमकारलोपाभावप्रकरणाम्नानाच्च “ चापिजो अपिजः ” इति विलोमे अकारलोपाभावकार्यमेव युक्तम् ।

(12) त्वमग्ने इति याज्यासंज्ञितानुवाकेषु “ उभा वा मिन्द्राग्नी ” (तै.सं.1-1-14) इत्यनुवाके “ त्वमग्ने ब्रतपा असि देवः ” इति मन्त्रः आम्नातः । अत्र “ त्वमग्ने अग्ने त्वन्त्वमग्ने ब्रतपा ब्रतपा अग्ने त्वन्त्वमग्ने ब्रतपाः ” इति घनपाठे “ अग्ने अग्ने ” इति विलोमे एकारपूर्वकस्य अकारस्य लोपाभावकार्यं विहितम् । अयं मन्त्रः अकारलोपप्रकरणस्थे “ दैवीं धियम् ” (तै.सं.1-2-2) इत्यनुवाके पुनरुक्तः । “ अग्ने अग्ने ” इति विलोमे पुनरुक्तप्रकरणवशात् अकारलोपे वक्तव्येष्वि पुनरुक्तशास्त्रात् पूर्वमकारलोपाभावप्रकरणाम्नानाच्च अकारलोपाभावकार्यमेव युक्तं, मन्त्रानन्यत्वात् ।

(13) यः प्राणत इति “ धातारातिरित्यादि ” (तै.प्रा.11-3) सूत्रविहितोरव्यसंज्ञितानुवाकेषु “ ऊर्ध्वा अस्य समिधो भवन्ति ” (तै.सं.4-1-8) इत्यनुवाके “ यः प्राणतो निमिषतः ” इत्यादि मन्त्रः आम्नातः । अत्र “ य ईशो अस्य द्विपदः ” इति मन्त्रभागे “ ईशो अस्यास्येश ईशो अस्य द्विपदो द्विपदो अस्येश ईशो अस्य द्विपदः ” इति

घनपाठे एकारपूर्वकस्य ओकारपूर्वकस्य अकारस्य लोपाभावकार्यं विहितमस्ति । अयं कृत्स्नमन्त्रः अकारलोपप्रकरणस्थे “ यःप्राणतो निमिषतः ” (तै.सं.7-5-16) इत्यनुवाके पुनरुक्तः । एकलोपप्रकरणवशात् अकारलोपकार्ये वक्तव्येषु पुनरुक्तशास्त्रात् पूर्वमकारलोपाभावप्रकरणाम्नानाच्च अकारलोपाभावकार्यमेव वक्तव्यम् । तेन अत्रापि “ईशो अस्येति, द्विपदो अस्य ” इत्युभयत्रापि अकारलोपाभावकार्यसिद्धिः बोध्या ।

अथ इतिशब्दोत्तरतया श्लोकद्वयोक्तपुनरुक्तोदाहरणानि क्रमेणोच्यन्ते । “ आयुर्वर्च ” इति “ ता अस्य ” इति श्लोकद्वयोक्तप्रतीकग्रहणानि त्रिंशत्सङ्ख्याकानि सन्ति । “ आयुर्वर्च ” इति प्रथमश्लोके आयुराद्यग्निमित्यन्तं षोडशग्रहणानि । “ ता अस्येति ” द्वितीयश्लोके “ता अस्याशमन्” इत्यादि त्वमग्ने इत्यानि चतुर्दशसङ्ख्याकानि । आहत्य त्रिंशत्सङ्ख्याकानीत्यर्थः । इमान्युदाहृतप्रतीकग्रहणानि अकारलोपाभाव(अलोप)प्रकरणाम्नातान्यपि अकारलोपप्रकरणेषु इतिपरतया पुनरुक्तानि । पुनरुक्तप्रकरणवशात् अकारलोपे वक्तव्येषु पुनरुक्तशास्त्रात् पूर्वमकारलोपाभावप्रकरणाम्नानाच्च अकारलोपाभाव-(अलोप)कार्ययुक्तान्येव पठनीयानीति भावः ।

ननु यथा “ यास्ते ” इति 32 द्वात्रिंशश्लोकोक्तप्रतीकग्रहणानि अकारलोपाभावप्रकरणस्थानि तथा 33,34, श्लोकद्वयोक्तप्रतीकग्रहणान्यपि अकारलोपाभावप्रकरणस्थान्येव । इमानि सर्वाण्यपि अकारलोपप्रकरणेष्वेव पुनरुक्तानि भवन्तीति को विशेष इति चेदुच्यते । 33,34 श्लोकद्वयोक्तप्रतीकग्रहणानाम् अकारलोपप्रकरणेषु इतिपरतया पुनरुक्तत्वं 32 श्लोकोक्तप्रतीकग्रहणानामकारलोपप्रकरणेषु पुनरुक्तौ इतिपरत्वाभाव इति भेदो बोध्यः ।

अथ क्रमेणोदाहियन्ते ।

आयुर्वर्चस्सन्त्वमग्ने तनूपाः

ज्योतिष्मन्तं मानुषीभ्यो विधेम ॥६६॥

त्वामारण्यं पावकोऽग्ने जनिष्वा

गत्याधर्वा सीद चाग्निं त्वलोपः ॥६७॥

(1)आयुरिति “ धातारातिरित्यादि ” (तै.प्रा.11-3) सूत्रविहिताकारलोपाभावकार्यभाक्षवनुवाकेषु “ उप प्रयन्तो अध्वरम् ” (तै.सं.1-5-5) इत्यनुवाके “ आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे देहि ” इति वाक्यमाम्नातमस्ति । अत्र “ आयुर्दा अग्ने अग्ने आयुर्दा आयुर्दा अग्नेऽस्यस्यग्न आयुर्दा आयुर्दा अग्नेऽसि ” इति घनपाठे “ अग्ने अग्ने ”

इति विलोमे एकारपूर्वकस्याकारस्य लोपाभावकार्यं विहितम् । एतद्वाक्यं अकारलोपप्रकरणस्थे “ अयज्ञो वा एषः ” (तै.सं.1-5-7) इत्यनुवाके “ आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे देहीत्याह ” इति ब्राह्मणवाक्ये इतिपरतया पुनरुक्तम् । अत्र पुनरुक्तप्रकरणवशात् अकारलोपेन भाव्यम् । तथापि पुनरुक्तशास्त्रात् पूर्वमकारलोपाभावप्रकरणाम्नानाच्च अकारलोपाभावकार्यमेव युक्तम् । तेनात्रापि “ अग्ने अग्ने ” इति विलोमे अकारलोपाभावकार्यमेव सिद्ध्यति । अत्र अग्ने इति पदस्य ब्राह्मणवाक्यस्थस्य द्वितीयत्वेषि कार्यभाक्त्वं सिद्ध्यति । “ ऋचि ब्राह्मणवाक्येषु ह्यलं द्वित्रिपदादिकमिति ” शिक्षावचनस्य सत्वात् । न च आयर्दा इति पदस्य इङ्गित्वात् नानापदत्वं शब्द्यम् । “नानापदविज्ञमसङ्घाने” (तै.प्रा.1-48) इति सूत्रेण इङ्गित्यस्य असङ्घाने नानापदत्वेषि सङ्घाने एकपदत्वम् अर्थसिद्धमेव । प्रकृतौ द्वित्रिपदादिकमिति सङ्घाविषयत्वेन एकपदत्वात् अग्ने शब्दस्य द्वितीयत्वं भवति । तथापि पूर्वोक्तशिक्षावचनात् तस्य कार्यभाक्त्वमङ्गीकर्तव्यम् । एवमेव वर्चोदाः इत्युत्तरलक्ष्यविषयेषि समाधिर्बोध्यः ।

(2) वर्च इति “ धातारातिरित्यादि ” (तै.प्रा.11-3) सूत्रपरिणिताकारलोपाभाव(अलोप)कार्यविशिष्टानुवाकेषु “ उप प्रयन्तो

अध्वरम् ” (तै.सं.1-5-5) इत्यनुवाके “ वर्चोदा अग्नेऽसि वर्चो मे देहि ” इति वाक्यमाम्नातमस्ति । अत्र “ वर्चोदा अग्ने अग्ने वर्चोदा वर्चोदा अग्ने ” इति जटापाठे “ अग्ने अग्ने ” इति विलोमे अकारलोपाभावकार्यं विहितम् । इदं वाक्यम् अकारलोपप्रकरणस्थे “अयज्ञो वा एषः” (तै.सं.1-5-7) इत्यनुवाके “ वर्चोदा अग्नेऽसि वर्चो मे देहीत्याह ” इति ब्राह्मणवाक्ये इतिपरतया पुनरुक्तम् । एतत्प्रकरणवशात् अकारलोपे वक्तव्येषि पुनरुक्तशास्त्रात् पूर्वमकारलोपाभावप्रकरणाम्नानाच्च अकारलोपाभाव(अलोप) कार्यमेव वक्तव्यम् ।

(3) सन्त्वमग्ने “ धातारातिरित्यादि ” (तै.प्रा.11-3) सूत्रपरिणिताकारलोपाभाव(अलोप)कार्यभाक्षु अनुवाकेषु “ उप प्रयन्तो अध्वरं ” (तै.सं.1-5-5) इत्यनुवाके “ सन्त्वमग्ने सूर्यस्य वर्चसा ” इति वाक्यमाम्नातम् । अत्र “ त्वमग्ने अग्ने त्वन्त्वमग्ने सूर्यस्य सूर्यस्याग्ने त्वन्त्वमग्ने सूर्यस्य ” इति घनपाठे “ अग्ने अग्ने ” इति विलोमे अकारलोपाभावः(अलोपः) विहितः । इदं वाक्यमकारलोपप्रकरणस्थे “ अयज्ञो वा एषः ” (तै.सं.1-5-7) इत्यनुवाके “ सन्त्वमग्ने सूर्यस्य वर्चसागथा इत्याह ” इति ब्राह्मणवाक्ये इतिपरं सत् पुनरुक्तम् । एतत्प्रकरणवशात् “ अग्ने अग्ने ” इति विलोमे अकारलोपेन भाव्यम् ।

तथापि पुनरुक्तशास्त्रवशात् पूर्वमकारलोपाभावप्रकरणाम्नानाच्च “ अग्ने अग्ने ” इति विलोमे अकारलोपाभावकार्यमेव वक्तव्यम् । सन्त्वमग्ने इत्यत्र अग्ने पदस्य तृतीयत्वेषि “ ऋचि ब्राह्मणवाक्येषु ह्यलं द्वित्रिपदादिकमिति ” शिक्षावचनात् कार्यभात्तवं युक्तम् ।

(4) तनूपा इति “ धातारातिरित्यादि ” (तै.प्रा.11-3) सूत्र-परिगणिताकारलोपाभावकार्यभात्तवेन परिगणितानुवाकेषु “ उप प्रयन्तो अध्वरं ” (तै.सं.1-5-5) इत्यनुवाके “ तनूपा अग्नेऽसि तनुवं मे पाहि ” इति वाक्यमाम्नातम् । अत्राकारलोपाभावप्रकरणवशात् “तनूपा अग्ने अग्ने तनूपास्तनूपा अग्ने” इति जटापाठे “ अग्ने अग्ने ” इति विलोमे अकारलोपाभावकार्य विहितम् । इदं वाक्यमकारलोप-प्रकरणस्थे “ अयज्ञो वा एषः” (तै.सं.1-5-7) इत्यनुवाके “ तनूपा अग्नेऽसि तनुवं मे पाहीत्यह ” इति ब्राह्मणवाक्ये इतिपरतया पुनरुक्तम् । अकारलोपप्रकरणवशात् अत्र “ अग्ने अग्ने ” इति विलोमे अकारलोपे वक्तव्येषि पुनरुक्तशास्त्रात् पूर्वमकारलोपाभावप्रकरण-समाम्नानाच्च “ अग्ने अग्ने ” इति विलोमे अकारलोपाभावकार्यमेव युक्तम् । “ आयुर्दाः, वर्चोदाः, तनूपाः” इतीङ्गानामेकपदत्वं बोध्यम् । पूर्वमुपपादितं च न विस्मर्तव्यम् ।

(5) ज्योतिष्मन्तमिति “ धातारातिरित्यादि ” (तै.प्रा.11-3) सूत्र-विहितोरव्यसंज्ञिताकारलोपाभावप्रकरणस्थे “ देवस्य त्वा सवितुः” (तै.सं.4-1-3) इत्यनुवाके “ ज्योतिष्मन्तं त्वाग्ने सुप्रतीकमिति ” वाक्यमाम्नातम् । अत्र “ त्वाग्ने अग्ने त्वात्वाग्ने सुप्रतीकः सुप्रतीकमग्ने त्वात्वाग्ने सुप्रतीकम् ” इति घनपाठे “ अग्ने अग्ने ” इति विलोमे अकारलोपाभावकार्य विहितम् । इदं वाक्यम् अकारलोपप्रकरणस्थे “देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति खनति” (तै.सं.5-1-4) इत्यनुवाके “ज्योतिष्मन्तं त्वाग्ने सुप्रतीकमित्याह” इति ब्राह्मणवाक्ये इतिपरतया पुनरुक्तम् । पुनरुक्तप्रकरणवशात् अकारलोपे वक्तव्येषि पुनरुक्त-शास्त्रात् पूर्वमकारलोपाभावप्रकरणाम्नानाच्च “ अग्ने अग्ने ” इति विलोमे अकारलोपाभावकार्यमेव युक्तम् ।

(6) मानुषीभ्य इति “ धातारातिरित्यादि ” (तै.प्रा.11-3) सूत्र-विहिताकारलोपाभावविशिष्टानुवाकेषु उरव्यसंज्ञिते “ सन्ते वायुः” (तै.सं.4-1-4) इत्यनुवाके “शिवो भव प्रजाभ्यो मानुषीभ्यस्त्वमङ्गिरः” इति वाक्यमाम्नातम् । अत्र “ मानुषीभ्यस्त्वं त्वं मानुषीभ्यो मानुषीभ्यस्त्वमङ्गिरो अङ्गिरस्त्वं मानुषीभ्यो मानुषीभ्यस्त्वमङ्गिरः” इति घनपाठे “ अङ्गिरो अङ्गिरः” इति विलोमे अकारलोपाभावकार्य विहित-

मस्ति । इदं वाक्यम् अकारलोपप्रकरणस्थे “कूरमिव वा अस्या एतत्” (तै.सं.5-1-5) इत्यनुवाके “ मानुषीभ्यस्त्वमङ्गिर इत्याह ” इति ब्राह्मणवाक्यतया इतिपरं सत् पुनरुक्तम् । पुनरुक्तस्थलस्य अकारलोपप्रकरणत्वात् अकारलोपे वक्तव्येषि पुनरुक्तशास्त्रवशात् पूर्वमकारलोपाभावप्रकरणाम्नानाच्च “ अङ्गरो अङ्गिरः ” इति विलोमे अकारलोपाभावकार्यमेव वक्तव्यम् ।

ननु “ उख्येऽङ्गिर ” इति प्रकृतशिक्षायां 35 पञ्चत्रिंशश्लोके अङ्गिरोग्रहणस्य सत्वात् तत्राकारलोपविधानात् तेनात्र अकारलोपकार्यं कुतोन भवतीति चेन्न । “ उख्येऽङ्गिर ” इति 35 श्लोके अङ्गिरोग्रहणमस्ति । प्रकृते “ आयुर्वर्च ” इति श्लोके मानुषीभ्यः इति ग्रहणमस्ति । तेन “मानुषीभ्यस्त्वमङ्गिर” इति पदत्रयस्य विलोमपाठे अङ्गिरशब्दादिगतस्य अकारस्य लोपाभावकार्यमेव सिद्ध्यति । न तु लोपकार्यम् ।

ननु “ मानुषीभ्यस्त्वमङ्गिरः” (तै.सं.4-1-4) इति वाक्यस्थाङ्गिरशब्दगतस्याकारस्य लोपाभावः “ धातारातिरित्यादि ” (तै.प्रा.11-3) सूत्रोक्तोरव्यांशेन वा “ अरातिमस्य यज्ञस्य ” (तै.प्रा.11-17) इति सूत्रगताङ्गिरोग्रहणेन वा कर्तव्य इति प्रश्ने सति “ तत्र पूर्व ” न्यायेन

“धातारातिरिति” सूत्रगतोरव्यांशेनैव कर्तव्यः । इतोप्याधिकविचारः “उख्येऽङ्गिर” इति 35 श्लोकव्याख्याने द्रष्टव्यः ।

(7) विधेमेति “ धातारातिरित्यादि ” (तै.प्रा.11-3) सूत्रविहितविकर्षसंज्ञकेषु अकारलोपाभावकार्यभाक्ष्वनुवाकेषु “प्राचीमनु प्रदिशं” (तै.सं.4-6-5) इत्यनुवाके “ विधेम ते परमे जन्मनन्नम् ” इति वाक्यमाम्नातमस्ति । अत्र “ परमे जन्मन्नन्मन्परमे परमे जन्मनन्नम् अग्ने जन्मन्परमे परमे जन्मनन्नम् ” इति घनपाठे “ अग्ने अग्ने ” इति विलोमे अकारलोपाभावकार्यं विहितम् । इदं वाक्यं अकारलोपप्रकरणस्थे “प्राचीमनु प्रदिशं प्रेहि विद्वानित्याह” (तै.सं.5-4-7) इत्यनुवाके “विधेम ते परमे जन्मनन्नम् इति वैकङ्गतीमादधाति” इति ब्राह्मणवाक्यतया इतिपरं सत् पुनरुक्तम् । ब्राह्मणवाक्यस्य अकारलोपप्रकरणत्वात् “ अग्ने अग्ने ” इति विलोमे अकारलोपकार्ये वक्तव्येषि पुनरुक्तशास्त्रात् पूर्वं विकर्षसंज्ञकानुवाके अकारलोपाभावकार्यभाजिसमाम्नानाच्च अकारलोपाभावकार्यमेव सिद्ध्यति ।

(8) त्वामिति “ धातारातिरित्यादि ” (तै.प्रा.11-3) सूत्रविहितोरव्यसंज्ञिताकारलोपाभावकार्ययुक्ते “ देवस्य त्वा सवितुः” (तै.सं.4-1-3) इत्यनुवाके “ त्वामग्ने पुष्करादधि ” इति वाक्यमाम्नातम् । अत्र

“त्वामग्ने अग्ने त्वान्त्वामग्ने” इति जटायाम् “अग्ने अग्ने ” इति विलोमे अकारलोपाभावकार्यं विहितमस्ति । इदं वाक्यम् अकारलोपप्रकरणस्थे “ देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति खनति ” (तै.सं.5-1-4) इत्यनुवाके “ त्वामग्ने पुष्करादधीत्याह ” इति ब्राह्मणवाक्ये इतिपरतया पुनरुक्तम् । ब्राह्मणवाक्यस्य अकारलोपप्रकरणत्वात् “ अग्ने अग्ने ” इति विलोमे अकारलोपे कर्तव्येषि पुनरुक्तशास्त्रात् पूर्वमकारलोपाभावप्रकरणाम्नानाच्च अत्रापि अकारलोपाभावकार्यमेव सिध्यति ।

(9) आरण्यमिति उरव्यसंज्ञया प्राप्ताकारलोपाभावप्रकरणस्थे “आदित्यं गर्भं” (तै.सं.4-2-10) इत्यनुवाके “ गवयमारण्यमनु ते दिशामीति ” वाक्यमाम्नातम् । अत्र “ आरण्यमन्वन्वारण्यमारण्यमनु ते ते अन्वारण्यमारण्यमनु ते ” इति घनपाठे “ ते अन्वारण्यमिति ” विलोमे अकारलोपाभावकार्यं विहितम् । इदं वाक्यम् अकारलोपप्रकरणस्थे “ एषां वा एतलोकानाम् ” (तै.सं.5-2-9) इत्यनुवाके “गवयमारण्यमनु ते दिशामीत्याह” इति ब्राह्मणवाक्ये इतिपरतया पुनरुक्तम् । ब्राह्मणवाक्यस्य अकारलोपप्रकरणस्थत्वात् “ ते अन्वारण्यमिति ” विलोमे अकारलोपे वक्तव्येषि पुनरुक्तशास्त्रात् पूर्वमकारलोपाभावप्रकरणाम्नानाच्च अकारलोपाभावकार्यमेव युक्तम् ।

ननु “ गवयमारण्यमनु ते दिशामि ” इत्यत्र “ आरण्यम् अनु ते ” इति त्रयाणां पदानां विलोमपाठे ते इत्येकारानन्तरम् अनुशब्दस्य सत्वात् तयोः विलोमसन्धौ “ यवनहपरस्वरपरेषु ” (तै.प्रा.12-4) इति सूत्रेण स्वरपरकनकारस्य एकारौकारपूर्वकस्य अकारस्य लोपविधायकेन लोपकार्यं कुतो न भवति ? “ यवनहपरस्वरपरेषु ” (तै.प्रा.12-4) इति सूत्रस्य अकारलोपाभावस्थलेष्वेव प्रवृत्तेः शास्त्रविहितत्वादिति चेन्न । “ ते, अनुआरण्यम् ” इति पदत्रयस्य विलोमे “ इवर्णोकारौ यवकारौ ” (तै.प्रा.10-15) इति पूर्वसूत्रेण उकारस्य आकारपरकत्वेन प्रथमं वकारादेशे अन्वारण्यमिति जाते ततः ते इत्येकारपूर्वकस्य अकारस्य “ लुप्यते त्वकार एकारओकारपूर्वः ” (तै.प्रा.11-1) इति सूत्रेण लोपकार्यं पश्चाद्भावि । “ तत्र पूर्वं पूर्वमिति ” (तै.प्रा.5-3) परिभाषणात् ते+अन्वारण्यमिति दशायां “ यवनहेति ” (तै.प्रा.12-4) सूत्रस्य प्रवृत्तिरेव नास्ति । नकारस्य स्वरपरकत्वाभात् वकारपरकत्वाच्च । एवं स्थिते अकारलोपशङ्कायाः अवकाशो नास्तीत्यर्थः । विषयेस्मिन्

श्लो ॥ अनुशब्द उकारस्य यदि वस्याज्जटादिषु ।

लुप्ताकारस्संहितायां विनाकारो न लुप्यते ॥

इति शिक्षाश्लोकः प्रमाणम् । अस्यायमर्थः । यस्मिन् लक्ष्ये संहितायामनुशब्दगतस्य अकारस्य लोपः यदि भवति तस्मिन्नेव लक्ष्ये जटाधनसन्धिषु तस्यैवानुशब्दगतस्य उकारस्य वकारादेशेषपि अकारलोपो भवत्येव । तत्र संहितायाम् अनुशब्दगताकारलोपस्य दृष्ट्वात् उपलक्षणविधया तस्यैवाकारस्य विलोमे लोपशास्त्राप्रवृत्तावपि अकारलोपः भवत्येवेति भावः । अत्र “ अनु गावोऽनु भगः कनीनाम् ” इत्यादिकमुदाहरणम् । इदं वाक्यं “ धातारातिरित्यादि ” (तै.प्रा.11-3) सूत्रविहितमहापृष्ठ्यसंज्ञिताकारलोपाभावकार्यभाजि “ यदक्रन्दः प्रथमं ” (तै.सं.4-6-7) इत्यनुवाके समान्नातमस्ति । गावोऽनु इत्यत्र गावोशब्दपूर्वकानुशब्दस्थाकारस्य ओकारपूर्वकस्य “धातारातित्यादि” (तै.प्रा.11-3) सूत्रेण लोपाभावकार्यप्रसक्तावपि “ धातारातिरिति ” सूत्रस्य “ यवनह ” (तै.प्रा.12-4) इत्यपवादसूत्रेण अकारलोपकार्यविहितमस्ति । एवं स्थिते गावोऽनु इत्यत्र ओकारपूर्वकस्याकारस्य संहितायां “ यवनहेति ” (तै.प्रा.12-4) शास्त्रेण अकारलोपकार्यप्राप्तम् । अयं संहितायां लुप्ताकारसन्धिरित्युच्यते । तयोरेव “गावोऽनु” इति पदयोः “ गावोऽन्वनु गावो गावोऽनु ” इति विलोमेष्ठि लुप्ताकारसन्धिरित्युच्यते । गावोऽनु इति संहितायां

लुप्ताकारत्वात् “ गावोऽन्वनु ” इति विलोमे यद्यपि अकारलोपः “यवनह” (तै.प्रा.12-4) इति शास्त्रेण विहितो न भवति । कुतः ? नकारस्य स्वरपरकत्वाभावात् । तथापि संहितायाम् अकारलोपो दृष्ट्वा इति उपलक्षणविधया तस्यैव विलोमेष्ठि अकारलोपः सिध्यत्येव । तादृशसन्धिं विना अनुगाव इत्यत्र अनुशब्दपूर्वकगावोशब्दपरकयोः “अनु गावो” इति द्वयोः पदयोः “ अनु गावो गावो अन्वनु गावः ” इति विलोमे अकारलोपो न भवति । श्लोके “ विनाकारो न लुप्यते ” इत्युक्तत्वात् । संहितायां गावो पूर्वकानुशब्दगताकारस्यैव दृष्टलोपत्वात् अनुपूर्वकगावोशब्दपरत्वे अनु इत्यत्र संहितायाम् अकारलोपस्य अश्रुतत्वात् अनयोर्विलोमे अकारलोपाभाव एव । यवनहेति शास्त्रस्य अत्राप्रवृत्तत्वात् नकारस्य स्वरपरकत्वाभावात् वकारपरकत्वाच्च । इममेवार्थं स्पष्ट्यत्ययं शिक्षाश्लोकः ।

श्लो ॥ । अन्वित्यस्य यथा लोपः संहितायां तथैव हि ।

जटायामपि तस्यैव लोपोन्यस्य तु न क्वचिदिति ॥

एवमेव “ ते अन्वारण्यमिति ” विलोमे अनुशब्दगतोकारस्य कृतवकारादेशत्वे सति तत्रस्थनकारस्य स्वरपरकत्वाभावात् “यवनह” (तै.प्रा.12-4) इति सूत्राप्रवृत्तौ अकारलोपो न भवति । किन्तु अकार-

लोपाभावप्रकरणपाठवशात् अकारलोपाभाव एव । अत्र “ गावोऽनुभग ” इत्यत्रेव संहितायामनुशब्दगतस्याकारस्य लोपो न दृष्टः । संहितायां तादृशसन्निवेशाभावात् । केवलं विलोमे एव ते इत्येकारात्परत्वेन अनुशब्दः दृष्टः । अन्वारण्यमित्यत्र अनुशब्दगतस्य नकारस्य स्वरपरकत्वाभावात् “ यवनह ” (तै.प्रा.12-4) इति शास्त्रप्रवृत्तिरेव नास्ति । ते अन्वारण्यमिति विलोमपाठः श्लो ॥ । अनुशब्द उकारस्य यदि वस्याज्जटादिषु ।

लुप्ताकारस्संहितायां विनाकारो न लुप्यते ॥

इति शिक्षाश्लोकस्य लक्ष्यं न भवितुमर्हति । अतः ते+अन्वारण्यमिति विलोमे अकारस्य लोपाभावकार्यमेव सिद्धतीति भावः ।

(10) पावक इति “ धातारातिरित्यादि ” (तै.प्रा.11-3) सूत्र-विहितविकर्षसंज्ञके अकारलोपाभावप्रकरणस्थे “ अश्मन्नूर्जम् ” (तै.सं.4-6-1) इत्यनुवाके “ पावको अस्मभ्यश्च शिवो भवेति ” वाक्यमान्नातमस्ति । अत्र “ पावको अस्मभ्यमस्मभ्यं पावकः पावको अस्मभ्यश्च शिवशिश्वो अस्मभ्यं पावकः पावको अस्मभ्यश्च शिवः ” इति घनपाठे ओकारपूर्वकस्य अकारस्य लोपाभाव(अलोप)कार्य

विहितमस्ति । इदं वाक्यम् अकारलोपप्रकरणस्थे “ अश्मन्नूर्जमिति परिषिद्धति ” (तै.सं.5-4-4) इत्यनुवाके “ पावको अस्मभ्यश्च शिवो भवेत्याह ” इति ब्राह्मणवाक्ये इतिपरं सत् पुनरुक्तम् । ब्राह्मणवाक्यस्य अकारलोपप्रकरणत्वात् अकारलोपे वक्तव्येषि पुनरुक्तशास्त्रात् पूर्वमकारलोपाभावप्रकरणान्नानाच्च “ पावको अस्मभ्यम् ” इत्यत्र अकारलोपाभावकार्यमेव युक्तम् ।

(11) अग्रे इति उरव्यसंज्ञया विहिताकारलोपाभावप्रकरणस्थे “विष्णोःक्रमोऽस्यभिमातिहा” (तै.सं.4-2-1) इत्यनुवाके “ अग्रे बृहन्नुषसामूर्ध्वो अस्थादिति ” वाक्यमान्नातम् । अत्र “ अग्रे बृहन् बृहन्नये अग्रे बृहन्नुषसामुषसां बृहन्नये अग्रे बृहन्नुषसाम् ” इति घनपाठे “ अग्रे अग्रे ” इति विलोमे अकारलोपाभाव(अलोप)कार्य विहितम् । इदं वाक्यम् अकारलोपप्रकरणस्थे “ विष्णुमुखा वै देवाश्छन्दोभिः ” (तै.सं.5-2-1) इत्यनुवाके “ अग्रे बृहन्नुषसामूर्ध्वो अस्थादित्याह ” इति ब्राह्मणवाक्ये इतिपरतया पुनरुक्तम् । अकारलोपप्रकरणवशात् “अग्रे अग्रे” इति विलोमे अकारलोपे प्राप्तेषि पुनरुक्तशास्त्रानुसारं पूर्वमकारलोपाभावप्रकरणे समान्नानाच्च अकारलोपाभावकार्यमेव युक्तम् ।

(12) जनिष्वेति उख्यसंज्ञया विहिताकारलोपाभावप्रकरणस्थे “देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे” (तै.सं.4-1-3) इत्यनुवाके “ जनिष्वा हि जेन्यो अग्रे अहामिति ” वाक्यं समान्नातम् । अत्र “ जेन्यो अग्रे अग्रे जेन्यो जेन्यो अग्रे अहामहामग्रे जेन्यो जेन्यो अग्रे अहाम् ” इति घनपाठे “ अग्रे अग्रे , अग्रे अहाम् ” इत्युभयत्रापि अकारलोपाभावः प्राप्तः । इदं वाक्यमकारलोपप्रकरणस्थे “ देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति खनति ” (तै.सं.5-1-4) इत्यनुवाके “ जनिष्वा हि जेन्यो अग्रे अहामित्याह ” इति ब्राह्मणवाक्ये इतिपरतया पुनरुक्तम् । ब्राह्मणवाक्यस्य अकारलोपप्रकरणस्थत्वात् “ अग्रे अग्रे, अग्रे अहाम् ” इत्युभयत्रापि एकारपूर्वकस्याकारस्य लोपकार्ये वक्तव्येषि पुनरुक्तशास्त्रात् पूर्वमकारलोपाभावप्रकरणान्नानाच्च अकारलोपाभावकार्यमेव युक्तम् ।

(13) आगत्येति उख्यसंज्ञया विहिताकारलोपाभावप्रकरणस्थे “ इमामगृभ्णन् ” (तै.सं.4-1-2) इत्यनुवाके “ आगत्य वाज्यध्वन-स्सर्वा मृधो विधूनुते ” इति वाक्यमान्नातम् । अत्र “ आगत्य वाजी वाज्यागत्यागत्य वाज्यध्वनो अध्वनो वाज्यागत्यागत्य वाज्यध्वनः ” इति घनपाठे “ अध्वनो अध्वनः ” इति विलोमे अकारलोपाभावः प्राप्तः । इदं वाक्यम् अकारलोपप्रकरणस्थे “ व्यृद्धं वा एतत् ” (तै.सं.5-

1-2) इत्यनुवाके “ आगत्य वाज्यध्वन आक्रम्य वाजिन् पृथिवी-मित्याह ” इति ब्राह्मणवाक्ये इतिशब्दपरतया पुनरुक्तम् । एतत्प्रकरणात् विलोमे अकारलोपे वक्तव्येषि पुनरुक्तशास्त्रात् पूर्वमकारलोपाभावप्रकरणान्नानाच्च “ अध्वनो अध्वनः ” इति अकालोपाभाव एव वक्तव्यः ।

(14) अथर्वेति उख्यसंज्ञया विहिताकारलोपाभावप्रकरणस्थे “देवस्य त्वा सवितुः” (तै.सं.4-1-3) इत्यनुवाके “ अथर्वा त्वा प्रथमो निरमन्थदग्ने ” इति वाक्यमान्नातम् । अत्र “ निरमन्थदमन्थन्निर्णिर्मन्थदग्ने अग्ने अमन्थन्निर्णिर्मन्थदग्ने ” इति घनपाठे “ अग्ने अग्ने अमन्थदिति ” विलोमे अकारलोपाभावकार्यं विहितम् । इदं च वाक्यम् अकारलोपप्रकरणस्थे “देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति खनति” (तै.सं.5-1-4) इत्यनुवाके “ अथर्वा त्वा प्रथमो निरमन्थदग्न इत्याह ” इति ब्राह्मणवाक्ये इतिपरतया पुनरुक्तम् । ब्राह्मणवाक्यस्य अकारलोपप्रकरणत्वात् विलोमे अकारलोपे वक्तव्येषि पुनरुक्तशास्त्रात् पूर्वमकारलोपाभावप्रकरणे समान्नानाच्च “ अग्ने अग्ने अमन्थदिति ” विलोमे अकारलोपाभावकार्यमेव युक्तम् ।

(15) सीदेति उरुव्यसंज्ञया विहिताकारलोपाभावप्रकरणस्थे “विष्णोः क्रमोऽसि” (तै.सं.4-2-1) इत्यनुवाके “ सीद त्वं मातुरस्या उपस्थे ” इति वाक्यमाम्नातम् । अत्र “ अस्या उपस्थ उपस्थे अस्या अस्या उपस्थे ” इति जटापाठे “ उपस्थे अस्याः ” इति विलोमे अकारलोपाभावकार्यं विहितमस्ति । इदं वाक्यमकारलोपप्रकरणस्थे “षड्जिर्दीक्षयति” (तै.सं.5-1-9) इत्यनुवाके “ सीद त्वं मातुरस्या उपस्थ इति तिसृभिर्जातमुपतिष्ठते ” इति ब्राह्मणवाक्ये इतिपरं सत् पुनरुक्तम् । ब्राह्मणवाक्यस्य अकारलोपप्रकरणत्वात् एतत्प्रकरण-नुसारम् “ उपस्थे अस्याः ” इति विलोमे अकारलोपे वक्तव्येषि पुनरुक्तशास्त्रबलात् पूर्वमकारलोपाभाव(अलोप)प्रकरणाम्नानाच्च अकारलोपाभावकार्यमेव युक्तम् ।

(16) अभिमिति उरुव्यसंज्ञया प्राप्ताकारलोपाभावप्रकरणस्थे “इमामगृण्णन्” (तै.सं.4-1-2) इत्यनुवाके “ अङ्गिरस्वदच्छेमोग्निम् ” इति वाक्यमाम्नातम् । अत्र “ अङ्गिरस्वदच्छाच्छाङ्गिरस्वदङ्गिरस्वद-च्छेम इमो अच्छाङ्गिरस्वदङ्गिरस्वदच्छेमः ” इति घनपाठे “ इमो अच्छेति ” विलोमे अकारलोपाभावकार्य(अलोपकार्य)प्राप्तम् । इदं च वाक्यमकारलोपप्रकरणस्थे “ व्यृद्धं वा एतद्यज्ञस्य ” इत्यनुवाके

“अङ्गिरस्वदच्छेम इत्याह” (तै.सं.5-1-2) इति ब्राह्मणवाक्ये इतिपर-तया पुनरुक्तम् । एतत्प्रकरणवशात् विलोमे अकारलोपकार्यं वक्तव्येषि पुनरुक्तशास्त्रात् पूर्वमकारलोपाभाव(अलोप)प्रकरणाम्नानाच्च “ इमो अच्छेति ” अकारलोपाभावकार्यमेव युक्तम् । एतावता 33 त्रयास्त्रिंशश्लोकोक्तानि प्रतीकग्रहणानि इतिशब्दपरतया सोदाहरणं व्याख्यातानि । अधुना 34 चतुर्स्त्रिंशश्लोकोक्तानि यानि प्रतीकग्रहणानि तानि इतिपरतया व्याख्यायन्ते ।

ता अस्याश्मस्ते सुवर्यं प्रमातु

प्रेद्धो यक्षन्त्वमग्ने समास्त्वा ॥६८॥

माद्यावाचायं सजातो निषीद

न्नः प्रेदग्नेस्य त्वमग्ने त्वलोपः ॥६९॥

(1)ता अस्येति उरुव्यसंज्ञया प्राप्ताकारलोपाभाव(अलोप)-प्रकरणस्थे “ विष्णोः क्रमोऽसीति ” (तै.सं.4-2-1) प्रपाठके “ अपेत वीत ” (तै.सं.4-2-4) इत्यनुवाके “ ता अस्य सूददोहसः ” इतिवाक्य-माम्नातमस्ति । अत्र “ ता अस्यास्य तास्ता अस्य सूददोहसस्सूद-दोहसो अस्य तास्ता अस्य सूददोहसः ” इति घनपाठे “ सूददोहसो अस्य ” इति विलोमे अकारलोपाभावः(अलोपः) प्राप्तः । इदं वाक्य-

मकारलोपप्रकरणस्थे “ अग्न आयाहि वीतये ” (तै.सं.5-5-6) इत्यनुवाके “ ता अस्य सूददोहस इत्याह ” इति ब्राह्मणवाक्ये इतिपरतया पुनरुक्तम् । एतत्प्रकरणवशात् “ सूददोहसो अस्येति ” विलोमे अकारलोपे वक्तव्येषि पुनरुक्तशास्त्रात् पूर्वमकारलोपाभाव-(अलोप) प्रकरणाम्नानाच्च अकारलोपाभावकार्यमेव युक्तम् ।

ननु “ ता अस्य सूददोहस इत्याह ” इत्यत्र “ सूददोहसो अस्येति ” विलोमे अकारलोपाभाव(अलोप)कार्यभावपदस्य द्वितीयत्वात् त्रिपदप्रभृतिन्यायस्यात्र प्रवृत्तिरेव नास्ति । कार्यभावपदस्य तृतीयत्वाभावात् कथं पुनरुक्तिस्थले अस्येति पदादिगतस्याकारस्य लोपाभावकार्यभावत्वं सिध्यतीति चेदुच्यते । “ ता अस्य सूददोहसः ” इति मन्त्रगतपदानां ब्राह्मणवाक्येन अनूद्यमानत्वात् मन्त्रान्यत्वं नास्ति । “ ऋचि ब्राह्मणवाक्येषु ह्यलं द्वित्रिपदादिकम् ” इत्यपवादशिक्षावचनात् पुनरुक्तौ अस्येति पदस्य द्वितीयत्वेषि अकारलोपाभावकार्यभावत्वं सङ्घच्छत इति भावः ।

(2) अश्मङ्स्ते इति “ धातारातिरित्यादि ” (तै.प्रा.11-3) सूत्रविहितविकर्षसंज्ञाप्राप्ताकारलोपाभाव(अलोप)प्रकरणस्थे “अश्मन्नूर्जम्” (तै.सं.4-6-1) इत्यनुवाके “ अश्मङ्स्ते क्षुदमुं ते

शुगृच्छतु ” इति वाक्यमाम्नातम् । अत्र “ अश्मङ्स्ते ते अश्मन्नश्मङ्स्ते ” इति जटायां “ ते अश्मन् ” इति विलोमे अकारलोपाभावः(अलोपः) विहितः । इदं वाक्यम् अकारलोपप्रकरणस्थे “अश्मन्नूर्जमिति परिषिञ्चति” (तै.सं.5-4-4) इत्यनुवाके “ अश्मङ्स्ते क्षुदमुं ते शुगृच्छतु यं द्विष्म इत्याह ” इति ब्राह्मणवाक्ये इतिपरं सत् पुनरुक्तम् । अस्य अकारलोपप्रकरणत्वात् विलोमे अकारलोपे वक्तव्येषि पुनरुक्तशास्त्रात् पूर्व विकर्षसंज्ञिताकारलोपाभाव(अलोप)-प्रकरणाम्नानाच्च “ ते अश्मन् ” इति अकारलोपाभावकार्यमेव युक्तम् । नन्वत्र अश्मन्निति पदस्य मन्त्रप्रथमपदत्वात् त्रिपदप्रभृतिन्यायस्यात्राप्रवृत्तौ पुनरुक्तशास्त्रात् “ अश्मन्नूर्जमिति परिषिञ्चतीति ” ब्राह्मणवाक्ये कथमकारस्य लोपाभावकार्यभावत्वं सिध्यतीति चेन्न । “अश्मङ्स्ते क्षुदमुं ते शुगृच्छतु यं द्विष्मः” इति मन्त्रभागस्यैव ब्राह्मणभागे अनूद्यमानत्वेन मन्त्रानन्यत्वात् नात्र त्रिपदप्रभृतिन्यायस्यावसरोस्ति । अतः अश्मन्नित्यस्य प्रथमपदत्वेषि तद्वत्प्रथमाकारस्य लोपाभावकार्यभावत्वं युक्तमेवेति भावः ।

(3) सुवर्यम् इति “ धातारातिरित्यादि ” (तै.प्रा.11-3) सूत्रविहितविकर्षसंज्ञाप्राप्ताकारलोपाभावप्रकरणस्थे “ प्राचीमनु प्रदिशम् ”

(तै.सं.4-6-5) इत्यनुवाके “ सुवर्यन्तो नापेक्षन्ते ” इति वाक्यमान्नातम् । अत्र “ नापाप न नापेक्षन्त ईक्षन्ते अप न नापेक्षन्ते ” इति घनपाठे “ ईक्षन्ते अप ” इति विलोमे एकारपूर्वकस्याकारस्य लोपाभावकार्यं विहितम् । इदं वाक्यम् अकारलोपप्रकरणस्थे “ प्राचीमनु प्रदिशं प्रेहि विद्वानित्याह ” (तै.सं.5-4-7) इत्यनुवाके “ सुवर्यन्तो नापेक्षन्त इत्याह ” इति ब्राह्मणवाक्ये इतिशिरस्कतया पुनरुक्तम् । अस्य ब्राह्मणभागस्य अकारलोपप्रकरणत्वेन एतत्प्रकरणवशात् अकारलोपे प्राप्ते पुनरुक्तशास्त्रात् पूर्वं विकर्षसंज्ञिताकारलोपाभावप्रकरणाम्नानाच्च अकारलोपाभावकार्यमेव युक्तम् ।

(4) प्रमातृभ्य इति उख्यसंज्ञाप्राप्ताकारलोपाभावप्रकरणस्थे “ संते वायुः ” (तै.सं.4-1-4) इत्यनुवाके “ प्र मातृभ्यो अधि कनिकदद्वाः ” इति वाक्यमान्नातम् । अत्र ओकारपूर्वकस्याकारस्य लोपाभाव- (अलोप) कार्यं विहितम् । इदं वाक्यं “ क्रूरमिव वा अस्या एतत्करोति ” (तै.सं.5-1-5) इत्यनुवाके “ प्र मातृभ्यो अधि कनिकदद्वा इत्याह ” इति ब्राह्मणवाक्ये इतिपरं सत् पुनरुक्तम् । ब्राह्मणभागस्य अकारलोपप्रकरणत्वात् अकारलोपकार्ये वक्तव्येषि पूर्वं उख्यसंज्ञिताकार-

लोपाभाव(अलोप)प्रकरणसमाप्तानात् मन्त्रैकदेशस्यात् पुनरुक्तत्वेन मन्त्रान्यत्वाभावात् अधीत्यत्राकारस्य लोपाभावकार्यमेव सिध्यति ।

(5) प्रेष्ठ इति “ धातारातिरित्यादि ” (तै.प्रा.11-3) सूत्रविहित- विकर्षसंज्ञाप्राप्ताकारलोपाभावप्रकरणस्थे “ प्राचीमनु प्रदिशम् ” (तै.सं.4-6-5) इत्यनुवाके “ प्रेष्ठो अग्ने दीदिहि पुरो नः ” इति वाक्यमान्नातम् । अत्र ओकारपूर्वकस्य अकारस्य लोपाभावकार्यं विहितम् । इदं वाक्यम् अकारलोपप्रकरणस्थे “ प्राचीमनु प्रदिशं प्रेहि विद्वानित्याह ” (तै.सं.5-4-7) इत्यनुवाके “ प्रेष्ठो अग्ने दीदिहि पुरो न इत्यौदुम्बरीमादधाति ” इति ब्राह्मणवाक्ये इतिशिरस्कतया पुनरुक्तम् । ब्राह्मणवाक्यस्य अकारलोपप्रकरणत्वात् “ प्रेष्ठो अग्ने ” इत्यत्र अकारलोपे वक्तव्येषि पूर्वमकारलोपाभावप्रकरणाम्नानात् पुनरुक्तशास्त्रवशाच्च अकारलोपाभावकार्यमेव युक्तम् ।

नन्वत्र अग्नेशब्दस्य द्वितीयत्वात् त्रिपदप्रभृतिन्यायस्यात्राप्रवृत्तेः पुनरुक्तस्थले कथमकारलोपाभावकार्यप्राप्तिः भवतीति चेन्न । “ त्रृच्छि ब्राह्मणवाक्येषु ह्यलं द्वित्रिपदादिकम् ” इत्यपवादशास्त्रात् अग्नेशब्दस्य द्वितीयत्वेषि अकारलोपाभावकार्यसिद्धिरिति भावः ।

(6) यक्षदिति “ धातारातिरित्यादि ” (तै.प्रा.11-3) सूत्र-विहितविकर्षसंज्ञाप्राप्ताकारलोपाभावप्रकरणस्थे “उदेनमुत्तरां नयाम्ने” (तै.सं.4-6-3) इत्यनुवाके “ यक्षदग्निर्देवो देवाऽ आचवक्षत् ” इति वाक्यमास्त्रात् । अत्र “ यक्षदग्निरभिर्यक्षदग्निर्देवो देवो अभिर्यक्षदग्निर्देवः ” इति धनपाठे “ देवो अभिरिति ” विलोमे अकारलोपाभावकार्यं प्राप्तम् । इदच्च वाक्यम् अकारलोपप्रकरणस्थे “उदेनमुत्तरां नयेति” (तै.सं.5-4-6) इत्यनुवाके “ यक्षदग्निर्देवो देवाऽ आचवक्षदित्याह ” इति ब्राह्मणवाक्ये इतिपरतया पुनरुक्तम् । ब्राह्मणवाक्यस्य अकारलोपप्रकरणस्थत्वेन अकारलोपे वक्तव्येषि पुनरुक्तशास्त्रात् पूर्वं विकर्षसंज्ञिताकारलोपाभावकार्यभागनुवाके समास्त्रानाच्च अकारलोपाभावकार्यमेव सिद्ध्यति ।

(7) त्वमन्न इति “ धातारातिरित्यादि ” (तै.प्रा.11-3) सूत्र-विहिताकारलोपाभावकार्यभागनुवाकेषु “ उप प्रयन्तो अध्वरम् ” (तै.सं.1-5-5) इत्यनुवाके “ त्वमन्ने सूर्यवर्चा असि ” इति वाक्यमास्त्रात् । अत्र “ त्वमन्ने अन्ने त्वं त्वमन्ने ” इति जटापाठे “ अन्ने अन्ने ” इति विलोमे एकारपूर्वकस्य अकारस्य लोपाभावकार्यं विहितम् । इदं वाक्यम् अकारलोपप्रकरणस्थे “ अयज्ञो वा एषः ” (तै.सं.1-5-7)

इत्यनुवाके “ त्वमन्ने सूर्यवर्चा असीत्याह ” इति ब्राह्मणवाक्ये इतिशब्दपरतया पुनरुक्तम् । ब्राह्मणवाक्यस्य अकारलोपप्रकरणत्वात् “ अन्ने अन्ने ” इति विलोमे अकारलोपकार्यं वक्तव्येषि पुनरुक्तशास्त्रात् पूर्वमकारलोपाभावप्रकरणास्त्रानाच्च अकारलोपाभावकार्यमेव युक्तम् ।

नन्वत्र अन्ने पदस्य द्वितीयत्वेन त्रिपदप्रभृतिन्यायाप्रवृत्तावपि “ऋचि ब्राह्मणवाक्येषु ह्यलं द्वित्रिपददिकम्” इत्यपवादशिक्षावचनात् “अन्ने अन्ने” इति विलोमे एकारपूर्वकस्य अकारस्य लोपाभावकार्यं युक्तमेवेति भावः ।

(8) समास्त्वा इति उख्यसंज्ञाप्राप्ताकारलोपाभावप्रकरणस्थे “समास्त्वान्ने” (तै.सं.4-1-7) इत्यनुवाके “ समास्त्वान्न ऋतवो वर्धयन्तु ” इति वाक्यमास्त्रात्मस्ति । अत्र “ त्वान्ने अन्ने त्वा त्वान्न ऋतवो ऋतवो अन्ने त्वा त्वान्न ऋतवः ” इति धनपाठे “ अन्ने अन्ने ” इति विलोमे अकारलोपाभावकार्यं विहितमस्ति । इदं वाक्यमकारलोपप्रकरणस्थे “ एकविश्वत्या माषैः ” (तै.सं.5-1-8) इत्यनुवाके “समास्त्वान्न ऋतवो वर्धयन्त्वत्याह” इति ब्राह्मणवाक्ये इतिशब्दपरतया पुनरुक्तम् । एतत्प्रकरणवशात् “ अन्ने अन्ने ” इति विलोमे अकारलोपे वक्तव्येषि पुनरुक्तशास्त्रात् पूर्वमकारलोपाभावप्रकरणा-

म्नानात् समास्त्वाऽन् इति मन्त्रभागस्य ब्राह्मणभागे अनूद्यमानत्वेन मन्त्रानन्यत्वाच्च अकारलोपाभावकार्यमेव युक्तमिति भावः।

(9) माद्यावा इति उख्यसंज्ञया विहिताकारलोपाभावप्रकरणस्थे “ सं ते वायुर्मातरिश्वा ” (तै.सं.4-1-4) इत्यनुवाके “ मा द्यावापृथिवी अभि शूशुचः ” इति वाक्यमाम्नातम् । अत्र “ अभि शूशुचश्शूशुचो अभ्यभि शूशुचो मा मा शूशुचो अभ्यभि शूशुचो मा ” इति धनपाठे “शूशुचो अभि” इति विलोमे अकारलोपाभावकार्य विहितम् । इदं वाक्यम् अकारलोपप्रकरणस्थे “ कूरमिव वा अस्या एतत् ” (तै.सं.5-1-5) इत्यनुवाके “ मा द्यावापृथिवी अभि शूशुचो मान्तरिक्षं मा वनस्पतीनित्याह ” इति ब्राह्मणवाक्ये इतिपरतया पुनरुक्तम् । ब्राह्मणवाक्यस्य अकारलोपप्रकरणस्थित्वात् एतत्प्रकरणवशात् “शूशुचो अभि” इति विलोमे अकारलोपकार्ये वक्तव्येषि पुनरुक्तशास्त्रवशात् “ मा द्यावापृथिवी अभि शूशुचः ” इति मन्त्रभागस्य उख्यसंज्ञितानुवाकाम्नातस्य अत्र पुनरुक्तत्वेन मन्त्रानन्यत्वाच्च अकारलोपाभावकार्यमेव युक्तमिति भावः।

(10) अयमिति उख्यसंज्ञाप्राप्ताकारलोपाभावप्रकरणस्थे “अपेत वीत” (तै.सं.4-2-4) इत्यनुवाके “ अयऽसो अग्निर्यस्मिन् ”

इति वाक्यमाम्नातमस्ति । अत्र ओकारपूर्वकस्य अकारस्य लोपाभावकार्य विहितमस्ति । इदं वाक्यमकारलोपप्रकरणस्थे “ यावती वै पृथिवी ” (तै.सं.5-2-3) इत्यनुवाके “ अयऽसो अग्निरिति विश्वामित्रस्य सूक्तं भवति ” इति ब्राह्मणवाक्ये इतिशब्दपरतया पुनरुक्तम् । एतत्प्रकरणवशात् “ सो अग्निः ” इत्यत्र अकारलोपे वक्तव्येषि पुनरुक्तशास्त्रवशात् पूर्वमकारलोपाभावप्रकरणसमाम्नानाच्च अकारलोपाभावकार्यमेव युक्तमिति भावः।

(11) सजातो इति उख्यसंज्ञाप्राप्ताकारलोपाभावप्रकरणस्थे “सं ते वायुः” (तै.सं.4-1-4) इत्यनुवाके “सजातो गर्भो असि रोदस्योरम्ने” इति वाक्यमाम्नातम् । अस्मिन् वाक्ये “ गर्भो असि ” इत्यत्र अकारलोपाभावकार्य विहितम् । इदं वाक्यम् अकारलोपप्रकरणस्थे “कूरमिव वा अस्या एतत् ” (तै.सं.5-1-5) इत्यनुवाके “ सजातो गर्भो असि रोदस्योरित्याह ” इति ब्राह्मणवाक्ये इतिशब्दपरतया पुनरुक्तम् । ब्राह्मणवाक्यस्य अकारलोपप्रकरणत्वात् एतत्प्रकरणवशात् “गर्भो असि” इत्यत्र अकारलोपे वक्तव्येषि पुनरुक्तशास्त्रवशात् “सजातो गर्भो असीति” मन्त्रभागस्थवाक्यस्य ब्राह्मणभागे अनूद्यमानत्वेन मन्त्रानन्यत्वात् अकारलोपाभावकार्यमेव युक्तम् ।

नन्वकारलोपाभावकार्यभागनुवाकेष्वेव असिपदाकारस्य लोप-
कार्यविधानार्थं “ असि ” (तै.प्रा.12-2) इत्यपवादसूत्रं प्रवृत्तम् ।
अनेन सूत्रेण असिपदाकारस्य लोपे वक्तव्ये सति “ सजातो गर्भो
असि” इत्यत्र अकारस्य कथं लोपाभावः(अलोपः) प्राप्नोतीति चेन्न ।
“असि” (तै.सं.12-2) इति सूत्रस्य “ न गर्भस्सन्नद्धो यमो भद्रःपूर्वः”
(तै.प्रा.12-3) इति निषेधसूत्रसत्वात् असिशब्दस्य गर्भादिशब्दपूर्वत्वे
अकारलोपनिषेधात् “ अपवादे निषिद्धे उत्सर्गस्य स्थितिरिति ”
न्यायेन ओकारपूर्वकस्य अकारस्य लोपाभावकार्यम् उरव्यसंज्ञावशात्
सिद्ध्यति । “ सजातो गर्भो असि ” इति मन्त्रभागस्यैव ब्राह्मणभागे
अनूदितत्वेन ब्राह्मणभागेषि असीत्यत्र अकारलोपाभावकार्य
युक्तमेवेति भावः।

(12) निषीदन्निति उरव्यसंज्ञाप्राप्ताकारलोपाभावप्रकरणस्थे “सं
ते वायुर्मातिरिश्वा” (तै.सं.4-1-4) इत्यनुवाके “ निषीदन्नो अप दुर्मतिः
हनत् ” इति वाक्यमान्नातम् । “ नो अप ” इत्यत्र ओकारपूर्वकस्य
अकारस्य लोपाभावकार्य विहितम् । इदं वाक्यमकारलोपप्रकरणस्थे
“क्रूरमिव वा अस्या एतत्” (तै.सं.5-1-5) इत्यनुवाके “ निषीदन्नो
अपदुर्मतिः हनदित्याह ” इति ब्राह्मणवाक्ये इतिशिरस्कतया

पुनरुक्तम् । एतत्प्रकरणवशात् अकारलोपे वक्तव्येषि पुनरुक्तशास्त्रात्
पूर्वमकारलोपाभावप्रकरणपाठाच्च अकारलोपाभावकार्यमेव युक्तमिति
भावः।

(13) प्रेदग्न इति उरव्यसंज्ञया प्राप्ताकारलोपाभाव(अलोप)-
प्रकरणस्थे “ अन्नपतेऽन्नस्य ” (तै.सं.4-2-3) इत्यनुवाके “ प्रेदग्ने
ज्योतिष्मान् याहीति ” वाक्यमान्नातम् । तत्र “ प्रेदित्प्रेदग्ने अग्ने
इत्प्रेदग्ने ” इति घनपाठे “ अग्ने अग्ने ” इति विलोमे एकारपूर्वकस्य
अकारस्य लोपाभावकार्य विहितम् । इदं वाक्यमकारलोपप्रकरणस्थे
“अन्नपतेऽन्नस्य नो देहीत्याह” (तै.सं.5-2-2) इत्यनुवाके “ प्रेदग्ने
ज्योतिष्मान् याहीत्याह ” इति ब्राह्मणवाक्ये इतिपरतया पुनरुक्तम् ।
एतत्प्रकरणवशात् “ अग्ने अग्ने ” इति विलोमे अकारलोपे वक्तव्येषि
पुनरुक्तशास्त्रात् पूर्वमकारलोपाभावप्रकरणान्नाच्च अकारलोपाभाव-
कार्यमेव युक्तमिति भावः।

(14) त्वमग्न इति याज्यासंज्ञाप्राप्ताकारलोपाभावप्रकरणस्थे
“उभा वा मिन्द्राग्नी” (तै.सं.1-1-14) इत्यनुवाके “ त्वमग्ने ब्रतपा
असि ” इति मन्त्रभागः आन्नातः। अत्र “ त्वमग्ने अग्ने त्वं त्वमग्ने
ब्रतपा ब्रतापा अग्ने त्वं त्वमग्ने ब्रतपाः ” इति घनपाठे “ अग्ने अग्ने ”

इति विलोमे एकारपूर्वकस्याकारस्य लोपाभावकार्यं प्राप्तम् । इदं वाक्यं अकारलोपप्रकरणस्थे “ वाग्वै देवेभ्यः ” (तै.सं.6-1-4) इत्यनुवाके “त्वमग्ने ब्रतपा असीत्याह” इति ब्राह्मणवाक्ये इतिपरतया पुनरुक्तम् । एतत्प्रकरणवशात् अग्ने अग्ने इति विलोमे अकारलोपकार्ये वक्तव्येषि पुनरुक्तशास्त्रात् पूर्वमकारलोपाभावप्रकरणे समान्नानात् त्वमग्ने ब्रतपा असीति मन्त्रभागस्य ब्राह्मणभागसमान्नातस्य च अन्यत्वाभावाच्च अकारलोपाभावकार्यमेव युक्तम् । एतावता “ आयुर्वर्च ” इति “ ता अस्याश्मन् ” इति श्लोकद्वयोक्तप्रतीकग्रहणानि सोदाहरणं व्याख्यातानि । अधुना “ आयुर्वर्चः ” “ ता अस्याश्मन् ” इति श्लोकद्वयोक्तप्रतीकग्रहणवाक्येषु विहिताकारलोपाभावकार्यस्य “उरव्येऽङ्गिर” इति 35 श्लोकस्थप्रतीकग्रहणवाक्येषु निषेध उच्यते ।

उरव्येऽङ्गिर इति क्रम्याध्वनोऽर्पयति पावकः॥१७०॥

भवत्यग्ने इत्यादिष्वकारो लोप उच्यते ॥१७१॥

(1)उरव्येऽङ्गिर इति “ धातारातिरित्यादि ” (तै.प्रा.11-3) सूत्र-विहितोरव्यसंज्ञाप्राप्ताकारलोपाभाव(अलोप)प्रकरणस्थे “ सं ते वायु-मातरिशा ” (तै.सं.4-1-4) इत्यनुवाके “ मानुषीभ्यस्त्वमङ्गिरः ” इत्युरव्यकाण्डे समान्नातत्वादयमङ्गिरशब्दः उरव्येऽङ्गिर इत्युच्यते ।

इदं वाक्यं अकारलोपप्रकरणस्थे “ कूरमिव वा अस्या एतत्करोतीति ” (तै.सं.5.1.5) इत्यनुवाके “ मानुषीभ्यस्त्वमङ्गिर इत्याह ” इति ब्राह्मणवाक्ये इतिपरतया पुनरुक्तम् । उरव्यकाण्डस्थ “मानुषीभ्यस्त्व-मङ्गिरः” पदत्रयात् अन्यः इतिशब्दः ब्राह्मणवाक्ये परत्र दृश्यते । एवमन्यशब्दस्य परत्वे सति पुनरुक्तप्रकरणस्थप्रारम्भश्लोके “ झेयं बुधैः पूर्ववदन्ययुक्तं तत्रस्थलक्ष्यं न तु पूर्ववद्वेदिति ” निषेधविधानात् अकारलोपापवादभूतोरव्यकाण्डविहिताकारलोपाभावः निषिध्यत इत्युक्तम् । “ अपवादे निषिद्धे उत्सर्गस्य स्थितिरिति ” न्यायेन “लुप्यते त्वकारएकारओकारपूर्वः” (तै.प्रा.11.1) इत्युत्सर्गशास्त्रप्राप्तः यः अकारलोपः सः सिध्यति । सः उत्सर्गशास्त्रप्राप्तः अकारलोपः उरव्येऽङ्गिर इति 35 प्रकृतशिक्षाश्लोकेनापि सिध्यति । “उरव्येऽङ्गिर” 35 इति शिक्षाश्लोकान्ते “ अकारो लोप उच्यते ” इति सत्वात् । तथाच “ अङ्गिर इतीत्यङ्गिरोऽङ्गिर इत्याहाहेत्यङ्गिरोऽङ्गिर इत्याह ” इति घनपाठे ओकारपूर्वकस्य अकारस्य लोपाभावः निषिद्धः । तेन लोपस्सिध्यतीति भावः ।

ननु प्राप्तिपूर्वको हि निषेधः । अत्र अकारलोपाभावस्य कथं प्राप्तिरिति चेदुच्यते । “ धातारातिरित्यादि ” (तै.प्रा.11-3) सूत्र-

विहितोरव्यकाण्डान्तर्गतस्य अङ्गिरशशब्दस्य तदादिभूतस्य अकारस्य लोपाभावः उरव्यसंज्ञावशात् प्रथमं प्राप्तः। तस्याङ्गिरशशब्दस्य इतिपरतया अकारलोपप्रकरणस्थे “कूरमिव वा अस्या एतत्करोतीति” (तै.सं.5.1.5) इत्यनुवाके श्रूयमाणत्वेन प्रकरणवशादङ्गिरशशब्दादिगतस्य अकारस्य यल्लोपकार्यं तद्वाधकतया “आयुर्वर्च” इति 33 प्रकृतशिक्षाश्लोकस्थमानुषीभ्योग्रहणबलात् पुनरुक्तशास्त्रबलाच्च पुनः लोपाभावकार्यं प्राप्तमिति तस्य 35 प्रकृतशिक्षाश्लोकस्थोरव्येङ्गिर इत्यंशेन प्रतिप्रसवतया पुनः लोपकार्यमुच्यत इति भावः। तेन “अङ्गिर इतीत्यङ्गिरोऽङ्गिर इतीति” विलोमे ओकारपूर्वकस्याकारस्य लोपाभाव-(अलोप)बाधकतया लोपकार्यमेव सिध्यति । विषयोयं शिक्षान्तरे भज्जन्तरेणोक्तः। तद्यथा

श्लो ॥ १ ॥ त्रिपदप्रभृतिन्यायो लोपालोपेषु वर्तते ।

तत्रस्थमन्ययुक्तं चेत् पूर्वधर्मो न विद्यते ॥ इति अस्यायमर्थः। त्रिपदप्रभृतिन्यायः अकारलोपालोपेष्वेव प्रवर्तते । नान्यत्र । प्रग्रहादौ पुनरुक्तस्थले पूर्वसमाप्नातात् अन्यपदयुक्तवाक्यस्य पूर्वधर्मो नास्ति । अर्थात् परधर्मो भवतीत्यर्थः। प्रकृते “मानुषीभ्यस्त्वमङ्गिर इत्याह” इतिवाक्ये अङ्गिरशशब्दस्य इतिना

अन्यशब्देन सहितत्वं दृश्यते । उरव्यसंज्ञकमन्त्रभागे तु “मानुषीभ्यस्त्वमङ्गिरः। मा द्यावापृथिवी” इत्यङ्गिरशशब्दानन्तरं माशब्दोस्ति । तस्माद्द्विनः इतिशब्दः ब्राह्मणभागोस्ति । अत्र पूर्वधर्मः उरव्यसंज्ञया प्राप्तः अकारलोपाभावात्मकः। तस्य निषिद्धत्वात् अकारलोपात्मकः परधर्मो भवति । तेन “अङ्गिर इतीत्यङ्गिरोऽङ्गिर इत्याहाहेत्यङ्गिरोऽङ्गिर इत्याह” इति घनपाठे अङ्गिरोऽङ्गिर इत्यकारलोपधर्मयुक्तरूपसिद्धिरिति भावः।

ननु “अग्ने अङ्गिर इति त्रिर हरति” (तै.सं.6.2.7) इत्यत्र अङ्गिरशशब्दस्य इतिना अन्यशब्देन युक्तत्वात् (१) “अङ्गिर इतीत्यङ्गिरो अङ्गिर इति त्रिस्त्रिरित्यङ्गिरो अङ्गिर इति त्रिः” इति घनपाठे “इत्यङ्गिरो अङ्गिर” इति विलोमे पूर्वोक्तरीत्या अकारलोपकार्यं कुतो न प्राप्नोतीति चेन्न । नेदमुरव्येऽङ्गिर इत्यस्य लक्ष्यं भवति । किन्तु “अरतिमस्य यज्ञस्य” (तै.प्रा.11.17) इति सूत्रगताङ्गिरोग्रहणस्य लक्ष्यं भवति । तथाहि अकारलोपप्रकरणस्थे “वित्तायनी मेऽसि” (तै.सं.1.2.12) इत्यनुवाके “विदेरग्निर्भो नामाग्ने अङ्गिरो यः” इति वाक्यमाप्नातम् । इदमेव वाक्यं पुनः अकारलोपप्रकरणस्थे “तेभ्य उत्तरवेदिः” (तै.सं.6.2.7) इत्यनुवाके “विदेरग्निर्भो नामाग्ने अङ्गिर

इति त्रिर् हरतीति ” ब्राह्मणवाक्ये इतिशब्दपरं सत् पुनरुक्तम् । “वित्तायनी मेऽसि” “तेभ्य उत्तर वेदिः” इत्यनुवाकद्वयस्यापि अकारलोपप्रकरणत्वात् अत्र “ अरतिमस्य यज्ञस्य ” इति (तै.प्रा.11.17) इति सूत्रगताङ्गिरोग्रहणबलादङ्गिरशशब्दादिगताकारलोपाभावकार्यं विहितम् । अत्रेदं बोध्यम् । “ लुप्यते त्वकारएकार-ओकारपूर्वः” (तै.प्रा.11.1) इत्यकारलोपकार्यविधायकं सामान्यसूत्रं बहुषु लक्ष्येषु सावकाशम् । “ अरतिमस्य यज्ञस्य ” (तै.प्रा.11.17) इत्यकारलोपाभाव(अलोप)कार्यविधायकसूत्रे अङ्गिरोग्रहणन्तु विशेषशास्त्रम् । अङ्गिरशशब्दादिभूताकारलोपाभावकार्यमात्रसाधकमत एव निरावकाशम् । “ सावकाशनिरवकाशयोः निरवकाशं बलीयानिति ” न्यायेन “ वित्तायनी मेऽसि ” इत्यनुवाके “ अग्ने अङ्गिरो अङ्गिरोऽग्ने अङ्गिरो यो यो अङ्गिरोऽग्ने अङ्गिरो यः” इति घनपाठे अङ्गिरशशब्ददिगतस्याकारस्य लोपाभावकार्यं यथा सिद्ध्यति तथैव “तेभ्य उत्तरवेदिः” इत्यनुवाकेपि “ अङ्गिर इतीत्यङ्गिरो अङ्गिर इति त्रिस्त्रिरित्यङ्गिरो अङ्गिर इति त्रिः” इति घनपाठे इतिशब्दपरके अङ्गिरशशब्दे अकारलोपाभावकार्यं सिद्ध्यति ।

नन्वेवमपि सामिधेनीमन्त्रब्राह्मणे कथमकारलोपाभावकार्यं भवतीति चेत्तत्रोच्यते । अकारलोपप्रकरणस्थे “ अयज्ञो वा एष योऽसामा ” (तै.सं.2.5.8) इत्यनुवाके “ रथन्तरस्यैष वर्णस्तन्त्वा समिद्धिरग्डिर इत्याह ” “ स आसां वर्णस्तन्त्वा समिद्धिरग्डिर इत्याह ” इति वाक्यद्वयमान्नातम् । वाक्यद्वयेषि अङ्गिरशशब्दस्य इतिना अन्यशब्देन युक्तत्वं दृश्यते । वाक्यद्वयेषि “ अङ्गिर इतीत्यङ्गिरो अङ्गिर इति ” इति विलोमे ओकारपूर्वकस्याकारस्य लोपाभावकार्यं भवति । अत्रेयमाशङ्का “ मानुषीभ्यस्त्वमङ्गिर इत्याह ” इत्यत्र “ अङ्गिर इतीत्यङ्गिरोऽङ्गिर इति ” इति विलोमे इतिपरकस्य अङ्गिरशशब्दस्य आदिभूताकारलोपकार्यं यथा भवति तथा सामिधेनीमन्त्रव्याख्यानवाक्यद्वयेषि अकारलोपकार्यं कुतो न भवतीति अत्रोच्यते । एतस्मिन् वाक्यद्वये पुनरुक्तधर्माः न सङ्कामन्ति । संहितायामेव हि पुनरुक्तधर्माः उक्ताः । एतद्वाक्यद्वयस्य मूलं “ तन्त्वा समिद्धिरङ्गिरः । घृतेन वर्धयामसि ” (तै.ब्रा.3.5.2) इति तैत्तिरीयब्राह्मणभागस्थद्वितीयसामिधेनीमन्त्रपाठः । अतोत्र पुनरुक्तशास्त्रप्रवृत्यभावात् “ अरतिमस्य यज्ञस्य ” इति (तै.प्रा.11.17) इति सूत्रस्थाङ्गिरोग्रहणसामर्थ्यात् इतिपरत्वेषि अङ्गिरशशब्दादिभूतस्याकारस्य लोपाभावकार्यमेव

सिद्धतीति भावः। एवमेव अकारलोपप्रकरणस्थे “ पृथिव्यै स्वाहा ” (तै.सं.7.5.11) इत्यनुवाके समान्नातस्य “ सामभ्यस्वाहाङ्गिरोभ्यस्स्वाहा ” इति वाक्यस्थस्य अङ्गिरशशब्दस्य “ स्वाहाङ्गिरोभ्यो अङ्गिरोभ्यस्स्वाहा स्वाहाङ्गिरोभ्यः” इति विलोमे “अरतिमस्य यज्ञस्य” इति (तै.प्रा.11.17) इति सूत्रस्थाङ्गिरोग्रहणवशात् ओकारपूर्वकस्याकारस्य लोपाभावकार्यं सिद्धति । ननु “ अङ्गिरोभ्यस्स्वाहा ” इत्यत्र अङ्गिरोभ्य इत्येवास्ति । न त्वं इति । कथं तत्र “ अरतिमस्य यज्ञस्य ” इति (तै.प्रा.11.17) इति सूत्रगताङ्गिरोग्रहणबलादकारलोपाभावकार्यं सिद्धतीति चेन्न । अङ्गिरोभ्य इतीङ्गित्वेषि “ तस्य पूर्वपदमवग्रहः” (तै.प्रा.1- 49) इति सूत्रेण इङ्गित्वय यत् पूर्वखण्डरूपं पदं तस्यावग्रहसंज्ञाविधानात् अङ्गिरोभ्य इतीङ्गे अङ्गिर इत्यस्य पदत्वमस्ति । तेन अङ्गिरशशब्दादिगतस्याकारस्य लोपाभावकार्यसिद्धौ न काचिदनुपपत्तिः । ननु श्लो ।। क्रम्याध्वनो भवत्यग्रे पावकोऽप्यतीति च ।

विषयोऽङ्गिर इत्येव क्रम्येत्यादि च लुप्यते ॥

इति शिक्षान्तरवाक्ये विषयोऽङ्गिर इत्यस्ति । कौण्डन्यशिक्षायामस्यां उर्ख्योऽङ्गिर इत्यस्ति । अनयोः को भेदः इति चेदुच्यते ।

अत्र विषयशब्दः त्रिपदप्रभृतिन्यायपर इति केचित् । उर्ख्यविषय इत्यन्ये । शब्दभेदेषि अर्थभेदात् तेन उर्ख्यकाण्डस्थस्य अकारलोपाभावप्रकरणस्थे “ मानुषीभ्यस्त्वमङ्गिर इति ” पदत्रयस्य अकारलोपप्रकरणस्थे “ क्रूरमिव वा अस्या एतत्करोति ” (तै.सं.5.1-5) इत्यनुवाके “ मानुषीभ्यस्त्वमङ्गिर इत्याह ” इति ब्राह्मणवाक्यस्य इतिशब्दपरतया पुनरुक्तौ सत्यां पूर्वमुख्यकाण्डाम्नानात् अङ्गिरशब्दादिभूतस्याकारस्य लोपाभावकार्यं वक्तव्येषि “ विषयेऽङ्गिर इत्येव क्रम्येत्यादि च लुप्यते ” इत्यपवादशास्त्रात् अकारलोप एव वक्तव्यः । तथाच उर्ख्योऽङ्गिर इति विषयेऽङ्गिर इत्यनयोः भेदो नास्ति ।

(2) क्रम्याध्वन इति उर्ख्यसंज्ञया प्राप्ताकारलोपाभावप्रकरणस्थे “ इमामगृभ्णन् ” (तै.सं.4-1-2) इत्यनुवाके “ आगत्य वाज्यध्वनस्सर्वा मृधः” इति कस्याश्चिद्वचः प्रारम्भः “आक्रम्य वाजिन् पृथिवीम्” इत्यन्यस्याः ऋचः प्रारम्भो दृश्यते । एतद्वाक्यद्वयम् अकारलोपप्रकरणस्थे “ व्यृद्धं वा एतद्यज्ञस्य ” (तै.सं.5.1-2) इत्यनुवाके “ आगत्य वाज्यध्वन आक्रम्य वाजिन् पृथिवीमित्याह ” इति ब्राह्मणग्रन्थे इतिपरं सदाम्नातम् । अस्मिन् ब्राह्मणग्रन्थे अध्वन इत्यन्तं वाक्यम् “ आक्रम्य वाजिन्निति ” मन्त्रान्तरेण घटितं दृश्यते । संहितायाम् अध्वन इति

शब्दानन्तरं सर्वा इति पदमस्ति । ब्राह्मणभागे तु सर्वा इति शब्दात् अन्यत् आकम्येति पदान्तरमस्ति ।

नन्वस्मिन् श्लोके क्रम्याध्वन इति मन्त्रद्वयगतप्रतीकग्रहणद्वयं किमर्थमायोजितमिति चेदुच्यते । “ द्वाभ्यामाक्रमयति प्रतिष्ठित्यै ” (तै.सं.5-1-2) इति ब्राह्मणवाक्येन प्रतिष्ठासिध्यर्थं द्वाभ्यां मन्त्राभ्यां मृदाक्रमणक्रियाविशेषो विहितः । अत एव कल्पसूत्रकृत् “ आगत्य वाज्यध्वन आकम्य वाजिन्निति द्वाभ्यां मृत्खनमश्वमाक्रमय्य ” इति मृत्खनमधि अश्वाक्रमणे एकस्मिन् प्रयोगे द्वयोर्मन्त्रयोर्विनियोगमाह । प्रकृते “ आकम्याध्वन ” इति यत्प्रतीकग्रहणं श्रूयते तत्र प्रकृतश्लोके क्रम्येत्येकदेशग्रहणं तस्य आकारादित्वे आकम्येति भवति । यद्यपि मन्त्रपाठानुसारेण अध्वन इत्यस्य प्राथम्यम् आकम्येत्यस्य द्वितीयत्वं बोध्यम् । तदनुसारेण “ अध्वन आकम्येति ” वक्तव्ये प्रकृतशिक्षाश्लोके “ क्रम्याध्वन ” इति व्युत्क्रमेणोक्तम् । तत्र कारणन्तु “ आयुर्वर्च ” इति 33 प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाश्लोके आगत्येति त्रयोदश(13)प्रतीकग्रहणानुसारेण “ आगत्य वाज्यध्वनस्सर्वा मृधः ” इत्यत्र “ अध्वनस्सर्वास्सर्वा अध्वनो अध्वनस्सर्वाः ” इति विलोमपाठे ओकारपूर्वकस्य अकारस्य उरव्यसंज्ञावशात् लोपाभावकार्यं प्राप्तमिति

व्याख्यातम् । प्रकृते अध्वन इति पदस्य आक्रम्येत्यन्यपदपरत्वमस्तीति “ उरव्येऽङ्गिर ” 35 श्लोके “ अकारो लोप उच्यते ” इति पूर्वोक्ताकारलोपाभावस्य बाधितत्वात् “ अध्वन आकम्याक्रम्याध्वनोऽध्वन आक्रम्य ” इति विलोमपाठे ओकारपूर्वकस्य अकारस्य लोपकार्यमेव सिध्यति । अतः इदम् अकारलोपकार्यं विधातुमेव प्रकृतश्लोके “ क्रम्याध्वन ” इति विलोमपाठः स्वीकृतः इति बोध्यम् ।

(3) अर्पयति पावक इति “ धातारातिरित्यादि ” (तै.प्रा.11-3) सूत्रप्राप्तविकर्षसंज्ञाया विहिताकारलोपाभाव(अलोप)प्रकरणस्थे “ अश्मन्नूर्जम् ” (तै.सं.4-6-1) इत्यनुवाके “ परि व्ययामसि । पावको अस्मभ्यश्शिवोभव ” इति वाक्यद्वयमान्नातम् । तथा “ अन्यं ते अस्मत्तपन्तु हेतयः पावको अस्मभ्यश्शिवोभव ” इति वाक्यमान्नातम् । सर्वत्र “ पावको अस्मभ्यम् ” इत्यत्र विकर्षसंज्ञावशात् अकारलोपाभावः प्राप्तः । “ पावको अस्मभ्यमिति ” वाक्यम् अकारलोपप्रकरणस्थे “ अश्मन्नूर्जमिति परिषिद्धति ” (तै.सं.5-4-4) इत्यनुवाके “ शुचार्पयति पावको अस्मभ्यश्शिवो भवेत्याह ” इति ब्राह्मणवाक्ये इतिपरतया पुनरुक्तम् । ब्राह्मणवाक्यस्य अकारलोपप्रकरणत्वात् “ पावको अस्मभ्यम् ” इत्यत्र अकारलोपे वक्तव्येष्वि तदपवादतया

“आर्युर्वर्चः” इति 33 प्रकृतशिक्षाश्लोके 10 पावक इति प्रतीकग्रहण-मस्ति । पावक इति ग्रहणबलात् पुनरुक्तशास्त्रात् पूर्वं विकर्षसंज्ञित-समाम्नानाच्च “ पावको अस्मभ्यम् ” इत्यत्र अकारलोपाभावकार्यमेव प्राप्तमिति (10) पावक इति प्रतीकग्रहणव्याख्यानावसरे प्रतिपादितम् । प्रकृतश्लोके “ अर्पयति पावक ” इति प्रतीकग्रहणे अर्पयतिशब्दस्य कार्यभात्तवेन स्वीकारात् “ अर्पयति पावकः पावकोऽप्यत्यर्पयति पावको अस्मभ्यमस्मभ्यं पावकोऽप्यत्यर्पयति पावको अस्मभ्यमिति ” घनपाठे “ पावकोऽप्यतीति ” विलोमे अकारलोपकार्यं सिद्ध्यति । तत्कथं सिद्ध्यतीति चेदुच्यते । विकर्षसंज्ञितभागे पावकशब्दः “व्यामसि” “ हेतयः” इति शब्दपूर्वकस्समाम्नातः । पावकशब्दः ब्राह्मणभागे “ व्यामसि ” “ हेतयः ” इति पदाभ्यां अन्यशब्देन अर्पयति शब्देन युक्तः । अतः “ तत्रस्थमन्ययुक्तं चेत् पूर्वधर्मो न विद्यते ” इति शिक्षावचनात् विलोमे अकारलोपाभावात्मकः पूर्वधर्मः नास्ति । किन्तु “ पावकोऽप्यतीति ” अकारलोपात्मकधर्म एव भवतीति भावः । ननु “ आगत्य वाज्यध्वन आक्रम्य वाजिन् ” इत्यत्र आक्रम्येत्यन्यपदम् अध्वन इत्यस्मात् परतया श्रूयते । “ शुचार्पयति पावको अस्मभ्यशिवो भवेत्याह ” इत्यत्र पावकशब्दात् अन्यत्

अर्पयतीति पदं पूर्वत्र दृश्यते । कथमिदं सङ्गच्छते इति चेन्न । “तत्रस्थमन्ययुक्तं चेत् ” इति शिक्षावाक्ये अन्यशब्दयुक्तत्वमुक्तम् । अन्यशब्दस्य पूर्वत्वे परत्वे वा नादर इति भावः ।

(4) भवत्यग्र इति उरव्यसंज्ञया प्राप्ताकारलोपाभावप्रकरणस्थे “विष्णोः क्रमोऽसि” (तै.सं.4-2-1) इत्यनुवाके “ अस्मिन् राष्ट्रमधि-श्रय । अग्रे बृहन्नुषसाम् ” इत्याम्नातम् । अत्र “ अधिश्रयेति ” वाक्यान्तम् “ अग्रे बृहन्निति ” वाक्यादिः । अत्र “ अग्रे बृहन् बृहन्नग्रे अग्रे बृहन्निति ” जटायां एकारपूर्वकस्याकारस्य लोपाभावकार्यमुख्य-संज्ञया विहितम् । एतद्वाक्यम् अकारलोपप्रकरणस्थे “ विष्णुमुखा वै देवाः ” (तै.सं.5-2-1) इत्यनुवाके “ राष्ट्रमेव भवत्यग्रे बृहन्नुषसामूर्ध्वो अस्थादित्याह ” इति ब्राह्मणवाक्ये इतिपरतया पुनरुक्तम् । अत्रोरव्यसंज्ञितप्रकरणाम्नाताधिश्रयपदात् अन्यत् “ भवतीति ” पदमाम्नातम् । अस्य भवतिशब्दस्य “ अग्रे बृहन् ” इत्युत्तरवाक्येन संयोगो भवति । तेन “ राष्ट्रमेव भवत्यग्रे बृहन्निति ” ब्राह्मणभागपाठः सिद्ध्यति । अत्र “ भवत्यग्रेऽग्रे भवति भवत्यग्रे ” इति जटायां “तत्रस्थमन्ययुक्तं चेत् पूर्वधर्मो न विद्यते” इति पूर्वधर्मनिषेधात् अकारलोपकार्यं न भवति । किन्तु अकारलोपकार्यमेव सिद्ध्यति

“अकारो लोप उच्यते” इति प्रकृतशिक्षाश्लोकान्ते श्रवणात् अत्रापि “अर्पयति पावक” इत्यत्रेव भवतीत्यन्यपदस्य पूर्वत्वमस्तीति ज्ञेयम् ।

(5) अग्रेऽग्निः “धातारातिरित्यादि” (तै.प्रा.11-3) सूत्रविहित-विकर्षसंज्ञाप्राप्ताकारलोपाभावप्रकरणस्थे “प्राचीमनु प्रदिशम्” (तै.सं.4-6-5) इत्यनुवाके “परमे जन्मन्नग्ने विधेम” इति वाक्यमाम्नातम् । अत्र “जन्मन्नग्ने अग्ने जन्मञ्जन्मन्नग्ने” इति विलोमपाठे एकारपूर्वकस्याकारस्य लोपाभावकार्यं विहितम् । इदं च वाक्यम् अकारलोपप्रकरणस्थे “प्राचीमनु प्रदिशं प्रेहि विद्वानित्याह” (तै.सं.5-4-5) इत्यनुवाके “परमे जन्मन्नग्ने इति वैकङ्कतीमादधातीति” ब्राह्मणवाक्ये इतिपरतया पुनरुक्तम् । विकर्षसंज्ञितानुवाके अग्नेशब्दस्य विधेमेति शब्दयुक्तत्वेषि ब्राह्मणानुवाके अग्नेशब्दस्य विधेमशब्दात् भिन्नतया इतिना अन्यशब्देन युक्तत्वं दृश्यते । “अग्ने इतीत्यग्नेऽग्नि इति वैकङ्कतीं वैकङ्कतीमित्यग्नेऽग्नि इति वैकङ्कतीमिति” घनपाठे “अग्नेऽग्नि” इति विलोमे एकारपूर्वकस्याकारस्य लोपकार्यमेव भवति । “तत्रस्थमन्ययुक्तं चेत् पूर्वधर्मो न विद्यते” इति निषेधात् उर्व्यसंज्ञितानुवाके “अग्ने अग्ने” इति विलोमे यदकारलोपाभावकार्यं विहितं तस्यात्र निषिद्धत्वात् “अग्ने इतीत्यग्नेऽग्नि इत्याधारमाधारमित्यग्नेऽग्नि इत्याधारम्” इति घनपाठे “अग्नेऽग्नि” इति विलोमे एकारपूर्वकस्याकारस्य लोपकार्यमेव सिध्यति

“अकारो लोप उच्यते” इति प्रकृतशिक्षाश्लोकान्ते अकारलोपविधानात्त्वं “अग्नेऽग्नि” इति विलोमे अकारलोपकार्यमेव सिध्यतीति भावः ।

उर्व्येऽग्निः इति श्लोके “इत्यादिष्वकारो लोप उच्यते” इत्यत्र आदिशब्दप्रयोगात् अन्यपदघटितोदाहरणान्तरमुच्यते । तथाहि (1) अग्ने इति उर्व्यसंज्ञावशाद्कारलोपाभावप्रकरणस्थे “अभ्यस्थाद्विश्वाः” (तै.सं.4-2-8) इत्यनुवाक्ये “हिरण्यगर्भस्समवर्तताग्रे भूतस्य जातः” इति वाक्यमाम्नातम् । अत्र “अवर्तताग्रे अग्नेऽवर्ततावर्तताग्रे” इति जटायाम् “अग्ने अग्ने” इति विलोमे एकारपूर्वकस्याकारस्य लोपाभावकार्यं विहितम् । इदं वाक्यम् अकारलोपप्रकरणस्थे “हिरण्यगर्भस्समवर्तताग्रे इत्याधारमाधारयतीति” ब्राह्मणवाक्ये इतिशब्दपरतया पुनरुक्तम् । उर्व्यसंज्ञितानुवाके अग्नेशब्दात् भूतस्येति पदं परत्र दृश्यते । ब्राह्मणवाक्ये तु अग्नेशब्दस्य भूतस्येति पदात् भिन्नतया अन्येन इतिना पदेन युक्तत्वमस्ति । “तत्रस्थमन्ययुक्तं चेत् पूर्वधर्मो न विद्यते” इति निषेधात् उर्व्यसंज्ञितानुवाके “अग्ने अग्ने” इति विलोमे यदकारलोपाभावकार्यं विहितं तस्यात्र निषिद्धत्वात् “अग्ने इतीत्यग्नेऽग्नि इत्याधारमाधारमित्यग्नेऽग्नि इत्याधारम्” इति घनपाठे “अग्नेऽग्नि” इति विलोमे एकारपूर्वकस्याकारस्य लोपकार्यमेव सिध्यति

। प्रकृतशिक्षाश्लोकान्ते “ अकारो लोप उच्यते ” इत्यकारलोपस्यैव
विहितत्वात् । एतावता पुनरुक्तप्रकरणं समाप्तम् ।

उदात्तं तु नु पूर्वो वश्चादौ लोपो भवेत्तदा ॥७२॥

तुश्च नुश्च तु नु । उदात्तौ च तौ तु नु च उदात्ततु नु । तौ पूर्वो
यस्मात् सः उदात्ततु नु पूर्वः । उदात्ततु शब्दपूर्वो वा उदात्ततु शब्दपूर्वो वा
। चादौ इत्यनेन चादिगणपठितः वकारः यदा उदात्ततु नु पूर्वको भवति
तदा लुप्तो भवेदिति वाक्यार्थः । अत्र “स त्वै यजेत्, इन्वा उपस्तीर्णम्”
इत्यादीन्युदाहरणानि । लक्ष्यद्वयेष्यस्मिन् तु न्वोरुदात्तयोस्सतोः ततः
परस्य चादिगणपठितस्य वै इत्यव्ययस्थवकारः लुप्तो भवति । तथाच
स तु+ऐ, इ नु+ऐ इति दशायाम् “इवर्णोकारौ यवकारौ” (तै.प्रा.10-
15) इति सूत्रेण यणादेशे सति पूर्वोक्तलक्ष्यसिद्धिर्भवति । अत्र “स तु
तु स स त्वै वै तु स स त्वै, इन्नु न्विदिन्वै वै न्विदिन्वै” इत्यादिघनपाठाः
अपि सिद्ध्यन्ति ।

ननु प्रातिशार्ख्ये लोपप्रकरणे “तु नु पूर्वं उदात्तयोर्वकारः”
(तै.प्रा.5-13) इति सूत्रेण उदात्ततु नु पूर्वको वकारो लुप्तत इति
वकारलोपो विहितोस्ति । तेनैव लक्ष्यसिद्धौ किमनेन शिक्षावचनेनेति
चेन्न । प्रातिशार्ख्ये वकारसामान्यस्य लोपो विहितः । शिक्षायां तु
चादिगणपठिताव्ययादिवकारस्येति विशेषो बोध्यः । प्रातिशार्ख्योक्त-
रीत्या वकारसामान्यलोपः यद्यज्ञीक्रियेत तर्हि “वरुणस्त्वेनं गृह्णीयात्”
(तै.सं.6-6-3) “विदुषो नु यज्ञम्” (तै.सं.1-3-13) “वाजस्य नु प्रसवे”

(तै.सं. 1-7-7) इत्यादिषु विलोमे वकारलोपापत्तिः । तत्कथम् ?
“वरुणस्तु तु वरुणो वरुणस्तु, विदुषो नु नु विदुषो विदुषो नु, वाजस्य
नु नु वाजस्य वाजस्य नु” इत्यादिविलोमेषु तु न्वोरुदात्तयोस्सतोः ततः
परः वरुणादिशब्दगतः वकारः लुप्यते । तच्चायुक्तम् । अत एव
शिक्षायां चादौ इति चादिगणपठितो वकार एव लोपमर्हतीत्युक्तम् । तेन
इष्टरूपसिद्धिर्भवति ।

ननु चादिगणपठितानामव्ययत्वं कथमिति चेदुच्यते ।
“चादयोऽसत्वे” (पा.सू.1-4-57) इति सूत्रेण चादिगणपठितानां
निपातसंज्ञायां “स्वरादिनिपातमव्ययम्” (पा.सू.1-1-37) इति सूत्रेण
चादीनामव्ययसंज्ञा च सिद्ध्यति । तेन चाद्यन्तर्गत वै इत्यादीनामव्यय-
संज्ञा सिद्धा । अत एव कस्याच्चित् शिक्षायां “पूर्वत्र तु न्वोः स्थितयोः
वलोपस्त्वव्यये परे” इत्यव्ययशब्दोल्लेखो दृश्यते । तेन प्राप्ताव्यय-
संज्ञकचादिगणस्थवैशब्दगतवकारः लुप्तत इत्यर्थः सिद्ध्यति । न च
प्रातिशार्ख्यशास्त्रं जटादिविकृतिष्वप्रमाणमिति वाच्यम् ।
श्लो । । तस्याः प्रमाणं प्रथमे प्रातिशार्ख्ये प्रपाठके ।

रेफादेशोऽपि शब्दान्नं धामेत्यार्षशब्दतः ॥

इत्यभियुक्तोक्तिवचनस्य प्रमाणत्वात् । अस्यायमर्थः । प्रातिशा-
र्ख्यस्य जटादिविकृतिप्रामाण्यसाधनविषये प्रातिशार्ख्ये प्रथमप्रपाठके

विसर्जनीयाधिकारे रेफादेशप्रकरणे “ इति परोऽपि ” (तै.प्रा.1-8-12) इति सूत्रस्थापिशब्दः “ न धा मा पासि ” (तै.प्रा.10-13) इति सूत्रस्थार्षशब्दः प्रमाणम् । किञ्च “ हारभारादि ” (तै.प्रा.8-8) इति सूत्रस्थाबिभरित्यादिग्रहणानि च प्रमाणमिति जानीयात् । तत्कथं ? “इति परोऽपि” (तै.प्रा.8-12) सूत्रस्थापिशब्दः आवृत्परं विसर्जनीय-मन्वादिशति । असौ आवृत्परो विसर्गः इतिपरोपि रेफमाप्नोतीति सूत्रार्थः । अत्र तैत्तिरीयसंहितायामुदाहरणाभावात् विलोमपाठोदाह-रणमेव स्वीकरणीयम् । “ अवृषादिति श्रुतरावृत्स्वाहा ” इत्यत्र “ इति श्रुतश्श्रुतरितीति श्रुतः ” इति विलोमपाठे श्रुतरितीत्यत्र इतिपरः श्रुतपदान्तो विसर्गः रेफमाप्नोति । यथा “ उग्ररावृत्स्वाहा ” इत्यादिषु आवृत्परो विसर्गो रेफी संवृत्तस्तद्वत् । किञ्च “ न धा मा पाऽसिपरो बुध्नियाज्याऽपूषाऽमिनन्तार्षे ” (तै.प्रा.10-13) इति सूत्रस्थार्षग्रहणं पौरुषपाठमाक्षिपति । एवमेव “ हारभारादि ” (तै.प्रा.8-8) सूत्रस्था-बिभरादीनि कानिचिद्ग्रहणानि संहितायामलब्धकार्याणि भूत्वा विलो-मोदाहरणयोग्यानि भवन्ति । तान्युदाहरणान्यपि प्रातिशारव्यस्य विकृतिपाठसाधने प्रमाणानीति भावः । एवं जटादिविकृतिपाठे प्राति-शारव्यस्य प्रामाण्ये साधिते सति “ वरुणस्तु तु वरुणो वरुणस्तु , विदिषो नु नु विदिषो विदुषो नु , वाजस्य नु नु वाजस्य वाजस्य नु ”

इत्यादिविलोमपाठेषु वकारलोपः कुतो न भवतीति प्रश्नस्समाधेयः । तथाहि न हि प्रातिशारव्यशास्त्रमेकमेव सर्वलक्ष्याणि साधयितुमलं भवति । किन्तु शिक्षादिशास्त्रैकवाक्यतां प्राप्यैव समर्थं भवति । अत एव श्लो ॥ १ ॥ प्रातिशारव्यादिशास्त्रज्ञः सर्वशिक्षाविशारदः ।
बुद्धिशक्तिसमेतो यस्स जटां वकुर्मर्हति ॥
इति शिक्षावचनमत्र परमं साधकमित्यवधेयम् । प्रातिशारव्या-दीत्यत्र आदिशब्देन व्याकरणशास्त्रज्ञानं स्वीकरणीयम् । अन्यथा पदपदार्थज्ञानालाभात् “ चाद्योऽसत्त्वे, तपरस्तत्कालस्य, उदःस्थास्तम्भोः पूर्वस्य ” इत्यादिसूत्रार्थापरिज्ञानाच्च । गुरुभिर्बलाच्छिक्षितोपि स्वयं प्रतिभारहितश्चेन्न जटां वकुर्मर्हतीति बुद्धिशक्तिसमेत इत्युक्तम् । किञ्च “ उत्पूर्वस्सकारो व्यञ्जनपरः ” (तै.प्रा.5-14) इति सूत्रस्यापि “ वर्तमानस्स उत्पूर्वस्थस्तयोरित्यनोत्परे ” इति व्यास-शिक्षाश्लोकेन एकवाक्यतायां सत्यामेव “स्वायुषोदुत्स्वायुषा स्वायुषोत्” इति सम्प्रदायसिद्धजटापाठः सिद्धति । एवमेव “ न संसामिति रापरः ” (तै.प्रा.13-4) इति मकारलोपनिषेधस्य सत्वेषि “ रायस्सऽ सऽ रायो रायस्सम् ” इत्यादौ मलोपाभावसाधनाय शिक्षाश्रयणमावश्यकमेवेति बोध्यम् । प्रकृते “ वरुणस्त्वेन ” मित्यादिषु वकारस्य चादिगणाऽ-पठितत्वात् तद्रत्वकारलोपः न भवतीति भावः ।

लोपप्रसङ्गान्मकारादिलोपमधिकृत्य किञ्चिदुच्यते । प्रातिशारव्ये
 “अथ मकारलोपः” (तै.प्रा.13-1) इत्यधिकृत्य “रेफोष्मपरः”
 (तै.प्रा.13-2) इति सूत्रेण रेफोष्मपरकमकारलोपः विहितः । “प्रत्युष्ट्
 रक्षः, सञ्चितं मे ब्रह्म” इत्यादिकमुदाहरणम् । अत्र मकारलोपानन्त-
 रमनुस्वारागमादिना इष्टरूपसिद्धिः । सूत्रेस्मिन् मकारलोपे रेफसामान्यं
 परनिमित्तत्वेन स्वीकृतम् । तेन “सम्राजं, साम्राज्याय” इत्यादावपि
 मलोपापत्तिः । तद्वारणाय “न संसामिति रापरः” (तै.प्रा.13-4) इति
 निषेधसूत्रं प्रवृत्तम् । “सम्राजं, साम्राज्याये” त्यादौ संसांपूर्वकरापरत्व-
 सद्वावान्मलोपो निषिद्धः । तेन उदाहृतलक्ष्यद्वयेषि मकार एव श्रूयत
 इतीष्टरूपसिद्धिर्भवति । नन्वेवमपि “तोते रायस्सन्देवि देव्योः” इत्यत्र
 “रायस्सञ्च सञ्च रायो रायस्स” मिति जटायां तथा “राज्ञे समनम्”
 दित्यत्र “राज्ञे सञ्चसञ्च राज्ञे राज्ञे स” मिति जटायां च संपूर्वक-
 रापरत्वेषि मकारलोपनिषेधः कुतो न प्राप्नोतीति चेच्छिक्षाशास्त्रबला-
 निषेधः न भवतीति समाधेयम् । तत्कथम् ?
 क्षो । । लोपभावो मकारस्य किबन्ते राजतौ परे ।

अवग्रहमकारो यः संसामिति न लुप्यते ॥

इति शिक्षावच्चनेन “न संसामिति रापरः” इति निषेधसूत्रे संसां-
 गतमकारस्य अवग्रहसम्बन्धित्वेन रा इत्यस्य किबन्तराजृधातुगतत्वेन

सङ्क्षेचः कृतः । तेन “सम्राडसि, सम्राट्, सम्राजोः, साम्राज्याय”
 इत्यादिषु मकारलोपनिषेधः सिध्यति । लोपे निषिद्धे मकारः श्रूयत इति
 भावः । “रायस्सञ्च सञ्च रायो रायस्सम्, राज्ञे सञ्च सञ्च राज्ञे राज्ञे सम्”
 इति विलोमयोस्तु समित्यस्य अवग्रहत्वाभावात् रा इत्यस्य किबन्त-
 राजृधातुगतत्वाभावाच्च मकारलोपनिषेधो न सिध्यति । अर्थात् मकारो
 लुप्यते । तेन इष्टरूपसिद्धिर्भवति । साम्राज्यायेत्यस्य किबन्त सम्राट्
 प्रकृतिकत्वात् । सम्राजःकर्मभावो वा इत्यर्थे “गुणवच्चनब्राह्मणादिभ्यः
 कर्मणि च ” (पा.सू.5-1-124) इति ष्वजि आदिवृद्धौ साम्राज्यरूप-
 सिद्धिः भवति, तस्मै साम्राज्याय । सम्राडित्यत्रेवात्रापि मकारलोप-
 निषेधाप्रवृत्या मकारलोपसिद्धौ अनुस्वाराद्यागमप्राप्त्या इष्टरूपसिद्धि-
 र्भवति ।

नन्वस्य श्लोकस्य प्रारम्भे “लोपभावो मकारस्येति” मलोप-
 निषेधेन तथैवोत्तरवाक्यान्ते “न लुप्यते” इति मलोपनिषेधेनापि मका-
 रास्तित्वलाभस्सिद्यति । किमर्थमेकार्थलाभाय समानार्थकनिषेधद्वय-
 प्रयोगः इति चेन्न । पूर्ववाक्ये मकारनिषेधः परनिमित्तविषयकः ।
 उत्तरवाक्यस्थनिषेधः कार्यभावपदपरः इत्येवं विषयभेदेषि अर्थैक्यात्
 स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमेव निषेधद्वयमिति बोध्यम् । एवं प्रातिशारव्यसूत्रस्य
 शिक्षावाक्येन एकवाक्यतायामिष्टरूपसिद्धिरिति भावः ।

एवमेव “ उत्पूर्वस्सकारो व्यञ्जनपरः ” (तै.प्रा.5-14) इति सूत्रेण उत्पूर्वकस्य व्यञ्जनपरस्य सकारस्य लोपो विहितः। “ उत्तभान्, उत्थास्यते ” इत्यादीन्युदाहरणानि । उत्+स्तभान्, उत्+स्थास्यते इति दशायां पूर्वोक्तलक्षणवशात् सकारलोपः प्राप्तः। तथाच पूर्वोक्तलक्ष्यसिद्धिर्भवति ।

नन्वस्मिन् सूत्रे व्यञ्जनसामान्यं परनिमित्तत्वेन स्वीकृतम् । तेन “ स्वायुषोदोषधीना ” मित्यत्र “ स्वायुषोदुत्स्वायुषा स्वायुषोदोषधीनामोषधीनामुत्स्वायुषा स्वायुषोदोषधीनामिति ” घनपाठे उत्+स्वायुषा इति विलोमे तथा “ स्तोममुदजयदि ” त्यत्र “ स्तोममुदुत्थस्तोमङ् स्तोममुदजयदजयदुत्थस्तोमङ् स्तोममुदजयदिति ” घनपाठे उत्+-स्तोममिति विलोमे च सकारलोपापत्तिः। उभयत्रापि उत्पूर्वकव्यञ्जनपरकत्वात् सकारस्य लोपो भवेत् । सः न युक्तः, घनपाठसम्प्रदायविरोधात् । अत इदं प्रातिशाख्यसूत्रं “ वर्तमानस्स उत्पूर्वस्थस्तयोरित्यनोत्परे ” इति व्यसशिक्षाश्लेकैकवाक्यतां प्राप्य लक्ष्यसाधकं भवति । व्यासशिक्षायां तु व्यञ्जनसामान्यं परनिमित्ततया न स्वीकृतम् । किन्तु स्तस्थशब्दगतत्वेन व्यञ्जनवर्णस्य सङ्क्लोचः कृतः। तेन उत्+स्वायुषा इति विलोमे सकारलोपापत्तिः वारिता भवति । स्वा इति स्तस्थभिन्नत्वात् उत्+स्तोममिति विलोमे स्तशब्दस्य सत्वेषि

व्यासशिक्षायाम् अनोत्पर इति स्तस्थयोः ओकारादन्यवर्णे परे सतीत्युक्तत्वात् स्तोममित्यत्र ओकारपरकत्वेन सकारस्य लोपनिषेधात् न सकारलोपापत्तिरिति भावः। अत्र “ वर्तमानस्स उत्पूर्वोऽनोत्परेषि च ” इति शिक्षान्तरानुमतिरप्यस्ति । अत्र अनोत्पर इति छेदः। तेन व्यासशिक्षायामिव अस्मिन् शिक्षावाक्येषि ओकारपरकत्वे सकारस्य लोपनिषेधस्सध्यति । तथाच “ स्वायुषोदुत्स्वायुषा, स्तोममुदुत्तोमं ” इति सम्प्रदायसिद्धिविलोमरूपसिद्धिर्भवति ।

एवमेव “ तिष्ठन्त्येकया सपूर्वः ” (तै.प्रा.5-19) इति सूत्रेण तिष्ठन्तिशब्दविशिष्टे एकया इत्यस्मिन्नवग्रहे अन्त्यो वर्णः लुप्यत इति लोपाधिकारस्थसूत्रार्थः। यद्यपि “ वर्णस्य विकारलोपौ ” (तै.प्रा.1-56) इति परिभाषया आकारस्य लोपे प्राप्ते सति सूत्रे “ सपूर्व ” इति विशेषणात् यकारसहितस्य आकारस्य लोपे सति तिष्ठन्त्येक+एकया इति दशायाम् “ एकारैकारपर एकारम् ” (तै.प्रा.10-6) इति सूत्रेण अकारएकारयोः स्थाने एकारादेशे सति “ तिष्ठन्त्येकैकया ” इति लक्ष्यसिद्धिर्भवति । ननु “ एकैकयाऽस्तुतया ” इति क्रमपाठे एकया+एकया इत्यनयोः सन्धौ प्रकृतसूत्रेण सपूर्वस्य आकारस्य लोपः न सिध्येत् । कृतः ? प्रथमस्य एकया इत्यस्य तिष्ठन्तिसहितत्वाभावात् । किन्तु

“एकैकयाऽस्तुतया” इत्येव सिध्येत् । तच्चायुक्तम् । तदनुसारेण
जटादिविकृतिपाठा अपि तथैव उच्चारणीया भवेयुः ।
श्लो । । संहिता प्रकृतिः प्रोक्ता पदस्यैतत्कमस्य तु ।
जटायाः प्रकृतिस्त्वेषः एवं नित्यं निबोधत ॥

इति शिक्षावचने एष इति पुंलिङ्गनिर्देशात् क्रमः जटायाः
प्रकृतिरित्यर्थः । नन्वेवं स्थिते “ एकैकयाऽस्तुतयाऽस्तुतयैकैकयैकक-
याऽस्तुतया ” इति जटापाठः कथं सिध्यति ? त्रिविधसमान्नाये
क्रमपाठस्यापि सत्वेन तत्सिध्यर्थं गार्यगोपालयज्वना “ उपबन्धस्तु
देशाय नित्यम् ” (तै.प्रा.1-59) इति सूत्रव्याख्यानावसरे उपबन्धस्य
पृथग्भावेपि कार्यसाधकत्वमङ्गीकृत्य क्रमपाठस्साधितः । “ उदात्ततुनु-
पूर्वो वश्वादौ लोपो भवेत्तदा ” इति प्रकृतशिक्षावाक्यव्याख्यानावसरे
अस्माभिः यत्प्रतिपादितं प्रातिशाख्यस्य जटाविषयत्वं तदनुसारेण
शिक्षैकवाक्यत्वमपि सम्पाद्य “ एकैकयाऽस्तुतयाऽस्तुतयैकैकयैकैक-
याऽस्तुतया ” इति जटापाठसाधुत्वं सम्पाद्यते । किं तच्छिक्षावाक्य-
मिति चेदुच्यते -
श्लो । । यो लोपस्सोत्तरस्तिष्ठन्त्येकया ग्रहणे तथा ।
इत्येकमिति मोलोपो न निमित्तमपेक्षते ॥

इति शिक्षया एकवाक्यत्वं सम्पाद्य लक्ष्यसमन्वयः कर्तव्यो भवति
। तथाहि तिष्ठन्त्येकया ग्रहणे सोत्तरः आकारसहितः यकारः लुप्यते
इत्येकमित्यत्र मकारलोपो विहितः । उभयत्रापि निमित्तापेक्षा नास्तीति
शिक्षावाक्यार्थः । “ एकैकयाऽस्तुतया ” इति क्रमपाठे तिष्ठन्तिरूपपूर्व-
निमित्तापेक्षायाः अभावेपि प्रथमस्य एकया शब्दगतस्य या इत्यस्य
लोपः सम्भवति । तदा एक+एकयाऽस्तुतया इति जाते अकार-
एकारयोः ऐकारादेशे सति “ एकैकयाऽस्तुतया ” इति क्रमपाठः
सिध्यति । “ न निमित्तमपेक्षते ” इति तिष्ठन्तिरूपनिमित्तापेक्षायाः
निषेधात् “ एकैकयाऽस्तुतयाऽस्तुतयैकैकयैकैकयाऽस्तुतया ” इति
जटादिविकृतिपाठः अपि सिध्यन्ति । जटापाठेस्मिन् एकैकया+
एकैकया इति विलोमे द्वितीयैकैकया इत्यस्मात् पूर्वं तिष्ठन्तीति
पूर्वनिमित्तं नास्ति । प्रथमः एकैकया इत्येव वर्तते । “ न मिमित्तमपेक्षते ”
इति निमित्तापेक्षायाः निषिद्धत्वात् प्रथमैकैकया इति सत्वेपि
द्वितीयैकैकया इति एकया+एकया इति पदद्वयघटितं तयोः आद्यस्य
एकया इत्यस्य अन्ते आकारसहितयकारलोपः तिष्ठन्तीति पूर्वपद-
निमित्ताभावेपि सिध्यति । तथैव एकैकया इति द्वितीयरूपं सिध्यति ।
आहत्य “ एकैकयाऽस्तुतयाऽस्तुतयैकैकयैकैकयाऽस्तुतया ” इति
जटापाठः सिध्यति ।

एवमेव “ अवग्रह इत्येकम् ” (तै.प्रा.5-18) इति सूत्रेण इतिशब्दविशिष्टे “ एकम् ” इत्यवग्रहे यो मकारः तस्य लोपो विहितः, लोपप्रकरणस्थत्वादस्य सूत्रस्य । “ इत्येकैकं तस्य जुहुयात् ” इत्युदाहरणम् । अत्र एकैकमितीज्ञम् । “ तस्य पूर्वपदमवग्रहः ” (तै.प्रा.1-49) इति सूत्रेण प्रथमस्य एकमित्यस्य अवग्रहसंज्ञास्ति । तद्वत्मकारलोपः अनेन सूत्रेण विहितः । तदा एक+एकम् इति जाते “एकरैकारपर ऐकारम्” (तै.प्रा.10-6) इति सूत्रेण ऐकारादेशो सति एकैकमिति रूपं सिध्यति ।

“ एकैकं तस्य तस्यैकमेकैकं तस्येति ” जटायाः प्रारम्भे इतिशब्दपूर्वकं नास्ति । तथापि एकैकमिति जटाप्रारम्भे एक+एकमिति दशायां मकारलोपे सत्येव ऐकारादेशो भवति । तदैव एकैकमिति रूपं भवति । एवमेव “ तस्यैकैक ” मित्यत्रापि एकैकमित्यस्य इतिशब्द-पूर्वकत्वं नास्ति । द्वितीयमेकैकमित्यस्यापि इतिशब्दपूर्वकत्वं नास्ति । तथापि मकारलोपाः कथं सिध्यन्तीति चेदुच्यते । “ इत्येकमिति मोलोपो न निमित्तमपेक्षते ” इति शिक्षावचनबलात् मकारलोपाः सिध्यन्ति । एकमित्यवग्रहस्थमकारलोपस्य इतिशब्दः पूर्वनिमित्तम् । विलोमपाठे मकारलोपविषये इतिशब्दनिमित्तापेक्षायाः अभावेषि प्रदर्शितविलोमलक्ष्येषु मलोपाः सिध्यन्ति । एवं प्रातिशाख्यस्य

शिक्षावाक्येन एकवाक्यतां सम्पाद्य लक्ष्यसंस्कारः कर्तव्यो भवतीत्युक्तम् । अत्र

श्लो ॥ लोपालोपषत्वणत्वयत्वादेशागमादिषु ।

संहितायां यथा प्राप्तिः जटायां तद्वदेव हि ॥

इति शिक्षावचनमपि पूर्वोक्तमर्थं द्रढयति ।

टपूर्वस्य नकारस्य णत्वं प्राप्तमितीरितम् ॥73॥

वाक्यार्थः स्पष्टः । उदाहरणम् – “ षण्णवत्यै ” इत्यादिकम् ।

षट्+नवत्यै इति दशायां तत्रपूर्वन्यायेन “ षुषू कृधिसुवः ” (तै.प्रा. 7-2) इति सूत्रान्ते “ षट् त्रिग्रामनिष्ठूर्वः ” इत्यस्ति । तेन षट् शब्दपूर्वकस्य नकारस्य अनेन णत्वं विहितम् । तदा षट्+णवत्यै इति जाते “उत्तमपर उत्तमः सवर्गीयम् ” (तै.प्रा.8-2) इति सूत्रेण वर्गप्रथमवर्णस्य टकारस्य स्वसमानसवर्गीये उत्तमवर्णे णकारे परे सति णत्वे “ षण्णवत्यै ” इति णकारद्वयघटितं रूपं सिध्यति ।

ननु “ न आनन्दिष्णोः, न्यमार्दिति, नृषदे वडफसुषदे ” इत्यादौ “न आनडानण्णो न आनन्दिष्णोर्विष्णोरानण्णो न आनन्दिष्णोः, न्यमार्दमार्दिणन्यमार्दितीत्यमार्दिणन्यमार्दिति, नृषदे वङ्घण्णृषदे नृषदे वडफसुषदे अप्सुषदे वण्णृषदे नृषदे वडफसुषदे ” इति विलोमपाठेषु

नकारस्य षट् शब्दपूर्वकत्वाभावात् आनट्, अमार्ट्, वट् शब्दपूर्वकत्वाच्च
कथं णत्वं सिध्यतीत्ययमाक्षेपः शिक्षास्वपि प्रदर्शितोस्ति । तथाहि
श्लो । । षत्वणत्वविकारे तु यदुक्तमुपदेशतः ।

ग्रहणं तत्करोत्येतत् कार्यं सर्वत्र नान्यथा । ।
श्लो । । संहितावत् क्रमो इयः जटा च विकृतादिषु ।

विकारागमलोपेषु यथा संहितकार्यभागिति । ।

षत्वणत्वादिविकारे प्रातिशाख्यादिषु यथोपदिष्टं तदनुसारेणैव
ग्रहणं तत्तत्कार्यं करोति । उपदेशमतिक्रम्य ग्रहणं कार्यं कर्तुं न प्रभवति
। किञ्च विकारागमलोपादिकार्यजातं यथासंहितं तथैव क्रमजटादि-
विकृतिष्वपि ग्रहणं तत्तत्कार्यभाकृ भवतीति श्लोकार्थः । प्रकृते “ न
आनट् ” इत्यादीनां विकृतिपाठेषु षट् शब्दपूर्वकत्वाभावात् प्रातिशाख्ये
षट् शब्दपूर्वकत्वे एव नस्य णत्वविधानात् “ नान्यथा ” इति शिक्षाश्लोके
षट् शब्दपूर्वकत्वाभावे णत्वनिषेधात् कथं णत्वं भवतीति ? प्रश्ने सति
प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचनबलात् समाधिः बोध्यः । प्रकृतकौण्डन्य-
शिक्षावचने नस्य णत्वे टपूर्वत्वमात्रनिमित्तमुक्तम् । षट् वट् इत्यादीनां
भिन्नत्वेषि सर्वत्र टकारस्य अनुगतत्वात् णत्वं सिध्यति । व्यासशिक्षा-
यामपि “ अथैति नो णमिति ” नस्य णत्वविधिप्रारम्भे “ धिसुवस्त्रिटपूर्व ”
इति टकारमात्रं पूर्वनिमित्तमुक्तम् । एतद्वचनबलादपि न्यमार्डित्यादीनां

विलोमपाठेषु टपूर्वस्य नस्य णत्वं सिध्यति । टस्य णत्वं तु “ उत्तमं
प्रथमोऽन्त्योर्ध्वः, अन्तोऽन्वि वा सवर्गीयम् ” इति तत्प्रकरणस्थान-
न्तरवाक्याभ्यां सिध्यति । प्रकृतकौण्डन्यवचनोक्तार्थं शिक्षान्तरमपि
सदृष्टान्तं समर्थयति । किं तत् शिक्षान्तरमिति चेत् शृणु ।
श्लो । । टान्नो णस्यात्सदाऽनार्षे यथा वण्णम दर्शनात् ।

सत्वमाकारपूर्वोऽपि तथा ग्रास्पतिदर्शनात् । । इति
अस्यायमर्थः— न इति षष्ठी । ण इति प्रथमा । टादिति पञ्चमी ।
तथाच टात्परस्य नस्य णः स्यात् सदा अनार्षे सन्धौ । अत्र दृष्टान्तं
उच्यते । “ तं प्राव्यं यथावण्णमो दिवे ” इति मन्त्रब्राह्मणे आरण्यके
अस्ति । अत्र वण्णम इति दृष्टान्तः । अस्मिन् श्लोके विषयान्तरेषि
“ ग्रास्पतीति ” दृष्टान्तान्तरमपि प्रदर्शितम् । प्रकृते वण्णम इत्यत्र वट्
पूर्वकस्य नस्य णत्वं श्रूयते । अत्र षट् पूर्वकत्वाभावेषि वट् पूर्वकत्वेषि
णत्वमस्तीति दृष्टान्त उक्तः । अत्र कथं णत्वसिद्धिरिति चेत् शिक्षावाक्ये
तत्प्रक्रिया एवं निरूपितास्ति । कथम् ?
श्लो । । टपूर्वस्य नकारस्य णत्वं कुर्याद्विचक्षणः ।

पूर्वं पश्चाद्वकारस्य यथा वण्णम दर्शनात् । । इति
वट्+नमः इति दशायां पूर्वं नस्य णत्वं, पश्चात् टस्य णत्वं तदा
“ वण्णम ” इति णकारद्वयघटितं रूपं सिध्यति । “ वण्णम ” इत्यार-

एयकलक्ष्यत्वात् प्रातिशारव्यसूत्राऽप्रवृत्तौ स्वयं शिक्षैव सन्धिप्रक्रिया-माहेत्यर्थः। अस्मिन् श्लोके विषयान्तरेषि “ भास्पतिरिति ” दृष्टान्तः प्रदर्शितः। तद्यथा “ ब्रह्मणस्पत्नी वेदि ” मित्यत्र विसर्गस्य सत्वविधौ “पत्नीवे पती पते पतये पतिष्ठतिं परः” (तै.प्रा.8-27) इति सूत्रेण “ब्रह्मणस्पत्नी वेदि” मित्यत्र विसर्गस्य “ पत्नीवे ” परतः सकारादेशो विहितः। वे इत्येकारान्ताभावे “रेतोधाः पत्नीव इत्याह” इति प्रत्युदाहृतं व्याख्यात्रा । “रेतोधाः पत्नीव” इत्यत्र व इति विसर्गान्तो दृश्यते । न तु एकारान्तः। अतः विसर्गस्य सकारादेशो न भवति । सकारादेशसिध्यर्थं सूत्रे वे इति निर्दिष्टमिति सूचितं भवति । अत्र किञ्चिद्विचार्यते –

“ कखपकारपरष्मकारपूर्वस्समवग्रहः” (तै.प्रा.8-23) इति सूत्रं विसर्गस्य षत्वसत्वविधायकम् । तत्र अवग्रहवर्तिनो विसर्गस्य कखपकारपरकस्य अकारपूर्वकत्वे सकारादेशः सिध्यति । “रेतोधाः पत्नीव” इत्यत्र विसर्गः अकारपूर्वो न भवतीति नेदं प्रत्युदाहरणयोग्यम् । किं नाम प्रत्युदाहरणत्वम् । “ यन्निमित्तातिरिक्तसर्वनिमित्तकत्वम् । “ ब्रह्मणस्पत्नी वेदि ” मित्यत्र वे इति निमित्ताभावे विसर्गस्य सत्वोपदेशाऽप्रवृत्तिः। अर्थात् वे इति सत्वे एव विसर्गस्य सत्वविधानमित्यर्थः। “रेतोधाः पत्नीवः”

इत्यत्र वे इति निमित्ताभावप्रयुक्तसत्वोपदेशाऽप्रवृत्तावपि तन्निमित्तातिरिक्त अकारपूर्वकत्वादिसर्वनिमित्तकत्वस्य विसर्गस्य आवश्यकत्वात् “रेतोधाः पत्नीव” इत्यत्र विसर्गस्य अकारपूर्वकत्वाभावान्नेदं प्रत्युदाहरणयोग्यं भवितुमर्हति । अथापि “ नराशऽ सोमास्पतिनो अव्यात्” इत्यकारेतराऽकारपूर्वकत्वेषि विसर्गस्य सत्वघटितदृष्टान्तस्य श्लोकस्मिन् प्रदर्शितत्वात् “ अकारपूर्वस्समवग्रहः” (तै.प्रा.8-23) इति सूत्रभागे अकार इत्यत्र कारप्रत्ययः अविवक्षित इत्यज्ञीकर्तव्यम् । “वर्णः कारोत्तरो वर्णाख्या” (तै.प्रा.1-16) इति सूत्रेण कारोत्तरत्वस्य वर्णमात्राख्यार्थकत्वेषि भास्पतिदृष्टान्तबलात् हस्वार्थककारप्रत्ययस्य दीर्घोपलक्षकत्वमज्ञीकर्तव्यम् । तथाहि –

श्लो ।। उदथेत्यत्र दीर्घस्तु हस्वस्याप्युपलक्षणम् ।

तथा प्रपर इत्यत्र हस्वो दीर्घोपलक्षणम् ।।

इति शौक्षिकैरज्ञीकृतत्वात् । यथा “ उदथापरश्च ” (तै.प्रा.9-24) इत्यत्र दीर्घग्रहणं हस्वोपलक्षणम् । तथा “ परि वा प्र पर ” (तै.प्रा.8-34) इत्यत्र हस्वग्रहणं दीर्घोपलक्षणमिति भाष्यकारैरुक्तत्वाच्च । एवं प्रामाणिकोपलक्षणविधया आकारपूर्वत्वेषि अकारपूर्वत्वमेवेति मत्वा विसर्गस्य सकारादेशः सिध्यतीति “रेतोधाः पत्नीव” इत्यत्र विसर्गस्य आकारपूर्वत्वसद्भावेषि सत्वापत्तिः स्यादिति, तद्वारणार्थं सूत्रे वे इति

ग्रहणं कृतम् । पतीव इत्यत्र वे इत्येकारान्तपरनिमित्ताभावात् विसर्गस्य सत्वं नास्तीति ज्ञापयितुं व्याख्यातुः सोमयार्यस्य “रेतोधाः पतीव” इति प्रत्युदा-हरणदानं युक्तमेव । अत एवेयमभियुक्तोक्तिस्सञ्च्छते – श्लो ॥ सत्वेऽकारस्वरूपत्वं दीर्घस्याप्युपलक्षणम् ।

पतीवे ग्रहणात्किञ्च मास्पतिस्तत्र दर्शनात् ॥ इति अस्यायमर्थः । प्रातिशारख्ये विसर्गस्य सत्वविधौ “कखपकार-परष्पमकारपूर्वस्समवग्रहः” (तै.प्रा.8-23) इति सूत्रस्थः अकारः दीर्घस्याप्युपलक्षणं भवति । अत्र हेतुः “पतीवे” (तै.प्रा.8-27) इति सूत्रे वे इत्येकारान्तग्रहणम् । सूत्रे वे इत्यभावे “रेतोधाः पतीव” इत्यत्र पतीव इति विसर्गान्तवकारस्यैव परनिमित्तत्वेन सत्वेषि दीर्घोपलक्षण-न्यायेन आकारपूर्वकविसर्गस्यापि सत्वापत्तिः स्यात् । तन्निवारणार्थं “पतीवे” ग्रहणं सार्थकं भवति । तेन “पतिः पृथिव्याः पृथिव्यास्पतिष्ठातिःपृथिव्या अयमयं पृथिव्यास्पतिष्ठातिः पृथिव्या अयम्, पते धनदा धनदास्पते पते धनदा अस्यसि धनदास्पते पते धनदा असी” त्यादिधनपाठेषु आकारपूर्वकविसर्गस्य सत्वघटितरूपाणि सिद्ध्यन्ति ।

ननु “मास्पतिर्नो अव्यादिति” ब्राह्मणभागवाक्यं “यथा वर्णमो दिवे” इति तु आरण्यकं वाक्यम् । एतदुभयं विलोमसन्धि-

दृष्टान्तयोग्यं कथं भवितुमर्हति ? ब्राह्मणारण्यकभागयोः विकृतिपाठ-भावादिति चेत् – तत्र शिक्षासम्मतिरुच्यते ।

श्लो ॥ यत्रार्षेऽनुद्भूतसन्धिः जटायामुद्भवेद्यदि ।
तद्वाब्रह्मणारण्यकोक्तसन्धिः दृष्टान्त उच्यते ॥ इति यत्रार्षे स्वयंपाठे संहितायां यः सन्धिः नोद्भवति सः अनुद्भूत-सन्धिरित्युच्यते । संहितायामप्राप्तसन्धिः जटादिविकृतिषु यद्युद्भवेत् तस्य ब्राह्मणारण्यकभागस्थसन्धिः दृष्टान्तत्वेन उच्यते । अत्रायं प्रमाणश्लोकः स्मर्तव्यः –

श्लो ॥ सूत्रेष्वदृष्टं यत्किञ्चित् सूत्रान्तरबलाद्भवेत् ।
अनुक्तस्याविरुद्धस्य मतं ग्रहणमन्यतः ॥ इति संहितायामनुद्भूतसन्धिः जटादिविकृतिष्वेव सम्भवे दृष्टान्तप्रदर्शनमेकमेवेति न किन्तु न्यायप्रदर्शनमनुग्रहप्रदर्शनमपि आवश्यकमेव-त्ययं शिक्षाश्लोकः प्रमाणीक्रियते –

श्लो ॥ सन्धिष्वेव विलोमेषु सूत्रादृष्टं यदस्ति वै ।
न्यायादनुग्रहाद्यच्च दृष्टान्ताद्यत्तदुच्यते ॥ इति संहितायां यः सूत्राप्राप्तसन्धिः सः विलोमेष्वेव यदि सम्भवेत् तत्र न्यायानुग्रहदृष्टान्ताः प्रदर्शनीयाः । अथ तेष्वन्यतमप्रदर्शनपूर्वकं लक्षणसमन्वयः क्रियते । विषयेस्मिन् संहितायामदृष्टयोः

टकारमात्रपूर्वकनकारस्य णत्व, आकारपूर्वकविसर्गस्य सत्वसन्ध्योः
“न आनडानण्णो न आनट्, पते धनदा धनदास्पते पते धनदा:”
इत्यादिविलोमेष्वेव दृष्टयोः दृष्टान्तप्रदर्शनं ब्राह्मणारण्यकवाक्यद्वारा
कृतम् ।

अथ न्यायप्रदर्शनायादौ शिक्षायां न्यायलक्षणमुच्यते –
श्लो ॥ सूत्रार्थो न्यायसम्बन्धबलाद्यत्र विशिष्यते ।

विलोमे न्यायतः प्राप्तसन्धिरित्यभिधीयते ॥ इति
श्लोकस्थन्यायशब्देन “तत्र पूर्वं पूर्वं प्रथमम्” (तै.प्रा.5-3) इति
सूत्रप्राप्तः पूर्वन्याय उच्यते । एतन्नायसम्बन्धबलात् यत्र विलोमलक्ष्य-
संस्कारे सूत्रार्थो विशिष्यते, अत्यन्तं विलोमसम्प्रदायसिद्धपाठसमर्थन-
परो भवतीति सः सूत्रार्थः न्यायतः प्राप्तसन्धिरित्युच्यते । “प्रश्नमेयातां
ब्राह्मणाय ” (तै.सं.2-5-11) इत्युदाहरणे ब्राह्मणाय+एयातामिति
विलोमसन्धौ एकारघटितरूपं वक्तव्यं वा ऐकारघटितरूपं वक्तव्यं वा
इति चिन्त्यते । “तत्र पूर्वं पूर्वं प्रथमम्” (तै.प्रा.5-3) इति सूत्र-
व्याख्याने “भक्षेही” त्यनुलोमोदाहरणं यत्प्रदर्शितम् तत्रादौ विचारणां
प्रवर्तयामः । अस्मिन् सूत्रे पूर्वं पूर्वमिति वीप्सायास्सत्वेन पूर्वं पदं पूर्वं
सूत्रं च प्रथमं लक्ष्यसंस्काराय स्वीकरणीयमित्यर्थो लभ्यते । अत्र भक्ष+
आ+इहीति दशायां पूर्वपदेन लक्ष्यसंस्कारकर्तव्यतायां भक्ष+आ

इत्यनयोः सन्धौ “दीर्घऽ समानाक्षरे सर्वण्परे ” (तै.प्रा.10-2) इति
सूत्रेण सर्वण्दीर्घे भक्ष+इहीति जाते पश्चात् “ इवर्णपर एकारम् ”
(तै.प्रा.10-4) इति सूत्रेण एकारे कृते सति “ भक्षेही ” तीष्टरूपं सिध्यति
। अन्यथा पूर्वपदन्यायमुलङ्घ भक्ष+आ+इहीति दशायाम् आ+इहीति
द्वितीयतृतीयपदयोः प्रथमम् “ इवर्णपर एकारम् ” (तै.प्रा.10-4)
इत्येकारे कृते सति भक्ष+एहीति जाते पश्चात् “ एकारैकारपर ऐकारम् ”
(तै.प्रा.10-6) इति सूत्रेण ऐकारादेशे कृते सति “ भक्षैही ” त्यनिष्टरूपा-
पत्तिः । तच्चायुक्तम् । अत्र प्रथमपदमुलङ्घ द्वितीयतृतीयपदयोः प्रथमं
सन्धिः पश्चात् प्रथमपदेन सन्धौ दशमाध्यायचतुर्थष्टसूत्रयोः प्रवृत्या
सूत्रतः पूर्वन्यायनियमभज्ञाभावेषि अनिष्टरूपापत्तिरूपदोषः स्यात् ।
अतः “ भक्षेहीति ” वाक्यं पूर्वपदेन लक्ष्यसंस्कारकर्तव्योदाहरणं भवति
। एवं स्थिते –

श्लो ॥ पूर्वं पदं च सूत्रं च कर्तव्यं प्रथमं भवेत् ।

तत्रपूर्वमिति न्यायात् विलोमेष्विति तथेष्यते ॥

इति शिक्षावचनात् तत्रपूर्वन्यायः विलोमेष्विति सिध्यति ।
तत्कथमिति चेत् शिक्षावचनमत्रोच्यते –

श्लो ॥ तथेयातां ब्राह्मणायेत्योपेत्याक्षरसंहिता ।

तत्रापि पूर्वप्राबल्यादैकारोऽत्र न सम्भवेत् ॥ इति

अस्मिन् श्लोके विलोमेषि तत्रपूर्वन्यायप्राबल्यप्रदर्शनाय उदा-
हरणद्वयं स्वीकृतम् । प्रथममुदाहरणं पूर्वमुक्तम् । द्वितीयं तु “वैष्णव्यर्चा
पुनरेत्योपतिष्ठते” (तै.सं.3-1-10) इत्यत्र एत्योप इति अस्मिन् श्लोके
अक्षरसंहिता इत्यस्ति । “ पदसंहिताऽक्षरसंहिता वर्णसंहिताऽङ्गसंहि-
ताचेति ” (तै.प्रा.21-2) इति सूत्रे निर्दिष्टसंहिताचतुष्टये अक्षर-
संहितास्ति । सा द्वयोरचोस्सम्मिश्रणप्रयुक्ता । एतत्संहिताप्रयुक्त-
कार्याणि कुत्र विहितानीत्यस्मिन् विषये प्रातिशाख्यव्याख्यात्रा सोम-
यार्येण “ दशमोऽक्षरसंहिता ” इति विवृतमस्ति । अस्मिन्नध्याये एव
सर्वर्णदीर्घयणादेशादिसन्धिविधानानि सन्ति । तादृशाक्षरसंहितामाश्रि-
त्य लक्ष्यसंस्कारोत्र क्रियते । तथा –
श्लो । । यानग्नयोऽन्वतप्यन्तेत्यत्र पूर्वं कृते यणि ।

लोपाभावेऽग्न्य इति निमित्तग्रहणं कृतम् ॥

इति शिक्षावचनात् “ यानग्नयोऽन्वतप्यन्तेति ” लक्ष्यसंस्कार-
विषये अग्नयः+अनु+अतप्यन्तेति दशायाम् अवग्रहात्मकानुगतोका-
रस्य यणादेशः यथा पूर्वं कृतः तथा ब्राह्मणाय+आ+इयातामिति
विलोमेषि आडः=अवग्रहस्य इयातामित्यनेन प्रथमम् “ इवर्णपर
एकारम् ” (तै.प्रा.10-4) इति सूत्रेण एकारे कृते सति ब्राह्मणाय+
एयातामिति जाते पश्चात् “ एकारैकारपर एकारम् ” (तै.प्रा.10-6) इति

सूत्रेण ऐकारे सति “ ब्राह्मणायैयातामिति ” ऐकारघटितरूपं सिध्येत् ।
तन्निषिद्ध्य सन्धितः एकार एव यथा भवेत् एकारघटितरूपसिध्यर्थम्
ऐकारनिषेधाय अयं शिक्षाश्लोकः प्रवृत्तः । श्लोकेस्मिन् “ तथेयातामिति ”
सन्धिरपि “ ब्राह्मणायैयातामिति ” विलोमपाठे एकारघटितरूपं समर्थ-
यति । तथाहि तथा+आ+इयातामिति दशायां तथा इत्यस्य आडा सह
सर्वर्णदीर्घं कृते पश्चात् इयातामित्यनेन सन्धौ गुणे सति “ तथेयाताम् ”
इत्येकारघटितं रूपं सिद्धं भवति । यद्वा “ तथेयातामिति ”
शिक्षाश्लोकांशस्य लौकिकत्वात् “ ओमाडोश्च ” (पा.सू.6-1-95) इति
सूत्रेण पररूपं बोध्यम् । अत्र तथा+आ+इयातामिति स्थिते गुणे
एयातामिति रूपं भवति । ततः तथा+एयातामित्यनयोः सन्धौ वृद्धिं
बाधित्वा अनेन पररूपमेकारो भवति । तेन “ तथेयाता ” मितीष्टरूप-
सिद्धिर्भवति । न च तथा+आ+इयातामिति दशायां तथा इत्यस्य आडा
सह सर्वर्णदीर्घं कृते पश्चाद्गुणे “ तथेयातामि ” तीष्टरूपसिद्धेस्सूत्रे
आङ्ग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम् । “ पूर्वं धातुरूपसर्गेण युज्यते ” इति
दर्शनेन “ धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमिति ” न्यायेन आ+इयातामि-
त्यनयोः पूर्वं गुणे पश्चाद्गूढौ ऐकारः स्यात् । तन्निवृत्यर्थं सूत्रे
आङ्ग्रहणस्य आवश्यकत्वात् तथा+आ+इयातामित्यत्र आडःस्त्वात् “
ओमाडोश्च ” इति सूत्रेण पररूपे सति “ तथेयातामिति ” रूपं सिध्यति ।

“ पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते, धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गम् ” इत्यादि-
न्यायानां अवेहीत्याद्यवैदिकलक्ष्यसंस्कारार्थत्वस्य दृष्ट्वात् ब्राह्मणाय+
आ+इयातामिति वैदिकविलोमलक्ष्यसंस्कारविषये शिक्षाप्रातिशाख्या-
नुसारमेव लक्ष्यसंस्कारस्य आदरणीयत्वात् तत्रपूर्वन्यायानुसारं पूर्वं पदं
पूर्वं सूत्रं च स्वीकरणीयमिति विधानेन ब्राह्मणाय+आ इत्यनयोः
सर्वर्णदीर्घं ब्राह्मणाया+इयातामित्यनयोः सन्धौ पश्चात् “ इवर्णपर
एकारम् ” (तै.प्रा.10-4) इत्येकारे कृते सति “ ब्राह्मणायेयाता ”
मित्येकारघटितमेव रूपं सिध्यति । न तु ऐकारघटितम्, “ ऐकारोऽत्र
न सम्भवेदिति ” निषिद्धत्वात् । एवमेव “ एत्योपतिष्ठते ” इत्यस्य
“एत्योपोपेत्येत्योपतिष्ठते तिष्ठत उपेत्येत्योपतिष्ठते ” इति घनपाठे
उप+आ+इत्य इति विलोमे एत्य+आ+इत्य इति विलोमे च प्रथम-
द्वितीयपदयोः “ दीर्घः समानाक्षरे सर्वर्णपरे ” (तै.प्रा.10-2) इति
सूत्रेण सर्वर्णदीर्घं सति उपा+इत्य, एत्या+इत्य इति जाते ततः
“इवर्णपर एकारम् ” (तै.प्रा.10-4) इति सूत्रेण एकारे सति “ उपेत्य,
एत्येत्य ” इत्येकारघटितरूपसिद्धिः भवति । अन्यथा तत्रपूर्वपदन्याय-
मनादृत्य आ+इत्य इति द्वितीयतृतीयपदयोः प्रथमम् “ इवर्णपर
एकारम् ” (तै.प्रा.10-4) इति सूत्रेण एकारे कृते सति उप+एत्य,
एत्य+एत्य इति जाते पश्चात् “ एकारैकारपर ऐकारम् ” (तै.प्रा.10-6)

इति सूत्रेण ऐकारघटितमनिष्टरूपं सिध्येत् । अत्रापि विलोमसन्धिष्वपि
तत्रपूर्वन्यायानुसारमेव लक्ष्यसंस्कारः कर्तव्यं इति फलति ।

ननु “ उदात्तात्परोऽनुदात्तस्वरितम् ” (तै.प्रा.14-29) “ स्वरि-
तात् संहितायामनुदात्तानां प्रचय उदात्तश्रुतिः ” (तै.प्रा.21-10) इति
स्वरितादिविधौ अक्षराणाम्प्रकृतित्वात् अक्षरत्वनिबन्धनः स्वरितादि-
कार्यविधिरिति एतत्सूत्रद्वयमक्षरसंहितेति गार्यगोपालयज्वना “ यथा-
ऽयुक्ताद्विधिस्सा प्रकृतिः ” (तै.प्रा.5-2) इति सूत्रव्याख्याने स्पष्टमुक्तम्
। एतन्मते दशमाध्यायः अक्षरसंहिता न भवति । तदभावे “ तथेयातां
ब्राह्मणायेत्योपेत्याक्षरसंहिता ” इति शिक्षाश्लोकोक्तसमन्वयः पीड्येत ।
तदयुक्तम् । “ अथैकमुभे ” (तै.प्रा.10-1) इत्यारभ्य यावद्शमाध्याय-
समाप्ति तावदक्षरसंहिता अवश्यमङ्गीकर्तव्या । तथाहि न क्षरन्तीत्यक्ष-
राणि, क्षरणमन्याङ्गतया चलनं, तत्तु व्यञ्जनानामेव स्यात्, क्षरणभावा-
दक्षरमित्युच्यते । अक्षरशब्दः अच्चर्यायः । “ अक्षरव्यञ्जनानामनुपल-
ब्धिर्धानः ” (तै.प्रा.23-7) इति द्वितीयवाक्स्थाननिरूपणपरे सूत्रे अक्षर-
व्यञ्जनशब्दौ निर्दिष्टौ । हल्वाब्दापरपर्यायेभ्यः व्यञ्जनेभ्यः भिन्नान्येवा-
क्षराणि भवन्ति । तानि अच इति स्वरा इति चोच्यन्ते । “ अथैकमुभे ”
(तै.प्रा.10-1) उभे अक्षरे एकं रूपं सजातीयं सर्वर्णदीर्घादिकमामुत
इत्यधिकारसूत्रार्थः । “ दीर्घः समानाक्षरे सर्वर्णपरे ” (तै.प्रा.10-2)

अत्र समानाक्षरे इत्यक्षरनिर्देशोस्ति । समानाक्षरे आत्मनस्सर्वर्णे परे सति उभे पूर्वापरीभूते अक्षरे एकं दीर्घमादेशं प्राप्नुत इति द्वितीयमूत्रार्थः । अत एवायं दशमाध्यायः अक्षरसंहितेति त्रिभाष्यरत्नव्याख्याताह । गार्ग्यगोपालयज्वना स्वाभिमताक्षरसंहितान्तर्गतस्य “ उदात्तात्परोऽनुदात्तस्वरितम् ” (तै.प्रा.14-29) इति सूत्रस्य व्याख्यानावसरे उदात्त-गुणात्स्वरात् परः अनुदात्तगुणः स्वरितगुणमादेशमश्चुते इति यदुक्तं तत्गुणिनं विना गुणादेशासम्भवात् गुणविशिष्टयोरचोः स्वरितत्वादि-गुणविशिष्टादेशपरत्वार्थकम् । तदपि “ अथाब्रवी ” दित्यत्र “ नीचं प्रकृत्या सकलमुदात्तादन्यदक्षरम् ” इत्यादिशिक्षया अथेति पदमुदात्तादि अनुदात्तान्तं च । अथ+अब्रवीदिति दशायाम् अनुदात्तयो-रकारयोः स्थाने भवन् सर्वण्डीर्घात्मकः एकादेशः “ उदात्तात्परोऽनु-दात्तम् ” इति सूत्रेण स्वरितात्मको भवतीत्यकामेनाप्यज्ञीकर्तव्यम् । तादृक्सर्वण्डीर्घाद्येकादेशः अक्षरसंहितायामेव सन्ति । सा च दशमा-ध्यायवर्तीनीति पूर्वमेवोक्तम् । यद्यपि वैदिकाभरणव्याख्यात्रा “ उदात्त-मुदात्तवति ” (तै.प्रा.10-10) “ स्वरितानुदात्तसन्निपाते स्वरितम् ” (तै.प्रा.10-12) “ उदात्तयोश्च परोऽनुदात्तस्वरितम् ” (तै.प्रा.10-16) “ उभावे च ” (तै.प्रा.10-17) इति दशमाध्यायस्थस्वरसूत्रचतुष्टय-स्यापि अक्षरसंहितात्वमज्ञीकर्तुं शक्यं । कथम् ? एतत्सूत्रचतुष्टय-

विहितस्वरलक्ष्यगतगुणिस्वरूपस्य सूत्रान्तरसिद्धत्वेन गुणमात्रस्य विधातुमशक्यत्वात् विशिष्टविधानावश्यम्भावात् “ अथाब्रवी ” दित्यत्रेव एतत्सूत्रचतुष्टयलक्षणलक्ष्येष्वपि अक्षरत्वनिबन्धनकार्यनिमित्तस्वर-विधानस्य तुल्यत्वाच्चेति चेन्न । पूर्वोक्तरीत्या एतत्सूत्रचतुष्टयविहित-स्वराणां विशिष्टविधाने अज्ञीकृतेष्वपि गुणिस्वरूपस्य शास्त्रान्तरसिद्धत्वेन प्राप्तप्राप्तविवेकन्यायेन विधेयतायाः गुणमात्रपर्यवसितत्वात् ।

नन्वास्ताम् एतत्सूत्रचतुष्टयस्वरविधानानां गुणमात्रपर्यवसित-त्वेन अक्षरसंहितानज्ञीकारः । एतत्स्वरसूत्रचतुष्टयातिरिक्तदशमाध्याय-स्य यावत्सूत्रविहितसर्वकार्याणामक्षरसंहितासम्बन्धित्वमवश्यमज्ञी-कर्तव्यमेव । तथा सति – “ एयातां ब्राह्मणायेत्योपेत्याक्षरसंहिता ” इति शिक्षाश्लोकोक्ताक्षरसंहितानिबन्धनप्रयुक्तो यस्समन्वयः कृतः सः सूक्त इति बोध्यम् । यदुक्तं पूर्वपक्षिणा “ पौरुषे तु पदद्वयं ब्रूयादिति ” शास्त्रा-नुसारं पदद्वयघटितविलोमपाठस्य सङ्घाविषयत्वात् इङ्ग्रस्य एकपदत्व-मज्ञीकर्तव्यम् । “ नानापदविद्ज्ञमसङ्घाने ” (तै.प्रा.1-48) इति सूत्रे असङ्घाने एव इङ्ग्रस्य नानापदवत्वोक्तेः ब्राह्मणाय+एयातामिति विलोमे एयातामितीङ्ग्रस्य एकपदत्वात् ब्राह्मणाय+एयातामित्यनयोः सन्ध्यौ “एकारैकारपर एकारम्” (तै.प्रा.10-6) इति सूत्रेण एकारे प्राप्ते “ब्राह्मणायैयाता” मित्यैकारघटितं रूपं भवेदिति (सिध्यतीति), तन्मा

भूदित्यस्मिन् श्लोके “ तत्रापि पूर्वप्राबल्यादैकारोऽत्र न सम्भवेदि ” त्यैकारस्य निषिद्धत्वात् “ ब्राह्मणायेयाता ” मित्येकारधटितं रूपमेव सिद्ध्यति ।

तत्रपूर्वन्यायस्य क्वचिदपवादः

ननु

श्लो ॥ यानग्नयोऽन्वतप्यन्तेत्यत्र पूर्वं कृते यणि ।

लोपाभावेऽग्नय इति निमित्तग्रहणं कृतम् ॥

इत्युदाहृतशिक्षाश्लोके पूर्वं कृतयणादेशालक्ष्यं प्रदर्शितम् ।

अग्नयः+अनु+अतप्यन्तेति दशायां यद्यपि “ अग्नय ” इति पूर्वपदान्तस्य अस्सर्वस्य “ ओकारमस्सर्वोऽकारपरः ” (तै.प्रा.9-7) इति नवमाध्यायसूत्रेण ओत्वं, ततः “ लुप्यते त्वकार एकार ओकारपूर्वः ” (तै.प्रा.11-1) इति सूत्रेण अकारलोपकार्य, ततः “ इवर्णोकारौ यवकारौ ” (तै.प्रा.10-15) इति सूत्रेण यकारादेशश्च कर्तव्यः । अयं तत्रपूर्वन्यायप्राप्तसूत्रप्रवृत्तिक्रमः ।

तथासति तत्रपूर्वन्यायप्राप्तपूर्वपदं पूर्वसूत्रं च विहाय अन्यथा अनु+अतप्यन्त इत्यत्र द्वितीयपदात्मकानुगतोकारस्य “ इवर्णोकारौ यवकारौ ” (तै.प्रा.10-15) इति दशमाध्यायस्थसूत्रेण वकारादेशविधानमेको दोषः । अकारलोपविधायकैकादशाध्यायसूत्रप्रवृत्त्यनन्तरं

तस्मात्पूर्वस्य वकारादेशविधायकदशमाध्यायस्थसूत्रस्य प्रवृत्तिरपरो दोषः । उभयत्रापि तत्रपूर्वनियमभङ्गप्रसङ्गात् । एतत्सर्वं कथं सङ्गच्छते इति चेदुच्यते । अग्नयः+अनु+अतप्यन्तेति दशायाम् अनु इत्यस्य प्रथमं यकारादेशाभावे अन्वतप्यन्तेत्यसिद्धौ “ गाहमानो जायमानः ” (तै.प्रा.12-8) इति सूत्रे अग्नय इति ग्रहणं व्यर्थं स्यात् । अनुगतोकारस्य प्रथमं यकारादेशे सति अग्नयः+अन्वतप्यन्तेति जाते द्वयोस्सन्धौ अकारलोपाभावः प्राप्नुयात् । “ अग्नयोऽन्वतप्यन्तेति ” वाक्यं “धातारातिः ” (तै.प्रा.11-3) इत्यादिसूत्रपरिगणित “ श्येनाय पत्वने ” (तै.सं.3-2-8) इत्यनुवाकस्थम् । अस्यानुवाकस्य अकारलोपाभावप्रकरणत्वात् तेन अकारलोपाभावः प्राप्नुयात्, तच्चायुक्तम् । अतोऽत्राकारलोपविधानार्थं “ गाहमानो जायमान ” (तै.प्रा.12-8) इति सूत्रे अग्नय इति ग्रहणं कृतम् । अग्नयः+अनु+अतप्यन्तेति दशायाम् “ओकारमस्सर्वोऽकारपरः ” (तै.प्रा.9-7) इति सूत्रेण अग्नय इत्यत्र अस्सर्वस्य ओत्वे अग्नयो+अनु इति जाते ततः “ लुप्यते त्वकार एकार ओकारपूर्वः ” (तै.प्रा.11-1) इत्युत्सर्गशास्त्रेण अकारलोपे प्राप्ते “अग्नयोऽनु” इति जाते “ धातारातिरित्यादि ” (तै.प्रा.11-3) अकारलोपापवादसूत्रप्राप्त “ श्येनाय पत्वने ” (तै.सं.3-2-8) इत्यकारलोपाभावकार्यभागनुवाकवशात् अकारलोपाभावे प्राप्ते अग्नयो+अनु

इत्यकारलोपाभावदशायाम् अकारलोपविधानाय “ यवनहपर स्वरपरेषु ” (तै.प्रा.12-4) इति सूत्रं प्रवृत्तम् । अग्नयः+अनु इत्यत्र अकारस्य स्वरपरकनकारपरकत्वात् अनुगताकारलोपः भवति । तदा “ अग्नयोऽनु ” इति सिद्ध्यति । एवमकारलोपे सिद्धे सति पुनः “ गाहमानो जायमान ” (तै.प्रा.12-8) इति सूत्रे अकारलोपविधानार्थम् अग्नय इति ग्रहणं व्यर्थम् । अग्नय इति निमित्तग्रहणाभावेषि अकारलोपसिद्धेः । अतः अग्नयः इति ग्रहणं व्यर्थीभूय पूर्वं यणादेशकर्तव्यतां ज्ञापयति । पूर्वं यणि कृते सति अग्नयः+अन्वतप्यन्तेति दशायां “ धातारातिरित्यादि ” (तै.प्रा.11-3) सूत्रात् अकारलोपाभावे प्राप्ते अग्नयो+अन्वतप्यन्तेति जाते अकारस्य स्वरपरकनकारपरकत्वाभावात् “ यवनहपरस्वरपरेषु ” (तै.प्रा.12-4) इति सूत्रेण अकारलोपे अप्राप्ते सति अकारलोपार्थं “ गाहमानो जायमानः ” (तै.प्रा.12-8) इति सूत्रे अग्नय इति ग्रहणं सार्थकं भवति । तदा “ अग्नयोऽन्वतप्यन्ते ” त्यकारलोपघटितरूपसिद्ध्या स्वांशे चारितार्थमपि सिद्ध्यति । एवमेव “ यानग्नयो अग्नयो यान् यानग्नयोऽन्वतप्यन्तान्वतप्यन्ताग्नयो यान् यानग्नयोऽन्वतप्यन्तेति ” घनपाठेषि “ अग्नयोऽन्वतप्यन्ते ” त्यकारलोपः सिद्ध्यति ।

नन्वस्मिन् विलोमपाठे “ अग्नयो अग्नयः ” इत्यकारलोपाभावः कथम् ? “ गाहमानो जायमान ” (तै.प्रा.12-8) इति सूत्रे अग्नय इति ग्रहणस्य अकारलोपार्थं गृहीतत्वात् अग्नय इति पूर्वनिमित्ते सति परत्र विद्यमानाग्नय इत्यत्र अधिकृतवर्णकारलोपः वक्तव्यः । कथमकारलोपाभावः पठ्यते ? इति चेदुच्यते – श्लो ॥ ग्रहणं त्वेकमुद्दिश्य पदं वै क्रियते यतः ।

तदन्यत्र तु न ग्राह्यं यज्ञटाभिमतैरिति ॥ (व्यासशिक्षा)

अस्यायमर्थः - यत्र एकं प्रयोजनमुद्दिश्य यत्पदं निमित्ततया निर्दिश्यते तत्पदमन्यत्र लक्ष्यान्तरे निमित्तत्वेन न ग्राह्यमिति विलोमपाठसम्प्रदायविद्विरङ्गीकृतम् । प्रकृते अकारलोपाभाव(अलोप)-प्रकरणसम्बन्धिनि “ अन्वतप्यन्तेत्यस्मिन् ” अधिकृतवर्णस्य अकारस्य लोपार्थं “ गाहमानो जायमान ” (तै.प्रा.12-8) इति सूत्रे गृहीतमग्नय इति पदम् “ अन्वतप्यन्त ” इत्येतन्मात्रविषयकम् । तेन “ अग्नय ” (तै.प्रा.12-8) इति ग्रहणस्य “ अग्नयो अग्नय ” इत्यत्र द्वितीयाग्नयपदादिगताकारलोपार्थं न निमित्तं भवितुमर्हति । अतः “ अग्नयो अग्नय ” इत्यकारलोपाभावपाठः सङ्क्षिप्ते । तथैव उख्यसंज्ञाप्रयुक्ताकारलोपाभावप्रकरणस्थे “ अपेत वीत ” (तै.सं.4-2-4) इत्यनुवाके “ पुरीष्यासो अग्नयः प्रावणेभिस्सजोषसः ” इति पठितस्य “ पुरीष्यासो अग्नयो

अग्रयः पुरीष्यासः पुरीष्यासो अग्रयः” इति विलोमे “ अग्रय ” (12-8) इति ग्रहणम् अकारलोपार्थं न निमित्तं भवितुमर्हति । अग्रय इति ग्रहणस्य “ अन्वतप्यन्त ” मात्रविषयत्वाङ्गीकारात् । तेन “ यानग्रयो अग्रयो यान् ” इति विलोमे अकारलोपाभावस्साधुरेवेति विषयमिमं द्रढयति ।

श्लो ॥ प्रकृतौ हल्परेऽध्वर्यो हस्वमश्वपदं यदि ।

अग्रयो अग्रयोऽत्रैव ह्यलोपस्स्यात्तु पौरुषे । इति शिक्षाश्लोकः । अस्मिन् श्लोके “ अग्रयो अग्रयोऽत्रैव ह्यलोपस्स्यात्तु पौरुषे ” इत्यकारलोपाभावस्य उक्तत्वात् । अत्र केचिदेवं मन्यन्ते यथा “अग्रयोऽन्वतप्यन्त ” इत्यत्र तत्रपूर्वन्यायेन पूर्वं यणादेशः ततः अकारलोपः तद्वदेव “ प्रचेतसोऽश्वाजनीति ” विलोमे अश्वाजनीति प्रथमं सर्वाणीर्दीर्घेण अश्वाश्रुतिलभे ततः अकारलोप इति । विषयेस्मिन् श्लो ॥ तथैवाश्वाजनीत्यत्राप्येकादेशे कृते ततः ।

आकारश्रुतिसम्प्राप्तः तस्माल्लोपो विलोमके ॥

इति श्लोकं प्रमाणयन्ति । उदाहृतश्लोकपूर्वभागे “ प्रकृतौ हल्परेऽध्वर्यो ” इति निर्दिष्टस्य विषयस्य “ प्रग्रहत्वं जटायां स्यात् यस्य तस्य घनेषि च ” इति प्रकृतकौण्डन्यशिक्षायाः (28) अष्टाविंशतिश्लोके

व्याख्यानं कृतम् । “ हस्वमश्वपदं यदी ” त्यस्य व्याख्याधुना क्रियते । हस्वमश्वपदमित्यस्य विवरणम् । श्लो ॥ हस्वोऽश्वेत्येव पदे चेदथोपूर्वमथो तथा । आर्षे तु हल्परेऽध्वर्यो पौरुषे च न लुप्यते । इति शिक्षाश्लोकस्थपदे इत्यस्य पदपाठे इत्यर्थं उक्तः व्याख्यात्रा । “ अश्वाजनि प्रचेतसः ” (तै.सं.4-6-6) इत्यत्र अश्वाजनीति विभज्यमानपदद्वयात्मकेऽन्यस्य विभागप्रदर्शनकाले अश्व इति हस्वान्तं पदमवगृह्णन्ति । तादृगश्वपदादिगतस्याकारस्य लोपाभावः पौरुषे विहितः । उदाहृतशिक्षान्तरश्लोकान्ते “ पौरुषे च न लुप्यते ” इत्यकारलोपनिषेधात् “ अलोपः स्यात्तु पौरुषे ” इति प्रकृतश्लोकान्ते अकारलोपाभावविधानाच्च ।

ननु प्राप्तिपूर्वको हि निषेधः । अकारलोपे प्राप्ते सति तन्निषेधः कर्तुं शक्यते । अधुना तु निषिद्ध्यते । कथं प्राप्तिरिति चेदुच्यते – “ धातारातिरित्यादि ” (तै.प्रा.11-3) सूत्रविहितमहापृष्ठसंज्ञिताकारलोपाभावप्रकरणस्थे “ जीमूतस्येव भवति ” (तै.सं.4-6-6) इत्यनुवाके “ अश्वाजनि प्रचेतसः ” इति वाक्यमान्नातमस्ति । अत्र “ अश्वाजनि प्रचेतसः प्रचेतसो अश्वाजन्यश्वाजनि प्रचेतसः ” इति जटापाठे “ प्रचेतसो अश्वाजनीति ” विलोमे “ ओकारमस्सर्वोऽकारपरः ” (तै.प्रा.9-7) इति

सूत्रेण ओकारे “ लुप्यते त्वकार एकार ओकारपूर्वः ” (तै.प्रा.11-1) इत्युत्सर्गशास्त्रेण अकारलोपे प्राप्ते तदपवादतया “ धातारातिरित्यादि ” (तै.प्रा.11-3) सूत्रविहितमहापृष्ठसंज्ञावशादकारलोपाभावः प्राप्नोति । यद्यपि “ अश्वाजनी ” त्यत्र अश्वाश्रुतिसञ्ज्ञावात् “ अभ्यावर्तिन्नपूपम् ” (तै.प्रा.12.7) इति सूत्रेण अश्वाश्रुतिप्रयुक्ताकारलोपविधानस्य अवकाशोस्ति तथापि “ हस्त्वोश्वेत्येव पदे चेदिति ” शिक्षान्तरश्लोकोक्तरीत्या अश्वाजनीत्यस्य पदपाठे अश्वेति हस्त्वान्तावग्रहपाठसञ्ज्ञावात् विलोमे तादृगश्वपदादिगतस्याकारस्य “ पौरुषे च न लुप्यते ” इत्यकारलोपनिषेधात् “ अलोपःस्यात् पौरुषे ” इत्यकारलोपाभावः प्राप्नोति ।

ननु अश्वाश्रुतीति समस्तपदस्य पदपाठे अश्वेत्यवग्रहस्य हस्त्वत्वेन अश्वाश्रुतेरभावात् “ अभ्यावर्तिन्निति ” (तै.प्रा.12-7) सूत्रे अश्वा इत्याकारविधानं व्यर्थं स्यादिति चेन्न । अश्वाश्रुतिश्च यः प्रोक्तः पदे खण्डे च तं विदुः ।

समासे नैव विज्ञेयः द्वष्टोऽश्वाजनि कथ्यते ॥

इति शिक्षावच्चनात् अश्वाश्रुतिः त्रिविधा । 1. “ वृषपाणयोऽश्वारथेभि ” रित्यत्र पदात्मिका । 2. “ भरन्तोऽश्वायेव, प्रचेतसोऽश्वान् ” इत्यादौ पदैकदेशात्मिका । 3. “ अश्वाजनी ” त्यत्र समासात्मिका ।

“वृषपाणयोऽश्वारथेभि ” रित्यत्र अश्वाः+रथेभिरिति दशायाम् अश्वाः इति विसर्गान्तं पदम् । तस्य रथेभिरित्यनेन संहितायाम् “ अवर्णपूर्वस्तु लुप्यते ” (तै.प्रा.9-9) इति विसर्गलोपे “ अश्वा रथेभिरिति ” पदात्मिका भवति । “ अश्वान्, अश्वायेवे ” त्यादौ पदैकदेशात्मस्वाश्रुतेः स्पष्टमेव । अश्वाजनीति समासविषये “ हस्त्वोऽश्वेत्येव पदे चेदिति ” शिक्षावच्चनेन पदाध्ययनकालिकावग्रहात्मकाश्वपदस्य हस्त्वत्वप्रबोधात् अश्वाश्रुतिरित्यत्र “ समासे नैव विज्ञेयः ” इत्याकारश्रुतिः निषिद्धा । तेन “प्रचेतसो अश्वाजनीति” विलोमे “ अपवादे निषिद्धे उत्सर्गस्थितिरिति” न्यायेन महापृष्ठसंज्ञाप्रयुक्ताकारलोपाभावस्सध्यति । तावता “अभ्यावर्तिन्नपूपम् ” (तै.प्रा.12-7) इति सूत्रविहिताश्वाश्रुतेर्वैयर्थ्यम् । “ वृषपाणयोऽश्वा रथेभिः, भरन्तोऽश्वायेव, प्रचेतसोऽश्वान् ” इत्यादौ अश्वाश्रुतिप्रयुक्ताकारलोपविधानस्य चरितार्थत्वात् ।

ननु “ हस्त्वमश्वपदं यदी ” त्यादिशिक्षावच्चनस्थहस्त्वाश्वपदस्य “ चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति ” (तै.सं.4-6-8) इति वाक्यस्थहस्त्वाश्वपदं लक्ष्यत्वेन स्वीकृत्य “ अश्वयूपाय ” गताश्वपदाद्यकारस्य एकारपूर्वकस्य लोपाभावो विधीयताम्, किमश्वाजनिपदगताश्वपदस्वीकरणेनेति चेन्न । “ ये अश्वयूपाय तक्षती ” त्यत्र महापृष्ठसंज्ञावशादेव अकारलोपाभावः प्राप्नोति । पुनस्तस्यापवादो नास्ति । अश्वाजनीत्यत्र

तु महापृष्ठसंज्ञावशात् प्राप्ताकारलोपाभावस्य “ अश्वा श्रुत्या ” (तै.प्रा.12-7) तदपोदितत्वेन पुनरकारलोपाभावसिध्यर्थम् अश्वाजनिपदगतहस्वाश्वपदस्यैव स्वीकरणीयत्वात् तत्पदस्य पदपाठे हस्वभात्त्वात् “ हस्वमश्वपदं यदी ” त्यादि शिक्षावचनस्थ हस्वाश्वपदस्य लक्ष्यत्वाच्चेति भावः।

ननु “ प्रचेतसः अश्वाजनीति ” विलोमपाठे “ समासे नैव विज्ञेयः” इति अश्वाश्रुतेर्निषिद्धत्वेषि अश्वा इत्याकारस्य श्रूयमाणत्वात् आकारनिषेधस्य किं प्रयोजनमिति चेदुच्यते । अश्वाश्रुतिनिषेधेन अश्वाश्रुतिप्रयुक्ताकारलोपकार्यभाव एव विवक्षितः। निषेधस्य अश्वाश्रुतिप्रयुक्तकार्यनिषेधे तात्पर्यात् । विलोमपाठवशादश्वाश्रुतिसद्भावेषि शास्त्रदृष्ट्या तन्निषेधस्सङ्गच्छते । यथा “ सुश्लोकाँ ३” इति स्थिते “अप्लुतवदुपस्थिते” (पा.सू.६-१-१२९) इति सूत्रेण प्लुतस्य अप्लुतवद्भावो विहितः। उपस्थितः=अनार्षः इतिशब्दः। तस्मिन् परे प्लुतस्य अप्लुतवद्भावविधानेन प्लुतप्रयुक्तप्रकृतिभावात्मककार्यस्य निषेध उक्तः। ततः “ आद् गुणः” (पा.सू.६-१-८७) इति सूत्रेण गुणे सति “ सुश्लोकेति ” रूपमपि सिध्यतीति सिद्धान्तकौमुद्यामुक्तम् । तद्विदिति भावः।

“ आर्षे तु हल्परेऽध्वर्यो ” इत्यस्य व्याख्यानं प्रकृतशिक्षायाः (28) श्लोकव्याख्याने गतमेव । “ अथो पूर्वमथो तथा ” इत्ययमंशः

अस्मिन् श्लोके अवशिष्टः। स व्याख्यातव्यः। तथाहि “ धातारातिरपवाजपेयेत्यादि (तै.प्रा.11-3) सूत्रविहिते अकारलोपाभावप्रकरणे रुद्राध्यायप्रथमानुवाके “ अथो ये अस्य सत्वानः” (तै.सं.४.५.१) इति वाक्यमान्नातम् । अत्र “ अथो ये येऽथो अथो ये अस्यास्य येऽथो अथो ये अस्येति ” घनपाठे येऽथो इत्यत्र अकारलोपः श्रूयते । अकारलोपाभावप्रकरणत्वादस्य अकारलोपाभावः वक्तव्यः। तथापि अकारलोपः पठ्यते । कथमिदं सङ्गच्छते इति चेत् उच्यते । “ धातारातिरुपेत्यादि ” (तै.प्रा.11.3) सूत्रविहिताकारलोपाभावप्रकरणवशात् येऽथो इति विलोमे अकारलोपाभावे प्राप्ते तदपवादतया “ अभ्यावर्तिन्नपूपम् ” (तै.प्रा.12-7) इति सूत्रे अथो इत्यकारलोपकार्यभावपदं पठितम् । तेन अथो गताकारस्य लोपः प्राप्नोति । अत एव “ येऽथो ” इति विलोमे अकारलोपः प्राप्नोति । ननु अस्मिन् घनपाठे “ अथो अथो ” इति विलोमे द्वितीयाथो गताकारस्य लोपाभावः कथमिति चेदुच्यते । “गाहमानो जायमान” (तै.प्रा.12-8) इति सूत्रान्ते “ आयोऽध्वर्यो क्रतो पूर्व ” इति पठितमस्ति । अस्यायमर्थः – आयोऽध्वर्यो क्रतो पूर्व एव अकारो लुप्यते, नान्यप्रग्रहपूर्व इति नियमानुसारम् अथो प्रग्रहस्य आयोऽध्वर्यो क्रतो भिन्नप्रग्रहत्वात् अथोपूर्वकस्य अथो इत्यस्य अकारलोपाभावः सिध्यति । किञ्च रुद्रप्रथमाध्यायस्य अकारलोपा-

भावप्रकरणत्वात् प्रकरणवशात् अकारालोपे प्राप्ते “ अभ्यावर्तिन्नपूपम् ” (ते.प्रा.12-7) इति तदपवादसूत्रे अथोग्रहणात् अकारलोपे प्राप्ते प्रकृत-शिक्षाश्लोके “ अथो पूर्वमथो तथा ” इति “ पौरुषे च न लुप्यते ” इति विशेषविधानाच्च अथोपूर्वकाथोशब्दगताकारस्य लोपाभावः सिद्ध्यति । तेन “ अथो अथो ” इति विलोमपाठस्सञ्ज्ञ्छते ।

एवमेतावता संहितायां सूत्राप्राप्तसन्धेः विलोमे यदि सम्भवः न्यायेन तत्साधनप्रकारः प्रासङ्गिकश्च कथितः । अधुना अस्मिन्नेव विषये अनुग्रहात् संहितायां सूत्राप्राप्तसन्धेः विलोमे तत्साधनप्रकारः उच्यते । अनुग्रहो नाम बह्वादृतमुच्यते । इदं च बह्वादृतं शिक्षायामेवमुक्तम् - श्लो ॥ संहितावद्विधिप्राप्तं बह्वो न वदन्ति यत् ।

अध्येतारो जटाकाले तद्वह्वादृतमुच्यते ॥ इति । यद्यपि श्लो ॥ संहितावत्कमो ज्ञेयः जटा च विकृतादिषु ।

लोपाऽलोपषत्वणत्वयत्वादेशागमादिषु ।

संहितायां यथा प्राप्तिः जटायां तद्वदेव हि ॥

इत्यादिशिक्षावच्नैः संहितायां तत्तद्विधिप्राप्तणत्वादिकार्याणां जटादिविकृतिष्वपि प्राप्तिस्सिद्ध्यति । एवमेव पूर्वोक्तणत्वादिविधीनां ये निषेधास्सन्ति तत्तन्निषेधानुसारं जटादिलक्ष्याण्यपि पठनीयानि ।

तथापि यावन्ति णत्वादिनिषेधकार्यभज्ञि सन्ति लक्ष्याणि तेषु कानिचित् णत्वादिकार्यनिषेधसहितानि पठन्ति । जटादिविकृतिपाठकाः कानिचित् णत्वादिकार्यनिषेधरहितानि पठन्ति । तत्र किं कारणमिति प्रश्ने बहुसम्मतिरेव कारणमिति वदन्ति । तदेव श्लोके बह्वादृतशब्देनोच्यते । णत्वादिकार्यनिषेधरहिततया पठनीयलक्ष्याणि कानीति जिज्ञासायां तान्यस्मिन् श्लोके सञ्जूहीतानि –

श्लो ॥ अन्वारभ्यान्यमन्नं चेत् यत्र णत्वं प्रसज्यते ।

यस्मात्पर्यादिपूर्वत्वं तथापि न वदन्ति हि ॥ इति अस्मिन् श्लोके अन्वारभ्य, अन्यम्, अन्नमिति लक्ष्यत्रयं सञ्जूहीतम् । व्यासशिक्षायाम् –

श्लो ॥ न नूनं नृत्यन्ति नह्यत्यन्वान्यशब्देऽन्य उच्चकः ।

नकारो द्वित्वगो लक्ष्यात् तकारोर्घ्वोऽपि वान्तगः ॥ इति णत्वनिषेधश्लोके नस्य णत्वनिषेधलक्ष्याणि बहूनि सन्ति । तेषु अन्वारभ्यादिलक्ष्यत्रयमप्यस्ति । पूर्वोक्तबह्वादृतश्लोकस्य अयं व्यास-शिक्षाश्लोकः मूलमिति ज्ञायते । कुतः? अस्मिन् व्यासशिक्षाश्लोके अन्वशब्दोस्ति । तस्य विवरणं बह्वादृतश्लोके अन्वारभ्येत्यस्ति । बह्वादृतश्लोकस्थान्यान्नशब्दयोः व्यासशिक्षायाम् “ अन्यशब्देऽन्य उच्चक ”

इति “ नकारो द्वित्वगो लक्ष्यादिति ” विवरणेन बहवः अध्येतारः जटाकाले न वदन्तीति प्रबोधादिना च अनयोः शिक्षाश्लोकयोः परस्परोपकार्योपकारकभावोप्यस्तीति ज्ञायते । निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वात् प्राप्तिरुच्यते । “ ब्रह्मणो हस्तमन्वारभ्य पर्याहुः ” (तै.सं.2.3.11) इत्यत्र “ अन्वारभ्य परि पर्यान्वारभ्यान्वारभ्य परीति ” जटायां “ पारीपरिपूर्वश्च तद्वर्णव्यवेतकः ” इति व्यासशिक्षावाक्येन परि+अन्वारभ्येति विलोमे परीत्यस्मात् अवर्णपूर्वकनकारस्य णत्वे प्राप्ते प्रकृतनिषेधेन णत्वं न भवति । तेन “ पर्यान्वारभ्येति ” णत्वाभावघटितं रूपं पठन्ति । एवमेव “ प्रान्यानि पात्राणि ” (तै.सं.5.1.6) इत्यस्य “ प्रान्यान्यन्यानि प्रप्रान्यानीति ” जटायां प्र+अन्यानीति विलोमे अन्तोदात्तान्यशब्दस्थनकारस्य प्रपूर्वकत्वात् णत्वे प्राप्ते प्रकृतनिषेधेन निषेधे “ प्रान्यानीति ” णत्वाभावघटितरूपं पठन्ति । एवमेव “ त एवास्मा अन्नं प्रयच्छन्ति ” (तै.सं.2.3.6) इत्यस्य “ अन्नं प्र प्रान्नमन्नं प्रेति ” जटायां प्र+अन्नमिति विलोमे प्रपूर्वत्वात् नस्य णत्वे प्राप्ते लक्ष्यानुसारिद्वित्वगतनकारत्वात् णत्वं निषिद्धम् । तेन “ प्रान्न ” मिति णत्वाभावघटितं रूपं पठन्ति । उदाहृतविलोमलक्ष्यत्रये णत्वप्रसक्तौ सत्यामपि जटाकाले बहवः अध्येतारः णत्वं न पठन्ति । इदमेव बह्वाद्यतमित्युच्यते । यद्यपि व्यासशिक्षायां “ न नूनं नृत्यन्तीति ” णत्वनिषेधादेव “ प्रनूनं पूर्णवन्धुर ”

इत्यादिषु अनुलोमविलोमयोः णत्वनिषेधे सिद्धे किर्मर्थमिदमिति चेत् , लक्ष्यत्रयपरिगणनमात्रे तात्पर्यादिति सन्तोषव्यम् । एवमेतावता श्लो ॥ सन्धिष्वेव विलोमेषु सूत्रादृष्टं यदस्ति वै ।

न्यायादनुग्रहाद्यच्च दृष्टान्ताद्यत्तदुच्यते ॥

इति श्लोके संहितायां सूत्राप्राप्तसन्ध्येः विलोमे यदि सम्भवः तत्साधने न्यायानुग्रहदृष्टान्तत्रयं यत्प्रदर्शितं तद्विवृतम् ।

ऊकारस्याप्यनित्यस्य वकारादेश ईरितः ॥ ७४ ॥

हस्त्वोपलक्षणन्यायात् घनसन्धिषु सर्वतः ॥ ७५ ॥

यस्मिन् लक्ष्ये हस्त्वस्य उकारस्य संहितायां सर्वर्णदीर्घशास्त्रेण दीर्घतं भवति तादृशः दीर्घः अनित्य ऊकार इत्युच्यते । स च दीर्घः ऊकारः सर्वधनसन्धिषु हस्त्वोपलक्षकः । तद्यथा – “ अस्माभिरूनु प्रतिचक्ष्याऽभूत् ” (तै.सं.1-4-33) अत्र संहितायाम् ऊनु इत्यत्र व्यासशिक्षायां दीर्घप्रकरणान्ते “ ऊशु बल्सुनु ” इति वाक्येन “ नु ” इति परनिमित्ते सति उ इति हस्त्वस्य दीर्घे सति “ ऊनु ” इति रूपं सिद्ध्यतीत्युक्तम् । उ इति हस्त्वस्य शु, बल्, सु, नु, इति परे सति तत्तलक्ष्येषु उकारस्य दीर्घे सति ऊनु इत्यादिरूपाणि सिद्ध्यन्तीति व्यासशिक्षावाक्यार्थः । “ अस्माभिरूबुवस्माभिरस्माभिरूनुवस्माभिरस्माभिरूनु ” इति त्रयोदशपदघनपाठस्य अस्माभिः+उ+उ+

अस्माभिः+अस्माभिः+उ+नु+नु+उ+अस्माभिः+अस्माभिः+उ+नु
इति विवरणे उ+उ+अस्माभिरिति दशायाम् उकारयोः उकाराका-
रयोर्मध्ये च “ उकारोऽपृक्तः प्रकृत्या वकारोऽन्तरे ” (तै.प्रा.9-16) इति
वकारागमद्वये सति “ अस्माभिरुवस्माभिरिति ” सिध्यति ।
अस्मिन्नेव घने नु+उ+अस्माभिरिति भागान्तरे नु+उ इत्यनयोः
“दीर्घऽ समानाक्षरे सवर्णपरे” (तै.प्रा.10-2) इति सूत्रेण प्राप्तसवर्ण-
दीर्घस्य नू इत्यस्य अस्माभिरित्यनेन सन्धौ “ इवर्णोकारौ यवकारौ ”
(तै.प्रा.10-15) इति सूत्रेण वकारादेशः कर्तव्यः। वकारादेशविधिसूत्रे
उकार इति कारोत्तरत्वस्य सत्वात् हस्वस्य उकारस्य वकारादेशः
प्राप्नोतीत्यवगम्यते । प्रकृते नू इति दीर्घः ऊकारोस्ति । तस्य अच्चपरक-
त्वेषि कथं वकारादेशः स्यादिति चेदुच्यते । प्रकृतश्लोके “ हस्त्वोप-
लक्षणन्यायादि ” कथनेन नू+अस्माभिरित्यनयोस्सन्धौ नू इत्यूकारः
सवर्णदीर्घप्राप्तः। अत एव अनित्यः। तस्य हस्वत्वम् उपलक्षणविधया
अञ्जीकर्तव्यम् । यतः पूर्वमयं हस्व एव नू इति दीर्घान्तत्वेषि उपलक्षण-
शास्त्रदृष्ट्या हस्वान्तमेव अत एव “ इवर्णोकारौ यवकारौ ” इति सूत्रेण
वकारादेशोपि सिध्यति । अस्मिन् सूत्रे उकार इत्यत्र कारप्रत्ययस्य
सत्वेषि वकारादेशस्य क्षतिर्नास्ति । एवं सति “ अस्माभिरुवस्माभि-
रस्माभिरुन्वस्माभिरस्माभिरुनु ” इति पूर्वं प्रकान्तघनपाठस्य भाग-

न्तरसाधुत्वमक्षतम् । एवमेव “ एतादृक्षास ऊषुण ” इत्यत्र “ एतादृक्षास उवुवेतादृक्षास एतादृक्षास ऊषुणो न स्वेतादृक्षास एतादृक्षास ऊषुणः ” इति षोडशपदघनपाठस्य एतादृक्षासः+उ+उ+एतादृक्षासः+एतादृ-क्षासः+उ+सु+नः+नः+सु+उ+एतादृक्षासः+एतादृक्षासः+उ+सु+नः इति विवरणे उ+उ+एतादृक्षास इति विलोमदशायाम् उ+उ इत्यनयोः उ+एतादृक्षासः इत्यनयोर्मध्ये च “ उकारोऽपृक्तः प्रकृत्या वकारोऽन्तरे ” (तै.प्रा.9-16) इति सूत्रेण वकारागमद्वये सति “ उवुवेतादृक्षास ” इति सिध्यति । प्रक्रान्तघनपाठस्यास्य “ ऊषुणो न स्वेतादृक्षास ” इति विलोमभागान्तरे सु+उ+एतादृक्षास इति विलोमदशायां सु+उ इत्यनयोः “ दीर्घऽ समानाक्षरे सर्वण्परे ” (तै.प्रा.10.2) इति सूत्रेण सर्वण्दीर्घे सु+ एतादृक्षास इति दशायामच्चपरकत्वात् सू इत्यत्र ऊकारस्य “ इवर्णोकारौ यवकारौ ” (तै.प्रा.10-15) इत्यनेन वकारादेशे प्राप्ते सति “ स्वेतादृक्षास ” इति सिध्यति । अत्रेयं शङ्का जागर्ति – वकारादेशविधायकसूत्रे ऊकार इति कारप्रत्ययस्य हस्तोकारवाचकत्वेन प्रकृते नू इति दीर्घस्य सत्वात् कथं दीर्घस्य ऊकारस्य “ इवर्णोकारौ यवकाराविति ” सूत्रेण वकारादेशः सिध्यतीति चेत् उच्यते । प्रकृतशिक्षाश्लोके हस्तोपलक्षणनिर्देशेन “अस्माभिसूनुन्वस्माभिं” रित्यत्रेव समाधिः बोध्यः । उदाहृतविलोम-

लक्ष्यस्थयोः नू , सू इति दीर्घोकारयोः यथा हस्वोपलक्षकत्वं तथा हस्वस्यापि दीर्घोपलक्षकत्वं “ हस्वस्यानित्यदीर्घं स्यात्द्वास्याप्युपलक्षणमिति ” व्यासशिक्षापरिभाषाप्रकरणे उक्तम् । उपलक्षणं नाम ग्राहकमित्यर्थः । व्यासशिक्षायाः विसर्गसन्धिप्रकरणे “ परिवाप्रोक्तरे न निः” इत्यत्र व्याख्याने “ प्रपरिष्वथ हस्वस्य दीर्घस्याप्युपलक्षण-मिति ” दीर्घोपलक्षणपरिगणनक्षेत्रः अस्ति । (1) दीर्घान्तप्रापरत्वेषि “ बहिःप्राणो वै ” इत्यत्र षत्वनिषेधः सिद्धतीति, (2) परि इत्यस्य परीति दीर्घान्तत्वेषि “ परीणस ” मित्यत्र नस्य णत्वं सिद्धतीति, (3) सू (षू) इति दीर्घान्तस्य पूर्वत्वेषि “ मोषूण इन्द्र ” इत्यत्र नस्य णत्वं सिद्धतीति, (4) अथा इति दीर्घान्तपरत्वेषि “ विद्वानथा भवे ” त्यादौ नस्य यत्वाभावः सिद्धातीति ज्ञापितम् ।

आर्थिककण्ठोक्तयोः प्राबल्यदौर्बल्यविचारः

न सकारष्टत्वमेति महिसृज्यध्वमत्र वै ॥७६॥

ऋकारेफवत्सूत्रं बलवत्तरमुच्यते ॥७७॥

“देवीरापस्सम्भुमतीर्मधुमतीभिस्सृज्यध्वम्” (तै.सं.1.8.12)

इत्यनुवाके “ सृज्यध्वं महि वर्चः” इति वाक्यमाम्नातम् । अस्य “सृज्यध्वं महि महि सृज्यध्वः सृज्यध्वं महि वर्चो वर्चो महि सृज्यध्वः सृज्यध्वं महि वर्चः” इति घनपाठे “ महि सृज्यध्व ” मिति विलोमे

महिपूर्वकसकारस्य षत्वं न भवति । कथमिदं सङ्गच्छते ? “ स्वानासो दिव्यापः” (तै.प्रा.6-2) इति सूत्रे महिग्रहणमस्ति । तेन “ महिषद्युम-न्नमः” इत्यनुलोमे महिपूर्वकस्य सस्य षत्वं यथा तथा “ महिसृज्यध्व ” मिति विलोमेषि षत्वं प्राप्नुयात् । श्लो । लोपाऽलोपषत्वणत्वयत्वादेशागमादिषु ।

संहितायां यथा प्राप्तिः जटायां तद्वदेव हि ॥

इति शिक्षावचनेन संहितायामिव जटादिविकृतिपाठेष्वपि षत्वादिकार्यसिद्ध्या “ महि सृज्यध्व ” मिति विलोमेषि सस्य षत्वं प्राप्नुयात् । तथापि न भवति । कुत इति चेत्, “ ऋकाररेफवति ” (तै.प्रा.6-8) इति षत्वनिषेधसूत्रेण “ महि सृज्यध्व ” मिति विलोमे षत्वं नास्ति । ऋकारवति वा रेफवति वा पदे वर्तमानस्य सकारस्य षत्वं न भवतीति तत्पूत्रार्थः । सृज्यध्वमिति पदस्य ऋकारवत्वात् तद्वत्सकारस्य षत्वं न भवतीत्यर्थः । ननु महि सृज्यध्वमिति विलोमे महिग्रहणात् सस्य षत्वं भवति वा “ ऋकाररेफवतीति ” सूत्रेण षत्वनिषेधो वा इति विचिकित्सायाम् अत्रेयं परिभाषा उपतिष्ठते – श्लो ।। सामान्योक्तस्तु सर्वत्र विशेषो नैव दृश्यते ।

तयोरेकत्र चाल्पस्थो विशेषो बलवान् स्मृतः । । इति व्यासशिक्षा

“ विसृजते, न विस्तरसयेत् ” इत्याद्यनेकलक्ष्येषु षत्वाभावसाधकत्वात् “ ऋकार रेफवतीति ” (तै.प्रा.6-8) निषेधसूत्रं सामान्यशास्त्रम् । महिग्रहणं तु “ महिषद्युमत् ” इत्येकलक्ष्यसाधकं भवतीत्यल्पस्थम् । अत एव विशेषशास्त्रम् भवति । “ महि सृज्यध्व ” मिति विलोमे महिग्रहणात् षत्वस्य ऋकारवत्वात् षत्वनिषेधस्य च प्रवृत्तौ कस्य वा प्राबल्यमिति चिन्तायाम् अल्पलक्ष्यसाधकमहिग्रहणात्मक-विशेषशास्त्रस्य प्रबलत्वात् बहुलक्ष्यसाधक “ ऋकाररेफवतीति ” निषेधात्मकसामान्यशास्त्रस्य दुर्बलत्वात् “ बलवता दुर्बलं बाध्यते ” इति न्यायात् महिग्रहणेन ऋकाररेफवतीति निषेधात्मकसामान्यशास्त्रं बाध्यते । किञ्च महिग्रहणस्य “ महिषद्युमन्नमः ” इत्यत्रैवावकाशत्वात् अन्यत्रावकाशाभावान्निरवकाशत्वम् । “ ऋकाररेफवतीति ” निषेधस्य “ विसृजते, न विस्तरसयेत् ” इत्याद्यनेकलक्ष्येषु सावकाशत्वात् “ सावकाशनिरवकाशयोः निरवकाशो बलीयान् ” इति न्यायात् महिग्रहणस्य निरवकाशत्वप्रयुक्तं बलवत्वमस्ति । अपिच महिग्रहणस्य कण्ठोक्तत्वात् “ ऋकाररेफवतीति ” सूत्रस्य आर्थिकत्वात् “ आर्थिक-कण्ठोक्तयोः कण्ठोक्तो बलीयान् ” इति न्यायाच्च कण्ठोक्तमहिग्रहणस्यैव प्राबल्यं वाच्यम् । एवं “ महिसृज्यध्वमिति ” विलोमे

कण्ठोक्तत्वात् निरवकाशत्वात् विशेषशास्त्रत्वाच्च महिग्रहणेन षत्वे प्राप्ते – श्लो ॥ न सकारण्वत्वमेति महिसृज्यध्वमत्र वै ।
ऋकाररेफवत्सूत्रं बलवत्तरमुच्यते ॥
इति प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचनेन ऋकाररेफवत्सूत्रस्यैव बलवत्तरत्वमङ्गीकृत्य सस्य षत्वनिषेध एवोच्यते । तथैव – श्लो ॥ यत्र स्यान्महिसृज्यध्वं तत्र षत्वं न पौरुषे ।
ऋकाररेफवत्सूत्रं बलवत्तरमत्र हि ॥
इति शिक्षान्तरवचनेनापि “ महि सृज्यध्व ” मिति पौरुषे ऋकाररेफवत्सूत्रस्यैव बलवत्तरत्वमुररीकृत्य षत्वनिषेधो विहितः । तेन “ सृज्यध्वं महि महि सृज्यध्वं सृज्यध्वं महि वर्चो वर्चो महि सृज्यध्वं सृज्यध्वं महि वर्चः ” इति घनपाठे “ महि सृज्यध्व ” मिति विलोमे षत्वाभावस्साधुरेव । एवमेतावता “ ऋकाररेफवती ” त्यस्य प्राबल्ये अङ्गीकृते सति महिग्रहणस्य दौर्बल्यमर्थसिद्धं भवति । नन्वेवं तर्हि – “ धातुस्तृतीयं निर्वपेत् ” (तै.सं.3.4.9) “ विष्णुमन्वाभजति त्रिनिर्गृह्णाति ” (तै.सं. 6-5-1) “ गौस्त्रिष्टुगायुर्जगती ” (तै.सं.7-5-1) इत्यादीनां यथाक्रमं “ तृतीयं निर्णिष्टृतीयं तृतीयं निर्वपेद्वपेन्निष्टृतीयं तृतीयं निर्वपेत्, त्रिनिर्णिष्ट्रिस्त्रिनिर्गृह्णाति गृह्णाति निष्ट्रिस्त्रिनिर्गृह्णाति,

त्रिषुगायुरायुष्टिषुक् त्रिषुगायुर्जगती जगत्यायुष्टिषुक् त्रिषुगायुर्जगती ”
इत्यादिधनपाठेषु कथं षत्वं भवति ? “ रासस्सप्तेति ” (तै.प्रा.6-5) सूत्रे
निरायुशशब्दौ गृहीतौ । तत्पदान्तविसर्गयोः तकारपरयोः षत्वं प्राप्तम् ।
प्रकृते “ निष्टीयं, निष्टिस्त्रिः, आयुष्टिषुक् ” इति विलोमेषु “ रास-
स्सप्तेति ” (तै.प्रा.6-5) सूत्रेण विसर्गस्य तकारपरकस्य निरिति
पदस्थस्य तथा आयुः पदस्थस्य च षत्वे सति “ वाघाषपूर्वस्तष्टम् ”
(तै.प्रा.7-13) इति सूत्रेण तस्य टत्वे “ निष्टीयं, निष्टिस्त्रिः, आयुष्टिषुक् ”
इत्यादिरूपाणि सिद्ध्यन्ति । अत्र तृतीयपदस्य ऋकारवत्वं त्रिः; त्रिषुक्
इत्यनयोः रेफवत्वमस्ति । एवं स्थिते “ ऋकाररेफवति ” (तै.प्रा.6-8)
सूत्रेण पूर्वोक्तविलोमलक्ष्येषु षत्वनिषेधः तत्प्रयुक्तटत्वाभावश्च स्याताम् ।
। पूर्वोदाहृतशिक्षाश्लोकाभ्यां विलोमे ऋकाररेफवत्सूत्रप्राबल्यस्य अङ्गी-
कृतत्वादिति चेन्न । पूर्वोदाहृतशिक्षाश्लोकयोः “ महि सृज्यध्वमत्र वै,
बलवत्तरमत्र हि ” इति वचनाभ्यां ऋकाररेफवत्सूत्रप्राबल्यस्य “ महि
सृज्यध्व ” मिति विलोममात्रविषयत्वाङ्गीकारेण “ निष्टीयं, निष्टिः,
आयुष्टिषुक् ” इत्यादिविलोमेषु षत्वटत्वसिद्धौ न कापि क्षतिः ।
विषयेऽस्मिन्
श्लो । । ऋकाररेफयुक्तेऽपि निशशब्द आयुरत्र च ।
षत्वमेव प्रसञ्ज्येत माहिषेयेण भाषितम् ॥

इति माहिषेयवचनसम्मतिरपि प्रदर्शिता । ननु “ निष्टीय ”
मित्यादिषु “ ऋकाररेफवतीति ” सूत्रेण षत्वनिषेधः आशङ्कितः ।
“ रासस्सप्तेति ” सूत्रस्थनित्यग्रहणस्य बाधकबाधनार्थत्वोक्त्या “ ऋकार-
रेफवती ” त्यस्यापि बाधकत्वे कथं “ निष्टीय ” मित्यादिषु ऋकार-
रेफवत्सूत्रप्रवृत्तिरिति चेदुच्यते । अथ “ षकारऽसकारविसर्जनीयौ ”
(तै.प्रा.6-1) इत्यधिकारसूत्रेण सकारविसर्जनीययोः यावत् “ अथ न ”
(तै.प्रा.6-6) इति षत्वनिषेधाधिकारः तावत् षत्वमधिकृतं वेदितव्यम् ।
“ रासस्सप्तेति ” (तै.प्रा.6-5) विसर्गस्य षत्वविधायकसूत्रस्थ नित्य-
ग्रहणस्य “ अविदुष्टरास ” इत्यत्र विसर्गस्य षत्वबोधका “ वग्रह ” इति
(6-9) सूत्रबाधनार्थकत्वमुक्तम्, न तु ऋकाररेफवत्सूत्रबाधकत्वम् ।
यदि नित्यग्रहणं ऋकाररेफवत्सूत्रबाधकमिति मन्येत तर्हि “ ऋकार-
रेफवतीति ” सूत्रे परसप्तम्याश्रयणं कार्यम् । “ ऋकाररेफवतीति ”
सूत्रव्याख्याने त्रिभाष्यरत्नकरेणोदाहृतलक्ष्यानुसारेण विषयसप्तमीमा-
श्रित्यैव व्याख्यानं कृतमिति ज्ञायते । अतः नित्यग्रहणम् ऋकाररेफव-
त्सूत्रबाधकं न भवितुमर्हति । तथाहि “ रासस्सप्तेति ” (तै.प्रा.6-5)
सूत्रस्थविदुर्ग्रहणस्य “ विदुष्टरऽसपेमेति ” लक्ष्यम् । अत्र तकारपरक-
स्य विदुःपदान्तविसर्गस्य षत्वं “ रासस्सप्तेति ” सूत्रेण प्राप्तम् । ततः
“ वाघाषपूर्वस्तष्टम् ” (तै.प्रा.7-13) इति सूत्रेण तस्य टत्वं च प्राप्तम् ।

एवं “ विदुषर ” मित्यत्र विसर्गस्य तकारपरकस्य षत्वे प्राप्तेषि “ तर ” मितीज्ञोत्तरपदस्य रेफवत्वात् “ ऋकाररेफवतीति ” (तै.प्रा.6-8) सूत्रेण षत्वनिषेधः स्यात् । न चात्र “ विदुषर ” मितीज्ञस्थस्य विदुःपदस्य अवग्रहत्वात् “ अवग्रहः ” (तै.प्रा.6-9) इति सूत्रेणापि षत्वनिषेधप्राप्तिरिति वाच्यम् । “ ऋकाररेफवतीति ” (तै.प्रा.6-8) सूत्रांशेन रेफवतीत्यनेन षत्वनिषेधसिद्धौ परसूत्रेण “ अवग्रहः ” (तै.प्रा.6-9) इत्यनेन निषेधकार्यं न प्रवर्तते, तत्रपूर्वनियमभङ्गप्रसङ्गात् । एवं च “ रेफवतीति ” (तै.प्रा.6-8) सूत्रांशेन षत्वनिषेधे सति “ विदुषरमिति ” षत्वटत्वघटितं रूपं कथं सिध्यतीति शङ्कायाः अयं समाधिः । “ ऋकाररेफवतीति ” (तै.प्रा.6-8) ऋकाररेफवदनेकपदोद्देश्यकषत्वनिषेधे प्रवृत्तत्वात् सामान्यशास्त्रम् । विदुर्ग्रहणस्य विदुःपदान्तविसर्गमात्रस्य षत्वविधायकत्वेन विशेषत्वम् । “ सामान्यविशेषयोः विशेषो बलीयानिति ” न्यायात् विदुर्ग्रहणस्यैव प्राबल्यात् षत्वं सिध्यति । किञ्च विदुर्ग्रहणस्य कण्ठोक्तत्वात् ऋकाररेफवत्सूत्रस्य आर्थिकत्वात् “ आर्थिककण्ठोक्तयोः कण्ठोक्तो बलीयानिति ” न्यायाच्च विदुर्ग्रहणस्य प्राबल्यात् षत्वं सिध्यतीति भावः ।

ननु “ ऋकाररेफवतीति ” सूत्रे विषयसप्तमी वा परसप्तमी वा ? “ ऋकाररेफवतीति ” सूत्रव्याख्याने व्याख्यातृभिः “ विसृजते शान्त्यै,

न विस्तरस्ये ” दित्यादिप्रदर्शितोदाहरणानाम् ऋकाररेफवत्पदादिगत-सकारस्य षत्वाभावघटितत्वात् ऋकाररेफवतीत्यत्र विषयसप्तमीत्यवगम्यते । ऋकाररेफवत्पदविषयकसकारस्य षत्वनिषेधात् “ विदुषर ” मित्यत्र रेफवति पदे परे सति विदुःपदान्तविसर्गस्य षत्वनिषेधात् “ रेफवतीति ” (तै.प्रा.6-8) परनिमित्तसप्तमी वक्तव्या । यथा “ धषवति ” (तै.प्रा.8-3) इत्यत्र परसप्तमी तद्वत् । ननु तर्हि तथैवोच्यतामत्रापि परनिमित्तसप्तमी । नन्वेकस्यास्तप्तम्याः द्वैविद्यकल्पना एकत्रायुक्तेति चेत्, “ हलन्त्यम् ” (पा.सू.1-3-3) इत्यस्येव सूत्रावृत्तिः क्रियताम् । द्विरावृत्तयोः हलन्त्यसूत्रयोः प्रथमसूत्रं माहेश्वरचतुर्दशसूत्रस्थलकारस्य इत्संज्ञाबोधकम् । द्वितीयं तु माहेश्वरचतुर्दशसूत्र्यामन्त्यणकारादिवर्णानां इत्संज्ञाबोधकमित्यर्थमेदो यथा वर्णितस्तथा द्विरावृत्त-ऋकारवत्सूत्रयोः एकसूत्रे विषयसप्तमी, द्वितीयसूत्रे परसप्तमीति सप्तमी-द्वयं सम्पाद्य परसप्तमीमाश्रित्य “ विदुषर ” मित्यत्र “ रेफवतीति ” (तै.प्रा.6-8) सूत्रेण षत्वनिषेधप्राप्तावपि कण्ठोक्तविदुर्ग्रहणस्य प्राबल्यात् षत्वं सिध्यतीति यदुक्तं तत्सूक्तम् । तथाच “ ऋकाररेफवतीति ” (तै.प्रा.6-8) निषेधः विसर्गस्य षत्वनिषेधकं न भवतीति भावः ।

नन्वास्तां “ विदुष्टरास ” इत्यत्र षत्वम् । “ अविदुष्टरास ” इत्यत्र कथं षत्वम् ? विदुर्ग्रहणवदविदुःपदस्य कण्ठोक्तत्वाभात् । न च विदु-
ग्रहणं तदन्तविसर्गस्य षत्वकार्यार्थं गृहीतमिति “ अप्यकारादि ”
(तै.प्रा.1-52) इति परिभाषया विदुरित्यस्य अकारादित्वेषि अविदुः-
पदान्तविसर्गस्यापि षत्वकार्य सिद्धतीति वाच्यम् । “ अप्यकारादीति ”
परिभाषायाः विधायकत्वं नास्ति । किन्तु “ अणुदित्सवर्णस्य चाऽ-
प्रत्ययः ” (पा.सू.1-1-69) इतिवत् ग्राहकत्वमेव । किञ्च हस्वलोप-
यत्वाद्यनेककार्यार्थत्वेन सामान्यत्वादार्थिकत्वमेव । अपिच अविदुः-
पदस्य अवग्रहत्वात् अवग्रहस्थविसर्गस्य षत्वनिषेधार्थका “ वग्रहः ”
(तै.प्रा.8-9) इति विशेषविधिना “ अप्यकारादीति ” (तै.प्रा.1-52)
सामान्यवचनबाधे सति “ अविदुष्टरास ” इत्यत्र “ अवग्रहः ” (तै.प्रा.6-
9) इति षत्वनिषेधे सति अविदुरित्यवग्रहान्तविसर्गस्य तकारपरकस्य
कथं षत्वं भवतीति प्रश्नः जागर्ति । अत्र षत्वसिद्धार्थं भगवता सूत्रकृता
“ रासस्समेति ” (तै.प्रा.6-5) सूत्रे नित्यग्रहणं कृतम् । तेन “ अविदु-
ष्टरास ” इत्यत्र विसर्गस्य षत्वं सिद्धयति । तत्प्रयुक्तं टत्वं च सिद्धयति ।
एवं “ निरायुर्विदुः ” पदत्रयस्य कण्ठोक्तस्य प्राबल्यमुक्तम् ।

ननु “ भूतेभ्यस्त्वा विश्वायुरसी ” त्यत्र “ त्वा विश्वायुर्विश्वायुद्धा
त्वा विश्वायुरस्यसि विश्वायुद्धा त्वा विश्वायुरसीति ” घनपाठे “ विश्वायुद्धा ”

इति विलोमे आयुशशब्दस्य इङ्ग्रैकदेशत्वेन “ रासस्समेति ” (तै.प्रा.6-
5) इति सूत्राप्रवृत्तौ कथं विसर्गस्य षत्वम्, तत्प्रयुक्तं टत्वं च स्याताम् ।
पदग्रहणपरिभाषाविरोधात् । “ पदग्रहणेषु पदं गम्येत ” (तै.प्रा.1-50)
इति परिभाषा तत्तद्विधिसूत्रस्थपदग्रहणतुल्यपदानि यदि लक्ष्यस्थानि
तादृशान्येव गृहीतव्यानीति नियमयति । तद्यथा “ त्वे इत्यनिङ्ग्नान्तः ”
(तै.प्रा.4-10) इति सूत्रेण त्वे इति यत्र पदं “ त्वे क्रतुम् ” इत्यादौ तत्रैव
त्वे इत्यस्य प्रग्रहो भवति । न तु तदेकदेशस्य । “ क्रत्वे दक्षाये ” त्यादौ
त्वे इत्यस्य पदैकदेशत्वात् प्रग्रहो न भवतीत्युक्तम् । प्रकृते “ रासस्स-
मेति ” (तै.प्रा.6-5) षत्वविधिसूत्रस्थायुर्ग्रहणम् अखण्डपदम् । “ आयु-
ष आयुर्दा अग्ने ” इत्यत्र आयुशशब्दस्याप्यखण्डपदत्वात् तदन्तविसर्ग-
स्य “ रासस्समेति ” सूत्रेण षत्वं सिद्धयति । विश्वायुरित्यत्र आयुःपदस्य
इङ्ग्रैत्तरखण्डपदत्वेन “ विश्वायुद्धा ” इति विलोमे विसर्गस्य षत्वं तत्प्र-
युक्तटत्वं च कथं स्याताम् ? अखण्डपदत्वाभावात् ।

ननु “ नानापदवदिङ्गमसङ्घाने ” (तै.प्रा.1-48) इति सूत्रेण
इङ्ग्रस्य नानापदवत्वोक्तिविधानेन उत्तरखण्डस्यापि पदत्वमस्तीति चेन्न
। विलोमस्य द्वित्रिपदसाध्यत्वेन जटादिविकृतीनां सङ्घानविषयत्वात्
“नानापदवदिङ्गमसङ्घाने” (तै.प्रा.1-48) इति सूत्रेण असङ्घाने एव
इङ्ग्रस्य नानापदवत्वविधानात् विलोमे सङ्घानसङ्घावे सति “विश्वायु ”

रितीङ्ग्रस्य नानापदवद्धावाभावेन अर्थादेकपदत्वात् विश्वायुरित्यत्र आयुशशब्दस्य इङ्ग्रपदैकदेशत्वेन अखण्डपदत्वाभावात् “रासस्समेति” सूत्रेण षत्वं तत्प्रयुक्तं टत्वं च न स्याताम् । तदभावे “विश्वायुद्धा” इति विलोमे कथं षत्वटत्वघटितरूपसिद्धिरित्याक्षेपे प्राप्ते – क्षो ।। इडस्परिधिरित्यत्र धमिश्रस्त्वनिषेधकृत् ।

तत्रेङ्ग्रस्याप्यनेकत्वात् तथा विश्वायुरित्यपि ।।

इति शिक्षाश्लोकेन “इडस्परिधिरिति” दृष्टान्तेन दार्ढान्तिके “विश्वायुद्धा” इति विलोमे षत्वं सिद्ध्यतीत्युक्तम् । दृष्टान्ते “दक्षिणो यजमानस्य परिधिरिड ईडितः” (तै.सं.1-1-11) इति वाक्यस्य “परिधिरिड इडस्परिधिः परिधिरिड ईडित ईडित इडस्परिधिः परिधिरिड ईडितः” इति घनपाठे “इडस्परिधिरिति” विलोमे इडः+ परिधिरिति दशायाम् “आविर्निरिडः” (तै.प्रा.8-24) इति सूत्रेण विसर्गस्य सत्वे प्राप्ते “धषवति” (तै.प्रा.8-33) इति सूत्रेण तन्निषेधः प्राप्नोति । तदा “इडस्परिधिरिति” सत्वघटितं विलोमरूपं न सिद्ध्येत् । यद्यत्र “धषवतीति” निषेधो न प्रवर्तेत तर्हि सत्वं लभ्येत । अत एव “इडस्परिधिरिति” विलोमे विसर्गस्य सत्वसिद्ध्यर्थं परिधिरितीङ्ग्रस्य नानापदवत्वं “तत्रेङ्ग्रस्याप्यनेकत्वात्” इति प्रकृतशिक्षया विधीयते ।

ननु इङ्ग्रस्य नानापदवदिङ्गमसङ्घाने” (तै.प्रा.1-48) इति सूत्रेण सिद्धमेव । किमर्थमनया शिक्षया पुनर्विधानमिति चेन्न । “नानापदवदिङ्गमसङ्घाने” इति सूत्रेण असङ्घाने नानापदवत्वविधानेन सङ्घाने नानापदवत्वनिषेधे सति विलोमपाठस्य द्वित्रिपदसाध्यत्वात् सङ्घानविषयत्वं प्राप्तम् । तथाच सङ्घानविषयके विलोमपाठे इङ्ग्रस्य एकपदत्वमेव । एकपदत्वे “धषवतीति” निषेधः अनिवार्यः । एतन्निषेधप्रवृत्तौ सत्याम् “इडस्परिधिरिति” सत्वघटितं रूपं न सिद्ध्येत् । अतः “इडस्परिधिरिति” विलोमे सत्वसिद्ध्यर्थं “नानापदवदिङ्गमसङ्घाने” (तै.प्रा.1-48) इति सङ्घाने इङ्ग्रस्य नानापदवत्वं यन्निषेधं तत्पुनः प्रतिप्रसवात्मकेनानेन “तत्रेङ्ग्रस्याप्यनेकत्वात्” इति शिक्षवचनेन पुनर्विधीयते । तदा परीति, धीति भिन्नपदत्वात् “धषवती” त्यप्रवृत्तौ “इडस्परिधिरिति” विलोमे विसर्गस्य सत्वनिषाधाभावे सत्वं सिद्ध्यति । अत एव प्रकृतशिक्षाश्लोके “इडस्परिधि” रित्यत्र “धमिश्रस्त्वनिषेधकृत्” इति वाक्येन धमिश्रः “धषवतीति” (तै.प्रा.8-33) सूत्रैकदेशः धवतीति भागः सत्वनिषेधकृन्न भवति । “तत्रेङ्ग्रस्याप्यनेकत्वात्” इति तत्रैव क्षोके “परिधि” रितीङ्ग्रस्य नानापदत्वाङ्गीकारात् अनेन ज्ञायते सङ्घानविषयकविलोमे निषिद्धस्य इङ्ग्रनानापदत्वस्य परिधिर्विशायुरितीङ्ग्रद्वये पुनर्विधानपरत्वमस्य

श्लोकस्यास्तीति । तेन “ इडस्परिधिरिति ” विलोमस्य सङ्घानविषय-
त्वेषि अनेन शिक्षाश्लोकेन नानापदत्वं यथा पुनर्विहितं तथा “ विश्वायुद्धा ”
इति विलोमेषि विश्वायुरितीज्ञस्यापि “ तथा विश्वायुरित्यपीति ” प्रकृत-
शिक्षावचनान्तभागेन नानापदत्वं विहितमिति बोध्यम् । तेन इज्ञद्वय-
स्यापि पृथक्पदत्वात् “ इडस्परिधि ” रित्यत्र परीति धीति भिन्नपदत्वेन
“ धमिश्रस्त्वनिषेधकृत् ” इति प्रकृतशिक्षावचनेन “ धषवति ” निषेधस्य
निषिद्धत्वेन “ आविर्निरिडः ” (तै.प्रा.8-24) इति सूत्रे इड इति कण्ठो-
क्तिवशात् विसर्गस्य सत्वं सिध्यति । एवमेव “ विश्वायुद्धा ” इति
विलोमेषि आयुरिति भिन्नपदत्वात् “ रासस्समेति ” (तै.प्रा.6-5)
सूत्रस्थायुर्ग्रहणवशात् षत्वं सिध्यति । तत्प्रयुक्तं टत्वं च सिध्यति ।

ननु “ पदग्रहणेषु पदं गम्येत ” (तै.प्रा.1-50) इति परिभाषया
“ रासस्समेति ” (तै.प्रा.6-5) विधिसूत्रे गृहीतायुःपदमेव गृहीतव्यम् । न
तु इज्ञैकदेशायुःपदं गृहीतव्यम् । “ आयुष्ट आयुर्दा ” इत्यत्र आयुःपद-
विसर्गस्य “ रासस्समेति ” सूत्रगृहीतायुःपदग्रहणवशात् यथा षत्वं
सिध्यति तथा “ विश्वायुद्धा ” इति विलोमस्थेज्ञैकदेशायुःपदस्थ-
विसर्गस्य षत्वं न सिध्यति । तदसिद्धौ “ विश्वायुद्धा ” इति षत्वटत्व-
घटितं रूपं कथं सिध्येत् । पदग्रहणपरिभाषाविरोधादिति चेन्न । यद्यपि
पदग्रहणपरिभाषा विधिसूत्रगृहीतपदैकदेशं नाज्ञीकरोति । तथा “ ईम्पूर्वो ”

मकारः ” (तै.प्रा.5-12) इति सूत्रे ईमिति पदं गृहीतम् । तेन “ ईमन्द्रासु
प्रयसः ” इत्यत्र मकारलोपः सिध्यति । न तु “ पृथिवीं मा ” इत्यत्र ।
अत्र ईमिति पदैकदेशत्वात् । तथा “ रासस्समेति ” (तै.प्रा.6-5)
सूत्रगृहीतमायुःपदं विश्वायुः इत्यत्र आयुरित्युत्तरपदं सम्पूर्णमस्ति ।
तेन “ विश्वायुद्धा ” इति विलोमे षत्वटत्वे स्यातामिति भावः । अत्र
पदग्रहणपरिभाषाविरोधोपि नास्ति ।

ननु इड इति आयुरित्युभयोः कण्ठोक्तत्वात् पूर्वं निः, विदुः
इत्यनयोः कण्ठोक्तप्राबल्यस्य अज्ञीकृतत्वात् तद्वदत्रापि कण्ठोक्त-
प्रबल्यादेव “ इडस्परिधि ” रिति विलोमे “ विश्वायुद्धा ” इति विलोमे च
सत्वषत्वयोस्सिद्धौ “ इडस्परिधि ” रित्यत्र “ धमिश्रस्त्वनिषेधकृत् ”
इत्यादिशिक्षाश्लोकोदाहरणेन विसर्गस्य सत्वषत्वसाधनं व्यर्थीमिति चेन्न
। “ इडस्परिधि ” रित्यत्र सङ्घानविषयके विलोमे इज्ञस्य एकपदत्वात्
“ धषवतीति ” सत्वनिषेधे प्राप्ते इज्ञस्य नानापदत्वसम्पादनद्वारा
“ धषवतीति ” सत्वनिषेधार्थमस्य शिक्षावचनस्यावश्यकत्वात् तथैव
“ विश्वायुद्धा ” इति विलोमे आयुशशब्दस्य एकदेशत्वभ्रान्त्या षत्वं न
स्यादिति संशयनिवृत्यर्थमस्य शिक्षाश्लोकस्यापेक्षितत्वाच्च शिक्षाश्लोको-
दाहरणस्यात्र वैयर्थ्यशङ्कायाः अनवकाशात् ।

ननु “ अथ नकारो णकारम् ” (तै.प्रा.7-1) इत्यधिकारे “षुष्कूधिसुवस्समिन्द्राऽस्थूर्युरुवाष्ट् त्रिग्रामनिधूर्वः” (तै.प्रा.7-2) इति सूत्रे त्रीति, निरिति नस्य णत्वे पूर्वनिमित्ततया गृहीतमस्ति । “विष्णुमन्वाभजति त्रिर्निर्गृह्णाति” (तै.सं.6-5-1) इत्यत्र “ त्रिर्निर्णिष्टि-स्थिर्निर्गृह्णाति गृह्णाति निष्टिस्थिर्निर्गृह्णातीति ” घनपाठे निर्णिरिति विलोमे नस्य णत्वे निरिति यथा पूर्वनिमित्तं तथा “ त्रिणामन् ” इत्यादिषु नस्य णत्वार्थं त्रीति विसर्गरहितं पूर्वनिमित्तं गृहीतम् । एतत्सूत्रस्थत्रीति-पूर्वपदनिमित्तस्य “ अपि विकृतमिति ” (तै.प्रा.1-51) परिभाषया त्रिरिति विसर्गान्तत्वं सम्पाद्य त्रिर्निरिति विलोमे नस्य णत्वं क्रियतामिति चेन्न । “ अपि विकृतमिति ” (तै.प्रा.1-51) परिभाषा तत्तद्विधिसूत्रस्थ-पदानां तत्तलक्ष्येषु विकृतत्वेषि पत्तत्कार्यसाधनार्थं प्रवर्तते । यथा “ एष स्य वाजी क्षिपणि तुरण्यती ” त्यत्र स्य इति पदान्तविसर्गलोपकार्य-विधानार्थं “ एष स स्य इति च ” (तै.प्रा.5-15) इति सूत्रं प्रवृत्तम् । अस्मिन् सूत्रे स्य इति पदं गृहीतम् । तत्पदम् “ अयमुष्य प्रदेवयुः ” इत्यत्र “ स्वानासो दिवीति ” (तै.प्रा.6-2) सूत्रस्थायम्, उ इति पूर्व-निमित्तात् प्राप्तत्वविकारयुक्तमपि अपि विकृतपरिभाषया विसर्गलोप-कार्यसाधकं भवति । तथैव “ अवा सचस्वा नुदा ” (तै.प्रा.3-8) इति सूत्रेण नुदापदान्तदीर्घस्य व्यञ्जनपरत्वे हस्तत्वकार्यं विहितम् ।

हस्तभाङ्गुदेति पदम् “ अग्ने जातान्प्रणुद ” इत्यत्र “ प्रेति । नुद । नः ” इति पदपाठे नुदाशब्दस्य हस्तत्वं विहितम् । “ जातान्प्र । प्रणुद ” इति क्रमपाठे पुद इति णत्वमापन्नमपि “ अपि विकृतम् ” (तै.प्रा.1-51) इति परिभाषया हस्तकार्यसाधकं भवति । एवमेव “ वाहन उद्यमान ” (तै.प्रा.7-6) इति सूत्रे णत्वकार्यभान्तवेन वाहनपदं गृहीतम् । “ विभूरसि । असि प्रवाहणः ” (तै.सं.1-3-3) इति क्रमपाठे यथा नस्य णत्वं सिध्यति तथा “ प्रवाहणो वह्निरिति ” क्रमपाठे वाहनपदम् ओत्वमापन्न-मपि अपिविकृतपरिभाषया णत्वकार्यभागभवत्येव । एवं सूत्रस्थानां स्य, नुद, वाहनप्रभृतिग्रहणानां षत्व, हस्तत्व, ओत्वादिकार्यविशेषैः विका-रयुक्तत्वेषि विसर्गलोपादितत्कार्यसिद्धिः अपि विकृतपरिभाषया अङ्गीकृता । प्रकृते षुष्कूधीति (तै.प्रा.7-2) सूत्रस्थत्रीतिपदग्रहणस्य विसर्गसंयोजनकल्पनया त्रिरिति विकृतं पदं न भवति । अयं विसर्गः यस्य कस्यापि स्थाने नादिष्टः । किन्तु कल्पितः । अत एवायं विसर्गः न विकारः । तदन्तं त्रिरिति पदमत्र न विकृतं भवति । अतोत्र अपि विकृतपरिभाषायाः प्रवृत्तिर्नास्ति । पूर्वोक्तषत्व-हस्तत्व-ओत्वादिका-र्याणि स्य-नुद-वाहनगतसकारदीर्घनकारस्थाने अपिविकृतपरिभाषया सम्पादितानि । त्रीतिपदविषये स्थानी नास्ति, आदेशोपि नास्ति । अतः अपिविकृतपरिभाषाप्रवृत्तिरपि नास्ति । तथाच “ त्रिर्निर्गृह्णाती ” त्यत्र

नस्य णत्वप्रसक्तिः नास्ति । “ त्रिणवस्तोमः, एवा त्रिणामन्त्रि ” त्यादौ
त्रीति विसर्गरहितं पूर्वनिमित्तमस्तीति तस्मात्परस्य नस्य णत्वं प्राप्तं,
नान्यत्रेति भावः ।

विलोमेषु तृतीयो न श्वान्नमन्येन्य उच्चकः ॥७८॥

नो णं नामोति प्रकृतावामोत्येव तृतीयनः ॥७९॥

विलोमेषु तृतीयो नकारः, अन्नमित्यत्र नकारः, अन्ये इत्यत्र न्यः
उदात्तश्वेतत्रत्यनकारः णत्वं न प्राप्नोति । प्रकृतौ संहितायां तृतीय-
नकारः णत्वमामोतीति श्लोकार्थसङ्खः । अन्नमित्यत्र नकारः, अन्ये न्यः
उदात्तश्वेतत्रत्यनकारः एतन्नकारद्वयमधिकृत्य बहादृतश्लोक(कौ.३७)
व्याख्यानावसरे “ अन्वारभ्यान्यमन्नं चेत् ” इति श्लोक-व्याख्याने
व्याख्यानं कृतम् । अथ विलोमेषु तृतीयनकारद्वयमधिकृत्य व्याख्या
क्रियते । तथाहि - श्लोकेस्मिन् विलोमेषु इति पदस्य प्रकृतौ
इत्यस्यापेक्षास्ति । प्रकृतौ इत्यस्य विलोमेषु इत्यस्यापेक्षास्ति । तथाच
प्रकृतौ=संहितायां, यो नकारः णत्वं नामोति सः नकारः विलोमेषु
तृतीयश्वेत् णत्वं नामोति, संहितायां णत्वेन अविकृतत्वात् इति प्रथम-
वाक्यार्थः । अथ यः नकारः प्रकृतौ संहितायां णत्वं प्राप्तवान् सः नकारः
विलोमेषु तृतीयनकारश्वेत् णत्वं प्राप्नोति, संहितायां प्राप्तणकार-
विकारत्वात् इति चरमवाक्यार्थः । प्रथमस्योदाहरणं “ निशितायां

निर्वपेत् ” (तै.सं.२-२-२) इति । अत्र संहितायां नकारः णत्वं न प्राप्तवान्
तथापि “ निशितायां निर्णिर्निशितायां निशितायां निर्वपेद्वपेन्निर्णिशि-
तायां निशितायां निर्वपेदिति ” घनपाठे “ निशितायां निर्णिर्निशिताया-
मिति ” विलोमे परिगणितनकारेषु द्वितीयस्य णत्वं तृतीयस्य
णत्वाभावः भवति । कथमिदं सङ्घच्छते ? इति चेत् द्वितीयनकारस्य
णत्वप्राप्तौ “ षुष्कूधिसुवः ” (तै.प्रा.७-२) इति सूत्रेण णत्वप्राप्त्यर्थं निरिति
पूर्वनिमित्तं गृहीतम् । तेन द्वितीयनकारस्य णत्वं सिद्ध्यति, निरिति
पूर्वनिमित्तसत्वात् । ननु तृतीयनकारस्य णत्वप्राप्तौ निरिति पूर्व-
निमित्ताभावादेव णत्वप्राप्तौ सत्यां अनेन शिक्षाश्लोकेन णत्वाभावकथनं
व्यर्थमिति चेन्न । अपिविकृतपरिभाषया प्राप्तणकारं णिरिति पदमपि
पूर्वनिमित्तं भवितुमर्हति । तदा तृतीयनकारस्यापि णत्वे प्राप्ते
तृतीयनकारस्य णत्वाभावघटितविलोमपाठसम्प्रदायरक्षणार्थम् अनेन
शिक्षाश्लोकेन “ विलोमेषु तृतीयो नः णं नामोतीति ” विलोमेषु तृतीय-
नकारस्य णत्वनिषेधो विहितः । संहितायां “ निशितायां ” पदादि-
नकारस्य अप्राप्तणकारत्वात् तेन “ निशितायां निर्णिर्निशितायामिति ”
विलोमे तृतीयनकारस्य णत्वाभावघटितं रूपं सिद्ध्यति । चरमवाक्यस्य
“ निर्णिनिक्ते याश्वतुर्थीः ” (तै.सं.७-२-१०) इति वाक्यमुदाहरणम् ।
“निर्णिनिक्ते” इति संहितायां “ षुष्कूधिसुवः ” (तै.प्रा.७-२) इति णत्वा-

धिकारस्थसूत्रान्ते निरिति नस्य णत्वे पूर्वनिमित्तं विहितम् । तेन निरिति पूर्वनिमित्तसद्ग्रावात् नेनिके गतप्रथमनकारस्य णत्वं सिध्यति । श्लो ॥ लोपाऽलोपषत्वणत्वयत्वादेशागमादिषु ।

संहितायां यथा प्राप्तिः जटायां तद्वदेव हि ॥

इति शिक्षावचनात् “ निर्णनिके नेनिके निर्णिर्णनिके याया नेनिके निर्णिर्णनिके याः ” इति घनपाठे “ निर्णिर्णनिके ” इति विलोमे नेनिके गतप्रथमनकारः तृतीयो भवति । अयं नकारः विलोमे णकारं प्राप्नोति । यतोयं नकारः “ निर्णनिके ” इति संहितायां निरिति पूर्वनिमित्तवशात् प्राप्तणकारः स एव विलोमे तृतीयो भवतीति तस्य विलोमेषि “ प्रकृतावाप्नोत्येव तृतीयनः ” इति प्रकृतशिक्षाश्लोकचरमभागेन णकारो विहितः, संहितायां प्राप्तणकारत्वात् । ननु “ निर्णिर्णनिके ” इति विलोमे नेनिके पदादिगतनकारस्य पूर्वनिमित्तं निरिति नास्ति । प्राप्तणकारं णिरिति पदमस्ति । णत्वप्राप्तौ “ षुष्कूधिसुवः ” (तै.प्रा.7-2) इति सूत्रान्ते निरिति दन्त्यवर्णादिकं पूर्वनिमित्तं गृहीतम्, न तु णिरिति मूर्धन्यवर्णादिकम् । अतः निरिति पूर्वनिमित्ताभावात् “निर्णिर्णनिके” इति विलोमे नेनिके गतादिनकारस्य तृतीयस्य कथं णत्वं सिध्यति ? इति चेदुच्यते । “ अपि विकृतमिति ” (1-51) परिभाषया णत्वविकारभागपि निरिति पदं पूर्वनिमित्तं भवितुमर्हति ।

तेन तृतीयनकारस्य णत्वं सिध्यति । न च “ अपि विकृतमिति ” (तै.प्रा.1-51) परिभाषा कार्यभावपदेष्वेव प्रवर्तते । न तु निमित्तग्रहणेष्विति वाच्यम् । “ अवो यक्षि विद्वानथ ” (तै.सं.3-2-11) इति वाक्यस्य “ यक्षिविद्वान् । विद्वानथ ” इति क्रमपाठे “ विद्वानथाथ विद्वान् विद्वानथ ” इति जटापाठे च अथ इति हस्वान्तपदपरत्वेषि नकारस्य यत्वं न श्रूयते । “ विद्वानथ ” इत्यत्र नकारस्य अनितिपरकस्य आकारपूर्वकस्य “ अनितिपरो ग्रहोरव्ययाज्ञा ” (तै.प्रा.9-20) इत्यादिसूत्रेण यत्वे प्राप्ते “ उदथापरश्वेति ” (तै.प्रा.9-24) इति नस्य यत्वनिषेधसूत्रे दीर्घान्ताथापदमेव परनिमित्तत्वेन गृहीतम् । उदाहृतक्रमजटापाठान्तयोः अथ इति हस्वान्तपदमेव श्रूयते । अत्र नकारस्य यत्वनिषेधसूत्रप्रवृत्तेरवकाशाभावेषि कथं यत्वनिषेधस्सङ्गच्छते ? इति प्रश्ने अपिविकृतपरिभाषया हस्वत्वविकारकार्यभागपि अथेति पदं परनिमित्तं भवितुमर्हति । अत एव “ विद्वानथ ” इति क्रमजटापाठगतनकारः यत्वकार्यरहितो भवति । “ उदथापरश्वेति ” (तै.प्रा.9-24) इति सूत्रव्याख्याने गार्यगोपालयज्ञना “ अपि विकृतमिति ” (1-51) वचनात् विकृतयोरपि भवत्ययं निषेध इत्युक्तत्वात्, तेन निमित्तग्रहणेषि अपिविकृतपरिभाषा प्रवर्तते । प्रकृते णिरिति पूर्वनिमित्तात् परस्य नेनिकेपदादिः

गतस्य विलोमे तृतीयस्य नकारस्य णत्वकार्यं सिध्यतीति भावः।
बौद्धायनशिक्षायामप्येवमेवोक्तम् –

श्लो ।। तृतीयस्य नकारस्य न णत्वं प्रातिलोमके।

प्रकृतौ विद्यमाने तु णत्वं नैव निवर्तते ॥ इति

पुनश्शब्दे विसर्गस्य सत्वं स्यात्तु परे कृधि ॥४०॥

विश्वतःक्षत्रमित्यत्र न विसर्गस्समाप्न्यात् ॥४१॥

“ विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहा ” (तै.सं.4-2-1) इत्यनुवाके “पुनर्नौ नष्टमाकृधि पुनर्नौ रथिमाकृधी” त्याम्नातमस्ति । अत्र “ कृधि पुनः पुनस्कृधि कृधि पुनर्नौ नः पुनस्कृधि कृधि पुनर्नः ” इति घनपाठे “पुनस्कृधीति” विलोमे “ कृधि पिन्वपथेपरः ” (तै.प्रा.8-25) इति सूत्रेण कृधिशब्दे परे विसर्गस्य सत्वप्राप्तिरस्ति तथापि “ नाध्वरं विश्वतोऽन्तर्जातो विविशुः परुःपुनः ” (तै.प्रा.8-32) इति सूत्रेण पुनश्शब्दस्थ-विसर्गस्य सत्वनिषेधो भवति । इमौ विधिनिषेधौ श्लो ।। लोपाऽलोपषत्वणत्वयत्वादेशागमादिषु ।

संहितायां यथा प्राप्तिः जटायां तद्वदेव हि ॥

इति शिक्षावचनात् संहितायामिव विलोमेषि प्राप्तौ द्वयोरपि विधिनिषेधशास्त्रयोः अन्यत्र सावकाशत्वमस्ति “ उरुणस्कृधि, मयस्कृ-

धी ” त्यादौ । “ कृधिपिन्वपथेपरः ” (तै.प्रा.8-25) इति सूत्रं सावकाशम् । “ नाध्वरं विश्वतोऽन्तर्जातो विविशुःपरुःपुनः ” (तै.प्रा.8-32) इति सत्वनिषेधसूत्रस्थपुनश्शब्दः “ पुनःपुनर्द्दर्शस्मात् ” इत्यादौ विसर्गस्य सत्वनिषेधेन लब्धावकाशत्वेन समबलत्वात् प्राबल्यदौर्बल्यविचारस्य अवकाशो नास्ति यद्यपि तथापि किञ्चिद्विचार्यते । “ कृधि पिन्वपथेपर ” (तै.प्रा.8-25) इति सूत्रे कृधिपदं विसर्गस्य सत्वविधौ निमित्तम् । “ नाध्वरं विश्वतोऽन्तर्जातो विविशुः परुःपुनः ” (तै.प्रा.8-32) इति विसर्गस्य सत्वनिषेधे पुनर्ग्रहणं कार्यभाक् । कार्यभाङ्गिमित्ययोः कार्यभाजः प्राधान्यं निमित्तस्य अप्राधान्यं स्पष्टमेव । एवं च पुनः+कृधीति विलोमे विसर्गस्य सत्वविधौ अप्राधान-परनिमित्तकृध्यपेक्षया कार्यभाक्पुनश्शब्दस्य प्रधानत्वात् पुनश्शब्द-वशात् सत्वनिषेधे प्राप्ते प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचनात् “ पुनस्कृधीति ” विलोमे सत्वमेव स्यात् । किञ्च –

श्लो ।। कृध्युत्तरे पुनश्शब्दात् विलोमे सत्वमिष्यते ।

नाध्वरं चेति सूत्रेण अवग्रहस्थो निषिद्धते ॥

इति शिक्षाप्रामाण्यात् पुनस्कृधीति विलोमे सत्वमवश्यम्भावि ।

ननु पुनश्शब्दः विसर्गस्य सत्वनिषेधार्थं “ नाध्वरमिति ” सूत्रे सूत्रकृता गृहीतः । तेन सत्वनिषेधे वक्तव्ये सति कथं सत्वमङ्गीक्रियते

इति चेन्न । “नाध्वरमिति” निषेधसूत्रस्थपुनश्शब्दः “पुनःपुनर्द्दर्शस्मात्” इत्यवग्रहे एव विसर्गस्य सत्वनिषेधसाधकः, न तु “पुनस्कृधी” त्यनवग्रहविलोमे । एतद्विलोमपाठगतपुनश्शब्दस्य अवग्रहत्वाभावात् तदन्तविसर्गस्य सत्वं निषेद्धुं पुनर्ग्रहणं नालं भवति । ननु कथमिदं ज्ञायते इति चेदुच्यते । “कखपकारपरष्मकारपूर्वस्समवग्रहः” (तै.प्रा.8-23) इति सूत्रेण अवग्रहस्थविसर्गस्य ऊष्मभावप्राप्तौ सत्यां “नाध्वरमिति” सूत्रे अवग्रहस्थविसर्गस्य ऊष्मभावनिषेधार्थं पुनश्शब्दस्य गृहीतत्वात् “पुनःपुनर्द्दर्शस्मात्” इत्यवग्रहस्थविसर्गस्य सत्वनिषेधार्थकं पुनर्ग्रहणमित्यर्थः । ननु विधिनिषेधयोः अवग्रहस्थविसर्गविषयकत्वेन एकविषयत्वात् वैयर्थ्यादिति चेन्न । “कखपकारपरष्मम्” (तै.प्रा.8-23) इति सूत्रस्य “ज्योतिष्कृदसि, ग्रसितं निष्विदति, बहिष्पवमानः, नमस्कारैरेव, पथस्पथःपरिपतिम्” इत्याद्यवग्रहसामान्यपदस्थविसर्गस्य ऊष्मविधानार्थत्वेन “नाध्वरमिति” निषेधसूत्रस्य “पुनःपुनर्द्दर्शस्मादिति” पुनरित्यवग्रहविशेषपदस्थविसर्गस्य सत्वनिषेधार्थकत्वेन विधिनिषेधयोः अवग्रहसामान्यविशेषविषयकत्वेन भिन्नत्वात् न वैयर्थ्यम् । प्रकृते पुनः+कृधीति विलोमे पुनश्शब्दस्य अवग्रहत्वाभावात् “नाध्वरमिति” (तै.प्रा.8-32) सूत्रेण विसर्गस्य न

सत्वनिषेधः । किन्तु “कृधिपिन्वपथेपरः” (तै.प्रा.8-25) इति सूत्रेण “पुनस्कृधीति” विलोमे विसर्गस्य सत्वमक्षतमेवेति भावः ।

प्रकारान्तरेण शङ्कते – नन्वास्तां पुनश्शब्दस्य अवग्रहविषयतया सत्वनिषेधपरत्वम् । प्रकृते “पुनस्कृधीति” विलोमे कृधीति धवत्वात् “धषवति” (तै.प्रा.8-33) इति सूत्रेण सत्वनिषेधः कथं नस्यादिति चेन्न । निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वात् “पुनस्कृधीति” विलोमे आदौ सत्वप्राप्तिः वक्तव्या । “कृधिपिन्वपथेपरः” (तै.प्रा.8-25) इति सूत्रे कृधिग्रहणादेव विसर्गस्य सत्वप्राप्तिः भवति । कृधिग्रहणस्य सत्वप्राप्तौ परनिमित्तत्वात् अत्र धवत्कृधिपदादेव “धषवतीति” सत्वनिषेधः कथं भवितुमर्हति ? यद्विसर्गस्य सत्वकारणं कृधिपदं तदेव विसर्गस्य सत्वनिषेधकारणमपि भवतीति कथनमयुक्तम् । एवं तर्हि विधिनिषेधावुभावप्यनारम्भणीयौ स्याताम् । “प्रक्षालनाद्वि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम्” इति न्यायात् ।

ननु “धषवती” त्यत्र परसप्तमी वा विषयसप्तमी वा ? विषयसप्तमीत्वाश्रयणे “अधस्पद” मित्यादौ सत्वं न स्यात् । अतः परसप्तमी अवश्यमाश्रयणीया । अतः परनिमित्तसप्तम्यामाश्रितायां सत्यां सत्वविधिनिमित्तभूतकृधीति ग्रहणे एव तन्निषेधात्मक धवन्निषेधसूत्रापादनेन विधिनिषेधयोः “पुनस्कृधी” त्येकलक्ष्यत्वेन धषवन्निषेधस्य पृथक्

लक्ष्यभावात् वैयर्थ्यं स्यादिति चेन्न । “ कखपकारपरष्मकारपूर्वस्स-
मवग्रहः” (तै.प्रा.8-23) इत्यवग्रहसामान्यस्थविसर्गस्य ऊष्मभावप्राप्तौ
सत्यां “ धष्वतीति ” (तै.प्रा.8-33) सूत्रेण “ बहिःपरिधी ” त्यवग्रह-
विशेषपदस्थविसर्गस्य ऊष्मभावनिषेधात् “ धष्वती ” त्यन्यत्र लब्धाव-
काशम् । अत एव “ धष्वतीति ” (तै.प्रा.8-33) निषेधशास्त्रमार्थिकम् ।
“ मयस्कृधि, पुनस्कृधी ” त्यार्षानार्षलक्ष्येषु कण्ठोक्तकृधिपरकविसर्ग-
स्य सत्वघटकेष्वपि धष्वन्निषेधस्य प्रवृत्तौ सर्वथा कृधिग्रहणस्य वैयर्थ्य-
मेव स्यात् । “ आर्थिककण्ठोक्तयोः कण्ठोक्तो बलीयानिति ” न्यायात्
। “ धष्वती ” त्यार्थिकनिषेधशास्त्रापेक्षया प्रबलकण्ठोक्तकृधिग्रहणात्
“ पुनस्कृधीति ” विलोमे सत्वमवश्यं भवतीति भावः ।

ननु “ पुनस्कृधीति ” विलोमे “ कृधिपिन्वपथे परः” (तै.प्रा.8-
25) इति सूत्रस्थकृधिग्रहणस्य कण्ठोक्तत्वेन तद्वलात् यथा सत्वमङ्गी-
कृतं तथा “ महि क्षत्रं विश्वतो धारयेदम् ” इत्यस्य “ क्षत्रं विश्वतो विश्वतः
क्षत्रं क्षत्रं विश्वतो धारय धारय विश्वतः क्षत्रं क्षत्रं विश्वतो धारयेति ”
घनपाठे “ विश्वतः क्षत्रमिति ” विलोमेषि “ आविर्निरिड ” (तै.प्रा.8-24) इति
देवरिषोऽहसोऽतिदिवो विश्वतोऽश्मनस्तमसः” (तै.प्रा.8-24) इति
सूत्रे विश्वत इति ग्रहणमस्ति । क्ष इत्यत्र ककारषकारौ क्रमेण स्तः ।
“ कषयोर्योगे क्ष ” इति विवरणात् ।

एवश्च ककारपरकस्य कण्ठोक्तविश्वत इति पदान्तविसर्गस्य सत्वे
प्राप्ते क्षत्रमिति पदस्य षवत्वात् तस्मिन्परे “ धष्वतीति ” (तै.प्रा.8-33)
सूत्रेण सत्वनिषेधे “ विश्वतःक्षत्रमिति ” विलोमलक्ष्यसिद्धिरिति
स्थितिः । एवं सति कण्ठोक्तप्राबल्यन्यायेन अत्रापि विसर्गस्य सत्वं कुतो
नाङ्गीक्रियते ? इति चेदुच्यते । ननु “ विश्वतःक्षत्रमिति ” विलोमे सत्व-
निषेधसूत्रेषु “ नाध्वरं विश्वतोऽन्तर्जातो विविशुः परुःपुनः ” (तै.प्रा.8-
32) इति प्रथमसूत्रम् । तस्मिन् “ विश्वतो ” ग्रहणमस्ति । तेन
विसर्गस्य सत्वनिषेधे वक्तव्ये “ धष्वतीति ” (तै.प्रा.8-33) तदनन्तर-
सूत्रेण सत्वनिषेधः कथमुच्यत इति चेन्न । “ नाध्वरमिति ” निषेधसूत्रे
अध्वरपदपूर्वक विश्वत इति ग्रहणस्यैव स्वीकृतत्वेन तेन “ अग्ने यं
यज्ञमध्वरं विश्वतः परिभूरसि ” (तै.सं.4-1-11) इत्यत्रैव सत्वनिषेध-
सिद्ध्यति । “ आविर्निरिड ” (तै.प्रा.8-24) इति विधिसूत्रे केवलविश्वत
इति पदस्यैव निर्दिष्टत्वेन “ विश्वतःक्षत्रमिति ” विलोमे केवल विश्वत
इति ग्रहणस्यैव सत्वात् तद्वत्विसर्गस्य “ आविर्निरिड ” इति सूत्रेणैव
सत्वं सिद्ध्यति । तथापि क्षत्रपदस्य षवत्वात् “ धष्वतीति ” (तै.प्रा.8-
33) सूत्रेणैव सत्वनिषेधः इति भावः ।

ननु “ विश्वतःक्षत्रमिति ” विलोमे यः धष्वन्निषेधः उक्तः सः न
घटते । कुतः ? “ कखपकारपरष्मकारपूर्वसमग्रहः ” (तै.प्रा.8-23)

इत्यवग्रहसामान्यपदस्थविसर्गस्य ऊष्मभावे प्राप्ते “ पुरुषःपुरुषो निधनम् , बहिःपरिधी ” त्यवग्रहविशेषपदस्थविसर्गस्य “ धष्वतीति ” (तै.प्रा.8-33) सूत्रेण ऊष्मभावनिषेधः पूर्वमुक्तः। तेन “ धष्वतीति ” निषेधस्य अवग्रहविषयत्वे सिद्धे अनवग्रहात्मके “ विश्वतःक्षत्रमिति ” विलोमे धष्ववन्निषेधेन सत्वनिषेध इति कथनमयुक्तम् । विश्वत इति ग्रहणस्य धष्ववन्निषेधस्य चानयोः बाध्यबाधकभावाभावादिति चेदुच्यते । यदपि “ विश्वतः क्षत्रमिति ” विलोमे यौ सत्वविधिनिषेधौ प्राप्तौ तावुभावप्यन्यत्र लब्धावकाशौ । तथाहि – “ इन्द्रं वो विश्वतस्यरि हवामहे, त्वमश्मनस्परि ” इत्यद्यनुलोमे “ परिपातु विश्वतः ” इत्यस्य “ विश्वतस्पात्विति ” विलोमे च सत्वविधिस्सावकाशः। “ बहिःपरिधि, पुरुषःपुरुषः, उभयतःक्षणः ” इत्यादौ धष्ववन्निषेधः सावकाशः। उभयोः “ विश्वतःक्षत्रमिति ” विलोमे समावेशे सति किं वा कर्तव्यमिति चिन्तायां विश्वतः इति ग्रहणस्य कण्ठोक्तत्वात्, धष्ववन्निषेधस्य आर्थिकत्वात् आर्थिककण्ठोक्तयोः कण्ठोक्तस्य प्रावल्यात् कण्ठोक्त-विश्वत इति ग्रहणात् “ विश्वतःक्षत्र ” मित्यत्र विसर्गस्य सत्वापत्तौ – श्लो ।। धष्वति निषेधः स्यात् विश्वतःक्षत्रमत्र च ।

पदे चेद्यपदे नित्यं नाविस्सूत्रे कृधीति च ।
विश्वतःक्षत्रमित्यत्र न विसर्गस्समाप्त्यात् ।

इत्यादिविशेषशिक्षावचनैः “ विश्वतःक्षत्रमिति ” विलोमे विसर्गस्य सत्वं नेष्यते ।

ननु धष्ववन्निषेधस्य “ पुरुषःपुरुषः, बहिःपरिधी ” त्यादीज्ञेष्वेव प्रवृत्तत्वेन “ विश्वतःक्षत्रमिति ” विलोमस्य अनिज्ञविषयत्वात् धष्ववन्निषेधस्य अनिज्ञे प्रवृत्तिर्नास्तीति पूर्वं यदुक्तं तदयुक्तम् । “ पदे चेद्यपदे नित्य ” मित्युदाहृतशिक्षाविशेषवचनेन धष्ववन्निषेधस्य “ विश्वतःक्षत्रमिति ” पदेपि प्रवृत्तेरज्ञीकृतत्वात् । उदाहृतश्लोकोक्तरीत्या इज्ञे धष्ववन्निषेधः नित्यं भवतीत्यस्य “ उभयतःक्षणूरिति ” सत्वाघटितमुदाहरणीयम् । क्षणूरित्यत्र कषयोर्योगस्य सत्वात् ककारपरकस्य अवग्रहर्वित्तिनो विसर्गस्य “ कखपकारपरष्मकारपूर्वस्समवग्रहः ” (तै.प्रा.8-23) इति सत्वप्राप्तिः। पदे धष्ववन्निषेधः नित्यं भवतीत्यस्य “ विश्वतःक्षत्रमिति ” सत्वाघटितविलोमपाठः उदाहरणीयः। अत्र “आविर्निरिडशशश्वतोऽपसो देवरिषोऽहसोऽतिदिवो विश्वतोऽश्मनस्तमसः” (तै.प्रा.8-24) इति सूत्रे विश्वतः इत्यनवग्रहग्रहणात् विसर्गस्य सत्वप्राप्तिः। एवं “ विश्वतःक्षत्र ” मित्यत्र “ धष्वतीति ” (तै.प्रा.8-33) आर्थिकनिषेधे प्राप्तेपि “ आर्थिककण्ठोक्तयोः कण्ठोक्तो बलीयानिति ” न्यायेन विश्वतः इति कण्ठोक्तत्वात् पुनस्सत्वे प्राप्ते प्रकृतशिक्षावचनैः ऊष्मभावो निषिध्यते । एतेन “ धष्वती ” त्यार्थिक-

सूत्रस्य प्राबल्यं प्राप्तम् । कण्ठोक्तस्य महिग्रहणवत् दौर्बल्यं प्राप्तम् । प्रकृतकौण्डन्यशिक्षायाः (38) श्लोके “ महि सृज्यध्वमिति ” विलोमे “ऋकार रेफवती ” त्यार्थिकसूत्रस्य प्राबल्यमुक्तम् । महीति कण्ठोक्तस्य दौर्बल्यमर्थसिद्धम् । अत्रापि तद्विद्यर्थः । “ नाविस्सूत्रे कृधीति ” प्रतिप्रसववाक्यार्थस्तु इत्थं बोध्यः । “ आविर्निरिड ” इति सूत्रे कृधीति ग्रहणे च “ धषवति ” निषेधो न भवतीति प्रतिप्रसवार्थं उक्तः । अर्थात् उभयत्रापि विसर्गस्य ऊष्मभावः सिध्यतीति भावः । “ पुनर्स्कृधीति ” विलोमे कृधीति कण्ठोक्तस्यैव प्राबल्यमङ्गीकृत्य विसर्गस्य सत्वमुक्तम् । “ आविर्निरिडः ” (तै.प्रा.8-24) इति सूत्रे तु विश्वत इति ग्रहणभिन्नाविर्निरिडादिपदस्थविसर्गस्य “ धषवतीति ” निषेधेन ऊष्मभावनिषेधो न भवति, नाविस्सूत्रे कृधीति प्रतिप्रसवार्थत्वात् । अर्थात् ऊष्मभावस्सध्यतीत्यर्थः । “ विश्वतः क्षत्रमिति ” विलोमे “ धषवतीति ” निषेधस्यैव सत्वात् तद्विन्नं सत्वमुक्तम् । विश्वतः इति ग्रहणभिन्नत्युक्तम् । तेन “ आविष्कृणुष्व, चरति निष्कृतेषु ” इत्यादिषु “ आविर्निरिड ” इति विसर्गस्य षत्वप्राप्तौ “ धषवतीति ” निषेधो न भवति । अत एव “ आविष्कृणुष्व ” इत्यादिषत्वघटितरूपं सङ्घच्छते । ननु “विश्वतःक्षत्रमिति” विलोमे –

श्लो । । धषवति निषेधस्यात् विश्वतःक्षत्रमत्र च ।

विश्वतःक्षत्रमित्यत्र न विसर्गस्समाप्त्यात् ॥

इत्युदाहृतशिक्षाश्लोकोक्तोष्मभावप्रतिषेधप्रतिपादनं व्यर्थम् । “ न क्षपरः ” (तै.प्रा.9-3) इति सूत्रेणैव विसर्गस्य ऊष्मभावप्रतिषेधलाभादिति चेन्न । “ अघोषपरस्तस्य सस्थानमूष्माणम् ” (तै.प्रा.9-2) इति सूत्रेण अघोषवर्णपरकविसर्गस्य स्थाने तद्घोषसमानस्थानोष्मादेशो विहितः । “ यःकामयेत ” इत्यादौ ककारपरकस्य विसर्गस्य यथा ककारसमानस्थानिकः जिह्वामूलीयात्मकः ऊष्मा प्राप्तः, “ अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः ” इति ककारविसर्गयोः समानस्थानिकत्वात्, तथा “विश्वतःक्षत्र” मित्यत्रापि (कषयोर्योगे क्षः इति विवरणेन) ककारपरकविसर्गस्य ककारस्य अघोषत्वात् तत्समानस्थानिकोष्मादेशो प्राप्ते “ न क्षपरः ” (तै.प्रा.9-3) इत्यूष्मादेशो निषिद्धः, क्षपरत्वात् । अयं निषेधः “विश्वतःक्षत्रमिति” विलोमगतक्षपरे सति न भवितुर्मर्हति । कुतः ? “आविर्निरिडः ” (तै.प्रा.8-24) इत्याष्टमिकविधिसूत्रगत विश्वत इति ग्रहणेन विसर्गस्थाने प्राप्तसकारादेशस्य “ धषवति ” (तै.प्रा.8-33) इत्याष्टमिकनिषेधसूत्रेणैव निषेधः वक्तव्यः । “ अनन्तरस्य भवति विधिवा प्रतिषेधो वा ” इति न्यायात् । “ आविर्निरिड ” (तै.प्रा.8-24) इति सत्वविधिसूत्रम् अष्टमाध्यास्थम् । तस्य “ धषवति ” (8-33) इत्यष्टमाध्यायस्थनिषेध एव भवितुर्मर्हति । “ अनन्तरस्य भवति विधिवा प्रतिषे-

धो वा ” इति न्यायात् । “ न क्षपर ” (9-3) इति निषेधसूत्रं नवमाध्यायस्थम् । अयं निषेधः “ अघोषपरस्तस्य सर्थानम् ” (तै.प्रा.9-2) इति नवमाध्यास्थसूत्रप्राप्तोष्मणः निषेधपरः । न तु “ आविर्निरिड ” (तै.प्रा.8-24) इत्यष्टमाध्यायस्थसूत्रप्राप्तोष्मणः निषेधपरः । “ अनन्तरस्य भवति विधिर्वा प्रतिषेधो वेति ” न्यायविरोधात् । “ विश्वतःक्षत्रमिति ” विलोमे “ आविर्निरिड ” इति प्राप्तसत्वस्य “ धषवतीति ” निषेधे प्राप्ते विश्वत इति ग्रहणस्य कण्ठोक्तत्वात् धषवतीत्यार्थिकत्वात् कण्ठोक्तप्राबल्यात् पुनस्सत्वे प्राप्ते “ धषवतीति निषेधस्यात् विश्वतःक्षत्रमत्र च ” इत्यादिशिक्षावचनैः सत्वनिषेधः अङ्गीकृतः । तेन “ विश्वतःक्षत्रमिति ” विलोमे सत्वाघटितपाठः सिद्ध्यतीति भावः ।

इड इत्यत्र विसर्गश्च परिधिग्रहणे परे ॥१८२॥

सकारमाम्नुयात्तत्र ग्रहणप्रबलादिह ॥१८३॥

“ दक्षिणो यजमानस्य परिधिरिड ईडितः ” (तै.सं.1-1-11) इत्यस्य “ परिधिरिड इडस्परिधिः परिधिरिड ईडित ईडित इडस्परिधिः परिधिरिड ईडितः ” इति घनपाठे “ इडस्परिधिरिति ” विलोमे इडः+ परिधीति दशायाम् “ आविर्निरिड ” (तै.प्रा.8-24) इति विसर्गस्य सत्वप्राप्तौ सत्यां “ इडस्परिधिरिति ” सत्वघटितं रूपं सिद्ध्यति । ननु परिधीति धवत्पदत्वात् “ धषवतीति ” (तै.प्रा.8-33) निषेधः प्राप्नोति ।

कथं सत्वं भविष्यतीति चेत् “ ननापदवदिङ्गमसङ्घाने ” (तै.प्रा.1-48) इतीङ्गस्य नानापदत्वात् इड इत्यनन्तरपदस्य अवग्रहात्मकस्य परीत्यस्य धवत्वाभावात् धषवनिषेधाप्रवृत्तौ सत्वं सिद्धमेव भवति ।

नन्वेवमपि विलोमपाठस्य द्वित्रिपदसाध्यत्वात् “ नानापदवदिङ्गमसङ्घाने ” (तै.प्रा.1-48) इत्यसङ्घाने इङ्गस्य नानापदवत्वेषि सङ्घानविषये विलोमे इङ्गस्य एकपदत्वात् परिधीत्येकपदस्य धवत्वात् “ धषवतीति ” निषेधे प्राप्ते सति सत्वं न स्यादिति चेदुच्यते – श्लो । इडस्परिधिरित्यत्र धमिश्रस्त्वनिषेधकृत् ।

तत्रेङ्गस्याप्यनेकत्वात् तथा विश्वायुरित्यपि ॥

इति शिक्षाश्लोके “ तत्रेङ्गस्याप्यनेकत्वादिति ” वाक्येन परिधीतीङ्गस्य पुनः नानापदवत्वं विधीयते । तेन परीति धीति भिन्नपदत्वात् इड इत्यस्मात् परीत्यवग्रहपदस्य धवत्वाभावात् “ धषवतीति ” (तै.प्रा.8-33) निषेधस्यात्रावकाशो नास्ति । “ धषवतीति ” सूत्रं “ बहिःपरिधी ” त्यनेकलक्ष्यसाधकत्वेन आर्थिकम् । इड इति ग्रहणं तु कण्ठोक्तिः । आर्थिककण्ठोक्तयोः कण्ठोक्तस्यैव प्राबल्यात् कण्ठोक्तादिड इति ग्रहणादेव “ इडस्परिधिरिति ” विलोमे सत्वं सिद्ध्यति । “ इडस्परिधिरित्यत्र धमिश्रस्त्वनिषेधकृत् ” इत्यादिशिक्षाश्लोकः प्रकृतकौण्डन्यशिक्षायाः (38) श्लोके व्याख्यातः ।

ननु आर्थिककण्ठोक्तयोः कण्ठोक्तस्य प्राबल्यमिति न्यायस्य किं प्रमाणमिति चेत् –

श्लो । । कण्ठोक्तार्थिकयोर्यत्र विरोधः स्फूर्यते कचित् ।

कण्ठोक्तस्तु बलीयान् स्यात् आविश्वाद्वस्तु साधकः ॥

इति शिक्षाश्लोकस्य प्रमाणत्वात् । तथाहि – “ आविर्निरिड ” (तै.प्रा.8-24) इति सूत्रस्थाविर्ग्रहणस्य “ आविष्कृणुष्वेति ” लक्ष्यम् । आविः+कृणुष्व इति दशायाम् “ आविर्निरिड ” इति सूत्रस्थाविर्ग्रहणात् विसर्गस्य षत्वं प्राप्तम् । कृणुष्वेति पदस्य षवत्वात् “ धषवतीति ” (तै.प्रा.8-33) षत्वनिषेधस्यापि प्रवृत्तिरस्ति । “ आविष्कृणुष्व ” इत्येकस्मिन् लक्ष्ये विधिनिषेधयोः युगपत्वासौ किं कर्तव्यमिति विचिकित्सास्ति । व्याकरणे तु “ विप्रतिषेधे परं कार्य ” मित्यस्ति । शिक्षाशास्त्रे तत्त्वास्ति । धषवन्निषेधः “ बहिःपरिधि, पुरुषःपुरुषः ” इत्यादिषु सावकाशः । आविर्ग्रहणस्य “ आविष्कृणुष्व ” इतीदमेव लक्ष्यम् । अत्रापि धषवन्निषेधस्यापि प्रसक्तो आविर्ग्रहणं व्यर्थीभूय “ आर्थिककण्ठोक्तयोः कण्ठोक्तो बलीयानिति ” न्यायं ज्ञापयति । अयमेव न्यायः “ श्रुतानुमितयोः श्रुतसम्बन्धो बलीयान् ” इत्यपि व्यवहियते । “ स्वानासो दिव्यापो हि ” (तै.प्रा.6-2) इति सूत्रस्थत्रीग्रहणम् आविश्वाद्वस्थाधितम् कण्ठोक्तप्राबल्यन्यायं द्रढयति । कथम् ? “ अग्ने त्रीते

वाजिना त्रीषधस्था ” (तै.सं.3-2-11) इत्यत्र त्री+सधस्था इति दशायां “ स्वानासो दिव्याप ” इति सूत्रस्थत्रीग्रहणात्परस्य सकारस्य षत्वे प्राप्ते “ अवग्रहः ” (तै.प्रा.6-9) इति सूत्रेण षत्वनिषेधे च प्राप्ते त्रीग्रहणं व्यर्थं सत् आविर्ग्रहणसाधितं कण्ठोक्तप्राबल्यन्यायं द्रढयति । एतावता वैयर्थ्यार्थकल्पनाद्वयमुक्तम् । “ आविष्कृणुष्व, त्रीषधस्था ” इत्युभयत्रापि षत्वसिद्धिः स्वांशे चारितार्थ्यम् । आविरिति त्रीति ग्रहणद्वयस्य कण्ठोक्तत्वमिति, श्रुतत्वमिति च व्यवहारः सिद्ध्यति । तद्द्विन्नयोः “ धषवतीति, अवग्रहः ” इत्यनयोः आर्थिकत्वम्, अनुमितत्वमिति व्यवहारः सिद्ध्यति । अस्य न्यायस्य प्रवृत्तिः अनुलोमविलोमयोः समानैवेति भावः ।

षत्वविधिनिषेधप्रसङ्गात् किञ्चिदुच्यते – “ त्रिवृते स्तोमाय ज्योतिर्दधदेति ” (तै.सं.7-1-2) इत्यस्य “ स्तोमाय ज्योतिज्योतिस्तोमाय स्तोमाय ज्योतिर्दधद्धज्योतिस्तोमाय स्तोमाय ज्योतिर्दधत् ” इति घनपाठे “ ज्योतिस्तोमायेति ” विलोमे किमर्थं षत्वं नोच्यते ? इति प्रश्नः । “ न स्वरस्यर्धास्तरीम ” (तै.प्रा.6-13) इति सूत्रान्ते “ ज्योतिरायुश्चतुःपूर्वस्तो ” इत्यस्ति । यथा “ ज्योतिष्ठेम ” मित्यत्र ज्योतिः पदान्तविसर्गस्य स्तोपरत्वे षत्वं, तत्प्रयुक्तं टत्वं च प्राप्तं, तथा “ ज्योतिस्तोमायेति ” विलोमेष्ठि षत्वादि कुतो न भवतीति (प्रष्टुराशयः) प्रष्टुः

प्रश्नस्वरूपविवरणम् । अत्र समाधातुः समाधानस्वरूपविवरणमुच्यते । तथाहि – “ ज्योतिष्ठेम ” मित्यत्र ज्योतिः+स्तोममिति दशायां “स्वानासो दिवि” (तै.प्रा.6-2) इति सूत्रान्ते “ अवग्रहपूर्व ” इत्यस्ति । ज्योतिष्ठेममितीङ्गे ज्योतिःपदमवग्रहः । तत्पूर्वकत्वात् स्तोपदादि-सकारस्य षत्प्राप्तौ सत्यां “ अर्वण्व्यञ्जनशकुनीति ” (तै.प्रा.6-7) षकारनिषेधसूत्रे व्यञ्जनग्रहणमस्ति । तेन ज्योतिः+स्तोममित्यत्र स्तो इत्यस्य ज्योतिर्गतविसर्गात्मकव्यञ्जनपूर्वकत्वात् स्तोगतसकारः षत्वं न प्राप्नोति । एवं स्थिते “ न स्वरस्पर्धास्तरीम ” (तै.प्रा.6-13) इति षत्वनिषेधनिषेधसूत्रं प्रवृत्तम् । एतत्सूत्रान्ते “ ज्योतिरायुश्चतुःपूर्वस्तो ” इति पठितमस्ति । ज्योतिःपूर्वकत्वे स्तोगतसकारस्य पुनः प्रतिप्रसव-रूपेण षत्वं विहितम् । एवं च विधिनिषेधयोः यत्र प्रवृत्तिरस्ति तत्रैव प्रतिप्रसवविधेरपि प्रसक्तिरस्ति । ज्योतिष्ठेममित्यत्र अवग्रहपूर्वत्वात् (6-2) इति षत्वप्राप्तिः, तस्य व्यञ्जनपूर्वकत्वात् (6-7) निषेधः, पुनः “ज्योतिरायुश्चतुःपूर्वस्तो” (6-13) इति षत्वप्राप्तिः । एवं “ ज्योतिस्तो-मायेति ” विलोमे ज्योतिश्शब्दस्य अनवग्रहत्वात् अवग्रहपूर्व (6-2) इति षत्वविधिप्राप्तिः नास्ति । तदभावे स्तो इत्यस्य विसर्गात्मक-व्यञ्जनपूर्वकत्वेषि निषेधः न प्रवर्तते, अप्राप्तषत्वविधानात् । एतदुभया-भावे “ ज्योतिरायुश्चतुःपूर्वस्तो ” (6-13) इति प्रतिप्रसवविधेः न तरां

प्रवृत्तिरस्ति । तेन “ ज्योतिस्तोमायेति ” षत्वाघटित एव विलोमपाठः वक्तव्यः । अत्र शिक्षाप्रमाणश्लोकाः उच्यन्ते –
श्लो ॥ स्तोमाय ज्योतिरित्यत्र षत्वं सस्य न विद्यते ।
अनवग्रहपूर्वत्वात् विध्यभावस्तथा सति ।
श्लो ॥ अप्रसक्तिर्निषेधस्य न प्रतिप्रसवः स्मृतः ।
प्रतिप्रसवता यस्य षत्वं तस्यैव नान्यथा ॥ इति ॥ स्पष्टोर्थः ॥

केवलानुस्वारप्रकरणम्

स्यान्मकारः केवलोऽनुस्वारः ज्ञम् परोऽपि वा ॥४॥

अन्यधर्मेण रहितः द्विमात्रः परिकीर्तिः ॥५॥

पदान्तः ज्ञपरो वा ग्नपरो वा मकारः केवलानुस्वारो भवति ।
अनुस्वारस्य केवल इति विशेषणात् अन्यधर्मरहितत्वं बोध्यम् ।
अन्यधर्मशब्देन गकारसंयुतिः, द्वित्वं, द्वित्वनिमित्तता इत्येते धर्माः
उच्यन्ते । “ वायव्यञ्चेतम् ” इत्याद्यनुस्वारेषु ते धर्मास्सन्ति,
ताहशाधर्मरहितः इत्यर्थः । अत्र अपिशब्दस्वारस्यात् “ परमात्मं सरू-
पम् ” इत्यादिषु ज्ञम्भपराभावेषि मकारः केवलानुस्वारसंज्ञको भवति ।
केवलानुस्वारविधिपरमिदं वाक्यम् । अस्य केवलानुस्वारस्य “ द्विमात्रः
परिकीर्तिः ” इति द्विमात्राकालो विहित इति कारिकार्थः । अस्य
लक्ष्याणि “ संज्ञानम् , एतया संज्ञान्या, नकिष्टं घन्ति, रक्षाञ्चसि वा इमं
घन्ति ” इत्यादीनि । एषु मकाराणां ज्ञम्भपरत्वात् अन्यधर्मरहितत्वं
द्विमात्राकालिकत्वं चास्तीति केवलानुस्वारत्वं बोध्यम् । तेषाम्
मकाराणां जकारघकारात्मकस्पर्शसामान्यवर्णपरत्वमस्तीति
श्लो । । स्पर्शोत्तरो मकारस्तु यवलोत्तर एव च ।

अनुनासिकमेतेषां सर्वर्ण प्रतिपद्यते ॥

इति व्यासशिक्षावैकृतप्रकरणस्थात् उत्सर्गशास्त्रात् यथाक्रमं
अनुनासिकवर्णयोः जकारडकारयोः प्राप्तौ सत्यां प्रकृतकौण्डन्य-
शिक्षाकारिकया “ संज्ञानं, इमं घन्ती ” त्यादि विशेषलक्ष्येषु उत्सर्ग-
शास्त्रप्राप्तसवर्णानुनासिक्यमपोद्य केवलानुस्वारो विधीयते । ननु
केवलानुस्वारस्य अन्यधर्मरहित इत्यन्यधर्मनिषेधात् गत्वाद्यन्यधर्म-
प्राप्तिः वक्तव्या । प्राप्तिपूर्वको हि निषेधः । अप्राप्तप्रतिषेधायोगात् ।
अनेन ज्ञायते यजुर्वेदे सगत्वागत्वभेदेन अनुस्वारस्य द्वैविध्यमस्तीति ।
अत एव अस्यां कौण्डन्यशिक्षायां याजुर्वेदिकवर्णसमान्नायगणनापरे
श्लो । । द्यनुस्वारौ विसर्गोऽङ्गः स्वरभक्तिश्वतुर्यमाः ।

वर्णानां षष्ठिसङ्ख्या स्यात् इत्युक्तं याजुषां मते ॥

इति श्लोके द्यनुस्वारावित्यनुस्वारद्वयं परिगणितम् । व्यास-
शिक्षायामपि प्लुतप्रकरणान्ते
श्लो । । नवदशाज्ञलोऽङ्गश्वाप्यनुस्वारौ विसर्गजौ ।

चतुर्भक्तियमाश्रेति वर्णाष्ट षष्ठीरिताः ॥

इति याजुर्वेदिकवर्णसमान्नायबोधकश्लोके अनुस्वारौ इति
द्विवचनात् अनुस्वारद्वयमस्तीति बोधितम् । सगत्वानुस्वारस्वरूपं तु
व्यासशिक्षायां यत्वप्रकरणे
श्लो । । रोष्मभावात् नात्पूर्वं लुप्तान्माच्च तदुत्तरात् ।

नकाराद्याकृतेर्लुप्तादनुस्वारागमो भवेत् ॥

इति कारिकारथेन “ लुप्तान्माच्च तदुत्तरात् ” इत्यंशेन प्राप्ता-
नुस्वारागममनूद्य

श्लो ॥ अनुस्वारो यजुष्येवम् अध्यायेपि यदा भवेत् ।

तदा गकारसंयुक्तो न शान्तिशशासरूपरः ॥

इत्यनन्तरकारिकया याजुर्वेदिकागमानुस्वारस्य गकारसंयुतत्वं
विहितम् । अत्र “ स॒शितम् , स॒समिद्युवसे ” इत्यादीनि सगत्वा-
नुस्वारलक्ष्याणि बोध्यानि । “ स॒शितम् , स॒समिद्युवसे ” इत्यादौ
“ रेफोष्मपरः ” (तै.प्रा.13-2) इति सूत्रेण ऊष्मपरकमकारस्य लोपे
प्राप्ते “ नकारस्य रेफोष्मयकारभावाल्लुप्ते च मलोपाच्च पूर्वस्वरोऽ-
नुनासिकः ” (तै.प्रा.15-1) इति सूत्रान्त्यभागेन पूर्वस्वरः अनुनासिको
भवतीति पूर्वस्वरस्य अनुनासिकत्वं विहितम् । “ ततस्त्वनुस्वारः ”
(तै.प्रा.15-3) इति सूत्रेण अनुनासिकात् पूर्वस्वरात् परः अनुस्वारा-
गमो विहितः । यथा व्याकरणे “ अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः ”
(पा.सू.8-3-5) इति सूत्रेण अनुनासिकवर्णात् परः अनुस्वारागमो
विहितः तद्वत् । एवं यदा अनुस्वारागमस्तिष्ठति तदा
श्लो ॥ अनुस्वारो यजुष्येवम् अध्यायेऽपि यदा भवेत् ।

तदा गकारसंयुक्तो न शान्तिशशासरूपरः ॥

इति व्यासशिक्षायां यत्वप्रकरणस्थकारिकया याजुर्वेदिकानुस्वा-
रस्य गकारसंयुतिर्विहिता । एवं सगत्वानुस्वारो बोध्यः । अनया
कारिकया केवलानुस्वारः उक्त इति अनुस्वारस्य द्वैविध्यं बोध्यम् ।

एवं “ ओम् शान्तिशशान्तिशशान्ति ” रित्यत्र, परमात्मं
सरूपम् ” इत्यत्र च “ रेफोष्मपरः ” (तै.प्रा.13-2) इति सूत्रप्राप्त-
मलोपानन्तरं “ नकारस्य रेफोष्मयकारभावाल्लुप्ते च मलोपाच्च पूर्व-
स्वरोऽनुनासिकः ” (तै.प्रा.15-1) “ ततस्त्वनुस्वारः ” (तै.प्रा.15-3)
इति सूत्राभ्याम् अनुस्वारागमो विहितः । यदा अनुस्वारागमो भवति
तदा “अनुस्वारो यजुष्येवं.....सरूपरः” इति व्यासशिक्षायां
यत्वप्रकरणस्थकारिकया अनुस्वारस्य गकारसंयुतित्वे प्राप्ते उदाहृत-
व्यासशिक्षाश्लोकान्ते “ न शान्तिशशासरूपरः ” इति वाक्येन शान्ति-
शशापरत्वे वा सरूपरत्वे वा “ ओम् शान्तिशशान्तिशशान्ति ” रित्यत्र
“ परमात्मं सरूपं ” इत्यत्र च अनुस्वारस्य गकारनिषेधो विहितः ।
गत्वनिषेधेन अनुस्वारनिषेधोप्यर्थसिद्धो भवति ।

नन्वत्र गकारनिषेधोस्तु अनुस्वारोप्यस्तु इति चेत् स
चानुस्वारः कीदृशा इति वक्तव्यम् । यजुर्वेदे सगत्वागत्वमेदेन अनु-
स्वारद्वैविध्यमस्ति । सगत्वानुस्वारविषये एवायं विचारः प्रवृत्तः ।
गकारनिषेधे सति योनुस्वारः सः सगत्वानुस्वार इति न वक्तुं शक्यः ।

गकारस्य निषिद्धत्वात् । नन्वास्तामत्र केवलानुस्वार इति चेत्तत्र मकारोस्ति वा ? “ मलोपाच्च पूर्वस्वरोऽनुनासिकः” (तै.प्रा.15-1) “ततस्त्वनुस्वारः” (तै.प्रा.15-3) इति सूत्राभ्यां मकारलोपमूलकत्वं सगत्वानुस्वारस्येत्युक्तम् । अतः मकारो नास्ति । यदि मकारः स्यात् तर्हि केवलानुस्वारः स इति वकुं शक्येत । अतः सगत्वानुस्वारमूलस्य मकारलोपस्यापि निषेधः अर्थात्सध्यतीत्यड़गीकर्तव्यम् । मकारलोपनिषेधे मकारस्त्विति मकारसत्वे केवलानुस्वारसिद्धिः । अत एव “ न शान्तिशशासरूपरः” इति श्लोकभागव्याख्यानावसरे वेदतैजसव्याख्याता “ शान्तिशशासरूपरोऽनुस्वारः गकारसंयुतो न भवति । किन्तु इन्नपरानुस्वार इव केवलानुस्वारो भवतीत्याह ” तेन “ ओम् शान्तिशशान्तिशशान्तिः” इत्यत्र “ परमात्मं सरूपम् ” इत्यत्र च मकारः केवलानुस्वारसंज्ञको भवतीति सिद्धम् ।

ननु “ न शान्तिशशासरूपरः” इति वाक्यस्य व्याख्यानावसरे सर्वलक्षणमञ्जरीव्याख्यात्रा “ ओम् शान्ति ” रित्यत्र शिष्टपाठानुसारिभिस्सर्वैरपि मकार एव अङ्गीक्रियते इत्याशङ्क्य “ ओमित्यत्र मकारो यः परे शान्तौ म एव हि ” इति शिक्षान्तरवचनं प्रमाणत्वेन उदाहृतम् । व्यासशिक्षायां तु “ न शान्तिशशासरूपरः” इति वाक्यं गकारनिषेधपरमित्युच्यते । एकेन शिक्षावचनेन ओमित्यत्र मकारः

उच्यते । अपरेण शिक्षावचनेन गकारनिषेधः उच्यते । एवं स्थिते अनयोः शिक्षावचनयोः परस्परविरोधः आपद्यत इति चेत्त । तेनैव सर्वलक्षणमञ्जरीव्याख्यात्रा तत्रैवव्याख्याने “ परे शान्तौ म एव हि ” इति वचनं गकारमात्रनिवृत्तिपरमित्यनुसन्धेयमिति समाहितमस्ति । यथा व्याकरणे “ शर्पे विसर्जनीयः” (पा.सू.8-3-35) इति सूत्रेण विसर्गस्य पुनर्विसर्गविधानं तदितरपरिसंख्यानार्थमित्युक्तम् । तद्वत् विद्यमानमकारस्य पुनः मकारविधानं गकारमात्रनिवृत्तिपरत्वात् गकारे निषिद्धे तन्निमित्तयोरनुस्वारमकारलोपयोरपि निषेधः अर्थसिद्ध एव । तदा मकारशिशष्टत इति तस्य हृदयम् । अयमपि मकारः केवलानुस्वारः । एतेन शिक्षावचनयोः पूर्वोदाहृतयोः परस्परविरोधः परिहृतो भवति ।

ननु “ न शान्तिशशासरूपरः” इति निषेधलक्ष्ययोः “ ओम् शान्तिशशान्तिशशान्तिः, परमात्मं सरूप ” मित्यनयोः ग्रन्थान्तरविषयत्वात् तत्र कथं व्यासशिक्षाप्रातिशाख्यशास्त्रप्रवृत्तिरिति चेत्त ।

ग्रन्थान्तरेष्यनार्षेयं स्वेच्छया वर्ततेत्विति ।

ग्रन्थान्तरे यथा तद्विदिं शास्त्रं यद्वच्छया ।

असूत्रितेषु स्थानेषु पौरुषेयेषु वर्तते ।

इत्यादि शिक्षावचनोक्तरीत्या परायातारण्यकानार्षादिसन्धिषु शास्त्रप्रवृत्तिपक्षमाश्रित्य “ न शान्तिशशासरूपर ” इति निषेधशास्त्रलक्ष्यसमन्वयविचारस्य प्रामाण्यं बोध्यम् ।

ननु “ न शान्तिशशासरूपरः” इति निषेधवाक्ये सरू इत्येव परनिमित्तमस्ति, न तु सरूपमिति । एवं स्थिते सरू इत्यस्य “परमात्मं सरूपमिति” कथमुदाहृतम् ? इति चेदुच्यते । “ परमात्मं सरूपं प्राञ्जकारस्त्वनुनासिकः” इति शिक्षान्तरवचने परमात्मं सरूपमिति सम्पूर्णोदाहरणनिर्देशात् व्यासशिक्षायां यत्वप्रकरणे गत्वनिषेधवाक्ये सरू इति पदैकदेशसत्वेषि “ पदैकदेशो बहूपादानार्थः” इति ग्राहकशास्त्रात् सरूपमिति स्वीकृतुं शक्यत्वात् व्यासशिक्षायां “ न शान्तिशशासरूपर ” इति निषेधवाक्ये सरू इति पदैकदेशः बहूपादानार्थः इत्यत्र दृष्टान्त उच्यते ।

व्यासशिक्षायां यत्वप्रकरणे “ रषः पूर्वो हवन्यहे हन् ” इति वाक्ये हन्त्रिति ग्रहणमस्ति । हन्त्रिति पदैकदेशो बहूपादानार्थ इति ग्राहकशास्त्रात् “ रक्षोहणः, रक्षोहणौ, वृत्रहणं परन्दरम् ” इत्याद्यनेकलक्ष्येषु णत्वं साधितम् । तद्वत् सरू इति पदैकदेशसत्वेषि “ पदैकदेशो बहूपादानार्थः” इति ग्राहकशास्त्रात् सरूपमिति परत्वेषि गकारनिषेधस्साधितः । “ परमात्मं सरूप ” मित्यत्र मकारद्वयसद्भावात् “ प्राञ्ज-

कार ” इत्यनेन परमात्ममित्यत्र मकारः स्वीकरणीयः । स चानुनासिक इत्युक्तम् ।

ननु “ अनुस्वारोक्तमा अनुनासिकाः” (2-30) इति सूत्रेण उत्तमवर्णस्य मकारस्य आनुनासिक्ये सिद्धे पुनरत्र आनुनासिक्यगुणविधानं व्यर्थं सत् अयं मकारः केवलानुस्वार इति ज्ञापयति । अत एव केवलानुस्वारवर्णक्रमपाठे “ विवृतनासिकोपरिभागस्थान तदधोभागकरण ” इति स्थानकरणस्वरूपं निरूपितम् । न तु मकारस्येव “विवृतनासिकोक्तरोष्टोभयस्थानाधरोष्टकरण” इति पठ्यते । न च वर्णक्रमपाठस्याप्रामाणिकत्वं शङ्ख्यम् । प्रकृतकौण्डन्यशिक्षायाम्

केवलः स्वरसंयुक्तः मात्रिका सहितस्तथा ॥190॥

अङ्गच्च वर्णसारच्च पञ्चवर्णक्रमाः स्मृताः ॥191॥

इति पञ्चनवतिश्लोके तद्विभागपुरस्सरं कौण्डन्यमहर्षिणा प्रतिपादितत्वात् वर्णक्रमपाठः प्रमाणम् । एतावता “ ओम् शान्तिशशान्तिशशान्ति ” रित्यत्र “ परमात्मं सरूप ” मित्यत्र च ज्ञाप्तपर इव मकारः केवलानुस्वार इति सिद्धम् ।

अप्यकारादि परिभाषाविचारः

अप्यकारादिवचनं प्रकृतौ कार्यभाग्भवेत् ॥८६॥

विलोमेषु च सर्वत्र कार्यभाङ्गं भवेत्सदा ॥८७॥

प्रातिशार्थ्ये “ अप्यकारादि ” (१-५२) इति परिभाषास्ति । व्यासशिक्षापरिभाषाप्रकरणेषि “ विकृतं च पदेऽदादि ” इति वाक्ये इयं परिभाषा पठिता । तत्तद्विधिशास्त्रेषु तत्तत्कार्यसाधनार्थं यानि पदानि गृहीतानि तेषु क्वचित्पदम् अकाराद्यपि कार्यसाधकं भवतीति परिभाषार्थः । तद्यथा व्यासशिक्षायामनैक्यप्रकरणे “ पितार, आसते, ये, गो, समिद्धं ऋषभः पुवः ” इति वाक्ये गोपदं गृहीतम् । “ गोअर्घमेव सोमं करोति ” (तै.सं.६-१-१०) इत्यत्र विहितं यदनैक्यकार्यं तदकारादिपरिभाषया गोशब्दस्य अकारादित्वेषि “ अगो अर्घऽसोमं कुर्यात् ” (तै.सं.६-१-१०) इत्यादावपि सिध्यति । एतावता अप्यकारादिवचनं प्रकृतौ कार्यभाग्भवेदिति पूर्ववाक्यं व्याख्यातम् । एवं स्थिते व्यासशिक्षायां षत्प्रकरणे “ तोर्ध्वं वेस्सुमतिः ” इति तृतीयकारिकायां विदुरविदुः पदद्वयं गृहीतमस्ति । तेन “ विदुष्टरऽसपेम, अविदुष्टरासः ” इति लक्ष्यद्वयं सिध्यति ।

ननु विदुः+तरमिति दशायां विसर्गस्य तकारे परे सति “ तोर्ध्वं वेस्सुमतिः ” इति तृतीयकारिकया षत्वं विहितम् । तस्मिन्नेव प्रकरणे

“टन्तो वाधाषपूर्व ” इति वाक्येन तस्य टत्वे प्राप्ते यथा “ विदुषरमिति ” रूपं सिध्यति तथा अदादीति परिभाषया विदुः पदस्य अकारादित्वे “ अविदुष्टरास ” इति लक्ष्यसिद्धौ “ तोर्ध्वं वेस्सुमतिः ” इति कारिकायां पठितमविदुर्ग्रहणं व्यर्थं सत् “ अप्यकारादीत्यनार्थं नैव प्रवर्तते ” इति ज्ञापयति । एवं वैयर्थ्यर्थकल्पने प्रदर्शिते “ अविदुष्टरास ” इत्यत्र षत्वसिद्धिः स्वांशो चारितार्थ्यमुक्तम् । अन्यत्र फलं तु “ यस्तामविद्वान्नतिगृह्णाति ” (तै.सं.७-१-७) इत्यस्य अविद्वान्तामिति विलोमेनकारस्य सकारादेशाभावः फलमिति ज्ञापकचतुष्यमुक्तम् । तथाहि “ तर्हाऽस्तस्मिन्लोकान् विद्वान् ” (तै.प्रा.६-१४) इति सूत्रे विद्वानिति पदं गृहीतम् । एतत्पदान्तनकारस्य नित्यतकारपरत्वे सकारादेशो भवति । ततः अनुस्वारागमे “ विद्वाऽस्तैधातवीयेन ” इति सिध्यति । एवं स्थिते

श्लो । । लोपाऽलोपषत्वणत्वयत्वादेशागमादिषु ।

संहितायां यथा प्राप्तिः जटायां तद्वदेव हि । ।

इति शिक्षया विद्वान्नकारस्य तकारपरकस्य सकारादेशकार्यं यथा अनुलोमे भवति तथा विलोमेषि भवति । तत्रापि विद्वान्पदस्य अकारादित्वे “ अप्यकारादीति ” परिभाषया नकारस्य सकारादेशात्मकं कार्यं विलोमेषि अवश्यं भवतीत्यज्ञीकर्तव्यम् । एवं स्थिते

“यस्तामविद्वान्” इत्यत्र “ तामविद्वानविद्वान्तान्तामविद्वान् ” इति जटायां “ अविद्वान्तामिति ” विलोमे नकारस्य तकारपरकस्य सकारादेशापत्तिः यद्यपि स्यात् तथापि “ तोर्ध्वं वेस्सुमतिरिति ” कारिकायां पठिताविदुर्ग्रहणेन व्यर्थीभूतेन “ अप्यकारादीत्यनार्षे नैव प्रवर्तते ” ज्ञापितार्थकल्पनया “ अविद्वान्तामिति ” विलोमे नकारस्य तकारपरकस्य सकारादेशापत्तिः निवारिता, अविद्वान्तामित्यनार्षपाठत्वात् तत्राप्यकारादिप्रवृत्यभावाच्च । अतः “ अविद्वान्तामिति ” सकारादेशरहितविलोमपाठः साधीयान् ज्ञापकफलं भवति ।

ननु “ अप्यकारादीति ” परिभाषा अनार्षे नैव प्रवर्तत इति ज्ञापकमविदुःपदम् । तत् षत्वप्रकरणस्थम् । ज्ञापकचतुष्टये अन्यत्र फलनिरूपणं तु सत्वप्रकरणसूत्रस्थग्रहणमादाय क्रियत इति ज्ञापकचतुष्टयस्य भिन्नप्रकरणविषयत्वं कथं सङ्घच्छत इति चेन्न । षत्वसत्वप्रकरणयोर्भिन्नत्वेषि षकारसकारयोरूष्मत्वाविशेषात् ऊष्मत्वेन ऐक्यमङ्गीकृत्य षत्वसत्वप्रकरणस्थयोः पदयोः ज्ञापकचतुष्टयविषयत्वे न कोपि दोषः । यथात्र अविदुः पदं व्यर्थीभूय “ अप्यकारादीति ” परिभाषा अनार्षे नैव प्रवर्तत इति ज्ञापकं भवति तथा व्याकरणे कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रशब्दपाठः व्यर्थीभूय एकादेशशास्त्रनिमित्तकस्य न षत्वमिति ज्ञापयति । व्यर्थीभूय ज्ञापने अनयोरस्साम्यमस्तीति

व्याकरणे भ्रातुष्पुत्रशब्दज्ञापितज्ञापकचतुष्टयमत्र दृष्टान्तीक्रियते । तथाहि “ आविष्कृतं, दुष्कृत ” मित्यादिषु “ इदुषुपधस्य चाप्रत्ययस्य ” (पा.सू.8-3-41) इति सूत्रेण षत्वं भवति । आविर् + कृतं, दुर् + कृतं इत्यत्र आविर्, दुर् इत्यनयोः अव्ययत्वात् तद्दत्तरेफयोः प्राप्तविसर्गयोः इदुषुपधत्वात् प्रत्ययावयवभिन्नत्वात् ककारपरकत्वाच्च षत्वं प्रकृतसूत्रेण सिद्ध्यति । एवमेव भ्रातुष्पुत्रः इत्यत्रापि षत्वं स्यात् । कथं ? भ्रातृ + डंस् इति दशायाम् अनुबन्धलोपे भ्रातृ + अस् इति स्थिते “ऋत उत्” (पा.सू.6-1-11) इति सूत्रेण ऋकारस्य अकारस्य च स्थाने एकादेशतया भवन् उकारः “ उरण् रपरः” (पा.सू.1-1-51) इति सूत्रेण रपरस्सन्नेव प्रवर्तते । अयमेकादेशः “ अन्तादिवच्च ” (पा.सू.6-1-85) इति सूत्रेण पूर्वस्य प्रातिपदिकावयवस्य ऋकारस्य अवयवतयापि भवितुमर्हति । एवं सति भ्रातुर् स् इत्यत्र “ रात्सस्य ” (पा.सू.8-2-24) इति सकारलोपे भ्रातुर् इत्यत्र रेफस्य विसर्गे च प्राप्ते भ्रातुः+पुत्र इति जाते अत्रत्यविसर्गः उदुपधः प्रत्ययावयवभिन्नः पकारपरकश्च भवतीति प्रकृतसूत्रेण षत्वसिद्धौ अस्य षत्वसिद्धर्थकस्कादिगणे पठितभ्रातुष्पुत्रशब्दः व्यर्थस्सन् एकादेशशास्त्रनिमित्तकस्य न षत्वमिति ज्ञापयति । स्वांशे चारितार्थं कस्कादिगणे भ्रतुष्पुत्रशब्दपाठः । अन्यत्र फलं तु मातुःकृपा इति । अत्रापि

भ्रातुष्पुत्रशब्दवत् षत्वे प्राप्ते तद्भावः फलमित्यर्थः। एवमत्रापि अविदुः पदं व्यर्थीभूय “अप्यकारादि” परिभाषा अनार्षे नैव प्रवर्तते इति ज्ञापयति । ज्ञापकसिद्धमेतत्परिभाषास्वरूपं हारीतकशिक्षा एवं विशदयति ।

श्लो ।। यस्तामविद्वानित्यत्र ह्यनुस्वारागमो भवेत् ।

अनार्षे नैव विज्ञेयः अप्यकारादि सञ्च्रहः ॥ इति

अस्मिन् श्लोके “अप्यकारादि” परिभाषा आर्ष इवानार्षेषि यदि प्रवर्तते तदा “अविद्वान्तामिति” विलोमेषि नकारस्य सकारादेश-पूर्वकमनुस्वारागमो भवेदित्यापत्तिः प्रथमतः प्रदर्शिता । अनार्षे “अप्यकारादीति” परिभाषा न प्रवर्तते इति ज्ञापनात् सा आपत्तिः निवारिता । तेन “अविद्वान्तामिति” विलोमे नकारस्य सत्वं निवृत्तम् । “निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः” इति न्यायेन “नकारस्य रेफोष्मयकारभावाल्लुप्ते च” इत्यादि (तै.प्रा.15-1) “ततस्त्वनुस्वारः” (तै.प्रा.15-3) इति सूत्राभ्यां प्राप्तानुस्वारागमश्च न भवति । एवं “विलोमेषु च सर्वत्र कार्यभाङ्गभवेत्सदा” इति प्रकृतकौण्डन्यशिक्षा-श्लोकोत्तरवाक्यमपि व्याख्यातं भवति ।

यत्वरत्वप्रकरणम्

यरौ स्यातां यस्य नस्य प्रकृतौ तस्य पौरुषे ॥४८॥

निषेधः प्रकृतौ यस्य विलोमे तस्य वै भवेत् ॥४९॥

प्रकृतौ=संहितायां यस्य नकारस्य यकाररेफौ शास्त्रेण विहितौ, स्वरे परत इति योज्यम् । तस्यैव नकारस्य अनार्षे सन्धावपि स्वरे परतः यकाररेफौ भवेतामिति पूर्ववाक्यार्थः । एवमेव प्रकृतौ=संहितायां स्वरे परतः यस्य नकारस्य यकाररेफौ शास्त्रेण निषिद्धौ तस्यैव नकारस्य स्वरे परतः विलोमे=पौरुषे सन्धावपि यकाररेफौ निषिद्धौ भवतः इति द्वितीयवाक्यार्थः । नकारस्य यत्वरत्वविधिनिषेधाः यथा आर्षपाठे प्रवर्तन्ते तथा विलोमेषि प्रवर्तन्त इति भावः । नकारस्य यत्वरत्वविधिनिषेधौ प्रातिशारव्ये नवमाध्याये “अनितिपरो ग्रहोरव्य याज्यापृष्ठ्यहिरण्यवर्णीयेष्वीकार ऊकारपूर्वो रेफमाकारपूर्वश्च यकारम्” (तै.प्रा.9-20) इत्यादिसूत्रैः विहितौ । सूत्रस्थग्रहादिशब्दैरेते अनुवाका उच्चन्ते ।

श्लो ।। ग्रह इत्याददे प्रश्नस्सजोषान्तं विधीयते ।

उरव्यमित्यग्निकाण्डस्य प्रश्नद्वितयमादिमम् ॥

श्लो ।। अन्त्यानुवाकरहितं वेदविद्धिरुदाहृतम् ।

इषे प्रभृत्यपामन्तं प्रश्नानां युक्ष्वसंयुतम् ॥

श्लो । । अन्त्यानुवाका याज्यारव्याख्योविंशतिरीरिताः ।

समिदिशां जीमूतस्य यद्कन्दो मनोमित्रः ॥

श्लो । । ये वाजिनमग्रेमन्वे समिद्धो अञ्जनायत्री ।

कस्त्वेति वाकनवकं पृष्ठसंज्ञमितीर्यते ॥

हिरण्यशब्दः अस्यास्तीत्यर्थे “ तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् ”

(पा.सू.5-2-94) इति मतुपि “ मतौ छसूक्तसाम्नोः ” (पा.सू.5-2-

59) इति मत्वर्थे छप्रत्ययो भवति । “ आयने यीनीयियः फटखछघां

प्रत्ययादीनाम् ” (पा.सू.7-1-2) इति सूत्रेण छस्येयादेशो हिरण्य-

वर्णीयमिति सिध्यति । हिरण्यवर्णीयं त्रयोदशर्च सूक्तम् ।

अस्मिन्नध्याये “ अथ स्वरपरो यकारम् ” (तै.प्रा.9-10) इति प्रभृति

अच् सामान्यपरत्वाधिकारः दशमाध्यायद्वितीयसूत्रान्तं प्रवर्तते ।

स्वरसामान्यपरनिमित्ततया प्रवर्तमानविधिषु “ अथ स्वरपरो यकारम् ”

(तै.प्रा.9-10) इत्यधिकारसूत्रसहकृतैः “ अनितिपरो ग्रहोरव्य् ”

(तै.प्रा.9-20) इत्यादिसूत्रैः अच् सामान्यपरकस्य नकारस्य यत्वादि-

कार्यविधानमप्यस्ति । प्रातिशारव्यस्य त्रिविधसमाम्नायविषयत्वमंज्ञी-

कुर्वता वैदिकाभरणव्याख्याकृता जटाविषयत्वमप्यज्ञीकुर्वता त्रिभाष्य-

रत्व्याख्याकृता च प्रातिशारव्यस्य आर्षानार्षोभयविषयत्वमप्यज्ञी-

कृतमेव । संहिताया आर्षत्वात् पदकमजटादीनामनार्षत्वात् । सूत्रे

“अनितिपर” इत्यत्र इतिशब्दसामान्यनिर्देशेन परनिमित्तः आर्षा-

नार्षोभयविधोपि इतिशब्दः “ अनिति ” (तै.प्रा.9-20) इत्यनेन

निषिद्धः । ग्रहोरव्यादिविषयेषु ईकारपूर्वो वा ऊकारपूर्वो वा चकाराकृष्ट-

नकारः इतीत्येतस्मादन्यस्वरपरः रेफमापद्यते । आकारपूर्वश्वेत् यकारं

प्रतिपद्यते इति सूत्रार्थः । प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाश्लोके नकारस्य यत्व-

विधिनोपक्रमदर्शनात् नस्य यत्वादिकार्यमधिकृत्यादौ प्रस्तूयते ।

“मत्यानुदयान्” (तै.प्रा.9-21) इत्यादिसूत्रेषु यत्वादिविधिनिषेधकार्य-

परग्रहणानि त्रिविधानि सन्ति । तेषु (1) कानिचित् केवलकार्य-

भागग्रहणानि, तानि “ हृतमान् ” इत्यादीनि (2) अन्यानि नैमित्तिक-

कार्यभागग्रहणानि “ उदयान् ” इत्यादीनि (3) अपराणि अग्रहण-

नैमित्तिकानि “ अन्याऽअधरान् ” इत्यादीनि । एतेषु नकाराणां यत्वा-

दिकार्यं यथाविहितं तत्प्रकारोऽधुना निरूप्यते । केवलकार्यभागग्रहणेषु

“ हृतमान् ” ग्रहणमस्ति । अस्य “ देवहृतमाऽ इत्युखायां जुहोति,

देवहृतमाऽ इत्याह ” (तै.सं.5-5-3) इत्यस्युपानुवाक्ये श्रूयमाणमिद-

मुदाहरणद्वयम् । हृतमान्नकारस्य आकारपूर्वकस्य स्वरपराधिकार-

सहकृताच्चसामान्यपरकस्य हृतमान् ग्रहणात् यत्वे प्राप्ते “ देवहृतमाऽ

इत्युखायाम् ” इत्यादौ नकारस्य इतिपरकत्वात् “ अनिति पर ” इति

(तै.प्रा.9-20) यत्वनिषेधे च प्राप्ते “ देवहृतमाऽइत्युखायां ” इत्यादौ

यत्वतल्लोपानुस्वारगत्वादिघटितं इष्टं रूपं न सिध्येत् । तदा सम्प्रदाय-
विरुद्धपाठोच्चारणमापद्येत् । तदोषनिवृत्यर्थं “ मर्त्यानुदयानिति ”
(तै.प्रा.9-21) सूत्रे “ हृतमानार्षे ” इत्यार्षग्रहणं कृतम् । तच्चार्षग्रहणं
“ देवहृतमाऽहृत्युखायाम् ” इत्याद्यार्षे इतिपरत्वेषि यत्वकार्यं
साध्यति । “ ऋषिर्वेदः ” इति महाभाष्यप्रयोगात् आर्षे नाम वैदिकः
अपौरुषेयः, तद्द्विन्नः अनार्षः पौरुषेय इत्यर्थः । तेन आर्षग्रहणेन
“अनितिपर” इत्यस्य पौरुषेयेतिशब्दमात्रविषयकनिषेधः अज्ञीकर्त-
व्यः । अन्यथा आर्षग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः ।

ननु स्वरपराधिकारसहकृतार्षग्रहणादेव “ देवहृतमाऽ
हृत्युखायां ” इत्यादौ आर्षे इतिशब्दादौ इकारस्यापि स्वरत्वात् आर्षे
स्वरपरत्वसत्वात् इतिपरत्वेषि नकारस्य यत्वे प्राप्ते सूत्रादावनितीति
निषेधो व्यर्थं इति चेन्न । सूत्रादावनितीति निषेधो व्यर्थभूय
किञ्चिद्द्वज्ञापयति अनितीति निषेधाभावे पौरुषेयेतिपरतः ग्रहादिमहा-
न्यर्यन्तनकाराणां यत्वं स्यादिति । तेन ग्रहादिमहान्यर्यन्तभागे
“देवहृतमानिति देव – हृतमान् ” इत्यनार्षे इतिपरे नकारस्य
यत्वादिकार्याभावसिध्यर्थं सूत्रादौ अनितीति निषेधस्य सार्थकत्वात्
तथाच इतिशब्दसामान्यस्य यः पर्युदासः तस्य अनार्षेतिपरत्वे
उपसंहारः कार्यः । तेन अनार्षे इतिशब्दे परे यत्वं न भवति ।

यस्मादार्षे अपौरुषेयसन्धौ नकारस्य आर्षेतिपरत्वे “ अनिति ”
(तै.प्रा.9-20) इति निषेधो न प्रवर्तते तस्मात् “ देवहृतमाऽहृत्युखायां
जुहोति, देवहृतमाऽहृत्याह ” इत्यपौरुषेयसन्धौ नकारस्य इतिपरत्वे-
षि यत्वादिसिध्या सम्प्रदायसिद्धपाठः सङ्गच्छते । अनेन ज्ञायते
“अनितिपर” इति निषेधः अनार्षे पौरुषेयसन्धावेव प्रवर्तत इति । तेन
“ देवहृतमानिति देव – हृतमान् ” इति मानवे सन्धौ नकारस्य इति-
परत्वेषि यत्वं न भवतीत्युदाहृतार्षपाठद्वयमपि ससम्प्रदायं सिद्धं भवति
।

न च केवलहृतमान्यर्हणस्य इतिशब्दभिन्नस्वरसामान्यपर-
निमित्तत्वे वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । “ देवहृतमाऽहृत्याऽहृत्ये ”
इत्युरव्ययाज्यान्तर्गते उदाहरणे “ अनितिपरो ग्रहोरव्ययाज्या ”
(तै.प्रा.9-20) इत्यादिसूत्रेण “ हृतमान् ” नकारस्य स्वरसामान्या-
कारपरनिमित्तसङ्घावात् यत्वसिध्या हृतमान्यर्हणस्य न वैयर्थ्यम् ।

ननु “ मर्त्यानुदयान् ” (तै.प्रा.9-21) इति सूत्रे आर्षग्रहणमस्ति
। तस्मात् पूर्वस्मिन् (तै.प्रा.9-20) सूत्रे “ अनितिपर ” इत्यस्ति ।
तदनन्तरसूत्रस्थार्षग्रहणेन तत्पूर्वसूत्रस्थानितिपरत्वस्य अनार्षेतिपर-
तया उपसंहारकथनं कथं सङ्गच्छते ? इति चेदुच्यते । “ हृतमानार्ष ”
इत्यत्र आर्षग्रहणं ग्रहोरव्यादिमहान्यर्यन्तं यावत्सूत्रद्वयं विंशैकविंश-

सद्व्याकं काकाक्षिगोळकन्यायेन सम्बध्यत इति प्रातिशारव्यभाष्यकारै-
स्पोमयार्यप्रभृतिभिः प्रामाणिकैस्सर्वैरप्यज्ञीकृतत्वात् । तेन “ अमत्यै
मत्यान्मत्याऽ अमत्यैऽमत्यै मत्यान् ” इत्यनार्थे “ मत्यानुदयान् ”
(तै.प्रा.9-21) इति सूत्रादिभूत “ मत्यान् ” नकारस्य आकारपूर्वकस्य
अकारात्मकस्वरपरकस्य यत्वादिकार्यसिद्धिर्भवति ।

किञ्च “ अमवाऽ इभेन ” (तै.सं.1-2-14) इति याज्यास्थ-
वाक्यस्य “ अमवाऽ इभेनेभेनामवाऽ अमवाऽ इभेन ” इत्यनार्थेषि
विहितलक्षणलक्षितस्य नस्य यत्वादिकार्य सिद्ध्यति । तथैव “ उप-
देवाऽ ऋतुशः ” (तै.सं.5-1-11) इति पृष्ठसंज्ञितलक्ष्ये “ उपदेवा-
न्देवाऽ उपोपदेवान् ” इत्यनार्थेषि विहितलक्षणलक्षिते नस्य
यत्वादिकार्य सिद्ध्यति इत्येवमार्षग्रहणस्य सूत्रद्वयसम्बन्धफलं बोध्यम्
। “ अदितिश्रपयान् ” (तै.सं.4-1-5) इत्यत्र तु अथ स्वरपरो यकारम्
(तै.प्रा.9-10) इत्यधिकारसहकृतेन “ अनितिपरो ग्रहोरव्य ” (तै.प्रा.9-
20) इतिसूत्रगतोरव्यांशेन आकारपूर्वकस्य नकारस्य इतिशब्दगते-
कारात्मकाच्चरकत्वात् यत्वे प्राप्ते “ अनितीति ” इतिशब्दपर्युदासात्
इतिशब्दपरत्वे यत्वाप्राप्तौ अनितीत्यनेन विहितेतिशब्दनिषेधस्य
अनार्थेतिशब्दोपसंहरेण “ अदितिश्रपयान् ” इत्यत्र आर्थेतिशब्द-
गतेकारस्य परनिमित्तत्वात् “ अनितिपरो ग्रहोरव्य ” (तै.प्रा.9-20)

इति सूत्रगतोरव्यांशेन आर्षग्रहणसहकृतेन पुनः यत्वे प्राप्ते “ न रश्मी-
ज्ञपयान् ” (तै.प्रा.9-23) इति यत्वादिकार्यनिषेधसूत्रे श्रपयान्ग्रहणात्
“ श्रपयान् ” इत्यत्र आकारपूर्वकस्य नकारस्य यत्वं निषिद्धम् ।
आर्थेतिशब्दपरतः श्रपयान्नकारस्य अनुलोमे यथा यत्वनिषेधः तथा
“ अदितिश्रपयाज्ञपयानदितिरदितिश्रपयानितीति श्रपयानदितिर-
दितिश्रपयानिति ” इति विलोमे श्रपयान्+अदितिरित्यत्रापि नकारस्य
अकारात्मकस्वरपरकत्वेषि यत्वं न सिद्ध्यति । “ न रश्मीज्ञपयान् ”
(तै.प्रा.9-23) इति सूत्रेण श्रपयान्नकारस्य आकारपूर्वकस्य अच्चरक-
स्य यत्वनिषेधात् । अयमेव विषयः शिक्षान्तरेष्युक्तः -
श्लो । । यस्यैवार्थे यत्वरेफौ स्यातां तस्यैव पौरुषे ।

सति स्वरपरे तद्वनिषेधो नान्यथा भवेत् ॥

इति श्लोके स्वरपर इति सत्वात् स्वरसामान्यं परनिमित्तमित्युक्तं
भवति । तथाच आर्थे यस्य पदान्तनकारस्य यस्मिन्नचि परे यत्वरेफौ
विहितौ तस्यैव पदान्तनकारस्य अन्यस्वरपरनिमित्तसत्वेषि यत्वरेफौ
भवेतामित्यर्थः । “ मत्यानुदयान् ” (तै.प्रा.9-21) इति सूत्रे हविष्मा-
न्ग्रहणमस्ति । अस्य “ अध्वरो हविष्माऽ आविवासति ” (तै.सं.1-3-
12) इत्युदाहरणम् । इदं ग्रहोरव्यादिभिन्नदेशस्थर्मार्षवाक्यम् ।
अस्मिन् वाक्ये हविष्मान्नकारस्य आकारपूर्वकस्य आकारात्मकस्वरः

परनिमित्तमस्ति । तेन नकारस्य “ मर्त्यानुदयान् ” (तै.प्रा.9-21) इति सूत्रेण यत्वादिकार्यं सिध्यति । अस्य “ अध्वरो हविष्मान् हविष्माऽऽथ अध्वरो अध्वरो हविष्माऽऽथ आ हविष्माऽऽथ अध्वरो अध्वरो हविष्माऽऽथ आ ” इति घनपाठे “ हविष्माऽऽथ अध्वर ” इति विलोमे नकारस्य अकारात्मकस्वरपरनिमित्तत्वमस्ति । अनुलोमे स्थितात् आकारात् परनिमित्तात् अन्यः अकारः विलोमे परनिमित्त इति अन्यस्वरपरनिमित्तत्वेषी परनिमित्तत्वेषी नस्य यत्वादिकार्यं सिध्यति । “ तद्वन्निषेधः ” इत्यस्य “ अर्कमर्चानिन्द्रग्रावाणः ” (तै.सं.1-6-12) इत्युदाहरणम् । इदं याज्यावाक्यं अस्मिन् वाक्ये नकारस्य आकारपूर्वकस्य इति भिन्नस्य इन्द्रशब्दादिगतस्य इकारात्मकस्वरस्य परत्वे सति “ अनितिपरो ग्रहोरव्ययाज्या ” (तै.प्रा.9-20) इति सूत्रेण याज्यांशेन नकारस्य यत्वे प्राप्ते “ न रश्मीञ्छपयान् यमान्पतञ्जान् समानानर्चान् यजीयान् ” (तै.प्रा.9-23) इति सूत्रेण अर्चान्नकारस्य यत्वं निषिद्धम् । तेन “ अर्चानिन्द्र ” इत्यनुलोमे यत्वाभावघटितं रूपं सिध्यति । अस्य वाक्यस्य “ अर्कमर्चानर्चानर्कमर्कमर्चानिन्द्रार्चानर्कमर्कमर्चानिन्द्र ” इति घनपाठे अर्चान्+अर्चानिति विलोमे नकारस्य अनुलोमगतादिकारादन्यस्य अकारस्य परनिमित्तत्वेषी परनिमित्तत्वेषी यत्वं निषिद्धम् । “ अर्चानिन्द्र ” इत्यनुलोमे अर्चान्नकारस्य यत्वं निषिद्धमिति तद्विलोमेषी

यत्वं निषिद्धमिति भावः । “ नान्यथा भवेत् ” इत्यस्यायमर्थः । आर्षे निमित्ताभावे पौरुषे निमित्ते सत्यपि यत्वरेफौ न स्यातामिति । अस्योदाहरणं “ आपो हविष्मान्देवः ” (तै.सं.1-3-12) । हविष्मान् + देवः इत्यनुलोमे “ मर्त्यानुदयान् ” (तै.प्रा.9-21) इति सूत्रे हविष्मान् ग्रहणात् हविष्मान्नकारस्य यत्वकार्यप्रसक्तिरस्ति, तथापि अस्मिन्नार्षवाक्ये स्वरपरनिमित्ताभावात् नकारस्य यत्वं न प्राप्तम् । अतः आर्षे “ हविष्मान्देव ” इति यत्वाभावघटितं रूपं सङ्घच्छते । अस्य वाक्यस्य “ आपो हविष्मान् हविष्मानाप आपो हविष्मान्देवो देवो हविष्मानाप आपो हविष्मान्देव ” इति घनपाठे “ हविष्मानाप ” इति विलोमे हविष्मान्नकारस्य आप इति पदादिभूतस्य आकारस्य परनिमित्तसत्वेषी यत्वं नास्ति । उदाहृतशिक्षावाक्ये यस्यैव नस्य आर्षे यत्वादिकार्यविधिनिषेधौ अनार्षेषी परनिमित्तत्वेषी तस्यैव नस्येति कथनात् आर्षे हविष्मान्नकारस्य यत्वाभावात् विलोमे हविष्मान्नकारस्य स्वरपरनिमित्तसत्वेषी यत्वं नास्ति । अत एव व्यासशिक्षायां यत्वप्रकरणान्ते - क्षो । । उक्तौ विधिनिषेधौ च यत्वरत्वे स्वरे परे ।

विलोमेऽप्येव तौ ज्ञेयौ प्रकृतौ नैव नो हलि ॥

इति श्लोकान्ते प्रकृतौ नकारस्य हृत्परकत्वे यत्वरत्वनिषेधः उक्तः। स च निषेधः विलोमेष्ठि भवति । तथाच विलोमेष्ठि “ हृविष्मानाप ” इति यत्वाभावघटितं रूपं युक्तमेवेति भावः।

अधुना नैमित्तिककार्यभागग्रहणमुद्दिश्य उच्यते । “ मर्त्यानुदयान् ” (तै.प्रा.9-21) इति सूत्रे उत्पूर्वकायानिति कार्यभागग्रहणमस्ति । अस्य अजादिकार्यभागग्रहणत्वात् अचः निमित्तत्वात् उदयानिति नैमित्तिककार्यभागग्रहणमित्युच्यते । अस्य “ सविता ज्योतिरुदयाऽअजस्मम् ” (तै.सं.4-6-3) इति ग्रहोरव्यादिभिन्नदेशस्थमार्षवाक्यमुदाहरणम् । अत्र आकारपूर्वकस्य अयान्नकारस्य अकारात्मकस्वरपरकस्य “ मर्त्यानुदयान् ” (तै.प्रा.9-21) इत्यादिसूत्रेण यत्वादिकार्यसिध्यति । अस्य “ उदयाऽअयाऽउदुदयाऽअजस्मजस्मयाऽउदुदयाऽअजस्मम् ” इति घनपाठे “ अयाऽउदिति ” विलोमेष्ठि अयान्नकारस्य अनुलोम इव यत्वादिकार्य भवति, “ यरौ स्यातां यस्य नस्य प्रकृतौ तस्य पौरुषे ” इति प्रकृतकौण्डन्यशिक्षोक्तेः।

ननु “ अयाऽउदिति ” विलोमे “ उदथापरश्च ” (तै.प्रा.9-24) इति सूत्रेण उत्परकनकारस्य यत्वादिकार्यनिषेधात् अयान्नकारस्य कथं यत्वादिकार्य भवतीति चेन्न । श्लो ।। यस्यैवार्षे यत्वरेफौ स्यातां तस्यैव पौरुषे ।

सति स्वरपरे तद्वन्निषेधो नान्यथा भवेत् ॥

इति शिक्षाश्लोके “ तद्वन्निषेध ” इति कथनेन यस्य नकारस्य अनुलोमे यत्वं निषिध्यते तस्यैव नकारस्य विलोमेष्ठि यत्वं निषिध्यत इति ज्ञायते । प्रकृते अयान्नकारस्य अनुलोमे यत्वमस्तीति विलोमे निषेधसत्वेष्ठि यत्वं भवत्येव । यत्र अनुलोमे नकारस्य उत्परकत्वं तदुदाहियते । “ क्षिणोमि ब्रह्मणामित्रानुन्नयामि ” (तै.सं.4-1-10) इति इदमुरव्यकाण्डीयवाक्यम् । अस्मिन् वाक्ये “ अमित्रान् ” नकारस्य आकारपूर्वकस्य उकारात्मकस्वरपरकत्वेन “ अनितिपरो ग्रहोरव्य ” (तै.प्रा.9-20) इति सूत्रीयोरव्यांशेन यत्वे प्राप्ते “ उदथापरश्च ” (तै.प्रा.9-24) इति सूत्रेण उत्परकत्वान्नकारस्य यत्वं निषिद्धम् । अतः “ अमित्रानुत् ” इत्यनुलोमे यत्वाभावघटितं वाक्यं श्रूयते । तस्यैव नकारस्य “ अमित्रानुदुदमित्रानमित्रानुन्नयामि नयाम्युदमित्रानमित्रानुन्नयामि ” इति घनपाठे “ अमित्रानमित्रान् ” इति विलोमे प्रथमामित्रान्नकारस्य द्वितीयामित्रानिति पदादिगताकारात्मकस्वरपरत्वेष्ठि यत्वाभावसिसध्यति । यस्यैव नस्य आर्षे यत्वनिषेधः तस्यैव नस्य पौरुषेष्ठि यत्वनिषेधः इत्युक्तत्वात् । अत्र “ अयाऽअजस्मम् ” इत्युदाहरणसमन्वयविचारः पुनः स्मार्यते दाढ्याय । अत्रानुलोमे नकारः यत्वं

प्रापेति “ अयाऽ उदिति ” विलोमेष्ठि उच्छब्दपरत्वेन निषेधसत्वेषि
नकारः यत्वं प्राप्नोत्येव, अनुलोमे नकारस्य प्राप्तयकारत्वात् ।

ननु “ मर्त्यानुदयान् ” (तै.प्रा.9-21) इति सूत्रे उत्पूर्वकाया-
न्यदस्य कार्यभात्तवेन गृहीतत्वात् “ उदयाऽ अजस्त् ” मित्यनुलोमे
स्वरपरो नकारः यत्वादिकार्यभागास्तां “ उदयाऽ अयाऽ उदिति ”
विलोमे अयान्यदस्य उत्पूर्वकत्वाभावात् केवलायान्नकारस्य यत्वादि-
कार्यभागनर्हत्वात् “ अयाऽ उदिति ” विलोमे यत्वादिकार्यभागिविशिष्ट-
त्वेन उच्चारणमयुक्तमिति चेदुच्यते । मर्त्यानिति सूत्रे अयानित्यस्य
उत्पूर्वकत्वाभावे “ वयोभि रेवायानवरुन्धे ” (तै.सं.5-2-10) इति
ग्रहोरव्यादिभिन्नदेशस्थवाक्ये अयान्+अवरुन्धे इत्यत्रापि नकारस्य
अधिकृतवर्णस्य यत्वापत्तिः स्यात्, तच्चानिष्टम् । तन्निवृत्यर्थं
मर्त्यानिति सूत्रे अयानित्यस्य उदिति पूर्वनिमित्तरूपं विशेषण-
मावश्यकमेव । इदं उदितिविशिष्टं अयान्यहणं “ उदयाऽअजस्तमिति ”
संहितायां स्वपदान्तनकारस्य यत्वादिकार्यसाधकमासीत् । अत्र
दृष्टान्त उच्यते “ स्वानासो दिव्यापो हि ” (तै.प्रा.6-2) इति सूत्रे सका-
रस्य षत्वसिध्यर्थं “ आपोहीति ” पदद्वयात्मकपूर्वनिमित्तं गृहीतम् ।
“ आपो हि ष्ठा मयोभुव ” इत्यत्र “ आपोहीति ” पूर्वपदद्वयनिमित्योगात्
स्थ इत्यत्र सकारस्य षत्वं प्राप्तम् । तच्च षत्वं “ हिष्ठ ” इति क्रमपाठे

आप इति पूर्वनिमित्योगाभावेषि हीति निमित्तैकदेशः यथा षत्वं
साधयति तथा “ उदयाऽ अयाऽ उदिति ” विलोमे उदिति पूर्व-
निमित्योगाभावेषि अयान्नकारस्य स्वरपरकस्य उदिति पूर्वनिमित्तं
पृथग्भूतमपि यत्वादिकार्यं साधयति ।

प्रातिशाख्ये “ उपबन्धस्तु देशाय नित्यम् ” (तै.प्रा.1-59) इति
सूत्रव्याख्याने गार्यगोपालयज्वना कार्यभाजो निमित्तस्य वा समीपे
कार्यहेतुतया पूर्वमुक्तरं वा यन्निबध्यते सः उपबन्ध इति तल्लक्षणमुक्त्वा
स खलु स्वबोध्याय देशाय नित्यं प्रभवति, पृथग्भूतोपि कार्यं
साधयत्येव । देशान्तरव्यावृत्तर्हि तस्य प्रयोजनम् । न तु पृथग्भावे
कार्यनिवृत्तिरिति स्वपक्षो निरूपितः । तत्पक्षमाश्रित्य लक्ष्यलक्षण-
समन्वयः क्रियते । कार्यभाजः अयानित्यस्य समीपे पूर्वत्वेन उदिति
निबद्धं तत् “ उदयाऽअजस्तमिति ” संहितायां यत्वादिकार्यं साधयितुं
नित्यं समर्थं भवति । उदितिपूर्वं पदं पृथग्भूतमपि “ अयाऽ उदिति ”
विलोमे यत्वादिकार्यं साधयत्येव । उदिति पूर्वपदस्य “ वयोभिरेवा-
यानवरुन्धे ” इति देशान्तरे = संहिताभागान्तरे नस्य यत्वव्यावृत्तिर्हि
प्रयोजनम् । “ अयाऽ उदिति ” विलोमे उदित्यस्य पृथग्भावमात्रेण
यत्वकार्यनिवृत्तिः न प्रयोजनम् । किन्तु पृथग्भूतमपि उदिति पदं
“ अयाऽ उदिति ” विलोमेष्ठि अवश्यं यत्वादिकार्यसाधकं भवत्येव ।

अतः “अयाऽ उदिति” विलोमे नकारस्य यत्वादिग्दिटिं रूपं युक्त-
मेवेति भावः। अत्रेदं बोध्यम् । प्रातिशारव्यस्य त्रिविधसमान्नाय-
विषयत्वमङ्गीकुर्वद्विदिकाभरणकृन्मते त्रिविधसमान्नाये पदक्रमयोस्स-
त्वात्तयोरनार्षत्वादनार्षजटादिलक्ष्यसाधनेपि गार्यगोपालयज्वप्रति-
पादितोपबन्धलक्षणसमन्वये न कापि विप्रतिपत्तिरिति भावः।

अथ अग्रहणनैमित्तिकोदाहरणव्याख्या क्रियते । नकारस्य
यत्वादिकार्यविधिसूत्रेषु “ इन्द्रो मेऽकरूद्धम् ” (तै.प्रा.9-22) इति
सूत्रमस्ति । इदं नकारस्य यत्वप्राप्तौ परनिमित्तग्रहणपरम् । यथा
मत्यानिति सूत्रे नकारान्तकार्यभागग्रहणानि सन्ति तथा अस्मिन् सूत्रे
कार्यभागग्रहणानि न सन्ति । किन्तु सर्वाण्यपि अजादिपरनिमित्त-
ग्रहणान्येव सन्ति । निमित्तसत्वे नैमित्तिकं पदमप्यस्तीति तदपि
नकारान्तमर्थसिद्धमेव । कार्यभागग्रहणं विना केवलनिमित्तान्येव
सन्तीति तान्यग्रहणनैमित्तिकानीत्युच्यन्ते । अत्र “ अथासपत्नाऽ
इन्द्रो मे ” इत्यादीन्युदाहरणानि । एतदुदाहरणस्थ सपत्नान्नकारस्य
आकारपूर्वकस्य “ इन्द्रोमे ” परत्वे “ इन्द्रो मेऽकरूद्धम् ” (तै.प्रा.9-
22) इति सूत्रेण यत्वादिकार्यं सिद्ध्यति ।

ननु अस्य वाक्यस्य “ अथा सपत्नान्थसपत्नाऽ अथाथासपत्नाऽ
इन्द्र इन्द्रस्सपत्नाऽ अथाथासपत्नाऽ इन्द्रः ” इति घनपाठे “ सपत्नाऽ

अथेति ” विलोमे सपत्नान्नकारस्य अथेति पदपरत्वे “ उदथा परश्च ”
(तै.प्रा.9-24) इति सूत्रेण यत्वनिषेधेन भाव्यम् । परमत्र यत्वनिषेधो
न भवति । यत्वादिकार्यं श्रूयते । अत्र कथं यत्वनिषेधो न भवतीति
चेदुच्यते ।

क्षो । । यस्यैवार्षे यत्वरेफौ स्यातां तस्यैव पौरुषे ।

सति स्वरपरे तद्वनिषेधो नान्यथा भवेत् ॥

इति शिक्षाश्लोकान्ते “ नान्यथा भवेदि ” त्यस्ति । अस्याय-
मर्थः- आर्षे निमित्ताभावे पौरुषे निमित्ते सत्यपि यत्वरेफौ न
स्यातामिति । तथाच “ अथासपत्नाऽ इन्द्रोमे ” इत्यनुलोमे अथेति
यत्वनिषेधनिमित्तं नास्ति । “ सपत्नाऽ अथेति ” विलोमे अथेति यत्व-
निषेधनिमित्तमस्ति तथापि अनुलोमे नकारस्य अप्राप्यत्व-
निषेधकत्वात् “ सपत्नाऽ अथेति ” विलोमे नकारस्य यत्वादिकार्य-
सिद्धौ न कापि क्षतिः ।

ननु “ सपत्नाऽ इन्द्रोमे ” इत्यस्य “ सपत्नाऽ इन्द्रः ” इति
क्रमपाठे “ सपत्नाऽ इन्द्र इन्द्रस्सपत्नान्थसपत्नाऽ इन्द्रः ” इति जटा-
पाठे च सपत्नान्नकारस्य कथं यत्वादिकार्यसिद्धिः ? “ इन्द्रोमे ” इति
पदद्वयात्मकपरनिमित्ताभावात् इन्द्र इति परनिमित्तैकदेशस्यैव सद्भा-
वात् यत्वं न स्यादिति चेन्न ।

श्लो । । पदद्वयनिमित्तं यदेकाभावेपि तत्र तु ।

संहितावत् क्रमो ह्येयस्तद्वत् ज्ञेया जटा बुधैः ॥

इति शिक्षावचनात् निमित्तैकदेशसत्वेपि क्रमजटादिपाठेषु यत्वादिकार्याणि सिध्यन्ति । अत्र दृष्टान्त उच्यते “ षुषूकूधिसुव-स्समिन्द्र ” (तै.प्रा.7-2) इति सूत्रे नस्य णत्वप्राप्तौ “ समिन्द्रेति ” पदद्वयं पूर्वनिमित्तत्वेन गृहीतम् । अस्य “ समिन्द्रणो मनसा ” (तै.सं.1-4-44) इत्युदाहरणम् । अत्र संहितायां समिन्द्रेति पूर्वपद-द्वयनिमित्तयोगात् नस्य णत्वं युक्तम् । “ समिन्द्र । इन्द्रणः” इति क्रमपाठे “ इन्द्रणो न इन्द्रेन्द्र णः” इति जटापाठे च समित्यभावेपि इन्द्रेति निमित्तैकदैशसत्वेपि नस्य णत्वं सिद्धम् । तद्वत् “ सपत्नाऽइन्द्र इन्द्रस्सपत्नान्थसपत्नाऽइन्द्रः” इति जटापाठे मे इत्यभावेपि इन्द्रेत्येकदेशपरनिमित्तसत्वेपि नस्य यत्वादिकार्यसिद्धिर्भवत्येव । एतावता प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाश्लोके नस्य यत्वकार्यं व्याख्यातम् । अधुना रत्वादिकार्यमधिकृत्य व्याख्या क्रियते । “ अग्नीऽरप्सुषदः” (तै.सं.5-6-1) इत्यनुलोमे ईकारपूर्वकस्य नकारस्य स्वरपरकस्य “अनितिपरो ग्रहोरव्य” (तै.प्रा.9-20) इति सूत्रोक्तहिरण्यवर्णीयांशेन यथा रेफादिकार्यं सिध्यति तथा “ अग्नीऽरप्सुषदो अप्सुषदो अग्नीऽरग्नीऽरप्सुषदः” इति विलोमेष्टि ईकारपूर्वकस्य स्वरपरकस्य तस्यैव

नकारस्य रेफादिकार्यसिद्धिर्भवति । एवमेव “ क्षिणन्ति शत्रूऽरनपव्ययन्तः” (तै.सं.4-6-6) इत्यनुलोमे ऊकारपूर्वकस्य स्वरपरकस्य नकारस्य “ अनितिपरो ग्रहोरव्य ” (तै.प्रा.9-20) इति सूत्रोक्त-पृष्ठांशेन रेफकार्यं यथा सिध्यति तथा “ शत्रूऽरनपव्ययन्तोऽनप-व्ययन्तश्शत्रूञ्छत्रूऽरनपव्ययन्तः” इति विलोमपाठेष्टि ऊकारपूर्वकस्य स्वरपरकस्य तस्यैव नकारस्य रेफादिकार्यसिद्धिर्भवति । “ पुरुत्रा च रश्मीननु ” (तै.सं.4-1-2) इत्यत्र ईकारपूर्वकस्य स्वरपरकस्य नकारस्य रेफकार्यप्राप्तौ सत्यां “ न रश्मीञ्छपयान् ” (तै.प्रा.9-23) इति सूत्रेण तन्निषेधे “ रश्मीननु ” इति रेफकार्यरहितमुदाहरणं सम्प्रदायसिद्धं सिध्यति ।

वकारागम प्रकरणम्

अनन्यस्वरसम्मिश्रात् तत्तस्मादयुतात्पदात् ॥१०॥

उत्वाजटादिषु ह्यत्र वाग्मोऽच्चर ईरितः ॥११॥

अन्यस्वरसम्मिश्रो न भवतीत्यनन्यस्वरसम्मिश्रः । सम्मिश्र-शब्दस्य “ सम्मश्रस्याद्यदेकत्वम् ” इति व्यासशिक्षया द्वयोरचोरेकी-भावे सम्मिश्रसंज्ञा विहिता । तस्मात् अनन्यस्वरसम्मिश्रात् तत्तस्मा-त्पदाभ्यामयुक्तात् उत्वात् ऊकारात्मकात्पदात् अचि परे सति जटादि-घनान्तविकृतिपाठेषु अत्र ऊकारपरस्वरयोर्मध्ये वाग्मः वकारागमः

ईरितः उक्तः। हीति प्रसिद्धौ । प्रातिशार्ख्ये “ उकारोऽपृक्तः प्रकृत्या वकारोऽन्तरे ” (तै.प्रा.9-16) इति सूत्रे “ तत्समादयुतादुत्वात् स्वकालाद्वःपदात्परः” इति व्यासशिक्षायां यत्वप्रकरणे च वकारागम-विधानं प्रसिद्धमेव । अत्र जटादिभिति विकृतिपाठोल्लेखेन संहितापाठः न स्वीकृत इति न मन्तव्यम् । “ न तत्समात्सांहितः” (तै.प्रा.9-17) इत्युत्तरसूत्रेण तत्समादिति पदाभ्यां यथासम्भवं संहितावस्थायां विहितवकारागमनिषेधः संहितायां वकारागमं ज्ञापयति, अप्राप्तप्रतिषेधायोगात् । अतस्संहितापि स्वीकृतैव भवति । व्याकरणशास्त्र-मर्यादामाश्रित्य अस्मिन् श्लोके उत्वादिति पञ्चम्या “तस्मादित्युत्तरस्य” (पा.सू.1-1-67) इति परिभाषा अचीति सप्तम्या “ तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ” (पा.सू.1-1-66) इति परिभाषा च स्मर्तुं शक्यते । “ उकारोऽपृक्तः प्रकृत्या वकारोऽन्तरे ” (तै.प्रा.9-16) इति सूत्रे अन्तरशब्द-प्रयोगाच्च उकारपरस्वरयोर्मध्ये वकारागमो निश्चेतुं शक्यः । अस्मिन् श्लोके उत्वादिति सामान्यतस्त्वेषि प्रातिशार्ख्यसूत्रे उकारस्य अपृक्त इति विशेषणात् व्यासशिक्षायां स्वकालादिति विशेषणाच्च हस्तः अपृक्तसंज्ञकः उकारः इति ज्ञातव्यम् । अपृक्तसंज्ञा तु “ एकवर्णः पदमपृक्तः” (तै.प्रा.1-54) इति सूत्रात् बोध्या । “ स उवेकविश्शवर्तनिः” इत्यादीन्युदाहरणानि ।

अत्र “ सः—उ—एकविश्शवर्तनिः” इति पदविभागस्थः उकारः तत्समादिति पदद्वयायुक्तः अन्यस्वरसम्मिश्रो न भवति । अपृक्त-संज्ञकश्च भवति । स चोकारः स्वरपरकस्सन् स्वयं प्रकृत्या वर्तते । “उकारोऽपृक्तः प्रकृत्या वकारोऽन्तरे” (तै.प्रा.9-16) इति सूत्रे प्रकृति-भावविधानात् तादृशोकारपरस्वरयोर्मध्ये वकारागमो भवति । अस्य “स उवुसस उवेकविश्शवर्तनिरेकविश्शवर्तनिरु सस उवेकविश्शवर्तनिः” इति घनपाठे सः+उ+उ+सः इति दशायाम् उकारयोर्मध्ये एकः वकारागमः उ+एकविश्शवर्तनिरित्यत्र उकार एकारयोर्मध्ये अन्यः वकारागमो भवतीति लक्ष्यलक्षणसमन्वयो बोध्यः । “सेदुहोता” इत्यत्र “ इदुवु विदिदु होता होतविदिदु होता ” इति घनपाठे लक्षण-समन्वयः क्रियते । इत्+उ+उ+इत् इति दशायां प्रथमतकारस्य प्रथमे उकारे अचि परे “ तृतीयश्श्वरघोषवत्परः” (तै.प्रा.8-3) इति सूत्रेण दकारे सति इदु+उ इति दशायां “ दीर्घश्शसमानाक्षरे सवर्णपरे ” (तै.प्रा.10-2) इति सूत्रेण उकारयोः एकादेशात्मकसवर्णदीर्घप्रसक्तौ सत्यां पुरस्तादपवादन्यायेन नवमाध्याये एव सवर्णदीर्घापवादतया प्रकृतिभावः वकारागमश्च विहितः । तदा “ इदुवु ” इति सिध्यति । ततः इदुवु+इति दशायाम् उकारस्य इकारात्मके स्वरे परे सति

“इवर्णोकारौ यवकारौ” (तै.प्रा.10-15) इति सूत्रेण वकारादेशप्रसक्तौ अत्रापि प्रकृतिभाववकारागमयोस्सतोः “ इदुवुवित् ” इति सिध्यति ।

ननु इदु+उ इति दशायाम् इदु इत्यत्र उकारः दकारेण सहितः । कथं तस्य अपृक्तत्वं ? दकारेण पृक्तत्वात् । अपृक्तोकारस्य परस्वरस्य च मध्ये खलु वकारागमो विहित इति चेन्न । “ एकवर्णः पदमपृक्तः ” (तै.प्रा.1-54) इति अपृक्तसंज्ञाविधायकसूत्रे पदपाठे एकवर्णात्मक-पदस्य अपृक्तसंज्ञा उक्ता । पदपाठे इत्+उ इत्यत्र उकारः पदत्वं अपृक्तत्वं च न जहाति । किञ्च कौण्डन्यशिक्षाश्लोके अन्यस्वर-सम्मिश्रत्वमेव उकारस्य निषिद्धम् । न तु अन्यव्यञ्जनसहितत्वम् । अतः इदु+उ इति दशायाम् इदु इत्यत्र उकारस्य दकारेण व्यञ्जनेन सहितत्वेषि अपृक्तत्वस्य न कापि क्षतिः । “ ऋवर्णस्य लकारस्य पृक्तसंज्ञा प्रकीर्तिता ” इति व्यासशिक्षासंज्ञाप्रकरणस्थवाक्यव्याख्याने ऋवर्णलकारयोः अन्यवर्णसम्मिश्रत्वात् पृक्तसंज्ञाविधानेन “ एकवर्णः पदमपृक्तः ” (तै.प्रा.1-54) इति प्रातिशारव्योक्ता वर्णान्तरासम्मिश्रस्य अपृक्तसंज्ञा सङ्जच्छते । अत एव “ उकारोऽपृक्तः प्रकृत्या ” (तै.प्रा.9-16) इति सूत्रे हस्वस्य उकारस्य अपृक्तत्वानुवादोऽपि योयुज्यते । होता+उ+इत् इति दशायाम् “ उवर्णपर ओकारम् ” (तै.प्रा.10-5) इति सूत्रेण आकार उकारयोः गुणे ओकारे एकादेशे सति होतो इति

जाते अत्र उकारः ओकारं प्राप्त इत्यन्यस्वरसम्मिश्रो भवति । प्रकृत-कौण्डन्यशिक्षायां उकारस्य अन्यस्वरसम्मिश्रत्वस्य निषिद्धत्वात् । ततः होतो+इत् इति दशायाम् ओकारस्य इकारस्य च मध्ये वकारागमो न भवति । होतो इत्यत्र उकारस्य आकारात्मकेन अन्यस्वरेण सम्मिश्रत्वात् । किन्तु ओकारस्य “ ओकरोऽवम् ” (तै.प्रा.9-12) इति सूत्रेण अवादेशे सति “ होतविदिदु होता ” इति सिध्यति । अत्र “इदुवु विदिदुहोता होतविदिदुहोता” इति समग्रघनपाठः पूर्वोक्त-स्साधीयानेव ।

ननु “ तासामुत्वा अब्रुवन् ” इत्यत्र “ उतुतूत्वै तूत्वै ” इति घनपाठे तु+तु+उ+उ+तु इति दशायां द्वितीय तुशब्दस्य प्रथमेन उकारेण सन्ध्यौ “ दीर्घऽसमानाक्षरे सवर्णपरे ” (तै.प्रा.10-2) इति सूत्रप्राप्तसवर्णदीर्घात्मकैकादेशेन प्राप्तस्य त् इत्यस्य द्वितीयोकारात्मके अचि परे सति पुनः सवर्णदीर्घप्राप्तौ सत्यां पुरस्तादपवादन्यायेन वकारागमः किं न स्यादिति चेन्न । तु+उ+उ इति दशायां प्रथमः उकारः तु इति पदगतेन उकारात्मकेन अन्यस्वरेण सवर्णदीर्घं प्राप्तः । प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाश्लोके “ अनन्यस्वरसम्मिश्रात् ” इत्यन्यस्वर-सम्मिश्रत्वनिषेधेन त् इत्यूकारस्य द्वितीयोकारस्य च मध्ये वकारागमो न भवति । “ अपवादे निषिद्धे उत्सर्गस्य स्थितिः ” इति न्यायेन

सर्वांदीर्घात्मकः एकादेश एव भवति । तेन “ उतुतूत्वैवै तूत्वै ” इत्यु-
दाहृतघनपाठः सिध्यति । अस्मिन् घनपाठे तु इत्युकारः उदात्तः ।
ततः परः उकारः अनुदात्तः । अत्र “ उच्चोत्वान्नीच उत्वे स्यात् प्रश्लिष्ट-
स्सन्धितो यमः” इति व्यासशिक्षास्थस्वरसन्धिप्रकरणश्लोकेन प्रश्लिष्ट-
स्वरितो बोध्यः ।

ननु “ ऊर्ध्वं ऊषुणं ऊतये ” इत्यत्र “ ऊषुणोन स्सूषुणः” इति
विलोमस्य उ+सु+नः+नः+सु+उ+उ+सु+नः इति विवरणम् । अत्र
“ शुबल् सुनु ” इति व्यासशिक्षायां दीर्घप्रकरणान्ते सु इति पदे परे
सति पूर्वत्र विद्यमानस्य उ इति हस्वोकारस्य दीर्घः स्यात् । ततः
ऊकारपूर्वकस्य सु इत्यत्र सस्य व्यासशिक्षास्थषष्ठप्रकरणीयेन “ ऊ
प्रोत्री पूर्वोऽवग्रहं पूर्वकः” इति वाक्येन षष्ठे “ अथैति नोणमस्थूरि
षुग्रामोरु ” इति व्यासशिक्षास्थणत्वप्रकरणीयवाक्येन षपूर्वकस्य नस्य
णत्वे “ ऊषुणो न ” इत्यनन्तरं सु+उ इत्यनयोः सर्वांदीर्घेण सू इति
जाते ततः परस्य उ इत्यस्य च मध्ये वकारागमः किं न स्यात् ?
“अपि विकृतम्” (तै.प्रा.1-51) इति परिभाषया प्रथमस्य उकारस्य
तत्पूर्वेण सु इत्युकारेण सर्वांदीर्घत्वप्राप्तिमात्रेण सः उकारः अन्यो न
भवति खलु ! “ एकदेशविकृतमनन्यवत् ” इति वैयाकरणा अपि
भणन्ति । तस्मात् प्राप्तसर्वांदीर्घात् सु इत्यस्मात् द्वितीयोकारे अचि-

परे सति तयोर्मध्ये वकारागमः स्यादिति चेन्न । व्यासशिक्षायाम्
उत्वात् स्वकालादिति उकारस्य स्वकालादिति विशेषणमस्ति । तेन
उकारस्य हस्वस्य यावान् कालः एकमात्राकालः तत्कालविशिष्टात्
हस्वोकारात्परत्र इत्येवार्थस्सिद्ध्यति । प्रकृते प्रथम उकारः सु
इत्यत्रोकारेण यदि सर्वांदीर्घं प्राप्नोति तदा सू इति भवति । सू इत्यत्र
ऊकारस्य द्विमात्राकालत्वात् अन्यस्वरसम्मिश्रत्वेन कालव्यभिचारात्
अपृक्तसंज्ञाया अभावाच्च सू इत्यत्र ऊकारानन्तरं द्वितीयोकारात्पूर्वं
मध्ये वकारागमो न भवति ।

अस्मिन् प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाश्लोके “ तत्स्मादयुतात् ”
इत्युकारस्य तत्स्मात्पदद्वययुक्तत्वाभावविशेषण प्रयोजनं तु “ तद्वाहु-
रुथसृज्यम्, तस्माद्वाशयं वारुण्यर्चा ” इत्युभयत्र तत्+उ+आहुः,
तस्मात्+उ+आशयम् ” इत्यत्र च उकाराकारयोर्मध्ये वकारागमाभाव
एव । उभयत्र उकारयोः यथासम्भवं तत्स्मादिति पदयुक्तत्वात् “ न
तत्स्मात्सांहितः” (तै.प्रा.9-17) इति सूत्रोक्तरीत्या संहितायामेव अयं
वकारागमनिषेधः प्रवर्तते । तेन संहितायाम् उभयत्रापि “ इवर्णोकारौ
यवकारौ ” (तै.प्रा.10-15) इति सूत्रेण उकारयोः स्थाने वकारादेशा-
वेव भवतः । उकारानन्तरं वकारागमौ न भवतः । अतः “ तद्वाहुः,

तस्माद्वाशयं ” इति लक्ष्यद्वयमपि यणादेशाधितमेव सिध्यति । तद्य-
मत्र सारांशः ।

श्लो । । पृक्तादपृक्ते दीर्घस्स्यात् गुणो वर्णाद्भवेद्यदि ।

तस्मात्तदुभयोर्दीर्घः भवेदन्यत्र वागमः ॥

श्लो । । अथवा देश ऊभावः तत्तस्मात्साहितेऽपि च ॥

इति शिक्षावचनैः स्पष्टीकृतः ।

(1) पृक्तादपृक्ते दीर्घः स्यादित्यस्य “ उतुतूत्वैवै ” इत्युदा-
हरणम् । अत्र तु+तु+उ+उ+तु इति दशायां द्वितीय तुशब्दगतोकारेण
प्रथमोकारस्य सन्ध्यौ सर्वण्डीर्घे सति प्रथमः उकारः पृक्तो भवति ।
अस्य द्वितीयेन अपृक्तेनोकारेण सन्ध्यौ सर्वण्डीर्घो भवति । अतः इदं
पृक्तादपृक्ते दीर्घः इत्यस्योदाहरणं भवति ।

(2) गुणो वर्णाद्भवेद्यदीत्यस्योदाहरणं “ होतवुहोता ” इति ।
अत्र होता+उ+उ+होता इति दशायां होता+उ इत्यनयोः ओकारा-
त्मकः गुणो भवति । तदा होतो+उ इति जाते वान्तादेशे
“होतवुहोता” इति सिध्यति ।

नन्वत्र एकारादिषु गुणेषु सत्सु ओकारात्मकः गुणः कथं
भवतीति चेदुच्यते । होता+उ इत्यत्र आकारस्य कण्ठ्यत्वात्
उकारस्य ओष्ठ्यत्वात् द्वयोः स्थाने “ स्थानेऽन्तरतमः ” (पा.सू.1-1-

50) इति परिभाषया गुणेषु मध्ये सद्वशतमः ओकार एव भवति,
ओकारस्य कण्ठोष्ठ्यत्वात् । न तु एकारः एकारस्य कण्ठतालव्यत्वात्
। अत एवोक्तं सञ्चहवाक्ये उवर्णात् गुणः भवेदिति सः ओकारात्मक
एवेत्यर्थः ।

(3) तत्तस्मादुभयोर्दीर्घ इत्यस्योदाहरणं “ तदू तत्, तस्मादू
तस्मात् ” इति । अत्र तत्+उ+उ+तत् , तस्मात्+उ+उ+तस्मात्
इति दशायां तदु , तस्मादु इत्यनन्तरं उकाराभ्यां सर्वण्डीर्घौ भवतः ।
अतः तत्तस्मादुभयोर्दीर्घः इत्यस्य इदमुदाहरणद्वयं बोध्यम् ।

(4) अथवा आदेश ऊभावः इत्यस्योदाहरणं तु “ उतुतूत्वैवै
तूत्वै ” इदं पृक्तादपृक्ते दीर्घः स्यात् इत्यस्य पूर्वं धर्मिपरतया उदाहृतम्
। तूत्वै इत्यत्र पृक्तापृक्तोकारस्थानिकस्य ऊकारस्य आदिष्टत्वात्
इदानीं “ अथवा आदेश ऊभाव ” इत्यस्य प्रश्लिष्टस्वरितधर्मादेश-
परतया उदाहृयते । तु+उ इत्यत्र उकारयोरुदात्तानुदात्तयोः
सन्ध्यवशात् यः आदेशः ऊभावः सः प्रश्लिष्टसंज्ञकस्वरितो भवति ।
अतः “ उतुतूत्वै ” इति धर्मपरतयाप्युदाहरणं भवितुमर्हति ।

(5) तत्तस्मात्साहितेऽपीत्यस्य “ तद्वाहुः, तस्माद्वाशयं ”
इत्युदाहरणद्वयं बोध्यम् ।

(6) भवेदन्यत्र वागमः इत्यस्योदाहरणं तु “ स उ वेकविश्श-
वर्तनि ” रित्यादिकं बोध्यम् ।

ननु “ स उवेकविश्शवर्तनिः, इदुवुवित् ” इत्यादौ
“उकारोऽपृक्तः प्रकृत्या वकारोऽन्तरे” (तै.प्रा.9-16) इति सूत्रेण
वकारागमोऽस्तु । प्रकृतिभावो मास्तु । कुतः ? उ+एकविश्शवर्तनिः,
इदु+उ, इदुवु+इत् इत्यादिषु अपृक्तसंज्ञकादुकारात्परतः वकारागमे
सति उकाराणां सर्वदा वकारात्मकहल्परत्वमेव स्यात् । हल्परत्वे
उकाराणां सन्धेवकाशाभावे किमर्थं प्रकृतिभावविधानम् ? उ+एक-
विश्शवर्तनिरित्यादिषु यणादेशप्रवृत्तेः प्राक् वकारागमोस्तु इति
बोधयितुं प्रकृत्या इति पदमावश्यकमिति चेत्तदतिफल्नु । कुतः ?
“इवर्णोकारौ यवकारौ” (तै.प्रा.10-15) इति सूत्रात् “ उकारोऽपृक्तः
प्रकृत्या वकारोऽन्तरे ” (तै.प्रा.9-16) इत्यस्य पूर्वत्वात् तत्रपूर्व-
न्यायेन पूर्वसूत्रप्रवृत्तेरेव प्रबलत्वात् । अथवा पुरस्तादपवादन्यायेन
वकारागमस्य यणादेशापवादत्वाच्च सर्वथा यणादेशो सति वकारागम-
प्रवृत्तेदुर्लभत्वेन सूत्रवैयर्थ्याच्च । एवं वकारागमस्य पूर्वभाविते स्थिरी-
कृते सति उकाराणां वकारपरत्वे प्रकृतिभावविधानं व्यर्थमिति भाति ।
अत्र दृष्टान्त उच्यते ।

व्याकरणशास्त्रे “ इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य हस्तश्च ” (पा.सू.6-
1-127) इति सूत्रे पदान्तस्य इकः असवर्णे अचि परे हस्तः स्यात्
इत्येकं वाक्यम् । चकारात् “ प्रकृत्यान्तःपादमव्यवपरे ” (पा.सू.6-1-
15) इति सूत्रात् प्रकृत्या इत्यनुकृष्टते । हस्त इति तत्रापि सम्बद्धते
। उक्तः हस्तः प्रकृत्या स्वभावेन तिष्ठतीति वाक्यान्तरं सम्पद्यते ।
अस्य चक्री+अत्र इत्युदाहरणम् । चक्री+अत्र इति स्थिते यणादेश-
बाधकत्वेन ईकारस्य हस्तः इकारः प्रकृतिभावश्च विहितौ । तदा
चक्री+अत्र इति दशायामपि हस्तस्य इकारस्य पुनः यणादेशप्रसक्ति-
रस्तीति तन्निवृत्यर्थं इकारस्य प्रकृतिभावविधानमिति पूर्वोक्तवाक्यद्वयेन
अवगम्यते ।

ननु चक्री+अत्र इत्यत्र दीर्घेकारस्य हस्तेकारविधानं
किमर्थमिति प्रश्नस्य यणादेशनिवृत्यर्थमिति समाधानं यद्यपि वक्तुं
शक्यम् । चक्री इति दीर्घान्तस्य वा चक्रि इति हस्तान्तस्य वा अत्रेति
परे सति यणादेशो चक्रयत्रेति रूपं समानमेव । हस्तविधानानन्तरमपि
हस्तस्य यदि यणादेशः क्रियेत तदा हस्तविधानं व्यर्थमेव । अतः
हस्तविधानस्य किं प्रयोजनमिति चेत् हस्तविधानेन हस्तस्य श्रवणमेव
प्रयोजनमिति वक्तव्यम् । हस्तः श्रूयते चेत् यणादेशो नास्ति । तदा
प्रकृतिभावस्त्रिसद्ध एव । अत एव सिद्धान्तकौमुद्यां भट्टोजिदीक्षितेन

“अत्र हस्तविधिसामर्थ्यादेव प्रकृतिभावे सिद्धे तदनुकर्षणार्थश्चकारो न कर्तव्य इति भाष्ये स्थितम्” इत्युक्तम् । तद्वत् “ स उवेकविज्ञश-वर्तनिः” इत्यादिषु उकारात्परत्र वकारागमविधिसामर्थ्यादेव यणादेश-सन्धेवा अन्यस्य वा अच्चसन्धेवकाशभावे किमर्थं उकारस्य प्रकृतिभावविधानं ? अतः “ उकारोऽपृक्तः प्रकृत्या वकारोऽन्तरे ” (तै.प्रा.9-16) इति सूत्रे प्रकृत्या इति व्यर्थमिति भाति ।

पूर्वागम प्रकरणम्

भवेदप्यपपूर्वस्य छस्य पूर्वागमः स्मृतः॥१९२॥

“उत्वाज्जटादिष्विति” पूर्ववाक्यात् “जटादिष्विति” अत्रानु-वर्तते । अपीत्युपसर्गपूर्वत्वे वा अप इत्युपसर्गपूर्वत्वे वा परत्र विद्यमानस्य छस्य विलोमे पूर्वागमो भवेदिति शास्त्रे स्मृतः इति पूर्ववाक्यार्थः । पूर्वो वर्णः आगमः पूर्वागमः । छकारस्य पूर्ववर्णः चकारः, स एवात्रागमवर्णो भवति । अत्र “ अथो यज्ञस्यैव छिद्रमपि दधाति ” (तै.सं.1-7-3) “ अनु छन्दाऽस्यपाक्रामन् ” (तै.सं.3-3-7) इत्यादीनां “ छिद्रमप्यपि च्छिद्रं छिद्रमपि, छन्दाऽस्यपापच्छन्दाऽसि छन्दाऽस्यप ” इत्यादिविलोमपाठेषु अपि+छिद्रं, अप+छन्दाऽसि इति दशायां “ स्वरपूर्व इयाद्वित्वं व्यञ्जनं व्यञ्जनोत्तरे ” इति व्यासशिक्षास्थ-

द्वित्वप्रकरणवाक्येन व्यञ्जनोत्तरत्वाभावकारणेन छस्य द्वित्वे अप्राप्ते प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचनेन पूर्वागमो विधीयते । उदाहृतलक्ष्यद्वयेषि छकारात्पूर्वत्र छस्य पूर्ववर्णः चकारः आगमतया विहितः । तेन उदाहृतविलोमपाठद्वयं चकारात्मकपूर्वागमसहितं सिद्ध्यति ।

ननु प्रकृतकौण्डन्यशिक्षायां अप्यपपूर्वस्य छस्य पूर्वागम-विधिना व्यासशिक्षादिग्रन्थस्थपूर्वागमविधिः स्मर्यते, द्वयोरेकविषय-त्वात् । व्यासशिक्षायां संज्ञाप्रकरणे “ प्रोपावापर्यधिव्युत्सु न्यन्वपाप्य-त्यभि प्रति ” इत्युपसर्गपरिगणनवाक्ये अनु, अप, अपि इत्युपसर्गाणामपि पठितत्वेन “ अनु छन्दाऽसि ” इत्यत्र अनुपूर्वकत्वे छस्य पूर्वागमः कुतो न भवतीति चेन्न ।

श्लो ॥ धामाननूपसर्गाश्च भूतेऽथ एष आति च ।

परमैभ्यः पराः पूर्वज्ञष्टिभुजा इयुस्तथा ॥

इति व्यासशिक्षास्थपूर्वागमप्रकरणकारिकायां पूर्वागमस्य पूर्व-निमित्तभूतोपसर्गेषु अनोर्निषिद्धत्वेन “ अनु छन्दाऽसि ” त्यत्र छस्य पूर्वागमो न भवति ।

ननु व्यासशिक्षायां “ धामाननूपसर्गाश्च ” इति पूर्वागमविधि-वाक्ये अनोरुपसर्गस्य निषिद्धत्वेषि अनुभिन्नोपसर्गेषु अप्यपयोस्सत्वात् तत्पूर्वत्वे “ छिद्रमप्यपि च्छिद्रं छिद्रमपि, छन्दाऽस्यपापच्छन्दाऽसि

छन्दाऽस्यप ” इति विलोमपाठद्वयेषि पूर्वागमे सिद्धे पुनः छस्य पूर्वागमसिध्यर्थं प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचनमनपेक्षितमिति चेन्न । व्यासशिक्षायामुपसर्गेषु अप्यपयोः परिगणितत्वेषि प्रातिशाख्ये “आप्रावोपाभ्यधि प्रति परि विनीत्युपसर्गाः” (तै.प्रा.1-15) इति सूत्रे उपसर्गेषु अप्यपयोरसङ्कीर्तनात् एकत्र सत्वमन्यत्र तदभाव इति सन्देग्धृणां सन्देहराहित्यार्थं प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचनं सार्थकमिति भावः। विषयेस्मिन् अप्यपाभ्यां छकारस्य नित्यं पूर्वागमो भवेत् इति शिक्षान्तरश्लोकविहितपूर्वागमविधिः प्रकृतकौण्डन्यशिक्षोक्तपूर्वागमविधिं समर्थयति ।

नन्वेवं स्थिते वाराणस्यां वेदमीमांसानुसन्धानकेन्द्रेण 1976 संवत्सरे प्रकाशितव्यासशिक्षाग्रन्थे “धामाननूपसर्गाश्च ” इति भागस्य स्थाने “धाम तदुपसर्गाश्च ” इति पाठान्तरं तत्पुटस्याधस्तालिखितमस्ति । पाठान्तरस्थतच्छब्दस्य प्रसिद्धार्थकत्वं स्वीकृत्य प्रसिद्धे प्रातिशाख्ये ये उपसर्गाः पठिताः तेभ्यः परत्र यदि छकारस्तस्य पूर्वागमो भवतीति तत्रैव विवृतमस्ति । प्रातिशाख्ये संज्ञाप्रकरणे “आप्रावोपाभ्यधि प्रति परि विनीत्युपसर्गाः” (तै.प्रा.1-15) इति सूत्रे अनु, अपि, अप इत्युपसर्गत्रयं न पठितम् । एवं स्थिते पाठान्तरस्वीकृतौ यद्यपि छस्य पूर्वागमे अनोः पूर्वत्वे पूर्वागमनिषेध-

कर्तव्यतापेक्षा नास्ति । कुतः ? प्रातिशाख्ये उपसर्गेषु अनोरपठितत्वेन अनुपूर्वत्वे छस्य पूर्वागमाप्राप्त्या अनोर्निषेधाकरणं लाघवं, तथापि प्रातिशाख्ये उपसर्गेषु अप्यपयोरपठितत्वेन तत्पूर्वकत्वे पूर्वागमाप्राप्तौ “छिद्रमप्यपिच्छिद्रं छिद्रमपि, छन्दाऽस्यपापच्छन्दाऽसि छन्दाऽस्य-प ” इति विलोमद्वयेषि छस्य पूर्वागमो न स्यात् । तदभावे उदाहृतविलोमपाठद्वयेषि छस्य पूर्वागमसहितशिष्टपाठः लुप्येत । किञ्च पाठान्तरस्वीकृतौ सर्वथा अप्यपपूर्वत्वे छस्य पूर्वागमासिद्धौ छस्य पूर्वागमविधायकस्य प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचनस्य का गतिः? महर्षिकृतवचनस्य वैयर्थ्यकल्पनापेक्षया पाठान्तरकल्पनायाः वैयर्थ्यकथनमेव ज्यायः, महर्षिवचनस्य प्रमाणत्वात् । अपिच पाठान्तरविवरणान्ते “क्वचिदुपलभ्यते ” इति काचित्ककथनं पाठान्तरस्य असाधुत्वं सूचयति । अतः “धामतदुपसर्गाश्च ” इति पाठान्तरस्वीकृतिरयुक्ता । “धामाननूपसर्गाश्च ” इति पाठ एव सम्प्रदायसिद्धः । तेन पूर्वोक्तदोषाः न सम्बवन्ति । केचन अपिपूर्वत्वे छस्य चकारात्मकपूर्वागमं नेच्छन्ति । तत्र कारणं “काठके तु पृणच्छिद्रञ्जकारः पूर्वमाम्बुयात् ” इत्याण्यकशिक्षावचनमिति वदन्ति । काठकभागे “लोकं पृणच्छिद्रं पृण ” इत्यादिलक्ष्येषु पृणशब्दपूर्वत्वे छकारः पूर्व=पूर्वागमं चकारमाम्बुयात् । काठके एव पृणशब्दपूर्वत्वे छस्य चकारात्मकपूर्वागमप्राप्तिः,

नत्वन्यत्र। संहिताभागे “ लोकं पृण छिद्रं पृणाऽथो सीद शिवा त्वम् ” (तै.सं.4-2-4) अत्र पृणशब्दपूर्वत्वेषि छस्य पूर्वागमः न भवति, अकाठकभागत्वात्। काठके पृणशब्दपूर्वत्वे एव छस्य पूर्वागमवादिनां मते “ छिद्रमप्यपि छिद्रं छिद्रमपीति ” विलोमे छस्य पूर्वागमचकारः नास्ति। छकारस्य अपिपूर्वकत्वात् पृणशब्दपूर्वकत्वाभावाच्च ।

नन्वनुलोमे अप्यपपूर्वकस्य अप्राप्तपूर्वागमस्य छस्य विलोमे प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावाक्येन पूर्वागमविधानमयुक्तम्। प्रायशः अनुलोमे विहितस्य यत्वरत्वादिकार्यस्य विलोमेषि विहितत्वं “ यरौ स्यातां यस्य नस्य प्रकृतौ तस्य पौरुषे ” इति प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाप्रपूर्वश्लोकादौ दृष्टमिति यत्तत्सत्यमेव। तथापि अनुलोमे अविहितकार्याणां विलोमे विधानं शास्त्रे दृश्यते। तथाहि -
श्लो।। टवर्गात्परभूतस्य लस्य दुश्लिष्टता भवेत् ।

डकाराल्लस्य तस्यापि द्विवर्णोळो भवेत् ॥

इति शिक्षाश्लोके अनुलोमे अप्राप्तस्य विलोमे प्राप्तसन्धेस्वरूपं प्रदर्शितम्। कथं ? “ ऐन्द्रमालभ्य मारुतमालभते विष्वै मरुतः ” (तै.सं.6-6-5) इत्यस्य “ लभते विष्विल्लभते लभते विट् ” इति विलोमे विट्+लभते इति दशायां टकारस्य “ तृतीयङ्गस्वरघोषवत्परः ” (तै.प्रा.8-3) इति सूत्रेण डकारे टवर्गात् डकारात् परस्य लस्य

प्रथमतः दुश्लिष्टवर्णादेशो भवति । ततः डकारस्यापि लकारादेशो भवति । तदा लकाराद्वित्वं सम्पद्यते । सन्धिरयं विलोमे एव सम्भवति, नत्वनुलोमे । अतः अप्यपपूर्वस्य छस्य अनुलोमे अप्राप्तपूर्वागमस्य विलोमे पूर्वागमविधानं सम्भवति ।

ननु लकारे यजुर्वेदे नास्तीति चेन्न । “ नक्लं प्लवमारोहैतं नक्लेन पथोन्विहि ” (तै.आ.6-7) “ वेनस्तत्पश्यन्विश्वा भुवनानि विद्वान् यत्र विश्वं भवत्येकनीलम् ” (तै.आ.10-1) इत्यादौ लकारदर्शनात् । “पृक्तस्वरात्परो लोडम् ” (तै.प्रा.13-16) इति सूत्रव्याख्यने त्रिभाष्य-रत्नव्याख्यात्रा लकारः दुश्लिष्टसंज्ञको भवतीत्युक्तम् । व्यासशिक्षायां संज्ञाप्रकरणे “ गजडाद्या दबाद्यश्च घोषवन्तः परे हलः ” इति याजुर्वेदिकषट् षष्ठिवर्णपरिगणनपरे वाक्ये “ परे हलः ” इत्यस्य विवरणे अवशिष्टहल्वर्णेषु घोषवत्सु लकारोप्यस्तीति स्पष्टीकृतम् । कौण्डन्यशिक्षायामपि वर्णसमान्नायपरिगणनपरे “ द्यनुस्वरौ विसर्गोळः स्वरभक्तिश्वर्तुर्यमाः ” इति त्रिषष्ठिश्लोके लकारः परिगणितः। किञ्च “ टवर्गवक्रमध्ये ळे जिह्वाग्रेणोपरि स्पृशेत् ” इति व्यासशिक्षायां स्थानकरण-प्रयत्नवाक्ये लकारस्य स्थानकरणादिकमुक्तम्। अपिच उच्चारणफल-प्रकरणे व्यासशिक्षायामेव याजुर्वेदिकवर्णाः राशिभेदेन पञ्चधा प्रविभक्ताः। तेषु “ लकारः पञ्चमाश्वान्ये दुश्लिष्टोऽकर्णधिदेवताः ” इति

शिक्षावाक्येन पञ्चमराशौ दुश्लिष्टवर्णो यो लकारः तस्य सूर्यः
अधिदेवता इत्युक्तम् । वर्णक्रमपाठाध्येतारः वर्णक्रमपाठसम्प्रदाया-
नुसारं तत्तद्वर्णानां तत्तत्स्थानकरणप्रयत्नदेवताविशेषान् विवृण्वन्ति ।
न च वर्णक्रमपाठः अप्रामाणिक इति वाच्यम् । प्रकृतकौण्डन्य-
शिक्षायां

केवलः स्वरसंयुक्तः मात्रिका सहितस्तथा ॥190॥

अङ्गच्च वर्णसारच्च पञ्चवर्णक्रमाः स्मृताः ॥191॥

इति पञ्चनवतिश्लोके वर्णक्रमपाठविभागनिरूपणपुरस्सरं वर्ण-
क्रमस्य निरूपितत्वात् कौण्डन्यमहर्षिप्रणीतत्वाच्छिक्षायाः महर्षि-
प्रोक्तवर्णक्रमपाठस्य प्रमाणत्वात् । किञ्च
श्लो । । पदक्रमविशेषज्ञो वर्णक्रमविचक्षणः ।

स्वरमात्राविभागज्ञो गच्छेदाचार्यसंसदम् ॥

इति प्रातिशारव्यशास्त्रान्ते वर्णक्रमादिविज्ञानिनः ब्रह्मलोका-
वासिरूपमहाफलश्रवणाद्वर्णक्रमपाठः अवश्यं विज्ञेयः ।

ब्रह्मादिपदेषु उच्चारणविधानम्

हकारान्नणमा ऊर्ध्वा पूर्वन्तु प्रसरन्ति हात् ॥193॥

अस्यायमर्थः - येषु लक्ष्येषु वर्णानां समान्नानसिद्धानुपूर्वी-
विवक्षायां नश्च णश्च मश्च नणमाः एते वर्णाः ऊर्ध्वं हकारात्परतस्सन्ति
तेषु “ अहां केतुः, प्रतिगृह्णाति ताम् , ब्रह्मवादिनो वदन्ति ” इत्यादि-
लक्ष्येषु आदौ हकारः ततः यथासम्भवं नणमास्सन्तीति वर्णक्रमबोधः
“ हकारान्नणमा ऊर्ध्वं ” इति वाक्येन जायते । एषः वर्णक्रमः
श्लो । । केवलस्सवरसंयुक्तो मात्रिकासहितस्तथा ।

अङ्गच्च वर्णसारच्च पञ्चवर्णक्रमाः स्मृताः ॥

इति प्रकृतकौण्डन्यशिक्षायां (95) पञ्चनवतिश्लोकोक्तपञ्चविध-
वर्णक्रमेषु प्रथमः । वेदाध्ययनाध्यापनादिषु “ पूर्वं तु प्रसरन्ति हात् ”
इति श्लोकान्तभागोक्तरीत्या उदाहृतलक्ष्येषु यथासम्भवं नणमाः हका-
रात्पूर्वं यथा प्रसरन्ति तथा उच्चारणीया इति द्वितीयभागार्थः ।
अध्ययनाध्यापनादिकालिकोच्चारणे हकारस्य स्वरूपं “ हकारान्नणम-
परान्नासिक्यम् ” (तै.प्रा.21-14) इति सूत्रेण एवं न्यरूपि । अस्मिन्
सूत्रे हकारादिति कर्मणि उपपदे ल्यब्लोपे पञ्चमी नणमपरं हकार-
मारुह्य नासिक्यं भवतीति शिक्षासम्मतगुणविधिपरतया इदं सूत्रं
त्रिभाष्यरत्नकृत् व्याचरव्यौ । पूर्वोदाहृतलक्ष्येषु हकारः नासिक्यगुण-

विशिष्टः सानुनासिको हकार इत्यर्थः। ल्यब्लोपे पञ्चमीविषये दृष्टान्तं उच्यते। “अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः” (पा.सू.8-3-4) अस्मिन् सूत्रे अनुनासिकादिति कर्मणि उपपदे ल्यब्लोपे पञ्चमी अनुनासिकं विहाय रोः पूर्वस्मात्परः अनुस्वारागमो भवतीति सूत्रार्थः। यथा वा “प्रासादात्रेक्षते” इत्यत्र प्रासादादिति कर्मणि उपपदे ल्यब्लोपे पञ्चमी प्रासादमारुह्य प्रेक्षते इत्यर्थः। “आसनात्रेक्षते” इत्यत्र अधिकरणे उपपदे आसनादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी, आसने उपविश्य प्रेक्षते इति प्रसङ्गादुक्तम्। व्यासशिक्षायां “हकारं तत्र नासिक्यमुत्तमोत्तरमेव च” इति स्थानकरणप्रयत्नप्रकरणस्थवाक्येन हकारः नासिक्यगुणविशिष्ट इत्युक्तः। वाक्येस्मिन् एवकारः नासिक्यमित्यत्र योज्यः। श्लो।। हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तस्थाभिश्च संयुतम्।

उरस्यं तं विजानीयात् कण्ठ्यमाहुरसंयुतम् ॥

इति शिक्षान्तरेण पञ्चमवर्णनणमपरहकारस्य मतान्तरीयो-रस्यत्व्यावृत्तिरेवकारस्य प्रयोजनम्। तेन “अहा” मित्यादिषु पूर्वोदाहतेषु उत्तमवर्णपरो हकारः नासिक्यगुणविशिष्ट एव सानुनासिको हकार इत्यर्थस्तिस्थ्यति। “हकारान्नणमा ऊर्ध्वाः पूर्वं तु प्रसरन्ति हात्” इति कौण्डन्यशिक्षोक्तहकारस्वरूपम् श्लो।। नादस्तु श्रूयते पूर्वं हकारात् ततस्तथा।

अनासिक्यस्तु नासिक्यो जायते वर्णयोगतः।। इति शिक्षाश्लोकेन विशेषतो निरूपितमस्ति। कथं? अस्मिन् श्लोके नादशब्देन “अपहुते, अपराह्णे, गह्यना” इत्यादिषु यथासम्भवं नणमा उच्यन्ते।

ननु व्यासशिक्षायां “अवसानेऽन्त्यवर्णाश्च नादा इति बुधैः स्मृताः” इति संज्ञाप्रकरणस्थवाक्येन अवसानस्थपञ्चमवर्णानां नाद-संज्ञा उक्ता। अत्र नणमाः अनवसानस्थाः। कथमेषां नादसंज्ञावाच्यत्वमिति चेदुच्यते। व्यासशिक्षोक्तनादसंज्ञायाः “हस्वान्नादो द्विमात्रस्यादन्यत्राप्येकमात्रिकः” इति कालनिर्णयप्रकरणवाक्यात् द्विमात्रादिकालविधानार्थत्वं तत्र प्रयोजनमुक्तम्। अत्र तु श्लो।। वर्गोत्तमानां वर्णानां नादसंज्ञा प्रकीर्तिता।

इति शिक्षान्तरेण जमडणनानां उत्तमसंज्ञावन्नादसंज्ञाप्युक्ता। अतः पूर्वोदाहरणेषु अनवसानस्थानामपि नणमानां नादसंज्ञा सिध्यति। वेदाध्ययनकालिकोच्चारणे “महा जिनोषि महिनि, अपराह्णे, जिह्वं तस्याधारयेत्” इत्यादिलक्ष्येषु हकारात्पूर्वत्र यथासम्भवं नणमानां श्रवणं सिध्यति। ततः=तदपेक्षया अन्यत् तथा=समान्नानसिद्धवर्णानुपूर्वस्वरूपं निरूपितम्। “महा जिनोषी” त्यादिलक्ष्येषु वस्तुतः नासिक्यधर्मरहितो हकारः अनुनासिकनकाराद्युत्तमवर्ण-

योगात् नासिक्यधर्मविशिष्टो जायते, सानुनासिको भवतीत्यर्थः। “महा जिनोषि, अपराह्णे, गह्यना” इत्यादिलक्ष्येषु यथाक्रमं समाप्नानसिद्धवर्णानुपूर्वीबोधककेवलवर्णक्रमपाठः एवं भवति । (1) मकार अकार सानुनासिकहकारद्वित्वं नकार आकाराः इत्यादि (2) अकार पकार अकार रेफ आकार सानुनासिकहकारद्वित्वं णकार एकाराः (3) गकार अकार सानुनासिकहकारद्वित्वं अकार नकार आकाराः इत्यादि ।

नन्वेवं शिक्षाप्रातिशारव्यशास्त्रतः नणमपरहकारस्य प्राप्तनासिकास्थानत्वेषि करणस्यानुकृत्वात् पञ्चमवर्णक्रमे स्थानकरणादीनामवश्यं वक्तव्यत्वात् करणानुकौ कथं पञ्चमवर्णक्रमोच्चारणं सिद्धेत् इति चेदुच्यते । व्यासशिक्षायां स्थानकरणप्रयत्नप्रकरणे क्षेषो ।। कण्ठो वक्रादिमध्यान्तं दन्तमूलान्तनासिकम् ।

ताल्वोष्ठमुरस्थानानि वर्णानां करणान्यधः ॥

इति कारिकायाम् आदिमध्यान्तशब्दानां मूलान्तशब्दयोश्च यथासङ्घं वक्रदन्तशब्दाभ्यां प्रत्येकमन्वये सति वक्रादि, वक्रमध्य, वक्रान्तं, दन्तमूलं, दन्तान्तं इत्यर्थलाभे सति कण्ठादि उरःपर्यन्तं वर्णानां दशस्थानानि भवन्ति । उक्तेष्वेषु स्थानेषु तत्तत्सूत्रोक्तरीत्या यथायोग्यं अधरोत्तरत्वेन भागद्वयं कृत्वा अधोभागाः करणानि ऊर्ध्वभागाः स्थानानीति जानीयात् । तेन उकारविषये “ ओष्ठोप-

सऽहार उवर्णे ” (तै.प्रा.2-24) इति यथासूत्रविधानं ओष्ठस्थानस्य उत्तरोष्टः स्थानमधरोष्टः करणमित्युत्तराधरभेदेन स्थानकरणविभागे विज्ञेयः। अत एव पञ्चमवर्णक्रमाध्येतारः “ दीर्घोन्नतोपसंहृतोत्तरोष्टस्थान तथाभूताधरोष्टकरण ” इति विवृणवन्ति । कण्ठ्यहकारविषये “कण्ठस्थानौ हकारविसर्जनीयौ” (तै.प्रा.2-46) इति सूत्रविहितकण्ठस्थानस्य उत्तराधरभेदेन स्थानकरणविभागे सति “ हवामहे ” इत्यत्र पञ्चमवर्णक्रमे “ कण्ठोपरिभागस्थान तदधोभागकरण ” इति स्थानकरणविवेकस्याति । तथैव “ हकारमौरसं विद्यादन्तस्थासु परासुच ” इति शिक्षोक्तरीत्या औरसहकारविषये “ वित्ताह्येनानावत्, उत्संदुदुहे, ह्लादयते ज्वलतश्चैव, माहार्वसूनाम् ” इत्यादिषु पञ्चमवर्णक्रमे “उर उपरिभागस्थान तदधोभागकरण” इति स्थानकरणं विज्ञेयम् । तथैव सानुनासिकहकारविषये “ अपहुते, प्रतिगृह्णाति, जिह्वं तस्य ” इत्यादौ पञ्चमवर्णक्रमे “विवृतनासिकोपरिभागस्थान तदधोभागकरण” इति स्थानकरणविभागो ज्ञेयः। एवं त्रिविधहकाराणामपि पञ्चमवर्णक्रमे स्थानकरणविवेको बोध्यः। यथा “ वित्ताह्येनानावत् ” इत्याद्युदाहृतलक्ष्येषु उरस्य हकारोच्चारणे क्षेषो ।। न वदेदुरसात्यन्तं अन्तस्थाभिश्च सङ्गमे ।

इति शिक्षावाक्येन उरसः अत्यन्तपीडा यथा न स्यात्था हुकारपूर्वकं यथालक्ष्यं यरल्वानां परतः स्थितौ समान्नानसिद्धानुपूर्वीक्रमेण हकारमुच्चरेत् । सूक्ष्मपीडां विना उच्चारणं न घटत इत्यत्यन्तमित्युक्तम् । एवमेव “ ब्रह्म, जिह्म, गह्मना ” इत्यादावपि सानुगासिकहकारोच्चारणे श्लो ॥ नासाभ्यां नोत्सृजेद्वायुमत्यन्तं हमसङ्गमे ।

इति शिक्षावचनेन नासाबिलाभ्यां प्राणवायुमधिकं नोत्सृजेत् , अत्यमेव निष्क्रमयेत् इत्यधिकवायूत्सर्गनिषेधो विहितः । अधिकवायूत्सर्गनिषेधाभावे “ मारुतस्तूरसि चरन्मन्दं जनयति स्वरम् ” इति शिक्षावचनात् वायूत्पत्तिस्थानानाम् उरआदीनां अत्यन्तपीडा स्यात् । सूक्ष्मपीडां विना उच्चारणमशक्यमित्यत्यन्तमित्युक्तम् । अत्रेयमाशङ्का – “ वित्ताह्येनानावदि ” त्यादिष्विव ब्रह्म इत्यादिष्वपि हुकारपूर्वकनणमपरकेषु सत्सु पूर्वत्र स्थितस्य हुकारस्य उच्चारणे अधिकवायूत्सर्गनिषेधो वा ? अध्ययनकालिकोच्चारणे वायूत्सर्गनिषेधो वा ? इत्यत्रायं समाधिः । वित्तह्येनानवदित्यत्र समान्नानसिद्धानुपूर्वीवर्णक्रमेणैव अध्ययनं, वर्णक्रमपाठश्च एतदुभयमेकविधमेव । “ ब्रह्म, जिह्म ” मित्यादिषु समान्नानसिद्धानुपूर्वीवर्णक्रमः अन्यः, अध्ययनकालिकवर्मकमोच्चारणमन्यत् । “ हुकारान्नणमा ऊर्ध्वाः पूर्वं तु

प्रसरन्ति हात् ” इति प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावाक्ये भिन्नतया उभयविधो-च्चारणविधानात् “ ब्रह्म, जिह्म, गह्मना ” इत्यादिलक्ष्येषु हुकारमकारवर्णानुपूर्वीकोच्चारणे अधिकप्राणवायूत्सर्गो न सम्भवतीति तन्निषेधः हमसङ्गमे अनुपपन्नस्सन् “ ब्राह्मणः, जिह्म, गह्मना ” इत्यादिषु अध्ययनकालिकं मकारपूर्वकहकारोच्चारणं कल्पयति । अस्मिन् महसंयोगोच्चारणे अधिकवायूत्सर्गस्य अवकाशोस्तीति कोष्टवायूत्पत्तिस्थानानां उर आदीनां पीडाराहित्याय निषेधश्चरितार्थो भवति । तेन “ ब्रह्म, जिह्म, गह्मना ” इत्यादिषु अर्थापत्तिप्रमाणलभ्यं महसंयोगोच्चारणं “ पूर्वं तु प्रसरन्ति हात् ” इति कौण्डन्यशिक्षाविहितमेव । तथाच “ ब्रह्म, जिह्म, गह्मना ” इत्यादिषु महयोगोच्चारणं अर्थापत्तिप्रमाणेन कर्तव्यं वा ? कौण्डन्यादिवचनैः कर्तव्यं वा ? इति चेन्महर्षिवाक्यस्य प्रमाणत्वात् कौण्डन्यादिवाक्यैव महयोगोच्चारणं विहितमित्यङ्गीकर्तव्यम् । एवं कौण्डन्यादिवचनैः “ब्रह्म, जिह्म, गह्मना” इत्यादिषु महयोगोच्चारणे सिद्धे अर्थापत्तिप्रमाणेन किं ? अर्थापत्तिप्रमाणं कौण्डन्यादिवचनानां सहकारि भवन्न निवार्यते । अर्थापत्यैव महयोगोच्चारणं साध्यत इति न वयं वदामः । किन्तु कौण्डन्यादिवचनैव महयोगोच्चारणं साधयामः । तथाच

“नासाभ्यां नोत्सृजेद्वायुम्” इति शिक्षावाक्योक्तवायूत्सर्गनिषेधः
अध्ययनकालिकमहर्वर्णकमोच्चारणविषयक एवेति फलति ।

ननु “ अहां केतुः, अपराह्णे ” इत्यादिष्वपि “ ब्रह्म, जिह्म,
गह्मना ” इत्यादिष्विव “ पूर्वं तु प्रसरन्ति हात् ” इति प्रकृतकौण्डन्य-
शिक्षावाक्यान्तभागेन विहितम् अध्ययनकालिकोच्चारणं समानमेव ।
एवं सति “ अहां केतुः, अपराह्णे ” इत्यादिष्वपि तुल्यविच्छिवेद्यतया
अत्रापि अधिकवायूत्सर्गनिषेधः स्यादिति चेत्सत्यम् । महसंयोगे
अत्यन्तवायूत्सर्गनिषेधवाक्यवत् “ अहां केतुः, अपराह्णे ” इत्यादिष्वु
“पूर्वं तु प्रसरन्ति हादिति” प्रकृतकौण्डन्यशिक्षया नहयोग
णहयोगयोरङ्गीकृतत्वात् अत्रापि अधिकवायूत्सर्गनिषेधवाक्योपलम्भे
निषेधः वकुं शक्येत इत्यादिकं सुधियो विभावयन्तु ।

एत्वमर्णपूर्वे ताविवर्णोत्तर आप्नुतः ॥१४॥

उवर्णे ह्योत्वमेदैद्वा पर ऐत्वमवाप्नुतः ॥१५॥

एत्वं, अवर्णपूर्वे, तौ, इवर्णोत्तरे, आप्नुतः, उवर्णे, हि, ओत्वं, एत्, एत्, वा, परः, ऐत्वम् अवाप्नुतः इति पदविभागः।

ओदौदौकारमयमेदवमोदत्परो न चेत् ॥१६॥

ऐदायमावमौकारश्चाप्नोत्येवाच्चरे तथा ॥१७॥

ओत्, औत्, औकारम्, अयम्, एत्, अवम्, ओत्, अत्, परः, न, चेत्, एत्, आयम्, आवम्, औकारः, च, आप्नोति, एव, अच्चरे, तथा इति पदविभागः।

“ एत्वमर्णपूर्वे ” इति श्लोकस्य तदनन्तरश्लोकादिभागेन “ओदौदौकार” मित्यनेन साकमेकान्वयः। अत्र एत्, एत्, अत्, इत्यादितपरकरणप्रयोगः, “ तपरस्तत्कालस्य ” (पा.सू.१-१-७०) इति सूत्रेण तत्कालस्यैव संज्ञाविधानात् एकारादयः दीर्घसंज्ञाका वर्णाः द्विमात्राकालिका इत्यर्थः। शिक्षायामस्यां तपरकरणप्रयोगा ये सन्ति ते तन्मात्रकालबोधका भवन्तीति ज्ञातव्यम्। अवर्णश्चासौ पूर्वश्च अवर्णपूर्वः। तस्मिन्नवर्णपूर्वे इवर्णश्चासावुत्तरश्च इवर्णोत्तरः। तस्मिन्निवर्णोत्तरे अवर्णपूर्वे इवर्णे च परे सति तावुभौ पूर्वपरभूतौ एत्वमेकारमाप्नुत इति पूर्ववाक्यार्थः। अस्मिन् श्लोके ताविति पुलिङ्ग-

निर्देशात् पूर्वोत्तरवर्णो एकादेशकार्यभाजौ इत्यर्थो लभ्यते । प्रातिशारव्ये “ अथैकमुभे ” (तै.प्रा.१०-१) इत्यधिकारसूत्रे उभे इति नपुंसकलिङ्ग-निर्देशः। तेन पूर्वोत्तरे अक्षरे एकादेशकार्ययुक्ते इति ज्ञायते । व्याकरणे तु “ एकः पूर्वपरयोः ” (पा.सू.६-१-८४) इत्यधिकारे गुणवृद्धिविधयस्सन्ति । तत्र पूर्वोत्तरयोरचोः स्थाने एकः आदेशः इत्यर्थो लभ्यते इति विवेकः। अस्मिन् श्लोके अवर्ण, इवर्ण, उवर्ण इति वर्णशब्दप्रयोगात् “ हस्वो वर्णोत्तरस्त्रयाणाम् ” (तै.प्रा.१-२०) इति संज्ञासूत्रेण वर्णशब्दोत्तरत्वे हस्वदीर्घपूतानां त्रयाणामाख्या भवतीति ज्ञातव्यम्। “ इहैवस्तेतो मापगात् ” इत्यादिलक्ष्येषु लक्षणसमन्वयः क्रियते । तथाहि “ इतो मा मेत इतो मा ” इति जटायां मा+इतः इति, “ चक्षुषा प्रेक्षे ” इत्यत्र “ प्रेक्ष ईक्षे प्रप्रेक्षे मामेक्षे प्रप्रेक्षे मा ” इति घनपाठे मा + ईक्षे इति दशायां च पदान्तावर्णः ततः परः इवर्णश्चोभौ प्रकृत-कौण्डन्यशिक्षावचनेन एकारमेकादेशमाप्नुतः। तेन मेत इति मेक्षे इति विलोमसन्धिद्वयं एकारघटितं सिद्ध्यति । अथ उवर्णे ह्योत्वमित्युत्तरवाक्यार्थं उच्यते । पूर्ववाक्यात् अवर्णपूर्व इत्यनुवर्तते । अवर्णपूर्वे उवर्णे च परे सति अवर्णः उवर्णश्चोभौ “ उवर्णे ह्योत्वमिति ” प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचनेन ओत्वमेकादेशमाप्नुतः। “ अदन्त्युवेवास्य मनुष्याः ” इत्यत्र अदन्ति+उ+एव त्रयाणां पदानां घनसन्ध्येः अदन्ति+उ+

उ+अदन्ति+अदन्ति+उ+एव+एव+उ+अदन्ति+अदन्ति+उ+एव
 इति विवरणे प्रथमतः यणादेशः ततः उकारयोर्मध्ये उकारायोर्मध्ये च
 “ उकारोऽपृक्तः प्रकृत्या वकारोऽन्तरे ” (तै.प्रा.9-16) इति सूत्रेण
 वकारागमद्वयं भवति । ततः यणादेशद्वयं ततः वकारागमः ततः
 वृद्धिः । एतावता “ अदन्त्युवुवदन्त्युवदन्त्यु वेवैव ” इत्यनन्तरम् एव+उ
 इत्यनयोः विलोमसन्धौ अकारश्चोकारश्चोभौ “ उवर्णे ह्योत्वमिति ”
 प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचनात् ओत्वमेकादेशमाप्नुतः । तदा एवो
 इत्योकारघटितं विलोमरूपं सिध्यति । एवं स्थिते “ अदन्त्युवुवदन्त्य-
 दन्त्यु वेवै वोदन्त्यन्त्युवेव ” इति सम्पूर्णघनपाठस्त्रिसिध्यति । एवमेव
 “ ऊर्जे त्वा वायवः ” इत्यस्य “ ऊर्जे त्वा त्वोर्जे ऊर्जे त्वा ” इति जटायां
 त्वा+ऊर्जे इति दशायाम् अवर्णश्च उवर्णश्चोभौ “ उवर्णे ह्योत्वमिति ”
 प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचनात् ओत्वमेकादेशमाप्नुतः । तेन त्वोर्जे
 इत्योकारघटितं विलोमरूपं सिध्यति । “ एदैद्वा पर ” इति श्लोकभागस्य
 अर्थं उच्यते । अत्रापि अवर्णपूर्वं इत्यन्वेति । अवर्णपूर्वं सति परत्र
 एकारो वा एकारो वा यद्यस्ति तदा अवर्णश्च एकारश्चोभौ
 एकारमेकादेशमाप्नुतः । एवमेव अवर्णश्च एकारश्चोभौ एकारमेकादेश-
 माप्नुत इति चरमवाक्यार्थः । “ वो रूपमभ्यैमि वयसा वयः ” इत्यत्र
 “ एमि वयसा वयसैम्येमि वयसा ” इति विलोमे वयसा+एमीत्यनयो-

स्सन्धौ पदान्तः आकारः एकारश्चोभौ “ एदैद्वा पर ” इति प्रकृत-
 कौण्डन्यशिक्षावचनेन ऐकारमेकादेशमाप्नुतः । तेन “ वयसैम्येमि ”
 इत्यैकारघटितं विलोमरूपं सिध्दं भवति । तथैव “ वारुणो मध्यत
 ऐन्द्रमालभते ” इत्यत्र “ ऐन्द्रमैन्द्रमैन्द्रमालभते लभते ऐन्द्रमैन्द्र-
 मालभते ” इति घनपाठस्य ऐन्द्रम्+आ+आ+ऐन्द्रम्+ऐन्द्रम्+आ
 +लभते+लभते+आ+ऐन्द्रम्+ऐन्द्रम्+आ+लभते इति विवरणे
 आ+ऐन्द्रमित्यनयोस्सन्धौ आकारश्च ऐकारश्चोभौ “ एदैद्वा पर
 ऐत्वमाप्नुत ” इति प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचनेन ऐकारघटिततया
 पूर्वोक्तघनपाठस्त्रिसिध्यति ।

“ ओदौदौकार ” मित्युत्तरश्लोकभागः पूर्वश्लोकेन प्राप्तान्वयो
 भवतीत्युक्तम् । अधुना अस्य भागस्यार्थं उच्यते ।
 पूर्वश्लोकादस्मिन्भागेषि अवर्णपूर्वं इति अवाप्नुत इति चानुवर्तते ।
 अवर्णपूर्वं सति परत्र ओकारो वा औकारो वा यद्यस्ति पूर्वः अवर्णः
 ओकारश्चोभौ “ ओदौदौकारमिति ” प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचनेन
 औकारमेकादेशमाप्नुतः । “ ओषधे त्रायस्त्वैन् ” मित्यत्र “ ओषधे
 त्रायस्व त्रायस्वौषधं ओषधे त्रायस्व ” इति जटायां त्रायस्व+ओषधे इति
 दशायां त्रायस्वपदान्तः अकारः ओकारश्चोभौ “ ओदौदौकारमिति ”
 प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचनात् औकारमेकादेशमाप्नुतः । तेन “ त्रायस्वौ-

षधे” इत्यौकारघटितं विलोमरूपं सिध्यति । किञ्च “ औद्रहणस्यौद्रहणत्वमृच्चा जुहोति ” इत्यस्य “ औद्रहणस्यौद्रहणत्व मौद्रहणत्व मौद्रहणस्यौद्रहणस्यौद्रहणत्व मृच्चार्द्रहणत्व मौद्रहणस्यौद्रहणत्व मृच्चा ” इति घनपाठे ऋचा+औद्रहणत्वमिति दशायां चकारादाकारः औकारश्चोभौ “ ओदौदौकारमिति ” प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाया औकारमेकादेशमाप्नुतः । तेन “ ऋचौद्रहणत्व ” मित्यौकारघटितं विलोमरूपं सिध्यति । एवमेतावता सपादश्लोकेन कानिचित् गुणवृद्धिसन्धिविलोमोदाहरणानि समन्वितानि । व्यासशिक्षायाम-च्चसन्धिप्रकरणे “ ओत्वमोदौत्परेऽरमृत्यारं प्रोपावपूर्वके ” इति गुण-वृद्धिसन्धिविध्यनन्तरं अरारादेशसन्धयो विहिताः । अरारादेशसन्धीनामपि गुणवृद्धिसन्धित्वाविशेषात्तदानन्तर्य युक्तमेव । “ऋकारस्य गुणवृद्धी अरारावेव” इति हि वैयाकरणा भणन्ति । प्रातिशारब्ये दशमाध्यायप्रारम्भे “ अथैकमुखे ” “ अथावर्णपूर्वे ” इत्यधिकारसूत्रसहकृतेन “ इवर्णपर एकारम् ” (तै.प्रा.10-4) इत्यादि-सूत्रषङ्केन गुणवृद्धिसन्धयो निरूपिताः । तेष्वरारादेशसन्धयोपि सन्ति । यान्तवान्तादेशविधानानि व्यासशिक्षायाम् अच्चसन्धिप्रकरणात्पूर्वस्मिन् यत्वप्रकरणे प्रातिशारब्येषि पूर्वस्मिन् नवमाध्याये सन्ति । एवम् शिक्षाप्रातिशारब्यायोः गुणवृद्धिप्रकरणाभ्यां पूर्वप्रकरणस्थयान्तवान्ता-

देशविधयः प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाश्लोके गुणवृद्धिविध्यरारादेशविध्यो-र्मध्ये विहितास्सन्ति । तत्र किं कारणम् ? इति प्रश्नस्यायं समाधिः । कौण्डन्यमहर्षिः स्वीयशिक्षायां प्रकृतश्लोके व्याकरणशास्त्रमर्यादामाश्रित्य प्रवर्तत इति भाति । तथाहि “ ए ओङ्, ऐ औच् ” इति माहेश्वरीयतृतीयचतुर्थसूत्रयोः “ आदिरन्त्येन सहेता ” (पा.सू.1-1-71) इति प्रत्याहारसंज्ञया एच् प्रत्याहारलाभात् एच् प्रत्याहारान्तःपातिनां वृद्धिसंज्ञितवर्णनामेकारादीनां प्रकृतत्वात् तेषां गुणवृद्धिविधानानन्तरं प्रसङ्गसङ्गत्या पुनस्तेषामेचां यान्तवान्तादेशान् विधातुं महर्षेः कौण्डन्यस्य प्रवृत्तिः ज्ञेया । प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाश्लोके “अयमेदवमोदत्परो न चेत् । ऐदायमावमौकारश्चाप्नोत्येवाच्चपरे तथा ” इत्यवशिष्टश्लोकार्थं उच्यते । अत्र पूर्वश्लोकात् “ अवर्णपूर्वे ” इत्यस्यानुवृत्तिर्नास्ति । कुतः ? चतुर्णमेचां पदान्तानां यान्तवान्तविधानात् तेषामेव कार्यभात्तवाच्च । यान्तवान्तादेशयो-रच्चसामान्यस्य परनिमित्तत्वेषि एकारओकारविषये “अत्परो न चेदिति” प्रकृतश्लोकान्ते निषेधसत्वात् एकारओकारयोरेव अकारभिन्नस्वरपरत्वे यान्तवान्तादेशा भवन्ति । एकारओकारयोरकारपरत्वे अकारलोपालोपकार्यविधानात् एकारओकारयोः अच्चसामान्यपरत्वे यान्तवान्तादेशा भवन्तीति विवेकः । व्याकरणे “ एचोऽयवायावः ” (पा.सू.6-1-78)

इति यान्तवान्तविधानमल्पाक्षरसूत्रलब्धमपि अस्यां शिक्षायां पादन्यून-शोकेन स्पृष्टार्थं व्याख्यातम् । अथ यथाक्रममुदाहरणान्युच्यन्ते । “इम एवास्मै लोकाः प्रीता अभीष्टा भवन्ति” इत्यत्र “इम एवैवेम इम एवास्मा अस्मा एवेम इम एवास्मै” इति घनपाठे इमे + इमे इत्यनयोः विलोमसन्ध्यौ प्रथममकारात्परस्य एकारस्य अकारभिन्नाच्चरकत्वात् “अयमेदवमोदत्परो न चेदिति” प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावच्चनेन अयादेशो सति “इमयिमे” इति जाते “लुप्येते त्वर्वर्णपूर्वौ यवकारौ” (तै.प्रा.10-19) इति सूत्रेण यलोपानन्तरप्रसक्तसन्धिकार्यनिषेधे “इम इमे” इति विलोमरूपं तद्विशिष्टसम्पूर्णघनपाठस्वरूपं च सिध्यति । “य उ चैनमेवं वेद” इत्यत्र उ+च+एनमिति त्रयाणां पदानां “उ च च वुचैनमेनं च वुचैनमिति” घनपाठस्य उ+च+च+उ+उ+च+एनम्+ एनम्+च+उ+उ+च+एनमिति विवरणे उच्चो+उ इति दशायाम् “अवमोदत्परो न चेत्” इति प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावच्चनेन अकारभिन्नस्वरपरकस्य ओकारस्य अवादेशो सति पूर्वोक्तघनपाठस्सिध्यति । ननु “लुप्येते त्वर्वर्णपूर्वौ यवकारौ” (तै.प्रा.10-19) इति सूत्रलोपविषययोर्यवयोर्मध्ये वकारस्यापि सत्वात् “उच्च वुचैनमित्यत्र” वकारलोपः किं न स्यादिति चेन्न । वकारलोपविषये उख्य-साङ्कृत्य-माचाकीय-

वात्सप्रमतभेदास्सन्ति । तेषु साङ्कृत्याचार्यमतस्यैव प्रामाणिकैरादृत-त्वेन तन्मते वकारलोपो नास्ति । अतः “उच्च वुचैनमित्यत्र” वकारलोपो नास्ति । वकारः श्रूयत इत्यर्थः । “अत्परो न चेदित्यस्य” “माते अस्याम्, अगो अर्धम्” इत्यादिकमुदाहरणम् । लक्ष्यद्वयेषि एकारओकारयोः अच्चरकत्वात् यथाक्रमं यान्तवान्तादेशयोः प्राप्तौ सत्याम् “अत्परो न चेदि” त्यकारपरत्वे निषेधात् यान्तवान्तादेशौ न भवतः । किन्तु अकारलोपाभावकार्यमेव भवति ।

अथ “ऐदायमावमौकारश्चामोत्येवाच्चपरे तथा” इति श्लोकभाग-स्योदाहरणमुच्यते । “यजमानाय दुह एते वा इडायै” इत्यत्र “एते वै वा एत एते वा इडाया इडायै वा एत एते वा इडायै” इति घनपाठे वै+एते, इडायै+इडायै इत्यत्र च पदान्तयोरैकारयोः क्रमेण एकार-इकारस्वरपरकत्वात् ऐकारयोरायादेशौ भवतः । “वायेते, इडायायिडायै” इति जाते उभयत्र यकारलोपतल्लोपानन्तरप्रसक्त-स्वरसन्धिकार्यनिषेधे सति “वा एते, इडाया इडाया” इति विलोम-सन्धिकार्यसहितः पूर्वोक्तघनपाठस्सिध्यति । “य एनौ सेन्द्रौ यजेतेती” त्यत्र “य एनावेनौ यो य एनौ सेन्द्रौ सेन्द्रावेनौ यो य एनौ सेन्द्रौ” इति घनपाठे एनौ+एनौ, सेन्द्रौ+एनौ इत्युभयत्रापि पदान्तयोः औकारयो-रच्चरकत्वात् आवादेशौ भवतः । ततः प्रामाणिकसाङ्कृत्यमतेन वकार-

लोपाभावे सति एनावेनौ, सेन्द्रावेनौ इति वकारश्रवणघटितपूर्वोक्तः सम्पूर्णधनपाठस्थितिः ।

ऋकारोर्ध्वे॑ वर्णपूर्वे॒ विकारमरमामुतः॥१९८॥

ओपप्राव च पूर्वश्चेत् आरमृतपर आमुतः॥१९९॥

ऋकारोर्ध्वे॑, अवर्णपूर्वे॒, विकारम्, अरम्, आमुतः; आ, उप, प्र, अव, च, पूर्वः, चेत्, आरम्, ऋत्परः, आमुतः इति पदविभागः। ऋकारोर्ध्वे॑ इत्यत्र ऊर्ध्वशब्दः पर इत्यर्थः। अवर्णपूर्वे॒ इति पूर्ववत्समासः। अवर्णपूर्वे॒ ऋकारपरे सति अवर्णः ऋकारश्चोभे अक्षरे अरं विकारमामुत इति पूर्ववाक्यार्थः “एषर्ख्सर्वदेवत्या” इत्यत्र “एषर्गृग्गेषर्ख्सर्वदेवत्या सर्वदेवत्यर्गेषर्ख्सर्वदेवत्या” इति घनपाठे सर्वदेवत्या + ऋक् इत्यनयोः विलोमसन्ध्यौ आकारः ऋकारश्चोभे अक्षरे “ऋकारोर्ध्वे॑ वर्णपूर्वे॒” इति प्रकृतकौण्डन्यवाक्येन अरमेकादेशमामुतः। तेन पूर्वोक्तघनपाठस्थितिः । नन्वस्मिन् वाक्ये अवर्णपूर्वे॒ इति व्यर्थम्, प्रपूर्वश्लोकादस्यात्रानुवृत्तिसम्भवादिति चेन्न । यद्यपि प्रपूर्वश्लोके अस्मिंश्च श्लोके एकादेशसन्धिविधानैक्यमस्ति तथापि अनयोः श्लोकयोर्मध्ये यान्तवान्तादेशविध्योस्सत्वेन तयोरेकादेशसन्धित्वाभावात् तदन्तरितत्वात् प्रपूर्वश्लोकादस्मिन् श्लोके अवर्णपूर्वत्वानुवृत्यसम्भवादस्मिन् श्लोके अवर्णपूर्वत्वप्रयोगसार्थक्यं बोध्यम् । अथ

“ओपप्राव च पूर्वश्चेदिति” द्वितीयवाक्यार्थं उच्यते । पूर्ववाक्यादत्र “ऋकारोर्ध्वे॑” इत्यस्यानुवृत्तिरस्ति । आरादेशविधिपरमिदं वाक्यम् । पूर्ववाक्ये अरादेशविधानात्तस्यायमपवादः। आ, उप, प्र, अव इत्यवर्णान्तोपसर्गपूर्वत्वे ऋकारपरत्वे उदाहृतोपसर्गान्तो वर्णः ऋकारश्चोभे अक्षरे आरं विकारमामुतः। अत्र “मुखमृतना प्रेष्य” इत्यादिकमुदाहरणम् । “ऋतुना प्रेष्य” इत्यत्र “ऋतुना प्रप्रार्तुनर्तुना प्र” इति विलोमे प्र + ऋतुना इति दशायाम् उपसर्गान्तः अकारः ऋकारश्चोभे अक्षरे “ओपप्राव च पूर्वश्चेदिति” विलोमसन्धिसाधककौण्डन्यशिक्षावचनेन आरमेकादेशमामुतः। तेन “प्रार्तुना” इत्यारादेशघटितं विलोमरूपं सिद्ध्यति । एवमेव “ऋजुमाघारयती” त्यत्र “ऋजुमार्जुमजुमाघारयतीति” घनपाठे आ+ऋजुमित्यनयोः विलोमसन्ध्यौ आकारः ऋकारश्चोभे अक्षरे प्रकृतकौण्डन्यवाक्येन आरमेकादेशमामुतः। तेन “आर्जु” मित्यारादेशघटितं विलोमरूपं सिद्ध्यति । किञ्च “वसन्तमेवर्तूनामवरुन्ये” इत्यस्य “ऋतूनामवावार्तूनामृतूनामव” इति विलोमे अव+ऋतुनामिति दशायां वकारादकारः ऋकारश्चोभे अक्षरे प्रकृतकौण्डन्यवाक्येन आरमेकादेशमामुतः। तेन “अवार्तूना” मित्यारादेशघटितं विलोमरूपं सिद्ध्यति । अपिच “ऋतव्या उपदधाती” त्यत्र “ऋतव्या उपोपार्तव्या ऋतव्या

उप ” इति विलोमपाठे उप + ऋतव्या इति दशायां अकारः ऋकारश्चोभे अक्षरे प्रकृतकौण्डन्यवाक्येन आरमेकादेशमाप्नुतः । तेन “ उपार्तव्या ” इत्येकादेशघटितविलोमरूपं सिध्यति ।

नन्वत्र पूर्ववाक्यात् “ अवर्णपूर्व ” इत्यस्य अनुवृत्तौ प्रयोजनमस्ति वा न वेति विचार्यते । यद्यपि “ प्रतिपरिविनीत्यादीना ” मिकारान्तोपसर्गाणां व्यावृत्यर्थम् “ अवर्णपूर्व ” इति विशेषणं सार्थकमिति वक्तव्यं तथापि अत्र स्थितानामुपसर्गाणां चतुर्णा परिगणनादेव प्रतिपरिविनीतीकारान्तोपसर्गव्यावृत्तिसम्भवे “ अवर्णपूर्व ” इत्युपसर्गाणां विशेषणेन न किमपि प्रयोजनं पश्यामः । न च विद्यमानोपसर्गाणामवर्णान्तत्वलाभार्थं तत्सार्थकमिति वाच्यम् । ओपप्रावानामुपसर्गाणामवर्णान्तत्वात्तेषां पुनरवर्णान्तत्वकथनं पिष्टपेषणसमं स्यात् । अत एव व्यासशिक्षायाम् अच्चसन्धिप्रकरणे आरादेशविधौ “ आरं प्रोपावापूर्वके ” इति वाक्ये एते चत्वार एवोपसर्गाः परिगणिताः । तत्रावर्णपूर्वत्वं नास्ति । अतः अत्र पूर्ववाक्यादवर्णपूर्व इत्यस्यानुवृत्तिः व्यर्थैव । अन्यच्च “ नेन्द्रियेण वीर्येण व्यृध्यतेऽप वा एतस्मादिन्द्रियं वीर्यं क्रामाती ” त्यत्र “ ऋध्यतेऽपापर्थ्यत ऋध्यतेऽप ” इति विलोमे अप + ऋध्यते इति दशायां प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावाक्येन आरादेशो न भवति । व्यासकौण्डन्यशिक्षयोः परिगणितोपसर्गेषु अप

इत्युपसर्गस्याभावात् । किन्तु “ ऋकारोर्ध्वेऽवर्णपूर्वे विकारमरमाप्नुतः ” इति पूर्ववाक्यात् अरादेश एव भवति । तेन “ अपर्थ्यत ” इत्यरादेशघटितमेव रूपं सिध्यति । न त्वारादेशघटितम् । अतः “ ओपप्राव च पूर्वे च ” इति प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावाक्यस्थोपसर्गाश्वत्वार एव ते अवर्णान्ता एव । अतः अत्र पूर्ववाक्यात् अवर्णपूर्व इत्यस्यानुवृत्तिर्नास्ति ।

एषां सन्धावुदात्तश्वेत् उदात्तसन्धिरुच्यते ॥100॥

स्वारसन्धिश्च विज्ञेयः नित्यस्वारानुदात्तयोः ॥101॥

एषां वर्णानाम् “ एत्वमवर्णपूर्वे ता ” वित्यादिश्लोकत्रयेण एकादेशसन्धयो विहिताः । तेषु पूर्वस्य परस्य वा अच्चः यद्युदात्तः तादृशोः द्व्योरचोर्योगे यस्सन्धिः सः उदात्तसन्धिरित्युच्यते इति पूर्ववाक्यार्थः । इममुच्चसन्धिमधिकृत्य व्यासशिक्षायां स्वरसन्धिप्रकरणे “ उच्चसन्धिर्भवेदुच्चः ” इत्युक्तम् । प्रातिशाख्ये तु “ उदात्तमुदात्तवति ” (तै.प्रा.10-10) इति सूत्रं प्रवृत्तम् । “ एत्वमवर्णपूर्वे ता ” वित्यादिश्लोकत्रये यान्तवान्तादेशानां सत्वेषि तेषामेकादेशसन्धित्वाभावात् प्रकृतोदात्तसन्धिविषयत्वं नास्ति । एकादेशसन्धीनामेव प्रकृतोदात्तसन्धिविषयत्वं बोध्यम् ।

ननु “ एषां सन्धावुदात्तश्चेदुदात्तस्सन्धिरुच्यते ” इति प्रकृत-कौण्डन्यशिक्षावाक्ये एषामित्यनेन “ एत्वमर्वणपूर्वं ता ” वित्यादि-श्लोकत्रयोक्ताः एकादेशात्मकाः गुणवृद्धिसन्ध्यय एव ग्राह्याः। न तु सर्वण्दीर्घात्मकः एकादेशसन्धिः, तस्य तत्रानुकृत्वात् । एवं स्थिते प्रकृतकौण्डन्यवाक्येन अन्यतरतो वोभयतो वा उदात्तस्योदात्तयो-र्वाचोः उच्चसन्धिसामान्यविधानं कथं सङ्घच्छते ? “ एत्वमर्वणपूर्वं ता ” वित्यादिश्लोकत्रये यद्येकादेशात्मकसर्वण्दीर्घसन्धिरपि विहितस्तदा उच्चसन्धिसामान्यमधिकृत्य उदात्तसन्धिविधानं प्रकृतकौण्डन्यशिक्षा-वचनेन युक्तमुक्तं स्यात् । परन्तु “ एत्वमर्वणपूर्वं ता ” वित्यादिश्लोकत्रये एकादेशात्मकसर्वण्दीर्घसन्धिविधानं नास्ति । “ भक्षेहि माविश, अद्य वसु वसतीतीन्द्रो हि ” इत्यादिसर्वण्दीर्घसन्धिलक्ष्येष्वपि उच्चसन्धित्व-मस्ति । अत इथं वक्तव्यम् “ एषां सन्धावुदात्तश्चेदित्यत्र ” सर्वण्दीर्घव्यतिरिक्तगुणवृद्धिसन्धावुदात्तश्चेदुदात्तसन्धिर्भवतीत्युक्तं चेत् तत्साधुवचनं भवेत् । न तथोक्तम् । अत इदं कौण्डन्यवचनमव्याप्त-मिति चेदुच्यते । प्रातिशाख्ये “ अथावर्णपूर्वं ता ” (तै.प्रा.10-3) इति व्यासशिक्षायामच्चसन्धिप्रकरणे “ अथात्रावर्णपूर्वं ता ” वित्यधिकारयो-रेव गुणवृद्धिसन्धिविधानानि सन्ति । तद्वेदं प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाया-मपि “ एत्वमर्वणपूर्वं ता ” वित्यवर्णपूर्वाधिकारे एव गुणवृद्धिसन्धयो

विहिताः। सर्वण्दीर्घसन्धिस्तु प्रातिशाख्ये “ अथावर्णपूर्वं ” त्रै.पो.10-3 इत्यधिकारात्प्राक् “ अथैकमुभे ” (तै.प्रा.10-1) इत्यधिकारेस्ति । एवमेव व्यासशिक्षायामच्चसन्धिप्रकरणे गुणवृद्धिसन्धिविधायकेभ्यः वाक्येभ्यः पूर्वमेव “ आद्यष्टसु सर्वण्दीर्घं दीर्घमपुतपूर्वके ” इति विहितोस्ति । अत्र कौण्डन्यशिक्षायां सर्वण्दीर्घो न विहितः। तथापि श्लो ॥ सूत्रेष्वदृष्टं यत्किञ्चित् सूत्रान्तरबलाद्धवेत् ।

अनुकृतस्याविरुद्धस्य मतं ग्रहणमन्यतः ॥

इति न्यायमनुसृत्य “ भक्षेहि माविश, अद्य वसु वसतीतीन्द्रो हि ” इत्यादिलक्ष्यसिद्ध्यर्थं सर्वण्दीर्घविधिशास्त्रं प्रातिशाख्यसूत्रबलाद्वा व्यासशिक्षावाक्यबलाद्वा ग्राह्यम् । अत्रापि अन्यतरतो वोभयतो वोदा-तस्योदात्तयोरचोस्सन्धिमधिकृत्य “ एषां सन्धावुदात्तश्चेदुदात्तस्सन्धि-रुच्यते ” इत्युदात्तसन्धिर्बोध्यः। तदा “ उच्चसन्धिर्भवेदुच्चः, उदात्तमुदात्तवतीति ” शिक्षाप्रातिशाख्याभ्यामेकवाक्यतामवाप्य प्रकृतकौण्डन्यवाक्यं कृत्स्नोदात्तविधिसाधने क्षमं भवति । तथाहि “ भक्षेहि माविशेत्यत्र ” “ भक्षाऽभक्ष भक्षेहीह्याऽभक्ष भक्षेहि ” इति घनपाठस्य भक्ष+आ+आ+भक्ष+भक्ष+आ+इहि+इहि+आ+भक्ष-+भक्ष+आ+इहीति विवरणे भक्ष+आ इत्यनयोसन्धौ पदान्तस्वरिता-कारस्य अनन्तरस्य उदात्ताकारस्य च स्थाने “ अकस्सवर्णं दीर्घः”

(पा.सू.6-1-101) इति सूत्रेण सर्वर्णदीर्घैकादेशो भवन् अन्यतरतो वोदात्ते सतीति पूर्वोक्तलक्षणसङ्घावात् “ एषां सन्ध्यावुदात्तश्चेदुदात्त-स्सन्धिरुच्यते ” इति प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचनेन स्वरितोदात्तयोर्योगे उदात्तस्सन्धिरुच्यते । एवमेव आ+आ इत्यनयोरुदात्तयोर्योगे सर्वर्णदीर्घैकादेशेन आकारो भवति । उभयतो वोदात्ते सतीति पूर्वोक्तलक्षणसङ्घावात् प्रकृतकौण्डन्यवचनात् उच्चसन्धिर्भवति । तेन पूर्वोक्तस्सम्पूर्णे घनपाठस्सिद्धति ।

(3) “ अथ कं तानूनप्रम् ” (तै.सं.3-1-2) इत्यत्र “ अथ कं काथाथ कं ” इति विलोमपाठे कं+अथ इत्यनयोस्सन्धौ नित्यस्वरिताकारस्य अथपदादिगताकारास्य च स्थाने सर्वर्णदीर्घैकादेशेन आकारो भवति । अन्यतरतो वोदात्ते सति पूर्वोक्तलक्षणसङ्घावात् प्रकृतकौण्डन्यवचनेन उदात्तस्सन् उच्चसन्धिर्भवति । तेन पूर्वोक्तसम्पूर्णः विलोमपाठस्सिद्धति । “इतीन्द्रो ही” त्यत्र “ इतीन्द्र इन्द्र इतीतीन्द्रो हि हीन्द्र इतीतीन्द्रो हीति ” घनपाठस्य इति+इन्द्रः+-इन्द्रः+इति+इति+इन्द्रः+हि+हि+इन्द्रः+इति+इति+ इन्द्रः+हि इति विवरणे इति+इन्द्रः, इति+इति, हि+इन्द्रः इति विलोमत्रये आद्ययोः स्वरितान्तयोः पदाद्योरुदात्तेकारयोर्योगे सर्वर्णदीर्घेन उदात्ते दीर्घैकारे सति अन्यतरतो वोदात्ते सतीति पूर्वोक्तलक्षणसङ्घावात्

प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावाक्येन उच्चसन्धिर्भवति । किञ्च हि+इन्द्रः इत्यनयोरुदात्तयोरिकारयोर्योगे उभयतो वोदात्ते सतीति पूर्वोक्तलक्षणसङ्घावात् सर्वर्णदीर्घैकादेशेन उदात्तदीर्घैकारे सति प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावाक्येन उच्छसन्धिर्भवति । तेन पूर्वोक्तसम्पूर्णे घनपाठस्सिद्धो भवति ।

(4) “ वक्ष्यन्तीवेदागनीगन्ती ” त्यत्र “ इवेदिदिवेवेदेदिवेवेदा ” इति घनपाठस्य इव+इत्+इत्+इव+इव+इत्+आ+आ+इत्+इव +इव+इत्+आ इति विवरणे इव+इत् इति विलोमसन्धौ अनुदात्तस्याकारस्य उदात्तेकारस्य च स्थाने “ एत्वमवर्णपूर्वे ताविवर्णोत्तर आप्नुतः ” इति (47) कौण्डन्यशिक्षाश्लोकवाक्येन एकारात्मकैकादेशो सति अकारस्यानुदात्तत्वेषि इकारस्योदात्तत्वेन द्वयोर्योगे अन्यतरतो वोदात्ते सतीति पूर्वोक्तलक्षणसङ्घावात् “उदात्तस्सन्धिरुच्यते ” इति प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचनेन उदात्तसन्धिर्भवति । तेन पूर्वोक्तसमग्रघनपाठस्सिद्धति ।

(5) “ ऊर्जस्थोर्जं वो भक्षीये ” त्यत्र “ ऊर्जस्थ स्थोर्जं ऊर्जस्थोर्जमूर्जङ् स्थोर्जं ऊर्जस्थोर्जम् ” इति घनपाठे स्थ+ऊर्जमिति विलोमे अनुदात्तस्य अकारस्य उदात्तस्योकारस्य च स्थाने “ उवर्णे ह्योत्वम् ” इति (47) कौण्डन्यशिक्षाश्लोकांशेन ओकारैकादेशो सति

अन्यतरतो वोदात्ते सतीति पूर्वोक्तलक्षणसद्भावात् “ उदात्तस्सन्धिरुच्यते ” इति प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचनेन उच्चसन्धिस्सिद्ध्यति । तेन पूर्वोक्तस्समग्रघनपाठस्सिद्धो भवति ।

(6) “ एवैषैतस्यैककपालो भवती ” त्यत्र “ एवैषैषैवैषैषा ” इति विलोमपाठस्य एव+एषा+एषा+एव+एव+एषा इति विवरणे एषा+एषा, एषा+एव, एव+एव इति विलोमेषु उदात्तावर्णस्य अनुदात्तेन एकारेण सन्धौ “ एदैद्वा पर ऐत्वमाप्नुतः ” इति (47) कौण्डन्यशिक्षाश्लोकवाक्येन ऐकारैकादेशे सति अन्यतरतो वोदात्ते सतीति पूर्वोक्तलक्षणसद्भावात् “ एषां सन्धावुदात्तश्वेदुदात्तस्सन्धिरुच्यते ” इति प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचनेन उदात्तसन्धिस्सिद्ध्यति । तेन पूर्वोक्तस्समग्रविलोमपाठस्सिद्ध्यति ।

(7) “ देवेभ्य ऐन्धर्षिष्टुत ” इत्यत्र “ देवेभ्य ऐन्धैन्ध देवेभ्यो देवेभ्य ऐन्ध ” इति विलोमपाठे ऐन्ध+ऐन्ध इत्यनयोः स्वरितस्याकारस्य उदात्तकारस्य च स्थाने “ एदैद्वा पर ऐत्वमाप्नुतः ” इति कौण्डन्यशिक्षावचनेन ऐकारैकादेशे सति अन्यतरतो वोदात्ते सतीति पूर्वोक्तलक्षणसद्भावात् “ उदात्तस्सन्धिरुच्यते ” इति प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचनेन उदात्तसन्धिस्सिद्ध्यति । तेन पूर्वोक्तस्समग्रविलोमपाठस्साधुरेव ।

(8) “ ओजो मा मा हासीदि ” त्यत्र “ ओजो मा मौज ओजो मा मा मौज ओजो मा मा ” इति घनपाठे मा+ओजः इति विलोमसन्धौ अनुदात्तस्याकारस्य उदात्तस्यौकारस्य च स्थाने “ ओदौदौकारं ” इति 48 कौण्डन्यशिक्षाश्लोकांशेन औकारैकादेशे सति अन्यतरतो वोदात्ते सतीति पूर्वोक्तलक्षणसद्भावात् “ एषा सन्धावुदात्तश्वेदुदात्तस्सन्धिरुच्यते ” इति प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचनेन उदात्तसन्धिर्भवति । तेन पूर्वोक्तस्समग्रघनपाठस्सिद्ध्यति ।

(9) “ प्रौक्षीः केनाप इती ” त्यत्र “ प्रौक्षीरौक्षीः प्रपौक्षीः ” इति जटापाठे प्र+औक्षीरित्यनयोः सन्धौ उदात्तस्याकारस्य अनुदात्तस्य चौकारस्य स्थाने “ ओदौदौकारम् ” (48) इति कौण्डन्यशिक्षाश्लोकांशेन औकारैकादेशे सति अन्यतरतो वोदात्ते सतीति पूर्वोक्तलक्षणसद्भावात् “ उदात्तस्सन्धिरुच्यते ” इति प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचनेन उदात्तसन्धिस्सिद्ध्यति । तेन पूर्वोक्तजटापाठस्साधीयानेव ।

(10) “ ऋक् मे साम च मे ” इत्यत्र “ ऋक् चर्गृक् मे मे चर्गृक् मे ” इति घनपाठे च+ऋक् इत्यनयोः अनुदात्तस्याकारस्य उदात्तस्य ऋकारस्य च स्थाने “ ऋकारोर्ध्वे वर्णपूर्वे विकारमरमाप्नुतः ” इति (49) कौण्डन्यशिक्षाश्लोकवचनेन अरादेशे सति अन्यतरतो वोदात्ते इति पूर्वोक्तलक्षणसद्भावात् “ उदात्तस्सन्धिरुच्यते ” इति प्रकृत-

कौण्डन्यशिक्षावचनेन उदात्तसन्धिर्भवति । तेन पूर्वोक्तस्समग्रघनपाठः साधुरेव ।

(11) “ऋचा सादयती” त्यत्र “ऋचा सादयति सादयत्यार्चर्चा सादयतीति” घनपाठे आ+ऋचा इत्यनयोः विलोमे उदात्तस्य आकारस्य अनुदात्तस्य ऋकारस्य च स्थाने “ओप्राव च पूर्वश्वेदारमृतपर आप्नुतः” इति (49) कौण्डन्यशिक्षाश्लोकवचनेन आरादेशो भवति । अन्यतरतो वोदात्ते सतीति पूर्वोक्तलक्षणसङ्घावात् “उदात्तसन्धिरुच्यते” इति प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचनेन उदात्तसन्धिर्भवति । तेन पूर्वोक्तविलोमपाठः साधुरिति विज्ञेयः । एवमेव प्राद्युपसर्गपूर्वकत्वेषि आरादेशादिकं बोध्यम् । एवं प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाश्लोकपूर्ववाक्यं सोदाहरणं व्याख्यातम् । अथ “स्वारसन्धिश्च विज्ञेयो नित्यस्वारानुदात्तयो” रित्युत्तरवाक्यार्थं उच्यते । अनेन वाक्येन स्वारसन्धिर्विधीयते । नित्यस्वारश्चानुदात्तश्च नित्यस्वारानुदात्तौ । तयोस्सन्निपाते सति यस्त्वरितस्सञ्चायते सः स्वारसन्धिरित्युच्यते । अस्य “उपरिष्टालक्ष्मा याज्या, अमुष्मिन्नेव लोके” इत्यादीन्युदाहरणानि । अस्य “उपरिष्टालक्ष्मा याज्या याज्योपरिष्टालक्ष्मोपरिष्टालक्ष्मा याज्या” इति जटापाठे याज्या+उपरिष्टालक्ष्मा इत्यनयोर्विलोमे पदान्तनित्यस्वरिताकारस्य

तदनन्तरस्यानुदात्तोकारस्य च स्थाने “उवर्णे ह्योत्वमिति” (47) कौण्डन्यशिक्षाश्लोकवचनेन ओकारैकादेशो सति “स्वारसन्धिश्च विज्ञेयः” इति प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचनेन स्वारसन्धिर्भवति । तेन पूर्वोक्तजटापाठः सुसङ्गत एव ।

ननु प्रकृतकौण्डन्यवाक्ये नित्यस्वरित इत्यस्ति । नित्यस्वरितो नाम कः? इति चेत् प्रकृतकौण्डन्यशिक्षायामेव

अखण्डपदमध्यस्थः स्वर्यते यवसंयुतः ॥108॥

अपूर्वो नीचपूर्वो वा स स्वरो नित्य ईरितः ॥109॥

इति कारिकोक्तो नित्यस्वरितो बोध्यः ।

ननु तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये स्वारसन्धिविधायके “स्वरितानुदात्तसन्निपाते स्वरितम्” (तै.प्रा.10-12) इति सूत्रे स्वरितसामान्यं स्वीकृतम् । न तु नित्यस्वरितः स्वीकृतः । तेन “अथाब्रवीदि” त्यादि लक्ष्येष्वपि श्रूयमाणः स्वरितः स्वारसन्धिसंज्ञितो भवेदिति चेत्र । “अथाब्रवीदि” त्यत्र पदसंस्कारवाक्यसंस्कारपक्षद्वयमाश्रित्य विचारः कर्तुं शक्यः । कथं? अथ+अब्रवीदित्यत्र अथ शब्दस्य निपातत्वात् “निपाता आद्युदात्ताः” इति फिट् सूत्रेण पदादिभूतस्याकारस्य उदात्तत्वे “अनुदात्तं पदमेकवर्जम्” (पा.सू.6-1-158) इति शेषनिधातेन थकारादकारस्य अनुदात्तत्वं भवति । शिक्षाकारा अपि इमं स्वरसंस्कारं

“ नीचं प्रकृत्या सकलमुदात्तादन्यदक्षरमिति ” विशदयन्ति । एवं स्थिते “ उदात्तात्परोऽनुदात्तस्वरितम् ” (तै.प्रा.14-29) इति सूत्रेण उदात्तादकारात्परस्य थकारादकारस्य अनुदात्तस्य स्वरितो ज्ञेयः । ततः अथ+अब्रवीदित्यनयोः सन्ध्यौ “ दीर्घः समानाक्षरे सर्वर्णपरे ” (तै.प्रा.10-2) इति सूत्रेण सर्वर्णदीर्घसन्धिः कर्तव्यः । स चायुक्तः, तत्रपूर्वन्यायविरोधात् । अतः पदसंस्कारपक्षमनादृत्य वाक्यसंस्कार-पक्षमादाय समन्वयः क्रियते । अत्र हि अथ+अब्रवीत् इत्यनयोरादौ “दीर्घः समानाक्षरे सर्वर्णपरे” (तै.प्रा.10-2) इति सूत्रेण सर्वर्णदीर्घ-कादेशेन आकारे सति आकारस्य “ उदात्तात्परोऽनुदात्तस्वरितम् ” (तै.प्रा.14-29) इति सूत्रेण स्वरितस्सध्यति । ततः “ ब्रवी ” इत्यनयो-रनुदात्तयोः स्वरितात्परत्वात् “ स्वरितात्संहितायामनुदात्तानां प्रचय उदात्तश्रुतिः ” (तै.प्रा.21-10) इति सूत्रेण प्रचयत्वं भवति । एवं स्थिते “ अथाब्रवीदि ” त्यत्र स्वरितानुदात्तसन्निपातलक्षणस्वरिताभावे कथमिदं स्वारसन्ध्येः लक्ष्यं भवितुमर्हति ? न भवतीति भावः । ननु तर्हि “ स्वरितानुदात्तसन्निपाते स्वरितम् ” (तै.प्रा.10-12) इत्यत्र स्वरितशब्देन को वा स्वरितो ग्राह्यः ? इति चेत् नित्यस्वरित एव ग्राह्यः । स्वरितस्य नित्यत्वं कथमिति चेत् “ याज्या, ततो बिल्वः, क जगती च ” इत्यादिपदोत्पत्तिवेलायामेव यस्स्वरितस्सम्भवति सः नित्यः । ततोन्ये

पदोत्पत्यनन्तरं लक्षणसिद्धा भवन्ति । “ उदात्तात्परोऽनुदात्तस्वरितम् ” (तै.प्रा.14-29) इति प्राप्ततैरोव्यञ्जन-पादवृत्त-प्रातिहतस्वरिताः “नोदात्तस्वरितपर ” (तै.प्रा.14-31) इति निषिध्यन्ते । अत एव “अथैता आहुतीर्जहोती ” त्यत्र अथ+एता इत्यनयोः सन्ध्यौ “ एकः पूर्वपरयोः ” (पा.सू.6-1-84) इत्यधिकारे “ वृद्धिरेचि ” (पा.सू.6-1-88) इति सूत्रेण वृद्धिर्भवति । कण्ठ्यस्य अकारस्य कण्ठतालव्यस्य एकारस्य च स्थाने “ स्थानेऽन्तरतमः ” (पा.सू.1-1-50) इति परिभाषासूत्रेण कण्ठ्यतालव्यः ऐकारः एकादेशो भवति । ततः “उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः ” (पा.सू.8-4-66) इति सूत्रेण उदात्त-त्पदादिभूतादकारात्परस्य अनुदात्तस्य थकारादैकारस्य स्वरितत्वे प्राप्तेता इत्यत्राकारः उदात्तोस्तीति सः ऐकारात्परतयास्तीति “ नोदात्तस्वरितोदयमगार्यकाश्यपगालवानाम् ” (पा.सू.8-4-67) इति सूत्रेण ऐकारस्य स्वरितनिषेधो भवति । अतः अनुदात्त एव श्रूयते । क्षैप्रप्रशिष्टा-भिनिहतानां पदोत्पत्यनन्तरभावित्वादनित्यत्वं तैरोव्यञ्जन-पादवृत्त-प्रातिहतानां निषेधसत्वादनित्यत्वं यः स्वरितः पदोत्पत्तिसम-कालजन्यो भवति सः नित्य इति विवेकः । अत एव “स्वरितानुदात्तसन्निपाते स्वरितम् ” (तै.प्रा.10-12) इति सूत्रभाष्ये व्याख्याता सोमयार्यः “ सामान्योक्तौ सत्यां मुख्ये सम्प्रत्ययः ।

नित्यस्यैव स्वरितस्य मुख्यत्वम् । तस्यैव स्वीकारो युक्त ” इति सिद्धान्तं विशदीचकार । एवमेतावता द्वितीयवाक्यमपि सोदाहरणं व्याख्यातम् ।

निमित्तं वापि लक्ष्यं वा द्विपदग्रहणं यदि ॥102॥

स्यात्कमे कार्यमेकेन विलोमेषु द्वयेन च ॥103॥

अकारस्य लोपालोपकार्यमधिकृत्य शास्त्रगृहीतपदद्वयात्मक-
निमित्तकार्यभागिषये क्रमव्युत्कमपाठभेदेन एकपदपदद्वयात्मक-
व्यावस्थां साधयत्ययं श्लोकः । शिक्षाप्रातिशाख्यादिग्रन्थेषु अकारस्य ये
लोपालोपकार्यविधयस्सन्ति तेषु निमित्तं पदद्वयघटितं तथा लक्ष्यमपि
पदद्वयात्मकं यदि गृहीतं स्यात् तत्र पदद्वयमध्ये एकेन पदेन क्रमपाठे
अकारस्य लोपात्मकं लोपाभावात्मकं वा कार्यं सिद्ध्यति । विलोमपाठे
तु पदद्वये सत्येव अकारस्य लोपकार्यं वा लोपाभावकार्यं वा सिद्ध्यतीति
श्लोकार्थः । विषयेस्मिन् शिक्षान्तरे अयं श्लोकोस्ति ।

श्लो । । प्रधानं वा निमित्तं वा द्विपदग्रहणं यदि ।

व्युत्कमे सर्वतो ग्राह्यं क्रमे तत्रैकदेशतः ॥ इति

अस्मिन् श्लोके प्रधानशब्दः लक्ष्यपर्यायः । व्युत्कमः विलोम-
पर्यायः । सर्वतो ग्राह्यमित्यस्य कौण्डन्यशिक्षोक्तरीत्या द्वयमित्यर्थः ।
क्रमे तत्रैकदेशत इत्यस्य क्रमपाठे द्वयोः पदयोर्मध्ये एकेन पदेन कार्यं

सिद्ध्यतीत्यर्थो वक्तव्यः । कौण्डन्यशिक्षाश्लोके आदौ निमित्तपदसत्वा-
त्तदधिकृत्यादौ व्याख्या क्रियते । तथाहि अकारलोपप्रकरणस्थे “ मयि
गृह्णाम्यग्रे अग्निम् ” (तै.सं.5-7-9) इत्यनुवाके “ मयि गृह्णाम्यग्रे अग्नि ”
मित्यत्र अग्निशब्दगताकारस्य एकारपूर्वकत्वात् “ लुप्यते त्वकार एकार
ओकार पूर्वः ” (तै.प्रा.11-1) इत्युत्सर्गशास्त्रेण एकारपूर्वो वा
ओकारपूर्वो वा अकारो लुप्यते इत्यर्थकेन अकारलोपात्मके कार्यं प्राप्ते
“ धीरासोऽदव्यासः ” (तै.प्रा.11-16) इत्यपवादसूत्रेण अकारलोपा-
भावकार्यार्थं “ गृह्णाम्यग्रे ” इति पदद्वयं निमित्ततया गृहीतम् । अत एव
संहितायां “ गृह्णाम्यग्रे अग्निम् ” इत्यत्र अग्निपदादिभूतस्याकारस्य
“ गृह्णाम्यग्रे ” इति मिलितपदद्वयस्य पूर्वनिमित्तसद्वावात् अकारस्य
लोपाभावात्मकं कार्यं सिद्ध्यति । “ अग्रे अग्निमिति ” क्रमपाठे
“ स्यात्कमे कार्यमेकेन ” इति प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावाक्येन “ क्रमे
तत्रैकदेशतः ” इति शिक्षान्तरवाक्येन च निमित्तैकदेशवशादपि
कार्यसिद्धिविधानात् गृह्णामीति निमित्तैकदेशपदरहितेन अग्रे इति
निमित्तैकदेशेनैव अकारलोपाभावात्मकं कार्यं सिद्धम् । एवमेव
“ गृह्णाम्यग्रे अग्रे गृह्णामि गृह्णाम्यग्रे अग्निमग्निमग्रे गृह्णामि गृह्णाम्यग्रे
अग्निमिति ” घनपाठे द्वितीयाग्रेशब्दगतस्याकारस्य “ गृह्णाम्यग्रे ” इति
पदद्वयपूर्वनिमित्तवत्वात् अकारलोपाभावात्मककार्यसिद्धिः भवति ।

ननु “ अग्रे अग्निमग्नि मग्रेऽग्रे अग्निमिति ” जटायां अग्निशब्द-
गताकारस्य “ गृह्णाम्यग्रे ” इति निमित्तपदद्वयपूर्वकत्वाभावेषि अकार-
लोपाभावकार्यं दृश्यते । “ विलोमेषु द्वयेन च, व्युत्कमे सर्वतो ग्राह्यं ”
इति कौण्डन्यादिशिक्षावचनयोः पदद्वयसहितपूर्वनिमित्तस्य कार्य-
साधकत्वोक्तेः अत्र अग्रे इति निमित्तैकदेशस्यैव सत्वात् अकारलोपा-
भावकार्यम् कथमिदं सङ्गच्छते ? इति चेन्न । उदाहृतजटायाः
आद्यन्तयोः “ अग्रे अग्निं, अग्रे अग्निं ” इत्यनयोः क्रमपाठत्वात्
जटायाः आद्यन्तयोः क्रमपाठोस्तीत्यत्र जटालक्षणप्रकरणस्थ-
कौण्डन्यशिक्षाश्लोकः प्रमाणम् ।

पदद्वयं क्रमादुत्त्वा द्वितीयं प्रथमं पुनः ॥२६॥

पुनश्च क्रमवद्वयात् सन्धितस्सा जटा स्मृता ॥२७॥ इति
“ स्यात्कमे कार्यमेकेन, क्रमे तत्रैकदेशतः ” इति कौण्डन्यादि-
शिक्षावचनाभ्यां क्रमपाठवत् जटापाठेषि अग्रे इति निमित्तैकदेशसत्वेषि
अग्निशब्दगताकारस्य लोपाभावात्मककार्यसिद्धिर्भवति । अत एव “
अग्निमग्रेऽग्रे ” इति विलोमे “ विलोमेषु द्वयेन च, व्युत्कमे सर्वतो ग्राह्यम् ”
इति कौण्डन्यादिशिक्षावचनाभ्यां नियमस्योक्तत्वेन द्वितीयाग्रेशब्द-
गताकारस्य गृह्णाम्यग्रे पूर्वकत्वाभावात् अग्निमग्रे इत्येव पूर्वकत्वात् “
धीरासोऽद्व्यासः ” (तै.प्रा.11-16) इति सूत्रात् लोपाभावकार्यं न

सिध्यति । किन्तु अकारलोपप्रकरणवशात् अकारलोपात्मककार्यमेव
सिध्यतीति भावः । एवमेव अकारलोप-प्रकरणे “ आसते ये अन्तरिक्षे ”
इत्यादौ अकारलोपाभावकार्यार्थं “ धीरासोऽद्व्यासः ” (तै.प्रा.11-16)
इति सूत्रे “ आसते ये ” इति निमित्तपदद्वयं गृहीतम् । तत्रापि एवमेव
लक्षणसमन्वयः कार्यः ।

अथास्मिन् श्लोके लक्ष्यमिति द्वितीयविषयमधिकृत्य व्याख्या
क्रियते । लक्ष्यशब्देन कार्यभाज्ञिवाक्यान्युच्यन्ते । याज्यासंज्ञाप्राप्ता-
कारलोपाभावप्रकरणस्थे “ उशन्त स्त्वा हावामहे ” (तै.सं.2-6-12)
इत्यनुवाके “ यः पिता तेऽस्मिन् यज्ञे ” इति वाक्यं पठितमस्ति । तत्र
याज्यावशात् प्राप्ताकारलोपाभावकार्यापवादात्मके “ अभ्यावर्तिन्नपूपम् ”
(तै.प्रा.12-7) इति सूत्रे अकारलोपकार्यार्थं “ अस्मिन् यज्ञे ” इति
पदद्वयं कार्यभाज्ञवेन गृहीतमस्ति । अत एव संहितायां “ यः पिता
तेऽस्मिन् यज्ञे ” इत्यत्र अस्मिन् पदादिभूतस्याकारस्य लोपकार्यं दृष्टम्
। “ तेऽस्मिन्निति ” क्रमपाठे अस्मिन्नित्यस्य यज्ञे इति पदेन साहित्या-
भावेषि “ स्यात्कमे कार्यमेकेन, क्रमे तत्रैकदेशतः ” इति शिक्षावचनाभ्यां
अकारलोपकार्यं सिद्धम् । तथा “ तेऽस्मिन्नस्मिन्ते तेऽस्मिन् ” इति
जटापाठस्य आद्यन्तयोः “ तेऽस्मिन्निति ” क्रमपाठत्वात् अकारलोप-

कार्यं सिध्यति । “ तेऽस्मिन्नस्मिन्ते तेऽस्मिन् यज्ञे यज्ञे अस्मिन्ते तेऽस्मिन् यज्ञे ” इति घनपाठेपि पूर्वोक्तलक्षणसमन्वयसङ्गच्छते ।

ननु “ यज्ञे अस्मिन्ते ” इति विलोमे अस्मिन्नित्यत्र अकारस्य लोपकार्यं कथं न भवतीति चेदुच्यते । “ विलोमेषु द्वयेन, व्युत्कमे सर्वतो ग्राह्यमिति ” शिक्षावचनाभ्यां विलोमे कार्यभावपदद्वयस्य मिलितस्य कार्यसाधकत्वोक्तेः यज्ञे इति पदानन्तरं “ अस्मिन् यज्ञे ” इत्यभावात् अकारलोपकार्यं न भवति । किन्तु अकारलोपाभावप्रकरणवशात् अकारलोपाभावकार्यमेव भवति । एवमेव “ धाता रातिस्सविता ” (तै.सं.1-4-44) इत्यकारलोपाभावप्रकरणस्थानुवाके “ यदद्यत्वा प्रयति यज्ञे अस्मिन्निति ” वाक्यं पठितमस्ति । अस्य “ यज्ञे अस्मिन्न-स्मिन् यज्ञे यज्ञे अस्मिन्नमेऽमेऽस्मिन् यज्ञे यज्ञे अस्मिन्नमेऽ ” इति घनपाठे “ अमेऽस्मिन् यज्ञे ” इति विलोमे “ अस्मिन् यज्ञे ” इत्यकारलोपकार्यभावत्वेन गृहीतपदद्वयसत्वात् एकारपूर्वकस्य “ अस्मिन् यज्ञे ” इति समुदितकार्यभावपदादिभूतस्याकारस्य लोपकार्यं सिद्धं भवति । किञ्च अस्मिन् घनपाठे “ यज्ञे अस्मिन्नस्मिन्निति, यज्ञे अस्मिन्नमेऽ ” इति विलोमद्वयेपि यज्ञे इत्येकारात्परतया “ अस्मिन् यज्ञे ” इति समुदितकार्यभावपदाभावात् अस्मिन्नित्यत्र अकारस्य लोपकार्यं नास्ति । किन्तु अलोपप्रकरणवशात् अकारलोपाभावकार्यमेव सिध्यति । “ यः पिता

तेऽस्मिन् यज्ञे, प्रयति यज्ञे अस्मिन्नमेऽ ” इति लक्ष्ययोराद्ये घनपाठस्य आद्यन्तयोः “ तेऽस्मिन् यज्ञे ” इत्यनुलोमयोः अकारलोपकार्यं भवति । द्वितीयलक्ष्ये तु “ अमेऽस्मिन् यज्ञे ” इति विलोमे अकारलोपकार्यं भवतीति विवेकः ।

टपूर्वो लश्च टश्चापि तयोस्सन्धिर्यदा भवेत् ॥104॥

जटादिषु प्रपद्येतां द्वित्वळत्वमुभौ तथा ॥105॥

टः पूर्वो यस्य सः टपूर्वो लकारः । तयोर्यदा जटादिषु सन्धिः क्रियते तदा जटादिविलोमपाठेषु टकारलकारावुभावपि द्वित्वरूपं ळत्वं प्रपद्येताविति श्लोकार्थः । अस्य “ ऐन्द्रमालभ्य मारुतमालभते विष्वै मरुतः ” इत्युदाहरणम् । अस्य “ लभते विष्विळळभते लभते विष्वै वै विळळभते लभते विष्वै ” इति घनपाठे विट्+लभते इत्यनयोः विलोमे टकारलकारयोस्सन्ध्यौ उभौ टकारलकारौ द्वित्वरूपं ळत्वं ळकारद्वयमाप्नुतः । तेन पूर्वोक्तघनपाठस्सिध्यति । ननु शिक्षान्तरे श्लो ।। टवर्गात्परभूतस्य लस्य दुश्लिष्टता भवेत् ।

डकारालूस्य तस्यापि द्विवर्णो ळो भवेदिति ॥

इति श्रूयते । अत्र पूर्ववाक्ये टवर्ग इति वर्गशब्दप्रयोगात् उत्तरवाक्ये डकारादिति तृतीयवर्णप्रयोगाच्च विट्+लभते इति दशायां “तृतीयङ्गं स्वरधोषवत्परः ” (तै.प्रा.8-3) इति सूत्रेण टकारस्य स्थाने

तृतीयवर्णङ्कारादेशे सति विङ्+लभते इति जाते ततः उकारलकारयोः
द्वयोरपि लकारादेशे सति लकारद्वयलाभात् लकारद्वित्वमिति वक्तव्यम्
। पूर्ववाक्ये लस्य दुश्लिष्टताविधानेन टस्य तृतीयादेशात्पूर्वं दुश्लिष्टता-
विधानमिति न मन्तव्यम् । “ लस्य तस्यापि ” त्युत्तरवाक्ये लकार-
उकारयोस्महोच्चारणात् उत्तरादेशानन्तरमेव लकारङ्कारयोः प्रत्येकं
लकारादेश इति मन्तव्यम् ।

ननु कौण्डन्यशिक्षायां “ टपूर्वो लश्च टश्चापीति ” टवर्गीय-
प्रथमवर्ण एव लकारादेशस्थानित्वेन श्रूयते । न उकारः । शिक्षान्तरे तु
उकारश्श्रूयते । कथमिदं सङ्गच्छते ? इति चेदुच्यते । यस्य वर्णस्य
स्थाने उकारः आदिश्यते तस्य स्थानिवर्णस्य स्वरूपनिरूपणपरत्वेन
“टपूर्वो लश्च टश्चापीति ” कौण्डन्यशिक्षावचनं व्याख्येयम् । अत्र
टकारस्य तृतीयवर्णादेशानन्तरं उकारस्य यदुश्लिष्टताविधानं
शिक्षान्तरोक्तं तदत्यन्तं साध्विति मन्तव्यम् । तत्कथं ? “पृक्तस्वरात्परो
लो डं पौष्करसादेः” (तै.प्रा.13-16) इति सूत्रेण तैत्तिरीयसंहितायां
“मृडातीद्वशे” इत्यत्र लकारस्य स्थाने उकारो विहितः । एतत्सूत्र-
व्याख्याता सोमायार्यः मूर्धन्यतया दुश्लिष्टलकारयोः सादृश्यमस्ती-
त्याह । ऋक्प्रातिशाख्ये शौनकाचार्यः “ द्वयोश्चास्यस्वरयोः मध्यमेत्य
सम्पद्यते स उकारो लकार ” इति । तेन ऋग्वेदे “ अग्निमीळे पुरोहित ”

मित्यादौ उकारस्य स्थाने लकारस्सम्पन्न इत्याह । तैत्तिरीय-
ऋक्प्रातिशाख्यसूत्रयोरयमर्थः । तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये पृक्तस्वर इत्यस्ति
पृक्तस्वरो नाम ऋकारः लकारश्च । द्वयोः रेफलकारसम्पृक्तत्वात्
पृक्तस्वरत्वम् । “ मृडातीद्वशे ” इत्यत्र पृक्तस्वरात् ऋकारात् परः
आकारात्पूर्वः लकारः उकारं प्राप्तः इति पौष्करसादिराचार्यो मन्यते ।
पौष्करसादिग्रहणं पूजार्थमित्युक्तम् । न तु विकल्पार्थम् । तेन लस्य
उत्तविधानं शिष्टसम्मतमिति फलति । ऋक्प्रातिशाख्येषि “ अग्निमीळे ”
इत्यत्र ईकारस्य एकारस्य च मध्यस्थो उकारः लत्वं प्राप्तः । उस्य
मूर्धन्यत्वात् लस्यापि मूर्धन्यत्वात् “ स्थानेऽन्तरतमः ” (पा.सू.1-1-
50) इति परिभाषासूत्रेण स्थानतः आन्तर्यात् उस्य लत्वं लस्य उत्त्वं च
सङ्गच्छते । एवं च “ उकारालस्य तस्यापि द्विवर्णो लो भवेदिति ”
शिक्षावाक्योक्तं उकारद्वय दुश्लिष्टताविधानं अत्यन्तं युक्तमेवेति भावः ।
नन्वास्तां सादृश्यात् उस्य लत्वम् । उस्य लत्वं कथं ? उस्य दन्त्य-
त्वात् उस्य मूर्धन्यत्वात् स्थानतः आन्तर्याभावादिति चेत् “ जटादिषु
प्रपद्येतां द्वित्वलत्वमुभौ तथा ” इति कौण्डन्यमहर्षेः विशेषवचनालूस्य
लत्वं बोध्यम् ।

ननु विट्+लभते इति विलोमे प्रातिशाख्यादिषु
लकारद्वित्वविधानाभावेषि

श्लो । । सूत्रेष्वद्दृष्टं यत्किञ्चित् सूत्रान्तरबलाद्धवेत् ।

अनुक्तस्याविरुद्धस्य मतं ग्रहणमन्यतः ॥

इति शिक्षान्तरवचनप्रामाण्यात् प्रकृतकौण्डन्यादिशिक्षावच-
नेभ्यः लकारद्वित्वविधानं स्वीकरणीयमिति भावः ।

इवर्णोकारयोः स्यातां यवावुदात्तयोः क्रमात् ॥106॥

परोऽनुदात्तः स्वरितः स्यात् स स्वारः क्षैप्र उच्यते ॥107॥

इवर्णश्चोकारश्चेवर्णोकारौ । तयोः यश्च वश्च यवौ क्रमात् इवर्णस्य
यकारः उवर्णस्य वकारः स्याताम् । यदीवर्णोकारौ उदात्तौ स्तः तयोः
परः अनुदात्तोच् स्वरितधर्मविशिष्टो भवेत् । सः स्वरितः क्षैप्रसंज्ञको
भवतीति श्लोकार्थः । अत्र “ऊर्गस्याङ्गिरसी, अस्माभिरु नु प्रतिचक्ष्या”
इत्यादिकमुदाहरणम् । अत्र “अस्याङ्गिरस्याङ्गिरस्यस्याङ्गिरस्यूर्ण-
म्रदा ऊर्णम्रदा आङ्गिरस्यस्याङ्गिरस्यूर्णम्रदाः” इति घनपाठे
आङ्गिरसी+आङ्गिरसी+असि इति विलोमे आदौ प्रातिशारव्यरीत्या
तत्रपूर्वन्यायेन समन्वयः कियते । तथाहि उदात्तयोरीकारयोः
अच्चरकत्वात् “इवर्णोकारौ यवकारौ” (तै.प्रा.10-15) इति पूर्वसूत्रेण
यकारादेशो भवति । ततः “उदात्तयोश्च परोऽनुदात्तस्वरितम्”
(तै.प्रा.10-16) इति परसूत्रेण उदात्ताभ्यामीकाराभ्यां परयोरनुदात्तयोः
स्वरितो भवति । सः स्वरितः प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाश्लोकोक्तलक्षण-

लक्षित इति क्षैप्रसंज्ञको भवति । तथैव “ अस्माभिरुवस्माभिरस्माभि-
रुनुन्वस्माभिरस्माभिरुनु ” इति घनपाठे नु+अस्माभिरित्यनयोः
विलोमे उदात्तस्य उकारस्य अच्चरकत्वात् “ इवर्णोकारौ यवकारौ ”
(तै.प्रा.10-15) इति सूत्रेण वकारादेशो भवति । तस्मादुदात्तादुकारा-
त्परस्य अनुदात्तस्याकारस्य प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाश्लोकेन स्वरितो
भवति । सः स्वारः क्षैप्रसंज्ञको भवति । प्रकृतकौण्डन्यशिक्षयापि
उदात्तेवर्णोकारयोः क्रमात् यवादेशो परस्य अनुदात्तस्य क्षैप्रसंज्ञकः
स्वरितो भवति । तेन पूर्वोक्तौ कृत्स्नघनपाठौ सिद्ध्यतः ।

ननु “ श्येतेन श्येती अकरुत, न मिथुनी अभवन् ” इत्यत्र
उदात्तेकारयोरनुदात्ताकारयोश्च सत्वेषि विना यणादेशं श्रूयमाणस्वरितः
कः ? इति चेदुच्यते । उदाहरणद्वयेषि स्वरपराधिकारसहकृतेन
“इवर्णोकारौ यवकारौ” (तै.प्रा.10-15) इति सूत्रेण प्राप्तयकारयोः “ न
श्येती मिथुनी ” (तै.प्रा.10-18) इति सूत्रेण निषेधो विहितः । एवं यत्वे
निषिद्धे यकारादेशानन्तरभावी प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचनप्राप्तक्षैप्र-
स्वरितोपि न भवति । निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायात् । अत एव
“ श्येती अकुरुत, मिथुनी अभवन्निति ” सन्ध्यभावघटितं उदाहरणद्वयं
सिद्धं भवति । अत्र स्वरितस्तु “ उच्चादुत्तरतो नीचः स्वरितं प्रतिपद्यते ”
इति व्यासशिक्षास्वरसन्धिप्रकरणस्थवाक्यविहितो बोध्यः । एतद्वाक्य-

विहितेषु तैरोव्यञ्जन-प्रातिहत-पादवृत्तसंज्ञकस्वरितेषु “श्येती अकुरुत” इत्यादौ श्रूयमाणः स्वरितः न तैरोव्यञ्जनो भवितुमर्हति । “ यस्समान-पदे स्वारः तैरोव्यञ्जन उच्यते ” इति व्यासशिक्षायां तस्मिन्नेव प्रकरणे तैरोव्यञ्जनस्य अखण्डपदविषयत्वोक्तेः । “ श्येती अकुरुत ” इत्यादौ श्रूयमाणस्य स्वरितस्य भिन्नपदसन्धिजन्यत्वात् नापि प्रातिहतः । “पादवृत्तस्तयोर्व्यक्तावन्यः प्रातिहतस्समृतः” इति तस्मिन्नेव व्यास-शिक्षाप्रकरणे एकवाक्योक्तयोः पादवृत्तप्रातिहतयोस्सांहितेन विधिना स्वर्यमाणत्वस्योभयोस्तुल्यत्वेषि “ श्येती अकुरुत ” इत्यादौ विवृतिपूर्वकतया स्वर्यमाणत्वमस्तीति पादवृत्तस्वरित एव भवितुमर्हति, न प्रातिहत इत्यर्थः । ननु “ अथ मिथुनी भवतोऽथ रेतस्सच्यते ” इत्यत्र “ अथ मिथुनी मिथुन्यथाथ मिथुनी ” इति विलोमे कथं मिथुनी-पदान्तस्य ईकारस्य यणादेशो भवति ? “ न श्येती मिथुनी ” (तै.प्रा.10-18) इति सूत्रेण “ इवर्णोकारौ यवकारौ ” (तै.प्रा.10-15) इति सूत्रप्राप्तयकारस्य निषिद्धत्वादिति चेन्न । “ न श्येती मिथुनीत्यत्र प्रकृतौ तु निषेधभाक् ” इति शिक्षावचनेन तन्निषेधस्य प्रकृतिगामितया सङ्कोचः कृतः । तेन विलोमेस्मिन् ईकारस्य यकारादेशो भवति । तथापि मिथुनी+अथ इत्यनयोर्विलोमे स्वरपरकस्य ईकारस्य यकारादेशस्य

सत्वेषि तत्र स्वरितस्य प्रसक्तिः नास्ति । ईकारस्य उदात्तत्वेषि परस्य अकारस्य अनुदात्तत्वाभावात् ।

अखण्डपदमध्यस्थः स्वर्यते यवसंयुतः ॥108॥

अपूर्वो नीचपूर्वो वा स स्वरो नित्य ईरितः ॥109॥

अखण्डं च तत् पदं च अखण्डपदम् । तन्मध्ये तिष्ठतीत्यखण्ड-पदमध्यस्थः । यकारसहितो वा वकारसहितो वा अपूर्वः=अविद्यमानं पूर्वमक्षरं यस्य सः । नीचः अनुदात्तः पूर्वः यस्य सः अपूर्वो वा नीचपूर्वो वा सः पूर्वोक्तलक्षणलक्षितः स्वरः=नित्यस्वरितः उक्तः इति श्लोकार्थः । अत्र अपूर्वस्य वा नीचपूर्वस्य वा अचः नित्यस्वरितत्वे अखण्डपद-मध्यस्थत्वयवसंयुतत्वविशेषणद्वयम् अपूर्वनीचपूर्वयोः प्रत्येकमन्वेति ।

(1) अपूर्वस्योदाहरणं “ क्लैराक्षसम् ” (तै.सं.2-5-3) अत्र “ क्लैराक्षसऽ राक्षसं क्लैः क्लै राक्षसम् ” इति विलोमेषि क इत्यस्य प्रकृतकौण्डन्यशिक्षोक्तनित्यस्वरितलक्षणसत्वान्नित्यस्वरिततं बोध्यम् ।

(2) नीचपूर्वस्योदाहरणम् “ अथोवश्योऽथातिरात्रः ” (तै.सं.7-1-5) इत्यत्र “ अथोवश्य उवश्योऽथाऽथोवश्योऽथाऽथोवश्योऽथाऽथोवश्योऽथ ” इति घनपाठस्य अथ+उवश्यः+उवश्यः+अथ+अथ+-उवश्यः+अथ+अथ+उवश्यः+अथ+अथ+उवश्यः+अथ इति

विवरणम् । अत्र “ अथोक्थ्य ” इत्यनुलोमे उक्थ्य इत्यस्य प्रकृत-
कौण्डन्यशिक्षोक्तनित्यस्वरितलक्षणसद्भावात् नित्यस्वरितत्वमास्ताम् । ननु “ उक्थ्योऽथेति ” विलोमेषु प्रकृतकौण्डन्यशिक्षोक्तनित्यस्वरित-
लक्षणसत्वेषि नित्यस्वरितः कुतो न श्रूयते ? इति चेदुच्यते । परपदादि-
भूताकारलोपनिमित्तकपूर्वपदान्तस्वरितस्य उदात्तत्वविधानार्थकेन
“स्वरितश्च सर्वत्र ” (तै.प्रा.12-11) इति सूत्रेण उदात्तविधानात्
“उक्थ्योऽथ” इत्यत्र स्वरितो न श्रूयते ।

ननु स्वरितसामान्यशब्दघटित “ स्वरितश्च सर्वत्रेति ”
(तै.प्रा.12-11) सूत्रस्य “ उक्थ्योऽथ ” इति नित्यस्वरितघटितविलोम-
पाठः कथं लक्ष्यं भवितुमर्हतीति चेदुच्यते । “ स्वरितानुदात्तसन्निपाते
स्वरितम् ” (तै.प्रा.10-12) इत्यत्र स्वरितसामान्यशब्दप्रयोगसत्वेषि
“सामान्योक्तौ मुख्ये सम्प्रत्ययः” इति न्यायानुसारं तत्सूत्रस्थस्वरित-
शब्देन नित्यस्वरित एव स्वीकरणीयः इति तत्सूत्रभाष्ये त्रिभाष्यरत्न-
व्याख्यात्रा यथोक्तं “ स्वरितश्च सर्वत्र ” (तै.प्रा.12-11) इत्यत्रापि
स्वरितशब्देन नित्यस्वरित एव स्वीक्रियते । “ उक्थ्योऽथ ” इति
विलोमे उक्थ्य इति नित्यस्वरितान्तं पदम् । अथ इत्युदात्तादिपदम् ।
उक्थ्यः+अथ इति दशायाम् “ ओकारमस्सर्वोऽकारपरः” (तै.प्रा.9-7)
इति सूत्रेण प्राप्तः ओकारोपि नित्यस्वरित एव । अस्य नित्यस्वरित-

स्थानिकत्वात् “ लुप्यते त्वकार ओकारपूर्वः ” (तै.प्रा.11-1) इति
सूत्रेण अथशब्दगतस्योदात्ताकारस्य लोपे सति ततः पूर्वः नित्यस्वरितः
ओकारः उदात्तं विकारं प्राप्नोतीति “ उक्थ्योऽथ ” इति विलोमे नित्य-
स्वरितलक्षणसत्वेषि नित्यस्वरतो न श्रूयते ।

प्रसङ्गात्किञ्चिदुच्यते । ननु “ स्वरितश्च सर्वत्र ” (तै.प्रा.12-11)
इति सूत्रस्थस्वरितशब्दप्रयोजनं किं ? इति प्रश्नस्य अयं समाधिः । न
केवलमेकार ओकारपूर्वकाकार लोपनिमित्तकनित्यस्वरितस्यैव उदात्त-
त्वप्राप्तिः शास्त्रविहिता । किन्तु सर्वर्णदीर्घायेकादेशसन्धिविषयेषि
नित्यस्वरितस्य उदात्तत्वप्राप्तिः “ उदात्तमुदात्तवति ” (तै.प्रा.10-10)
इत्यादिशास्त्रविहितास्तीति । अत एव “ पितृदेवत्यातिखाता, न
चेतव्येति रुद्रः ” इत्यादिषु पितृदेवत्या+अतिखाता इति दशायां
पूर्वपदान्तनित्यस्वरिताकारस्य ततः परस्य उदात्ताकारस्य च स्थाने
सर्वर्णदीर्घैकादेशोन विहितः आकारः “ उदात्तमुदात्तवति ” (तै.प्रा.10-
10) इति सूत्रेण उदात्तो भवति । एवमेव चेतव्या+इति दशायां
चेतव्यापदान्तस्य नित्यस्वरिताकारस्य ततः परस्य उदात्तस्य इकारस्य
च स्थाने “ आदुणः ” (पा.सू.6-1-87) इति गुणो भवति । स च गुणः
एकादेशात्मकः एकारो भवति । सोपि “ एकादेश उदात्तेनोदात्तः ”
(पा.सू.8-2-5) इति सूत्रेण उदात्तो भवति । पाणिनीयसूत्रस्यास्य

व्याख्यानावसरे स्वरसिद्धान्तचन्द्रिकायां श्रीनिवासयज्वना नित्य-स्वरितान्तानामेकादेशसन्धिषु “एकादेश उदात्तेनोदात्तः” (पा.सू.8-2-5) इति पाणिनीयसूत्रविहितोदात्तलक्ष्याणि “अथोवस्थोऽथाऽतिरात्रः, याज्यैवैन् ” मित्यादीन्युदाहृतानि । अतः नित्यस्वरितस्यापि उदात्तत्वविकारशास्त्रसम्मत इति प्रदर्शितम् ।

ननु नित्यस्य विकारो नोपपद्यते । विकारित्वे विनाशित्वेन नित्यत्वभज्ञात् । न हि विनाशी नित्यत्वव्यपदेशमर्हति । नित्य इति निर्निमित्तत्वनिबन्धनेयं संज्ञा । न तावद्यं नित्यस्वरितः नानापदीय-निमित्तकः, एकपदे श्रूयमाणत्वात् । न हि नित्यः स्वरितः सांहितेन विधिना स्वर्यते । प्रातिहतपादवृत्तौ तु स्वरितौ सांहितेन विधिना स्वर्येते । अतो नित्यस्तद्विलक्षणः । नापि समानपदनिमित्तको नित्यस्वरितः, पूर्वोदात्ताभावात् । तैरोव्यञ्जनादिः पूर्वोदात्तनिमित्तकः । “उदात्तात्प-रोऽनुदात्तस्वरितम्” (तै.प्रा.14-29) इति सूत्रविहितत्वादुदाहृतस्वरितानां त्रयाणामुदात्तपूर्वत्वस्य दृष्टत्वात्तद्विलक्षणो नित्यस्वरितः । न तु निर्विकारत्वनिबन्धनेयं नित्यसंज्ञा । “उदात्तमुदात्तवति” (तै.प्रा.10-10) “स्वरितश्च सर्वत्र” (तै.प्रा.12-11) इति विकाराभ्युपगमात् ।

ननु विधिसाध्यत्वराहित्यमेव नित्यत्वमास्ताम् । तन्निर्वचनम-सहमानः पूर्वपक्षी प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचनस्य नित्यत्वविधिपरत्वं

शङ्कते । अत्रोच्यते न हि प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचनस्य नित्यस्वरित-विधित्वमङ्गीक्रियते । प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचनस्य “अखण्डपद-मध्यस्थः स्वर्यते यवसंयुतः” इति नित्यस्वरूपनिरूपणमात्रपरत्वमेव भवति । न तु विधिपरत्वम् । अतः विध्यसाध्यत्वमेव नित्यत्वमिति भावः ।

ननु “स्वरितश्च सर्वत्र” इति सूत्रव्याख्याने त्रिभाष्यरत्नकृता सोमयार्येण “गवेऽश्वाय, ओजोऽजायथाः” इत्यादिकमुदाहृतम् । यतः “स्वरितश्च सर्वत्रेति” सूत्रमकारलोपाध्यायस्थम् अतः पदादिभूताकारलोपनिमित्तकपूर्वपदान्तनित्यभिन्नस्वरितस्य उदात्तत्वविधिपर-मिति तत्सूत्रव्याख्यात्रा तादृशमेव “गवेऽश्वाय” इत्यादिकं लक्ष्यं प्रदर्शितम् । “गवेऽश्वाय” इत्यत्र “गमेऽर्द्धोः” इत्यौणादिकसूत्रेण डोप्रत्ययान्तो गोशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । ततः डेप्रत्यये अनुबन्धलोपे एकारस्य अयादेशो डेप्रत्ययस्य सुस्वात् “अनुदात्तौ सुप्पितौ” (पा.सू.3-1-4) इत्येकारस्य अनुदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादात्म-केन “सावेकाचस्ततृतीयादिर्विभक्तिः” (पा.सू.6-1-168) इति सूत्रेण विभक्तयुदात्तत्वे प्राप्ते “न गोऽश्वन्” (पा.सू.6-1-168) इत्यादिसूत्रेण तन्निषेधे अपवादे निषिद्धे उत्सर्गस्य स्थितिरिति न्यायेन “अनुदात्तौ सुप्पितौ” (पा.सू.3-1-4) इत्युत्सर्गसूत्रेण एकारस्य अनुदात्तत्वे गवे-

इति जाते “ उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः” (पा.सू.8-4-66) इति पाणिनीयसूत्रेण वा “ उदात्तात्परोऽनुदात्तस्वरितम् ” (तै.प्रा.14-29) इति प्रातिशारव्यसूत्रेण वा अनुदात्तस्य एकारस्य स्वरितत्वं वक्तव्यम् । स्वरितत्वविधायकप्रातिशारव्यसूत्रं (14) चतुर्दशाध्यायस्थम् । “स्वरितश्च सर्वत्रेति” द्वादशाध्यायसूत्रप्रवृत्तिवेलायां चतुर्दशाध्यायसूत्रप्रवृत्तिरयुक्ता, तत्रपूर्वन्यायविरोधात् । अतः वाक्यसंस्कारपक्षमाश्रित्य गवे+अश्वाय इत्यनयोरादौ सन्ध्यौ गवे इत्येकारस्य अनुदात्तस्य अश्वायेति पदादिना उदात्तेन अकारेण सन्ध्यौ “उदात्ते चानुदात्त उदात्तं” (तै.प्रा.12-10) इति सूत्रेण एकारः उदात्तो भवति । तेन “गवेऽश्वाय” इतीष्टरूपसिद्धिर्भवति । एव “ मुदात्ते चानुदात्त उदात्तम् ” (तै.प्रा.12-10) इति सूत्रेणैव उदात्तत्वसिद्धौ उदात्तत्वसिध्यर्थं “स्वरितश्च सर्वत्र” (तै.प्रा.12-11) इति सूत्रं व्यर्थं स्यात् । एवमेव “ ओजोऽजायथाः ” इत्यत्र ओजः+अजायथाः इति दशायाम् “ उज्ज आर्जवे ” इत्यस्माद्बातोः “ सर्वधातुभ्यो सुन् ” इत्यौणादिकसूत्रेण बले वाच्ये असुन् प्रत्यये “ उज्जेर्बलेर्बलोपश्च ” इत्यौणादिकसूत्रेण बकारलोपे उड्ढ असुन् इति जाते “ पुगन्तलघूपधस्य च ” (पा.सू.7-3-86) इति लघूपधगुणेन ओकारे स्वादिकार्ये ओजः इत्यस्य असुन्नन्तत्वेन “जिनित्यादिर्नित्यम्” (पा.सू.6-1-197) इति सूत्रेण आद्युदात्तत्वे

शेषनिधातेन जकारादकारस्य अनुदात्तत्वे ओजः इति जाते “उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः” (पा.सू.8-4-66) इति पाणिनीयसूत्रेण वा “ उदात्तात्परोऽनुदात्तस्वरितम् ” (तै.प्रा.14-29) इति प्रातिशारव्यसूत्रेण वा जकारादकारस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं वक्तव्यम् । स्वरितत्वविधायकप्रातिशारव्यसूत्रं चतुर्दशाध्यायस्थम् । “ स्वरितश्च सर्वत्र ” इति द्वादशाध्यायसूत्रप्रवृत्तिवेलायां (14) चतुर्दशाध्यायसूत्रप्रवृत्तिरयुक्ता, तत्रपूर्वन्यायविरोधात् । अतः वाक्यसंस्कारपक्षमाश्रित्य ओजः+अजायथाः इत्यनयोरादौ सन्ध्यौ “ ओकारमस्सर्वोऽकारपरः ” (तै.प्रा.9-7) इति सूत्रेण प्राप्त ओकारोप्यनुदात्त एव, अनुदात्तस्थानिकत्वात् । अजायथा इत्यत्र पदादिभूतस्य उदात्तस्याकारस्य अनुदात्तेन ओकारेण सन्ध्यौ अकारलोपे सति “ उदात्ते चानुदात्त उदात्तम् ” (तै.प्रा.12-10) इति सूत्रेण ओकारः उदात्तस्यिध्यति । एव “ मुदात्ते चानुदात्त उदात्तमिति ” सूत्रेणैव उदात्तत्वे सिद्धे उदात्तत्वसिध्यर्थं “ स्वरितश्च सर्वत्रेति ” सूत्रस्य वैयर्थ्यमापद्येत, तच्चायुक्तम् । अतः उदाहरणद्वयेषि पदसंस्कारपक्षमाश्रित्य स्वरप्रक्रिया निरूप्यते । तथाहि गवे+अश्वाय इति दशायां वे इत्यनुदात्तस्य एकारस्य “ उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः” (पा.सू.8-4-66) इति सूत्रेण स्वरितो भवति । तथा गवे इति स्वरितेन एकारेण उदात्ताकारेण सन्ध्यौ अकारलोपे सति “ स्वरितश्च सर्वत्र ” (पा.सू.12-

11) इति सूत्रेण स्वरितस्य एकारस्य उदात्तसिसध्यति । तेन इष्टरूपं सिध्यति । एवमेव ओजःः इत्यत्र उदात्तादोकारात्परस्य जकारादनु-दात्तस्य अकारस्य “ उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः” (पा.सू.8-4-66) इति सूत्रेण स्वरिते सति ओजःः इति स्वरितान्तं भवति । ओजःः+अजायथाः इति दशायाम् “ ओकारमस्सर्वोऽकारपरः” (तै.प्रा.9-7) इति सूत्रेण यः ओकारः प्राप्तः सोपि स्वरित एव, स्वरितस्थानिकत्वात् । ओजःः+अजायथा इत्यनयोः स्वरितस्य ओकारस्य उदात्तेन अकारेण सन्धौ अकारलोपे सति “ स्वरितश्च सर्वत्र ” (तै.प्रा.12-11) इति सूत्रेण ओकारः उदात्तो भवति । तदा इष्टरूपं सिध्यति । अस्मिन्पद-संस्कारपक्षे “ स्वरितश्च सर्वत्र ” (तै.प्रा.12-11) इति सूत्रस्य सार्थक्यं सिध्यति । एवं “ गवे, ओजःः” इत्यादिस्वरितान्तसिद्धपदान्याश्रित्य संहितायाम् उदात्तादिकार्यसाधनार्थं त्रिभाष्यरत्नकृता व्याख्यात्रा “ स्वरितश्च सर्वत्र ” (तै.प्रा.12-11) इति सूत्रस्य “ गवेऽश्वाय, ओजोऽजायथाः” इत्यादिकमुदाहृतम् । एवं स्थितेऽत्र मुकुरव्याख्याता गणपतिशास्त्री स्वीयमतमेवमाविश्वकार । “ उदात्ते चानुदात्त उदात्तम्” (तै.प्रा.12-10) इति सूत्रे अनुदात्तपदं परित्यज्य “ उदात्ते चोदात्त ” मित्येव सूत्रमस्तु । तदा पदादावुदात्ते अकारे लुप्ते सति पूर्वः अनुदात्तो वा स्वरितो वा उदात्तं प्राप्नोतीत्यर्थसिसध्यति । “उक्थ्योऽथातिरात्रः”

इत्यादिषु नित्यस्वरितस्याप्युदात्तत्वं सिध्यति । तदर्थं “ स्वरितश्च सर्वत्रेति ” (तै.प्रा.12-11) सूत्रमनावश्यकम् । एवं “उदात्ते चोदात्त” मिति परिष्कृतसूत्रेणैव सर्वत्राप्युदात्तत्वसिद्धौ “स्वरतश्च सर्वत्रेति” (तै.प्रा.12-11) सूत्रं व्यर्थमिति सूत्रप्रत्याख्यानपक्षः मुकुरव्याख्यातुरित्यलम् ।

नानापदस्थो निहतः उच्चाधस्स्वरितो भवेत् ॥110॥

सोऽयं प्रातिहतः प्रोक्तः स्वारोदात्तपरो न तु ॥111॥

नानापदस्थः=भिन्नपदस्थः निहतः अनुदात्तः उच्चाधः उच्चः=उदात्तः अधः=पूर्वः यस्य सः उदात्तपूर्वश्वेत् सः अनुदात्तः स्वरितो भवेत् । सः स्वरितः प्रातिहतसंज्ञक इति शास्त्रज्ञैः प्रोक्तः । “स्वारोदात्तपरो न तु” इति श्लोकचरमभागेन पूर्वोक्तस्वरितनिषेध उच्यते । स्वारश्लोदात्तश्च स्वारोदात्तौ परौ यस्मात्सः स्वारोदात्तपरः । सः अनुदात्तः स्वरितभाक् न भवतीति श्लोकार्थः । अत्र “ मा ते अस्या ” मित्यादिकमुदाहरणम् । मकारादाकारस्य उदात्तत्वात् तस्मात्परस्य तकारादेकारस्य अनुदात्तस्य “ उदातात्परोऽनुदात्तस्वरितम् ” (तै.प्रा.14-29) इति सूत्रेण स्वरितो भवति । सः स्वरितः प्रातिहत-संज्ञको भवतीति लक्षणसमन्वयः । “ मा ते अस्या ” मित्यत्र संहितायां यद्यपि मकारादाकारः उदात्तशश्रूयते । तस्मात्परत्र एकारः अनुदात्तो

नास्ति । कथं पूर्वोक्तसूत्रेण एकारस्य स्वरितत्वप्राप्तिर्भवतीति चेन्न । पदपाठाध्यायनकाले ते इति पृथक् पदं तदन्तस्य एकारस्य अनुदात्तत्वमस्ति । “ मा ते ” इत्यनयोस्संहितापाठे स्वरितो ज्ञेयः । अयं च विषयः प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाश्लोकेन सूचितः । अस्मिन् श्लोके नानापदशब्देन पदपाठः सूचितः । तेन अनुदात्तः पदपाठस्थो भवतीति सः अनुदात्तः “ उच्चाधस्स्वरितो भवेदिति ” प्रकृतकौण्डन्यशिक्षा-श्लोकभागेन संहितायां स्वर्यते इत्यर्थो ज्ञेयः । अत एव प्रातिशाख्ये प्रातिहतस्वरित (20-3) सूत्रव्याख्यानावसरे त्रिभाष्यरत्नकृत् “ सांहितेन विधिना स्वर्यते चेत् स प्रातिहतो वेदितव्यः ” इत्युवाच । एवमेव “ मा वस्तेन ईशते ” त्यादिष्वपि प्रातिहतस्वरितो बोध्यः । “ स्वारोदात्तपरो न तु ” इति स्वरितनिषेधस्य “ यच्छ्वद्य यदर्ये, ते ह नाकं महिमान-स्सचन्ते ” इत्यादिकमुदाहरणम् । “ यदर्ये ” इत्यत्र यकारादकारस्य उदात्तत्वेन अर्ये पदादिभूतस्य अकारस्य अनुदात्तत्वेन तन्मध्यस्थदकारव्यञ्जनस्य “ हलस्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् ” इति पाणिनीयपरिभाषया अविद्यमानवद्वावे “ तत्परस्वरम् ” (तै.प्रा.21-2) इति परस्यानुदात्तस्याकारस्याङ्गत्वे च “ नानापदस्थो निहतः उच्चाध-स्स्वरितो भवेदिति ” प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचनेन उदात्तानुदात्ताकार-योर्नानापदस्थत्वात् अनुदात्तस्थानिकप्रातिहतस्वरितस्य “ स्वारोदात्त-

परो न तु ” इति निषेधात् ये इत्येकारस्य स्वरितस्य परत्वेन निषेधो भवति । तेन अनुदात्तः अकारः न स्वर्यते, निषिद्धत्वात् । किन्तु स्वभावसिद्धानुदात्तधर्मस्सन् वेदपाठकैः पठ्यते । एवमेव “ ते ह नाक ” मित्यत्र ते इत्येकारस्य उदात्तत्वात् तदनन्तरस्य हकारादकारस्य अनुदात्तत्वात् उभयोर्नानापदस्थत्वात् प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचनेन अनुदात्तस्य प्राप्त-प्रातिहतस्वरितस्य “ स्वारोदात्तपरो न तु ” इति प्रकृतकौण्डन्यशिक्षा-श्लोकचरमभागोक्तनिषेधेन ना इत्याकारः उदात्तः परत्रास्तीति निषेधः प्राप्तः । तेन हकारादकारो न स्वर्यते, निषिद्धत्वात् । किन्तु स्वभावसिद्धा-नुदात्तधर्मतयैव वेदाध्येतृभिरधीयते ।

अकारेणानुदात्तेन सम्मिश्र उच्च एङ्घदि ॥112॥

स्वर्यते चाभिनिहतः स स्वारो ज्ञायते बुधैः ॥113॥

उच्चश्वासौ एङ्घं च उच्च एङ्घं । अत्र एङ्घं प्रत्याहारः । तेन “एओङ्घः” इति माहेश्वरीयसूत्रस्थौ एकारओकारौ गृह्यते । एकारो वा ओकारो वा यद्युदात्तौ तयोः परतः स्थितेन अनुदात्तेन अकारेण सम्मिश्रौ च भवेताम् । तदा सः एङ्घं स्वरितो भवति । सः स्वरितः अभिनिहतसंज्ञक इति विद्वद्द्विः ज्ञातव्यः इति श्लोकार्थः । अस्मिन् श्लोके सम्मिश्रशब्दोस्ति । “ सम्मिश्रस्याद्यदेकत्वम् ” इति व्यासशिक्षावाक्येन सम्मिश्रशब्दः अचोर्योगे वर्तते । अत्र “तेऽब्रुवन्, सोऽब्रवीदि”

त्यादिकमुदाहरणम् । “ लुप्यते त्वकारएकार ओकारपूर्वः ” (तै.प्रा.11-1) इति सूत्रेण उदाहृतयोरुदाहरणयोः एकारपूर्वकस्य ओकारपूर्वकस्य अनुदात्तस्याकारस्य लोपे सति पूर्वत्र उदात्तौ एकारओकारौ स्वरित-भाजौ भवेताम् । अयं च स्वरितः अभिनिहतसंज्ञक इति बुधैरुक्तः ।

नन्वत्र अकारलोपनिमित्तकतया पूर्वोक्तयोरुच्ययोरेकारओकारयोः स्वरितो भवतीत्युक्तम् । अयं च लोपः अस्यां प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाकारिकायां न दृश्यते । तथासति कथमुच्यते अकारलोपनिमित्ततयेति चेन्न । अस्यां कारिकायाम् अकारलोप इत्यभावेपि सम्मिश्रशब्दप्रयोगात् “ सम्मिश्रस्याद्यदेकत्वमिति ” व्यासशिक्षावचनेन सम्मिश्रशब्दस्य अचोरैक्ये प्रयुक्तत्वात् “ तेऽब्रुवन्, सोऽब्रवीत् ” इति लक्ष्यद्वयस्य संहितायाम् एडः अकारस्य च यदैक्यं तदेव लोपशब्देन उच्यते इति न कोपि विरोधः । व्याकरणेपि “ एडः पदान्तादति ” (पा.सू.6-1-109) इति सूत्रेण यत्पूर्वरूपं विहितं तदपि अचोरैक्यं द्रढयति । अतः “ तेऽब्रुवन्, सोऽब्रवीत् ” इत्यादिषु प्रकृतकौण्डन्यशिक्षोक्तः स्वरितः प्रातिहतसंज्ञक इति बोध्यम् ।

उकारादुच्चकान्नीच उकारे परतस्थिते ॥114॥

उभयोस्सन्धितः प्रोक्तः प्रश्लिष्टस्वरितो बुधैः ॥115॥

उदात्तादुकारादनुदात्ते उकारे परे सति उभयोस्सन्धौ यः स्वरितः सः प्रश्लिष्टसंज्ञको भवतीति पण्डितैः कथित इति श्लोकार्थः । “ अस्माभिरुनु प्रतिचक्ष्याभूत्, तासामुत्वा अब्रूवन् ” इत्यादौ “ ऊनुनूनु प्रतिचक्ष्या प्रतिचक्ष्या नूनु प्रतिचक्ष्या ” इति “ तासामुवु तासां तासामुतुत् तासां तासामुतु ” इति घनपाठयोः प्रथमघनपाठे नु+उ इत्यनयोः द्वितीये तु+उ इत्यनयोश्च उदात्तोकारानुदात्तोकारयोस्सन्धौ ऊभावात्मकसर्वण्डीर्घैकादेशे सति प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचनेन प्रश्लिष्टस्वरितो भवतीति लक्षणसमन्वयः । व्यासशिक्षायाम् “ उच्चोत्वान्नीच उत्त्वे स्यात् प्रश्लिष्टसन्धितो यमः ” इति स्वरसन्धिप्रकरणवाक्यमपि कौण्डन्यशिक्षोक्तप्रश्लिष्टस्वरितसमानलक्षणं भवतीति व्यासशिक्षावाक्यं कौण्डन्यशिक्षोक्तप्रश्लिष्टस्वरितलक्षणं द्रढयति, तयोरेकवाक्यत्वावगमात् ।

ननु “ चतुर्धा व्यूहति दिक्षेव प्रतितिष्ठती ” त्वत्र “ ऊहति दिक्षु दिक्षूहत्यूहति दिक्षेवैव दिक्षूहत्यूहति दिक्षेव ” इति घनपाठे दिक्षु+ऊहति इत्यनयोर्विलोमे उकारस्य ऊकारस्य च सन्धौ ऊभावात्मकसर्वण्डीर्घैकादेशे प्रश्लिष्टस्वरितः कुतो न भवतीति चेत् उच्यते । प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचने पदान्ते उदात्तहस्वोकारस्य पदादौ अनुदात्तहस्वोकारस्य च स्थाने यः ऊभावः स एव प्रश्लिष्टस्वरितो भवतीत्युक्तः । दिक्षु+ऊहतीत्यत्र पदान्ते उदात्तहस्वोकारस्य सत्वेषि

पदादौ अनुदात्तहस्वोकारो नास्ति । किन्तु अनुदात्तदीर्घोकार एवास्ति । अतस्तयोस्सन्धौ प्रश्लिष्टस्वरितो न भवति । अर्थात् “ उदात्तमुदात्तवति ” (तै.प्रा.10-10) इति सूत्रेण उदात्तसन्धौ ततः परस्य हकारस्य अनुदात्तस्य “ उदात्तात्परोऽनुदात्तस्वरितम् ” (तै.प्रा.14-29) इति सूत्रेण स्वरितो भवति । सः स्वरितः न तैरोव्यञ्जनः, एकपदस्थत्वभावात् । “नमः” इत्याद्येकपदेषु हि तैरोव्यञ्जनो दृश्यते । नापि पादवृत्तः, पदविवृत्यभावात् । “ पदविवृत्यां पादवृत्तः” इति हि तल्लक्षणमुक्तम् । किन्तु प्रातिहतस्वरित एवेति भावः ।

ननु दिक्षु+ऊहतीति विलोमेष्ठि प्रश्लिष्टस्वरितं साधयितुं केचिदेवं कल्पयन्ति । किमिति चेत् ? व्यासशिक्षायां यत्वप्रकरणे “ तत्स्मादयुतादुत्वात् स्वकालाद्वः पदात्परः” इति वकारागमविधिवाक्ये उत्वादित्यस्य स्वकालादिति विशेषणमस्ति । उत्वादिति तपरकरणेनैव हस्वादुकारादित्यर्थे लब्धे पुनः तद्वाक्ये स्वकालादिति तद्विशेषणं व्यर्थं सत् तपरकरणं दीर्घस्याप्युपलक्षकं भवतीति ज्ञापयति । एतेन व्यासशिक्षोक्ते “ उच्चोत्वान्नीच उत्वे स्यादिति ” वाक्ये उत्वे इत्यत्र तपरकरणं दीर्घस्याप्युपलक्षकं भवतीत्यर्थसिद्धमेव । तेन दिक्षु+ऊहतीति विलोमदशायाम् उदात्तानुदात्तोकारयोस्सन्धौ यः ऊभावः सः प्रश्लिष्टस्वरितो भवतीति तथैव प्रकृतकौण्डन्यशिक्षयापि प्रश्लिष्टस्वरितस्सध्यतीति तदसत् ।

येयं पूर्वोक्तकल्पना सा “ तत्स्मादयुतादिति ” वाक्यस्थ स्वकालादित्यस्य वैयर्थ्यकल्पनाधीना खलु । वस्तुतः स्वकालादित्यस्य वैयर्थ्यमेव नास्ति । यदि स्वकालादित्यस्य वैयर्थ्यमभविष्यत् तर्हि तपरकरणं दीर्घोपलक्षकमभविष्यत् । तदभावात्तन्नास्ति । तथाहि “ ऊषुणो न स्सूषुणः” इति जटायाः उ+सु+नः+नः+सु+उ+उ+सु+नः इति विवरणे सु+उ इत्यनयोः सवर्णदीर्घे प्राप्ते सू इति दीर्घस्य ततः परस्य द्वितीयोकारस्य च मध्ये वकारागमापत्तिः । “ एकदेशविकृतमनन्यवत् ” “ अपि विकृतम् ” इत्यादिपरिभाषणात् सू इति दीर्घः हस्व एव भवितुमर्हति । पूर्वं सु+उ इत्यनयोर्हिं दीर्घः प्राप्तः । “ एकदेशविकृतमनन्यवत् ” इत्युक्तत्वात् दीर्घे कृतेषि उत्वं न जहाति । छिन्ने पुच्छेष्ठि शुनि श्वत्वव्यवहारवत् । यदा प्रथमद्वितीययोः उकारयोः मध्ये वकारागमापत्तिस्तदा “ ऊषुणो न स्सूषुणः ” इत्यनिष्टरूपापत्तिरूपदोषः प्रसञ्जेत । तद्विशेषनिवृत्यर्थं व्यासवाक्ये स्वकालादिति विशेषणं सार्थकं भवति । तेन सू इत्यत्र ऊकारस्य द्विमात्राकालिकत्वात् हस्वकालाभावात् वकारागमः न भवति । अनिष्टरूपापत्तिदोषश्च परिहृतो भवति । “ ऊषुणो न स्सूषुणः” इति सम्प्रदायपाठश्च सिध्यति । न च सु+उ इत्यनयोर्मध्ये वकारागमोऽस्त्विति वाच्यम् । सु इति पदान्त उकारः सकारेण पृक्तो भवति । “ एकवर्णः पदमपृक्तः” (तै.प्रा.1-54) इति

सूत्रव्याख्याने व्यञ्जनेन असम्पृक्त एव अपृक्तसंज्ञको भवतीत्युक्तम् । वकारागमविधौ अपृक्तत्वमावश्यकम् । अतः सु+उ इत्यनयोर्मध्ये वकारागमप्राप्तिशङ्का दूरोत्सारिता । एवमेव “ उत्वात्ववुत्वा ” इति जटायाः उ+त्वा+त्वा+उ+उ+त्वा इति विवरणे द्वितीयत्वापदस्य प्रथमेन उकारेण सन्ध्यौ “ उवर्णपर ओकारम् ” (तै.प्रा.10-5) इत्योकारे प्राप्ते त्वो इत्यनन्तरस्य द्वितीयस्य उकारस्य च मध्ये वकारागमापत्तिः । उकार एव त्वो इत्योकाररूपविकारं प्राप्त इति “ एकदेशविकृतमनन्यवत्, पदं विकृत ” मित्यादिपरिभाषणात् त्वो इत्योकारः उत्वं न जहाति । अन्यथा अपृक्तत्वमेव न स्यात् । त्वो+उ इत्यनयोर्मध्ये यदि वकारागमः स्यात्तदा “ त्वो वुत्वा ” इत्यनिष्ठरूपापत्तिदोषः प्रसञ्जेत । तदोषनिवृत्यर्थं व्यासशिक्षावाक्ये स्वकालादिति विशेषणं सार्थकं भवति । त्वो इत्यत्र ओकारस्य द्विमात्राकालिकत्वात् हस्वकालाभावात् वकारागमः न भवति । तेन अनिष्ठरूपापत्तिदोषश्च परिहृतो भवति । किन्तु त्वो+उ इत्यनयोस्सन्ध्यौ “ ओकारोऽवम् ” (तै.प्रा.9-12) इति सूत्रेण अवादेशे सति “ उत्वात्ववुत्वा ” इति सम्प्रदायसिद्धः पाठस्सिद्ध्यति । एवं सति “ तत्स्मादयुतादुत्वात् स्वकालाद्वः पदात्परः ” इति वकारागमविधिवाक्ये स्वकालादित्यस्य वैयर्थ्ये परिहृते सति उत्वादित्यत्र तपरकरणं दीर्घोपलक्षकं न भवति । एवमेव “ उच्चोत्वान्नीच

उत्वे स्यात् ” इत्यत्रापि तपरकरणस्य दीर्घोपलक्षकत्वाभावात् हस्वे उकारे परे एव प्रश्लिष्टस्वरितो भवति । तेन “ ऊनुनू प्रतिचक्ष्या ” इति विलोमे नु+उ इति “ तासामुवु तासां तासामुतुत् ” इति विलोमे तु+उ इत्यादिहस्वोकारपरस्थेलेष्वेव प्रश्लिष्टस्वरितो भवति । न तु दिक्षु+उहतीत्यत्र अनुदात्ते दीर्घोकारे परे इति बोध्यम् ।

नन्वेवमपि व्यासशिक्षायां वकारागमविधिवाक्ये उत्वादित्यत्र तपरकरणमस्ति । “ तपरस्तत्कालस्य ” (पा.सू.1-1-70) इति पाणिनीयसूत्रानुसारेण उकारस्य एकमात्रार्थबोधात् उकारः हस्व इति ज्ञायते । तेन द्विमात्रिकदीर्घव्यावृत्तिः भविष्यति । एवं तपरकरणेनैव दीर्घव्यावृत्तिसम्बवे तदर्थं व्यासशिक्षायां यत्वप्रकरणे वकारागमविधिवाक्ये स्वकालादित्यत्वविशेषणं वर्थमिति चेन्न । व्यासशिक्षायां संज्ञाप्रकरणे “ स्वरस्य कारतोत्तरः ” इति तपरकरणसंज्ञाविधायकवाक्यव्याख्याने वेदतैजसव्याख्यात्रा तकारः कुत्रचित् सुखोच्चारणार्थमपीति विज्ञेयमित्युक्त्वा “ ऐत्वमौत्वं स्वरे नती ” त्यादिकमुदाहृतम् । व्यासकौण्डन्यशिक्षयोः एत ऐत ओत औत इत्येवं तपरकरणानि बहूनि सन्ति । एचश्चात्वारस्ते दीर्घा एव । तेषां हस्वप्लुतवर्णा न सन्ति । एत ऐत इत्यादीनां तपरकरणैः किं प्रयोजनम् ? व्यावर्त्याभावात्तत्प्रयोजनं नास्ति । अतः पूर्वोदाहृतवाक्यगततपरकरणानि उच्चारणार्थान्येव ।

तद्वत् “तत्स्मादयुतादुत्वादिति” वाक्यस्थतपरकरणमप्युच्चारणार्थमेव भवति । अत एव स्वकालादित्युत्वविशेषणम् “ऊषुणो न स्सू” इति विलोमे वैकृतदीर्घोकारव्यावृत्तिपरं सत् सार्थकं भवति । एवम् उदाहृतेषु एत् ओत् ऐत् इत्यादिषु तपरकरणप्रयोजनं नास्तीत्युक्तं भवति । तद्वदेव वकारागमविधिवाक्ये उत्वादित्यत्रापीति बोध्यम् । अन्यथा स्वकालादिति विशेषणवैयर्थ्यात् । यतः व्यासशिक्षायां संज्ञाप्रकरणे “स्वरस्य कारतोत्तर” इति वाक्यव्याख्याने तपरकरणस्य सुखोच्चारणार्थत्वस्य कथितत्वादतः कैश्चित् “उच्चोत्वान्नीच उत्वे स्यात् प्रश्लिष्टस्सन्धितो यमः” इति व्यासश्लोकस्थे उत्वे तपरकरणस्य तत्कालविवक्षाभावात् दिक्षु+ऊहतीति विलोमे ऊकारे परेपि उकारऊकारयोस्सन्धौ यः ऊभावः सः प्रश्लिष्टस्वरितो भवतीति “ऊहति दिक्षु दिक्षूहतीति” विलोमे प्रश्लिष्टस्वरितघटितः पाठः आदृतः ।

विवृत्यां पदयोरुच्चात् नीचस्वारः परो भवेत् ॥116॥

स पादवृत्तो विज्ञेयः नोदात्तस्वरितोदयः ॥117॥

यत्र पदयोर्विवृतिर्दृश्यते तत्र पदान्तोदात्तात् परो योऽच् नीचः= अनुदात्तो यद्यस्ति सः प्रकृतकौण्डन्यवाक्येन पादवृत्तस्वारो विज्ञेयः । स्वारशब्दः स्वरितपर्यायः । अयं स्वरितः “नोदात्तस्वरितोदय” इति प्रकृतकौण्डन्यश्लोकचरमभागेन निषिध्यते । अत्र उदयशब्दः पर-

इत्यर्थे प्रयुक्तः । उदात्तश्च स्वरितश्च उदात्तस्वरितौ । तौ उदयौ परौ यस्मात्सः नोदात्तस्वरितोदयः । एतत्स्वरितात्परत्र उदात्तः स्वरितो वा यद्यस्ति सः स्वरितः निषिध्यते । प्राप्तिस्तु प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाश्लोकेन “उदात्तात्परोऽनुदात्तस्वरितम्” (तै.प्रा.14-29) इति सूत्रेण वा बोध्या इति श्लोकार्थः । अत्र “यदक्षिणत उपशय उपशये भ्रातृव्यापनुत्यै” इत्यादिकमुदाहरणम् । अत्र “उपशय उपशय उपशय उपशय उपशय उपशये भ्रातृव्यापनुत्यै भ्रातृव्यापनुत्या उपशय उपशय उपशय उपशये भ्रातृव्यापनुत्यै” इति विलोमे प्रथमः उपशयशब्दः उदात्ताकारान्तः । ततः विवृत्तिः दृश्यते । तस्याः परः पदकालिकः अनुदात्त उकारोस्ति । अयमुकारः अनुदात्त इति उदात्तात्पर इति च प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाश्लोकेन पादवृत्तस्वरितभाक् भवति । विवृत्तेः लक्षणं व्यासशिक्षायां कालनिर्णयप्रकरणे सर्वलक्षणमञ्जरीकारेण “द्वयो रचोरसन्धिस्तु विवृत्तिरिति कथ्यते” इत्युक्तम् । अस्य स्वरितस्य “नोदात्तस्वरितोदयः” इति निषेधोस्ति । अस्य “स इमं लोकं, स उक्थ्येन रुद्रानयाजयत्” इत्यादिकमुदाहरणम् । “स इम” मित्यत्र सकारादकारादुदात्तात्परस्य विवृत्तेः परस्य अनुदात्तस्य इकारस्य प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचनेन पादवृत्तस्वरिते प्राप्ते तस्य इकारस्य मकारादकारः उदात्तः परत्र तिष्ठतीति “नोदात्तस्वरितोदय” इति

प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाश्लोकचरमभागेन इकारस्य स्वरितो निषिद्धः । न च इममित्यत्र इकाराकारयोर्मध्ये मकारात्मकव्यञ्जनव्यवधानेन इकारान्मकारस्यैव परत्वं दृश्यते, न त्वकारस्येति वाच्यम् । “ व्यञ्जनान्तर्हितोऽपि ” (तै.प्रा.14-30) इति सूत्रेण व्यञ्जनव्यवधानेनापि विहितकार्यसिद्धिरज्ञीकृता । इदं सूत्रं हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति वैयाकरणपरिभाषास्थाने प्रवृत्तम् । तेन मकारव्यवधानं न दोषायेति भावः । एवमिकारस्य स्वरितत्वे निषिद्धे सति स्वभावसिद्धमनुदात्तमेव वेदाध्येतारः पठन्ति । एवमेव “ स उक्थ्येन ” इत्यत्र सकारादकारादुदात्तात्परत्र विवृत्तिर्दृश्यते । ततः परस्य अनुदात्तस्योकारस्य प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचनेन पादवृत्तस्वरिते प्राप्ते तस्य कथ्ये इति स्वरितस्य एकारस्य परत्वेन “ व्यञ्जनान्तर्हितोऽपि ” (तै.प्रा.14-30) इति ककारादिव्यञ्जनैः व्यवधानसत्वेषि “ नोदात्तस्वरितोदयः ” इति प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाश्लोकचरमभागेन निषेधो भवति । तेन उकारः न स्वर्यते, निषिद्धत्वात् । अतः उकारः स्वभावसिद्धानुदात्तधर्मः वेदाध्येत्रभिरधीयते इति लक्षणसमन्वयः ।

ननु प्रातिशारव्ये “ पदविवृत्यां पादवृत्तः ” (तै.प्रा.20-6) इति पादवृत्तस्वरितलक्षणमस्ति । अत्र विवृत्तिशब्देन स्वरयोरसन्धिरुच्यते । तेन केवलाचोरसन्धिर्यत्र तत्रैव पादवृत्त इत्यर्थलाभे “ प्रउगमुक्थ-

मव्यथयथस्तभातु ” (तै.सं.4-4-2) इत्युदाहरणेषि विवृत्तिरस्ति । “वायुरग्रेग्राः” इत्यादिशस्त्रं प्रउगमित्युच्यते । अत्र सन्ध्यभावश्छान्दसः । “ नीचं प्रकृत्या सकलमुदात्तादन्यदक्षरम् ” इति शिक्षावचनात् वर्णसंहितायां प्र इत्युदात्तः उकारः अनुदात्तः इति “उदात्तात्परोऽनुदात्तस्स्वरितम् ” (तै.प्रा.14-29) इति सूत्रेण उकारः स्वरितो भवति । स च स्वरितः पादवृत्तसंज्ञको भवतीति केचिन्मन्यन्ते । एवं चेत् प्रातिशारव्यसूत्रे विवृत्यामिति पदेनैव विवक्षितार्थसिद्धौ सूत्रे पदग्रहणप्रयोजनं न स्यात् । पदग्रहणप्रयोगस्वारस्यात् पदयोर्विवृत्तिरिति व्युत्पत्या “ ता अस्मात्, स इधानः, य उपसदः ” इत्यादिष्वपि पादवृत्तः सिध्यति । पदयोर्विवृत्तिरिति व्युत्पत्तावपि पदान्तपदादिमाचोरेव असन्धिर्विवृत्तिरित्यर्थस्य न कापि क्षतिः । अत्र कैश्चिदुच्यते पदयोर्विवृत्तिरित्यर्थस्वीकारे ता अस्मादित्यादिषु स्वरितस्य प्रातिहत्यमुच्यते इति तदसत् । प्रातिहतलक्षणे विवृत्तिशब्देनोपात्तः केवलं नानापदस्थत्वमेवोक्तम् । तच्च नानापदस्थत्वं यद्यपि पादवृत्तस्यापि समानमेव तथापि पादवृत्तलक्षणे विवृत्तिसहितत्वं विशेषः । पादवृत्तलक्षणे विवृत्तिसद्भावात् सूत्रे पदप्रयोगस्वारस्याच्च “ ता अस्मात्, स इधानः, य उपसदः ” इत्यादिषु पादवृत्तस्वरित एव अज्ञीकर्तव्यः । अन्यथा “ विवृत्यां पदयोरुच्चादिति ” प्रकृतकौण्डन्यशिक्षया विरोध

आपद्येत् । यत्तु कैश्चिदुक्तं पदे विवृत्तिरिति व्युत्पत्तिं स्वीकृत्य “प्रउगमुक्थ” मित्यत्रापि पादवृत्तत्वमङ्गीक्रियत इति तदविचारित-रमणीयम् । तैरोव्यञ्जनस्वरितलक्षणे कौण्डन्यशिक्षायाम् “उदात्तात्परतो नीच आम्बुयात् स्वरितं पदे” इति सप्तम्येकवचनपदप्रयोगात् “नमः, अथ” इत्यादेकपदेष्वेव तैरोव्यञ्जनस्वरितो भवतीति वक्ष्यते । अतः “प्रउग” मित्येकपदेष्वितैरोव्यञ्जनस्वरित एव । यथा “पितृणाऽसदनमसी” त्यादिषु वर्णसंहितायां “ऋकारकाररषपूर्वो नकारो णकारऽसमानपदे” (तै.प्रा.13-6) इति सूत्रेण ऋकारपूर्वकतया णत्वकार्यं विहितमस्ति । तस्य स्थानीकः इति चिन्तायां यथा पद-संहितायां “अथ नकारो णकारम्” (तै.प्रा.7-1) इत्यत्र णकारः नकारस्थाने भवतीति स्पष्टत्वेन तद्वद्त्रापि नकारः स्थानी अस्तीति तस्य स्थाने णकारकार्यं भवतीति ज्ञातव्यम् । एवमेव “नमः, अथ, स्वाहा, प्रउग” मित्यादिष्वपि उदात्तनिमित्तकः स्वरितोऽस्तीत्युक्ते अनुदात्तस्यैव स्वरितो भवतीति अनुदात्त एव स्थानीति जानीयात् । अनुदात्तस्यैव स्वरितविधानम् “उदात्तात्परोऽनुदात्तस्वरितम्” (तै.प्रा.14-29) इत्यत्र स्पष्टत्वात् । अतः “प्रउग” मित्यत्रापि “नीचं प्रकृत्या सकलमुदात्तादन्यदक्षरमिति” शिक्षावाक्येन पूर्वोक्तविवरणमनु अत्र श्रूयमाणः स्वरितः तैरोव्यञ्जन इत्युच्यते । प्रसङ्गात्क्षिदुच्यते ।

श्लो ॥ उक्तलक्षणशून्यो यः स्वर्यते कुत्रचिद्यदि ।
अल्पवायुर्भवेत्सोऽपि पादवृत्त इतीरितः ।
इति शिक्षान्तरात् पदविवृत्यादिलक्षणाभावेषि कचित्=उपनिषदि “अभीद्वात्तपसः” इत्यत्र भकारादीकारः पादवृत्तस्वरितो ज्ञेयः । अत्र अल्पवायुरित्यल्पप्रयत्नो विशेषः । “तैरोव्यञ्जनपादवृत्तयोरल्पतरोऽल्पतरः” (तै.प्रा.20-12) इति सूत्रे अल्पतर उक्तः । अत्र अल्प इति भेदः ।
उदात्तात्परतो नीचः आम्बुयात्स्वरितं पदे ॥ 118 ॥
सोऽयं तैरोव्यञ्जनस्यत् नोदात्तस्वरितोत्तरः ॥ 119 ॥
पदे=अखण्डे पदे उदात्तात्परः नीचः=अनुदात्तः स्वरितं प्राम्बुयात् । तथा प्राप्तः स्वरितः तैरोव्यञ्जनसंज्ञकः भवति । उदात्तश्च स्वरितश्च उदात्तस्वरितौ तौ उत्तरौ परौ यस्मात्सः । पूर्वोक्तस्वरितस्य उदात्तो वा स्वरितो वा यदि परतः स्थितो भवति तदा सः स्वरितः न सिद्धतीति श्लोकार्थः । अत्र “प्रउगम्, अथाब्रवी” दित्यादिकमुदाहरणम् । प्रउगं नाम शस्त्रम् । “प्रउगमुक्थमव्यथयथस्तन्नातु” (तै.सं.4-4-2) इत्यत्र “वायुरुग्रेगाः” इत्यादिशास्त्रं प्रउगमित्युच्यते इति सायणाचार्यः । प्रउगमित्यत्र सन्ध्यभावश्छान्दसः । “नीचं प्रकृत्या सकलमुदात्तादन्यदक्षरम्” इत्यादिशिक्षावचनात् वर्णसंहितायां प्र

इत्युदात्तात्परः उकारः अनुदात्तो ज्ञेयः। ततः प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचनेन स्वरितो भवति । सोऽयं तैरोव्यञ्जनसंज्ञको ज्ञेयः। एवमेव “अथाब्रवी” दित्यत्र वर्णसंहितायां “निपाता आद्युदात्ताः” इति सूत्रेण अथपदादिरकारः उदात्तो भवति । “अनुदात्तं पदमेकवर्जम्” (पा.सू.6-1-158) इति शिष्णिग्रातेन थकारादकारः अनुदात्तः। अथ अब्रवीदित्यनयोस्संहितायां “तिङ्गतिङ्गः” (पा.सू.8-1-29) इति सूत्रेण अब्रवीदित्यस्य सर्वानुदात्तत्वे “अकस्सवर्णे दीर्घः” (पा.सू.6-1-10) इति सूत्रेण सर्वर्णदीर्घे “उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः” (पा.सू.8-4-66) इति सूत्रेण वा प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचनेन वा तैरोव्यञ्जनस्वरिते सति ब्रवी इति भागस्य “स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्” (पा.सू.1-2-39) इति प्रचयत्वं भवति । अत्र “उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः” (पा.सू.8-4-66) इति त्रिपादीस्थसूत्रेण यदि स्वरितो विहितः ततः “स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्” (पा.सू.1-2-39) इति प्रथमाध्यायपठितसूत्रेण उदात्तश्रुत्यपरपर्यायप्रचयत्वे कर्तव्ये त्रिपादीस्थसूत्रविहितस्वरितस्य असिद्धत्वेन स्वरितात्परत्वाभावः । तदा प्रचयत्वमेव न स्यात् । ननु यथा स्वादिसन्धिप्रकरणे “अतोरोरप्लुतादप्लुते” (पा.सू.6-1-113) इति सूत्रेण रूत्वमनूद्य उत्वविधेसामर्थ्यादित्यकृतम् । तथा “स्वरितात्” (पा.सू.1-2-39) इत्याश्रयणात् प्रचयत्वं सिध्यतु

इति चेन्न । “कास्याहवनीयः” इत्यादौ नित्यस्वरितस्थले प्रचयस्य चरितार्थत्वात् । किञ्च “तस्यादित” इत्यारभ्य नवसून्याः प्रथमाध्यायस्थायाः “नोदात्तस्वरितोदयमगार्यकाश्यपगालवानां” (पा.सू.8-4-67) इत्यतः परत्र उत्कर्षस्य भाष्यादौ ज्ञापितत्वेन तन्मध्यपतितस्य प्रचयविधायकस्य (1-2-39) सूत्रस्यापि सत्वात् तदा “उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः” (तै.प्रा.8-4-66) इत्यतः प्रचयविधेः परत्वेन तत्स्वरितस्य प्रचयविधायकसूत्रं प्रत्यसिद्धत्वाभावात् । एवं तैरोव्यञ्जनस्वरितलक्षणसमन्वयः । अस्य स्वरितस्य “नोदात्तस्वरितोत्तरः” इति निषेधः । अस्य “द्रापे अन्धसस्पते, अथ कास्याहवनीयः” इत्यादिकमुदाहरणम् । द्रा कुत्सायां गतौ इत्यस्माद्भातोः ण्यन्तात् “अच इः” इत्यौणादिकसूत्रेण अजन्ताद्भातोः इप्रत्यये “अर्तिहीनीरीकूर्याक्षमाद्यातां पुड्णौ” (पा.सू.7-3-36) इति सूत्रेण पुकिद्रापिरित्यस्य सम्बुद्ध्यन्तं द्रापे इति । “आमन्त्रितस्य च” (पा.सू.6-1-198) इति सूत्रेण आमन्त्रितस्य आद्युदात्तत्वे शेषनिग्रातेन पकारादेकारस्य अनुदात्तत्वे प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचनेन एकारस्य स्वरितत्वे प्राप्ते एकारस्य अकारात्मकोदात्तपरकत्वात् “नोदात्तस्वरितोत्तरः” इति प्रकृतनिषेधेन स्वरितनिषेधो भवति । तदा एकारः न स्वर्यते, निषिद्धत्वात् । तदा अनुदात्त एव पठ्यते इत्यर्थः । एवमेव “अथ कास्याहवनीय” इत्यत्र

अथशब्दस्य स्वरप्रक्रिया पूर्वोक्तैव । थकारादकारस्य पूर्वोदात्त-
निमित्तकस्वरिते प्रकृतकौण्डन्यवचनेन प्राप्ते अस्य स्वरितस्य क्र इति
स्वरितपरकत्वात् प्रकृतनिषेधेन स्वरिते निषिद्धे सति अथ इत्यत्र
थकारादकारः अनुदात्त एव भवतीत्यर्थः । “ द्रापे, अथ क्र ” इत्यादौ
पकारथकारककारादिव्यञ्जनव्यवधानेपि “ व्यञ्जनान्तर्हितोऽपि ” (तै.प्रा.
14-30) इति विहितकार्यसिद्धिः भवति । ननु व्यासशिक्षायां
श्लो । । यस्समानपदे स्वारः तैरोव्यञ्जन उच्च्यते ।

पादवृत्तस्तयोर्वक्तावन्यः प्रातिहतः स्मृतः ।

इति तैरोव्यञ्जन-पादवृत्त-प्रातिहतलक्षणवाक्येषु एतेषां स्वरिता-
नां निषेधः न श्रूयते । प्रकृतकौण्डन्यशिक्षायाम् एतेषां त्रयाणां
स्वरितानां त्रिष्वपि श्लोकेषु प्रत्येकं निषेधाः श्रूयन्ते । तत्राभिप्रायः कः?
इति चेदुच्यते । व्यासशिक्षायां प्रातिशाख्ये वा पूर्वोक्तानां त्रयाणां
स्वरितानां लक्षणवाक्येभ्यः पूर्वमेव विधिनिषेधा एकत्रोक्ताः । पश्चात् एते
स्वरिता उक्ताः । तथाहि व्यासशिक्षायां स्वरसन्धिप्रकरणे “ उच्चादुत्तरतो
नीचः स्वरितं प्रतिपद्यते । नोदात्तस्वरितोत्तरे ” इति तथा प्रातिशाख्ये
“ उदात्तात्परोनुदात्तस्वरितं ” (14-29) “ नोदात्तस्वरितपरः ” (तै.प्रा.
14-31) इति तदनन्तरं ते स्वरिता उक्ताः । शिक्षाप्रातिशाख्यग्रन्थयोः

विधिनिषेधौ सञ्जृहोक्तौ । कौण्डन्यशिक्षायां प्रतिस्वरितं निषेधकथनेन
विस्तरेण विधिनिषेधकथनमिति भेदो ज्ञेयः ।

इउवर्णौ यदोदात्तौ आपद्येते यवौ क्वचित् ॥120॥

अनुदात्ते परे विद्यात् नित्यं क्षैप्रस्य लक्षणम् ॥121॥

यत्र इवर्णः उवर्णश्चोभौ उदात्तौ स्तः तयोरिवर्णोवर्णयोः
अनुदात्ते परे सति इवर्णोवर्णौ यथाक्रमं यकारं वकारं च क्वचिदाप्नुतः ।
पूर्वोक्तलक्षणं क्षैप्रस्वरितस्यैवेति नित्यं जानीयादिति श्लोकार्थसञ्ज्ञः ।
अस्मिन् श्लोके इ उ इत्यनयोस्सन्ध्यभाव आर्षः । अन्यथा इ इत्यस्य
अच्चपरकत्वात् यणादेशे सति युवर्णौ इति जाते तदा कौ तौ युवर्णौ ?
तयोरत्रोपयोगः कः ? इति सन्देहः स्यात् । किञ्च छन्दोबद्धेस्मिन् श्लोके
एकस्य वर्णस्य न्यूनतायां छन्दोभज्ञश्च स्यात् “ अपि माषं मषं कुर्यात्
छन्दोभज्ञं न कारायेत् ” इति छन्दशास्त्रनियमात् । अपिच महार्षीणा-
मियं शैली यथा व्याकरणे “ इको यणचि ” (पा.सू.6-1-77) इति सूत्रे
“ डमो हस्वादचि डमुणिणत्यम् ” (पा.सू.8-3-32) इति सूत्रेण नित्यं
डमुडागमे प्राप्ते “ सुगण्णीश ” इतिवत् “ इको यणणचीति ” ब्रूयात् ।
पाणिनिः न तथाऽब्रवीत् । पाणिनिरेव स्वयं शास्त्रं विरच्य नान्वतिष्ठ-
दित्युक्ते किमु वक्तव्यम् ? नियोगपर्यनुयोगानर्हत्वान्महर्षीणां तेषां तपः
प्रभावेन शास्त्राप्रवर्तनपाप्मातान्न स्पृशति । यथोपदेशं ग्राह्यमिति

समाधिरत्र ज्ञेयः। श्लोकेऽस्मिन् इ उ इत्यनन्तरं श्रूयमाणो वर्णशब्दः प्रत्येकमन्वेति । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं पदं प्रत्येकतया सम्बध्यते इति शास्त्रकृद्धिरज्ञीकृतत्वात् । तेन इवर्णः उवर्णः इत्यर्थो लभ्यते ।

नन्वस्यां कौण्डन्यशिक्षायां त्रिपञ्चाशत् श्लोके क्षैप्रस्वरितलक्षणमुक्तम् । किमर्थमस्मिन् श्लोके पुनरुच्यते ? पौनरुक्त्यदोषप्रसङ्गादिति चेन्न । त्रिपञ्चाशत् श्लोके उकार इति कारप्रत्ययः प्रयुक्तः । अस्मिन् श्लोके तु उवर्ण इति वर्णशब्दः प्रयुक्तः । व्यासशिक्षायां स्वरसन्धिप्रकरणे क्षैप्रस्वरितलक्षणकथनप्रसङ्गे “ यवत्वे ह्युच्चयोर्यत्र इवर्णोकारयोरपि ” इति वाक्ये उकार इति कारप्रत्ययः विद्यते । प्रातिशाख्येपि “ इवर्णोकारयोर्यवकारभावे क्षैप्र उदात्तयोः” (तै.प्रा.20-1) इति सूत्रे उकार इति कारप्रत्यय एव श्रूयते । इवर्णवत् उवर्ण इति वर्णशब्दप्रयोगमविधाय उकार इति कारप्रत्ययप्रयोगप्रयोजनम् “ इवर्णोकारौ यवकारौ ” (तै.प्रा. 10-15) इति सूत्रव्याख्याने त्रिभाष्यरत्नकार एवमाह “ दीर्घस्य प्रग्रहत्वविधानात् पुतस्य सन्धिकार्यनिषेधात् वर्णशब्दप्रयोगेण प्रयोजनाभावात् उकारस्य कारोत्तरत्वं कृतमिवर्णोकारौ यवकाराविति । तथाहि दीर्घोकारस्य अच्चपरकत्वे वकारादेशो न भवति । “ ऊकारः” (तै.प्रा.4-5) इति सूत्रेण “ बाहू उपस्तुत्य ” मित्यादिषु द्विवचनान्तस्य ऊकारस्य प्रग्रहविधानात् यदि पुतान्त ऊकारः स्वरपरकः स्यात् तयोः

पुतप्रग्रहयोः “ न पुतप्रग्रहौ ” (तै.प्रा.10-24) इति सन्धिनिषेधात् वकारादेशो न भवति । अतः उकार इति कारप्रत्यय एव सूत्रे प्रयुक्त इति त्रिभाष्यरत्नव्याख्याकृत्समाधानम् । इवर्णविषये तु “ अस्तु हीऽइत्यब्रूता ” मित्यादिषु स्वरपरकस्य पुतस्य सन्धिकार्यनिषेधसत्वेषि “ ऊत्यश्याम ” इत्यादिषु दीर्घेकारस्य स्वरपरकस्य यकारादेशविधानं सङ्गच्छत इति इवर्ण इति वर्णप्रयोगप्रयोजनमस्ति । ऊती+अश्याम इति दशायां पदान्तस्य उदात्तस्य ईकारस्य अनुदात्ताकारपरकत्वात् “ इउवर्णो यदोदात्ता ” वित्यादिप्रकृतकौण्डन्यशिक्षाश्लोकेन यकारादेशो भवति । ततः परस्य अनुदात्तस्य क्षैप्रस्वरितश्च भवति । न चोतीत्यत्र ईकारो द्विवचनान्त इति प्रगृह्यसंज्ञक इति वाच्यम् । “ ऊत्यश्याम ” इत्यत्र ऊतीशब्दः रक्षणार्थकः । ऊत्या इति तृतीयैकवचनान्तश्च । तथापि “ सुपां सुलुक् पूर्वसवर्णच्छेयाडाङ्गाजालः ” (पा.सू.7-1-39) इति सूत्रेण सुपां स्थाने सुलुक्, पूर्वसवर्ण आत् इत्याद्यादेशा भवन्ति । तेषु पूर्वसवर्णदेशोप्यस्ति । तेन ऊती इतीकारान्तो भवति । तावता ऊतीशब्दः द्विवचनान्त इति न ब्रमितव्यम् । यद्यपि “ ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्यम् ” (पा.सू.1-1-11) इतीकारान्तद्विवचनादेः प्रगृह्यसंज्ञा विहिता । इयमेव संज्ञा शिक्षाप्रातिशाख्यादिषु प्रग्रहसंज्ञात्वेन व्यवहृयते । एवं स्थिते प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाश्लोके किं प्रयोजनमपेक्ष्य उवर्ण इति

वर्णशब्दः प्रयुक्तः इति चेत्साधु पृष्ठम् । प्रायशः शिक्षाव्याकरणानि सर्व-
वेदशाखासाधारणकार्याणि विद्धते ।
श्लो । । अष्टष्टिं पठन्त्येके चतुष्प्रष्टिमथापरे ।

त्रिषष्टिश्चतुष्प्रष्टिर्वा वर्णशशम्भुमते मताः ।

चतुर्भक्तियमाश्रेति वर्णाः षष्ठिरीरिताः ।

इत्यादिशिक्षावाक्येषु अकारादिवर्णानां शाखाभेदेन सङ्घा-
विकल्पाः सङ्गताः भवन्ति । अन्यथा एकस्यां शाखायामेते विकल्पाः
असङ्गता एव । “ स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ ” (पा.सू.8-2-6) इति
पाणिनीयशास्त्रे स्वरितविकल्पः उक्तः । स चैकस्यां शाखायामसङ्गतः
शाखाभेदेन व्यवस्थितस्सन् सङ्गतो भवेत् । तैत्तिरीयशाखायां
“तस्मिन्ननुदात्ते पूर्वं उदात्तस्वरितम्” (तै.प्रा.12-9) इति नित्यस्वरितो
भवति । तदभावोऽन्यत्रेति ज्ञेयम् । एवमेव उवर्णविषये शाखान्तरगतं
दीर्घोकारोदाहरणं स्वीकृत्य समन्वयं चिकीर्षुः कौण्डन्यमहर्षिः
प्रकृतवाक्ये उवर्णं इति वर्णशब्दं प्रायुङ्क । शाखान्तरे “ खलप्याशा ”
इत्युदाहरणमस्ति । अस्य “ उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य ”
(पा.सू.8-2-4) इति पाणिनीयसूत्रव्याख्याने स्वरसिद्धान्तचन्द्रिका-
व्याख्यात्रा, श्रीनिवासयज्वना एवं लक्ष्यलक्षणसमन्वयविवरणमकारि ।
उदात्तस्य स्वरितस्य वा स्थाने यो यण् ततः परस्य अनुदात्तस्य स्वरितः

स्यादिति सूत्रार्थः । “ अभ्यस्थात् अप्स्वग्ने ” इत्यादीन्युदात्तयणुदा-
हरणानि । अभि+अस्थात् अप्सु+अग्ने इति दशायां क्रमेण
इकारोकारयोः उदात्तयोः अनुदात्तस्वरपरकयोः “ इवर्णोकारयोर्यव-
कारभावे क्षैप्र उदात्तयोः ” (तै.प्रा.20-1) इति सूत्रेण वा प्रकृतपाणिनीय-
सूत्रेण वा उदात्तयणः परस्य अनुदात्तस्य स्वरितो भवति । सः क्षैप्र-
संज्ञकश्च भवति । नन्वनेन पाणिनीयसूत्रेण स्वरितस्य सिद्धत्वेषि तस्य
क्षेप्रसंज्ञा न सिध्यति । कथमुच्यते तस्य स्वरितस्य क्षैप्रसंज्ञापीति
चेदुच्यते ।

श्लो । । क्षैप्रस्वारविधेरन्यो यणादेशो स उच्यते ।

स्वारोऽचि स्थित एवात्र वैकृताचि स्थितो न तु ॥

इति शिक्षाश्लोकेन “ इवर्णोकारयोर्यवकारभावे क्षैप्र उदात्तयोः ”
(तै.प्रा.20-1) इति प्रातिशाख्यसूत्रेण च “ उदात्तस्वरितयोर्यणस्वरि-
तोऽनुदात्तस्य ” (पा.सू.8-2-4) इति पाणिनीयसूत्रस्य एकवाक्यतां
सम्पाद्य समन्वयः कार्यः । तदा उदात्तयणः परस्य स्वरितयणः परस्य
अनुदात्तस्य यः स्वरितः तस्य पूर्वोदाहृतशिक्षाप्रातिशाख्यसूत्रसहकृत-
प्रकृतपाणिनीयसूत्रेण क्षैप्रसंज्ञा सिध्यतीति भावः ।

श्लो । । क्षैप्रस्वारविधेरन्यो यणादेशो स उच्यते ।

स्वारोऽचि स्थित एवात्र वैकृताचि स्थितो न तु ।

इति श्लोकस्यायमर्थः। श्लोकेऽस्मिन् “ वैकृताचि स्थितो न तु ” इति निषेधवाक्यस्थैकृतशब्देन प्राकृतशब्दः आक्षिप्यते । तथा आक्षिप्तः प्राकृतशब्दः “ स्वारोऽचि स्थित एवात्र ” इति वाक्यस्थस्वार इत्यस्य विशेषणं भवितुमर्हति । तेन प्राकृताचि स्थित एव स्वरितयण् इत्यर्थो लभ्यते । “ वैकृताचि स्थितो न तु ” इति निषेधेन वैकृताचि स्थितस्वरितः स्वरितयण् न भवति । यद्यपि प्राकृतस्वरितयण् व्यासशिक्षाप्रातिशारव्यप्रबोधितो न भवति । व्यासशिक्षायाम् श्लो । । यत्वे ह्युच्योर्यत्र इवर्णोकारयोरपि ।

परतः स्वर्यते नीचः स्वरितः क्षैप्र उच्यते ॥ इति प्रातिशारव्ये “ इवर्णोकारयोर्यवकारभावे क्षैप्र उदात्तयोः ” (पा.सू.20-1) इति ग्रन्थद्वयोपि उच्चयोरुदात्तयोरित्युदात्तयणः परत्रैव क्षैप्रस्वरितविधानं दृश्यते । इममंशं ज्ञापयति “ क्षैप्रस्वारविधेरन्यो यणादेशो स उच्यते ” इति । व्यासशिक्षाप्रातिशारव्योक्तक्षैप्रस्वारविधेः भिन्नः यणादेशपूर्वकतया यः प्राप्तः सः स्वरितयण् इति तत्पूर्वकतया प्राप्तस्वरितोपि क्षैप्रस्वरित इत्युच्यते । वैकृतत्वं नाम प्रकृतिभूतव्याकरणशास्त्रस्वरप्रक्रियासिद्धिराहित्यम् । अस्य “ दध्याशयति, इत्याह ” इत्यादिकमुदाहरणम् । प्राकृतत्वं नाम प्रकृतिभूतव्याकरण-

शास्त्रस्वरप्रक्रियानिष्पन्नत्वम् । तस्य “ वस्व्यसि ” इत्यादिकमुदाहरणम् ।

अथ “ वस्व्यसी ” त्यादिस्वरितयणुदाहरणस्य लक्षणसमन्वयः क्रियते । वस्वी+असि इति दशायां प्राकृतस्वरितस्य ईकारस्य अनुदात्ताच्चपरकत्वात् अस्य स्वरितस्य स्थाने यो यण् सः स्वरितयणित्युच्यते । तस्मात्परस्य असि पदादिगतस्य अकारस्य अनुदात्तस्य शिक्षाप्रातिशारव्यशास्त्रसहकृतेन “ उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य ” (पा.सू.8-2-4) इति पाणिनीयसूत्रेण स्वरितो भवति । सोपि क्षैप्रस्वरित इत्युच्यते ।

ननु वस्वीगतस्य ईकारस्य प्राकृतस्वरितत्वं कथं ? इति चेदुच्यते । प्रकृतिभूतव्याकरणशास्त्रस्वरप्रक्रियासिद्धत्वेन प्राकृतस्वरितत्वमित्युच्यते । तत्कथं ? वस्वीशब्दः सोमक्रयण्या विशेषणम् । हे सोमक्रयणि ! त्वं वसुभिर्देवैः तद्वती त्वमसीति वस्वीशब्दार्थः । अत्र “ छन्दसी वनिपौ ” (पा.सू.5-2-109) इति वार्तिकेन ईकारो मत्वर्थीयः । “ वृषादीनां च ” (पा.सू.6-1-203) इति सूत्रेण वसुशब्दः आद्युदात्तः । शेषनिधातेन सु इत्यनुदात्तः । ततः ईकारे अन्ति परे सति यणादेशो वस्वी इत्युदात्तादिः अनुदात्तान्तश्च भवति । तदा “ उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः ” (पा.सू.8-4-66) इति सूत्रेण वस्वीशब्दः स्वरितान्तो भवति

। एवं प्रकृतिभूतव्याकरणशास्त्रस्वरप्रक्रियासिद्धस्वरितान्तत्वात् प्राकृत-स्वरितान्तो भवति वस्त्रीशब्द इति बोध्यम् । एवमेव “ खलप्व्याशा ” इति स्वरितयणुदाहरणान्तरमुच्यते । खलं पुनातीति खलपूः । पूजः क्रिप् खलपूशब्दः । “ गतिकारकोपपदात् कृत् ” (पा.सू.6-2-139) इति सूत्रेण अन्तोदात्तः । ततः “ अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ” (पा.सू.6-1-158) इति शेषनिधाते सति ततः सप्तम्येकवचने डिप्रत्यये अनुबन्धलोपे डेस्सुस्वात् “ अनुदात्तौ सुषिप्तौ ” (पा.सू.3-1-4) इति सूत्रेण अनुदात्तत्वे खलपू+इ इति जाते “ ओस्सुपि ” (पा.सू.6-4-83) इति सूत्रेण उदात्तस्य ऊकारस्य अच्चपरकत्वात् उदात्तयण् वकारो भवति । ततः परस्य अनुदात्तस्य इकारस्य “ उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य ” (पा.सू.8-2-4) इति सूत्रपूर्वभागेन स्वरितो भवति । तदा खलप्वि इति स्वरितान्तं भवति । न चात्र प्रातिशाख्यसूत्रेण यण् विधानं युक्तम् । वर्णसंहितायां तत्प्रवृत्तेरभावात् । खलप्वि इति स्वरितान्तस्य आशाशब्देन संहिता कार्या । आशाशब्दः “ आशाया अदिगारव्या चेत् ” इति फिट् सूत्रेण अन्तोदात्तत्वात् शेषनिधातेन अनुदात्तादिर्भवति । खलप्वि+आशा इत्यनयोस्सन्धौ “ उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य ” (पा.सू.8-2-4) इति सूत्रेण “ इको यणचि ” (पा.सू.6-1-

77) इति सूत्रप्राप्तस्वरितयण् पूर्वकतया आशाशब्दादिमाकारस्य अनुदात्तस्य स्वरितो भवति । सोपि क्षैप्रस्वरितो ज्ञेयः । ननु खलप्वि+आशा इति दशायां स्वरितेकारस्थाने “ इको यणचीति ” (पा.सू.6-1-77) यणादेशे कर्तव्ये खलप्वि इति पदान्तस्वरितस्य सिद्धत्वं न भवति । यण् स्वरितस्य परशास्त्रत्वात् खलप्वि इति पदान्ते “ उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य ” (पा.सू.8-2-4) इति सूत्रपूर्वभागेन हि स्वरितः प्राप्तः । स च त्रैपादिकः “ पूर्वत्रासिद्धम् ” (पा.सू.8-2-1) इत्याधिकारसूत्रविहितविधानेन इकारस्थानिकयणादेशविधायकपूर्वशास्त्रं षाष्ठं प्रति परशास्त्रस्य त्रैपादिकस्वरितस्य असिद्धत्वं स्यात् । तदा स्वरितरहितस्यैव इकारस्य यणादेशः प्राप्नोति । एवं कृते आशागतानुदात्ताकारस्य स्वरितात्परत्वाभावात् कथं त्रैपादिकेनास्य अनुदात्तस्य स्वरितत्वं स्यादिति चेदत्रोच्यते । अत एवात्र भाष्यकारा योगविभागमकार्षुः । “ उदात्तयणः स्वरितोऽनुदात्तस्य ” इत्येको योगः । ततः “ स्वरितयणः ” इति द्वितीयो योगः । अत्र उदात्तयण इत्यनुवर्तते । तेन उदात्तयण इत्येवमभिनिर्वृत्तः यः स्वरितः तस्य स्थाने यो यण् ततः परस्य अनुदात्तस्य स्वरितत्वमिति द्वितीययोगार्थः । एवं च खलप्वि+आशा इति दशायां खलप्वि इति पदान्तेकारस्वरितमाश्रित्यैव आशापदादिमानुदात्ताकारस्य “ उदात्त-

स्वरितयोः” (पा.सू.8-2-4) इति सूत्रे स्वरितमनूद्य “ स्वरितोऽनुदात्तस्य ” इत्यंशेन स्वरितत्वविधानात् खलुपि इति पदान्तेकारस्वरितस्य पूर्वविहितस्य सिद्धत्वं वाच्यम् । न त्वन्यस्य उदात्तादनुदात्तस्य “स्वरित” (पा.सू.8-4-66) इति सूत्रप्राप्तस्वरितस्यापीतीष्टसिद्धिः । यथा शिवस्+अर्च्य इत्यत्र “ ससजुषो रुः” (पा.सू.8-2-66) इत्याष्टमिकेन सूत्रेण पूर्वं रुत्वं कृतम् । पश्चात् “ अतो रो रप्तुतादप्तुते ” (पा.सू.6-1-113) इति षाष्ठेन उत्वे कर्तव्ये रुत्वस्य असिद्धत्वं तु न भवति । “ अतोरोरिति ” सूत्रे रुत्वमनूद्य उत्वविधेस्सामर्थ्यादित्युक्तम् । तद्वदत्रापि “ उदात्तस्वरितयोर्यणः” (पा.सू.8-2-4) इति स्वरितयणः आश्रयणात् पूर्वविहितस्य स्वरितस्य सिद्धत्वं भविष्यति । तथात्वे “ दध्याशयति, इत्याह ” इत्यादौ “ उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः” (पा.सू.8-4-66) इति सूत्रप्राप्तस्वरितस्यापि सिद्धत्वे तस्मात् स्वरितयणः परस्य अनुदात्तस्य “ उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य ” (पा.सू.8-2-4) इति सूत्रेण स्वरितत्वप्रसङ्गात् । तथाहि दधिशब्दस्य “ नव्विषयस्यानिसन्तस्य ” इति फिद्धूत्रेण इसन्त व्यतिरिक्तस्य नपुंसकलिङ्गस्य प्रातिपदिकस्य आद्युदात्तत्वे “ अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ” (पा.सू.6-1-158) इति शेषनिधातेन दधिगतेकारस्य अनुदात्तत्वं सिद्ध्यति । ततः “उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः” (पा.सू.8-4-66) इति अनुदात्तस्य

स्वरितत्वे दधीति स्वरितान्तं भवति । एवमेव इतिशब्दस्य “ निपाता आद्युदात्ताः” इति फिट् सूत्रेण आद्युदात्तत्वे “ अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ” (पा.सू.6-1-158) इति शेषनिधातेन तकारादिकारस्य अनुदात्ते सति “उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः” (पा.सू.8-4-66) इति तस्यानुदात्तस्य स्वरितो भवति । तथाच दधि+आशयति, इति+आह इत्युभयत्रापि “ तिङ्गतिङ्गः” (पा.सू.8-1-29) इति तिङ्गन्तयोस्सर्वानुदात्तत्वं सिद्ध्यति । एवं स्थिते “ उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य ” (पा.सू.8-2-4) इति स्वरितयणः परस्य अनुदात्तस्य प्रकृतसूत्रेण अष्टमाध्याय-द्वितीयपादस्थेन स्वरिते कर्तव्ये “ उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः” (पा.सू.8-4-66) इति परशास्त्रेण पूर्वं कृतस्वरितस्य “ पूर्वत्राऽसिद्धम् ” (पा.सू.8-2-1) इत्याधिकारसूत्रोक्तरीत्या असिद्धत्वे वक्तव्येषि अष्टमाध्यायचतुर्थपादीयसूत्रविहितस्वरितमाश्रित्य अष्टमाध्याय-द्वितीयपादीयसूत्रेण स्वरितयण् पूर्वकतया स्वरितप्रवृत्तेः स्वरित इत्याश्रयणात् अष्टमाध्यायचतुर्थपादीयस्वरितस्य सिद्धत्वाङ्गीकारे दधि+आशयति, इति+आह इत्यादौ स्वरितयणः परस्य अनुदात्तस्यापि स्वरितत्वप्रसङ्गात् न चेष्टापत्तिः अतिप्रसङ्गात् । कथं ? न चात्र दधि+आशयति, इति+आह इत्यवस्थायां स्वरितस्य इकारस्य स्थाने यकारादेशे सति स्वरितः नास्तीति वाच्यम् । यणादेशविधेः षाष्ठत्वेषि

शास्त्रदृष्ट्या सत्वात् “ उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य ” (पा.सू.8-2-4) इत्यत्रेवात्रापि स्वरितस्य सिद्धत्वाश्रयणे दधि इति पदान्तस्वरिताभ्यां परयोरनुदात्तयोः “ उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य ” (पा.सू.8-2-4) इति सूत्रेण स्वरितत्वापत्तिः। अतः यण् स्वरित एव यणादेशं प्रति सिद्धो भवतीति वक्तव्यम्। “उदात्तस्वरितयोर्यणस्वरितोऽनुदात्तस्य ” (पा.सू.8-2-4) इति सूत्र-पूर्वभागविहितस्य स्वरितयणः परस्य स्वरितत्वमिष्यते। तच्च “ इको यणचि ” (पा.सू.6-1-77) इति सूत्रप्राप्तयणं प्रति असिद्धत्वे दुर्लभम्। अत एव वार्तिककृतः “ उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनु-दात्तस्य ” (पा.सू.8-2-4) इति सूत्रविहितस्वरित एव यणादेशं प्रति सिद्धो वक्तव्यः। स्वरितयण् स्वरार्थम्। नान्यः उदात्तनिमित्तकानुदात्तस्थानिकः (8-4-66) तेन नातिप्रसङ्गः इष्टसिद्धिश्वेत्येव माहुः। भाष्य-कृतस्तु योगविभागमकार्षुः। योगविभागस्य इष्टसिद्ध्यर्थत्वात् इतिदधिशब्दयोः “ उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः ” (पा.सू.8-4-66) इति सूत्रविहित-स्वरितान्तयोः आह आशयतीति पदादिमानुदात्ताकारपरकत्वात् “उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य” (पा.सू.8-2-4) इति सूत्रप्राप्तयण् स्वरिते कर्तव्ये पूर्व कृतस्वरितस्य अष्टमाध्यायचतुर्थ-पादीयस्य असिद्धत्वं स्यात् “

पूर्वत्राऽसिद्धम् ” (पा.सू.8-2-1) इत्य-धिकारसूत्रात्। तदा आह आशयतीति पदादिमाकारयोः स्वरितात्पर-त्वाभावात् न यण् स्वरः स्यात्। अतः “ नीचं प्रकृत्या सकलमुदात्ता-दन्यदक्षरम् ” इत्यादिशिक्षाशास्त्रमनुसृत्य इति, दधि इत्यनयोरादिमवणौ इकाराकारौ उदात्तौ। ततः परौ इकारौ अनुदात्तौ। इति+आह दधि+आशयति पदानां संहितायां “ इवर्णोकारौ यवकारौ ” (तै.प्रा.10-15) इति सूत्रेण यणादेशे ततः “ उदात्तत्परोऽनुदात्तस्वरितम् ” (तै.प्रा.14-29) इति सूत्रेण स्वरितो भवति। ततशेषाणां “ स्वरितात्संहितायामनुदात्तानां प्रचय उदात्तश्रुतिः ” (तै.प्रा.20-10) इति सूत्रेण उदात्तश्रुत्यपरपर्याय-प्रचयो भवति। एवं चेत् सम्प्रदायपाठस्सिद्ध्यति। उदाहरणद्वयस्यापि प्रकृतिभूतव्याकरणशास्त्रस्वरप्रक्रियाभिन्नस्वरप्रक्रियानिष्पन्नस्वरत्वात् वैकृतस्वरितत्वं बोध्यम्। श्लो।। क्षैप्रस्वारविधेरन्यः यणादेशे स उच्यते।

स्वारोऽचि स्थित एवात्र वैकृताचि स्थितो न तु।

इति शिक्षाश्लोकोक्तरीत्यापि वैकृतत्वं ज्ञेयम्। “ इत्याह, दध्याशयति ” इत्यनयोः अनुदात्तयण् पूर्वकस्वरितविधानात् क्षैप्र-स्वरितविधिभिन्नत्वमस्ति। अत एवानयोः वैकृतस्वरितत्वमुच्यते। “इवर्णोकारयोर्यवकारभावे क्षैप्र उदात्तयोः ” (तै.प्रा.20-1) इति क्षैप्र-

स्वरितविधाने उदात्तयण् पूर्वकत्वमस्ति । तद्द्विन्नत्वमनयोर्भवति । किञ्च “ वैकृताचि स्थितो न तु ” इति स्वरितयणिषेधेन तत्पूर्वकक्षैप्रस्वरितोप्यनयोर्नास्ति । अनयोः यणादेशस्य श्रूयमाणत्वेषि क्षैप्रस्वरितत्वं नास्ति । किन्तु प्रातिहतस्वरितः प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाश्लोके क्वचिच्छब्दप्रयोगात् “ खलप्व्याशा ” इति शाखान्तरीयोदाहरणेषि क्षैप्रस्वरितोस्तीति तत्र तल्लक्षणं नित्यमिति नित्यशब्दप्रयोगात् ज्ञापितं भवति ।

स्वारोत्तरे स्थितस्वारः अन्त्यो नीचोऽणुमात्रिकः ॥122॥

पूर्वस्य कम्पसंज्ञा स्यात् हस्वश्वेष्टीर्धमेति सः ॥123॥

श्लोके स्वारशब्दः स्वरितपर्यायः । स्थितस्वारशब्देन नित्यक्षैप्रप्रश्लिष्टाभिनिहाता उच्चन्ते । आदूदेदैदन्ताः स्थितस्वारस्य उत्तरे = परतः स्वारो यदि भवति तयोः द्वयोः नैरन्तर्येण स्थितयोः स्वरितयोः उच्चारणे पूर्वस्य स्वरितस्य यः अणुमात्रिकः नीचः =अनुदात्तः तस्य इत्याध्याहारः कर्तव्यः । अत्र श्लोकपूर्वभागे स्वारोत्तरे इत्युत्तरशब्दप्रयोगात् पूर्वः कश्चनास्तीति ज्ञायते । स्थितस्वारः पूर्वः उत्तरे परे स्वारः कश्चन अस्तीत्यवगम्यते । तयोः पूर्वोत्तरयोः स्वरितयोः पूर्वस्वरितान्त्याणोः अनुदात्तस्य कम्पसंज्ञा स्यात् । द्वुत्वृत्तित्वात् कम्पवदुच्चारणे कम्पसंज्ञा भवतीति तद्विवरणम् । कम्पविशिष्टः स्वरितः हस्वश्वेत् सः

दीर्घमेतीति श्लोकस्य आपाततोर्थः लभ्यते । यद्यपि प्रकृतश्लोकोत्तरवाक्ये पूर्वस्य कम्पसंज्ञा स्यादित्यन्वयस्सुलभः । तथात्वे पूर्वस्वरितस्य सम्पूर्णस्य कम्पः प्रसज्येत । तच्चायुक्तमिति “ अन्त्यो नीचोऽणुमात्रिकः ” इति वाक्यमादाय तस्य कम्पसंज्ञा इत्यन्वयोकारि । अत्र स्थितस्वाराणामेव अणुकार्यानुदात्तकम्पकार्यभात्तवम् । न तु प्रातिहतपादवृत्त-तैरोव्यञ्जनानाम् । तेषां “ उदात्तात्परोऽनुदात्तस्वरितम् ” (तै.प्रा.14-29) इति सूत्रप्राप्तत्वादेषामेव “ नोदात्तस्वरितपरः ” (तै.प्रा.14-31) इति निषेधोस्ति । न तु क्षैप्रादीनाम् । अत एव तेषां स्थितस्वारत्वव्यवहारस्सङ्गच्छते । व्यासशिक्षायां स्वरसन्धिप्रकरणे कम्पलक्षणमेवं दृश्यते ।

श्लो । । स्थितस्वारस्य चान्त्योऽणुः नीचः स्यात् प्रवणोत्तरे ।

स्वरद्वयस्य चैकस्मिन् कम्पसंज्ञा च दीर्घता ।

इति श्लोके प्रवणशब्दः स्वरितपर्यायः । उत्तरशब्दः पर इत्यर्थकः । उत्तरशब्देन पूर्वशब्दः आक्षिप्यते । स्वरिते परे सति पूर्वस्य नित्यक्षैप्रादेः स्थितस्वारस्य अन्त्योणुः नीचो भवतीति पूर्ववाक्यार्थः ।

नन्वणोः कथमनुदात्तत्वमुच्यते ? स्वरितस्य यथाक्रमं पूर्वोत्तरोदात्तानुदात्तसमाहारात्मकत्वं “ समाहारस्वरितः ” (तै.प्रा.1-40) इति सूत्रोक्तम् । विषयेस्मिन् त्रिभाष्यरत्नकारः “ आदिरस्योदात्त-

समशेषोऽनुदात्तसम इत्याचार्याः” (तै.प्रा.1-46) इति सूत्रेण स्वरिताद्यन्तभागौ हस्वे अणुद्वयात्मकौ । दीर्घे पादचतुष्टयात्मकौ । तौ यथाक्रममुदात्तसमानुदात्तसमाविति मन्यते । इदमनुदात्तत्वमनुदात्तसमत्वं वा हस्वे दीर्घे च समानमेव । एवं स्थिते प्रकृतशिक्षावचनतः एकस्य अणोः यन्निहतत्वमुच्यते तत्कथं सङ्घच्छते इति चेदुच्यते । प्रातिशाख्ये “ तस्यादिरुचैस्तराम् ” (1-41) इति सूत्रप्रभृति स्वरितपूर्वोत्तरभागीयोदात्तानुदात्तांशयोः बहवो मतभेदा उक्ताः । तदपेक्षयात्र तद्विलक्षणतया अणुमात्रस्य अनुदात्तत्वमुक्तम् । यथा “ वृक्षः प्रचलन् सावयवः प्रचलतीति ” न्यायेन समग्रवृक्षप्रचलनं शाखाद्येकदेशोपि भवति । यथा वा तैलपकघृतपक महापूपादि भक्ष्यैकदेशभक्षणेपि समुदायगतं तैलं धृतं वा एकदेशो आरोप्य तैलं भुक्तं धृतं भुक्तमिति व्यवहारः लोकप्रसिद्धः तथा समुदायगतमनुदात्तत्वमेकदेशे उच्यते इत्यर्थः । “ स्वरद्वयस्य चैकस्मिन् कम्पसंज्ञा च दीर्घता ” इत्युत्तरवाक्यार्थः उच्यते । अस्मिन् वाक्ये स्वरद्वयशब्देन स्वरितद्वयमित्यर्थो न युज्यते । एकस्मिन्नचि स्वरितद्वयस्थितेरयुक्तत्वात् । अतः स्वरद्वयशब्देन उदात्तानुदात्तसमाहारात्मकः एकः स्वरित इत्यर्थो वक्तव्यः । यद्यपि एकस्य स्वरितस्य एकस्मिन्नचि स्थितिस्सम्भवति । तथापि एकस्य स्वरितस्य कथं कम्पः स्यात् ? इति संशयो जायते । वाक्यान्ते

दीर्घता इत्यस्ति । दीर्घशब्दः हस्वमुपलक्षयति । तेन हस्वस्वरितः योस्ति सः दीर्घी कर्तव्यः इत्यर्थस्थित्यति । “ अदीर्घ दीर्घवत्कुर्यात् द्विस्वरं यदि दृश्यते ” इति शिक्षावचनात् हस्वस्य दीर्घीकरणमात्रेणापि स्वरितद्वयाभावे कथं स्वरितकम्पः स्यात् ? इति शङ्का जागर्त्येव । अतः पूर्ववाक्यात् “ अन्त्याणुः नीचः स्यात् प्रवणोत्तरे ” इत्यस्यानुवृत्तिः कार्या । तथासति प्रवणोत्तरे सति = स्वरितपरे सति पूर्वस्वरितस्य स्वभावतो दीर्घस्य वा दीर्घीकृतस्य स्वरितस्य वा यः अष्टमांशः अणुः अनुदात्तांशः सः कम्पसंज्ञां लभते इत्यर्थो लभ्यते इति व्यासशिक्षावचनप्रामाण्यात् कम्पसंज्ञालाभे सिद्धे सति यथा लोके भीतस्य कम्पवदुच्चारणं तथोच्चारणात् कम्पसंज्ञा वक्तव्येति लौकिकोच्चारण-दृष्टान्तकथनस्य अयुक्तत्वं केचिदित्यनेन सूचितम् एतद्वाक्यव्याख्याने वेदतैजसव्याख्यात्रा । अत्राणुशब्दः पादशब्दपर्यायः । अणुर्नाम हस्वकालस्य चतुर्थोशः । “ चतुर्भिरणुभिर्मात्रापरिमाणमिति स्मृतमिति ” शिक्षया एकमात्रिको हस्वः अणुचतुष्टयविशेषः । दीर्घः पादाष्टकयुक्त इति विवेकः ।

अत्र केचित् “ तस्यामेव प्रकृतौ ” (तै.प्रा.19-4) इति सूत्रस्य तस्यां स्वरितात्मिकायामेव प्रकृतौ कम्पो भवतीत्यर्थं मत्वा स्वरिताष्टमांशात् पूर्वस्य पादसप्तकभागस्य कम्पत्वं मन्यन्ते । तदसत्

। तत्सूत्रस्य न तदुक्तार्थस्सम्भवति । स्वरितपरकपूर्वस्वरितानुदात्ता-ष्टमाणोः कम्पांशात् सप्ताणुसमुदायात्मकपूर्वभागः संहितायां तस्यामेव स्वरितप्रकृताववतिष्ठते इत्येव तत्सूत्रार्थस्सम्भवति । अतः अष्टमाणोः पूर्वाणुसप्तकसमुदायस्य कम्पत्वं न भवति । किन्तु अष्टमाणोरेवेति फलति । एवमेव उदात्तकम्पविषये शिक्षायां स्वरितानुदात्ताष्टमाणोः कम्पांशात् पूर्वपादसप्तकभागस्य उदात्तत्वमुच्यते । उदात्तपरकत्वात् तत्रापि अष्टमाणोरेव कम्पत्वम् । न तु तस्मात्पूर्वभागस्येत्युक्तं भवति । अत एव “ शेषस्योदात्तता वा स्यात् स्वारता वा व्यवस्थया ” इति शिक्षावचनादौ स्थितशेषशब्दार्थः उक्तादन्यः शेष इति । एतेन स्वरितकम्पे कम्पांशात् उक्तात् अन्यः पूर्वः स्वरितः शेषपदार्थः उदात्तकम्पे कम्पांशात् उक्तात् अन्यः पूर्वः उदात्तः शेषपदार्थः इति स्वरितपरोदात्तपरत्वव्यवस्थया अयमर्थो बोध्यः । तस्मिन्नेव प्रकरणे व्यासशिक्षायां स्थितस्वारकम्पाः कतिविधा इत्यत्र क्षैप्रकम्पस्य “ क्षैप्रकम्पश्चतुर्धैव मादूदेदैद्ध्यरुच्यते ” इति चातुर्विध्यमुक्तम् । “ प्रश्लिष्टो नित्य ऊदाद्यामेडाभिनिहतः स्मृतः ” इत्यनन्तरवाक्येन प्रश्लिष्टकम्पः ऊकारेण कथितः, नित्यकम्पः आकारेणोक्तः, अभिनिहतकम्पः एकार-ओकारभ्यामीरितः । अत्र यथासम्भवमुदाहरणान्युच्यन्ते । “ सङ्कर्षति न्यन्ये धिष्णिया उप्यन्ते ” (तै.सं.6-3-1) इत्यत्र नि+अन्ये+अन्ये

+नि+नि+अन्ये इति विलोमदशायां नि इत्युदात्तस्य इकारस्य अनुदात्तस्य अकारस्य परत्वे सति “ उदात्तयोश्च परोऽनुदात्तस्वरितम् ” (तै.प्रा.10-16) इति सूत्रेण न्यन्ये इति स्वरितो भवति । स च स्वरितः “ इवर्णोकारयो र्यवकारभावे क्षैप्र उदात्तयोः ” (तै.प्रा.20-1) इति सूत्रेण क्षैप्रसंज्ञको भवति । न्यन्ये इत्यस्य द्वितीयेन अन्ये इत्यनेन सन्यौ “ तस्मिन्ननुदात्ते पूर्व उदात्तस्वरितम् ” (तै.प्रा.12-9) इति सूत्रेण प्रथमस्य न्ये पदान्तस्य एकारस्य अनन्तरस्याकारलोपनिमित्ततया स्वरितो भवति । स च स्वरितः “ तस्मादकारलोपेऽभिनिहतः ” (तै.प्रा.20-4) इति सूत्रेण अभिनिहतस्वरितो भवति । एवं क्षैप्राभिनिह-तस्वरितयोः नैरन्तर्येण उच्चारणमत्र दृश्यते । पूर्वस्य क्षैप्रस्वरितस्य अकारस्य हस्तव्यत्वेन “ हस्तश्चेदीर्घमेति सः ” इति प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाश्लोकचरमवाक्येन हस्तस्य दीर्घीकरणेन द्विमात्रत्वं लब्धम् । कृतदीर्घी-करणस्य स्वरितस्य अन्त्यस्य अष्टमाणोः निहतस्य “ न्या 2 न्येन्ये निन्यन्ये ” इति विलोमे प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचनेन कम्पो भवति । एवमेव “ स्वधा अस्युर्वी ” (तै.सं.1-1-9) इत्यत्र “ अस्युर्वू 2 वर्यस्यस्युर्वी ” इति विलोमस्य असि+उर्वी+उर्वी+असि+असि+ उर्वी इति विवरणे उर्वी+उर्वी+असि इत्येषां त्रयाणां पदानां विलोम-सन्यौ “ उदात्तयोश्च परोऽनुदात्तस्वरितम् ” (तै.प्रा.10-16) इति सूत्रेण

प्रतिलक्ष्यं स्वरितो भवति । स च “ इवर्णोकारयो र्यवकारभावे क्षैप्र उदात्तयोः ” (तै.प्रा.20-1) इति सूत्रेण क्षैप्रसंज्ञको भवति । अत्र क्षैप्र-स्वरितयोः द्वयोः नैरन्तर्येण उच्चारणं भवति । एवं स्थिते प्रथमस्य स्वरितस्य उकारस्य दीर्घीकरणेन द्विमात्रत्वे सति ऊकारस्य अष्टमांशस्य अणोः निहतत्वं कम्पत्वं च प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचनेन सिध्यति । एवमेव “ एष्वैवैनां लोकेषु प्रतिष्ठापयति ” (तै.सं.3-4-3) इत्यत्र “ एष्वैवैष्वे 2 ष्वैवैनामेनामेवैष्वे 2 ष्वैवैनाम् ” इति घनपाठे एषु+एषु+एव इति पदत्रयस्य विलोमसन्ध्यौ “ उदात्तयोश्च परोऽनुदात्त-स्वरितम् ” (10-16) इति सूत्रस्य लक्ष्यद्वये द्विवारमावृत्तौ द्वौ क्षैप्र-स्वरितौ सिध्यतः । एवं द्वयोः स्वरितयोः नैरन्तर्येणात्रोच्चारणं भवतीति पूर्वस्य एकारस्य अष्टमाणोः निहतस्य प्रकृतकौण्डन्यशिक्षया कम्पः भवति । तेन पूर्वोक्तघनपाठः क्षैप्रकम्पघटितस्साधुर्भवति । तथा “इत्याहैन्द्री वै वाग्वाचम् ” (तै.सं.1-6-10) इत्यत्र “ आहैन्द्यै 2 न्याहैन्द्री ” इति विलोमपाठे ऐन्द्री+ऐन्द्री+आह इति पदत्रयस्य विलोमसन्ध्यौ “ उदात्तयोश्च परोऽनुदात्तस्वरितम् ” (तै.सं.10-16) इत्यावृत्तेन सूत्रेण स्वरितद्वयं सिध्यति । तच्च स्वारद्वयमपि क्षैप्रसंज्ञकं भवति । अत्र द्वयोः क्षैप्रस्वरितयोः नैरन्तर्येण उच्चारणं भवति । तेन

पूर्वस्य ऐकारस्य अष्टमाणोः निहतस्य प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचनेन कम्पः सिध्यति ।

अथ प्रश्लिष्टकम्पस्योदाहरणमुच्यते । “ उत्तिवदत्युर्वन्तरिक्षम् ” (तै.सं.1-2-8) इत्यत्र “ उत्तिवदत्युर्वन्तरिक्षम् ” इति विलोमे उरु+उरु+उत्तिवदतीति पदत्रयस्य विलोमसन्ध्यौ लक्ष्यद्वयेषि “ऊभावे च ” (तै.प्रा.10-17) इति सूत्रेण ऊभावे सति यः स्वरितः प्राप्तः सः “ ऊभावे प्रश्लिष्टः ” (तै.प्रा.20-5) इति सूत्रेण प्रश्लिष्टसंज्ञको भवति । अत्र प्रश्लिष्टस्वरितयोः द्वयोः नैरन्तर्येण उच्चारणे सति पूर्वस्वरिता-न्त्याणोः निहतस्य प्रकृतकौण्डन्यशिक्षया कम्पः भवति । स च प्रश्लिष्टकम्प इत्युच्यते ।

अथ नित्यकम्पस्योदाहरणमुच्यते । “ इत्यब्रवीद्यो मद्देवत्यम-ग्निमादधाता इति ” (तै.सं.1-5-1) इत्यत्र देवत्यमित्यत्रान्त्यः अकारः “ सयकारवकारन्त्वक्षरं यत्र स्वर्यते स्थिते पदे अनुदात्तपूर्वैऽपूर्वं वा नित्य इत्येव जानीयात् ” (तै.प्रा.20-2) इति सूत्रेण नित्यस्वरितो भवति । “ अब्रवीद्यो योऽब्रवीदब्रवीद्यो मद्देवत्यं मद्देवत्यां 2 योऽब्रवीदब्रवीद्यो मद्देवत्यमिति ” घनपाठे मद्देवत्यं+यः+अब्रवीदिति पदत्रयस्य विलोम-सन्ध्यौ समन्वयः क्रियते । मद्देवत्यमित्यत्र अन्त्यः अकारः नित्यस्वरितः । यः अब्रवीदित्यनयोः सन्ध्यौ “ तस्मिन्ननुदात्ते पूर्व-

उदात्तस्वरितम्” (तै.प्रा.12-9) इति सूत्रेण पूर्वस्य ओकारस्य स्वरितो भवति । स च अकारलोपे सति सिध्यति । सः स्वरितः “ तस्मादकारलोपेऽभिनिहतः” (तै.प्रा.20-4) इति सूत्रेण अभिनिहतसंज्ञको भवति । मद्वेवत्यमित्यत्र यः नित्यस्वरितः सः हस्व इति “ हस्वश्च दीर्घमेति सः” इति प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाचरमवाक्येन दीर्घीकृतो भवति । एवं सति नित्याभिनिहतस्वरितयोः अत्र नैन्तर्येण उच्चारणं भवतीति पूर्वस्य नित्यस्वरितस्य दीर्घीकृतस्य प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावच्चनेन अष्टमस्याणोः निहतस्य कम्पो भवति । सः नित्यस्वरितकम्प इत्युच्यते । तेन पूर्वोक्तः नित्यकम्पघटितघनपाठस्साधीयानिति भावः। एवमेव “अन्वाक्रमत ते द्विदेवत्यान्” (तै.सं.6-5-6) इत्यत्र “ अन्वाक्रमत ते तेऽन्वाक्रमतान्वाक्रमत ते द्विदेवत्यान् द्विदेवत्या 2 न्तेऽन्वाक्रमतान्वाक्रमत ते द्विदेवत्यान्” इति घनपाठे द्विदेवत्यान्+ते+अन्वाक्रमत इति पदत्रयस्य विलोमसन्धौ द्विदेवत्या इति नित्यस्वरितः। ते+अन्वाक्रमत इत्यनयोस्सन्धौ “ तस्मादकारलोपेऽभिनिहतः” (तै.प्रा.20-4) इति सूत्रेणाभिनिहतस्वरितः सिध्यति । तथाच नित्याभिनिहतस्वरितयोः नैन्तर्येणोच्चारणमत्र भवतीति पूर्वस्य नित्यस्वरितस्य अन्त्याणोरनुदात्तस्य प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावच्चनेन कम्पो भवति । स च कम्पः नित्यस्वरितकम्प इत्युच्यते । तेन पूर्वोक्त-

नित्यस्वरितकम्पघटितघनपाठः सिध्यति । किञ्च “ अनूचीनङ् हि मनुष्या आच्छयन्ति ” (तै.सं.6-3-9) इत्यत्र “ अनूचीनङ् हि ह्यनूचीनमानूचीनङ् हि मनुष्या मनुष्या 2 ह्यनूचीनमनूचीनङ् हि मनुष्याः” इति घनपाठे मनुष्याः+हि+अनूचीनमिति पदत्रयस्य विलोमसन्धौ मनुष्या इति नित्यस्वरितः। हि+अनूचीनमित्यनयोस्सन्धौ “ इवर्णोकारयोर्यवकारभावे क्षेप्र उदात्तयोः” (तै.प्रा.20-1) इति सूत्रेण क्षेप्रस्वरितो भवति । अनयोः नैन्तर्येण उच्चारणमत्र भवति । पूर्वस्य नित्यस्वरितस्य अष्टमांशस्य अनुदात्तस्य प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावच्चनेन कम्पो भवति । स च नित्यस्वरितकम्प इत्युच्यते । अपिच “ अनयद्यो राजन्य आनुजावरः” (तै.सं.2-3-4) इत्यत्र “ अनयद्यो योऽनयदनयद्यो राजन्यो राजन्यो 2 योऽनयदनयद्यो राजन्यः” इति घनपाठे राजन्यः+यः+अनयत् इति पदत्रयस्य विलोमसन्धौ राजन्य इति नित्यस्वरितः “ सयकारवकारन्त्वक्षरं यत्र स्वर्यते स्थिते पदे अनुदात्तपूर्वोऽपूर्वे वा नित्य इत्येव जानीयात् ” (तै.प्रा.20-2) इति सूत्रप्राप्तः। यः अनयत् इत्यनयोस्सन्धौ “ तस्मादकारलोपेऽभिनिहतः” (तै.प्रा.20-4) इति सूत्रेण अभिनिहतस्वरितो भवति । एतत्स्वरितपरकत्वात् पूर्वस्य नित्यस्वरितस्य अदीर्घस्यापि “ हस्वश्चेदीर्घमेति सः ” इति प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावच्चनेन दीर्घीकृतस्य

अष्टमाणोः अनुदात्तस्य प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचनेन नित्यस्वरितकम्पो भवति । तेन पूर्वोक्तघनपाठः सिध्यति ।

अथ अभिनिहतस्वरितकम्पस्योदाहरणमुच्यते । “ अर्केऽर्कशी-यते ” (तै.सं.5-2-5) इत्यत्र “ अर्के 2 कोँ 2 कोँ 2 के॑ 2 के॑र्कशीयते चीयते॒कोँ 2 के॑ 2 के॑र्कशीयते ” इति घनपाठे अर्के+अर्कः इत्यनयोस्सन्धौ एकारस्य उदात्तस्य अनुदात्ताकारलोपनिमित्तकः एकः अभिनिहतस्वरितः “ तस्माद्कारलोपेऽभिनिहतः ” (तै.प्रा.20-4) इति सूत्रोक्तः । ततः अर्कः+अर्कः इत्यनयोस्सन्धौ विसर्गे ओत्वमापन्ने सति उदात्तओकारस्य अनुदात्ताकारलोपनिमित्तकः अन्यः अभिनिहत-स्वरितः । ततः अर्कः+ अर्के इत्यनयोः सन्धावपि पूर्ववत् अभिनिहत स्वरित एव । एवं द्वितीयाभिनिहतस्वरितपरत्वात् पूर्वस्य उदात्त-एकारस्य परतः अनुदात्ताकारलोपे सति तथैव तृतीयाभिनिहतस्वरित-परकस्य पूर्वस्य उदात्त ओकारस्य परत्र अनुदात्ताकारलोपे सति द्व्योरभिनिहतस्वरितयोः अन्ताण्वोरनुदात्तयोः प्रकृतकौण्डन्यशिक्षा-वचनेन कम्पौ भवतः । तौ अभिनिहतस्वरितकम्पौ इत्युच्यते । एवमेव अवशिष्टघनपाठेपि कम्पो बोध्यः । तेन पूर्वोक्तघनपाठः अभिनिहत-स्वरितकम्पविशिष्टः साधुरेव ।

एवं प्रकृतकौण्डन्यशिक्षया दीर्घीकृतस्य वा दीर्घस्य वा अष्टमाणोर्निहतत्वे तस्मात्पूर्वभागस्य पादसप्तकस्य कः स्वरः ? इति चिन्तायाम्

श्लो ॥ नित्योऽभिनिहतश्वैव क्षैप्रः प्रश्लिष्ट एव च ।

एते स्वाराः प्रकम्पन्ते यत्रोच्चस्वरितोदयाः ।

शेषस्योदात्तता वा स्यात् स्वारता वा व्यवस्थया ।

इति श्लोके नित्यादिस्वरितानां स्वरितपरत्वे स्वरितकम्पा इति उदात्तपरत्वे उदात्तकम्पाः भवन्तीति सामान्यतः उक्तम् । ततः कम्पांशात्पूर्वभागस्य अणुसप्तकस्य स्वरविशेषमधिकृत्य शेषस्य उदात्तता वा स्वारता वा इति विकल्पः उक्तः । तत्कथं सङ्घच्छते ? एकस्य भागस्य व्यवस्थां विना उभयविधोच्चारणं वेदे अयुक्तम् । “लोपशशाकल्यस्य” (पा.सू.8-3-19) इति सूत्रेण “ हर एहि, हरयेही-ति ” भाषायामैच्छिकविकल्पवत् वेदे वकुं न शक्यते, अपौरुषेयत्वात् वेदस्य । अतः व्यवस्था कार्या । सैषा व्यवस्था एषु शिक्षाश्लोकेष्वेवं श्रूयते ।

श्लो ॥ आरण्यके तूदात्तादिः स्वरितादिश्च सांहिते ।

पारक्षुद्रे न कम्पस्यात् द्विधा कम्पो न तु त्रिधा ।

संहितायां स्वारकम्पः उच्चस्त्वारण्यके मतः ।

इति पारक्षुदं नाम परायातम् । तत्र कम्पो नास्ति । संहितायां कम्पांशात् पूर्वभागः सप्ताणुकः स्वरित इति आरण्यके कम्पांशात्पूर्वभागः पादसप्तकयुक्तः उदात्त इति व्यवस्था ज्ञेया ।

ननु “ उच्चस्त्वारण्यके मतः” इत्युक्तं खलु ! अरण्यभागे उदात्तकम्पाः के ? इति चेत् व्यासशिक्षायां स्वरसन्धिप्रकरणे श्लो । । उच्चोर्ध्वौ यददीव्यादित्रिके नकञ्चनेति च ।

उच्चकम्पौ स्थितेऽङ् रूपौ स्वाराः कम्पाश्च सांहिताः ।

इत्यस्ति । अस्यायमर्थः । आरण्यके स्वाध्यायब्राह्मणे कूष्माण्डहोमोपस्थानमन्त्रभागे यददीव्यादिवैश्वानरायान्ते अनुवाकत्रये वारुण्यामुपनिषदि नकञ्चनानुवाके च स्थितेऽङ् रूपौ । स्थितशब्देन नित्यस्वरितः एङ् रूपावित्यनेन अभिनिहतस्वरितौ उच्येते । इमौ स्वरितौ उच्चोर्ध्वे = उच्चः ऊर्ध्वः परः ययोस्तौ उदात्तपरौ उदात्तकम्पौ स्तः । तत्रान्त्याणुः निहतः स एव कम्पसंज्ञकः इति पूर्ववत् ज्ञेयः ।

(1) यददीव्यानुवाके “ तेऽ॒स्मद्यक्षमनागसः ” इत्यत्र ते+अस्मत् इत्यत्र तकारादेकारः उदात्तः । ततः परः अकारः अनुदात्तः । अनयोस्सन्ध्यौ “ तस्मिन्ननुदात्ते पूर्व उदात्तस्वरितम् ” (तै.प्रा.12-9) इति सूत्रेण पदाद्यकारलोपनिमित्तकः एकारः स्वरितो भवति । अयं स्वरितः अकारलोपपूर्वकतया भवतीति “ तस्माद्कारलोपेऽभिनिहतः ”

(तै.प्रा.20-4) इति सूत्रेण अभिनिहतस्वरितो भवति । स्म इत्युदात्तपरकत्वात् उतात्तकम्प इति व्यवहारः । पूर्वस्य एकारस्य अन्त्याणुः निहतः कम्पविशिष्टो भवति । तस्मात् कम्पांशात् पूर्वांशस्तु पादसप्तात्मकः उदात्तविशिष्टो भवति । यद्यपि पूर्वः स्वरितः एव । तस्यैव कम्पः । अस्य उच्चपरत्वात् कम्पांशात्पूर्वभागः उदात्तभाग इत्युच्यते । एवमेव तस्मिन्नेवानुवाके “ तेन योऽ॒स्मत्समृच्छातै ” इत्यत्र यः+अस्मत् इत्यत्रापि ओकारः उदात्तः । ततः परः अकारः अनुदात्तः । अनयोस्सन्ध्यौ “ तस्मिन्ननुदात्ते पूर्व उदात्तस्वरितम् ” (तै.प्रा.12-9) “ तस्माद्कारलोपेऽभिनिहतः ” (तै.प्रा.20-4) इति सूत्राभ्याम् अभिनिहतस्वरितो भवति । अस्य स्म इत्युदात्तपरत्वात् उदात्तकम्प इति शास्त्रे व्यवहारः भवति । यद्यप्ययमोकारः स्वरित एव । तस्याष्टमाणोरनुदात्तस्यैव कम्पो भवति । तस्मात्कम्पांशात्पूर्वांशः पादसप्तकभागयुक्तः उदात्तो भवति ।

अथ “ आयुष्टे विश्वत ” इत्यनुवाके “ सञ्चितं वीर्यं बलम् ” इत्यत्र वीर्यशब्दः “ सयकारवकारन्त्वक्षरं ” (तै.प्रा.20-2) इत्यादि-सूत्रेण नित्यस्वरितान्तः हस्त्वान्तश्च “ हस्त्वश्चेदीर्घमेति सः ” इति प्रकृत-कौण्डन्यशिक्षाश्लोकचरमभागेन दीर्घीकृतः । बलशब्दे बकारादकारः उदात्तः । उदात्तपरकत्वात् वीर्या इति नित्यस्वरिताकारान्त्यांशस्य

अणोः कम्पो भवति । उदात्तपरकत्वात् कम्पांशात् पूर्वीशः सप्ताणुयुक्तः उदात्तो भवति । अयमुदात्तकम्प इत्युच्यते । अन्यच्च वैश्वानरायानुवाके “ विहाय रोगं तन्वा २५स्वाया ” मित्यत्र तन्वामित्यत्र आकारः वकारपूर्वकत्वात् “ सयकारवकारमिति ” (तै.प्रा.20-2) इति सूत्रेण नित्यस्वरितो भवति । अस्य स्वा इत्युदात्त-परकत्वात् नित्यस्वरितान्त्यांशः अनुदात्तः कम्पविशिष्टो भवति । कम्पांशात् पूर्वीशः अणुसमकविशिष्टः उदात्तो भवति, उदात्तपरकत्वात् । न कञ्चनानुवाके “ अहमन्नादोऽ॒हमन्नाद् ” इत्यादौ ओकारः उदात्तः । ततः परः अकारः अनुदात्तः । द्वयोस्सन्धौ “ तस्मिन्ननुदात्ते पूर्व उदात्तस्वरितम् ” (तै.प्रा.12-9) इति सूत्रेण अकारलोपं निमित्तीकृत्य पूर्वः ओकारः स्वरितो भवति । स च स्वरितः “ तस्माद्कारलोपेऽभिनिहतः ” (तै.प्रा.20-4) इत्यभिनिहतसंज्ञको भवति । अस्य हाकाराद्कारात्मकोदात्तपरकत्वात् स्वरितस्य अष्टमाणोः निहतस्य कम्पो भवति । कम्पांशात् पूर्वभागः पादसमकयुक्तः उदात्तो भवति, उदात्तपरकत्वात् । एवं एङ्ग रूपाः अभिनिहताः नित्याश्र कम्पाः आरण्यके प्रोक्ताः । ते उदात्तकम्पा इत्यर्थः । संहितास्था स्वरितकम्पाः पूर्वमेव समन्विताः ।

नन्वेतावता द्वयोः स्वरितयोः नैरन्तर्येण उच्चारणं यत्र भवति तत्र पूर्वस्वरितानुदात्तान्त्याणुमात्रस्य कम्प उक्तः । स चास्तां “ सोऽ॒पोऽ-॒॒भ्यमियत ” इत्यादौ स्वरितत्रयस्य नैरन्तर्येण उच्चारणं भवति । तत्र कथं कम्पत्वमिति प्रश्नस्य समाधानं “ द्वियम एके द्वियमपरे ता अणुमात्राः ” (तै.प्रा.20-3) इति सूत्रादवगन्तुं शक्यम् । अस्मिन् सूत्रे यमशब्दद्वयमस्ति । प्रथमः यमशब्दः स्वरितपर्यायः । द्वितीयः उदात्तादिस्वरपर्यायः । सूत्रे एके इति पदप्रयोगात् परमतोपन्यासपरमिदं सूत्रमित्यवगम्यते । कुतः ? पूर्वस्वरितान्त्याणोः निहतत्वानभिधानात् । अन्त्याणुनिहतत्वं तु “ द्वयोः पूर्वः अणुमात्रिकः त्रिषु पूर्वावणुमात्रिकौ ” इत्यादिकौहलेयवचनादवगन्तुं शक्यत्वात् । तथापि तद्द्विन्नकम्पस्वरूपनिरूपणार्थम् इदं स्वीक्रियते । द्वौ यमौ स्वरितौ यत्र नैरन्तर्येण वर्तते सः द्वियमः तस्मिन् द्वियमे इति । किञ्च द्वौ यमौ उदात्तानुदात्तौ यत्र समाहियेते सः स्वरितः द्वियमः परः यस्मादसौ द्वियमपरः । तस्मिंश्च त्रियमे सति द्वितीयस्वरितपरे प्रथमस्य स्वरितस्य तृतीयस्वरितपरे द्वितीयस्य स्वरितस्य च अण्वोः निहतत्वं भवति । अस्मिन् सूत्रे “ स्वरितयोर्मध्ये यत्र नीचं स्यादित्यादि ” (तै.प्रा.19-1) सूत्रात् नीचमिति पदमनुवृत्तं सत् पुंलिङ्गबहुवचनान्ततया विपरिणतं भवति । तेन तादृशलक्ष्येषु अणुमात्राः निहता भवन्तीति बोधो जायते । अत एव

“ पदान्ते च तथा कम्पा अन्ततो निहताणुकाः ” इति शिक्षया एकवाक्यता सम्पादनीया । तथाच द्वियमस्थले पूर्वस्य स्वरितस्य त्रियमस्थले पूर्वयोः स्वरितयोः अन्त्यानुदात्ताणुमात्राः कम्पसंज्ञिता भवन्तीत्यर्थः ।

नन्विदं कम्पलक्षणं वा विधिर्वा संहितायां स्वरितकम्पाः कूष्माण्डादिवेदभागे उदात्तकम्पा इति ये कम्पाः प्रसिद्धाः तेष्वेतल्लक्षणम् । न तु कम्पविधायकम् । यदीदं सूत्रं कम्पविधिपरं स्यात् तर्हि “योऽपां पुष्टं वेद ” इत्यादावपि कम्पः प्रसज्येत । कथं ? योऽपामित्यत्र पदान्तः उदात्त ओकारः । ततः परः अनुदात्तः पदादिरकारः । तत्सन्धौ “ तस्मिन्ननुदात्ते पूर्व उदात्तस्वरितम् ” (तै.प्रा.12-9) इति प्राप्तस्वरितस्य उदात्तः आकारः परत्र वर्तते । उदात्तपरकस्य पूर्वस्य स्वरितस्य अन्त्यानुदात्ताणोः कम्पः प्रसज्येत । आरण्यके उदात्तकम्पानां सत्वात् योऽपामित्यत्र ओकारस्य कम्पत्वमयुक्तम् । अतः नेदं विधिसूत्रम् । किन्तु लक्षणबोधकम् । विधिपरत्वे इदं सूत्रमनिष्टं स्यात् इत्यमुमर्थं बोधयितुमेव त्रिभाष्यरत्नकारः स्वीयव्याख्यानान्ते नेदं सूत्रमिष्टमिति वदन् लक्षणपरत्वमेवास्य द्रढयति स्म ।

ननु स्वरिताष्मानुदात्ताणोः कम्पत्वाङ्गीकारे अणुमात्रस्य कम्पोच्चारणं दुर्घटमिति चेन्न । यद्यप्यणुमात्रस्य कम्पत्वमुच्यते तथापि

उच्चारणदौर्घट्यात् कम्पांशात् पूर्वाशस्य कालं कम्पो ग्रसन् कम्पः अधिककाल उच्चार्यते । तदुक्तं शिक्षायाम् श्लो । । स्वाराः कम्पाश्च रञ्जाश्च ये यत्कालाः स्वभावतः । वर्धन्ते प्रोच्यमानास्ते क्षिप्रयत्नेऽपि वक्तरि ।

अत्र क्षिप्रशब्दः संक्षिप्तोच्चारणयत्नपरतया निरुक्ते यास्कमहर्षिणा “ क्षिप्रं कस्मादि ” त्याशङ्क्य अयमर्थः निरुपितोऽस्ति । तथाच वक्तरि संक्षिप्तोच्चारणसमर्थेऽपि अणुकाले कम्पमुच्चरितुं कृतप्रयत्नेऽपीत्यर्थः । तेन प्रोच्यमानास्ते कम्पादयः स्वभावतः यत्काला भवन्ति तथापि वर्धन्त एव । तदपेक्षया अधिककाला उच्चार्यन्ते इति शिक्षासमाधानं बोध्यम् ।

ननु “ द्वियम एके द्वियमपरे ता अणुमात्राः ” (तै.प्रा.20-3) इति सूत्रे “ स्वरितयोर्मध्ये यत्र नीचं स्यात् ” (तै.प्रा.19-1) इत्यादिसूत्रात् नीचपदानुवृत्तिर्न घटते । (1) प्राप्तिदौर्लभ्यात्, (2) प्रयोजनाभावात्, (3) निषेधसत्वाच्च । तथाहि “ स्वरितयोर्मध्ये यत्र नीचं स्यात् ” (तै.प्रा. 20-1) इति “ योऽस्य स्वोऽग्निः ” इत्यादिलक्ष्ये पादचतुष्टयसम्पूर्णे स्वरितद्वयमध्यस्थे अकारात्मकानुदात्ताक्षरे विक्रमसंज्ञायां चरितार्थसूत्रात् “ द्वियम एके द्वियमपरे ता अणुमात्राः ” (तै.प्रा.19-3) इति सूत्रे नीचपदानुवृत्तिरयुक्ता । कम्पस्थले पूर्वस्वरितान्त्याणुमात्रे अक्षरैकदेशो

नीचप्राप्तिः न घटते खलु ! यथा “ यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा ” (पा.सू.8-4-48) इति सूत्रवृत्तौ “ स्थानप्रयत्नाभ्यामन्तरतमे स्पर्शे चरितार्थो विधिरयं रेफे न प्रवर्तते । चतुर्मुखः । यूनि लब्धे तु युवतिः जरठे रमते कथम् ” इति न्यायादित्युक्तम् । तद्वत् पादचतुष्ट्य-सम्पूर्णाक्षरे चरितार्थो विक्रमविधिः स्वरिताष्टमांशानुदात्ताणुमात्रे न प्रवर्तते । अतः “ स्वरितयोर्मध्ये यत्र नीचं स्यात् ” (तै.प्रा.19-1) इति सूत्रात् “ द्वियम एके ” (तै.प्रा.19-3) इति सूत्रे नीचपदानुवृत्तिः न युक्ता, कम्पे अनुदात्तप्राप्रिदौर्घट्यात् । किञ्च “ स्वरितयोर्मध्ये यत्र नीचं स्यात् ” (तै.प्रा.19-1) इति सूत्रेण “ योऽस्य स्वोऽस्मि ” रित्यादौ स्वरितयोर्मध्यस्थस्य पादचतुष्ट्यसम्पूर्णाकारस्य विक्रमसंज्ञा उक्ता । कार्यार्थं हि संज्ञापरिभाषम् । विक्रमसंज्ञानुदात्तस्य “ स्वारविक्रमयोः दृढप्रयत्नतरः पौष्करसादेः ” (तै.प्रा.17-6) इति सूत्रेण दृढप्रयत्नतरत्वप्रयोजनमुक्तम् । स्वरितद्वये प्रथमस्वरिताष्टमाणोर्निहतस्य दृढतरप्रयत्नस्य वक्तुमशक्यत्वात् अणुमात्रे तत्प्रयोजनासम्भवात् “ स्वरितयोर्मध्ये यत्र नीचं स्यात् ” (तै.प्रा.19-1) इति सूत्रात् “ द्वियम एके द्वियमपरे ता अणुमात्राः ” (तै.प्रा.19-3) इति सूत्रे नीचपदानुवृत्तिर्न घटते, प्रयोजनाभावात् । अपिच “ न पूर्वशास्त्रे ” (तै.प्रा.19-5) इत्यध्यायान्तसूत्रेण पूर्वस्वरितान्त्याणुकार्यस्य अनुदात्तस्य विक्रमसंज्ञा निषिद्धा ।

अध्यायप्रथमसूत्रेणानुदात्तस्य या विक्रमसंज्ञा उक्ता सा कम्पविधावत्र न भवति । विक्रमस्य दृढतरप्रयत्नतात् कम्पस्य तदभावात् । अतः अध्यायप्रथमसूत्रात् “ द्वियम एके ” (तै.प्रा.19-3) इति सूत्रे नीचपदानुवृत्तिरयुक्ता, निषेधसत्वात् । “ प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादास्पर्शनं वरमिति ” न्यायात् इति चेन्न । पूर्वपक्षिणा प्राप्तिदौर्लभ्यादिति यदुक्तं तदयुक्तम् । “ स्वरितयोर्मध्ये यत्र नीचम् ” (तै.प्रा.19-1) इति सूत्रेण पादचतुष्ट्यसम्पूर्णानुदात्ताक्षरे प्राप्तविक्रमसंज्ञा अक्षरैकदेशे नीचे अणुमात्रेषि सम्भवति । कथं “ गर्गशतं दन्ड्यन्ताम् । अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति । न प्रत्येकं दण्ड्यन्तीति ” महाभाष्यकारोत्तन्यायेन शतसञ्चाकगर्गेषु राजभिर्विहितापराधधनं गर्गेषु मध्ये येन केनापि गर्गेण शतरूप्यधने समर्पिते सति गर्गाणां सर्वेषामपराधाद्विमुक्तिर्भवति । राजामभीष्ठनलाभश्च सिद्ध्यति । गर्गशतसमुदाये यः धनदातव्यत्वधर्मः एकदेशेषि सम्भवति । ते राजानः प्रतिपुरुषं गर्गं न दण्ड्यन्ति । शतधनसमर्पणेन योजयन्तीत्यर्थः । अत एव एकेन गर्गेण समर्पितधनात् अपराधाद्विमुक्तिः शतगर्गाणां भवतीत्युक्तम् । तद्वत् अणुसमुदायगतानुदात्तत्वधर्मः एकदेशे अणुमात्रेषि सम्भवति । अतः “ स्वरितयोर्मध्ये यत्र नीचं स्यात् ” (तै.प्रा.19-1) इति सूत्रात् “ द्वियम एके द्वियमपरे ” (तै.प्रा.19-3) इति सूत्रे नीचपदानुवृत्तिर्युक्तैव । यदुक्तं

प्रयोजनाभावादिति तदयुक्तम् । नह्येकमेव प्रयोजनमुद्दिश्य पदानुवृत्तिः क्रियते । पूर्वस्वरिताष्टमानुदात्ताणुमात्रे विक्रमसंज्ञा नास्ति । तत्प्रयुक्त-दृढतरप्रयत्नोऽपि यद्यपि नास्ति तथापि कम्पसंज्ञाप्रयोजनस्य सत्वात् “स्वरितयोर्मध्ये यत्र नीचं स्यात्” (तै.प्रा.19-1) इति सूत्रात् “द्वियम एके द्वियमपरे” (तै.प्रा.19-3) इति सूत्रे नीचपदानुवृत्तिस्सप्रयोजनैव । यदुक्तं निषेधसत्वात् “स्वरितयोर्मध्ये” (तै.प्रा.19-1) इति सूत्रात् “द्वियम एके” (तै.प्रा.19-3) इति सूत्रे नीचपदानुवृत्तिरयुक्तेति यः आक्षेपः पूर्वपक्षिणा प्रदर्शितस्स दत्तोत्तर एव । यद्यपि “न पूर्वशास्त्रे” (तै.प्रा.19-5) इति निषेधसूत्रेण स्वरितान्त्याणोर्निहितस्य विक्रमसंज्ञा निषिद्धा । कम्पसंज्ञिताणोः विक्रमसंज्ञा अस्माभिरपि न विवक्षिता । कृतः विक्रमस्य दृढप्रयत्नतरत्वात् कम्पस्य तदभावात् । अतः “स्वरितयोर्मध्ये यत्र नीचं स्यात्” (तै.प्रा.19-1) इति सूत्रात् “द्वियम एके” (तै.प्रा.19-3) नीचपदानुवृत्तौ न काचित् क्षतिः ।

ननु सन्ध्यक्षरस्वरिताष्टमानुदात्तान्त्यांशस्य कम्पोच्चारणं कथं ? यद्यपि सन्ध्यक्षराणि चत्वारि । तेषु एकारस्य औकारस्य च तैत्तिरीय-प्रातिशारव्यादिषु विभागो न कृतः । किन्तु एकारस्य औकारस्य द्वयोरेव । तयोरपि “इकारोऽध्यर्थः पूर्वस्य शेषः” (तै.प्रा.2-28) “उकारस्तूतरस्य ” (तै.प्रा.2-29) इति सूत्राभ्यां इकारोकारौ सार्थमात्रिकौ

उत्तरभागौ इति ज्ञायते । पूर्वभागौ तु “अकारार्धमैकारौकारयोरादिः” (तै.प्रा.2-16) इति सूत्रेण अर्धमात्रिकौ । अनयोरैकारौकारयोः पूर्वोत्तरभागयोः कथं स्वरितानुदात्तविभागः कर्तुं शक्यते ? एकैकस्य सन्ध्यक्षरस्य अणवष्टकमस्ति । अत्र अकारसम्बन्धिनौ द्वौ द्वौ पादौ इकारस्य उकारस्य च प्रत्येकं षडणवः । प्रत्यक्षरं षहु मध्ये एकैकः अन्त्यः अणुः निहतः । निहताणुभ्यां पूर्वेषु अकारयोः द्वौ द्वौ पादौ स्वरितौ । इकारस्य उकारस्य च अवशिष्टाः पञ्च पञ्च पादास्सन्ति । तेषु इकारस्य द्वयोः स्वरितत्वं एवमेव उकारस्यापि द्वयोः पादयोः स्वरितत्वम् । इकारस्य उकारस्य च प्रत्यक्षरं अवशिष्टेषु त्रिषु त्रिषु पादेषु अनुदात्तत्वमिति भाति । “समाहारस्वरितः” इति सूत्रे उदात्तानुदात्तयोः समभागत्वदृष्ट्या पूर्वोत्तरभागो ज्ञेयः । प्रातिशारव्ये व्याकरणे च स्वरितपूर्वोत्तरभागयोरनेकविकल्पास्सन्ति । कं पक्षमाश्रित्य उदात्तानुदात्तव्यवस्था कार्या इति ज्ञानं न सुलभम् । अतः इतरदीर्घस्वरितानामिव एकारौकारयोरपि समुदायरूपेण स्थिताः एकारसम्बन्धिनः अष्टौ अणवः एकारस्वरूपाः । तथा औकारसम्बन्धिनः अष्टौ अणवः औकारस्वरूपाः । अन्त्ययोः एकारौकारस्वरूपयोरेव अणवोः निहतत्वं कम्पत्वं वकुं शक्यम् । “इकारोऽध्यर्थः पूर्वस्य शेषः” इत्यादिप्रातिशारव्योत्तरभिभागस्य स्वरूपनिरूपणे तात्पर्यमिति बोध्यम्

। तदीयज्ञानादेव फलं लभेत् । यथा “ विज्ञेया प्रकृतिस्तस्याः ज्ञानादेव
फलं लभेदिति ” प्रकृतिविज्ञानमात्रादेव फलमुक्तं तद्वदित्यर्थः ।

स्वराष्ट्रोडश विज्ञेयाः स्पर्शास्युः पञ्चविंशतिः ॥124॥

अन्तस्थाश्वतस्त्वेत् ऊष्माणश्च षडीरिताः ॥125॥

द्वनुस्वारौ विसर्गोऽः स्वरभक्तिश्वतुर्यमाः ॥126॥

वर्णनां षष्ठिसङ्ख्या स्यात् इत्युक्तं याजुषां मते ॥127॥

वर्णसमान्नाये स्वराः प्रथमतो वक्तव्या इति स्वराष्ट्रोडश विज्ञेया
इत्युक्तम् । अवर्णवर्णोवर्णाः हस्वदीर्घपूतभेदेन नवसङ्ख्याकाः । ऋवर्ण
सम्बन्धिनौ हस्वदीर्घौ द्वौ लकार चत्वारि सन्ध्यक्षराणीत्याहृत्य षोडश-
स्वरास्सम्पद्यन्ते । कादिमान्ताः स्पर्शाः पञ्चविंशतिसङ्ख्याकाः । यरलवा
अन्तस्थाश्वत्वारः । जिह्वामूल्यादिहान्ताः षडूष्माण ईरिताः । एते प्रथम-
श्लोकोपदिष्टाः तत्तत्कार्येषु सङ्गताः । किञ्च द्वनुस्वारावित्यनेन केवल-
सगत्वानुस्वारावुक्तौ । “स्यान्मकारः केवलोऽनुस्वारः” इति प्रकृत-
कौण्डन्यशिक्षायां 42 द्वित्वारिशत् श्लोके उक्तः । वक्ष्यमाणा
अप्येतच्छिक्षासम्बन्धिन एवेति ज्ञेयाः । “परं स्वरादनुस्वारात्”
इत्यनन्तरश्लोके सगत्वानुस्वारो ज्ञेयः । “पुनश्शब्दे विसर्गस्य सत्वं
स्यादिति” 40 चत्वारिशत् श्लोके विसर्गो ज्ञेयः । “जटादिषु प्रपद्येतां
द्वित्वल्लत्वमुभौ तथा” 52 द्विपञ्चाशत् श्लोके लकारोस्तीति बोध्यम् ।
“स्वरभक्तिरलौ स्यातामिति” 75 पञ्चसप्ततिश्लोके स्वरभक्तिरुदाहृता ।
“चतुर्भ्यः प्रथमादिभ्यः” इति 76 षट् सप्ततिश्लोकात् प्रथमाद्या

यमाश्वत्वारः बोध्याः । एवमाहृत्य याजुर्वेदिकवर्णनां षष्ठिसङ्ख्या सम्पन्ना
। अत एव तैत्तिरीयप्रातिशारव्यप्रथमसूत्रव्याख्याने त्रिभाष्यरत्नकृताप्ये-
वमेवोक्तम् । “याजुर्वेदिकवर्णनां षष्ठिसङ्ख्या सूत्रत एव विस्पष्टं द्रष्टव्या”
इति । परन्तु प्रातिशारव्ये एक एवानुस्वार उक्तः । तेन
एकसङ्ख्यान्यूनतायां सत्यां रङ्गवर्णाङ्गीकारेण षष्ठिसङ्ख्या पूरिता ।
कौण्डन्यशिक्षायामस्यां मध्ये वर्णसमान्नायकथनं देहलीदत्तदीप-
न्यायेन समाधेयम् ।

अथ द्वित्व प्रकरणम्

परं स्वरादनुस्वारात् व्यञ्जनं व्यञ्जने परे ॥128॥

द्विरूपमिष्टते रेफात् स्वरपूर्वात्परञ्च यत् ॥129॥

लवाभ्यामुत्तरस्पर्श इति प्राप्तिश्वतुर्विधा ॥130॥

द्वित्वप्राप्तिश्वतुर्विधा । कथम् ? (1) स्वरात्परं व्यञ्जनं व्यञ्जने परे
सति द्विरूपम्=द्वित्वमिष्टते इत्येकं द्वित्वविधानम् । द्वित्वमिष्टते इति
प्रतिवाक्यमन्वेति । (2) द्वितीयविधाने स्वरादिति पञ्चम्या “तस्मादि-
त्युत्तरस्य” (पा.सू.1-1-67) इति पाणिनीयपरिभाषाया अत्राप्रवृत्ता-
वपि पर इत्यध्याहृत्य तत् अनुस्वारविशेषणं कर्तव्यम् । तेन स्वरात्परो
योऽनुस्वारः तस्मादनुस्वारात्परं व्यञ्जनं व्यञ्जने परे सति द्वित्वमाप्नोतीति

द्वितीयविधानम् । (3) “रेफात् स्वरपूर्वकात् परं च यत्” इति वाक्येन तृतीयद्वित्वं विहितम् । अत्र पूर्ववाक्यात् व्यञ्जनमित्येवानुवर्तते । न तु व्यञ्जने परे इति । स्वरः पूर्वः यस्य सः स्वरपूर्वो रेफः । स्वरपूर्वकात् रेफात् परं यत् व्यञ्जनं तत् द्वित्वमाप्नोतीति तृतीयद्वित्वविधानम् । (4) “लवाभ्यामुत्तरस्पर्शः” इति वाक्ये पूर्ववाक्यात् स्वरपूर्वादित्यनुवर्तते । लश्च वश्च लवौ ताभ्याम् । तथाच स्वरपूर्वादिति लवयोः प्रत्येकमन्वये स्वरपूर्वकात् लकारात् तथा स्वरपूर्वकात् वकारात् उत्तरः=परः स्पर्शवर्णः द्वित्वमाप्नोतीति चतुर्थद्वित्वविधानम् । प्रातिशाख्यव्याख्याने “लवकारपूर्वस्पर्शश्च” (तै.प्रा.14-2) इति सूत्रस्थचकारः पूर्वसूत्रात् स्वरपूर्वत्वं द्वित्वं चान्वादिशतीति त्रिभाष्यरत्नकार आह । इतिशब्दः प्रकारवाची । पूर्वोक्तप्रकारेण द्वित्वप्राप्तिः चतुर्विधा । चतुर्स्रः विधाः यस्यास्सा । एवं द्वित्वप्राप्तेः चातुर्विध्यं लब्धम् । अथ क्रमेणोदाहरणान्युच्यन्ते । आद्यस्य द्वित्वविधानस्य “इषे त्वा” इत्यादिकमुदाहरणम् । अत्र तकारस्य एकारात्मकस्वरपूर्वकत्वं वकारात्मकव्यञ्जनपरकत्वमप्यस्तीति प्रकृतकौण्डन्यशिक्षासम्बन्धि प्रथमद्वित्वविधायकवचनेन द्वित्वं सिध्यति । द्वयोर्वर्णयोस्समाहारो द्वित्वम् । समानाकारवर्णद्वयमित्यर्थः । द्विरूपं द्विर्भावः इत्यादीन्यपि द्वित्वपर्यायपदानि । तेन “इषे त्वा” इत्यत्र तकारद्वित्वघटितं रूपं सिध्यति । द्वितीयद्वित्वविधे:

“सङ्गश्रवा ह” इत्यादीन्युदाहरणानि । अत्र सकारादकारः अच्च ततः परोनुस्वारः व्यञ्जनं तस्य शकारात्मकव्यञ्जनपरकत्वात् प्रकृतकौण्डन्यशिक्षासम्बन्धि प्रथमद्वित्वविधानेन द्वित्वे प्राप्ते तं प्रबाध्य तस्मादनुस्वारात्परस्य शकारस्य रेफात्मकव्यञ्जनपरकत्वात् प्रकृतकौण्डन्यशिक्षासम्बन्धि द्वितीयद्वित्वविधिवाक्येन द्वित्वं भवति । तेन “सङ्गश्रवा ह” इत्यत्र शकारस्य द्वित्वघटितं रूपं सिध्यति । अत्रेदं बोध्यम् । “सङ्गश्रवा ह” इत्यत्र प्रथमद्वित्वविधानेन यदि द्वित्वमभविष्यत् तर्हनुस्वारस्य कार्यभात्तवं शकारस्य निमित्तत्वमभविष्यत् । अधुना तदपवादात्मकद्वितीयद्वित्वविधानेन अनुस्वारस्य निमित्तत्वं शकारस्य कार्यभात्तवमिति प्रकृते द्वितीयद्वित्वविधाने कार्यभाजो व्यञ्जनस्य व्यञ्जनपरत्वाभावे आशङ्किते “ताऽहस्ते न्यवेष्यत” इत्यादौ हकारस्यापि द्वित्वापत्तिः । कथं ? “ताऽहस्ते” इत्यत्र हकारस्य स्वरपूर्वकानुस्वारात्परत्वमस्ति । व्यञ्जनपरत्वं तु नास्ति । तथापि द्वित्वापत्तिः । अतः द्वितीयद्वित्वलक्षणे कार्यभाजो व्यञ्जनस्य व्यञ्जनपरत्वदलमपि निवेशनीयम् । दत्ते तस्मिन् दले “सङ्गश्रवा ह” इत्यादौ शकारस्य रेफात्मकव्यञ्जनपरकत्वात् द्वित्वं सिध्यति । “ताऽहस्ते” इत्यत्र हकारस्य व्यञ्जनपरत्वाभावात् द्वित्वं न भवतीतीष्टरूपं सिध्यति ।

ननु “ सङ्शश्रवा ह ” इत्यत्र “ अनुस्वारो द्विरुच्येत संयोगे परतः स्थिते ” इति शिक्षावचनात् संयोगपरनिमित्तकस्य अनुस्वारस्य द्वित्वमुच्यते । प्रातिशारख्ये “ अनुस्वारश्च ” (तै.प्रा.1-32) इति सूत्रेण अनुस्वारस्य हस्वसंज्ञा विहिता । तया अकारादेरिव अनुस्वारस्यापि हस्वत्वादच्चत्वं स्यात् । एवमनुस्वारस्य व्यञ्जनत्वाभावे संयोगरूपपरनिमित्तसत्वेपि कथं द्वित्वं स्यात् इति चेन्न । “ अनुस्वारश्च ” (तै.प्रा.1-32) इति सूत्रेण अनुस्वारस्य हस्वसमानकालविधानार्थमेव हस्वत्वमुक्तम् । न त्वच्चत्वसाधनाय । अनुस्वारस्य अच्चत्वे “ अनुस्वारस्वरभक्तिश्च ” (तै.प्रा.21-6) इति सूत्रेण अनुस्वारस्वरभक्तयोः पूर्वस्वराङ्गत्वं यद्विधीयते तदच्चत्वेनघटते । अङ्गत्वं तु व्यञ्जनानामेव भवति । न त्वचाम्, अचामङ्गित्वात् । अनुस्वारस्य अच्चत्वे “ अनुस्वारस्वरभक्तिश्च ” (तै.प्रा.21-6) इति सूत्रैकदेशानुस्वारशब्दस्य वैयर्थ्यपत्तेः । अनुस्वारस्यापि व्यञ्जनत्वे एव अङ्गत्वबोधकसूत्रसार्थक्यं सिध्यति । अतः अनुस्वारः व्यञ्जनमेव । व्यञ्जनत्वात् संयोगे परे सत्यनुस्वारस्य द्वित्वं सिध्यतीति भावः ।

ननु कौण्डन्यशिक्षायाः “ परं स्वरादनुस्वारादिति ” प्रकृतवाक्ये द्वित्वं प्रति स्वरसामान्यं पूर्वनिमित्ततया उक्तम् । “ हस्वाद्वित्वमनुस्वारः प्रामुयात्संयुते परे ” इति व्यासशिक्षायां हस्वादित्यज्ज्वशेषः पूर्वनिमित्त-

मुक्तम् । प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावाक्येन “ त्रीऽस्तृचान् ” इत्यादौ दीर्घपूर्वकानुस्वारस्यापि द्वित्वापत्तिरिति चेदुच्यते । प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाश्लोकस्य व्यासशिक्षाश्लोकेन एकवाक्यतां संपाद्य कौण्डन्यशिक्षावचनस्थस्वरशब्दस्य हस्वाज्ज्वशेषे सङ्कोचः कर्तव्यः । यथा “ पुरोडाशं चतुर्धा करोतीति ” पुरोडाशसामान्ये प्राप्तस्य चतुर्धाकरणस्य आग्नेयपुरोडाशविशेषे सङ्कोचः कृतः तद्वत् तेन “ त्रीऽस्तृचान् ” इत्यादौ अनुस्वारस्य द्वित्वं न भवति, हस्वपूर्वकत्वाभावात् । “ सङ्शश्रवा ह, वायव्यङ्ग्येत ” इत्यादिषु हस्वपूर्वकानुस्वारद्वित्वं सिद्धम् ।

ननु “ वायव्यङ्ग्येतम्, सङ्शश्रवा ह ” इत्यादौ शकारस्य द्वित्वं प्रति अनुस्वारद्वित्वं पूर्वनिमित्तं दृश्यते । “ परं स्वरादनुस्वारादिति ” प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावाक्ये द्वित्वरहितं अनुस्वारसामान्यं पूर्वनिमित्तमुक्तम् । तथाच प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावाक्यगतः द्वित्वरहितः अनुस्वारः कथं शकारद्वित्वं प्रति निमित्तं भवतु मर्हतीति चेदुच्यते । “ तदनुस्वारपूर्वश्च संयोगादिर्द्विरुच्यते ” इति व्यासशिक्षया एकवाक्यतापन्नप्रकृतकौण्डन्यशिक्षावाक्यमेतल्लक्ष्यसाधने समर्थं भवितु मर्हति । उदाहृतव्यासशिक्षाश्लोके तच्छब्देन द्विर्भावानुस्वारः स्वीकरणीयः । यतः व्यासशिक्षायां “ हस्वा द्वित्वमनुस्वारः प्रामुयात्संयुते परे ” इति पूर्ववाक्ये अनुस्वारद्वित्वं प्राप्तम् । अतः एतद्वाक्यस्थतच्छब्देन द्विर्भावानु-

स्वारः स्वीकृतः। तदनुसारेण कौण्डन्यवाक्यस्थानुस्वारशब्दस्यापि द्वित्वानुस्वारादित्यर्थलाभो भवति । द्विर्भावानुस्वारे पूर्वे सति “ श्वेतं, श्रवा ” इत्यादौ संयोगादिभूतशकारयोः व्यञ्जनपरकत्वात् द्वित्वं सिध्यतीति द्वयोशिशक्षयोरेकवाक्यतया लक्ष्यसिद्धिः भवतीति भावः।

अथ तृतीयद्वित्वविधेरुदाहरणमुच्यते । “अर्कमर्किणः, ऊर्कमे” इत्यादिकम् । “ अर्कमर्किण ” इत्यत्र रेफस्य अकारात्मकस्वरपूर्वनिमित्तसत्वात् ककारात्मकव्यञ्जनपरत्वस्यापि सत्वात् रेफस्य प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाश्लोकोक्तप्रथमद्वित्वविधानेन द्वित्वे प्राप्ते तदपवादतया “द्विरूपमिष्यते रेफात् स्वरपूर्वात् परं च यत्” इति प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाश्लोकोक्तरभागेन ककारस्य द्वित्वं भवति ।

ननु प्रथमद्वितीयद्वित्वविधिविषये कार्यभाजो व्यञ्जनस्य व्यञ्जनोत्तरत्वरूपपरनिमित्तमुक्तम् । तादृशपरनिमित्तं तृतीयद्वित्वविधाने किमर्थं नाङ्गीक्रियते इति चेदुच्यते । प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाश्लोकोक्तरभागस्थचकारात् पूर्ववाक्यगतव्यञ्जनमात्रमेव आकृष्यते । न तु व्यञ्जनपरत्वम् । व्यञ्जनपरत्वस्यापि चकाराकृष्टत्वे “ ऊर्कमे ” इत्यादौ रेफपूर्वकस्य ककारस्य व्यञ्जनपरत्वसत्वेन द्वित्वसिद्धावपि “ अर्कमर्किणः” इत्यादौ ककारस्य द्वित्वं न सिध्येत्, ककारस्य व्यञ्जनपरत्वाभावात् । “ अर्कमर्किण ” इत्यादेरपि प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाश्लोकोक्तर-

भागस्य लक्ष्यत्वात् लक्ष्यानुरोधात् चकारेण पूर्ववाक्यात् व्यञ्जनपदमेवाकृष्टम् । न तु व्यञ्जनपरत्वमिति वक्तव्यम् । तेन लक्ष्यद्वयेषि रेफात्परस्य व्यञ्जनस्य द्वित्वं सिध्यति ।

नन्वेवमपि “ अर्कमर्किण ” इत्यादौ रेफात्परस्य ककारस्य प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाश्लोकोक्तरभागेन द्वित्वं न सिध्येत् । कुतः ? प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाश्लोकोक्तरभागे कार्यभाजो व्यञ्जनस्य स्वरपरत्वरूपनिमित्तस्य अनिर्दिष्टत्वात् । “ अर्कमर्किण ” इत्यादौ कार्यभाजो व्यञ्जनस्य ककारस्य स्वरपरत्वसत्वादिति चेन्न । “ अच्चपूर्वाद्रादियाद्वित्वं वर्णमात्रोदये च हल् ” इति द्वित्वप्रकरणस्थवैयासकिवचनैकवाक्यतया अर्थवर्णने सति “ अर्कमर्किण ” इत्यादौ अच्चपरकत्वेषि ककारस्य द्वित्वं सिध्यति । उदाहृतव्यासशिक्षावाक्ये स्वरपूर्वकरेफात् परस्य हलः कार्यभात्त्वमुक्त्वा तस्य परनिमित्तं “ वर्णमात्रोदये ” इति वर्णमात्रमुक्तम् । वर्णमेव वर्णमात्रम् । तेन स्वरे व्यञ्जने वा परे सति ऊष्मभिन्नव्यञ्जनस्य द्वित्वं सिध्यति । ऊष्मणः द्वित्वविषये “ ऊष्मा स्वरपरः ” (तै.प्रा.14-16) इति अच्चपरकत्वे द्वित्वनिषेधात् । तथाच “ अर्कमर्किण ” इत्यादौ स्वरपरत्वेषि रेफात्परस्य ककारस्य द्वित्वं सिध्यतीति भावः।

अथ चतुर्थाद्वित्वविधेरुदाहरणानि । “ पर्णवल्कैः, यद्गुल्गुलु, कल्पाञ्जुहोति, अनुलब्धं वयत, कलम्माषी भवति, दधिक्राव् णः,

रायस्पोषदाव् न्ने ” इत्यादीनि । एषूदाहरणेषु “ परं स्वरादनुस्वारात् व्यञ्जनं व्यञ्जने परे । द्विरूपमिष्ठते ” इति प्रकृतकौण्डन्यशिक्षापूर्व-श्लोकोक्तप्रथमद्वित्वविधानेन स्वरपूर्वकयोः व्यञ्जनपरकयोः लवकारयोः द्वित्वे प्राप्ते तदपवादतया “ लवाभ्यामुत्तरस्पर्श ” इति प्राप्तिरिति प्रकृत-कौण्डन्यशिक्षाश्लोकभागेन लकारवकाराभ्यां परस्पर्शवर्णनामेव यथाक्रमं ककार, गकार, पकार, बकार, मकार, णकार, नकाराणां द्वित्वं सिद्धतीति लक्षणसमन्वयः कृतो भवति । द्वित्वसामान्यशास्त्रे व्यञ्जनस्य कार्यभात्तवं अपवादशास्त्रे स्पर्शवर्णस्य कार्यभात्तवमिति विवेकः । एवमेतावता (1) स्वरपूर्वकव्यञ्जनस्य (2) स्वरपूर्वकानुस्वार-पूर्वकव्यञ्जनस्य (3) स्वरपूर्वकरेफपूर्वकव्यञ्जनस्य (4) स्वरपूर्वकलव-कारपूर्वकस्पर्शवर्णस्य द्वित्वप्राप्तिचातुर्विष्यं सम्पन्नम् । अधुना लव-कारविषये कश्चन विशेषशिक्षान्तरेणोक्तः ।
श्लो ॥ लवयोस्संयुतो यत्र स्वरितो दृश्यते यदि ।

लकारोऽत्र विशेषेण द्वित्वमाप्नोति सर्वतः ॥ इति
अत्र “ ततो बिल्व उदतिष्ठत्, खल्वाश्च मे ” इत्यादीन्युदा-
हरणानि । अत्र संयुतो नाम संयोगविशिष्टः । “ अनेकव्यञ्जनश्लिष्ट-
संयोगश्च प्रकीर्तिः ” इति व्यासशिक्ष्या व्यञ्जनानामविरामेणोच्चारणं
संयोगशब्दार्थं उक्तः । संयोगाभावे विरामः स्यात् । विरामे सति

द्वित्वाभावो भवति । तेन संयुतशब्दः द्वित्वपर्यायतया प्रयुज्यते । अत्र द्वित्वं नाम अविरामेणोच्चारणमित्यर्थः । अत एवोदाहृतशिक्षान्तरश्लोके संयुतद्वित्वशब्दौ पर्यायतया प्रयुक्तौ बोध्यौ । यस्मिन् लक्ष्ये स्वरितपरकवकारे परे सति “ ततो बिल्व उदतिष्ठत् ” इत्यादौ लकारस्य सर्वत्र द्वित्वं भवतीति प्रकृतकौण्डन्यशिक्षापेक्षया विशेष उक्तः । प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाया लवकारपूर्वकस्पर्शद्वित्वविधाने लवकारयो-र्निमित्तत्वमुक्तम् । शिक्षान्तरेण तु लकारस्य द्वित्वमुक्तम् । वकारस्य परनिमित्तत्वमुक्तमिति भेदो ज्ञेयः ।

ननु “ बैल् वो यूपो भवति ” इत्यत्रापि क्रमेण लकारवकारयो-स्सत्वात् लकारस्य द्वित्वं कथं न प्राप्नोतीति चेदुच्यते ।
श्लो ॥ लकारस्य वकारेण संयोगे स्वरितो यदि ।

तदा संयुक्त एव स्यात् असंयुक्तस्ततोऽन्यथा ॥

इति शिक्षान्तरवचने “ असंयुक्तस्ततोऽन्यथा ” इत्यनेन लकारस्य द्वित्वं न भवति । तत्परम् ? लकारात्परस्य वकारस्य तत्परस्य अकारस्य स्वरिताभावे असंयुतत्वमेव सिद्ध्यति । असंयुतत्वं नाम विरामेणोच्चारणम् । तत् द्वित्वाभावे पर्यवस्थ्यति । अतः “ बैल् वो यूपो भवति ” इत्यत्र लकारस्य द्वित्वं न भवति । न चात्र प्रकृत-कौण्डन्यशिक्षावचनेन लकारस्य द्वित्वमस्त्वति वाच्यम् ।

“लवाभ्यामुत्तरस्पर्शः” इति प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचनेन लवाभ्यां परस्य स्पर्शस्यैव द्वित्वं विहितम् । न तु लकारस्य । “बैल् वो यूप्” इत्यत्र लकारस्य वकारात्मकान्तस्थापरत्वेन वकारस्य स्पर्शत्वाभावात् “बैल् व” इति प्रकृतकौण्डन्यवचनस्य अलक्ष्यत्वात् लकारस्य न द्वित्वमिति भावः ।

ननु “प्रगल्भोऽस्य जायते” इत्यत्र “लवाभ्यामुत्तरस्पर्शः” इति प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचनेन लकारात्परस्य भकारस्य स्पर्शवर्णत्वेन भस्य द्वित्वं कस्मान्नभवतीति चेन्न । यद्यपि भकारः स्पर्श एव तथापि भकारस्य “स्पर्श एवैकेषामाचार्याणामिति” (तै.प्रा.14-3) शिष्टसम्मतसूत्रेण प्राप्तद्वित्वापवादतया “लकारपूर्वे च” (तै.प्रा.14-7) इति सूत्रेण नित्यं पूर्वागमो भवति । तेन “प्रगल्भोऽस्य जायते, नमो मध्यमाय चापगल्भाय च” इत्यादौ लकारभकारयोर्मध्ये भकारात्मकचतुर्थवर्णस्य पूर्वः तृतीयवर्णः बकारः पूर्वागम एव भवति । न तु द्वित्वं भवति । तथाच बकारभकार इति तृतीयचतुर्थवर्णघटितं रूपं सिद्ध्यति ।

पूर्वागमप्रकरणम्

न द्वितीयचतुर्थानां द्वित्वं तत्प्राप्तिगोचरे ॥131॥

पूर्वागमस्ततः पूर्वः वैधश्छखिभुजेषु च ॥132॥ इति “तत्प्राप्तिगोचरे” इत्यस्यायमर्थः । तच्छब्देन पूर्वश्लोकोक्तद्वित्वमुच्यते । द्वित्वप्राप्तिरेवं बोध्यम् । केवलस्वरपूर्वकव्यञ्जनस्य द्वित्वे कर्तव्ये व्यञ्जनपरत्वरूपपरनिमित्तापेक्षास्ति । स्वरपूर्वकरेफलकारवकारेभ्यः परेषां स्पर्शव्यञ्जनवर्णानां द्वित्वे कर्तव्ये व्यञ्जनपरनिमित्तापेक्षा नास्ति । एतादृशद्वित्वप्राप्तिविषये प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावाक्येन द्वित्वं निषिद्ध्यते । प्राप्ति पूर्वको हि निषेधः । अतः प्राप्तिः प्रदर्शिता । द्वितीयचतुर्थतरवर्णानां प्राप्तं द्वित्वं निषिद्ध्य द्वितीयचतुर्थवर्णयोरत्र पूर्वागमः पूर्वं विहितः । अत एव व्यासशिक्षापूर्वागमप्रकरणप्रथमश्लोकार्थोऽत्रानुसन्धेयः ।

श्लो ॥ व्यञ्जनं यन्निमित्तेन द्विवर्णमिति वर्णितम् ।

द्वितीयतुर्ययोस्तेन भवेत्पूर्वागमस्त्वह ॥

इति श्लोकस्यायमर्थः । व्यञ्जनस्य स्वरपूर्वत्वव्यञ्जनपरत्वनिमित्ताद्वा, व्यञ्जनस्य स्वरपूर्वकरेफलपूर्वत्ववर्णमात्रपरनिमित्तेन वा, स्पर्शस्य स्वरपूर्वकलकारवकारपूर्वनिमित्ततः प्राप्तं यत् द्वित्वमुपवर्णितं तेनैव पूर्वोक्तेन निमित्तेन द्वितीयचतुर्थयोरपि पूर्वागमो विहित इति । पूर्वागम इत्युक्ते द्वितीयचतुर्थवर्णानां पूर्वे ये प्रथमतृतीयवर्णाः ते आगमत्वेनात्र विहिता भवन्ति । “पूर्वागमस्ततः पूर्वः” इति प्रकृत-

कौण्डन्यशिक्षाश्लोकोत्तरभागे पूर्वपदप्रयोगात् द्वितीयचतुर्थवर्णेभ्यः पूर्वं प्रथमतृतीयवर्णाः आगमा भवन्तीत्यर्थः। अथ क्रमेणोदाहरणान्युच्यन्ते। “यस्य मुख्यवतीः, मेध्यं कृत्वाहरति” इत्यादीनि। अनयोरुदाहरणयोः खकारधकारयोः स्वरपूर्वत्वव्यञ्जनपरत्वयोस्सत्वात् “परं स्वरादनुस्वारात् व्यञ्जनं व्यञ्जने परे। द्विरूपमिष्यते” इति पूर्वश्लोकात् द्वित्वे प्राप्ते कार्यभाजोः पूर्वोक्तद्वितीयचतुर्थवर्णयोः प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचनेन द्वित्वं निषिद्धम्। ततः तयोः पूर्ववर्णो पूर्वमागमौ भवतः। तेन “मुख्यवती” रित्यत्र आगमककारखकारधटितरूपं सिद्ध्यति। एवमेव “मेध्य” मित्यत्र आगमदकारधकारधटितं रूपं सिद्ध्यति। किञ्च “मूर्खा तज्जघन्यां, अर्धमासे देवाः” इत्युदाहरणद्वये खकारधकारयोः स्वरपूर्वकरेफपूर्वकत्वात् “द्विरूपमिष्यते रेफात् स्वरपूर्वात्परं च यत्” इति पूर्वश्लोकवाक्येन खकारधकारयोः द्वित्वे प्राप्ते कार्यभाजोः द्वितीयचतुर्थवर्णयोः प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचनेन द्वित्वं निषिद्धम्। अनन्तरं तयोः पूर्णवर्णो पूर्वं आगमौ भवतः। तेन “मूर्खा” मित्यत्र आगमककारखकारवर्णधटितं रूपं सिद्ध्यति। एवमेव “अर्धमासे” इत्यत्र आगमदकारधकारधटितं रूपं सिद्ध्यति। अपिच “अपां पूर्वित्वा गुल्फद्भं, प्रगल्भोऽस्य जायते” इत्युदाहरणद्वयेषि फकारभकारयोः स्वरपूर्वकलकारपूर्वकत्वात् “लवाभ्यामुत्तर स्पर्शः” इति

वाक्येन द्वित्वे प्राप्ते कार्यभजोः द्वितीयचतुर्थवर्णयोः प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचनेन द्वित्वं निषिद्धम्। ततस्तयोः पूर्ववर्णो पूर्वं आगमौ भवतः। तेन “गुल्फद्भ” मित्यत्र आगमपकारफकारधटितं रूपं सिद्ध्यति। “प्रगल्भ” इत्यत्र आगमबकारभकारधटितं रूपं सिद्ध्यति। न च पूर्वोक्तेषु लक्ष्येषु ककारदकारपकारबकारादीनां आगमवर्णानां “परं स्वरादनुस्वारात् व्यञ्जनं व्यञ्जने परे। द्विरूपमिष्यते रेफात्” इत्यादि पूर्वश्लोकवाक्यैः द्वित्वं स्यादिति वाच्यम्। “मुख्यवती” रित्यादौ ककारखकारयोः बकारभकारयोश्च सवर्गीयत्वात् “सवर्गीयानुत्तमोऽर्थं हल् सवर्णोत्तर एव वा” इति व्यासशिक्षास्थद्वित्वनिषेधप्रकरणवाक्येन द्वित्वनिषेधात् ककारदकारपकारबकारादीनां प्रथमतृतीयवर्णानां द्वित्वं नास्तीति भावः। अथ प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाश्लोकचरमभागस्य “वैधश्छिभुजेषु च” इत्यस्य अर्थं उच्यते।

श्लो॥ धामाननूपसर्गाश्च भूतेऽथ एष आति च।

परमैभ्यः पराः पूर्वं छिभुजा इयुस्तथा॥

इति व्यासशिक्षापूर्वागमप्रकरणविधितः प्राप्तं पूर्वागममनूद्य छिभुजेषु ये द्वितीयचतुर्थवर्णाः तेषां पूर्वः पूर्वागमो विहितः। पूर्वागमपदस्य पूर्वश्लोकादत्रानुवृत्तत्वात् अस्मिन् व्यासशिक्षाश्लोके अनूपसर्गस्य निषिद्धत्वात् अनुभिन्नाजन्तोपसर्गेभ्यः धामाद्यजन्तपदेभ्यश्च परत्र

स्थिताः छिखभुजेत्यत्र ये द्वितीयचतुर्थवर्णाः तेषां ये पूर्ववर्णाः चकबाः ते पूर्वगमा भवन्ति । अत्रेदं बोध्यम् । पूर्वोक्तद्वित्वविधानेषु प्रथमविधानविषये सामान्यविशेषशास्त्रविवरणं क्रियते । स्वरसामान्यपूर्वनिमित्तक्वञ्जनपरत्वे व्यञ्जनसामान्यस्य यत् द्वित्वं प्राप्तं तदपवादत्वेन द्वितीयचतुर्थयोः व्यञ्जनविशेषयोः व्यञ्जनपरत्वे पूर्वागमो विहितः । ततः तदपवादतया द्वितीयचतुर्थवर्णेषु मध्ये छकार, खकार, भकाराणां द्वितीयचतुर्थवर्णविशेषाणां अज्जिवशेषपूर्वत्वे व्यञ्जनपरत्वाभावेषि पूर्वागमविधिरयम् । अत्रापि छकारस्य अकारपरत्वं खकारस्य इकारपरत्वं भकारस्य उजपरत्वं विवक्षितमत एव छिखभुजेष्विति निर्देशस्सङ्घच्छते । अपिच सामान्यशास्त्रे स्वरसामान्यस्य पूर्वनिमित्तत्वेषि अत्र अनन्तपसर्गान्तस्वरविशेषपूर्वत्वं पूर्वनिमित्तम् । तथा धाम, भूते, पाथ, एष, आति, परमशब्दान्तस्वरविशेषपूर्वत्वमपि विवक्षितम् । एतादृशनिमित्तक्वितीयचतुर्थवर्णानां पूर्वोक्तानां त्रयाणामेव स्वरपरत्वे पूर्वागमः भवतीति । अत्र यथाक्रममुदाहरणान्युच्यन्ते । (1) आच्छृणति (2) नम आखिवदते च प्रखिवदते च (3) अयक्षमया परिब्लुज इत्यादीन्युपसर्गपूर्वाणि एषूदाहरणेषु छ, ख, भानां आ, प्र, परीत्यजन्तोपसर्गपूर्वकत्वात् स्वरपूर्वकत्वस्य सत्वेषि व्यञ्जनपरत्वाभावात् “न द्वितीयचतुर्थानां द्वित्वं तत्प्राप्तिगोचरे । पूर्वागमस्तत” इति प्रकृत-

कौण्डन्यशिक्षावाक्यात् पूर्वागमे अप्राप्ते “ वैधश्छिखभुजेषु च ” इति अस्य श्लोकस्य चरमभागः प्रवृत्तः । तेन छ, ख, भानां पूर्वं चकबाः पूर्ववर्णाः पूर्वागमा भवन्तीति लक्षणसमन्वयः । अत्र यथाक्रमं चकार छकार इति ककार खकार इति बकार भकार इति पूर्वागमविशिष्टलक्ष्यत्रयं सिद्ध्यति । “ अप्येति पाथः । एषच्छागः ” “ अतिच्छन्दसं ” “ सवित्र आतिच्छन्दसाय ” “ धामच्छदिव ” “ परमच्छदो वरे ” “ यद्भूतेच्छदाऽसामानि ” इत्युदाहरणेषु छकाराणां स्वरपूर्वत्वस्य सत्वेषि व्यञ्जनपरत्वाभावात् प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाश्लोकपूर्ववाक्येन आगमप्राप्तौ “ वैधश्छिखभुजेषु च ” इति चरमवाक्येन छकारस्य पूर्ववर्णः चकारः पूर्वतया आगमो भवति । तेन “ एषच्छागः ” इत्यादीन्युदाहरणानि आगमचकारछकारघटितानि भवन्तीति लक्षणसमन्वयसिद्ध्यति । व्यासशिक्षायाः “ धामाननूपसर्गश्च ” इति श्लोके अनूपसर्गनिषेधात् “ तदनु छन्दाऽसि ” इत्यत्र छस्य पूर्वागमो न भवति ।

ननु व्यासशिक्षायां “ प्रोपावापर्यधि ” इत्युपसर्गपरिगणनश्लोके अतेरुपसर्गस्य स्वीकृतत्वेन “ अतिच्छन्दसमुपदधाती ” इत्यत्र अजन्तोपसर्गपूर्वत्वात् छस्य पूर्वागमे सिद्धे सति छस्य पूर्वागमसिद्ध्यर्थं “ उपसर्गपाथ एषोत्यातिधाम ” (तै.प्रा.14-8) इति सूत्रे अति शब्दस्य

पूर्वनिमित्तत्वेन ग्रहणं व्यर्थमिति चेन्न । उपसर्गेषु ये अतिमुपसर्गं न स्वीकुर्वन्ति तेषां पूर्वागमप्राप्तौ अते: पूर्वनिमित्तत्वेन पृथग्ग्रहणमावश्यकमेव । प्रातिशाख्ये “ आप्रावोपाभ्यधीति ” (तै.प्रा.1-15) सूत्रे उपसर्गेष्वतेरभावात् “ उपसर्गपाथ एषोत्यातिधामेत्यादि ” (तै.प्रा.14-8) सूत्रे अते: पूर्वनिमित्ततया पृथग्ग्रहणं कृतम् । एवमेव श्लो ॥ परमात्याति भूते च ह्युपसर्गाश्च धाम च ।

पाथ एष च पूर्वेषु पूर्वं छखिभुजेषु च ॥

इति शिक्षान्तरश्लोकेषि अतिशब्दः पृथक् पूर्वनिमित्तेषु गृहीतः । तेन “ अतिच्छन्दसमुपदधाति ” इत्यत्रापि छस्य पूर्वागमः चकारः सिद्ध्यति । तेन चकारछकारघटितं पूर्वोदाहरणं साधितीति भावः ।

समाने स्वरयोर्मध्ये द्वित्वं पूर्वागमोऽपि च ॥133॥

उच्चारणादिना स्पष्टं तदत्र न विधीयते ॥134॥

इति द्वित्वं पूर्वागमो वा व्यञ्जनस्य विधीयत इति प्रकरणादवगतम् । अतः व्यञ्जनस्येति षष्ठ्यन्तकार्यभाङ्गिर्देशः आवश्यकः । सः अस्मिन् श्लोके नास्ति । व्यासशिक्षायां श्लो ॥ समाने स्वरयोर्मध्ये लक्ष्यात् द्वित्वं हलः क्वचित् ।

द्वितीयस्य चतुर्थस्य तथा पूर्वागमः स्मृतः । ।

इति श्लोके हल इति षष्ठ्यन्तपदमस्ति । समानप्रकरणस्थत्वादनयोः श्लोकयोः एकवाक्यता सम्पादनीया । कुत्रचित् वेदभागे समानपदे=अखण्डपदे स्थितयोः स्वरयोर्मध्ये स्थितस्य हलः द्वित्वं पूर्वागमश्वेति द्वयं लक्ष्यात्=उच्चारणवशात् वैदिकसम्प्रदायपाठात् व्याकरणाद्वा सिद्ध्यतीति तदुभयमत्र न विधीयते । (1) किकिटा ते मनः (2) बलं मज्जभिः (3) आतृण्णमनूपदध्यात् (4) अत्ता हवीऽषि इत्यादीनि लक्ष्यानुसारिद्वित्वघटितान्युदाहरणानि । “ किकिटा ते ” इत्यादिषु “ परं स्वरादनुस्वारात् व्यञ्जनं व्यञ्जने परे । द्विरूपमिष्यते ” इति कौण्डन्यशिक्षाद्वित्वप्रकरणवचनोक्तलक्षणाभावेषि उदाहरणक्रमेण ककार, उकार, णकार, तकाराः लक्ष्यानुसारिद्वित्ववर्णाः प्राप्नुवन्ति । ननु “किकिटा ते मनः” इत्यादिषु ककारादीनां द्वित्वं लक्षणप्राप्तं वा समान्नायसिद्धं वा ? नाद्यः । ककारादीनां व्यञ्जनपरत्वलक्षणाभावात् । अतः समान्नायसिद्धमित्येव वक्तव्यम् । न चात्र पुनः पूर्वककारादीनां व्यञ्जनपरत्वात् द्वित्वशङ्का कार्या । “ वर्गीयानुत्तमोर्ध्वे हल् सवर्णोत्तर एव वा ” इति व्यासशिक्षावाक्यात् सवर्णपरत्वलक्षणद्वित्वनिषेधो भवति । अतः पुनः ककारादीनां द्वित्वं न घटते । एवमेव “ समक्षिवदत् ” “अच्छन्तसा” “ अद्वित्वं देव ” इत्यादीनि लक्ष्यानुसारिपूर्वागमवर्णघटितान्युदाहरणानि । एषूदाहरणेषु “ न द्वितीयचतुर्थानां द्वित्वं

तत्प्राप्तिगोचरे । पूर्वागमस्ततः पूर्व ” इति प्रकृतकौण्डन्यशिक्षोक्त-
लक्षणाभावात् पूर्वागमः न भवति । किन्तुदाहृतलक्ष्यकमेण ककार-
चकारदकारात्मकलक्ष्यानुसारि पूर्वागमवर्णाः प्राप्तुवन्ति । एते
लक्ष्यानुरिपूर्वागमवर्णाः अपि लक्ष्यानुसारिद्वित्ववर्णाः इव समान्नायसिद्धा
एव । न तु लक्षणप्राप्ताः । न च “ किकिटा ते ” इत्यादिष्विव
“समक्षिवददि” त्यादिष्विपि ककारादीनां हल्परत्वेषि द्वित्वं शक्यम् ।
“वर्गीयानुत्तमोर्ध्वे हल् सवर्णोत्तर एव वा” इति व्यासशिक्षावच्नात्
सवर्गीयपरत्वलक्षणनिषेधात् ककारादीनां द्वित्वं न सम्भवति ।

ननु “ किकिटा ते मन ” इत्यादिषु लक्षणासम्भवेषि कथं द्वित्वा-
दिकार्थसिद्धिरिति प्रश्नस्य कौण्डन्यशिक्षायां प्रकृतश्लोके “उच्चारणादिना
स्पष्टमिति” समाहितमस्ति । व्यासशिक्षायां तु उदाहृतश्लोके “ लक्ष्यात्
द्वित्वं हलः क्वचिदिति ” वाक्ये लक्ष्यादिति समाहितमस्ति । तत्र
वेदतैजसव्याख्यात्रा श्रुतेरनादित्वात् स्थितस्य गतिश्चिन्तनीया
इत्यभिप्रायेणेत्युक्तम् । तथैव व्याकरणेषि “ पृष्ठोदरादीनि यथोपदिष्टं ”
(पा.सू.6-3-109) इति सूत्रव्याख्याने पृष्ठोदरप्रकाराणि शिष्टैर्यथोच्चरि-
तानि तथैव साधूनि स्युः इति भट्टोजिदीक्षित आह । शिष्टाः के ? इति
चेत् शब्दतत्वसाक्षात्कारवन्तो योगिन इति भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् ।

अत एव महाभाष्ये “ सिद्धे शब्दार्थं सम्बन्धे ” इत्यत्र शब्दे अर्थे
तत्सम्बन्धे च सिद्धे सतीत्युक्तम् । अत्र सिद्धशब्दः नित्यार्थं इति
कैयटादिभिर्व्याख्यातः । अत एव शब्दार्थसम्बन्धानां नित्यत्वं ज्ञात्वा
पाणिनिः व्याकरणशास्त्रं प्रणिनायेत्युक्तं भवति । अनेन ज्ञायते
लक्ष्यानुसारादेव शास्त्रं प्रवर्तत इति । न च व्याकरणोदाहरणमत्रायुक्तम्
। लौकिकशब्दसाधुत्वनिरूपणपरत्वात् व्याकरणस्येति वाच्यम् ।
“अथ शब्दानुशासनमिति” महाभाष्यप्रारम्भे केषां शब्दानामित्याशङ्क्य
लौकिकानां वैदिकानां चेत्युक्तम् । तेन व्याकरणं लौकिकवैदिकोभय-
शब्दसाधुत्वनिरूपणपरमित्यत्रोदाहरणमर्हतीति भावः । किञ्च अग्नि-
पुराणे वेदशास्त्रसङ्कीर्तननामक एकसप्तत्यधिकद्विशततमाध्याय (271)
प्रभृतिभिरनेकैरध्यायैस्समस्तवेदशास्त्रादि वाच्यस्वरूपं निरूपित-
मस्ति । न चाग्निपुराणम् अप्रमाणं व्यासमुनिप्रणीतत्वेन
पौरुषेयत्वादिति वाच्यम् । स्वाध्यायब्राह्मणे “ यद्वाह्मणानीतिहासान्
पुराणानि ” (तै.आ.2-9) इति वाक्ये इतिहासपुराणसङ्कीर्तनमस्ति । तत्र
भाष्यकाराः श्री सायणाचार्याः इतिहासाः = महाभारतादयः पुराणानि
= ब्रह्माण्डादीनीत्याहुः ।
श्लो । । स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा ।

इति भारतमारव्यानं कृपया मुनिना कृतम् ॥ इति

श्लो । । युगान्तेऽन्तर्हितान् वेदान् सेतिहासान् महर्षयः ।
लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाता स्वयम्भुवा ॥

इत्यादि श्रुतिस्मृतीनाम् इतिहासपुराणविषये प्रमाणत्वात् इतिहासपुराणानां श्रुतिमूलकत्वेन प्रामाण्यं सिध्यति । अग्निपुराणे लौकिकवैदिकवाङ्मयस्वरूपनिरूपणपरेष्वच्यायेषु षड्ब्रिंशदधिकशततमे अध्याये (336) “अथ शिक्षानिरूपणम् अग्निरुवाच वक्ष्ये शिक्षाम्” इत्यादिना शिक्षाणां सार उपदिष्टः । तथा एकोनपञ्चाशदधिकत्रिशत-तमाध्याये (349) स्कन्द उवाच “वक्ष्ये व्याकरणं सारं सिद्धशब्द-स्वरूपकम्” इत्यादिना व्याकरणशास्त्रसार उपदिष्टः । महाभाष्य इवात्रापि सिद्धशब्दः प्रयुक्तः । अनेन वेदशास्त्रवाङ्मयस्य सर्वस्यापि प्रवाहनित्यत्वं सिद्धम् ।

आगमप्रकरणम्

अघोषादूष्मणस्पर्शे परे तन्मध्य आगमः ॥135॥

प्रथमस्पर्शस्थानः तयोरव्यवधायकः ॥136॥

श्लोकेस्मिन् ऊष्मणः अघोषादिति विशेषणात् हकारो व्यावर्त्यते । “परे षड्बूष्माणः” (तै.प्रा.1-9) इति सूत्रेण यद्यपि जिह्वामूल्यादिहान्तानां षण्णां वर्णानाम् ऊष्मसंज्ञा प्राप्ता तथापि “ऊष्मविसर्जनीय

प्रथमद्वितीया अघोषाः” (तै.प्रा.1-12) इति सूत्रेण षण्णामूष्मणां प्राप्ताघोषसंज्ञायाः “न हकारः” (तै.प्रा.1-13) इति निषेधसूत्रेण हकारस्य निषेधे सति हकारः अघोषसंज्ञको न भवति । अर्थात् घोषसंज्ञको भवतीत्यतः घोषहकारव्यावृत्यर्थमस्मिन् श्लोके ऊष्मणः अघोषत्वं विशेषितम् । तेन अघोषोष्मभ्यः स्पर्शवर्णे परे सति अघोषोष्मस्पर्शवर्णयोर्मध्ये स्पर्शवर्णस्य समानस्थानः तदीयप्रथमवर्णः आगमो विहितः । सः तयोरघोषोष्मस्पर्शवर्णयोर्मध्ये अव्यवधायकः । कार्यान्तरविधौ व्यवधायको न भवतीत्यर्थः । अत्र “यःकामयेत, शुनं नःफालाः, एवश्छन्दः, कृष्णोसि, मारुतं पृथिमालभेत, अश्मन्नूर्जम्” इत्यादीन्युदाहरणानि । एषां (1) यःकामयेत (2) शुनं नःफालाः (3) एवश्छन्दः इत्यादिषु यः+कामयेत नः+फालाः एवः+छन्दः इति दशायां विसर्गाणाम् अघोषपरत्वात् “अघोषपरस्तस्य सस्थानमूष्माणं” (तै.प्रा.9-2) इति सूत्रेण परत्र स्थिताघोषवर्णसस्थानोष्मादेशः विसर्गाणां विहितः । तेन यथाक्रमं विसर्गाणां जिह्वामूलीयोपध्मानीयशकारादेशाः भवन्ति । ततः प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाश्लोकेन जिह्वामूलीयोपध्मानीयशकाराणां परस्पर्शवर्णानां मध्ये परस्पर्शसमानस्थानाः ककारपकारचकाराः प्रथमवर्णाः आगमाः विहिताः । तेन “यःकामयेते” ति जिह्वामूलीयाभिनिधानागमककारघटितरूप-

सिद्धिर्भवति । “ शुनं नःफाला ” इत्युपध्मानीयाभिनिधानागमपकार-फकारघटितं रूपं सिध्यति । जिह्वामूलीयोपध्मानीययोर्न द्वित्वं “अवसाने र ” (तै.प्रा.14-15) इति सूत्रेण तयोः द्वित्वनिषेधात् । एवश्छन्द इति शकारद्वित्वाभिनिधानागमचकार छकारा इति वर्णक्रमः । अत्र शकारस्य अभिनिधानप्रथमपरत्वेषि तस्य अविद्यमान-वद्धावात् “ प्रथमपरश्च प्लाक्षिप्लाक्षायणयोः ” (तै.प्रा.14-17) इति द्वित्व-निषेधसूत्रं न प्रवर्तते मुख्यप्रथमपरत्वाभावात् शकारस्य । एवमुदाहरणत्रयं पदसंहिताधिकारस्थं बोध्यम् । अथ वर्णसंहिताधिकारोदाहरणान्युच्यन्ते । “ कृष्णोऽसि, मारुतं पृश्निमालभेत, अश्मन्नूर्जम् ” इत्यादीनि । एषु यथाक्रमं षकारशकारशकाराणां अघोषोष्मवर्णानां णकारनकारमकाराणां स्पर्शवर्णानां च मध्ये प्रकृत-कौण्डन्यशिक्षावचनेन यथासङ्घं परस्पर्शसमानस्थानाः टकारतकार-पकाराः अभिनिधानागमा भवन्ति । तेन कृष्णोऽसीति षकारद्वित्वाभिनिधानटकारणकारघटितरूपं सिध्यति । पृश्निमिति शकारद्वित्व अभिनिधानागमतकार नकारघटितं रूपं सिध्यति । अश्मन्निति शकारद्वित्वाभिनिधानपकारमकारघटितं रूपं सिध्यतीति भावः ।

ननु यद्गृहातीत्यत्र हकारस्य ऊष्मत्वात् तस्य तत्परस्य णकारस्य च मध्ये टकारात्मकप्रथमवर्णागमः कुतो न भवतीति चेन्न । हकारस्य

ऊष्मत्वेषि घोषत्वात् प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाकारिकायाम् अघोषोष्मण एव परत्रागमस्य विवक्षितत्वात् । न तु घोषोष्मणः परत्र । अतः गृह्णातीत्यत्र हकारणकारयोर्मध्ये टकारागमः न भवतीति भावः ।

ननु प्रातिशारव्ये “ अघोषादूष्मणः परः प्रथमोऽभिनिधानः स्पर्शपरात्तस्य सस्थानः ” (तै.प्रा.14-9) इति सूत्रे आगमवर्णस्य अभिनिधीयते आरोप्यते इति व्युत्पत्तिसिद्धमभिनिधानत्वमुक्तम् । वेदान्तरे अस्यागमवर्णस्याभावादस्यां शाखायामेव आरोप्यते इत्यारोपणीयत्वमस्य सङ्गच्छत इत्येतत्सूत्रव्याख्याने त्रिभाष्यरत्नकृता सूचितम् । विषयेस्मिन् श्लो ॥ अघोषादूष्मणो ह्यर्धं स्पर्शमात्रे समास्थिते ।

सकृत्तस्पर्शसस्थानः तन्मध्ये प्रथमागमः ॥

इति शिक्षान्तरश्लोके स्पर्शमात्रे इति सकृदिति विशेषद्वयमुक्तम् । प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाश्लोके स्पर्शे परे सतीत्यस्ति । “ अघोषादूष्मणः ” (तै.प्रा.14-9) इति सूत्रे स्पर्शपरादित्यस्ति । व्यासशिक्षायामपि “हकारान्योष्मणस्पर्श उत्तरे सकृदेव हीति” वाक्येषि स्पर्शे उत्तरे सतीत्यस्ति । एवं सर्वत्रैकरूप्यात् तत्सहकृतस्पर्शमात्रे इत्यनेन प्लाक्षि-प्लाक्षायणमतद्वयं निरस्तम् । तथाहि “ अघोषे प्लाक्षेः ” (तै.प्रा.14-10) इति सूत्रे अघोषादूष्मणः परत्र अघोषस्पर्शपरत्वे एव तन्मध्ये

प्रथमागमो भवतीति प्लाक्षिमतम् । तथा “ उत्तमपरात्तु प्लाक्षायणस्य ” (तै.प्रा.14-11) इति सूत्रे अघोषादूष्मणः परत्र उत्तमस्पर्शपरत्वे एव तन्मध्ये प्रथमागमः भवतीति प्लाक्षायणमतम् । प्लाक्षिमते “ निष्केवल्यं, यःकामयेत, पश्चात्प्राचीनम्, निष्पामि, दोषावस्तः, यःपाप्मना, अयस्पात्रम् ” इत्याद्युदाहरणानि स्वीकरणीयानि । एषां यथाक्रमं षकार, जिह्वामूलीय, शकार, षकार, सकारो, पध्मानीय, सकारेभ्यः अघो-षोष्मवर्णभ्यः परत्र ककार, चकार, तकार, पकारात्मकाघोषस्पर्शवर्णा-स्सन्ति । तन्मध्ये अभिनिधानप्रथमवर्णागमा भवन्तीति यत्प्लाक्षिमतं तत्सिद्धान्तिनामपीष्टमेव । प्लाक्षायणमते तु “ अक्षणया व्याघारयति, अश्नाति, तीर्थे स्नाति ” इत्यादीन्युदाहरणानि स्वीकरणीयानि । एषां यथाक्रमं षकार, शकार, सकाराघोषोष्मभ्यः परत्र णकारनकाराः उत्तमस्पर्शवर्णास्सन्ति । तन्मध्ये टकारतकाराः अभिनिधानप्रथमा-गमाः भवन्तीति यत् प्लाक्षायणमतं तदपि सिद्धान्तिसम्मतमेव ।

नन्वेवं तर्हि शिक्षान्तरश्लोके स्पर्शमात्रे इत्यनेन प्लाक्षिप्लाक्षायण-मतनिरासः किमर्थं क्रियते ? प्लाक्षिप्लाक्षायणाभिमतोदाहरणेषु प्रथमवर्णागमस्य सिद्धान्तिनामपि सम्मतत्वात् । तथाहि निष्केवल्य-मित्यादिषु प्लाक्षिमतप्राप्तककारादिप्रथमस्पर्शवर्णागमस्य प्लाक्षायणान-भिमतत्वेषि सिद्धान्तिसम्मतत्वात्तथा अक्षणया व्याघारयतीत्यादिषु

प्लाक्षायणमतप्राप्तकारादिप्रथमस्पर्शवर्णागमस्य प्लाक्षिप्लाक्षायणमत-सिद्धान्तिसम्मतत्वात् शिक्षान्तरे स्पर्शमात्रे इत्यस्य प्लाक्षिप्लाक्षायणमत-निरासः प्रयोजनमित्युक्तिरयुक्तैवेति चेन्न । यद्यपि प्लाक्षिप्लाक्षायणोभय-सम्मतोदाहरणेषु प्रथमस्पर्शवर्णागमस्य सिद्धान्तिसम्मतत्वेषि एकस्मिन् पक्षे अङ्गीकृते पक्षान्तरासम्मतिरूपदोषोस्त्येव । एवं पर-स्पर्शविषये पक्षद्वयसद्भावाद्विकल्पः प्राप्तः । विकल्पस्य अष्टदोषदुष्टत्वात् सर्वोदाहरणेष्वपि विना प्लाक्षिप्लाक्षायणमतद्वयं सिद्धान्तमतरीत्या प्रथमस्पर्शवर्णागमसिध्यर्थं शिक्षान्तरे स्पर्शमात्रे इत्युक्तिस्सूक्तैव ।

अपिच शिक्षान्तरश्लोके व्यासशिक्षायां च “ सकृदेव प्रथमस्पर्श-वर्णागमो भवतीति ” कथनेन यःकामयेतेत्यादिषु अघोषोष्माभि-निधानागमप्रथमस्पर्शवर्णमध्ये प्रकृतागमलक्षणसद्भावात् पुनः प्रथमस्पर्शवर्णागमो न भवति । पुनरपि प्रथमस्पर्शवर्णागमे अनवस्था-दोषप्रसङ्गात् । अप्रामाणिकानन्तपदार्थकल्पनाधाराविश्रान्त्यभावरूपा-नवस्थादोषनिवारणार्थं शिक्षान्तरे व्यासशिक्षायां च सकृदित्युक्तम् । लक्ष्ये लक्षणं सकृदेव प्रवर्तते नासकृदिति न्यायात् ।

नन्वघोषादूष्मण इति प्रातिशारव्यसूत्रे स्पर्शस्थानप्रथमागम-वर्णस्य अभिनिधानत्वकथनम् = आरोपणीयत्वकथनं किमर्थमिति चेदुच्यते । “ प्रथमपरश्च प्लाक्षिप्लाक्षायणयोः ” (तै.प्रा.14-17) इति

द्वित्वनिषेधसिद्धान्तसूत्रेण प्रथमवर्णपरत्वे द्वित्वनिषेध उक्तः। “ अष्टौ कृत्वः” इत्यादौ षकारस्य “ स्वरपूर्वं व्यञ्जनं द्विवर्णं व्यञ्जनपरम् ” (तै.प्रा.14-1) इति सूत्रप्राप्तं द्वित्वं टकारात्मकप्रथमवर्णपरत्वे यथा निषिद्धते तथा “ आखरेष्टः, तीर्थे स्त्वाती ” त्यादौ षकारसकारयोः द्वित्वनिषेधः आपद्येत । उभयत्रापि टकारतकारात्मकाभिनिधानप्रथमस्पर्शवर्णपरत्वात् अभिनिधानस्य कार्यान्तरविधौ अविद्यमानवद्वावाङ्गीकारेण षकारसकारयोः द्वित्वे कर्तव्ये टकारतकारात्मकाभिनिधानप्रथमवर्णयोः अविद्यमानवद्वावात् एतादृशस्थलेषु द्वित्वादिकार्यान्तरविधिषु अविद्यमानवद्वावार्थमेव “ अघोषादूष्मण ” इति प्रातिशारव्यसूत्रे प्रथमागमस्पर्शवर्णस्य अभिनिधानत्वमुक्तम् आरोपणीयत्वमित्यर्थः । अत एव “ अघोषादूष्मण ” (तै.प्रा.14-9) इति सूत्रव्याख्याने गार्यगोपालयज्वा अभिनिधानत्वाश्रयणात् “ प्रथमपरश्च प्लाक्षिप्लाक्षायणयोः ” (तै.प्रा.14-17) इत्यत्र अविद्यमानवद्वावात् “ आखरेष्टः, तीर्थे स्त्वाती ” त्यादिषु द्वितीयोत्तमपरकस्य ऊष्मणः द्वित्वं न प्रतिषिद्धते इति व्याचरव्यौ । तेन “ आखरेष्टः, तीर्थे स्त्वाती ” त्यादौ षकारसकारयोः द्वित्वं सिद्ध्यति । व्यासशिक्षायामपि “ प्रथमोर्ध्वेच्चपरे चोष्मा ” इति द्वित्वनिषेधप्रकरणे मुख्यामुख्योभयसाधारण्येन प्रथमवर्णप्रयोगात् मुख्यामुख्योभयसाधारणप्रथमवर्णपरः ऊष्मा द्वित्वं न प्राप्नोतीत्यर्थो

लभते । अत्र सर्वलक्षणमञ्जरीव्याख्याता “ मुख्यप्रथमसद्वावे द्वित्वं न स्यात्सदोष्मणामिति ” शिक्षावचनमनुसृत्य “ नमस्ते, अष्टाभ्य ” इत्यादौ तकारटकारयोः मुख्यप्रथमत्वात् तत्परयोः सकारषकारयोः द्वित्वनिषेधसिद्ध्यति । “ आखरेष्टः, तीर्थे स्त्वाती ” त्यादौ टकारतकारत्मकाभिनिधानप्रथमवर्णयोः षकारसकारयोः द्वित्वनिषेधः न प्राप्नोति । अर्थात् द्वित्वं प्राप्नोतीत्यर्थः । अत्राभिनिधानप्रथमवर्णस्य कार्यान्तरविधौ प्राप्ताविद्यमानवद्वावात् अमुख्यत्वम् । अत एव तयोरव्यवधायक इति प्रकृतकौण्डन्योक्तिर्युक्तेवेति भावः ।

पदान्तस्येतरस्यापि प्रथमस्य द्वितीयता ॥137॥

सषयोः परयोः स्यात्तु चापदान्तस्य शो परे ॥138॥

(1) पदान्तस्य तत्तद्वर्गीयप्रथमवर्णस्य सषयोः परयोस्सतोः द्वितीयता = तत्तद्वर्गीयद्वितीयवर्णादेशः भवतीत्येकं विधानम् । (2) इतरस्येत्यनेन पदद्वयमध्यस्थस्येत्यर्थो लभ्यते । सषयोः परयोस्सतोः पदद्वयमध्यस्थस्य प्रथमवर्णस्य द्वितीयवर्णादेशो भवतीति द्वितीयं विधानम् । (3) अपदान्तस्येति पदान्तनिषेधात् पदादौ पदमध्ये वा स्थितस्य सकारषकारशकारपरकस्य प्रथमस्य द्वितीयवर्णादेशो भवतीति तृतीयविधानम् । प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाश्लोकस्यास्य

श्लो । । पदादौ पदमध्ये वा स्थितस्योष्मपरस्य वै ।

प्रथमस्य द्वितीयत्वं पूर्वं कृर्वीत पण्डितः ॥

इति शिक्षान्तरश्लोकसहकृतत्वात् “ अपदान्तस्य ” इत्यस्य पदादौ पदमध्ये वा स्थितस्य इत्यर्थवर्णनं कृतम् । अत्र क्रमेण उदाहरणान्युच्यन्ते । तत्रादौ (1) तत्सवितुः (2) तत्पोडशी (3) ऋक्सामे वै इत्यादीनि पदसंहिताधिकारस्थानि । तत्+सवितुः, तत्+षोडशी, ऋक्+सामे इत्यवस्थायां “ स्वरपूर्वं व्यञ्जनं द्विवर्णं व्यञ्जनपरम् ” (तै.प्रा.14-1) इति सूत्रेण पदान्ततकारककाराणां द्वित्वे सति द्वित्वोत्तरावयवानां तकारककाराणां सकारषकारपरकत्वात् कौण्डन्यशिक्षोक्तप्रथमविधानेन थकार, खकारात्मकद्वितीयवर्णादेशे सति तत्थसवितुरिति तकार, थकार, सकाराकारघटितं रूपं सिध्यति । तत्थषोडशीति तकार, थकार, षकार, ओकारघटितं रूपं सिध्यति । ऋक्खसामेति ककार, खकार, सकार, अकारघटितं रूपं च सिध्यति । एतावता पदान्तप्रथमानां द्वितीयादेशाः उक्ताः । अथ द्वितीयविधानमनुसृत्य पुनः पदसंहिताधिकारस्थानि पदद्वयमध्यस्थप्रथमस्य द्वितीयादेशोदाहरणान्युच्यन्ते । (1) प्रत्यङ्गोमः (2) प्रत्यङ्ग-षडहः (3) वषद्वाहा (4) अनूयाजौ षड्डनूयाजावनूयाजौ षट् (5) पितरं च प्रयन्थसुवः इत्यादीनि । एषु प्रत्यङ्गोमः, प्रत्यङ्ग-षडहः इत्यनयोः

प्रत्यङ्ग-+सोमः प्रत्यङ्ग-+षडह इति दशायां “ डंपूर्वः ककारस्सषकार-परः ” (तै.प्रा.5-32) इति सूत्रेण यथाक्रमं डंकारसकारयोः डंकारषकारयोः मध्ये ककारागमो भवति । तदा प्रत्यङ्ग-क्+सोमः इति प्रत्यङ्ग-क् +षडहः इति जाते उदाहरणद्वयेषि ककारयोः सषकारपरकत्वात् पदद्वयमध्यस्थत्वाच्च प्रकृतकौण्डन्यशिक्षोक्तद्वितीयविधानेन खकारात्मकद्वितीयादेशे सति “ प्रत्यङ्ग-खसोम ” इति डंकार, खकार, सकार, ओकारघटितं रूपं सिध्यति । “ प्रत्यङ्ग-खषडह ” इति डंकार, खकार, षकार, अकारघटितं रूपं सिध्यति । एवमेव (1) वषट् स्वाहा (2) षट् षट् (3) प्रयन्थसुवः इत्येषां वषट्+स्वाहा, षट्+षट्, प्रयन्+सुवः, इति दशायां “ टनकारपूर्वश्च तकारः ” (तै.प्रा.5-33) इति सूत्रेण टकारसकारयोर्मध्ये तथा टकारषकारयोर्मध्ये नकार-सकारयोर्मध्ये च तकाराः आगमा भवन्ति । तदा वषट्+त्+स्वाहा, इति षट्+त्+षट् इति प्रयन्+त्+सुवः इति जाते आगमतकाराणां षकारसकारपरकत्वात् पदमध्यस्थत्वाच्च प्रकृतकौण्डन्यशिक्षोक्त-द्वितीयविधानेन द्वितीयादेशे सति “ वषट्थस्वाहा ” इति टकार, थकार, सकाराकारघटितं रूपं सिध्यति । “ षट्-षट् ” इति टकार, थकार, सकाराकारघटितं विलोमरूपं च सिध्यति । “ प्रयन्थसुव ” इति नकार, थकार, सकार, उकारघटितं रूपं च सिध्यति ।

ननु “ प्रत्यङ्गसोम ” इत्यादौ डंकारस्य “ वषट्थस्वाहा ” इत्यादौ टकारस्य “ प्रयन्थसुव ” इत्यादौ नकारस्य च “ स्वरपूर्व व्यञ्जनं द्विवर्ण व्यञ्जनपरम् ” (तै.प्रा.14-1) इति सूत्रेण द्वित्वं स्यादिति चेन्न । “ डंपूर्वःककारस्सषकारपरः ” (तै.प्रा.5-32) “ टनकारपूर्वश्च तकारः ” (तै.प्रा.5-33) इत्यागमविधायकाभ्यां डत्वेन टत्वेन नत्वेन साक्षात् श्रुतेन निमित्तभावेन डंकार, टकार, नकारात्मकविशेषव्यञ्जनानां निमित्तत्वं स्वीकृत्य ककाराद्यागमा विहिताः । “ स्वरपूर्व व्यञ्जनं द्विवर्ण ” (तै.प्रा.14-1) इत्यादि द्वित्वविधिसूत्रेण तु व्यञ्जनसामान्यस्य द्वित्वकार्यं विहितम् । न तु विशेषव्यञ्जनस्य कार्यभात्तवेन श्रुतमित्यनुमितम् । आगमविधिसूत्रे व्यञ्जनविशेषत्वेन साक्षात् श्रुतनिमित्तभावानां डंकार-टकारनकाराणां द्वित्वशास्त्रप्राप्तकार्यभात्तवं बाधितम् । द्वित्वशास्त्रेण व्यञ्जनसामान्यस्य द्वित्वकार्यभात्तविधानात् “ श्रुतानुमितयोः श्रुत-सम्बन्धो बलीयान् ” इति न्यायात् ककारतकारागमानन्तरं डंकार-टकारनकाराणां द्वित्वस्य बाधितत्वात् तत्प्राप्तिशङ्का न कार्या । यथा व्याकरणे “ अचो रहाभ्यां द्वे ” (पा.सू.8-4-46) इति सूत्रेण “ हर्यनुभवः नह्यस्ती ” त्यादौ यकारयोः द्वित्वं विहितम् । अस्मिन् सूत्रे रहाभ्यामिति पञ्चम्या “ तस्मादित्युत्तरस्य ” (पा.सू.1-1-67) इति परिभाषया रहाभ्यामव्यवहितयोः यकारयोः द्वित्वप्राप्तिरिति ज्ञायते । एतद्वित्वं प्रति

रहयोनिर्मित्तत्वं साक्षात् श्रुतम् । यकारद्वित्वानन्तरं रेफहकारयोः “ अनचि च ” (पा.सू.8-4-47) इति सूत्रेण द्वित्वं न भवति । कुतः अचोरहाभ्यामिति द्वित्वविधिसूत्रे रहाभ्यामिति रेफत्वेन हकारत्वेन रहयोनिर्मित्तत्वस्य साक्षात् श्रवणात् प्राप्तनिर्मित्तभावयोः रेफहकारयोः कार्यभात्तवं बाधितम् । “ नेमौ रहौ कार्यिणौ । किन्तर्हि ? निर्मितं द्विवर्चनस्येति ” महाभाष्योक्तेश्च रेफहकारयोः यर् शब्दबोधितकार्य-भात्तत्वस्य अनुमित्तत्वमेव । श्रुतानुमितयोः श्रुतं बलीय इति न्यायात् । तद्वत् डंकारटकारनकाराणां साक्षात् श्रुतनिर्मित्तभावानां कार्यभात्तव-बाधात् “ स्वरपूर्व व्यञ्जनं द्विवर्णमिति ” सूत्रेण डंकारटकारनकाराणां द्वित्वशङ्का न कार्येति भावः ।

अथ “ अपदान्तस्य शे परे ” इति प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाश्लोक-चरमभागार्थं उच्यते । पदादौ एकपदमध्ये वा स्थितस्य सकारषकार-शकारपरकस्य प्रथमस्य द्वितीयादेशो भवतीति यत्तृतीयविधानं पूर्वोक्तं तस्य वर्णसंहिताधिकारस्थोदाहरणानि । (1) यथा त्सारी (2) संवत्सरः (3) वत्सञ्चोपावसृजति (4) अरात्स्मेति वावैतदाह (5) अपक्षुधम् (6) अक्षणया व्याघारयति (7) क्षत्रस्योल्बमसि (8) विसृपो विरपिशन् इत्यादीनि । एषूदाहरणेषु (1) यथा+त्सारी (2) संव+त्सरः (3) व+त्सं

(4) अरा+त्म इत्यमीषां “ स्वरपूर्वं व्यञ्जनं द्विवर्णं व्यञ्जनपरम् ”

(तै.प्रा.14-1) इति द्वित्वात् पूर्वं

श्लो ।। पदादौ पदमध्ये वा स्थितस्योष्मपरस्य वै ।

प्रथमस्य द्वितीयत्वं पूर्वं कुर्वीत पण्डितः ।।

इति शिक्षान्तरश्लोकसहकृतेन प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाश्लोकचरमभागेन पदाद्येकपदमध्यस्थानां तकाराणां सकारपरकत्वात् एकपदमध्यस्थत्वाच्च द्वितीयादेशः पूर्वं कर्तव्यः । “ प्रथमस्य द्वितीयत्वं पूर्वं कुर्वीत पण्डितः ” इति शिक्षान्तरवचनात् । तदा (1) यथा+थसारी (2) संवथसरः (3) वथसं (4) अराथस्म इति जाते उदाहरणचतुष्टयस्थद्वितीयवर्णानां “ द्वितीयचतुर्थयोस्तु व्यञ्जनोत्तरयोः पूर्वः ” (तै.प्रा.14-5) इति सूत्रेण पूर्वांगमाः तकाराः प्राप्ताः । तेन “ यथा त्थसारी ” इति आगमतकार, थकार, सकाराकारघटितं रूपं सिध्यति । “ संवत्थसर ” इति आगमतकार, थकार, सकार, अकारघटितं रूपं सिध्यति । “ वत्थसमिति ” आगमतकार, थकार, सकाराकारघटितं रूपं सिध्यति । “ अरात्थस्मेति ” आगमतकार, थकार, सकार, अकारघटितं रूपं सिध्यति । किञ्च (1) अपक्षुधं (2) अक्षणया व्याघारयति (3) क्षत्रस्योल्बमसि एषूदाहरणेषु श्लो ।। पदादौ पदमध्ये वा स्थितस्योष्मपरस्य वै ।

प्रथमस्य द्वितीयत्वं पूर्वं कुर्वीत पण्डितः ।।

इति शिक्षान्तरश्लोकसहकृत प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाश्लोकचरमभागेन प्रथमद्वितीयोदाहरणस्थककारयोः षकारपरकयोः एकपदमध्यस्थत्वात् “ स्वरपूर्वं व्यञ्जनं द्विवर्णं ” मित्यादिसूत्रप्राप्तद्वित्वात्पूर्वमेव खकारात्मकद्वितीयादेशः कर्तव्यः । ततः “ द्वितीयचतुर्थयोस्तु व्यञ्जनोत्तरयोः पूर्वः ” (तै.सं.14-5) इति खकाराभ्यां पूर्वं ककारात्मकपूर्वांगमवर्णो भवतः । तेन “ अप वर्वशुधमिति ” आगमककारखकार-षकारघटितं रूपं सिध्यति । “ अक्षणया ” इति आगमककारखकर-षकाराभिनिधानटकारणकारघटितं रूपं सिध्यति । क्षत्रस्योल्बमसीत्यत्र ककारस्य द्वित्वप्रसक्तिर्नास्ति स्वरपूर्वत्वाभावात् । अतः पदादिगतस्य षकारपरकस्य ककारस्य “ पदादौ पदमध्ये वा स्थितस्योष्मपरस्य वै ” इत्यादि शिक्षान्तरश्लोकसहकृतप्रकृतकौण्डन्यशिक्षाश्लोकचरमभागेन खकारादेशः प्राप्नोति । स्वरपूर्वत्वाभावात् खकारस्य पूर्वांगमशङ्कापि नास्ति । तथाच क्षत्रस्येति खकारषकाराकारघटितं रूपं सिध्यति । “ विसृपो विरपिशन्नि ” त्यत्र विरप्+शिन् इति दशायां “ स्वरपूर्वं व्यञ्जनं द्विवर्णं व्यञ्जनपरं ” (तै.प्रा.14-1) इति द्वित्वप्राप्तेः पूर्वमेव एकपदमध्यस्थस्य पकारस्य शकारपरकत्वात् “ पदादौ पदमध्ये वा स्थितस्येति ” शिक्षान्तरश्लोकसहकृतेन प्रकृत-

कौण्डन्यशिक्षाश्लोकचरमभागेन “ अपदान्तस्य शे परे ” इत्यनेन पकारस्य द्वितीयादेशे फकारे सिद्धे ततः “ द्वितीयचतुर्थयोस्तु व्यञ्जनोत्तरयोः पूर्वः ” (तै.प्रा.14-5) इति सूत्रेण पूर्वागमे पकारे सति विरपिषशन्निति आगमपकार, फकार, शकार, इकारघटितं रूपं सिध्यति । एवमेतावता पदान्तपद्व्यमध्यस्थपदादिगत एकपदमध्यस्थप्रथमवर्णनामूष्मपराणां द्वितीयादेशाः उक्ताः । अत्र केचित् श्लो ॥ पदान्तस्यापदान्तस्य सषयोः परभूतयोः ।
प्रथमस्य द्वितीयत्वमपदान्तस्य शे परे । ।

इति शिक्षान्तरश्लोकमाश्रित्य पदान्तापदान्तभेदमादाय द्वैविध्यमेव प्रदर्शयन्ति । प्रातिशारव्ये “ प्रथम ऊष्मपरो द्वितीयं ” (तै.प्रा.14-12) इति सूत्रव्याख्याने गार्यगोपालयज्वा ऊष्मणि परतः प्रथमो द्वितीयमश्वते पदान्तश्चापदान्तश्चेति द्वैविध्यमेवाह । तथाप्युदाहृतकौण्डन्येतरश्लोकादीनां विशेषविवरणपरत्वात् न कापि क्षतिः ।

ननु “ यथा थसारी, अपक्षुधं, विरपिशन् ” इत्यादौ तकारककारपकाराणां द्वितीयादेशानन्तरं पूर्वागमप्राप्तौ तत्रपूर्वनियमभङ्गप्रसङ्ग इति चेन्न । प्रथमानां तकारादीनां “ प्रथम ऊष्मपरो द्वितीयं ” (तै.प्रा.14-12) इति सूत्रप्राप्तद्वितीयादेशानां “ द्वितीयचतुर्थयोरिति ” (तै.प्रा.14-

5) पूर्वसूत्रेण यदि पूर्वागमोऽभविष्यत्तदा तत्रपूर्वनियमभङ्गः अभविष्यत् । प्रकृते तकारककारपकाराणां द्वितीयादेशः “ प्रथम ऊष्मपरो द्वितीयं ” (तै.प्रा.14-12) इति सूत्रेण न क्रियते । किन्तु “ प्रथमस्य द्वितीयत्वं पूर्वं कुर्वीत पण्डितः ” इति शिक्षान्तरसहकृतप्रकृतकौण्डन्यशिक्षाविशेषश्लोकेन क्रियत इति तत्रपूर्वनियमभङ्गप्रसक्तिः नास्ति । अथ शकारपरत्वप्रसङ्गात् पदसंहिताधिकारस्थानां केषांचिलक्ष्याणां लक्षणसमन्वयः क्रियते । तथाहि (1) शरच्छौत्री (2) यच्छ्यामाकः (3) यच्छ्वश्रुणः (4) तच्छँयोः इत्याद्युदाहरणानां शरत्+शौत्री, यत्+श्यामाकः, यत्+श्मश्रुणः, तत्+शँयोः इत्यवस्थासु “ तकाश्वकारश्चाच्छपरः ” (तै.प्रा.5-22) इति सूत्रेण तकारस्य चकारे कृते सति शरच्, यच्, तच्, इति जाते “ स्पर्शपूर्वशकारश्छकारम् ” (तै.प्रा.5-34) इति सूत्रेण शकारस्य छत्वे कृते सति “ शरच्छौत्री ” इत्यादीनि चकारछकारघटितानि रूपाणि सिध्यन्ति । “ अनुष्टुप्छारदी ” इत्यत्र अनुष्टुप्+शारदी इति दशायां “ स्पर्शपूर्वशकारश्छकारं ” (तै.प्रा.5-34) इति सूत्रेण शकारस्य छत्वे कृते सति “ अनुष्टुप्छारदीति ” पकारछकारघटितं रूपं सिध्यति ।

न व्यञ्जनेऽवसानस्थे द्वित्वं रेफविसर्गयोः ॥139॥

जिह्वामूलीयाभिधेयोपध्मानीये च कुत्रचित् ॥140॥

अवसाने तिष्ठतीत्यवसानस्थं व्यञ्जनम् तस्मिन् । रेफश्र विसर्गश्च रेफविसर्गौ तयोः । जिह्वामूलीयेन अभिधेयं जिह्वामूलीयाभिधेयम् । जिह्वामूलीयाभिधेयं च उपध्मानीयश्च अनयोस्समाहारः जिह्वामूलीयाभिधेयोपध्मानीयं तस्मिन् । एतद्वर्णपञ्चके द्वित्वं न भवति । कचिदित्युक्त्वा उदाहृतवर्णपञ्चकात् अन्यस्यापि कस्यचिद्वर्णस्य द्वित्वं न स्यादिति द्वित्वनिषेधश्लोकार्थः ।

नन्वस्मिन् श्लोके अवसानशब्दार्थः कः ? इति चेदुच्यते । व्यासशिक्षायां “ वर्णभावो विरामश्च अवसानं सार्धमात्रिकः ” इति संज्ञाप्रकरणवाक्यव्याख्याने “ उत्तरपदेन परस्परं सन्धिराहित्येन उच्चरितस्य अध्ययनस्य अन्ते विरामः अवसानम् ” इत्यवसानशब्दस्वरूपमुक्त्वा तस्य अध्यर्धमात्राविरामकाल उक्तः । एतान् होमान् , ते देवा अब्रुवन् , यो नो वीर्यावत्तमः , उशन् ह वै , ईदृङ् वै राष्ट्रं , यद्रियङ् वायुः , “युडङ्डन्वनु युडङ्डयुडङ्डनु” इति विलोमे , तस्मिन् ह्यात्मानं , आत्मन् ह्यज्ञानि बद्धानि , विभूदाव् न्ने , इत्यादिष्वध्यर्धमात्राकालभावात् अवसानं न स्यात् । उदाहृतेषु विरामस्य अणवादिकाल एव शास्त्रसम्मतः । अत एव प्रातिशारव्यव्याख्याता सोमयार्यः “ अवसाने रविसर्जनीय जिह्वामूलीयोपध्मानीयाः ” (तै.प्रा.14-15) इति द्वित्व-

निषेधसूत्रव्याख्याने अवसानवचनं विरामाभिप्रायमित्याह । विरामशब्दार्थस्तु व्यासशिक्षायां वर्णभाव इत्युक्तम् । “ विरामे वर्णयोर्मध्ये ह्यणुकालोऽप्यसँयुते ” इति व्यासशिक्षाकालनिर्णयप्रकरणे “ एतान् होमान् ” इत्यादिषु नकारस्य संयोगपरकत्वाभावात् वर्णयोर्मध्ये अणुकाल इत्युक्तम् । अत्र असंयुत इति संयोगनिषेधात् । संयोगपरे तु “विसर्गान्तेर्धमात्रःस्यात् विरामः क्षपरेपि च । संयुतोर्ध्वे च पूर्वत्र ” इति कालनिर्णयप्रकरणवचनेन “ तस्मिन् ह्यात्मानमि ” त्यादिषु अर्धमात्राविरामकालः उक्तः । अत्र नकारस्य संयोगभावेपि संयोगपरकत्वात् । आवःक्षेमे , धानाधनःक्षोभणः , द्यौःक्षामा रेरिहत् , इत्यादिषु विरामः अर्धमात्राकाल उक्तः । उदाहृतेषु नकारडकारवकाराणां स्वरपूर्वकव्यञ्जनपरकत्वात् “ स्वरपूर्वं व्यञ्जनं द्विवर्णं व्यञ्जनपरं ” (तै.प्रा.14-1) इति सूत्रेण द्वित्वे प्राप्ते विरामस्थित्वात् द्वित्वं निषिद्धम् । ऊर्क इत्यत्र ककारस्यापि प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचनेन द्वित्वं निषिद्धम् ।

ननु ककारस्य पदावसानत्वेन “ पदप्रणवयोर्नित्यं विरामःस्यात् द्विमात्रकः ” इति कालनिर्णयप्रकरणस्थव्यासशिक्षावचनेन ऊर्क इति पदविरामस्य द्विमात्राकालस्योक्तत्वात् प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाश्लोकेन कथं द्वित्वं निषिद्धते । प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाश्लोकस्थावसानशब्दस्य सार्धमात्रिककालबोधकत्वादिति चेदुच्यते । शते पञ्चाशत्यायेन द्विमात्रे

सार्धमात्रत्वस्य सत्वात् तेन निषेधकार्यं सिध्यति । अत्र सार्धमात्राकालादधिककालः न निषिध्यते । “अवसानं सार्धमात्रिकः” इति व्यासशिक्षावचनस्य विहितकालादधिककालनिषेधे तात्पर्याभावात् इत्यवसानं सार्धमात्रिकः इति वचनव्याख्याशैली मयाप्यत्रानुसृतेति बोध्यम् । ऊर्कं इत्यत्र “रेफात्परं च” (तै.प्रा.14-4) इति सूत्रेण ककारस्य द्वित्प्राप्तौ सत्यां अवसानस्थत्वात् प्रकृतकौण्डन्यशिक्षा-वचनेन द्वित्वं निषिद्धम् ।

ननु व्यासशिक्षायां “अच्चपूर्वद्रादियाद्वित्वं वर्णमात्रोदये च हल्” इति द्वित्वप्रकरणवचनेन ऊर्कं इत्यादिषु रेफात्परस्य व्यञ्जनस्य द्वित्वे कर्तव्ये वर्णमात्रं परनिमित्तमुक्तम् । वर्णमात्रमित्यनेन स्वरो वा व्यञ्जनं वा ऊर्कं इत्यत्र रेफात् परत्र हल् मात्रं नास्ति । कथं ककारस्य द्वित्प्राप्तिः? “स्वरपूर्वं व्यञ्जनं द्विवर्णं व्यञ्जनं परमिति” (तै.प्रा.14-1) सूत्रेणापि व्यञ्जनपरनिमित्ते सति द्वित्वविधानात् ऊर्कं इत्यत्र तदभावात् कथं द्वित्वं स्यादिति चेन्न । ऊर्कं इत्यादौ द्वित्प्राप्तौ वर्णमात्रपरनिमित्तनियमो नास्ति । कुतः? “अवसाने रविसर्जनीय” (प्रा.सू.14-15) इत्यादि द्वित्वनिषेधसूत्रेण अवसानस्थव्यञ्जनस्य द्वित्वनिषेधः विहितः । सः ककारस्य वर्णमात्रपरत्वे कथं घटते? वर्णमात्रपरत्वे अवसानत्वमेव न स्यात् । अवसानस्थव्यञ्जनस्य द्वित्वनिषेधान्यथानुपपत्या वर्णमात्र-

परनिमित्तं न वक्तव्यम् । वर्णमात्रपरत्वे अवसान इति निषेधो न घटते । अत एव “रेफात्परं च” (तै.प्रा.14-4) इति सूत्रव्याख्याने त्रिभाष्यरत्नव्याख्याता “रेफात्परंचेति” सूत्रस्थचकारः पूर्वसूत्रात् व्यञ्जनपरत्वाकर्षको न भवति नियमाभावादित्याह । तेन “रेफात्परंचेति” (14-4) सूत्रेण रेफात्परस्य व्यञ्जनस्य व्यञ्जनपरत्वे वा स्वरपरत्वे वा तदभावे वा द्वित्वं सिध्यतीति निश्चितम् । अत एव ऊर्कं इत्यत्र ककारः अवसानस्थ इति द्वित्वनिषेधस्य लक्ष्यं भवति । किञ्च “अचो रहाभ्यां द्वे” (पा.सू.8-4-46) इति पाणिनीयसूत्रेणापि स्वरपूर्वत्वे सत्येव द्वित्वं विहितम् । पाणिनिसूत्रस्य अच उत्तरौ यौ रेफहकारौ ताभ्यामुत्तरस्य यरो द्वे भवतः इत्येवार्थं उक्तः । कार्यभाजो यरः परनिमित्तं किमपि नोक्तम् “अवसाने रविसर्जनीय” इति सूत्रे अवसानग्रहणसार्थक्याय इति बोध्यम् । ऊर्कं च मे इत्यादौ तु ककारस्य अनवसानस्थत्वात् “रेफात्परंचेति” (14-4) सूत्रप्राप्तद्वित्वनिषेधो न भवति । (2) रेफस्य द्वित्वनिषेधविषये ऊर्कं च मे इतीदमेवोदाहरणं भवितुमर्हति । रेफस्य स्वरपूर्वत्वव्यञ्जनपरत्वयोस्सत्वात् “स्वरपूर्वं व्यञ्जनं द्विवर्णं व्यञ्जनपरं” (तै.प्रा.14-1) इति द्वित्वे प्राप्ते प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचनेन द्वित्वं निषिध्यते । “अचो रहाभ्यां द्वे” (पा.सू.8-4-46) इति पाणिनीयसूत्रे निमित्तत्वेन साक्षात् श्रृतयोः

रेफहकारयोः कार्यभात्तवं निषिद्धमिति पूर्वश्लोकव्याख्याने प्रतिपादितमत्रानुसन्धेयम् । “ मनः क्षेमे ” इत्यत्र यः क्षकारः सः कषयोर्योगेन जातः । अघोषात्मके ककारे परे सति विसर्गस्य “अघोषपरस्तस्य सस्थानमूष्माणं” (तै.प्रा.9-2) इति सूत्रेण कर्वग्समानस्थानोष्मणः जिह्वामूलीयस्य आदेशे प्राप्ते “ न क्षपरः ” (तै.प्रा.9-3) इति सूत्रेण क्षपरत्वात्तन्निषेधे सति पूर्वविसर्ग एवावशिष्टो भवति । अत्र व्यञ्जनस्य विसर्गस्य अच्चपूर्वत्वात् व्यञ्जनपरत्वाच्च “स्वरपूर्व व्यञ्जनं द्विर्वणं व्यञ्जनपरं” (तै.प्रा.14-1) इति सूत्रेण द्वित्वे प्राप्ते प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाश्लोकेन विसर्गस्य द्वित्वं निषिद्धम् । एवमेव “बाहुमात्राः खायन्ते, शुनं नःफालाः” इत्यादौ विसर्गयोः अघोषात्मक-खकारफकारयोः परत्वात् “ अघोषपरस्तस्य सस्थानमूष्माणं ” (तै.प्रा.9-2) इति सूत्रेण क्रमेण कर्वग्पवर्गसमानस्थानयोः जिह्वा-मूलीयोपध्मानीयोष्मणोः प्राप्तयोः बाहुमात्राः खायन्ते, शुनं नःफाला इति जाते “ अघोषादूष्मणःपरः प्रथमोऽभिनिधानस्स्पर्शपरात्तस्य सस्थानः ” (तै.प्रा.14-9) इति सूत्रेण परस्पर्शयोः खफयोः समानस्थानाभिनिधानप्रथमागमवर्णादिशो भवति । तदा बाहुमात्राः खायन्ते, शुनं नःफाला इति जाते जिह्वामूलीयोपध्मानीययोः स्वरपूर्वत्वात् व्यञ्जनपरक्त्वात् “ स्वरपूर्व व्यञ्जनं द्विर्वणं ”

(तै.प्रा.14-1) इत्यादिसूत्रेण द्वित्वे प्राप्ते प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचनेन द्वित्वं निषिद्धम् ।

ननु “ बाहुमात्राः खायन्ते, शुनं नःफाला ” इत्यादौ जिह्वामूलीयोपध्मानीययोः अभिनिधानककारपकारप्रथमागमवर्ण-परत्वात् “ प्रथमपरश्च प्लाक्षिप्लाक्षायणयोः ” (तै.प्रा.14-7) इति सिद्धान्तसूत्रेणैव द्वित्वनिषेधे प्राप्ते “ अवसाने रविसर्जनीय जिह्वामूलीयोपध्मानीयाः ” (तै.प्रा.14-15) इति सूत्रे प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाश्लोके च द्वित्वनिषेधार्थं जिह्वामूलीयोपध्मानीय-ग्रहणं व्यर्थमिति चेद्यर्थं सत् अभिनिधानप्रथमागमवर्णानामविद्यमान-वद्धावं ज्ञापयति । यद्यभिनिधानप्रथमागमवर्णानामविद्यमानवत्वं लब्धं तर्हि द्वित्वनिषेधकार्ये प्रथमपरत्वाभावात् “ प्रथमपरश्च प्लाक्षिप्लाक्षा-यणयोः ” (तै.प्रा.14-17) इति सूत्राप्रवृत्तेः जिह्वामूलीयोपध्मानीययोः द्वित्वनिषेधाप्राप्त्या तयोः द्वित्वनिषेधार्थं “ अवसाने रविसर्जनीय ” (तै.प्रा.14-15) इति सूत्रे जिह्वामूलीयोपध्मानीयग्रहणं सार्थकमेव । तेन “ बाहुमात्राः खायन्ते, शुनं नःफाला ” इत्यादौ “ अवसाने रविसर्जनीय ” इति प्रातिशारव्यसूत्रसहकृतप्रकृतकौण्डन्यशिक्षाश्लोकेन जिह्वामूलीयोपध्मानीययोः द्वित्वं निषिद्धम् । न च “

बाहुमात्राःखायन्ते, शुनंनःफालाः” इत्यादौ सर्वदा अभिनिधान-प्रथमागमवर्णानां अविद्यमानवद्वावे सिद्धे प्रथमपरत्वाभावात् “प्रथम-परश्च प्लाक्षिप्लाक्षायणयोः” (तै.प्रा.14-17) इति प्रथमवर्णपरकद्वित्व-निषेधविधिसूत्रवैयर्थ्यं शङ्ख्यम् । “यःकामयेत्, यःपाप्मना” इत्यादौ तत्सूत्रस्य लब्धावकाशत्वात् न वैयर्थ्यम् । न च “प्रथमपरश्च प्लाक्षिप्लाक्षायणयोः” (तै.प्रा.14-17) इति सूत्रे प्लाक्ष्यादिग्रहणात् “लोपश्शाकल्यस्य” (पा.सू.8-3-19) इति सूत्रवदिदं विकल्पसूत्रम् । तेन द्वित्वनिषेधः वैकल्पिको भवतीति वाच्यम् । प्लाक्षिप्लाक्षायण-ग्रहणस्य पूजार्थत्वाङ्गीकारेण द्वित्वनिषेधस्य नित्यत्वसिद्धेः ।

प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाश्लोकान्ते कच्चिदित्यव्ययप्रयोगात् प्रकृत-कौण्डन्यशिक्षाश्लोकापठितवर्णस्यापि द्वित्वनिषेधो वा तद्विकल्पो वा प्रसज्जेत् । कथं ? “न रेफे हकारे वा द्विर्भावो जायते कच्चित्” इति शिक्षावाक्ये रेफहकारयोः द्वित्वनिषेधविकल्प उक्तः । तैत्तिरीयशाखायां रेफस्य नित्यं द्वित्वं नास्ति । कथं विकल्पस्सिद्ध्यति ? प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावाक्ये “अवसाने रविसर्जनीय” (तै.प्रा.14-15) इति प्रतिशारव्यसूत्रे च रेफद्वित्वस्य निषिद्धत्वात् उदाहृतहकार-द्वित्वनिषेधविकल्पशिक्षावचनं शाखान्तरे सावकाशं स्यात् । यतः प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाश्लोके प्रातिशारव्ये च द्वित्वनिषेधप्रकरणे

द्वित्वनिषेधकार्यभागवर्णेषु हकारो न पठितः । तथापि “न रेफे हकारे वा द्विर्भावो जायते कच्चिदिति ” शिक्षान्तरवाक्ये हकारस्य द्वित्वनिषेधविकल्प उक्तः । किञ्च तैत्तिरीय-प्रातिशारव्ये “रेफपरश्च हकारः” (14-19) इति सूत्रेण हारीतमते हकारस्य द्वित्वनिषेध उक्तः । मतान्तरविषयत्वात् च द्वित्वनिषेधः विकल्पितो भवति । एवं विकल्पितद्वित्वनिषेधः द्वित्वप्राप्तिं विना अनुपपन्नस्सन् अन्यत्र द्वित्वसद्वावं गमयति । तेन तैत्तिरीयशाखायां हकारस्य द्वित्वमस्तीति सिद्ध्यति । अप्राप्तप्रतिषेधायोगात् ।

न स्वरेऽभिनिधानान्यप्रथमे चोष्मणःपरे ॥141॥

न सरूपसवर्गीयपरे वर्णो द्विरुच्यते ॥142॥

निषेध उत्तमपरे स्पर्शानां मस्त्वनुत्तमे ॥143॥

ऊष्मणः स्वरे परे न द्वित्वमिति द्वित्वनिषेधविधानमेकम् । ऊष्मणः अभिनिधानागमप्रथमवर्णान्यप्रथमवर्णे परे न द्वित्वमिति द्वितीयं द्वित्वनिषेधविधानम् । सरूपसवर्गीयपर इति समानं रूपं यस्य सः सरूपः । सरूपं नाम समानजातीयवर्णव्यत्यन्तरं यथा ककारस्य ककारः सकारस्य सकारः इत्यादिकम् । समाने वर्गे भवः सवर्गीयः समानवर्गसम्बन्धीत्यर्थः । सरूपश्च सवर्गीयश्च सरूपसवर्गीयौ । तौ

परौ यस्मात् सः सरूपसवर्गीयपरः। “ द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं पदं प्रत्येक-
तया सम्बद्धते ” इति न्यायेन सरूपपरो वर्णः सवर्गीयपरो वर्णः इति
लभ्यते । तथाच तुल्यवर्णपरो वर्णः द्वित्वं नाश्रुते इति तृतीयं द्वित्व-
निषेधविधानम् । एवमेव उत्तमानुत्तमभिन्नसवर्गीयपरो वर्णः द्वित्वं
नाम्नोतीति चतुर्थं द्वित्वनिषेधविधानम् । (5) तृतीयवाक्ये पूर्ववाक्यात्
“न वर्णो द्विरुच्यते” इत्यनुवर्तते । तृतीयवाक्ये उत्तमपरे इति
परनिमित्तमस्ति । अत्र वर्णसामान्यं कार्यभात्त्वेन अनुवृत्तम् ।
परनिमित्ते उत्तमवर्णनिर्देशात् तद्द्विन्न एवात्रवर्णः कार्यभागिति
ज्ञातव्यम् । कार्यभागपि यद्युत्तमवर्णः स्यात् तदा कार्यभाङ्गिमित्त-
वर्णविभावपि उत्तमवर्णो भवेताम् । तदा अनेन वाक्येन द्वित्वनिषेधो न
वक्तव्यः। “ युड्जसी ” त्यादिषु सरूपत्वात् द्वयोः “ न सरूपसवर्गीय ”
इति प्रकृतकौण्डन्यपूर्ववाक्येनैव द्वित्वनिषेधः सिद्धः। अतोत्र
कार्यभागवर्णः उत्तमभिन्न एव अङ्गीकर्तव्यः। तथाच स्पर्शानां मध्ये
उत्तमपरः अनुत्तमो वर्णः द्वित्वनिषेधभागभवतीति लब्धम् । अस्मिन्
वाक्ये नजः अनुवृत्तौ सत्यामपि पुनः निषेधशब्दप्रयोगात् निषेधनिषेध
इत्यर्थो वक्तव्यः। स च प्रतिप्रसवतालक्षण एव भवति । याज्ञा इत्यादिषु
चकारस्य “ स्वरपूर्वं व्यञ्जनं द्विवर्णं व्यञ्जनपरं ” (तै.प्रा.14-1) इति
सामान्यशास्त्रेण द्वित्वे प्राप्ते चकारजकारयोस्सवर्गीयत्वात् प्रकृत-

कौण्डन्यवाक्यस्थसवर्गीय इत्यंशेन निषेधे सति “ निषेध उत्तमपरे
स्पर्शानामिति ” प्रकृतकौण्डन्यवाक्येन द्वित्वनिषेधनिषेधे सति
चकारस्य द्वित्वं सिद्ध्यति । “ द्वौ नजौ प्रकृतमर्थं गमयतः ” इत्युक्तत्वात्
। तथाच याज्ञा इति चकारद्वित्वप्रथमयमजकारघटितं रूपं सिद्ध्यति ।
एवं निषेधनिषेधविधानं बोध्यम् । विषयेस्मिन् व्यासशिक्षायां
“वर्गीयानुत्तमोर्ध्वे हल् सवर्णोत्तर एव वा” इति द्वित्वनिषेधप्रकरणे
एवमस्ति । एकवर्गे भवः वर्गीयः। सच्चासावनुत्तमश्च सच्चासावूर्ध्वश्च ।
तस्मिन् परे सति तद्वर्गीयो हल् द्वित्वं नापद्यते इति यद्वित्वनिषेधविधानं
तत् “ न सरूपसवर्गीय ” इति कौण्डन्यवचनोक्तमेव । विशेषव्याख्या-
माश्रित्य वर्गीयानुत्तमपर इत्येकत्वेन स्वीकृत्य व्याख्यातम् । तत्रैव
प्रकृतकौण्डन्यशिक्षायां “ निषेध उत्तमपर ” इत्येवास्ति । अत्र तु
वर्गीयानुत्तमपर इति विशेषः। तस्मिन् परे सति हल् द्वित्वनिषेधं नाश्रुते
। अर्थात् द्वित्वं प्राम्नोतीत्यर्थः। प्रतिप्रसवार्थत्वाद्विधेः। प्रातिशारव्येषि
“नानुत्तम उत्तमपरः” (तै.प्रा.14-24) इत्युक्तम् । अस्मिन् व्यासवाक्ये
“ सवर्णोत्तर एव वा ” इत्यस्ति । आदौ वर्गीय इत्यन्ते सवर्णोत्तर
इत्युभयमेकीकृत्य प्रातिशारव्ये “ सवर्णं सवर्गीयं परः ” (14-23)
इत्युक्तम् । प्रतिप्रसवविधेरुदाहरणानि “ आज्ञारः ” इत्यादीनि । अत्र
टकारस्य “ स्वरपूर्वं व्यञ्जनं द्विवर्णं व्यञ्जनपरं ” (तै.प्रा.14-1) इति

सूत्रेण द्वित्वे प्राप्ते टकारणकारयोः सवर्गीयत्वात् टस्य “ न सरूप-सवर्गीय ” इति प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावाक्येन द्वित्वनिषेधे सति “ निषेध उत्तमपरे स्पर्शानाम् ” इति प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाश्लोकांशेन वा “वर्गीयानुत्तमोर्ध्वं हल्” इति व्यासवाक्येन वा “ नानुत्तम उत्तमपरः” (14-24) इति प्रातिशार्व्यसूत्रेण वा द्वित्वनिषेधनिषेधो इतेः। स च प्रतिप्रसवता रूप एव । तेन आद्वार इत्यत्र टकारद्वित्वप्रथमयमणकारघटितं रूपं सिध्यति ।

(6) अथ प्रकृतकौण्डन्यशिक्षातृतीयवाक्यान्तभागार्थं उच्यते । स्पर्शानामिति काकाक्षिगोळकन्यायेन अत्रापि सम्बध्यते । अनुत्तम इत्युत्तमवर्णनिषेधः पर्युदासार्थकः। स्पर्शत्वेन साम्यमादाय स्पर्शानां उत्तमभिन्नस्पर्शपरो पदान्तमकारः इत्यर्थो लभ्यते । इदं उत्तमानुत्तम-सवर्गीयवर्णपरस्य हलः द्वित्वनिषेधविधानम् । यम्+कामयेतेत्यत्र “स्वरपूर्वं व्यञ्जनं द्विवर्णं व्यञ्जनपरम्” (तै.प्रा.14-1) इति मकारस्य द्वित्वे प्राप्ते मकारस्य उत्तमभिन्नस्पर्शपरकत्वात् “स्पर्शानां मस्त्वनुत्तमः” इति प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचनेन द्वित्वं निषिद्धमिति षष्ठं द्वित्वनिषेधविधानम् । ततः “ मकारस्पर्शपरस्तस्य सस्थानमनुनासिकम् ” (तै.प्रा.5-27) इति सूत्रेण मकारस्य परस्पर्शात्मकककारसस्थानानुनासिक डंकारादेशो सति “ यज्ञामयेतेति ” डंकारककारघटितं रूपं

सिध्यति । न चात्र मकारस्य द्वित्वनिषेधानन्तरं “ मकारस्पर्शपरस्तस्य सस्थानमनुनासिकमिति ” पञ्चमाध्यायसूत्रेण डंकारादेशो तत्रपूर्वन्यायभञ्जप्रसङ्गं इति वाच्यम् । द्वित्वनिषेधडंकारादेशशास्त्रयोरुभयोरपि प्रातिशार्व्यसूत्रत्वे हि द्वित्वनिषेधपरशास्त्रानन्तरं पूर्वशास्त्रप्रवृत्तौ हि तत्रपूर्वन्यायभञ्जप्रसङ्गदोषः। अत्र द्वित्वनिषेधशास्त्रं कौण्डन्यशिक्षावाक्यम् । डंकारादेशशास्त्रं प्रतिशार्व्यसूत्रम् । द्वयोर्भिन्नशास्त्रत्वान्नत्रपूर्वन्यायभञ्जप्रसङ्गदोषस्सम्भवति । नन्वेवमपि डंकारादेशानन्तरं यज्ञामयेतेत्यत्र डंकारस्य द्वित्वशास्त्रप्रवृत्तिरिति न च वाच्यम् । द्वयोरपि प्रातिशार्व्यसूत्रत्वेन दोषाभावेषि सवर्गीयपर इति द्वित्वनिषेधान्न द्वित्वमिति भावः।

(1) अथ क्रमेणोदाहरणान्युच्यन्ते । दर्शपूर्णमासौ, वर्षवृद्धमसि, बरू संनह्यति, बरू हिराददे इत्यादीनि । एषां “ रेफात्परञ्च ” (तै.प्रा.14-11) इति सूत्रेण रेफात्परेषां शकार-षकार-सकार-हकाराणां द्वित्वे प्राप्ते “ न स्वरेऽभिनिधानान्यप्रथमे चोष्मणःपरे ” इति प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाश्लोकेन शकारादीनामूष्मणां स्वरपरकत्वात् द्वित्वं निषिद्धम् । तेन पूर्वोक्तान्युदाहरणानि यथोक्तानि साधूनि भवन्ति । एवं प्रथमद्वित्वनिषेधविधानं व्याख्यातम् ।

(2) अथ द्वितीयद्वित्वनिषेधस्योदाहरणान्युच्यन्ते । “ अष्टौ कृत्वः, पश्चात्प्राचीनम् , नमस्ते ” इत्यादीनि । एषूदाहरणेषु “ अघोषादूष्मणः परः प्रथमोऽभिनिधानः स्पर्शपरात्तस्य सस्थानः” (तै.प्रा.14-9) इति सूत्रेण यथाक्रमं षकारटकारयोः शकारचकारयोः सकारतकारयोः मध्ये टकारचकारतकाराः अभिनिधानागमप्रथमवर्णाः विहिताः। तेन षकारादीनामूष्मणां टकाराद्यभिनिधानागमप्रथमवर्णपरत्वमस्ति । प्रकृतद्वित्वनिषेधकौण्डन्यशिक्षावचने “अभिनिधाना न्यप्रथमे चोष्मणः परे” इत्यभिनिधानभिन्नप्रथमवर्णपरत्वस्य उक्तत्वेन एषूदाहरणेषु अभिनिधानागमप्रथमवर्णपरत्वमेवास्तीति अष्टौ इत्यादीनि द्वितीयद्वित्वनिषेधस्य कथं लक्ष्याणि स्युः ? इति शङ्कायास्समाधानमुच्यते । द्वित्वनिषेधादिकार्यान्तरविधौ अभिनिधानागमप्रथमवर्णानां अविद्यमानवद्वावाज्ञीकारात् प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचनेन षकारप्रभृत्यूष्मणां द्वित्वनिषेधे कर्तव्ये अष्टौ इत्यादिषु अभिनिधानागमटकारादिप्रथमवर्णानां अविद्यमानवद्वावेन प्रकृतकौण्डन्यशिक्षोक्तरीत्या षकारादूष्मणां अभिनिधानागमात्मकगौणप्रथमभिन्नटकारादिमुख्यप्रथमवर्णपरकत्वात् द्वित्वनिषेधसिद्ध्यति ।

ननु अभिनिधानागमप्रथमवर्णस्य कार्यान्तरविधौ यदविद्यमानवत्वं तत् वाचनिकं वा ? ज्ञापकसिद्धं वा ? नाद्यः तादृशवचनाभावात् । किन्तु ज्ञापकसिद्धमेव । कथम् ? प्रातिशाख्ये “अवसाने रविसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयाः” (तै.प्रा.14-15) इति द्वित्वनिषेधसूत्रे द्वित्वनिषेधभागवर्णेषु जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ पठितौ । तौ विसर्गस्य कवर्गे पवर्गे च परतः क्रमात्सिध्यत इति “ कुप्वोः कःपौ च ” (पा.सू.8-3-35) इति सूत्रादवगम्येते । अत्र यःकामयेत, बाहुमात्राःखायन्ते , यःपाप्मना , शुननःफालाः , इत्यादीन्युदाहरणानि सिध्यन्ति । एषूदाहरणेषु जिह्वामूलीयोपध्मानीययोः ऊष्मत्वात् ताभ्यां परत्र “ अघोषादूष्मणः परः प्रथमोऽभिनिधानः स्पर्शपरात्तस्य सस्थानः” (तै.प्रा.14-9) इति सूत्रेण सर्वदा अभिनिधानागमप्रथमवर्णसिद्धौ सत्यां तयोः “ स्वरपूर्व व्यञ्जनं द्विवर्णं व्यञ्जनपरं ” (तै.प्रा.14-1) इति सूत्रेण द्वित्वप्राप्तौ सत्यां अभिनिधानागमप्रथमवर्णपरकयोः जिह्वामूलीयोपध्मानीययोः “ प्रथमपरश्च प्लाक्षिप्लाक्षायणयोः” (तै.प्रा.14-17) इति सूत्रेण द्वित्वं निषिध्यते । अयं द्वित्वनिषेधः प्लाक्षिप्लाक्षायणमतेन न तु सिद्धान्तेनेति न च वाच्यम् । अस्मिन् सूत्रे प्लाक्षिप्लाक्षायणग्रहणस्य पूर्जार्थत्वेन एतत्सूत्रविहितद्वित्वनिषेधस्य सिद्धान्तिसम्मतत्वात् । एवं तयोः

द्वित्वनिषेधे सिद्धे द्वित्वनिषेधार्थ “ अवसाने रविसर्जनीय ” (तै.प्रा.14-15) इति सूत्रे जिह्वामूलीयोपधमानीयग्रहणं व्यर्थं सत् “ कार्यान्तरविधौ अभिनिधानगमप्रथमवर्णस्य अविद्यमानवद्वावं ज्ञापयति ”। एतावता प्रथमतो वैयर्थ्यं, पश्चादर्थकल्पना चोक्ते । स्वांशे चारितार्थ्यं तु बाहुमात्राऽखायन्ते, शुनं नःपालाः, याऽफलिनीः इत्यादौ जिह्वामूलीयोपधमानीययोः “ स्वरपूर्वं व्यञ्जनं द्विवर्णं व्यञ्जनपरं ” (तै.प्रा.14-1) इति सूत्रेण द्वित्वे कर्तव्ये अभिनिधानागमप्रथमवर्णयोः ककारपकारयोः अविद्यमानवद्वावेन जिह्वामूलीयोपधमानीययोः खकारफकारात्मकद्वितीयवर्णपरकत्वात् “ प्रथमपरश्च प्लाक्षिप्लाक्षायणयोः ” (तै.प्रा.14-17) इति सूत्राप्रवृत्त्या द्वित्वनिषेधासिद्धौ बाहुमात्राऽखायन्ते, याऽफलिनीरित्यादौ जिह्वामूलीयोपधमानीययोः द्वित्वनिषेधार्थ “ अवसाने रविसर्जनीय ” (तै.प्रा.14-15) इति सूत्रे जिह्वामूलीयोपधमानीयग्रहणद्वयं सार्थकं भवतीति स्वांशे चारितार्थ्यमुक्तम् । एतेन अभिनिधानागमप्रथमवर्णस्य कार्यान्तरविधौ अविद्यमानवत्वं ज्ञापकसिद्धमिति बोध्यम् । किञ्च अभिनिधीयते प्रक्षिप्यते इति व्युत्पत्त्या अभिनिधानस्य प्रक्षिप्यमाणतुल्यत्वात् गौणत्वमुक्तम् । तेन “ प्रथमपरश्च प्लाक्षिप्लाक्षायणयोः ” (तै.प्रा.14-17) इति सूत्रस्थप्रथमशब्दः मुख्यप्रथमवर्णपर इति फलति । विषयेस्मिन्

“मुख्यप्रथमसद्वावे द्वित्वं न स्यात्सदोषमामिति ” शिक्षावचनं प्रमाणं भवति । अष्टौ कृत्वः, पश्चात्याचीनं, अयस्पात्रेण वा इत्याद्युदाहरणेषु यथासङ्घं (1) षकारटकारयोः (2) शकारचकारयोः (3) सकारपकारयोर्मध्ये “ अघोषादूषणः परः प्रथमोऽभिनिधानः स्पर्शपरात्तस्य सस्थानः ” (तै.प्रा.14-9) इत्यभिनिधानप्रथमवर्णांगमशास्त्रस्य प्रवृत्तिरस्ति । किञ्च षकारशकारसकाराणां “ स्वरपूर्वं व्यञ्जनं द्विवर्णं व्यञ्जनपरं ” (तै.प्रा.14-1) इति द्वित्वादेशसामान्यशास्त्रस्यापि प्रवृत्तिरस्ति । अभिनिधानागमस्य विशेषशास्त्रत्वेन पूर्वं प्रवृत्तस्यास्य अभिनिधानप्रथमवर्णांगमस्य कार्यान्तरविधौ अविद्यमानवद्वावस्य “अवसाने रविसर्जनीय” (तै.प्रा.14-15) इति सूत्रस्थजिह्वामूलीयोपधमानीयग्रहणद्वयवैयर्थ्येन ज्ञापितत्वात् षकारशकारसकाराणां द्वित्वविधौ कर्तव्ये अभिनिधानागमप्रथमवर्णस्य अविद्यमानवत्वं लब्धम् । यथा व्याकरणे “ प्राङ् षष्ठः, सुगण् षष्ठः ” इत्यत्र “ डङ्णोः कुकूटुकूशारि ” (पा.सू. 8-3-28) इति परसूत्रेण “ यथासङ्घमनुदेशस्समानां ” (पा.सू.1-3-10) इति परिभाषया कुकूटुकूशारि सति “ प्राङ् कूषष्ठः, सुगण् टृष्ठः ” इति जाते “ आद्यन्तौ टकितौ ” (पा.सू.1-1-46) इति परिभाषया तयोः पूर्वावयवत्वेन पदान्तत्वात् “ इलां जशोऽन्ते ” (पा.सू.8-2-39) इति पूर्वसूत्रेण जश्त्वे कर्तव्ये “ पूर्वत्राऽसिद्धमिति ”

(पा.सू.8-2-1) कुकु टुकोरसिद्धत्वात् जश्त्वं न भवतीत्युक्तम् । तद्वद्ग्रापि षकारशकारसकाराणां (तै.प्रा.14-1) पूर्वशास्त्रेण द्वित्वे कर्तव्ये परशास्त्रप्राप्ताभिनिधानागमस्य असिद्धत्वात् षकारशकार-सकाराणामूष्मणां अभिनिधानान्यप्रथमपरत्वेन “ न स्वरेऽभिनिधाना-न्यप्रथमे चोष्मणः परे ” इति प्रकृतकौण्डन्यशिक्षोक्तरीत्या द्वित्वनिषेधस्सिद्धत्वा । तेन “ अष्टौ कृत्व ” इति षकाराभिनिधानागम-टकारटकारा इति वर्णक्रमः । एवमेव पश्चादिति शकाराभिनिधान-चकारचकारा इति वर्णक्रमः । तथैव अयस्यात्रेणेति सकाराभिनिधान-पकारपकारा इति वर्णक्रमो बोध्यः । एषां षकारशकारसकाराणां परत्र अभिनिधानात्मकगौणप्रथमवर्णानां शास्त्रदृष्ट्या सिद्धत्वाभावेषि प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाल्लोके अभिनिधानान्यप्रथम इत्युत्त्वा अत्र मुख्यप्रथमवर्णपरकत्वात् षकारशकारसकाराणां न द्वित्वम् । द्वित्वादिकार्यान्तरविधानाभावात् अभिनिधानागमवर्णानां स्थितिश्च बोध्या । एवमेव “ एवश्छन्दः, प्रतिष्ठायै, वायवस्थ, गयस्फानः ” इत्यादिषु शकारषकारसकाराणां तत्परेषां छकारठकारथकारफकाराणां च मध्ये “ अघोषादूष्मणः परः प्रथमोऽभिनिधानः स्पर्शपरात्तस्य सस्थानः ” (तै.प्रा.14-9) इत्यभिनिधानागमविशेषशास्त्रस्य प्रवृत्या चकारटकारतकारपकारा: आगमा भवन्ति । किञ्च

शकारषकारसकाराणां “ स्वरपूर्वं व्यञ्जनं द्विवर्णं ” (तै.प्रा.14-1) इत्यादिसामान्यशास्त्रेण द्वित्वे कर्तव्ये “ अवसाने रविसर्जनीय ” (तै.प्रा.14-15) इति सूत्रगतजिह्वामूलीयोपध्मानीय-ग्रहणद्वयवैयर्थ्येन अभिनिधानागमवर्णानां चकारटकारतकारपकाराणां कार्यान्तरविधौ अविद्यमानवद्वावस्य ज्ञपितत्वात् शकारषकार-सकारेभ्यः परत्र चकारादयः शास्त्रदृष्ट्या न सन्ति । चकारादिभ्यः परत्र छकारादय एव सन्ति । न तु मुख्यप्रथमवर्णास्सन्ति । “ न स्वरेऽभिनिधानान्यप्रथमे चोष्मणः परे ” इति प्रकृतकौण्डन्यशिक्षा-ल्लोकोक्तरीत्या अभिनिधानान्यप्रथमपरत्वाभावात् शकारादीनां द्वित्व-निषेधो नास्ति । अर्थात् द्वित्वं सिद्धत्वा । तेन “ एवश्छन्दः ” इति शकारद्वित्वाभिनिधानचकारछकारा इति वर्णक्रमः । “ प्रतिष्ठायै ” इति षकारद्वित्वाभिनिधानटकारठकारघटितं रूपं सिद्धत्वा । “ वायवस्थ ” इति सकारद्वित्वाभिनिधानतकारथकारा इति रूपं सिद्धत्वा । “गयस्फान” इति सकारद्वित्वाभिनिधानपकारफकारा इति सिद्धत्वा । एषु अभिनिधानगौणप्रथमवर्णपरत्वेषि शकारादीनां द्वित्वं सिद्धत्वा । यतस्ते अभिनिधानतकारादिप्रथमवर्णं गौणाः अतस्ते द्वित्वप्रतिबन्धका न भवन्ति । ये मुख्यप्रथमाः परत्र स्थितास्सन्ति ते द्वित्वप्रतिबन्धका भवन्ति । ते अत्र न सन्ति । अत एव शकारादीनामत्र द्वित्वं सिद्धतीति

भावः। किञ्च “ तौ प्रजापतिं प्रश्नमैतां, विष्णो हव्यरक्षस्व,
इन्द्रःप्रस्नौतु ” इत्यादिषु शकारषकारसकाराणां तत्परेषां नकारणकार-
नकाराणां च मध्ये “ अघोषादूष्मणः परः प्रथमोऽभिनिधानः
स्पर्शपरात्तस्य सस्थानः ” (तै.प्रा.14-9) इति सूत्रेण यथाक्रमं
तकारटकारतकाराः प्रथमवर्णाः अभिनिधानागमा भवन्ति । अस्मिन्
सूत्रे ऊष्मणः पूर्वनिमित्तत्वं बोध्यम् । यथा “ उदस्थास्तम्भोः पूर्वस्य ”
(पा.सू.8-4-61) इति सूत्रे उद इति पूर्वनिमित्तमुक्तम् । तद्वत्
अघोषोष्माणं निमित्तीकृत्य तकारटकारतकाराः अभिनिधानागमाः
प्राप्ता इत्यर्थः। ततः “ स्पर्शादनुत्तमादुत्तमपरादानुपूर्वान्नासिक्याः ”
(तै.प्रा.21-22) इति सूत्रेषि स्पर्शादनुत्तमादिति पूर्वनिमित्तं “ प्रश्नं,
विष्णो, प्रस्नौतु ” इति पूर्वोक्तोदाहरणेषु अभिनिधानागमप्रथमस्पर्शान्
तकारटकारतकारान् निमित्तीकृत्य तकारटकारतकारात्मकाभिनिधान-
प्रथमवर्णानां तत्परेषां नकारणकारनकाराणां च मध्ये यथाक्रमं तकार-
टकारतकारात्मकयमसंज्ञकप्रथमवर्णाः आगमा भवन्ति । अत्र शकार-
षकारसकाराणां नकारणकारनकाराणां मध्ये अभिनिधानागमप्रथम-
वर्णाः तकारटकारतकाराः शकारसानां द्वित्वं प्रति परनिमित्तभूताः
यमागमं प्रति पूर्वनिमित्तभूताश्च भवन्ति । एवं स्थिते “ अवसाने
रविसर्जनीय ” (तै.प्रा.14-15) इति सूत्रे जिह्वामूलीयोपध्मानीयग्रहण-

द्वयेन अभिनिधानागमप्रथमवर्णानां कार्यान्तरविधौ अविद्यमानवद्वावः
ज्ञापित इति पूर्वमुक्तम् । यथा शकारसानां द्वित्वकार्यं प्रति
तकारादीनामभिनिधानागमप्रथमवर्णानाम् अविद्यमानवद्वावः तथा
यमसंज्ञकतकारटकारतकारागमकार्यं प्रत्यपि पूर्वनिमित्तभूताभि-
निधानागमतकारटकारतकारा अपि अविद्यमानवद्वावं प्राप्ता एव ।
कार्यान्तरविधित्वं द्वित्वादेशयमागमकार्ययोस्तुल्यत्वात् । एवं यमागमं
प्रति अभिनिधानागमप्रथमवर्णानां पूर्वनिमित्तानाम् अविद्यमानवद्वावे
सिद्धे सति यमागमं प्रति निमित्ताभावात् नैमित्तिकानां यमागम-
प्रथमवर्णानामपि अभावसिद्धः ।

नन्वेवं सति “ प्रश्नं, विष्णो, प्रास्नौतु ” इत्युदाहृतलक्ष्येषु
यमागमप्रथमवर्णनिषेधसिद्ध्यर्थं कौण्डन्यशिक्षायां (77) सप्तसप्तति-
श्लोके शकारसेभ्यः परत्र ये अभिनिधानागमप्रथमवर्णाः तेभ्यः परत्र
यमागमः निषिद्ध्यते इत्यर्थकात् “ शकारसाभिनिधानाच्चेति ”
निषेधविधानं व्यर्थमिति चेन्न । “ अवसाने रविसर्जनीय ” (तै.प्रा.14-
15) इति सूत्रे जिह्वामूलीयोपध्मानीयग्रहणद्वयं व्यर्थं सत्
अभिनिधानागमप्रथमवर्णानां कार्यान्तरविधौ अविद्यमानवद्वावस्य
ज्ञापकमिति यत् तद्विशेषापेक्षं ज्ञपकं भवति । द्वित्वसम्बन्धिकार्ये एव
ज्ञापकप्रवृत्तेरञ्जीकृतत्वात् । न तु द्वित्वसम्बन्धिकार्यमिन्ने यमागमकार्ये

। यद्यपि विशेषापेक्षं ज्ञापकं सामान्यापेक्षं ज्ञापकमिति पक्षद्वयमस्ति । स्वरभक्तिनिषेधप्रकरणे सामान्यापेक्षज्ञापकपक्षानुसारि समन्वयः करिष्यते । यथा व्याकरणे “ सुस्तिङ्गन्तं पदं ” (पा.सू.1-4-44) इत्यत्र सुपृच तिङ्गं च सुस्तिङ्गौ । तौ अन्ते यस्य तत् सुस्तिङ्गन्तम् । अन्तशब्दः प्रत्येकमन्वेति । तेन सुबन्तं तिङ्गन्तं च पदसंज्ञं स्यादिति फलति । अत्र सुस्तिङ्गं इत्येव सूत्रमस्तु । “ प्रत्ययग्रहणे तदन्ता ग्राह्याः” इति परिभाषयैव सुस्तिङ्गन्तं इति लब्धे सूत्रे अन्तग्रहणं व्यर्थं सत् संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति इति ज्ञापयति । ज्ञापकसिद्धमेतत्संज्ञा-विधिष्वेव प्रवर्तते इति विशेषापेक्षं ज्ञापकम् । तद्वत् यमागमकार्यं न प्रवर्तते । “ ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्रेति ” परिभाषायास्त्वात् । अतः “प्रश्नमैतां, विष्णोहव्यं, प्रस्त्रौतु” इत्याद्युदाहृतलक्ष्येषु यमागमस्य निषेधार्थं “ शष्साभिनिधानाच्चेति ” कौण्डन्यशिक्षावचनं सार्थकमिति भावः । “ प्रश्नं, विष्णो, प्रस्त्रौतु ” इत्यादिषु शकारषकारसकाराणां द्वित्वं तु नकारणकारनकारात्मकव्यञ्जनपरत्वात् सिद्ध्यति । तथाच “ प्रजापतिं प्रश्नमैतामिति ” शकारद्वित्वनकारा इति वर्णक्रमः । “ विष्णो हव्यमिति ” षकारद्वित्वणकारा इति रूपम् । “ प्रस्त्रौतु ” इति सकारद्वित्वनकारा इति वर्णक्रमः । अथ सरूपपरस्य हलः द्वित्वनिषेधे (1) त्रिष्टुग्ग्रैष्मी (2) तज्ज्योतिः (3) षण्णवत्यै (4) यत्तन्न निर्णेजति (5) अनुष्टुप्प्राणानां (6)

सर्याच्चाः (7) सर्वत्सरः (8) इम ल्लौकम् इत्यादीन्युदाहरणानि । अत्र सरूपं नाम सदृशवर्णव्यक्त्यन्तरं त्रिष्टुक्+ग्रैष्मी इति दशायां “ तृतीयङ्गं स्वरघोषवत्परः ” (तै.प्रा.8-3) इति सूत्रेण ककारस्य गकारे सति त्रिष्टुग्ग्रैष्मी इति गकारद्वयघटितं रूपं सिद्ध्यति । तत्+ज्योतिरिति दशायां “ जपरो जकारं ” (तै.प्रा.5-23) इति सूत्रेण तकारस्य जकारे सति तज्ज्योतिरिति जकारद्वयघटितं रूपं सिद्ध्यति । षट्+नवत्यै इति दशायां “ सुष्कूधीति ” सूत्रान्ते “ षट् त्रिग्रामनिष्ठूर्वः ” (तै.प्रा.7-2) इत्यस्ति । षट् पूर्वकस्य नस्य णत्वे षट् – णवत्यै इति जाते “ उत्तमपर उत्तमङ्गं सर्वगीयम् ” (तै.प्रा.8-2) इति सूत्रेण टकारस्य णत्वे षण्णवत्यै इति णकारद्वयघटितं रूपं सिद्ध्यति । तत्+न इति दशायां “ उत्तमपर उत्तमङ्गं सर्वगीयम् ” (तै.प्रा.8-2) इति सूत्रेण तकारस्य नकारे यत्तन्न इति नकारद्वयघटितं रूपं सिद्ध्यति । सम्+यत्ताः, इमम्+लोकं, सम्+वत्सरः इति दशायां “ अन्तस्थापरश्च सर्वामनुनासिकम् ” (तै.प्रा.5-28) इति पदान्तो मकारः यथाक्रमं सानुनासिकयकारलकार-वकारान् प्राप्नोति । तेन “ सर्याच्चाः, इमल्लौकं, सर्वत्सरः ” इति रूपाणि सिद्ध्यन्ति । अत्र पदान्तमकारस्य उदाहृतलक्ष्येषु त्रिषु यथाक्रमं निरनुनासिकयकारलकारवकारपरकत्वेषि स्थानिनो मकारस्य “ अनुस्वारोत्तमा अनुनासिकाः ” (तै.प्रा.2-30) इति सूत्रेण

अनुनासिकत्वात् “ अन्तस्थापरश्चेति ” (तै.प्रा.5-28) सूत्रे सवर्णानु-
नासिकादेशस्य उक्तत्वेन यथाक्रमं सानुनासिकयकारलकारवकारादेशा
भवन्तीति भावः। अत्रोदाहरणक्रमेण गकार-जकार-एकार-नकार-
पकार-यकार-लकार-वकाराणां “ स्वरपूर्वं व्यञ्जनं द्विवर्णं व्यञ्जनपरं ”
(तै.प्रा.14-1) इति सूत्रेण व्यञ्जनसामान्योदेश्य व्यञ्जनसामान्य-
परनिमित्तकद्वित्विधायकेन द्वित्वे प्राप्ते व्यञ्जनविशेषगकारादि-
लकारान्ततुल्यवर्णपरकत्वात् तेषां “ न सरूपपरः ” इति प्रकृतकौण्ड-
न्यशिक्षावचनभागेन द्वित्वं निषिद्ध्यते । तेन त्रिषुग्रैष्मी इत्यादीनि
सवृत्तसर इत्यन्तान्युदाहृतानि सदृशवर्णद्वयधटितानि रूपाणि भवन्ति ।

अथ उत्तमानुत्तमभिन्नसवर्णीयवर्णपरस्य हलः द्वित्वनिषेधस्य
उदाहरणान्युच्यन्ते । (1) अर्वाग्ध्येन (2) तच्छंयोः (3) सरङ्गै वै (4)
नाम्ना चेष्वयेते इत्यादीनि । अर्वाकृ+घ्नेनमिति दशायां “ प्रथमपूर्वों
हकारश्चतुर्थं तस्य सस्थानं प्लाक्षिकौण्डन्यगौतमपौष्करसादीनाम् ”
(तै.प्रा.5-38) इति सिद्धान्तसूत्रेण हकारस्य तत्पूर्वप्रथमवर्णकार-
समानस्थानचतुर्थवर्णात्मकघकारादेशो सति अर्वाकृ+घ्नेनमिति जाते
“तृतीयङ्ग स्वरघोषवत्परः” (तै.प्रा.8-3) इति ककारस्य गकारादेशो
सति अर्वाग्ध्येनमिति रूपं सिद्ध्यति । तत्+शंयोरिति दशायां
“तकारश्चककारङ्ग शच्छपरः” (तै.प्रा.5-22) इति सूत्रेण तकारस्य

चकारे “ स्पर्शपूर्वशकारश्छकारं ” (तै.प्रा.5-34) इति सूत्रेण
शकारस्य छकारे सति तच्छंयोरिति रूपं सिद्ध्यति । सरट्+है वै इति
दशायां “ प्रथमपूर्वों हकारश्चतुर्थं तस्य सस्थानं प्लाक्षिकौण्डन्यगौतम-
पौष्करसादीनाम् ” (तै.प्रा.5-38) इति सूत्रेण हकारस्य तत्पूर्वप्रथम-
टकारसमानस्थानचतुर्थवर्णात्मकठकारादेशो सति सरट्+ठै वै इति जाते
“ तृतीयङ्ग स्वरघोषवत्परः ” (तै.प्रा.8-3) इति सूत्रेण टकारस्य डकारे
सरङ्गै इति रूपं सिद्ध्यति । नाम्ना चेत्+ह्वयेते इति दशायां “ प्रथमपूर्वों
हकारश्चतुर्थं तस्य सस्थानं ” (तै.प्रा.5-38) इति सूत्रेण हकारस्य
तत्पूर्वप्रथमवर्णतकारसमानस्थानघकारादेशो सति चेत्+ध्वयेते इति
जाते ततः “ तृतीयङ्ग स्वरघोषवत्परः ” (तै.प्रा.8-3) इति सूत्रेण
तकारस्य दकारादेशो सति “ नाम्ना चेष्वयेते ” इति रूपं सिद्ध्यति । एषां
क्रमेण गकार-चकार-डकार-दकाराणां “ स्वरपूर्वं व्यञ्जनं द्विवर्णं
व्यञ्जनपरं ” (तै.प्रा.14-1) इति सूत्रेण द्वित्वे प्राप्ते प्रकृतकौण्डन्यशिक्षा-
वचनस्थ “ सवर्णीय पर ” इत्यंशेन द्वित्वं निषिद्धम् । तेन “ अर्वाग्ध्येन ”
मित्यादि “ चेष्वयेते ” इत्यन्तानि द्वित्वाधटितोत्तमानुत्तमभिन्न-
सवर्णीयपराण्येव साधूनि भवन्ति ।

प्रसङ्गात्कश्चिदुच्यते । पाङ्गोयज्ञः, तान्बूयाद्युडध्वमिति
लक्ष्यद्वये पाङ् + तः, युड् + ध्वमिति दशायां
श्लो । । अनुनासिकपूर्वस्तु ककारो मध्य आगमः ।
गकारश्च तकारे च धकारे च यथाक्रमम् ॥

इति विशेषवचनमनुसृत्य प्रथमलक्ष्ये डकारतकारयोर्मध्ये
ककारागमः द्वितीयलक्ष्ये डकारधकारयोर्मध्ये गकारागमशिशक्षोक्तो
भवति । तेन डकारयोः “ स्वरपूर्वं व्यञ्जनं द्विवर्णं व्यञ्जनपरं ”
(तै.प्रा.14-1) इति सामान्यशास्त्रेण द्वित्वे प्राप्ते यथाक्रमं डकारयोः
ककरगकारात्मकसवर्गीयपरकत्वात् “ सवर्गीयं पर ” इति प्रकृत-
कौण्डन्यशिक्षावचनेन द्वित्वं निषिद्धते । तदा “ पाङ्गोयज्ञः ” इति
डकार-ककार-तकारधटितं रूपं सिद्ध्यति । “ युड्धमिति ” डकार-
गकार-धकार-वकारधटितं रूपं सिद्ध्यति ।

अथ द्वित्वनिषेधनिषेधस्योदाहरणानि (1) यज्ञे यज्ञे (2)
सप्रत्वत् (3) यःपाप्मना इत्यादीनि । एषूदाहरणेषु जकार-तकार-
पकाराणां जकार-नकार-मकारव्यञ्जनपरकत्वात् “ स्वरपूर्वं व्यञ्जनं
द्विवर्णं व्यञ्जनपरं ” (तै.प्रा.14-1) इति सूत्रेण द्वित्वे प्राप्ते प्रकृतकौण्ड-
न्यशिक्षावचनस्थ “ सवर्गीयं पर ” इत्यंशेन द्वित्वनिषेधे च प्राप्ते
अनुत्तमानां जकार-तकार-पकाराणां जकार-नकार-मकारात्मकोत्तम-

वर्णपरकत्वात् “ निषेधं उत्तमपरे स्पर्शानामिति ” प्रकृतकौण्डन्य-
शिक्षावचनेन द्वित्वनिषेधस्य निषेधे सति अर्थात् पुनः द्वित्वं
सिद्ध्यतीत्यर्थः । प्रतिप्रसवात्मकत्वादस्य विधेः । तेन (1) “ यज्ञे यज्ञे ”
इति जकारद्वित्वतृतीययमजकारधटितं रूपं सिद्ध्यति । (2) “ सप्रत्वत् ”
इति तकारद्वित्वप्रथमयमनकारधटितं रूपं सिद्ध्यति । (3)
“ यःपाप्मना ” इति पकारद्वित्वप्रथमयममकारधटितं रूपं सिद्ध्यति ।

अथ प्रकारान्तरेण उत्तमानुत्तमसवर्गीयवर्णपरस्य हलः यः
द्वित्वनिषेधः तस्य (1) यज्ञामयेत (2) शश्वमे (3) तन्ते दुश्शक्षाः (4)
तम्प्रत्वथा (5) अङ्गौ न्यङ्गौ (6) प्राञ्चमुपदधाति (7) कण्डूयेत (8) मन्थी
मन्थिशोचिषा (9) अम्बे अम्बालि इत्यादीनि उदाहरणानि ।
एष्वादितश्वत्वारि पदसंहिताधिकारस्थानि । एषां (1) यम् + कामयेत
(2) शम् + चमे (3) तम् + ते दुश्शक्षाः (4) तम् + प्रत्वथा इति दशायां
“ मकारस्पर्शपरस्तस्य सस्थानमनुनासिकं ” (तै.प्रा.5-27) इति सूत्रेण
पदान्तमकाराणां क्रमेण डकार-जकार-नकार-मकारादेशे सति
यज्ञामयेत, शश्वमे, तन्ते, तम्प्रत्वथा, इति रूपाणि सिद्ध्यन्ति ।

ननु तम् + प्रत्वथा इति दशायां मकारस्य पुनः मकारादेशविधानं
व्यर्थमिति चेन्न । पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तेः न कोपि दोषः । अत्र डकार-
जकार-नकार-मकाराणां “ स्वरपूर्वं व्यञ्जनं द्विवर्णं व्यञ्जनपरं ”

(तै.प्रा.14-1) इति सामान्यशास्त्रेण द्वित्वे प्राप्ते “ न सरूपसर्वगीय ” इति प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचने “ सर्वगीय ” इत्यंशेन द्वित्वं निषिद्धम् । तेन पूर्वोक्तान्युदाहरणानि शास्त्रीयवर्णधटितानि भवन्त्येव । एवमेव (1) अङ्गौ न्यङ्गौ (2) प्राञ्चमुपदधाति (3) कण्डूयेत (4) मन्थी मन्थिशोचिषा (5) अम्बे अम्बालि इत्यादिषु वर्णसंहितोदाहरणेषु (1) अम् + कौ (2) प्राम् + चं (3) कम् + डूयेत (4) मम् + थी (5) अम् + बे इति विभागं मत्वा “ मकारस्पर्शपरस्तस्य सस्थानमनुनासिकं ” (तै.प्रा.5-27) इति सूत्रेणैव मकाराणां परस्पर्शसस्थानड़कार-जकार-णकार-नकार-मकारादेशा भवन्ति । तेन “ अङ्गौ न्यङ्गौ ” इत्याद्युदाहृतलक्ष्येषु ड़कार-जकार-णकार-नकार-मकाराणां “ स्वरपूर्व व्यञ्जनं द्विवर्णं व्यञ्जनपरं ” (तै.प्रा.14-1) इति सूत्रेण द्वित्वे प्राप्ते प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचनस्थ “ सर्वगीय ” इत्यंशेन द्वित्वं निषिद्धम् । तेन पूर्वोक्तोदाहृतलक्ष्याणि सम्प्रदायसिद्धान्येव भवन्ति ।

ननु “ मकारस्पर्शपरस्तस्य सस्थानमनुनासिकं ” (तै.प्रा.5-27) इति सूत्रस्य पदसंहिताधिकारस्थत्वात् अनेन सूत्रेण अङ्गौ, प्राञ्चं, कण्डूयेतेत्यादिवर्णसंहितासम्बन्धिलक्ष्यसंस्कारः कथम् क्रियते ? इति चेदुच्यते । प्रातिशाख्ये “ अथ वर्णानां ” (तै.प्रा.13-5) इत्यधिकारे “अङ्गौ न्यङ्गौ” इत्यादिवार्णसंहितालक्ष्यसंस्कारकसूत्राभावात् पद-

संहिताधिकारस्थेनानेन सूत्रेणैव तल्लक्ष्यसंस्कारः कृतः । अत एव “मकारस्पर्शपरस्तस्य सस्थानमनुनासिकं” (तै.प्रा.5-27) इति सूत्रव्याख्याने त्रिभाष्यरत्नव्याख्याता कण्डूयेतेति वार्णसंहितालक्ष्यमुदाजहार । किञ्च व्यासशिक्षायां वैकृतप्रकरणे श्लो । स्पर्शोत्तरो मकारस्तु यवलोत्तर एव च ।
अनुनासिकमेतेषां सर्वर्णं प्रतिपद्यते ॥

इति पदसंहिताधिकारस्थकारिकाया व्याख्याने वेदतैजस-व्याख्यातापि कण्डूयेतेति वार्णसंहितालक्ष्यमुदाहृत्य एवं समादधौ “नन्वत्र पदसंहितोक्ते अपदान्तनित्यणकारोदाहरणं कथमुपयुज्यते ? इत्याशङ्क्य उच्यते इत्यदिना समाधानमूचे परत्रास्य लक्षणाभावात् वार्णसंहिताया अप्येतदेव लक्षणमिति ज्ञापनार्थमिति ।

अनुस्वारस्य न द्वित्वं स स्वरे व्यञ्जने परे ॥144॥

न स्पर्शं लवयोर्लस्य हशोरस्वरिते च वै ॥145॥

(1)अनुस्वारस्य अच्चपरकव्यञ्जने परे सति द्वित्वनिषेधविधान-मेकम् । (2) उत्तरवाक्ये परे इत्यस्यानुवृत्तिरस्ति । तथा लवकारयोः स्पर्शं परे सति द्वित्वनिषेधविधानं द्वितीयम् । (3) लकारस्य हशकार-परत्वे द्वित्वनिषेधविधानं तृतीयम् । (4) चतुर्थपादे लस्यानुवृत्तिरस्ति ।

“ अस्वरिते च वै ” इत्यंशेन लकारस्य अस्वरितवकारपरत्वे सति द्वित्वनिषेधविधानं चतुर्थम् । अत्र क्रमेणोदाहरणान्युच्यन्ते (1) “अऽशुना ते अऽशुः” इत्यत्र स्वरपूर्वकस्य अनुस्वारात्मकव्यञ्जनस्य शकारे व्यञ्जने परे सति “स्वरपूर्व व्यञ्जनं द्विवर्णं व्यञ्जनपरं” (तै.प्रा.14-1) इति सूत्रेण द्वित्वे प्राप्ते प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचनेन द्वित्वं निषिध्यते । द्वित्वसामान्यशास्त्रे व्यञ्जनसामान्यस्य कार्यभात्तवं द्वित्वनिषेधशास्त्रेस्मिन् अनुस्वारात्मकव्यञ्जनविशेषस्य द्वित्वनिषेधकार्यभात्तवम् अच्चरकव्यञ्जनपरत्वं परनिमित्तमिति बोध्यम् ।

ननु “ अनुस्वारस्य ” (तै.प्रा.1-34) इति सूत्रेण अनुस्वारस्य अच इव हस्वसंज्ञाविधाने अनुस्वारस्य अच्चते “ स्वरपूर्व व्यञ्जनं द्विवर्णं व्यञ्जनपरं ” (तै.प्रा.14-1) इति सूत्राप्रवृत्या द्वित्वाप्रवृत्तौ सत्यां प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावाक्येन द्वित्वनिषेधविधानं वर्थमिति चेन्न । न ह्यनुस्वारस्य हस्वत्वं विधातुं तत्सूत्रं प्रवृत्तम् । किन्तु हस्वसमानकालं विधातुं प्रवृत्तम् । तावता अनुस्वारस्य अच्चत्वं न सिध्यति । व्यञ्जनानामपि एकमात्रादिकालविधानस्य सत्वात् ।

नन्वनुस्वारादिव्यञ्जनानामपि हस्वदीर्घादिविधानमस्तु । कालाधिक्यस्योक्त्वादिति चेन्न । “ हस्वो दीर्घः मुत इति कालतो नियमा अचि ” इति शिक्षावाक्ये एकमात्रादिकालभेदादचः हस्वो दीर्घः

मुत इति नियम्यन्ते । अकाराकारादिभेदेन विभक्ता भवन्ति । एवमेव “ऊकालोऽच हस्वदीर्घपुतः” (पा.सू.1-2-27) इति पाणिनीये उक्तम् । किञ्च व्यासशिक्षायां कालनिर्णयप्रकरणे “ प्रयत्नात् कालतश्चोक्ताः तद्वर्णा उद्भवन्ति हि ” इति वाक्ये प्रयत्नशब्देन स्थानकरणप्रयत्ना उच्यन्ते । स्थानकरणसम्बन्धः खलु प्रयत्नः । तादृशात् स्थानकरण-प्रयत्नभेदात् भिन्नवर्णोत्पत्तिर्भवति । तद्यथा “ हनूमूले जिह्वामूलेन कवर्गे स्पर्शयति ” (तै.प्रा.2-35) “ तालौ जिह्वामध्येन चवर्गे ” (तै.प्रा.2-36) इति कवर्गचवर्गोच्चारणे कर्तव्ये यथाक्रमं हनूमूलं तालुप्रदेशः स्थानं जिह्वामूलं जिह्वामध्यं करणम् । तालुप्रदेशो नाम जिह्वायाः अधस्तन-प्रदेशः इत्येवं यथा स्थानकरणप्रयत्नभेदात् भिन्नवर्णः उत्पद्यन्ते तथा एकमात्राकालिकः अच हस्वसंज्ञः द्विमात्राकालिकः अच दीर्घसंज्ञकः इत्येवं कालभेदाद्वर्णभेदो इयः । एतेन व्यञ्जनानां सत्यपि कालभेदे वर्णान्यत्वं न सम्भवति । किन्तु अचामेव । विषयोयं “ परिमाणाच्च पञ्चमात् ” (तै.प्रा.23-2) इत्यत्र स्पष्टम् । तथाहि तत्र अनुप्रदानसंसर्ग-स्थानकरणान्यनुक्रमेणोक्त्वा पञ्चमं परिमाणकारणमन्ते पृथगुपन्यस्तम् । परिमाणं नाम मात्राकाल एव । कालभेदाद्वर्णभेद इति विवक्षितांशः । अत्र गार्यगोपालयज्वा “ परिमाणस्य पृथग्वचनं स्वराख्यवर्णमात्र-विषयत्वरख्यापनार्थम् । तेन व्यञ्जनानां डकारानुस्वारादीनां कालभेदे

वर्णान्यत्वं न भवतीत्याह ॥ । अपि च “ अनुस्वारस्वरभक्तिश्च ” (तै.प्रा.21-6) इति सूत्रेण अनुस्वारस्वरभक्तयोः अचं प्रत्यज्ञत्वं विहितमस्ति । अज्ञत्वं व्यञ्जनानामेव शास्त्रसम्मतम् । अनुस्वारस्य अच्चते अङ्गित्वं वक्तव्यम् न त्वज्ञत्वम् । अङ्गत्वविधानादनुस्वारस्य व्यञ्जनत्वे सिद्धे तस्य “ स्वरपूर्वं व्यञ्जनं द्विवर्णं व्यञ्जनपरं ” (तै.प्रा.14-1) इति व्यञ्जनसामान्यप्राप्तिव्यञ्जनविशेषानुस्वारस्य निषेधार्थमिदं वचनं सार्थकं भवति ।

(2) लकारवकारयोः स्पर्शपरत्वे द्वित्वनिषेधे “ यद्गुल्मुलु, अनुल्बणं वयत, दधिकाव॑ण्णः, विभूदाव॑न्ने ” इत्यादीन्युदाहरणानि । एषु लकारवकारयोः स्पर्शपरयोः “ स्वरपूर्वं व्यञ्जनं द्विवर्णं व्यञ्जनपरं ” (तै.प्रा.14-1) इति सूत्रेण द्वित्वे प्राप्ते “ न स्पर्शे लवयोरिति ” प्रकृत-कौण्डन्यशिक्षावचनभागेन स्पर्शात्मकव्यञ्जनपरत्वे द्वित्वं निषिध्यते ।

(3) लकारस्य हशकारपरत्वे द्वित्वनिषेधे “ आदित्यां मल् हां, शतवल् शं विरोह ” इत्यादीन्युदाहरणानि । अत्र लकारस्य हकार-शकारव्यञ्जनपरत्वात् “ स्वरपूर्वं व्यञ्जनं द्विवर्णं व्यञ्जनपरं ” (तै.प्रा.14-1) इति द्वित्वे प्राप्ते लकारात्मकविशेषव्यञ्जनस्य हकारशकार-विशेषव्यञ्जनपरत्वात् “ लस्य हशोरिति ” प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचन-भागेन द्वित्वं निषिध्यते । न च “ न स्पर्शे लवयोः ” इत्यनेन लस्य द्वित्वं

निषिद्धम् । अनेनापि पुनः लस्य द्वित्वं निषिध्यते । अतः पौनुरुक्तयमापततीति वाच्यम् । पूर्ववाक्येन लकारस्य स्पर्शपरत्वे द्वित्वं निषिद्धम् । अनेन तु हकारशकारात्मकोष्मपरत्वे इति निमित्तभेद-सत्वात् न पौनुरुक्तयम् ।

(4) “ अस्वरिते च वै ” इत्यत्र पूर्ववाक्यात् लकारस्येत्यनुवृत्तौ सत्यामपि अस्वरिते इत्यनेन अस्वरिते परे सतीत्यर्थलाभेपि अस्वरितः कः? इति जिज्ञासायां पूर्ववाक्यभागस्थलवयोः समासैकदेशवकार-मनुवर्त्य अस्वरिते वकारे परे सतीति व्याख्येयम् । यथा व्याकरणे “उदस्थास्तम्भोः पूर्वस्य” (पा.सू.8-4-61) इति सूत्रे “ अनुस्वारस्य ययि परसर्वणः ” (पा.सू.8-4-58) इत्यत्र समासनिर्दिष्टमपि सर्वणग्रहणमिह निष्कृत्य सम्बद्ध्यते । “ एकदेशो स्वरितत्वप्रतिज्ञानात् ” इत्युक्तम् । तद्वदत्रापि पूर्ववाक्ये समासैकदेशवकारानुवृत्तिः बोध्या । अस्य “ बैल् वो यूपो भवतीति ” लक्ष्यम् । अत्र लकारस्य स्वरितवकार-परकृत्वं नास्ति । स्वरपूर्वत्वमस्ति । “ स्वरपूर्वं व्यञ्जनं द्विवर्णं व्यञ्जनपरं ” (तै.प्रा.14-1) इति सूत्रेण द्वित्वे प्राप्ते “ अस्वरिते च वै ” इति प्रकृत-कौण्डन्यशिक्षावचनभागेन द्वित्वं निषिध्यते । विषयोयं शिक्षान्तरश्लोके एवमस्ति ।

श्लो । । लकारस्य वकारेण संयोगे स्वरितो यदि ।

तदा संयुक्त एवस्यात् असंयुक्तस्तोऽन्यथा । । इति
 “असंयुक्तस्तोऽन्यथा” इति वाक्यात् “बैल् वो यूपो भवति”
 इत्यत्र लकारवकारयोः असंयुक्तत्वं द्वित्वाभाव इत्यर्थः। कुतः ?
 अन्यथा = लकारस्य स्वरितवकारपरत्वाभावात् । लकारस्य स्वरित-
 वकारपरत्वे तु पूर्ववाक्योक्तरीत्या संयुक्तत्वं = द्वित्वमित्यर्थः। अत्र
 द्वित्वसंयुक्तशब्दौ पर्यायौ । “ततो बिल्वः, खल्वाश्च मे” इत्यादौ
 स्वरितवकारपरत्वाल्लकारस्य द्वित्वम् । लकारद्वित्ववकार इति
 वर्णक्रमः। इदं तु प्रासङ्गिकम् । प्रकरणं तु द्वित्वनिषेधात्मकम् । “बैल्
 वो यूपः” इतीदमेव द्वित्वनिषेधलक्ष्यमिति भावः।

पदान्तेष्वानुनासिक्ये पदसंहितयोस्तथा ॥146॥

प्राकृतो वैकृतश्चापि तद्भर्मो बुध्यते सुखम् ॥147॥

पदमध्यानुनासिक्ये स्पर्शात्पूर्वे तदुत्तमः ॥148॥

अन्तस्थाभ्यः पुरातश्चेत् सैवान्तस्थेति निर्णयः ॥149॥

पदान्तेषु ये नकारमकाराद्यनुनासिकवर्णाः ते पदप्रकृतिकपाठे
 प्राकृता इति संहितायां वैकृता इति तेषां प्राकृतत्ववैकृतत्वधर्मस्वरूपं
 सुखमवबुध्यते इति पूर्वश्लोकेन प्रथमं प्रकृतिविकृतिविज्ञानं लब्धम् ।
 पदमध्यानुनासिक्ये इति पदमध्यस्थः स्पर्शवर्णात् पूर्वत्र स्थितः तदुत्तम
 इत्यनेन परत्र विद्यमानस्य स्पर्शवर्णस्य यः उत्तमवर्णः सः प्राकृतः इति

तस्य आदेशलब्धो वर्णः वैकृत इति जानीयात् । इदं द्वितीयं प्राकृत-
 वैकृतधर्मविज्ञानम् । अन्तस्थाभ्यः पुरा इत्यत्र पूर्वश्लोकस्सर्वोच्चनुवर्तते
 । यलवान्तस्थाभ्यः पूर्वं ये पदान्तानुनासिकवर्णाः ते पदपाठे प्राकृता
 इति संहितापाठे वैकृता इति यत् प्राकृतवैकृतविज्ञानं तत्त्वतीयम् ।
 इदमपि सुगममेव । अन्तस्थाभ्यः पुरा=पूर्वं तश्चेत् तकारः स्थितश्चेत्
 तस्य तकारस्य अन्तस्थादेशो भवतीति सः तकारः प्राकृतः। तस्य
 प्राप्तान्तस्थादेशस्तु वैकृत इति यत् प्राकृतवैकृतविज्ञानं तत्त्वतुर्थम् ।
 इदमपि सुगममेवेत्येवं श्लोकद्वयार्थः सम्पन्नः। “प्रकृतिर्विक्रमः क्रमः”
 (तै.प्रा.24-5) इति सूत्रे प्रकृतेर्विज्ञेयत्वविधानात् “विज्ञेया
 प्रकृतिस्तस्याः ज्ञानादेव फलं लभेत्” इति संज्ञाप्रकरणस्थव्यासशिक्षा-
 वचनाच्च प्रकृतिविज्ञानं महाफलप्रदमित्यवगतम् । प्रकृतिस्वरूपे
 अवगते सति विकृतिस्वरूपमर्थसिद्धमेव । यत्र पदं प्रकृतिः संहिता
 विकृतिरित्यादि तत्तत्संहितास्वरूपाणि “यथायुक्ताद्विधिस्सा प्रकृतिः”
 (तै.प्रा.5-3) “पदसंहिता अक्षरसंहिता” (तै.प्रा.24-2) इति सूत्र-
 व्याख्याने पञ्चमाध्यायमारभ्य “अथ वर्णनाम्” (तै.प्रा.13-5) इति
 यावदशमाध्यायवर्जितः पदसंहिताधिकार इति स्पष्टमुक्तम् ।
 अत्रोदाहरणान्युच्यन्ते । (1) “कर्णाऽश्वाऽकर्णाऽश्व” इत्यादौ
 कर्णान्+च इति पदप्रकृतिकसंहितायां प्रकृतिस्थः पदान्तो नकारः

प्राकृतः “ नकारशशकारं च परः” (तै.प्रा.5-20) इति सूत्रविहितं शकाररूपं विकारं भजते । “ अं विकारस्य ” (तै.प्रा.1-28) इति सूत्रे अमिति द्वितीयाविभक्तेरूपलक्षणम् । यथा “ अथ नकारो णकारम् ” (तै.प्रा.7-1) इत्यादौ द्वितीयाविभक्तिः शब्दान्तरविकारस्य नियामिका तद्वद्त्रापि पदान्तनकारः शकारात्मकविकारं प्राप्नोति । ततस्त्वनुस्वारे “ कर्णाऽश्वाऽकर्णाऽश्वेति ” रूपं सिध्यति । (1) तेनैवैनाज्ञमयति (2) लोकमायच्छतस्त्रः (3) ताज्ञन्दोभिः (4) अपरूपमात्मज्ञायते इत्यादिषु एनान् + शमयति, आयन् + चतस्रः, तान् + छन्दोभिः, आत्मन् + जायते, इति पदप्रकृतिस्थाः नकाराः प्राकृताः “ नकार एतेषु जकारं ” (तै.प्रा.5-24) इति सूत्रप्राप्तं जकारात्मकं विकारमापद्यन्ते । तेन पूर्वोक्तरूपाणि सिध्यन्ति । एषु जकाराः वैकृताः । “ लोकमायच्छतस्त्र ” इत्यत्र आयन् + चतस्र इति दशायां “ नकारशशकारं चपरः” (तै.प्रा.5-20) इति सूत्रेण नकारस्य शकारे प्राप्ते “ नायन्नैरयन्निति ” (तै.प्रा.5-21) सूत्रेण तन्निषेधे ततः “ नकार एतेषु जकारं ” (तै.प्रा.5-24) इति सूत्रप्रवृत्या नकारस्य जकारादेशे सति जकारचकारघटितं रूपं सिध्यति । “ त्रीलौँकानि ” त्यत्र त्रीन् + लोकानिति पदावस्थायां प्रकृतिस्थो नकारः “ लपरौ लकारं ” (तै.प्रा.5-25) इति सूत्रप्राप्तं लकारात्मकं विकारं भजते तेन त्रीलौँकानिति रूपं सिध्यति ।

ननु नकारस्य “ अनुस्वारोत्तमा अनुनासिकाः ” (तै.प्रा.2-49) इति सूत्रेण आनुनासिक्यगुणयुक्तव्यमुक्तम् । एवं नकारस्य सानुनासिकत्वे सिद्धे त्रीन् + लोकानित्यत्र सानुनासिकस्य नकारस्य स्थाने सानुनासिकादेश एव वक्तव्यः । “ स्थानेऽन्तरतमः ” (पा.सू.1-1-50) इति पाणिनीयपरिभाषणात् । “ लपरौ लकारं ” (तै.प्रा.5-25) इति सूत्रे लपराविति द्विवचनसामर्थ्यात् तकारनकारौ स्थानिनौ प्रकरणात् गृह्णेते । तयोर्नकारस्य अनुनासिकस्य धर्मिणः स्थाने निरनुनासिकलकारादेशः कथमुपयुज्यते ? इति चेन्न । अस्मिन् प्रातिशाख्ये “ स्थानेऽन्तरतमः ” इति परिभाषाभावेषि यत्र यत्र स्थानितुल्यादेशापेक्षा तत्र तत्र “ मकारस्पर्शपरस्तस्य सस्थानमनुनासिकम् ” (तै.प्रा.5-27) “ अन्तरस्थापरश्च सर्वण्मनुनासिकम् ” (तै.प्रा.5-28) इत्यादिसूत्रेषु सूत्रकृता तुल्यरूपानुनासिकादेशविधानं कृतम् । प्रकृते “ नकारोऽनुनासिकम् ” (तै.प्रा.5-26) इति सूत्रमपि तुल्यरूपानुनासिकादेशविधिपरमेव । नकारः अनुनासिकं भजते इति नकारोऽनुनासिकमिति सूत्रस्यार्थः । अत्रानुनासिकशब्दः धर्मिपर एव “ अं विकारस्य ” (तै.प्रा.1-28) इति सूत्रोक्तरीत्या अनुनासिकमिति द्वितीयाविभक्तेस्सत्वात् अनुनासिकशब्दः गुणपरतयापि प्रातिशाख्ये प्रयुज्यमानो दृश्यते । यथा “ नकारस्य रेफोष्मयकारभावादिति ” (15-

1) इति सूत्रान्ते “ पूर्वस्वरोऽनुनासिक ” इति । “ अप्रग्रहास्समानाक्षराण्यनुनासिकान्येकेषाम् ” (तै.प्रा.15-5) इत्यादौ गुणगुणिवाचकपदयोस्समानाधिकरण्यमत्र श्रुतमित्यत्रानुनासिकशब्दः गुणपरः। “नकारोऽनुनासिकम्” (तै.प्रा.5-26) इत्यत्र तु अनुनासिकमिति द्वितीयान्तश्वरणान्न गुणवाचकः। किन्तु गुणिवाचक एव । अनुनासिकधर्मविशिष्ट इत्यर्थः। क्वचित् धर्मवाचकश्शब्दः धर्मिणमपि कथयति । यथा शुक्लः पटः नीलमुत्पलमित्यादि “ गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलङ्घास्तु तद्वतीति ” कोशात् शुक्लादयः गुणमात्रवाचकाः तदा पुंलङ्घा एव । यथा हंसस्य शुक्लः मयूरस्य चित्रः इत्यादि गुणिवाचित्वेवाच्यलङ्घा एव । यथा शुक्लो हंसः शुक्ली हंसी शुक्लं हंसकुलम् इत्यादि।

ननु “ अनुस्वारोत्तमा अनुनासिकाः” (तै.प्रा.2-49) इति सूत्रेणैव नकारस्य आनुनासिक्यधर्मविशिष्टत्वे सिद्धे पुनरत्र “नकारोऽनुनासिकमिति” सानुनासिकत्वविधानमनुपपन्नमिति चेन्न । नकारः अनुनासिकमश्चुते इति यस्सूत्रस्य वाच्यार्थस्सः उदाहृतद्वितीयाध्यायसूत्रेणैव सिद्धः। अतः लक्षणामाश्रित्य सूत्रार्थं उक्तः व्याख्यात्रा । अत्र लक्षणाया नकारः तत्थसानिको लकार इति सः लकारः अनुनासिकं भजते इति तेन “ त्रीष्ठाँकानिति ” सानुनासिक-

लकारनिरनुनासिकलकार इति घटितं रूपं सिध्यतीति न कोपि विप्रतिपत्तिलेशास्सम्भवति ।

एवमेव (1) यद्वामयेत (2) शञ्चमे (3) तन्ते दुश्क्षाः (4) तम्प्रत्तथा इत्यादिषु यम् + कामयेत, शम् + चमे, तम् + प्रत्तथा, तम् + ते, इति पदप्रकृत्यवस्थायां मकाराः प्राकृताः “ मकारस्पर्शपरस्तस्य सस्थानमनुनासिकम् ” (तै.प्रा.5-27) इति सूत्रे अनुनासिकशब्दः सानुनासिक इति धर्मिपरतयैव व्याख्या कार्या । “ अं विकारस्य ” (तै.प्रा.1-28) इति सूत्रोक्तरीत्या गुणिपरतया व्याख्यानस्य पूर्वमुक्तत्वात् । तथाच पदान्तमकाराः अनेन सूत्रेण परस्पर्शसमानस्थानडकार-जकार-मकार-नकारात्मकविकृतिरूपान् अनुनासिकवर्णान् भजन्ते । तेन पदप्रकृतिस्था मकाराः प्राकृता इति आदिष्ठाडकारादयः वैकृता इति ज्ञानमधिगतशिक्षाप्रातिशाख्यविज्ञानानां सुगममेव । तथापि “ कण्डूयेत पामनम्भावुकाः” इति पदमध्यस्थस्य अनुनासिकवर्णस्य यत् प्राकृतवैकृतविज्ञानानन्तरं द्वितीयप्राकृतवैकृतविज्ञानमुच्यते । तथाहि कडिधातोरिदित्वात् “ इदितो नुम् धातोः” (पा.सू.7-1-58) इति सूत्रेण नुमागमे क् न ड् इति जाते “ नश्चाऽपदान्तस्य झालि ” (पा.सू.8-3-34) इति नकारस्य अनुस्वारे “ अनुस्वारस्य ययि परसर्वणः”

(पा.सू.8-4-58) इति सूत्रेण परस्वर्णेन णकारे “ कण्डूयेतेति ” णकार-
उकारघटितं रूपं सिद्ध्यति । अत्र नुमागमलब्धः पदमध्यस्थो नकारः
प्राकृतः । तस्य अनुस्वारानन्तरं परस्वर्णलब्धो णकारः वैकृतः । सः
उकारात् स्पर्शात् पूर्वत्र स्थितः टवर्गीयोत्तमः । अत्र नकारणकारौ
प्राकृतवैकृताविति ज्ञानं व्याकरणाधीनमिति “ यङ्कामयेते ” त्यादिष्विव
न सुगमं भवति । एवं द्वितीयं प्राकृतवैकृतविज्ञानम् । अथ तृतीयं
प्राकृतवैकृतविज्ञानमुच्यते । अस्य सर्यँत्ताः, यल्लौकम्, सर्वत्सरः
इत्यादीन्युदाहरणानि । एषां सम् + यत्ताः, यम् + लोकम्, सम् +
वत्सरः इति पदप्रकृतिदशायां प्रकृतिस्था मकाराः “ अन्तस्थापरश्च
सर्वामनुनासिकम् ” (तै.प्रा.5-28) इति सूत्रेण मकाराणां
अनुनासिकानां स्थाने क्रमेण यकारलकारवकाराः सरूपाः
सानुनासिकाः आदिष्ठा भवन्ति । सूत्रस्थसर्वांशब्दस्य सारूप्यार्थक-
त्वात् ते सानुनासिकाः यवलाः वैकृता इत्यर्थः । तेन “ सर्यँत्ताः ” इति
सानुनासिकयकार निरनुनासिकयकार इति “ यल्लौकमिति ”
सानुनासिकलकार निरनुनासिकलकारा इति “ सर्वत्सर ” इति
सानुनासिकवकार निरनुनासिकवकारा इति सर्यँत्ता इत्यादिरूपाणि
सिद्ध्यन्ति इति तृतीयं प्रकृतिविकृतिविज्ञानं सुगममेव ।

ननु “ परश्वतस्त्रोऽन्तस्थाः ” (तै.प्रा.1-8) इति सूत्रेण
अन्तस्थानां चतुर्स्सङ्घा उक्ता । अत्रान्तस्थानाम् अनुनासिकाननु-
नासिकभेद उच्यते । तेन अन्तस्थानां चतुरधिकसङ्घा स्यादिति चेन्न ।
“ अनुनासिकाननुनासिकभेदेन यवला द्विधा ” इति सिद्धान्त कौमुद्यां
“ तुल्यास्यप्रयत्नं सर्वाम् ” (पा.सू.1-1-9) इति सूत्रव्याख्याने शिक्षा-
वाक्योक्तरीत्या अन्तस्थानामधिकसङ्घा पूरयितुं शक्या ।

मकाराद्युत्तमवर्णस्य अन्तस्थापरत्वप्रसङ्गात् किञ्चिद्दुच्यते । ननु
अन्तस्थासु मध्ये रेफोप्यस्ति । “ तात्रक्षध्व ” मित्यत्र रेफपरकस्य
उत्तमवर्णस्य नकारस्य
श्लो ॥ रेफपूर्वो नकारो यः पदान्तो यत्र दृश्यते ।

विशेषं तत्र जानीयात् द्वित्वमित्यभिधीयते ॥

इति शिक्षान्तरश्लोकात् द्वित्वं बोध्यम् । नन्वनेन शिक्षाश्लोकेन
“ तात्रक्षध्व ” मित्यत्र नकारस्य द्वित्वविधानं व्यर्थम् । “ स्वरपूर्वं व्यञ्जनं
द्विवर्णं व्यञ्जनपरं ” (तै.प्रा.14-1) इति सूत्रेण व्यञ्जनसामान्योदेश्यक-
व्यञ्जनसामान्यपरनिमित्तकद्वित्वविधायकेन नकारद्वित्वस्य प्राप्तत्वादिति
चेन्न । नकारस्य “ पदान्तश्च व्यञ्जनपरः प्राकृतः ” (तै.प्रा.14-28) इति
सूत्रेण अन्तस्थात्मकविशेषवर्णपरतया द्वित्वनिषेधे प्राप्ते रेफमात्रपरक-
नकारस्य पुनः “ रेफपूर्वो नकारो यः ” इत्युदाहृतविशेषशिक्षाश्लोकेन

द्वित्वं विधीयत इत्यस्य द्वित्वविधानस्य न वैयर्थ्यम् । अथ चतुर्थस्य
प्रकृतिविकृतिविज्ञानस्य “ यल्लोहित ” मित्यादीन्युदाहरणान्युच्यन्ते ।
यत् + लोहितमिति पदावस्थायां “ लपरौ लकारं ” (तै.प्रा.5-25) इति
सूत्रेण पदप्रकृतिस्थस्तकारः लकारात्मकं विकारमश्चुते । तदा तकार-
लकारौ प्राकृतवैकृतौ बोध्यौ । यल्लोहितमिति प्राकृततकारवैकृतलकार
इति रूपं सिध्यति । एवं चतुर्थं प्राकृतवैकृतविज्ञानं सुगमम् ।
एवमादीनि प्राकृतवैकृतविज्ञानानि शिक्षाप्रातिशाख्यादिशास्त्रतः
अधिगन्तव्यानि । एतावता प्राकृतवैकृतविज्ञानचतुष्टयं श्लोकद्वयलब्धं
वेदितव्यम् ।

स्वरभक्तिप्रकरणम्

स्वरभक्तिरलौ स्यातां परे हृष्मणि तस्य तु ॥150॥

द्वित्वे चाभिनिधानान्यप्रथमे च परे न तत् ॥151॥

रथ्व लश्च रलौ, ऊष्मणि परे सति स्वरभक्तिनामधेयं भजेते इति प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाश्लोकपूर्वार्थस्सामान्येनोक्तः। अस्मिन् श्लोके स्वरभक्तीति प्रातिपदिकमात्रमस्ति । न तु स्वरभक्ती इति द्विवचनान्तत्वमस्ति । प्रातिपदिके गृहीते विभक्त्यन्तग्रहणमपि लभ्यत इति प्रातिशाख्ये “ ग्रहणं वा ” (1-24) इति सूत्रं तदर्थबोधकमस्ति । ग्रहणं वेदस्थशब्दः। गृह्यते इति ग्रहणं लक्ष्यम् । गृह्यते अनेनेति ग्रहणं निमित्तम् । उभयं ग्रहणशब्दार्थं इति प्रातिशाख्यव्याख्याता त्रिभाष्यरत्नकृत् , उपबन्धोपि ग्रहणमिति वैदिकाभरणकारः। ग्रहणं पदैकदेशः प्रातिपदिकमिति यावत् । प्रातिशाख्ये तत्त्वकार्यविधिसूत्रेषु प्रातिपदिक-ग्रहणमात्रेण वेदे तत्तद्विभक्त्यन्तपदान्यपि ग्रहीतुं शक्यानीति “ ग्रहणं वा ” इति ग्राहकसूत्रेणानेन अवगम्यते । वैदिकलक्ष्यगतागमादिविधायकसूत्रेषु प्रथमादिविभक्तिनियमस्य “ अःकार आगमविकारिलोपिनाम् ” (तै.प्रा.1-23) इति पूर्वसूत्रार्थत्वेषीपि स च नियमः क्वचिन्नास्तीत्येतत्सूत्रगत वाशब्दार्थः। तेन सुबन्तादिरहितपदैकदेशात्मकं प्रातिपदिकमत्र ग्रहणशब्देनोच्यते इति फलति । यद्यपि “ ग्रहणस्य च ”

(तै.प्रा.1-22) इति पूर्वतरसूत्रेणाप्ययमर्थस्सिध्यति तथापि तत्सूत्रे ग्रहणशब्दार्थस्य प्रातिपदिकस्य अकारान्तत्वनियमोस्ति । प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाश्लोके स्वरभक्तीति इकारान्तत्वमस्ति । अतः “ ग्रहणं वा ” (1-24) इति सूत्रमादाय पदैकदेशात्मकप्रातिपदिकं ग्रहणशब्दार्थस्त्वीकृतः। “ पाणिगणपुण्यकण्व ” (तै.प्रा.13-9) इत्यादिसूत्रे “ पाणिगणेति ” प्रातिपदिकग्रहणं श्रूयते । अनुकार्यादनुकरणं भिन्नमिति पक्षे अनुकरणशब्दः पाणिगणादयः सूत्रस्थाः अनुकार्यशब्दान् वेदस्थान् गृह्णन्ति । तथाहि “ सुपाणिस्त्वङ्गुरिः ” (तै.सं.1-4-25) “ वृषपाणयोऽश्वा रथेभिः ” (तै.सं.4-6-6) इति प्रथमाविभक्त्यन्तौ । “ हिरण्यपाणिमूतये ” (तै.सं.1-4-25) इति द्वितीयाविभक्त्यन्तम् । एवमेव गण इति प्रातिपदिकात् “ गणानान्त्वा ” इति षष्ठीबहुवचनान्तं, “ गणपतिम् ” (तै.सं.2-3-14) समासस्थं पूर्वपदं, “ दूरे अमित्रश्व गणः ” (तै.सं.4-6-8) “ गणा मे मा वितृष्णन् ” (तै.सं.3-1-8) इति प्रथमाविभक्त्यन्तम् , “ गणेन गणम् ” (तै.सं.5-4-7) इति तृतीयाद्वितीयाविभक्त्यन्तौ । एतानि पदानि तैत्तिरीयसंहितास्थितानि । ननु गणपतिसमासे सुपो लुप्त्वात् न सुबन्तग्रहणमिति चेन्न । “ पाणिगण ” (तै.प्रा.13-9) इति सूत्रान्ते “ प्रवादेषु पूर्व ” इति प्रवादशब्दोस्ति । तस्य लिङ्गविभक्तिभेदसमासतद्वितकृतभेदा अर्था उक्ताः। तेषु समासस्याप्यन्तर्गतत्वात्

समासैकदेशगणशब्दोपि गृहीतुं शक्य इत्यर्थः। “ ग्रहणं वा ” इति सूत्रोक्तरीत्या पाणिगणादिसूत्रस्थप्रातिपदिकात्मकानुकरणशब्दैः वेदगतानुकार्य “ हिरण्यपाणिमूतये, गणेन गणम् ” इत्यादिविभक्त्यन्त-ग्रहणेषु प्राकृतणत्वं यथा सिध्यति तथा प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाशास्त्रगत-स्वरभक्तीति प्रातिपदिकग्रहणेन स्वरभक्ती इति द्विवचनान्तमपि गृहीतं भवति । तेन “ ब्रह्मिषोह ” मिति करेणुस्वरभक्तिः, “ मल् हा ” इति कर्विणीस्वरभक्तिरित्येवं वेदगताः स्वरभक्तयः गृहीता भवन्ति । यथा वेदाङ्गानां शिक्षादीनां वेदसंरक्षणं प्रयोजनं, तथा उपाङ्गानामपि तदेव प्रयोजनम् । उपाङ्गेषु छन्दोभाषाशब्दितं प्रातिशाख्यमस्ति । प्रातिशाख्ये “ गुरुत्वं लघुता साम्य ” मिति सूत्रान्ते “ एतत्सर्वं तु विज्ञेयं छन्दोभाषामधीयता ” (तै.प्रा.24-5) इत्यत्र छन्दोभाषाशब्देन गुरुत्वाद्यष्टादशविधिवेदलक्षणबोधकं प्रातिशाख्यमुक्तम् । साङ्गोपाङ्गैः वेदस्य संरक्षणीयत्वादित्यास्ताम् ।

“ स्वरभक्तिरलौ स्यातां परे ह्यूष्मणीति ” प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाश्लोकभागेन स्वरोर्ध्वोष्मपरकौ रलौ स्वरभक्ती भवेतामिति यदुक्तं तद्विवरणमुच्यते । स्वरभक्ती इति बहुव्रीहिः। स्वरयोः भक्ती भागौ ययोस्तौ रलौ प्रत्येकं स्वरभक्तिसंज्ञकौ स्तः। कयोः स्वरयोः भागिनौ सन्तौ रलौ स्वरभक्तिनामानौ स्त इत्यत्र करणसाम्यात् ऋकारल्कार-

स्वरभाजौ भवतः। रेफर्कारयोः लकारल्कारयोश्च जिहायं करणम् । तत्साम्यमादाय रेफस्य स्थाने ऋकारार्धभागः अज्ञाल् रूपो वा हलज्ञपो वा स्वरभक्तिरूपवर्णान्तरमादिश्यते । एवमेव लकारस्य स्थाने लकारार्धभागः अज्ञाल् स्वरूपो वा हलज्ञपो वा स्वरभक्तिरूपवर्णान्तरमादिश्यते । यद्यपि पाणिनीयैः “ स्थानेऽन्तरतमः ” (1-1-50) इति परिभाषया स्थानतः आन्तर्य बलीयः इत्युच्यते । रेफलकारयोः दन्त-मूलस्थानत्वात् तत्स्थानिकस्वरालाभात् शिक्षाशास्त्रज्ञैः करणसाम्यमादाय ऋकारल्कारभक्त्यादेशः विहितः। विषयेस्मिन्नयं शिक्षाश्लोकः प्रमाणम् -

श्लो ॥ रलयोरूष्मणि परे शिक्षाकारो हि मन्यते ।
ऋलस्वरार्धे आदेशौ वदन् भक्तिं स्वरस्य ताम् ॥ इति श्लोकेस्मिन् ऋलस्वरार्धे इति क्लीबे प्रयुक्तः। अर्धशब्दः समांशवाचकः। “ पुंस्यर्धोऽर्धं समेशके ” इति कोशात् ऊष्मणि परे रलयोः यथाक्रमं ऋकारार्धादेशं लकारार्धादेशं च वदन् तां वेदप्रसिद्धां स्वरभक्तिं शिक्षाकारो मन्यते । यद्यपि प्रकृतकौण्डन्यशिक्षायां “ स्वरभक्तिरलौ स्यातां परे ह्यूष्मणीति ” रलौ स्वरभक्ती इति सामानाधिकरण्यमुक्तम् । उदाहृतशिक्षान्तरश्लोके तु रलयोः ऋकारल्कारार्धादेशः इत्यस्ति । तयोरैकवाक्यतायां स्वरभक्तिस्वरूपनिरूपणं सुसम्पन्नं भवति ।

व्यासशिक्षायां स्वरभक्तिप्रकरणे एवमुक्तम् – “ तन्मध्ये ऋत्व-
लृत्वे च स्वरभक्तिं प्रकल्पयेदिति ” वाक्ये तच्छब्देन प्रकृतौ रेफलकारौ
गृह्णेते । ऋत्वे लृत्वे इति भावार्थप्रत्ययः स्वरूपपरः । सः रेफः लकारो
वा मध्ये यस्यासौ तन्मध्यः । रेफगर्भः लकारगर्भो वा तन्मध्ये ऋकारे
लकारेच एकैकस्मिन् स्वरभक्तिद्वयं प्रकल्पयेत् । तत्कथम् ?
श्लो । । ऋकारस्य स्वरूपं हि श्लिष्टं पादचतुष्टयम् ।

पादेषु तेषु विज्ञेयौ आदावन्ते स्वरात्मकौ ॥
श्लो । । स्वरस्य चादिभूतं हि पादं पूर्वेण योजयेत् ।
स्वरात्मकेन पादेन उत्तरेणोत्तरं तथा ॥

श्लो । । स्वरपादान्वितौ पादौ स्वरभक्तिरितीरितौ ।
हशोत्तरो लकारश्च प्राप्नुयात्स्वरभक्तिताम् ॥

इति ऋकारस्य लकारस्य च स्वरूपं पादचतुष्टयसहितमस्ति ।
अत्र पादशब्दः अणुपर्यायः । एकमात्रायाः चतुर्थो भागः । “ ऋकार-
लकारौ हस्तौ ” (तै.प्रा.1-31) इति सूत्रात् हस्तसंज्ञकयोः ऋकार-
लकारयोः एकमात्राकालः प्राप्तः । “ हस्तः स्यादेकमात्र ” इति शिक्षा-
वचनात्, “ चतुर्भिरणुभिर्मात्रापरिमाणमिति स्मृतमिति ” वचनाच्च ।
ऋकारस्य लकारस्य च प्रत्येकमणुचतुष्टयं बोध्यम् । ऋकारस्य
लकारस्य च आदिरणुभागः अज्ञूपः, अन्तेष्यणुभागः अज्ञूपः ।

ऋकारस्य मध्ये अर्धमात्रिको रेफः, तथा लकारस्य मध्ये लकारो-
पर्याधमात्रिकोस्ति । ऋकारमध्यवर्तीनि अर्धमात्रे रेफे विभज्यमाने सति
यत्पादद्वयं पृथग्विभक्तम् तयोः पूर्वं पादं व्यञ्जनात्मकं पूर्वेण ऋकारा-
त्मकेन पादेन योजयेत् । हलात्मकमुत्तरं पादम् उत्तरेण ऋकारात्मकेन
पादेन योजयेत् । एवं कृते सति प्रथमा हलन्ता स्वरभक्तिः, द्वितीया
अजन्ता स्वरभक्तिरिति ऋकारविभागेन स्वरभक्तिद्वयं लब्धम् ।
“शषसेषु स्वरोदयां हकारे व्यञ्जनोदयामिति” शिक्षावचनेन “ पर्
शुर्वेदिः, वर् षवृद्धमसि, बर् सन्नह्यति ” इत्यादिषु अजन्ता स्वरभक्ति-
रिति, “ बर् हिषोहं ” इत्यादौ हलन्ता स्वरभक्तिरिति व्यवस्था ज्ञेया ।

एवमेव लकारस्य मध्यवर्तीनि अर्धमात्रे लकारे विभज्यमाने सति
यत् पादद्वयं पृथग्विभक्तं तयोः पूर्वं हलस्वरूपं पादं पूर्वेण लकारात्मकेन
अज्ञूपेण पादेन योजयेत् । उत्तरं व्यञ्जनात्मकं पादम् उत्तरेण
लकारात्मकेन अज्ञूपेण पादेन योजयेत् । एवं कृते सति प्रथमा हलन्ता
स्वरभक्तिरिति, द्वितीया अजन्ता स्वरभक्तिरिति लकारविभागेन स्वर-
भक्तिद्वयं प्राप्तम् । “ शषसेषु स्वरोदयां हकारे व्यञ्जनोदयाम् ” इत्युदा-
हतशिक्षावचनेन “ शतवल् शम् ” इत्यत्र अजन्ता स्वरभक्तिरिति,
“मल् हा” इत्यत्र हलन्ता स्वरभक्तिरिति व्यवस्था बोध्या । एवम् रेफस्य
स्थाने तथा लकारस्य स्थाने च प्रत्येकम् अर्धमात्रिकस्वरभक्तिद्वयादेशः

फलति । एवं प्राप्तस्वरभक्तिचतुष्टयस्य तत्त्वलक्ष्येषु अजन्त्त-हलन्त-करेण-कर्विणी-हरिणी-हारिता-हंसपदानामभिः स्वरभक्तयः ज्ञातव्याः । करेण्वादिपञ्चविधस्वरभक्त्युच्चारणे शिक्षाकारः विशेषफलमाह – “ एवं पञ्चविधां भक्तिमुच्चरेत्स्वर्गकामुक ” इति । अत्र (1) दर् शापूर्णमासौ, (2) यदुखा शीर् षन्नेव, (3) बर् सन्नद्यति, (4) बर् हिषोहं (5) सहस्र-वल् शा विवयं (6) मल् हा आलभेत इत्यादीन्युदाहरणानि । एषूदाहरणेषु रलयोरुष्मपरकत्वात् प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचनेन स्वरभक्तिवं सिद्ध्यति । तस्य ऊष्मणः द्वित्वे वा अभिनिधानान्यप्रथमवर्णे वा परे सति रलयोः स्वरभक्तिवं निषिद्ध्यते इति द्वितीयवाक्यार्थः ।

ननु व्यासशिक्षायां स्वरभक्तिविधाने “ स्वरोर्ध्वोष्मणि रेफस्य लस्यापि स्वरभक्तिता ” इति वाक्ये स्वरपरकोष्मपरत्वे रलयोः स्वरभक्तिवं विहितम् । प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावाक्ये रलयोः स्वरभक्तिविधाने ऊष्ममात्रं परनिमित्तमुक्तम् । ऊष्मणः स्वरपरत्वं तु नोक्तम् । तत्किमर्थं नोक्तमिति चेदुच्यते । कौण्डन्यशिक्षाकृतः अयमाशायः-रलयोः स्वरभक्तिप्राप्तौ परनिमित्तस्य ऊष्मणः अच्चरत्वाभावे व्यञ्जनपरत्वं स्यात् । व्यञ्जनपरत्वे “ दार्श्यं यज्ञमाग्नेयम् ” इत्यादौ “ रेफात्परं च ” (तै.प्रा.14-4) इति सूत्रेण रेफात्परस्य शकारस्य द्वित्वं स्यात् । रेफस्य द्वित्वघटितोष्मणि परे सति “ द्वित्वे चाभिनिधानान्यप्रथमे च परे

न तत् ” इति प्रकृतकौण्डन्यश्लोकोत्तरार्थेन स्वरभक्तिवं निषिद्धम् । अतः रेफलकारयोः स्वरभक्तिविधाने परनिमित्तस्य ऊष्मणः अच्चरकत्वं अर्थसिद्धमेव । अन्यथा रलयोः स्वरभक्तिवं न सिद्धेदिति विषयमिमं स्पष्टीकर्तुमेव व्यसशिक्षायां रलयोः स्वरभक्तिविधाने परनिमित्तस्य ऊष्मणः “ स्वरोर्ध्वोष्मणि रेफस्य लस्यापि स्वरभक्तिता ” इति अच्चरकत्वं विशेषणमुक्तम् । ऊष्मणः अच्चि परे सति “ दर्शपूर्णमासौ ” इत्यादिषु रेफस्य स्वरभक्तिरवश्यं भाविनी । कुतः? “ दर्शपूर्णमासौ ” इत्यत्र शकारस्य ऊष्मणः स्वरपरत्वात् “ ऊष्मा स्वरपरः ” (तै.प्रा.14-16) इति सूत्रेण रेफात्परस्य शकारस्य “ रेफात्परञ्च ” (14-4) इति सूत्रप्राप्तद्वित्वं निषिद्धम् । शकारस्य द्वित्वाभावे रेफस्य द्वित्वपरत्वाभावात् “ द्वित्वे चाभिनिधानान्यप्रथमे च परे न तत् ” इति प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचनेन स्वरभक्तिनिषेधाभावात् “ दर् शापूर्णमासौ ” इत्यत्र रेफस्य स्वरभक्तिवमवश्यं स्यादित्यर्थः । यतः कौण्डन्यशिक्षायां रेफलकारयोः स्वरभक्तिविधाने परनिमित्तस्य ऊष्मणः अच्चरकत्वं नोक्तम् । अत एव द्वित्वघटिते ऊष्मणि परे सति रेफलकारयोः स्वरभक्तिनिषेधस्साक्षादुक्तः । ननु “ दर् शापूर्णमासौ ” इत्यत्र शकारस्य स्वरपरत्वे यदि द्वित्वनिषेधस्तर्हि स्वरपरत्वे “ रेफात्परं च ” इति प्राप्तद्वित्वविधिवैयर्थ्यमिति चेन्न । ऊष्मभिन्नेषु “ अर्क ” मित्यादिलक्ष्येषु

द्वित्वस्य चारितार्थ्यं बोध्यम् । व्यासशिक्षायां तु रेफलकारयोः स्वरभक्तिविधाने परनिमित्तस्य ऊष्मणः स्वरपरकत्वविशेषणदानेन द्वित्वघटिते ऊष्मणि परे सति स्वरभक्तिनिषेधः अर्थसिद्ध इति स्वरभक्तिनिषेधः पुनः न कृत इति उभयोशिशक्षयोः विषयविवेको ज्ञेयः ।

एवमेव “यदुखा शीर षन्” इत्यादि “मलू हा आलभेत” इत्यन्तेषूदाहरणेषु रेफलकारयोः ऊष्मपरकत्वात् स्वरभक्तिमुक्तमिति लक्षणसमन्वयः कृतः । कौण्डन्यशिक्षायां द्वित्वघटिते ऊष्मणि परे सति “द्वित्वे चाभिनिधानान्यप्रथमे च परे न तत्” इति वाक्यप्राप्तस्वरभक्तिनिषेधस्य उदाहरणानि “मृदं बस्वेभिः, एतद्द्वारुद्धः, वर्ष्याभ्यस्वाहाऽवर्ष्याभ्यस्वाहा” (तै.सं.7-4-14) इत्यादीनि । एषु रेफाणां क्रमेण सकार-हकार-षकारेषु परेषु सत्सु “स्वरभक्तिरलौ स्यातां परे हृष्मणीति” प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचनेन स्वरभक्तिवे प्राप्ते सकार-हकार-षकाराणां रेपात्परत्वात् “रेफात्परश्च” (14-4) इति सूत्रेण द्वित्वे प्राप्ते रेफाणां द्वित्वघटितोष्मपरकत्वात् प्रकृतकौण्डन्यशिक्षायां “द्वित्वे न तत्” इति स्वरभक्तिवं निषिद्धम् । प्रातिशाख्ये “न क्रमे प्रथमपरे” (तै.प्रा.21-16) इति सूत्रेणापि एवमेव स्वरभक्तिनिषेधः उक्तः । सूत्रस्थः क्रमशब्दः द्वित्वपर्यायः, “प्रकृतिर्विक्रमः क्रमः” (तै.प्रा.24-5) इति सूत्रे द्वित्वस्यैव क्रमशब्देनाभिधानात् । “रेफोष्मसंयोगे रेफस्वरभक्तिः”

(तै.प्रा.21-15) इति पूर्वसूत्रात् समाप्तस्थमपि ऊष्मवर्णमस्मिन् सूत्रे अनुवर्त्य रेफात्परस्य तस्य ऊष्मणः पूर्वोक्तरीत्या द्वित्वे प्राप्ते रेफस्य द्वित्वघटिते ऊष्मणि परे सति स्वरभक्तिनिषेधो विहितः । न चात्र पूर्वसूत्रे “रेफोष्मसंयोगे” इति समाप्तैकदेशस्य ऊष्मवर्णस्य अत्रानुवृत्तिरयुक्तेति वाच्यम् ।

यथा पाणिनीये “उदस्थास्तम्भोः पूर्वस्य” (8-4-61) इति सूत्रे “अनुस्वारस्य ययि परस्वर्णः” इति सूत्रात् समाप्तनिर्दिष्टमपि परस्वर्णग्रहणमिह निष्कृष्ट्य सम्बन्ध्यते, एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानात् इत्युक्तं तद्वदिति बोध्यम् । अथ रेफस्य स्वरभक्तिविषये ऊष्मणः अभिनिधानान्यप्रथमवर्णपरत्वे स्वरभक्तिनिषेधस्य “अनुमार्दृ, वर्षा पर्जन्यः” इत्यादीन्युदाहरणानि । अस्मिन्नुदाहरणद्वये रेफषकारयोगोऽस्तीति रेफस्य स्वरभक्तिप्राप्तिरस्ति । तथापि षकारटकारयोर्मध्ये “अघोषादूष्मणः परः प्रथमोऽभिनिधानः स्पर्शपरात्तस्य सस्थानः” (तै.प्रा.14-9) इति सूत्रेण अभिनिधानागमटकारः सिद्ध्यति । तस्मिन् टकारात्मकप्रथमवर्णे परे सति रेफात्परयोः षकारयोः प्रथमवर्णपरकत्वात् “प्रथमपरश्च प्लाक्षिप्लाक्षायणयोः” (तै.प्रा.14-17) इत्यनेन यद्यपि रेफस्य स्वरभक्तिनिषेधावकाशोस्ति तथापि अभिनिधानागमप्रथमवर्णस्य कार्यान्तरविधाविद्यमानवद्वावस्य कौण्डन्यशिक्षायाः

न व्यञ्जनेऽवसानस्थे द्वित्वं रेफविसर्गयोः ॥ 139 ॥

जिह्वामूलीयाभिधेयोपधमानीये च कुत्रचित् ॥ 140 ॥

इति 69 एकोनसप्ततिश्लोके जिह्वामूलीयोपधमानीयग्रहणवैयर्थ्य-
ज्ञापकसिद्धत्वमुक्तम् । सामान्यापेक्षं ज्ञापकं विशेषापेक्षं ज्ञापकमिति
पक्षद्वयसद्वावात् ज्ञापकभूम्यनुसारात् विशेषापेक्षं ज्ञापकं पूर्वमुक्तम् ।
सामान्यापेक्षं ज्ञापकमिति पक्षमनुसृत्य अत्र समन्वयः क्रियते । तथाहि
“ अनितिपरो ग्रहोर्व्ययाज्यापृष्ठ्य ” (तै.प्रा.9-20) इत्यादिसूत्रे याज्या-
ग्रहणात् याज्यासंज्ञिते “ त्वमग्ने रुद्र ” (तै.सं.1-3-14) इत्यनुवाके “ स
नः पावक दीदिवोऽग्ने देवाऽ इहावह ” इति मन्त्रभागस्समाप्तातोस्ति ।
अत्र अनितिपरः देवान्नकारः यत्वं प्राप्नोति ततः अनुस्वारे “ देवाऽ
इहावह ” इति सिध्यति । अयं मन्त्रभागः “ उपप्रयन्तो अध्वरं ” (तै.सं.
1-5-5) इत्यनुवाके “ अश्मन्नूर्जम् ” इत्यनुवाके च (तै.सं.4-6-1)
पुनरुक्तः । “ यथोक्तं पुनरुक्तं त्रिपदप्रभृति त्रिपदप्रभृति ” (तै.प्रा.1-61)
इति त्रिपदप्रभृतिन्यायेन “ देवाऽ इहावह ” इत्यत्र देवान्नकारस्य
अनितिपरकस्य यत्वादिकार्यं प्राप्तम् । एवं स्थिते पूर्वोक्तयत्वप्रकरणे एव
“ इन्द्रो मे॒करूद्धमिहाप्येत्वगन्म ” (तै.प्रा.9-22) इत्यादिसूत्रे “ इहा ”
इति ग्रहणमस्ति । अस्यायमर्थः- इहा इत्याकारान्तपदे परे पूर्वत्र
स्थितस्य देवान्नकारस्य यत्वं भवति । इदं च यत्वं त्रिपदप्रभृतिन्यायेनैव

सिध्यति । एवं त्रिपदप्रभृतिन्यायेनैव यत्वे सिद्धे यत्वसिध्यर्थमस्मिन् सूत्रे
इहेति ग्रहणं व्यर्थं सत् ज्ञापयति, त्रिपदप्रभृतिन्यायः न यत्वादौ प्रवर्तते,
किन्तु लोपालोपेषु प्रवर्तत इति सामान्यापेक्षं ज्ञापकमुक्तम् । तद्वत्
अभिनिधानागमस्य न द्वित्वनिषेधकार्यं एव, किन्तु स्वरभक्तिनिषेध-
कार्येषु प्रवर्तत इति । अत एव “ अनुमाष्टु, जज्ञि बीजं वर्षा पर्जन्यः ”
इत्यत्र अभिनिधानागमप्रथमवर्णटकारस्य अविद्यमानवद्वावेषे षकार-
योः मुख्यप्रथमटकारपरत्वात् रेफस्य स्वरभक्तित्वं निषिद्धम् । अत एव
प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावाक्ये प्रथमस्य अभिनिधानान्यत्वदलं सार्थकं
भवति । “ अनुमाष्टु ” इत्यत्र रेफ-षकार-टकाराः इत्येव वर्णकमः ।
एवमेव “ जज्ञि बीजं वर्षा पर्जन्य ” इति । स्वरभक्तिनिषेधे अभिनिधा-
नागमवर्णस्य अविद्यमानत्वेषे शास्त्रदृष्ट्या अस्तित्वं बोध्यम् ।

अत्र स्वरभक्तिप्रसङ्गात्क्षिद्धित्वते – “ कोरू हति सहस्रम् ”
इत्यनुलोमे “ सद्यः पर्यासुमरू हति मनो वा इमाम् ” इत्यत्र “ पर्यासुमरू
हत्यरू हति पर्यासुं पर्यासुमरू हति मनो मनोरू हति पर्यासुं पर्यासुमरू हति
मनः ” इति घनपाठे “ मनोरू हतीति ” विलोमे मध्यांशान्त्यांश-
स्वरितमधिकृत्य हारीतश्कोक्तरीत्या समन्वयः क्रियते ।
श्लो । । प्राकृताया अधो भक्तेः उदात्तस्संहिताविधौ ।

स्वर्यते स च मध्यांशः अन्त्यांशस्वरितो यदि ॥

अस्मिन् हरीतशिक्षाश्लोके “ स्वर्यते स च मध्यांशः ” इति पर्यन्त-
मेकं वाक्यम् । अन्त्यांशः स्वरितो यदीति द्वितीयं वाक्यम् । अधोशब्दः
पूर्वमित्यर्थे वर्तते । प्राकृतायाः स्वरभक्तेः अधः पूर्वं पदपाठे यः उदात्तः
सः संहिताविधौ स्वर्यते चेत् सः मध्यांशस्वरितो भवतीत्येकस्सम-
न्वयः । प्राकृतायाः स्वरभक्तेः पूर्वं पदपाठे स्वरितो यदि सः संहिताविधौ
स्वर्यते चेत् सः अन्त्यांशस्वरितो भवतीत्यपरस्समन्वयः । तद्यथा कः+
अर् हतीत्यत्र प्राकृतस्वरभक्तिरस्ति । कः उदात्तः, तयोस्संहितायां
“ओकारमस्सर्वोऽकारपरः” (तै.प्रा.9-7) इति अस्सर्वस्य ओकारे प्राप्ते
“ तस्मिन्ननुदात्ते पूर्वं उदात्तस्वरितम् ” (तै.प्रा.12-9) इति स्वरिते सति
कोर् हतीति सिध्यति । सः मध्यांशस्वरितो भवति । मनः+अर् हतीति
विलोमे पदकाले मन इति स्वरितान्तं पदम् । अर् हतीत्यत्र पूर्ववत्
प्राकृता स्वरभक्तिरस्ति । पदकालिकस्वरितान्तमनशशब्दस्य अर् हति
इत्यस्य च संहितायां मनोर् हतीति स्वरित एव भवति । सः अन्त्यांश-
स्वरित इति । ननु “ कोर् हति, मनोर् हती ” त्युभयोस्संहिताविधौ
स्वरितश्रवणसाम्येषि पदपाठे मनशशब्दस्य स्वरितान्तत्वात् संहितायां
सः स्वरितः अन्त्यांशस्वरित इति कोर् हतीत्यत्र कः इति पदपाठे
उदात्तत्वात् तेन संहितायां कृतायां प्राप्तस्वरितः मध्यांशस्वरित इति
हारीतशिक्षोपदेशो बोध्यः ।

ननु “ कोर् हतीति ” मध्यांशस्वरितः अत्र न विधेयः । “ स्वर्यते
चादितो हृस्वो दीर्घो मध्यं तथैव च ” इति व्यासशिक्षावचनेनैव मध्यांश-
स्वरितस्य प्राप्तत्वादिति चेन्न । हारीतशिक्षया “ मनोर् हतीति ” विलोमे
अन्त्यांशस्वरित एव विधित्सितः । तद्वैलक्षण्यद्योतनार्थं व्यासशिक्षा-
सिद्धमपि “ कोर् हती ” त्यत्र मध्यांशस्वरितत्वमुक्तमिति ध्येयम् । अत्र
केचित् “ दीर्घो मध्यं तथैव च ” इति व्यासशिक्षाश्लोकेन यथा कोर्
हतीत्यत्र मध्यांशस्वरितः उच्यते तथा मनोर् हतीति विलोमेषि मध्यां-
शस्वरितमेव पठन्ति । तैः हारीतकशिक्षासिद्धान्तः न स्वीकृतः इति
दिक् ।

चतुर्भ्यः प्रथमादिभ्यः उत्तमे परतः क्रमात् ॥152॥

प्रथमाद्यास्तु नासिक्याः हकारात्केवलस्तथा ॥153॥

प्रथमः आदिः येषां ते प्रथमादयः । तेभ्यः प्रथमः आद्यः येषान्ते
प्रथमाद्याः । “ स्पर्शानामानुपूर्व्येण पञ्च पञ्च वर्गाः ” (तै.प्रा.1-10) इति
सूत्रप्राप्तकादिवर्गेषु प्रतिवर्गं प्रथमादिचतुर्थान्तवर्णेभ्यः पूर्वनिमित्तेभ्यः
परनिमित्तात्मकोत्तमवर्णे परे सति प्रथमादिस्पर्शानां क्रमात् प्रथमादि-
स्पर्शवर्णाः यमसंज्ञकनासिक्यागमा भवन्ति । प्रथमस्पर्शात् परतः
यमसंज्ञकप्रथमनासिक्यागमः, द्वितीयस्पर्शात् परतः यमसंज्ञकद्वितीय-
नासिक्यागमः, एवं तृतीयचतुर्थस्पर्शाभ्यां परत्र तृतीयचतुर्थयमसंज्ञक-

नासिक्यागमौ बोध्यौ । एवं नासिक्यागमविधानं अस्मिन् श्लोके “प्रथमा-दिभ्यः चतुर्भ्यः” इति सत्वात् “ वाञ्छ आसन् , सुम्नाय सुम्निनी ” इत्यादौ पञ्चमे स्पर्शे परे पञ्चमात् स्पर्शात् उकाराद्वा मकाराद्वा परत्र पञ्चमनासिक्यागमः नास्ति । तेन कवर्गे चत्वार एव यमसंज्ञित-नासिक्यागमाः । एवं चवर्ग-टवर्ग-तवर्ग-पवर्गेषु आहत्य पञ्चसु प्रतिवर्गं चत्वार इत्याहत्य विंशतिसङ्ख्याकाः यमागमास्सिध्यन्ति । अत्र कानि-चिदुदाहरणानि (1) यक्का रुद्रं (2) विमत्थानाः (3) ईर्यः परिज्जमा (4) दब्भ्नोत्येव इत्यादीनि । एषूदाहरणेषु “ यक्का रुद्र ” मित्यत्र ककारानन्तरं प्रथमवर्णात्मकककारयमसंज्ञितनासिक्यागमः भवति । तेन ककारद्वित्व-प्रथमयमसंज्ञितककार-नकार-आकाराः इति वर्णक्रमः ।

(2) “ विमत्थाना ” इत्यत्र तकारानन्तरं थकारद्वितीययम-संज्ञितनासिक्यागमः सिध्यति । तेन पूर्वागमतकार-थकार-द्वितीययम-संज्ञितनासिक्यागमथकार-नकार-आकाराः इति वर्णक्रमः । “विमत्थाना” इति लक्ष्ये तकारस्य तत्रपूर्वन्यायेन “ द्वितीयचतुर्थयो-स्तु व्यञ्जनोत्तरयोः पूर्वः” (तै.प्रा.14-5) इति सूत्रप्राप्तपूर्वागमवर्णत्वात् अस्य थकारपरत्वमेवास्ति । न तृत्तमवर्णपरत्वमस्तीति तकारात्मक-प्रथमयमसंज्ञितनासिक्यागमः न भवति । किन्तु थकारस्य नकारात्म-

कोत्तमवर्णपरत्वात् तन्मध्ये द्वितीयथकारात्मकयमसंज्ञितनासिक्या-गमः सिद्ध एव ।

(3) “ परिज्जमा ” इत्यत्र जकारानन्तरं तृतीययमसंज्ञित-नासिक्यागमः भवति । तेन जकारद्वित्व-तृतीययमसंज्ञितनासिक्यागम-जकार-मकार-आकाराः इति वर्णक्रमः । न च “ यक्का, परिज्जमा ” इति लक्ष्यद्वये ककारजकारयोः तत्रपूर्वन्यायेन द्वित्वानन्तरं यथाक्रमं ककारजकारात्मक प्रथमतृतीययमागमसिद्धौ ककार जकारयोः “सर्वं सर्वगीयपरः” (तै.प्रा.14-23) इति सूत्रेण द्वित्वनिषेधशङ्ख्यः । एकविंशतिसाध्यायस्थनासिक्यागमसूत्रप्रवृत्यनन्तरं चतुर्दशाध्यायस्थद्वित्व-निषेधसूत्रप्रवृत्तिर्न सम्भवति । यदि सम्भवति तर्हि तत्रपूर्वन्यायभङ्ग-प्रसङ्गात् । अतः ककारजकारयोः द्वित्वं सिध्यत्येव ।

(4) “ दब्भ्नोत्येव ” इत्यत्र भकारानन्तरं भकारात्मकचतुर्थ-यमसंज्ञितनासिक्यागमः प्राप्नोति । तेन पूर्वागमबकार-भकार-भकारा-त्मकयमसंज्ञितनासिक्यागमभकार-नकार-ओकाराः इति वर्णक्रमः । अस्मिन् लक्ष्ये बकारः तत्रपूर्वन्यायेन “ द्वितीयचतुर्थयोस्तु व्यञ्जनोत्तरयोः पूर्वः” (तै.प्रा.14-5) इति सूत्रप्राप्तः स्पर्शवर्णः । न च “विमत्थानाः, दब्भ्नोत्येव ” इति लक्ष्यद्वये तकारबकारयोः द्वित्वं शङ्ख्यम् । तकारबकारयोः चतुर्दशाध्याये पञ्चमसूत्रप्राप्तपूर्वागमवर्णत्वात्,

तयोर्द्वित्वं तु चतुर्दशाध्यायप्रथमसूत्रेण वक्तव्यम् । पञ्चमसूत्रप्रवृत्य-
नन्तरं प्रथमसूत्रप्रवृत्तेरयुक्तत्वात् तत्रपूर्वन्यायविरोधापत्तेः । यत एते
यमागमाः प्रथमादिस्पर्शानुपूर्वात् प्रथमादयो नासिक्यवर्णाः अतस्ते
यमागमाः प्रथमादिस्पर्शाङ्गभूता इति ज्ञातव्याः । न च “ व्यञ्जनङ्
स्वराङ्गम् ” (तै.प्रा.21-1) इत्यादिसूत्रप्राप्तमञ्जित्वमत्र विवक्षितम् ।
किन्त्वागमवर्णानां यमसंज्ञितानां तत्तद्वर्गीयवर्णानुपूर्वीकृत्वमेव विव-
क्षितम् । अन्यथा “ नासिक्याः ” (तै.प्रा.21-8) इति सूत्रविरोधापत्तेः ।
“नासिक्याः ” इति हि सूत्रं यमसंज्ञितनासिक्यवर्णानां पूर्वाङ्गित्वनिषेध-
विधिपरम् । अतस्तादृशमञ्जित्वमत्र न विवक्षितम् । किन्तु पूर्वोक्त-
मेवेति भावः ।

ननु प्रकृतकौण्डन्यशिक्षायां “ प्रथमाद्यास्तु नासिक्याः ”
इत्येवास्ति । तेषां यमसंज्ञा नोक्ता । कथमुच्यते यमसंज्ञितनासिक्या
इति चेदुच्यते । प्रकृतकौण्डन्यशिक्षायां नासिक्यानां यमसंज्ञाया
अनुकृतवेपि
श्लो । । यत्रोष्मा विकृतेः स्पर्शात् उत्तमोर्ध्वे त्वनुक्तमात् ।

आनुपूर्वाद्यमानेतान् वर्णयन्त्यागमान् बुधाः ॥

इति व्यासशिक्षायां पूर्वागमप्रकरणस्थलश्लोकस्य नासिक्यागम-
लक्षणलक्षितवर्णानां यमसंज्ञा व्याख्याने उक्ता ।

ननूदाहृतव्यासशिक्षाश्लोके नासिक्यसंज्ञा नास्ति । यत्र
यमसंज्ञास्ति तत्र नासिक्यसंज्ञा नास्ति । यत्र नासिक्यसंज्ञास्ति तत्र
यमसंज्ञा नास्ति । कथमिदं संगच्छते इति चेदुच्यते । तैत्तिरीयप्राति-
शारव्ये “ स्पर्शादनुक्तमादुत्तमपरादानुपूर्वान्नासिक्याः ” (तै.प्रा.21-1)
इति सूत्रेण पूर्वोक्तलक्षणलक्षितानां नासिक्यसंज्ञामुक्तवा “ तान् यमानेके ”
(तै.प्रा.21-13) इति सूत्रेण नासिक्यानां यमसंज्ञाप्युक्ता ।

नन्वस्मिन् सूत्रे एके इत्यस्ति । तस्य व्याख्याता वैदिकाभरण-
कारः एके शिक्षाकाराः नासिक्यान् यमसंज्ञान् प्राहुरित्याह । त्रिभाष्य-
रत्नकारस्तु एके शाखिनः तान् नासिक्यान् यमान् ब्रुवते इत्याह । एके
शब्दार्थः “ एके मुख्यान्यकेवलाः ” इति कोशात् मुख्याः तैत्तिरीय-
शाखिनः । यस्मादस्य प्रातिशारव्यस्य तैत्तिरीयप्रातिशारव्यमिति नाम
अतः तैत्तिरीयशाखिनः इत्यर्थसङ्गतो भवति ।

ननु नासिक्यानां यमसंज्ञान्तरविधानं किमर्थं ? इति चेत् शृणु ।
कार्यार्थं हि संज्ञापरिभाषम् । प्रकृतकौण्डन्यशिक्षोक्तविधया नासिक्य-
संज्ञया ये वर्णा गृह्यन्ते “ आनुपूर्वात् यमानेतान् वर्णयन्त्यागमान्
बुधाः ” इत्युदाहृतव्यासशिक्षाश्लोकोक्तयमसंज्ञयापि त एव वर्णाः गृह्यन्ते
। किञ्च “ वर्गान्तं शेषसैस्यार्थमन्तस्थाभिश्च संयुतम् । दृष्ट्वा यमा
निवर्तन्ते ” इति “ तत्र नैव यमापत्तिरिष्यते नात्र संशयः ” इत्यादि-

शिक्षाश्लोकेषु यमशब्दार्थः निश्चेतुं शक्यते । अतः नासिक्यानां यम-संज्ञाप्युक्ता । तथाच प्रकृतकौण्डन्यशिक्षा उदाहृतव्यासशिक्षा प्रातिशारव्यसूत्राणां एकवाक्यतायां सत्यामेकार्थलाभः निर्विचिकित्संसिध्यति । किञ्च प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाश्लोके “ चतुर्भ्यः प्रथमादिभ्यः ” इत्यस्ति । व्यासशिक्षाप्रातिशारव्यसूत्रयोः अनुत्तमादित्यस्ति । त्रयाणामेकवाक्यतायाम् अनुत्तमादित्यस्य उत्तमव्यतिरिक्ताः प्रथमद्वितीय-तृतीयचतुर्थस्पर्शाः पूर्वनिमित्तभूता इत्यर्थो लभ्यते । तदा “ वाञ्छ आसन् , सुम्नाय सुम्निनी ” इत्यादौ डकारमकारयोः उत्तमवर्णत्वात् अनुत्तमादिति तस्य निषिद्धत्वात् डकारमकाराभ्यां स्पर्शाभ्यां परत्र यमागमः सर्वथा न सिध्यतीति सुदृढं निश्चिनुमः ।

ननु “ चतुर्भ्यः प्रथमादिभ्यः उत्तमे परतः क्रमात् । प्रथमाद्यास्तु नासिक्याः ” इति प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचनेन “ यक्का रुद्रम् , ईर्यः परिज्जमा ” इत्यादिषु उत्तमवर्णपरत्वे सति पूर्वत्र स्थितानां प्रथमादि-स्पर्शवर्णानां ये नासिक्यागमाः उक्ताः ते पूर्वत्र स्थितप्रथमादिस्पर्शवर्ण-सम्बन्धितया दृष्टाः । “ तकारशशनयोर्मध्ये काठके परिकीर्त्यते ” इति विशेषशिक्षावचनेन काठकेषु “ ब्रह्मचारिणे प्रश्नान् , रात्रिमाश्लाङ् इति, अश्लुते तं कामम् ” इत्यादिषु शकारात्मकोष्मणः नकारस्य च मध्ये यः तकारागमः उक्तः सः शकारानन्तरवर्ति नकारात्मकोत्तम-

वर्णाङ्गभूत इति जानीयात् , तकारनकारयोरेकवर्गीयत्वात् । एवमेव “अहां केतुः, अपराह्णे, ब्रह्मवादिनः” इत्यादिषु हकारात्मकोष्मणः परेषां नणमानां ऊष्मणश्च मध्ये नणमसम्बन्धियमागमप्राप्तिः कैश्चिदाशङ्क्यते । तन्निराकर्तुं “ हकारात्मकेवलस्तथा ” इत्युक्तम् । अत्रयेयमाशङ्का उत्थापिता सा “ हकारान्नणमपरान्नासिक्यम् ” (तै.प्रा.21-14) इति सूत्रव्याख्याने गार्यगोपालयज्वना कृता । गार्यगोपालयज्वा यद्यप्याधुनिकः । शिक्षाकृत् कौण्डन्यमहर्षिः प्राचीनः । तथापि असत्सिद्धान्ताविर्भावस्य भ्रान्तिमूलकत्वात् भ्रान्त्या आविर्भविष्यमाणासत्सिद्धान्तान् दिव्यदृष्ट्या समालोच्य निराकर्तुमियेष महर्षिः ।

“ हकारात्मकेवलस्तथा ” इत्यस्यायमर्थः । पूर्ववाक्यात् उत्तमे इत्यनुवृत्तं सत् केवलशब्दविशेषणं भवति, प्रथमैकवचनान्ततया विपरिणम्यते च । तथाच “ रात्रिमाश्लाङ् ” इत्यत्र यथा काठकेषु शकार-नकारयोर्मध्ये नकारसम्बन्धिप्रथमस्पर्शतकारात्मकनासिक्यागमः प्राप्तः । तथा “ अहां केतुः, अपराह्णे, ब्रह्मवादिनः” इत्यादिषु हकारान्नणमपरेषु प्रत्येकं नकार-णकार-मकारात्मकोत्तमस्पर्शसम्बन्धिनासिक्यागमाः न सम्भवन्ति । तेषूदाहरणेषु प्रत्येकमन्त्यः नकारो वा णकारो वा मकारो वा केवलो भवति । तदीयनासिक्यागमरहितो भवतीत्यर्थः । यथा “ ज्ञामोत्तरो मकारश्चेदनुस्वारोऽत्र केवलः ” इत्युक्ते

गकाररहित इत्युक्तं तद्वदत्रापि केवल इत्युक्ते उत्तमवर्णः नासिक्यागम-
रहितः इति बोध्यम् । ततः शेषपूरणं क्रियते । “ हकारान्नणमपरा-
न्नासिक्यम् ” इत्यत्र त्रिभाष्यरत्नकृद्वाख्यानमनुसृत्य हकारादिति
ल्प्यब्लोपे पञ्चमीमाश्रित्य नणमपरं हकारमारुह्य नासिक्यं भवति ।
सानुनासिको हकारः स्यादित्यर्थः उक्तः । तेन हकारस्य नासिक्ये लब्धे
हकारस्य कण्ठ्यौरस्यवत् नासिक्यमपि सिध्यति । “ तकार-
शनयोर्मध्ये काठके परिकीर्त्यते ” इति शिक्षावाक्यस्थकाठकपद-
व्यावर्त्यमधिकृत्य किञ्चिदुच्यते -
श्लो ॥ भद्रञ्च सह संज्ञानं लोकस्तुभ्यमिति क्रमात् ।

एते काठकसंज्ञाः स्युः पञ्च प्रश्ना न चेतरे ॥

इत्यारण्यकशिक्षापरिगणितकाठकप्रपाठेषु “ ब्रह्मचारिणे प्रश्नात् ” इत्याद्युदाहृतलक्ष्येषु शकारनकारयोर्मध्ये तकारागमः उक्तः ।
काठकभिन्नस्थले तु “ शार्पूरस्य नकारस्य जकारस्तैत्तिरीयके ” इति
शिक्षावचने तैत्तिरीयग्रहणं पारक्षुद्रस्याप्युपलक्षणम् । एतद्वचनेन
“नवतिं च इजथिष्ट, यत्प्राश्जीयात्, प्राश्जीयाद्वोता, प्राणोऽश्जाति”
इत्यादिषु शकारानन्तरं नकारोस्तीति तस्य जकारादेशः लब्धः । तेन
“नवतिञ्च इजथिष्ट” मित्यत्र शकारा-भिन्निधानागमचकार-जकारा इति
वर्णक्रमः । अत्र नकारदशायाम् अभिन्निधानागमः तकारः स्यात् । स

च नास्ति । कुतः ? विशेषशिक्षावचनादादौ नकारस्य जकारादेशः
कर्तव्यः । ततः अभिनिधानागमः चकारः स्यात् । नन्वेवमपि अभि-
निधानागमचकारं निमित्तीकृत्य चकारजकारयोर्मध्ये प्रथमयमागमे
कर्तव्ये “ शषसाभि-निधानाच्चेति ” वक्ष्यमाणकौण्डन्यशिक्षावचनात्
यमागमो निषिद्ध्यते ।

ननु “ इजथिष्ट ” मित्यत्र शकारस्य द्वित्वं कुतो न भवति ? द्वित्वं
हि चतुर्दशाध्यायप्रथमसूत्रप्राप्यम् । तत्सूत्रं सामान्यशास्त्रम् । अत एव
तत्सूत्रव्याख्याने “ उरु प्रथस्व, आज्यमसि, एकव्रता ” इत्यादीन्युदा-
हृतानि । पूर्वागमा-भिन्निधानागम-यमागमादीनां लक्ष्यभिन्नलक्ष्याणयेव
तत्रोदाहृतानि सन्ति । विशेषशास्त्रयोग्यलक्ष्येष्वपि सामान्यशास्त्रप्रवृत्तौ
विशेषशास्त्राणां का गतिः ? अतोत्र द्वित्वं न भवति । अनेन ज्ञायते
शषसादिरहितेषु अनुत्तमस्पर्शपूर्वनिमित्तकोत्तमस्पर्शपरनिमित्तघटित-
लक्ष्येषु “ तं प्रत्यथा, विमत्थशानाः, अग्ने तेजस्विन्, ईर्यः परिज्ज्मा,
इध्मो वेदिः ” इत्यादिषु यमागमप्राप्तिः भवतीति ज्ञेयम् । ननु “ यक्का
रुद्रं, ईर्यःपरिज्ज्मा ” इत्यादिषु “ चतर्भ्यः प्रथमादिभ्यः ” इत्यादिप्रकृत-
कौण्डन्यशिक्षाविहितयमागमवर्णाः ककारजकारादयः पूर्वनिमित्त-
ककारजकाराङ्गभूता इति “ अश्लुते तं कामम् ” इत्यादिषु यस्तकारा-
गमः सः परनिमित्तमकाराङ्गभूत इति भिन्नाङ्गत्वकथनं कथं सङ्च्छते ?

इति चेदुच्यते । यथा व्याकरणे “ डूणोः कुक् टुक् शरि ” (पा.सू.8-3-28) “ डस्स धुट् ” (पा.सू.8-3-29) इति सूत्रयोः कुक् टुक् धुडागमाः श्रुताः । “ प्राङ् षष्ठः, सुगण् षष्ठः ” इत्यत्र कुक् टुगागमौ । भविता इत्यत्र इडागमः । एते आगमाः “ आद्यन्तौ टकितौ ” (पा.सू.1-1-46) इति परिभाषया आद्यन्तावयवा भवन्तीत्युक्तम् । तथा प्रातिशारख्यादिषु आगमानामाद्यन्तावयवत्वं नियामकपरिभाषार्थं टित्वकित्वाद्यनुबन्धानां प्रणयने शास्त्रगौरवप्रसङ्गात् । अतः “ चतुर्भ्यः प्रथमादिभ्यः उत्तमे परतः क्रमात् ” इति, “ तकारशशनयोर्मध्ये ” इति च विशेषनिर्देशाः प्रणीताः । एतादृशैरेव निर्देशैरागमानां पूर्वोत्तराङ्गत्वमुच्यते । किञ्च प्रातिशारख्ये “ डपूर्वः ककारस्सषकारपरः ” (5-32) “ टनकारपूर्वश्च तकारः ” (तै.प्रा.5-33) इति सूत्रव्याख्याने वैदिकाभरणकारः एतत्सूत्र-द्वयविहित ककारतकारागमौ पूर्वोत्तराङ्गभूतौ । यथा मूलशास्त्रे “ डूणोः कुक् टुक् शरि ” (पा.सू.8-3-28) इति ककारः कित्कृतः, धकारस्तु “ डस्स धुट् ” (पा.सू.8-3-29) “ नश्च ” (पा.सू.8-3-30) इति टित्कृतः इति लिखित्वा प्रातिशारख्यपञ्चमाध्याये चतुर्थसूत्रप्रभृत्यागमविधिसूत्र-पञ्चकसन्निधिमतीत्य त्रिंशत्सूत्रानन्तरं पुनरागमविधानमेव ककार-तकारत्मकागमयोः पूर्वोत्तराङ्गभूतत्वे कारणं मन्यते । तेन व्याख्यात्रा गार्यगोपालयज्वना प्रातिशारख्यशास्त्रे टित्वकित्वाद्यनुबन्धान् विना

सन्निध्यतिक्रममात्रेण हेतुना ककारतकारागमयोः पूर्वोत्तराङ्गत्व-कल्पना या कृता तस्याः प्रमाणं न प्रदर्शितम् । यथा प्रातिशारख्ये अपृत्तसंज्ञकपदस्य आद्यन्तवत्प्रयुक्तकार्यसिद्ध्यर्थं “ आद्यन्तवच्च ” (तै.प्रा.1-55) इति सूत्रं प्रमाणम् । तथा सूत्रमन्यद्वा प्रमाणं न प्रदर्शितम् । आद्यन्तवच्चेति सूत्रे यस्मात्परं किञ्चिदस्ति पूर्वं नास्ति सः आदिपदार्थः, यस्मात्पूर्वं किञ्चिदस्ति परं नास्ति सः अन्तपदार्थः । आद्यस्य “उपभृदेही” त्यत्र उपभृत्+आ+इहीति दशायाम् आकारः उदाहरणम् । “ एकवर्णः पदमपृक्तः ” (तै.प्रा.1-54) इति सूत्रात् आकारस्य पदस्य अपृक्तसंज्ञास्ति । अत्र “ तृतीयङ्गस्वरघोषवत्परः ” (तै.प्रा.8-3) इति सूत्रेण तकारस्य दकारादेशे “ उपभृदा ” इति क्रमपाठः सिद्ध्येत् । सः दकारादेश एव न सिद्ध्येत् । कुतः ? तृतीयादेशविधिसूत्रस्य पदसंहिताधिकारस्थत्वात् स्वरादिपदे घोषवर्णादि पदे च परे पदान्तस्य प्रथमस्य सर्वर्गीयतृतीयादेशः भवतीति हि तत्सूत्रार्थः । अत्र आकारस्य पदत्वेषि पदादिमत्वाभावात् तस्मिन् परे पदान्तस्य तकारस्य दकारादेशः न स्यात् । अतः “ आद्यन्तवच्चेति ” सूत्रं प्रवृत्तम् । अनेन सूत्रेण आकारस्य आकारादिमत्वं लब्ध्यम् । तदा तस्मिन् परे सति प्रथमस्य सर्वर्गीयतृतीयादेशोन दकारादेशे सति “ उपभृदा ” इतीष्टरूपसिद्धिर्भवति । एवमेव “ ओ ते यन्ति ये अपरीषु पश्यान् ” इत्यत्र ओकारस्य अपृक्त-

त्वेन पदत्वेपि पदान्तकार्यं प्रग्रहात्मकं “अन्तः” (तै.प्रा.4-6) इत्यधिकारसहकृत “ओकारोऽसाञ्छितोऽकारव्यञ्जनपरः” (तै.प्रा.4-6) इति सूत्रप्राप्तं न स्यात् । कुतः ? ओकारस्य पदत्वेपि पदान्तत्वाभावात् । अतः आद्यन्तवच्चेति सूत्रं प्रवृत्तम् । तेन ओकारः अन्तवान् भवति । तथाच “ओ ते यन्ती” त्यत्र पदान्तस्य ओकारस्य प्रग्रहकार्यं सिद्ध्यति । आगमानां पूर्वोत्तराङ्गत्वनियामकमेतादशसूत्रं प्रातिशारव्ये नास्ति । आगमविधिगततत्तद्विशेषनिर्देशा एव आगमानां पूर्वोत्तराङ्गत्वसाधका इति दिक् ।

शकारप्रकृतेरूर्ध्वं नासिक्यो न च विद्यते ॥154॥

शषसाभिनिधानाच्च यद्यन्तस्थोत्तमात्कमात् ॥155॥

शकारः प्रकृतिः यस्य सः शकारप्रकृतिः स्पर्शवर्णः छकार इत्यर्थः । तस्मात् छकारात् उत्तमवर्णं परे सति “चतुर्भ्यः प्रथमादिभ्यः उत्तमे परतः क्रमादिति” कौण्डन्यशिक्षापूर्वश्लोकोक्तनासिक्यागमः निषिद्ध्यते इत्येकं निषेधविधानम् । अस्मिन् वाक्ये चकारः पादपूरणार्थः ।

(2) शषसाभिनिधानादित्यत्र पूर्ववाक्यात् ऊर्ध्वपदमनुवर्तते । अत्र चकारः शषसाभिनिधानात्परमपि नासिक्यागमनिषेधं समुच्चिनोति । शश्च षश्च सश्च शषसाः, तेभ्यः शषसेभ्यः अभिनिधानं शषसाभि-

निधानं तस्मात् । “द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं पदं प्रत्येकं सम्बद्ध्यते” इति न्यायेन शकारात्पराभिनिधानप्रथमवर्णेभ्यः षकारोत्तरवर्त्यभिनिधानप्रथमवर्णेभ्यः सकारोत्तरवर्त्यभिनिधानवर्णेभ्यः उत्तमवर्णं परे सति प्राप्तयमसंज्ञित नासिक्यागमो निषिद्ध्यते इति द्वितीयं यमागमनिषेधविधानम् ।

(3) यद्यन्तस्थोत्तमात् क्रमादित्यत्र पूर्ववाक्यात् “न विद्यते” इत्यनुवर्तते । अत्र क्रमशब्दः वर्णसमान्नायकमवाची । वर्णसमान्नाये “आद्याः पञ्चविंशतिस्पर्शाः” (तै.प्रा.1-7) “पराश्रतस्मोऽन्तस्थाः” (तै.प्रा.1-8) इति सूत्रक्रमात् स्पर्शवर्णानन्तरम् अन्तस्था वर्णाः पठिताः इति वर्णसमान्नाये वर्णानां पौर्वपर्यक्रमं सूचयति क्रमशब्दः । अत्रापि ऊर्ध्वपदमनुवर्तते । उत्तमादूर्ध्वं = परं यद्यन्तस्था = अन्तस्था वर्णाः स्युः । अन्तस्थापरकात् उत्तमात् पूर्वं नासिक्यागमः निषिद्ध्यते इति तृतीयनासिक्यागमनिषेधविधानम् । अथ क्रमेण लक्ष्यलक्षणसमन्वयः क्रियते । (1) यच्छश्रुण स्तत् (2) आदित्याज्छमश्रुभिः इत्यनयोः यत्+श्रुणः, आदित्यान्+श्रुभिरिति दशायां प्रथमलक्ष्ये “तकारश्कारश्चच्छपरः” (तै.प्रा.5-34) इति सूत्रेण तकारस्य चकारादेशो भवति । द्वितीयलक्ष्ये नकारस्य “नकार एतेषु जकारम्” (तै.प्रा.5-24) इति जकारादेशो भवति । लक्ष्यद्वयेषी प्रथमलक्ष्ये “स्पर्शपूर्वशकार-

इच्छकारम् ॥” (तै.प्रा.5-34) इति सूत्रेण छकारादेशो भवति । अयं छकारः शकारप्रकृतिकः । अयमेव प्रकृतकौण्डन्यशिक्षोक्तः । शिक्षान्तरे तु श्लो ॥ । ऊष्मप्रकृतिकात् स्पर्शात् पञ्चमः परतो यदि ।

तत्र नैव यमापत्तिरिष्यते नात्र संशयः ॥ ।

इति नासिक्यागमनिषेधश्लोके ऊष्मप्रकृतिकात् इत्यूष्मसामान्यमुक्तम् । प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाश्लोके शकारप्रकृतेरूप्यमिति शकारात्मकोष्मविशेषः उक्तः । तथाच शिक्षान्तरस्थोष्मशब्दस्य शकारे सङ्क्लोचः कर्तव्यः । तदा शकारात्मकोष्मप्रकृतिकात् इत्यर्थो लभ्यते । यथा “पुरोडाशं चतुर्धा करोतीति” पुरोडाशसामान्ये प्राप्तस्य चतुर्धाकरणस्य “आग्नेयं पुरोडाशं चतुर्धा करोतीति” पुरोडाशविशेषे आग्नेये सङ्क्लोचः कृतः । तेन आग्नेयपुरोडाशस्य चतुर्धाकरणं लब्ध्यम् तद्वित्यर्थः । “यच्छश्रुणः, आदित्याज्ञ्ञमश्रुमि” रित्यादौ छकारस्य ऊष्मप्रकृतिकत्वात् तस्मात्परः नासिक्यागमः निषिद्धः । एवमेव व्यासशिक्षायां “यत्रोष्मा विकृतेः स्पर्शात् उत्तमोर्ध्वं त्वनुत्तमात्” इति वाक्यं नासिक्यागमविधिपरमस्ति । तेन वाक्येन ऊष्मविकृतिरहितस्पर्शात् परत्र नासिक्यान्तरे तु श्लो ॥ । अर्थात् ऊष्मविकृतस्पर्शात् परत्र नासिक्यान्तरे तु श्लो ॥ ।

गमनिषेधः सिद्ध एव । प्रकृते “यच्छश्रुण” इत्यादिलक्ष्ये छकारः ऊष्मविकृतः । तस्मात्परः नासिक्यागमः न भवतीत्यर्थः । एवमेव श्लो ॥ । अनूष्मप्रकृतेः स्पर्शात् उत्तमेऽनुत्तमाद्यमान् ।

वर्णयन्त्यानुपूर्व्येण वर्णक्रमविचक्षणाः ॥ ॥

इति शिक्षान्तरश्लोकोपि नासिक्यागमविधिपर एव । यस्य स्पर्शस्य ऊष्मा प्रकृतिः न भवति तस्मात्परत्र नासिक्यागमो भवतीति कथनेन यस्य स्पर्शस्य ऊष्मा प्रकृतिः भवति प्रकृते सः छकार एव । तस्मात्परत्र नासिक्यागमो न भवतीत्यर्थसिद्धो निषेधः । अत्रापि “यच्छश्रुणः, आदित्याज्ञ्ञमश्रुमि” रित्याद्येव लक्ष्यम् । उदाहृतलक्ष्ये शकारप्रकृतिकात् छकारात् मकारात्मके स्पर्शे परे सति छकारात्मकानुत्तमस्पर्शम्, मकारयोर्मध्ये “चतुर्भ्यः प्रथमादिभ्यः उत्तमे परतः क्रमादिति” प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचनेन चवर्गीयद्वितीयनासिक्यागमे प्राप्ते शकारप्रकृतेरिति उदाहृतकौण्डन्यशिक्षावचनतः नासिक्यागमो निषिद्धते, छकारस्य शकारप्रकृतिकत्वात् । अथ “इजथद्वृत्रमुत सनोति वाज” मित्यत्र “इजथद्वृत्रं वृत्तं इजथच्छनथद्वृत्र मुतोत वृत्तं इजथच्छनथद्वृत्रमुत” इति घनपाठे इजथत्+इजथत् इति विलोम-द्वयमप्यस्य लक्ष्यं भवति । इजथदित्यत्र शकारानन्तरं श्रूयमाणो जकारः “शापूर्वस्य नकारस्य जकारस्तैत्तिरीयके” इति शिक्षावचनेन

नकारस्थानिकः इति ज्ञातव्यम् । श्वेति पूर्वमस्तीति तत्रत्यनकारस्य अनेन शिक्षावचनेन जकारादेशः प्राप्त इत्यर्थः । अत्र “ अघोषादूष्मणः परः प्रथमोऽभिनिधानस्पर्शपरात्तस्य सस्थानः” (तै.प्रा.14-9) इति शकारजकारयोर्मध्ये जकारस्य प्रथमः चकारः अभिनिधानागमो भवति । इत्त्र इति जाते तं चकारं निमित्तीकृत्य यद्यपि “ स्पर्शादनुत्तमादुत्तमपरादानुपूर्व्यान्नासिक्याः” (तै.प्रा.21-12) इति सूत्रेण अभिनिधानचकारजकारयोर्मध्ये चकारात्मकप्रथमयमागमः प्राप्नोति तथापि कार्यान्तरविधौ यमागमस्य अविद्यमानवद्वावात् यमागमः न प्राप्नोति । एवं स्थिते इजथत्+इजथत् इति शकार-अभिनिधानागमचकारजकारघटिते रूपे जाते प्रथमपदान्ततकारस्य शकारपरकत्वात् “ तकारशकारञ्च परः” (तै.प्रा.5-22) इति सूत्रेण तकारस्य चकारादेशे इजथच् इति जाते द्वितीयपदादिगतशकारस्य “ स्पर्शपूर्वशशकारश्छकारम्” (तै.प्रा.5-34) इति सूत्रेण छत्वं भवति । छत्वप्राप्त्यनन्तरं जत्वप्राप्तिनिमित्तस्य शकारस्याभावात् “ निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः” इति न्यायेन जकारोप्यपगतो भवति । तदा जकारप्रकृतिभूतः नकारः अवशिष्टः । तदा इजथच्+छन्नथत् इति छकार-नकारघटिते रूपे जाते “ अघोषादूष्मणः परः प्रथमोऽभिनिधानस्पर्शपरात्तस्य सस्थानः” (तै.प्रा.14-9) इति सूत्रेण अभिनिधानागमचकारोपि न

भवति, अघोषोष्मणः शकारस्याभावात् । किन्तु “ स्पर्शादनुत्तमादुत्तमपरादानुपूर्व्यान्नासिक्याः” (तै.प्रा.21-12) इति सूत्रेण छकारनकारयोर्मध्ये प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचनेन छकारात्मकद्वितीययमागमप्राप्तौ “ शकारप्रकृतेरूर्ध्वं नासिक्यो न च विद्यते ” इति प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचनेन नासिक्यागमनिषेधस्सिद्ध्यति । एवं च इजथच्छन्नथदिति विलोमे चकार-छकार-नकाराः इति वर्णक्रमः सिद्ध्यति । अत्र चकारस्य द्वित्वशङ्का न कार्या, तत्रपूर्वन्यायविरोधात् । “ आदित्याज्ञमश्रुभि ” रित्यत्र जकार-छकार-मकाराः इति वर्णक्रमः ।

सारांशः

- इजथत् + इजथत् इति दशायां इजथत् इत्यत्र
- (1) शकार-जकारप्रकृतिनकारघटितमेकं रूपं श्व इति
- (2) शकार-जकारघटितमपरं रूपं इज इति
- (3) श-च-ज इत्यभिनिधानचकारघटितं इत्त्र इति तृतीयं रूपम्
- (4) तकारस्य चकारे सति इजथच् + इत्त्र इति चतुर्थं रूपम्
- (5) शस्य छत्वादेशे जकाराभावे अभिनिधानागमचकाराभावे च इजथच् + छन्न इति पञ्चमं रूपम् । तथाच “ इजथच्छन् ” इति सिद्धं रूपम् । एवं पञ्चरूपाणि सिद्ध्यन्ति ।

अत्र इजथन्धुनथत् इति सिद्धान्तलक्ष्ये प्रथमचकारस्य स्वरपूर्वव्यञ्जनं द्विवर्णं व्यञ्जनपरम् (तै.प्रा.14-1) इत्यादिसूत्रेण द्वित्वशङ्का न कार्या, चकारस्य छकारप्रकृत्वात् सर्वर्णसर्वगीयपरः (तै.प्रा.14-23) इति निषेधसत्वात् ।

(2) शषसाभिनिधानादिति द्वितीयनासिक्यागमनिषेधस्योदाहरणानि (1) अश्मन्नूर्ज (2) विष्णो हव्यरक्षस्व (3) इन्द्रः प्रस्त्वौतु इत्यादीनि । एषूदाहरणेषु “ अघोषादूष्मणः परः प्रथमोऽभिनिधानस्पर्शपरात्तस्य सस्थानः” (तै.प्रा.14-9) इति सूत्रेण शषसात्मकाघोषवर्णेभ्यः परेषां मकार-णकार-नकाराणां सतां प्रत्येकं शकारमकारयोः घकारणकारयोः सकारनकारयोश्च मध्ये अभिनिधानागमप्रथमवर्णाः क्रमेण पकार-टकार-तकाराः प्राप्नुवन्ति । एतान् वर्णान् निमित्तीकृत्य “स्पर्शादनुत्तमादुत्तमपरादानुपूर्वान्नासिक्याः” (तै.प्रा.21-12) इत्यभिनिधानागमपकार-टकार-तकाराणां तत्परभूतमकार-णकार-नकाराणां च मध्ये पकार-टकार-तकारात्मकप्रथमनासिक्यागमयमवर्णप्राप्तौ “ शषसाभिनिधानाच्चेति ” प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावच्चनेन नासिक्यागमो निषिद्ध्यते । तेन “ तं प्रलथा, विमध्नानाः, विद्याते अग्ने, दारूणि दध्मसि ” इत्यादिषु शषसोष्मरहितलक्ष्येष्वेव यमागमसिद्धिरिति जानीयात् ।

ननु “ अश्मन्नूर्ज, विष्णो हव्यरक्षस्व, इन्द्रः प्रस्त्वौतु ” इत्यादिषु पकार-टकार-तकारात्मकाभिनिधानागमवर्णान्निमित्तीकृत्य “स्पर्शादनुत्तमादुत्तमपरादानुपूर्वान्नासिक्याः” (तै.प्रा.21-12) इति सूत्रप्राप्तनासिक्यागमाः न सिद्ध्यन्ति । कुतः ? अभिनिधानागमप्रथमवर्णानां कार्यान्तरविधौ अविद्यमानवद्वावस्य “ अवसाने रविसर्जनीय ” (तै.प्रा.14-15) इत्यादिद्वित्वनिषेधसूत्रस्थजिह्वामूलीयोपध्मानीय-ग्रहणवैयर्थ्यज्ञापितत्वात् निमित्तभूताभिनिधानागमप्रथमवर्णानामभावे नैमित्तिकयमागमोपि न सिद्ध्यति । निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः इति न्यायात् । एवंस्थिते “ अश्मन्नूर्ज, विष्णो हव्यरक्षस्व, इन्द्रः प्रस्त्वौतु ” इत्यादिषु “ शषसाभिनिधानाच्चेति ” यमागमनिषेधो व्यर्थ इति चेन्न । ज्ञापकं हि द्विविधं, सामान्यापेक्षं विशेषापेक्षं चेति । “अवसाने रविसर्जनीय ” (तै.प्रा.14-15) इत्यादिद्वित्वनिषेधसूत्रस्थजिह्वामूलीयोपध्मानीयग्रहणद्वयवैयर्थ्यज्ञापकम् । सामान्यापेक्षं ज्ञापकमिति पक्षमाश्रित्य स्वरमक्तिप्रकरणे समन्वयः कृतः । अत्र विशेषापेक्षं ज्ञापकमिति पक्षमाश्रित्य समन्वयः क्रियते । यथा व्याकरणे “ सुसिङ्गन्तं पदं ” (पा.सू.1-4-44) इत्यत्र सुप् च तिङ् च सुसिङ्गौ, तौ अन्ते यस्य तत् सुसिङ्गन्तम् । अन्तशब्दः प्रत्येकमन्वेति । तेन सुबन्तं तिङ्गन्तं च पदसंज्ञं स्यादिति फलति । अत्र सुसिङ्गः इत्येव सूत्रमस्तु

“प्रत्ययग्रहणे तदन्ता ग्राह्याः” इति परिभाषयैव सुसिद्धंन्त इति लब्धे सूत्रे अन्तग्रहणं व्यर्थं सत् “ संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्तीति ” ज्ञापयति । ज्ञापकसिद्धमेतत् यद्यपि संज्ञाविधिष्वेव प्रवर्तत इति विशेषापेक्षं ज्ञापकमित्युक्तं तथापि सर्वनामसंज्ञाविधौ डतर-डतमप्रत्यये तदन्तग्रहणमस्त्येवेत्युक्तं, तदास्ताम् । अत्र स्वरभक्ति-प्रकरण इव सामान्यापेक्षपक्षमाश्रित्योच्यते । द्वित्वनिषेधभिन्ने यमागम-कार्ये कर्तव्ये अभिनिधानागमप्रथमवर्णनां अविद्यमानवद्वावाभावात् अर्थात् अभिनिधानागमप्रथमवर्णनां पकार-टकार-तकाराणां सत्वात् तान्निमित्तीकृत्य “ स्पर्शादनुत्तमादुत्तमपरादानुपूर्व्यान्नासिक्याः” (तै.प्रा.21-12) इति सूत्रेण यमागमप्राप्तौ सत्यां “ शषसाभिनिधानाच्चेति ” निषेधस्य न वैयर्थ्यम् । अनेन निषेधेन यमागमाः निषिद्धन्त इति भावः ।

(3) यद्यन्तस्थोत्तमात्कमादित्यस्य “ अधिपत्यसि, गामश्वं पोषयित्वा स नः” इत्यादीन्युदाहरणानि । उदाहरणद्वयेषि तकार-नकारयोर्मध्ये “ स्पर्शादनुत्तमादुत्तमपरादानुपूर्व्यान्नासिक्याः” (तै.प्रा. 21-12) इति सूत्रेण तकारात्मकप्रथमयमागमप्राप्तौ उदाहरणद्वयेषि नकारयोः यथाक्रमं यकारवकारात्मकान्तस्थापरकत्वात् प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचनेन नासिक्यागमो निषिद्धः । विषयमिमम्

श्लो ॥ वर्गान्तं शषसैस्सार्धमन्तस्थाभिश्च संयुतम् ।
दृष्ट्वा यमा निर्वर्तन्ते सिंहं दृष्ट्वा यथा गजाः ॥ १
इति शिक्षान्तरश्लोकः द्रढयति । “ अधिपत्यसीति ” तकार-द्वित्वनकार-यकाराकारघटितं रूपम् । “ पोषयित्वा ” इति तकारद्वित्व-नकार-वकाराकारघटितं रूपम् । “ विष्ववनुस्थितः ” इति षकारद्वित्वा-भिनिधानटकार-णकार-वकार-अकारघटितं रूपम् । अत्र “ प्रथमपरश्च प्लाक्षिप्लाक्षायणयोः ” (तै.प्रा.14-17) इति सूत्रेण षकारस्य द्वित्वनिषेधः न सिद्ध्यति । “ मुख्यप्रथमसद्वावे द्वित्वं न स्यात्सदोषणामिति ” शिक्षान्तरवाक्यानुसारेण प्रथमपरश्चेति सूत्रस्थप्रथमशब्दस्य मुख्य-प्रथमपरत्वेन अर्थवर्णनात् “ विष्ववनुस्थित ” इत्यत्र मुख्यप्रथमपरत्वाभावात् षकारस्य द्वित्वनिषेधो नास्ति । अर्थात् द्वित्वं सिद्ध्यतीति भावः । “ अपाश्ल्युष्णि ” मित्यत्र शकारद्वित्व-अभिनिधानतकार-नकार-यकार-उकाराः इति वर्णक्रमः । “ विष्ववनुस्थित ” इत्यत्र षकारस्येव अत्र शकारस्यापि द्वित्वं सिद्ध्यति । लक्ष्यद्वयेषि यमागमो नास्ति । णकारनकारयोः यथाक्रमं वकारयकारपरकत्वात् ।

लवयोस्संयुतौ यत्र नीचोच्चस्वरितौ यदि ॥ १५६ ॥

द्वित्वं तत्रैव योगादेः ऐत्पूर्वं वपरे न हि ॥ १५७ ॥

असंयुतलकारस्य द्विपादत्वं सदा भवेत् ॥ १५८ ॥

विशेषविधिभिस्तत्र कालाधिकं भवेद्यदि ॥159॥

प्रथमश्लोकः लकारद्वित्वविधिनिषेधपरः । द्वितीयः कालबोधकः । प्रथमश्लोके लवयोस्संयुतौ इत्यादिना लकारस्य द्वित्वविधानमस्ति । ऐत्पूर्वे वपरे न हीति द्वित्वनिषेधविधानमिति विवेकः । अनयोः क्रमेण (1) ततो बिल्व उदतिष्ठत् (2) बैल् वो यूपो भवत्यसौ इत्युदाहरणद्वयं भवति । श्लोकस्थसंयुतिशब्देन संयोग उच्चते । द्वितीयवाक्ये योगादे-रित्युक्तत्वात् द्वित्वनिषेधवाक्ये लकारस्य “ऐत्पूर्वे वपरे” इति पूर्वोत्तर-निमित्तसद्गावात् द्वित्वविधिनिषेधयोरुभयोरपि कार्यभाजो लकारस्य पूर्वोत्तरनिमित्तसद्गावोऽवगम्यते । अत्र लिङ्गं “नीचोच्चस्वरिताविति” द्विवचनम् । “नीचोच्चस्वरिता” इति बहुपदेतरेतरयोगद्वन्द्वे वक्तव्ये नीचोच्चस्वरिताविति द्विवचनं द्वित्वविधिनिषेधयोरुदाहृतलक्ष्यद्वये कार्य-भाजो लकारस्य पूर्वोत्तरनिमित्योः यथाकमं नीचस्वरितयोगं नीचोच्च-योगं च गमयति । यत्र यस्मिन्नुदाहरणे लकारवकारौ संयुक्तौ, लकारस्य पूर्वोत्तरावज्ञणौ नीचस्वरितौ यदि भवेतां तत्रैव = “खल्वाश्व मे” इत्याद्युदाहरणे एव योगादेः = लकारवकारात्मकयोगस्य आदेः प्रथम-वर्णस्य लकारस्य द्वित्वं भवति । लकारात्पूर्वः अकारः वकारोत्तर-वर्त्याकारश्च अज्ज्वणौ क्रमेण नीचस्वरितौ भवत इति लकारस्य प्रकृत-कौण्डन्यशिक्षावचनेन द्वित्वमित्यर्थः । विधिवाक्ये लवयोरिति समास-

निर्दिष्टलकारः निषेधवाक्ये अनुवर्तते । ननु लवयोरिति समासैकदेशस्य लस्यानुवृत्तिरुत्तरवाक्ये कथं सङ्गच्छते ? इति चेदुच्यते । यथा व्याकरणे “उदस्थास्तम्भोः पूर्वस्य” (पा.सू.8-4-61) इति सूत्रे “अनुस्वारस्य ययि परस्वर्णः” (पा.सू.8-4-58) इत्यत्र समासनिर्दिष्टमपि स्वर्ण-ग्रहणमिह निष्कृष्ट्य सम्बन्धते, एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानात् इत्युक्तम् । तद्वत् “बैल् वो यूप” इत्यत्र कार्यभाजो लकारस्य “ऐत्पूर्वे वपरे” इति निमित्तद्वये पूर्वः ऐकारः वकारोत्तरवर्त्याकारश्चोभौ क्रमेण नीचोच्चौ स्त इति लकारवकारात्मकयोगादेः लकारस्य प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचनेन द्वित्वं निषिद्धमित्यर्थः ।

ननु “ततो बिल्व उदतिष्ठदि” त्यत्र “स्वरपूर्व व्यञ्जनं द्विवर्णं व्यञ्जनपरम्” (तै.प्रा.14-1) इति सूत्रेण लकारस्य द्वित्वप्राप्तौ सत्यां पुनरनेन प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचनेन द्वित्वविधानं व्यर्थमिति चेन्न । यद्यपि “स्वरपूर्व व्यञ्जनं द्विवर्णं व्यञ्जनपरं” (तै.प्रा.14-1) इति द्वित्वशास्त्रं व्यञ्जनसामान्यपरनिमित्तक व्यञ्जनसामान्योद्देश्यद्वित्वविधायकं सामान्यशास्त्रम् । “ततो बिल्व” इत्यत्र व्यञ्जनविशेषलकारेषि सामान्यशास्त्रप्रवृत्तौ “लकारो हशवकारपरः” (तै.प्रा.14-26) इति हशवकारमात्रपरनिमित्तकलकारद्वित्वशास्त्रस्य का गतिः ? अतः बिल्व इत्यत्र “स्वरपूर्व व्यञ्जनं द्विवर्णं व्यञ्जनपरं” (तै.प्रा.14-1) इति द्वित्व-

प्राप्तौ सत्यां तदपवादात्मकेन “ अथैकेषामाचार्याणां ” (तै.प्रा.14-25) इत्यधिकारसूत्रसहकृत “ लकारो हशवकारपरः ” (तै.प्रा.14-26) इति सूत्रेण लकारस्य पाक्षिकतया द्वित्वे प्राप्ते तद्वाधित्वा प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचनेन नित्यतया द्वित्वं विहितमिति प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचनं न व्यर्थम् । तेन “ ततो बिल्व ” इति लकारद्वित्व-वकार-अकारघटितं रूपं भवति ।

ननु “ बैल् वो यूपो भवती ” त्यत्र “ अथैकेषामाचार्याणां ” (तै.प्रा.14-25) इत्यधिकारसूत्रसहकृत “ लकारो हशवकारपरः ” (तै.प्रा.14-26) इति सूत्रप्राप्तलकरद्वित्वस्य वैकल्पिकत्वेन तदभावपक्षे “ ऐत्पूर्वे वपरे न हीति ” प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचनेन पुनः लकारस्य द्वित्वनिषेधविधानं व्यर्थमिति चेन्न । प्रकृतकौण्डन्यद्वित्वनिषेधशिक्षावचने “ ऐत्पूर्वे वपरे ” इति निमित्तयोः नीचोच्चयोगात्मकविशेषविधानयोगेन प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाद्वित्वनिषेधवचनस्य विशेषशास्त्रत्वलाभात् अनेन लकारस्य नित्यतया द्वित्वनिषेधो विहित इति प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाद्वित्वनिषेधशास्त्रस्य न वैयर्थ्यम् । “ बैल् वो यूपो भवति, मल् हा आलभन्त, शतवल् शं विरोह ” इत्यादिषु “ असंयुतलकारस्य द्विपादत्वं सदा भवेदिति प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचनेन लकारस्य द्विपादत्वं विहितम् । अत्र असंयुतशब्देन संयोगराहित्यमुक्तम् । “ बैल् वो यूपो

भवती ” त्यत्र लकारः संयोगरहितः । अत एव द्वित्वरहितश्च भवति । अस्य द्विपादत्वं सर्वदा भवेदिति कथनेन अणुद्वयकालो विहितः ।

ननु “ बैल् वो यूपो भवती ” त्यत्र लकारवकारौ अज्ज्ववधानरहितौ श्रूयेते । अतः “ हल्युक्तं हलुत्तरं त्वणुमात्रं प्रकीर्तिमिति ” व्यासशिक्षास्थकालनिर्णयप्रकरणवाक्येन लकारस्य अणुकालप्राप्तिसम्भवे “ असंयुतलकारस्य द्विपादत्वं सदा भवेदिति ” प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचनेन द्विपादत्वं कथमुच्यते ? इति चेन्न । “ बैल् वो यूपो भवती ” त्यत्र लकारस्य हलुत्तरत्वस्य सत्वेषि हल्युक्तत्वाभावान्नाणुकालस्सम्भवति ।

ननु “ हस्त्वार्धकालं व्यञ्जनम् ” (तै.प्रा.1-37) इति सूत्रेण व्यञ्जनस्य अणुद्वयकालात्मकहस्त्वार्धकालविधानात् तेनैव सूत्रेण “ बैल् वो यूपो भवती ” त्यत्रापि लकारस्य व्यञ्जनस्य अणुद्वयकालप्राप्तिसम्भवे “ असंयुतो लकारस्य द्विपादत्वं सदा भवेदिति ” प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचनेन अणुद्वयकालविधानं व्यर्थमिति चेन्न । लकारस्य पादद्वयकालापेक्षया “ अवसाने लकारस्य त्रिपादत्वं सदा भवेदिति ” विशेषशास्त्रेण “ बहिस्ते अस्तु बाल् ” इत्यवसानस्थलकारस्य पादत्रयविशेषकालविधानमस्तीति तदपवादतया “ बैल् वो यूपो भवती ” त्यादौ पादद्वयकालविधानं प्राप्तम् । न च “ बैल् वो यूपो भवती ” त्यत्रापि विशेष-

शास्त्रेण पादत्रयकालोस्त्वति वाच्यम् । “ बैल् वो यूपो भवती ” त्यत्र लकारस्य अनवसानस्थित्वात् विशेषशास्त्रेण पादत्रयकालो न स्यात् । “ विशेषविधिभिस्तेषां कालाधिकं भवेद्यदीति ” प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाश्लोकोक्तरीत्या “ बहिस्ते अस्तु बाल् ” इत्यत्र त्रिपादकालोस्तु । “ शतवल् शम् ” इत्यादौ “ असंयुतो लकारस्य द्विपादत्वं सदा भवेदिति ” द्विपादकालविधायकस्य प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचनस्य न वैयर्थ्यमिति भावः ।

अच्चूर्वकः पदान्तो डः यकारे परतः स्थिते ॥160॥

द्विरूपमेति सर्वेषां ऋषीणां मतमीदशम् ॥161॥

अच्चूर्वो यस्य सः अच्चूर्वः । पदस्य अन्तः पदान्तः । डंकारः यकारे परत्र स्थिते सति द्वित्वं प्राप्नोति । ईदृशां द्वित्वविधानं सर्वमुनिसम्मतमिति श्लोकार्थः । अस्मिन् श्लोके अच्चूर्व इत्यन्तः सामान्यप्रयोगात् इदं द्वित्वविधानं सामान्यशास्त्रमित्युच्यते । एवमेव व्यासशिक्षायां द्वित्वनिषेधप्रकरणे सर्वलक्षणमञ्जरीव्याख्याने शिष्टपाठानुसारिव्यवस्थापरे ग्रन्थे “ प्राप्नुतोऽन्तौ डन्नौ द्वित्वमिति ” द्वित्वविधायकश्लोकस्य “ सर्वत्र योत्तरस्तु डः ” इति चरमभागोस्ति । अस्मिन् भागे श्लोकपूर्वभागात् अन्तपदानुवृत्या पदान्तलाभो भवति । वाक्येस्मिन् सर्वत्रेति प्रयोगात् लक्ष्यानुसारेण हस्तपूर्वत्वे वा दीर्घपूर्वत्वे वा पदान्तडंकारस्य

यकारपरकस्य द्वित्वं सिध्यतीति लभ्यते । इदमपि द्वित्वविधानं सर्वत्रेति सामान्यपदप्रयोगात् सामान्यशास्त्रमेव । अत्र “ अर्वाङ्गुज्यज्ञः ” इत्यादिकमुदाहरणम् । अस्मिन्नुदाहरणे पदान्तडंकारस्य अच्चूर्वकत्वयकारपरत्वयोस्सत्वात् द्वित्वं सिध्यतीति लक्षणसमन्वयः ।

ननु “ परं स्वरात्.....व्यञ्जनं व्यञ्जने परे । द्विरूपमिष्यते ” इति कौण्डन्यशिक्षायां (63) त्रिषष्टिश्लोकेनैव डंकारस्य द्वित्वे प्राप्ते किमर्थमनेन द्वित्वविधानमिति चेत्र । “ परं स्वरात्.....व्यञ्जनं व्यञ्जने परे ” इति कौण्डन्यवचनं व्यञ्जनसामान्यनिमित्तक व्यञ्जनसामान्योदेश्यकविधित्वात् सामान्यशास्त्रं “ अच्चूर्वकः पदान्तो डः ” इति प्रकृतकौण्डन्यवचनं यकारात्मकविशेषव्यञ्जननिमित्तक डंकारात्मकविशेषव्यञ्जनोदेश्यकविधित्वात् विशेषशास्त्रं निरवकाशत्वात् विशेषशास्त्रं प्रबलं, सावकाशत्वात् सामान्यशास्त्रं दुर्बलम् । प्रबलेन विशेषशास्त्रेण दुर्बलस्य बाधः सम्मतः । अतः “ अर्वाङ्गुज्यज्ञ ” इत्यत्र “ अच्चूर्वः पदान्तो डः ” इति विशेषशास्त्रेणैव डंकारस्य द्वित्वमिति भावः । किञ्च प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाश्लोके डंकारस्य अच्चूर्व इत्यन्तः सामान्यं पूर्वनिमित्तमुक्तम् । तेन “ सद्डः य एवं विद्वान् ” इत्यादावपि डंकारस्य यकारपरकत्वात् द्वित्वापत्तिः । अतः श्लो । । दीर्घपूर्वाद्युत्तमश्वेदन्तस्थाद्युदये सति ।

विशेषं तत्र जानीयात् द्वित्वमित्यभिधीयते ॥

इति शिक्षान्तरवचनं स्वीक्रियते । अस्मिन् वचने आद्युत्तम-
ङ्कारस्य द्वित्वं प्रति दीर्घाच् पूर्वनिमित्तमुक्तम् । अन्तस्थाद्युदये
इत्यन्तस्थानामादिवर्णो यकारः परनिमित्तमित्युक्तम् । एवं शिक्षान्तर-
श्लोकानुसारं प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाश्लोकगतस्य अच् सामान्यस्य “सर्वत्र
योत्तरस्तु उः” इति शिक्षान्तरवाक्यगतस्य सर्वत्रेति सामान्यस्य च दीर्घे
सङ्क्षेपाचः कर्तव्यः । एवं दीर्घपूर्वादिविशेषणघटितशिक्षान्तरश्लोकेन
प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाश्लोकस्य एकवाक्यतायाम् “अर्वाङ्गुज्ज्ञान्” इत्यत्र
उङ्कारस्य दीर्घपूर्वकत्वात् द्वित्वं सिध्यति । दीर्घपूर्वाद्युत्तम इति
शिक्षान्तरश्लोकसहकृत प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाश्लोकलब्ध दीर्घाच् पूर्वक-
त्वविशेषणं हस्तपूर्वक उङ्कारघटितलक्ष्यसत्वे एव सार्थकं भवति ।
अन्यथा वैयर्थ्यमापद्येत् । “अन्वयव्यभिचाराभ्यां स्याद्विशेषणमर्थवत्”
इति न्यायात् उङ्कारस्य द्वित्वसिध्यर्थं दीर्घपूर्वत्वविशेषणात् दीर्घ-
पूर्वत्वाभावे अर्थात् हस्तपूर्वत्वे द्वित्वं नास्तीति फलति । तेन “सद्गुणं
एव” मित्यनुलोमे “युड्जन्वनु युड्ज युड्जनु” इति विलोमे च हस्तपूर्वकस्य
यकारपरकस्य उङ्कारस्य द्वित्वं न सिध्यतीतीष्टरूपं सिध्यति ।

अव्यञ्जनपरे वेडो द्वित्वं नैति पदान्तगः ॥ 162 ॥

अनुकारपरे हे नः पदान्तोऽच्पूर्वकस्तथा ॥ 163 ॥

श्लोकस्यास्य पूर्ववाक्ये पूर्वश्लोकात् अच्पूर्व इत्यनुवर्तते । अच्पूर्व
इत्यच् सामान्यात् हस्ताच्पूर्वत्वं दीर्घाच्पूर्वत्वं च उङ्कारस्य निमित्त-
मस्तीति ज्ञेयम् । पदस्थान्तः पदान्तः तं गच्छति प्राप्नोतीति पदान्तगो
उङ्कारः । व्यञ्जनं परं यस्मात्सः व्यञ्जनपरः । न व्यञ्जनपरः अव्यञ्जनपर
इति पर्युदासात् स्वरपरकवकारे परे सति पदान्तउङ्कारस्य हस्तपूर्वत्वे
वा दीर्घपूर्वत्वे वा द्वित्वं प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाश्लोकपूर्वभागेन निषिद्ध्यते
इति पूर्ववाक्यार्थः । अस्य (1) यद्रियङ्गुणं वायुः (2) दध्यङ्गुणं वा आर्थर्वणः
(3) ईदृङ्गुणं वै राष्ट्रं (4) पराङ्गुणं वाव इत्यादीन्युदाहरणानि । एषूदाहरणेषु
पदान्तउङ्काराणां यथासम्भवं हस्तदीर्घाच्पूर्वकत्वं व्यञ्जनपरत्वरहित-
वकारपरनिमित्तत्वं चास्तीति प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाश्लोकपूर्ववाक्येन
द्वित्वं निषिद्धमिति लक्षणसमन्वयः ।

नन्वप्राप्तप्रतिषेधायोगात् उङ्कारस्य वकारपरत्वे कथं द्वित्वप्राप्ति-
रिति चेदुच्यते । “परं स्वरात्.....व्यञ्जनं व्यञ्जने परे । द्विरूप-
मिष्यते” इति (63) कौण्डन्यशिक्षाश्लोकेन उङ्कारस्य स्वरपूर्वत्वं
व्यञ्जनपरत्वं चास्तीति द्वित्वे प्राप्ते प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचनेन द्वित्वं
निषिद्ध्यते । “परं स्वरात्.....व्यञ्जनं व्यञ्जने परे । द्विरूपमिष्यते”

इति (63) कौण्डन्यशिक्षावचनं द्वित्वसामान्यशास्त्रम् । अस्य व्यञ्जन-सामान्यपरनिमित्तकव्यञ्जनसामान्योदेश्यद्वित्वविधिपरत्वात् प्रकृत-कौण्डन्यशिक्षाद्वित्वनिषेधवचनं तु वकारात्मकविशेषव्यञ्जनपरनिमित्तक डंकारात्मकविशेषव्यञ्जनोदेश्यकत्वात् विशेषशास्त्रमित्यनयोः बाध्यबाधकभावो इत्यः । वाक्येस्मिन् वकारस्य व्यञ्जनपरत्वाभावे अव्यञ्जनवकारपरत्वे डंकारस्य द्वित्वनिषेधात् वकारस्य व्यञ्जनपरत्वे व्यञ्जनपरकवकारपरत्वे डंकारस्य द्वित्वमर्थात्सिध्यति । तेन (1) ततो विष्वद्विक्रामत् (2) विष्वद्विर्छित् (3) सद्वद्वावृत्कामः इत्यादौ वकारस्य व्यञ्जनपरकत्वात् तादृशवकारपरक डंकारस्य द्वित्वनिषेधो नास्ति । अर्थात् द्वित्वं सिध्यति । एवं वाक्यत्रयेण पदान्तडंकारस्य यवकारपरत्वे द्वित्वतन्निषेधौ प्रतिपादितौ । डंकारप्रसङ्गात् पदान्तडंकारस्य हकारपरत्वे तु द्वित्व-निषेधः उत्तरश्लोकेन वक्ष्यते । सोऽत्रापकृष्य प्रदर्श्यते डंकारविषयै-क्याय । “ डंनौ पदन्तावच्चपूर्वौ हयकारपरे तथा ” इति । “ प्रत्यङ् होतार ” मित्युदाहरणे पदान्तडंकारस्य अच्चपूर्वक-त्वहकारपरत्वयोस्सत्वात् द्वित्वनिषेध इति संक्षेपः ।

अथ प्रकृतश्लोकस्य उत्तरवाक्यार्थं उच्यते । “ अनृकारपरे हे नः पदान्तोऽच्चपूर्वकस्तथा ” इत्युत्तरवाक्येन नकारस्य हकारपरत्वे द्वित्व-निषेध उच्यते । तथाहि एतद्वाक्यान्तं तथाशब्दः पूर्ववाक्य इवास्मिन्

वाक्येपि द्वित्वनिषेधार्थं बोधयति । अस्मिन् वाक्ये अच्चपूर्व इति नकार-विशेषणमस्ति । अत्र अच्च सामान्यप्रयोगात् हस्तपूर्वो वा दीर्घपूर्वो वा नकारः इत्यर्थो लभ्यते । परनिमित्तहकारस्य अनृकारपर इति विशेषणमस्ति । ऋकारः परो यस्मात्सः ऋकारपरः । न ऋकारपरः अनृकारपर इति पर्युदासात् ऋकारान्यवर्णपरकहकारे परे सति हस्तपूर्वो वा दीर्घपूर्वो वा पदान्तनकारः द्वित्वकार्यभाक् न भवतीति निषेध उच्यते इत्युत्तरवाक्यार्थः । अत्र (1) आत्मन् ह्यज्ञानि बद्धानि (2) तिष्ठन् ह्याश्रुततरं (3) तस्मिन् ह्यात्मानं (4) तिक्तान् ह्येनानावत् इत्यादीन्युदाहरणानि । एषूदाहरणेषु पदान्तनकाराणां यथासम्भवं हस्तदीर्घ-च्चपूर्वकत्वं ऋकारान्यवर्णपरकहकारपरकत्वं चास्तीति द्वित्वं निषिद्धमिति लक्षणसमन्वयः । नकारद्वित्वनिमित्तहकारस्य ऋकार-परकत्वनिषेधात् ऋकारपरकहकारपरत्वे नकारस्य द्वित्वमर्थात्सिद्धं भवति । तेन “ आसन्निषून्हत्स्वसः ” इत्यत्र हकारस्य ऋकारान्य-परकत्वाभावात् अर्थात् ऋकारपरकत्वात् नकारस्य द्वित्वनिषेधो नास्ति । अर्थात् नकारस्य द्वित्वं सिध्यतीति भावः ।

नन्वप्राप्तप्रतिषेधाभावात् उदाहृतलक्ष्येषु नकाराणां कथं द्वित्व-प्राप्तिरिति चेत् “ परं स्वरात्.....व्यञ्जनं व्यञ्जने परे । द्विरूपमिष्यते ” इति कौण्डन्यशिक्षा (63) वचनात् नकाराणां स्वरपूर्वत्वव्यञ्जनपर-

त्वयोस्सत्वात् द्वित्वप्राप्तौ प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचनेन द्वित्वनिषेधं इति
भावः।

अव्यञ्जनकारपरे वकारे दीर्घपूर्वतः॥164॥

डन्नौ पदान्तावच्चूर्वौ हयकारपरौ तथा ॥165॥

अस्य श्लोकस्य पूर्वभागे पूर्वश्लोकात् “द्वित्वं नैति पदान्तगः” इति
“नः, पदान्त” इति चानुवर्तते । व्यञ्जनं च ऋकारश्च व्यञ्जनकारौ । तौ
परौ यस्मात्सः व्यञ्जनकारपरः । न व्यञ्जनकारपरः अव्यञ्जनकारपरो
वकारः । तथाच व्यञ्जनपरो वा ऋकारपरो वा यदि न भवति वकारः
अव्यञ्जनकारपरे वकारे परे सति दीर्घपूर्वकनकारस्य द्वित्वं निषिद्धमिति
पूर्ववाक्यार्थः । अत्र (1) एतान् वा अरुणः (2) आक्रान् वाजी (3) तान्
वा एतदभौ इत्यादीन्युदाहरणानि । एषूदाहरणेषु नकारस्य दीर्घपूर्वक-
त्वमस्ति । नकारात्परवकारस्य व्यञ्जनपरत्वं वा ऋकारपरत्वं वा
नास्तीति नकारस्य द्वित्वं निषिद्धते । नकारस्य द्वित्वनिषेधे परनिमित्त-
वकारस्य व्यञ्जनपरत्वकारपरत्वयोर्निषेधात् व्यञ्जनपरकवकारपरत्वे वा
ऋकारपरकवकारपरत्वे वा नकारस्य द्वित्वं सिद्धति । (1)
यज्ञान्व्यादिशत् (2) विषूचीनान्व्यन्यताम् (3) अस्मान्वृणक्तु इत्यादौ
यथाक्रमं वकारस्य व्यञ्जनपरत्वं ऋकारपरत्वं चास्तीति नकारस्य द्वित्वं
सिद्धतीति भावः।

नन्वस्मिन् वाक्ये नकारस्य दीर्घपूर्वकत्वविशेषणं हस्वपूर्वक-
नकारसत्वे एव सार्थकं भवति । अन्यथा वैयर्थ्यमापद्येत्, “ अन्वय-
व्यभिचाराभ्यां स्याद्विशेषणमर्थवत् ” इति न्यायात् । अतः नकारस्य
वकारपरकस्य हस्वपूर्वत्वे “ सन् वडब् ” इत्यादौ “ सन्वडब् ” इति
द्वित्वप्रसक्तिः । द्वित्वं नाम संयुतिरेव । हस्वपूर्वकनकारस्य वकार-
परकस्य “ शिप्रिन् वाजानां पते ” इत्यादौ द्वित्वं शिष्ठा वेदाध्येतारः
केचन नाज्ञीकुर्वन्ति । अपरे शिष्ठा वेदाध्येतारः द्वित्वमज्ञीकुर्वन्ति ।
अतस्तत्तत्पाठानुसारं सप्रमाणं व्यवस्था कार्या । साऽग्रे करिष्यते ।
अथ अस्य श्लोकस्य “ डन्नौ पदान्तावच्चूर्वौ हयकारपरौ तथा ” इत्युत्त-
रवाक्यार्थं उच्यते । अत्र अच्चूर्व इत्यच् सामान्यग्रहणात् हस्वपूर्वत्वे वा
दीर्घपूर्वत्वे वा मुतपूर्वत्वे वा डकारनकारयोः हयकारपरत्वे द्वित्वं
निषिद्धते । यथा सङ्घमत्र नेष्यते । लक्ष्यानुरोधादिति वाक्यार्थः ।
तथेत्यव्ययम् पूर्ववाक्य इवास्मिन्नपि वाक्ये द्वित्वनिषेधबोधकं भवति ।
अत्र यथाक्रममुदाहरणानि । पदान्तडकारस्य हकारपरत्वे “ प्रत्यड-
होतारं ” । किञ्च पदान्तनकारस्य हकारपरत्वे “ उशन् ह वै, एतस्मिन्
हि सर्वाभ्यः, एतान् होमान् ” इत्यादीनि । एषूदाहरणेषु पदान्तडकार-
नकारयोः अच्चूर्वकत्वहकारपरत्वयोस्सत्वात् प्रकृतकौण्डन्यशिक्षा-
वचनेन द्वित्वं निषिद्धम् । एवमेव पदान्तनकारस्य यकारपरत्वे (1)

प्रजानन् यज्ञं (2) अस्मिन् यज्ञे (3) ते देवा अब्रुवन् यो नः (4) निरवपन् यानि (5) आदित्यान् याचिषामहे (6) तान् यज्ञः (7) शाची ३ न् यशः (8) यजुर्वदन् वदन् यजुर्यजुर्वदन् इति जटापाठे “ वदन् यजुरिति ” विलोमाद्युदाहरणानि । एषूदाहरणेषु प्रत्येकं पदान्तनकारस्य अच्चपूर्वकत्वयकारपरत्वयोस्सत्वात् प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचनेन द्वित्वं निषिद्धम् ।

ननु डंकारनकारयोः हयकारपरत्वे अप्राप्तप्रतिषेधायोगात् आदौ द्वित्वप्राप्तिः निरूप्यते । “ परं स्वरात्.....व्यञ्जनं व्यञ्जने परे । द्विरूपमिष्यते ” इति (63) कौण्डन्यशिक्षाद्वित्वसामान्यशास्त्रेण द्वित्व-प्राप्तिर्भवति । अस्य द्वित्वशास्त्रस्य व्यञ्जनसामान्यनिमित्तक व्यञ्जन-सामान्योद्देश्यकत्वात् सामान्यशास्त्रत्वम् । प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाद्वित्व-निषेधवचनं तु हकारयकारात्मकविशेषव्यञ्जनपरनिमित्तक डंकार-नकारात्मकविशेषव्यञ्जनोद्देश्यकत्वात् विशेषशास्त्रं भवति । अत एवानयोः बाध्यबाधकभावो ज्ञेयः ।

नन्वस्य श्लोकस्य “ अव्यञ्जनकारपरे वकारे दीर्घपूर्वतः ” इति वाक्येन पदान्तनकारस्य दीर्घपूर्वकत्वे वकारपरत्वे “ एतान् वा अरुणः, आक्रान् वाजी ” इत्यादौ द्वित्वनिषेधविधानेन अर्थात् हस्तपूर्वत्वे “ सन् वडबः, यस्मिन् वायु ” रित्यादौ द्वित्वनिषेधो न स्यात् । अर्थात् द्वित्वं

स्यात् संयुतिर्भवेदित्यर्थः । हस्तपूर्वकनकारस्य वकारपरत्वे केषाञ्चित् शिष्टाध्येतृणां संयुतिपाठः, अन्येषामध्येतृणां शिष्टानामसंयुतिपाठः इत्येवं द्वित्वतदभावपाठभेदे प्राप्ते सति व्यासशिक्षास्थद्वित्वनिषेधप्रकरण मूलश्लोकतद्यारव्यातुसर्वलक्षणमञ्जरीकारोदाहृतप्रामाणिक शिक्षान्तर-श्लोकविशेषानाश्रित्य व्यासशिक्षास्वरसन्धिप्रकरणे रेफस्य स्वरित-ग्राहित्वविषयनिरूपणप्रसङ्गे “ अपि स्वल्पं प्रमाणं स्यात् शिष्टपाठ-नुसारि यत् ” इति सर्वलक्षणमञ्जरीकारोक्तसिद्धान्तानुसारं शिष्टपाठ-व्यवस्थार्थं प्रयत्यते । तथाहि व्यासशिक्षायां द्वित्वनिषेधप्रकरणे पदान्त-नकारस्य द्वित्वनिषेधविषये “ यवहेषु परस्थेषु नकारश्चान्तगस्त्विति ” इति वाक्यम्

श्लो । । नस्यान्तगस्य दीर्घात्तु यवहे हे च हल्परे ।

परेरेभिर्हि तस्यैव न स्यात्संयुतता तथा ॥

इति श्लोकश्च स्तः । अत्र “ अथैतस्य प्रसक्तस्य प्रतिषेधस्तु कथ्यते ” इति द्वित्वनिषेधाधिकारात् प्रतिषेध इत्यनुवर्तते । कस्य प्रतिषेधः ? इति चिन्तायां “ स्वरपूर्व इयाद्वित्वं व्यञ्जनं व्यञ्जनोत्तरे ” इति वाक्यविहितद्वित्वस्यैव प्रसक्तत्वात्स्यैव निषेध इत्यर्थस्मिध्यति । अथ प्रथमवाक्यार्थं उच्यते । प्रथमवाक्ये कार्यभाजो नकारस्य पूर्वनिमित्तं नास्ति, द्वित्वविधिसूत्रे स्वरपूर्वत्वस्य सत्वात् । तदेवात्र पूर्वनिमित्तम् ।

एवं च स्वरपूर्वकपदान्तनकारस्य यवहपरकस्य “ स्वरपूर्व इयाद्वित्वं व्यञ्जनं व्यञ्जनोत्तरे ” इति द्वित्वसामान्यशास्त्रेण द्वित्वे प्राप्ते “ यवहेषु परस्थेषु नकारश्चान्तगस्त्वतीति ” व्यासवाक्येन द्वित्वं निषिध्यते इति वाक्यार्थस्मिध्यति । अत्र व्यञ्जनसामान्यपरनिमित्तक व्यञ्जनसामान्योदेश्यकद्वित्वविधिः सामान्यशास्त्रम् । तस्य यवहिंशेषव्यञ्जनपरनिमित्तकनकारात्मकविशेषव्यञ्जनोदेश्यकं निषेधविधानमित्यनयोः बाध्यबाधकभावः । इतिशब्दः प्रकारवाची । इदं द्वित्वनिषेधात्मकं प्रथमं वाक्यं सामान्यशास्त्रम् । कुतः ? यवहपरकपदान्तनकारस्य द्वित्वनिषेधे हस्वपूर्वत्वं वा दीर्घपूर्वत्वं वा पूर्वनिमित्तं नोक्तम् । “ नस्यान्तगस्य दीर्घात् ” इत्युपरि श्लोके पदान्तनकारस्य दीर्घात्परत्वविशेषणात् उपरि श्लोकः विशेषशास्त्रमिति ज्ञातव्यम् । अस्मिन् श्लोके “ हे च हल्परे ” इति पृथग्वाक्यम् । तस्यार्थः पश्चाद्वक्ष्यते । आदौ अवशिष्टभागार्थ उच्यते । तथाहि यवहे इति समाहारद्वन्द्वः । यश्च वश्च हश्च एतेषां समाहारः यवहं, तस्मिन् यवहे । यवहेषु परनिमित्तेषु सत्सु एतैः परनिमित्तैः दीर्घात्परस्य पदान्तनकारस्य तथा संयुतता न स्यात् = पूर्ववाक्य इवात्रापि द्वित्वं न स्यादित्यर्थः । अत्र क्रमेणोदाहरणानि (1) आदित्यान् याचिषामहे (2) मित्रो जनान् यातयति (3) तान् यज्ञः (4) एतान् योध्यैति (5) एतान् वा अरुणः (6) आक्रन् वाजी (7) तान् वा

एतदग्नौ (8) एतान् होमान् (9) आशून् हुवे इत्यादीनि । एषूदाहरणेषु नकाराणां दीर्घात्पूर्वकत्वं यथासम्भवं यवहपरत्वं चास्तीति उदाहृतव्यासशिक्षाश्लोकभागेन संयुतता न स्यात्, द्वित्वं न भवतीत्यर्थः । ननु द्वित्वनिषेधप्रकरणेस्मिन् संयुतिनिषेधः कथं विधीयते ? प्रकरणविरोधादिति चेन्न । द्वित्वसंयुतिशब्दौ समानार्थकौ । तथा द्वित्वाभावासंयुतिशब्दावपि तुल्यार्थाविति व्यासशिक्षोक्तरीत्या संयुत्यसंयुत्यादिशब्दार्थस्वरूपं बोध्यम् । उदाहृतनकाराणां द्वित्वप्राप्तिः पूर्वमेव निरूपिता । अस्मिन् श्लोके “ हे च हल्परे ” इति यत् पृथक् वाक्यमस्ति तस्यार्थं उच्यते । अस्मिन् भागे पूर्वभागात् “ अन्तगस्य नस्य न स्यात्संयुतता तथा ” इति पदजातस्यानुवृत्तिः बोध्या । पूर्ववाक्ये नकारस्य दीर्घात्परत्वविशेषणमस्ति । अत्र तु नास्ति । द्वित्वसामान्यशास्त्रे अच्सामान्यं पूर्वनिमित्तमुक्तम् । तदत्राप्यन्वेति, प्राप्तिपूर्वकत्वान्निषेधस्य । अतः यथासम्भवं हस्वदीर्घपूर्वकपदान्तनकारस्य हल्परकहकारपरत्वे तथा संयुतता न स्यात् इति संयुतिनिषेधो बोध्यः । पूर्वत्रेवात्रापि द्वित्वं न भवतीत्यर्थः । अत्रोदाहरणानि (1) आत्मन् ह्यज्ञानि बद्धानि (2) तिष्ठन् ह्याश्रुततरं (3) तस्मिन् ह्यात्मानं (4) तिक्तान् ह्येनानावत् इत्यादीनि । एषूदाहरणेषु तत्त्वलक्ष्यानुसारं नकाराणां हस्वदीर्घपूर्वत्वं हल्परकहकारपरत्वमप्यस्तीति संयुतिनिषेधस्मिध्यति ।

द्वित्वं निषिद्धमित्यर्थः। एवं विशेषशास्त्रं सोदाहरणं निरूप्याथ सामान्य-
शास्त्रं तथा निरूप्यते । न च पूर्वमेव सामान्यशास्त्रं निरूपणीयम्,
पूर्वप्रवृत्तवादिति वाच्यम् । निरवकाशत्वात् विशेषशास्त्रं विशेषेण
ज्ञानिति प्रवर्तते, विशेषाणां स्वशब्देनोपात्तत्वात् । सामान्यशास्त्रं
सामान्यमुखेन विशेषेषु प्रवर्तत इति तस्य तेषु मन्दप्रवृत्तिः। अतो
विशेषशास्त्रं प्रबलम् । उक्तं च भट्टवार्तिके
श्लो ॥ अवश्यमेव सामान्यं विशेषं प्रति गच्छति ।

गतमात्रं हि तत्तेन विशेषे स्थाप्यते ध्रुवम् ॥ इति
अत्र लोकदृष्टान्तं उच्यते । सर्वेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतामिति
सामान्यशास्त्रम् । तत्र कौण्डन्यायेति विशेषशास्त्रम् । ब्राह्मणात्वावि-
शेषात् कौण्डन्यव्यतिरिक्तब्राह्मणेभ्यः दधिदानं भवति । तथा
“नस्यान्तगस्य दीर्घात्तु” इति विशेषशास्त्रे दीर्घादिति सत्वात् “यवहेषु
परस्थेषु नकारश्चान्तगस्त्वतीति” सामान्यशास्त्रे तदभावात् दीर्घ-
व्यतिरिक्तहस्वपूताभ्यां परस्य पदान्तनकारस्य यवहपरत्वे संयुतता
निषिद्धते । द्वित्वं निषिद्धत इति प्रथमवाक्यार्थः पर्यवस्थति । तेन (1)
प्रजानन् यज्ञं (2) अस्मिन् यज्ञे (3) ते देवा अब्रुवन् यो नः (4) निरवपन्
यानि (5) शाची 3 न् यशः (6) यस्मिन् वायुः (7) सन् वडबः (8) सन्

वाचं न वदेत् (9) प्रजानन् वाजी (10) शिप्रिन् वाजानां पते (11)
यजुर्वदन् वदन् यजुर्यजुर्वदन् इति विलोमे “ वदन् वदन्निति ” (12)
उशन् ह वै (13) एतस्मिन् हि सर्वाभ्यः इत्यादिषु नकारस्य द्वित्वाभावः
तत्रयुक्तासंयुतिस्थितीत्यर्थः ।

ननु पूर्वोक्तरीत्या हस्वपूर्वकनकारस्य वकारपरत्वे “ यस्मिन्
वायुः, सन् वडबः” इत्यादिषु असंयुतिविधाने (1) यस्मिन्वायुः (2)
सन्वडबः (3) सन्वाचं न वदेत् (4) प्रजानन्वाजी (5) शिप्रिन्वाजानां
पते (6) यजुर्वदन्वदन् यजुर्यजुर्वदन् इति जटायां “ वदन्वदन् ” इत्येवं
संयुतिपाठोपि कैश्चिच्छैरादियते । तेषां द्वित्वपाठस्य का गतिरिति
चेदुच्यते ।

श्लो ॥ हस्वपूर्वो नकारो यः पदान्तो वपरो यदि ।

विशेषं तत्र जानीयात् द्वित्वमित्यभिधीयते ॥

इति विशेषशिक्षाश्लोकानुसारं हस्वपूर्वकवकारपरकनकार-
घटितेषु “ यस्मिन्वायु ” रित्याद्युदाहृतेषु नकारद्वित्वघटितपाठः
पूर्वोदाहृतशिक्षाप्रमाणक इति बोध्यम् ।

ननु “ यस्मिन् वायुः, सन् वडबः” इत्यादिषु पूर्वोदाहृतेषु
“यवहेषु परस्थेषु नकारश्चान्तगस्त्वतीति” व्यासवाक्येन असंयुति-
विधानात् “ ओमन्वती तेऽस्मिन्, मूर्धन्वती पुरोवाक्या ” इत्यादिष्वपि

नकारस्य हस्वपूर्वकत्ववकारपरकत्वादिघटितपूर्वोक्तलक्षणसद्भावेषि “यवहेषु परस्थेषु नकारश्चान्तगस्त्वतीति” व्यासवाक्येन असंयुतिर्न भवति । अतः यवहेषु परस्थेषु नकारश्चान्तगस्त्वतीति व्यासवाक्यम् व्याप्तमिति चेन्न । “ओमन्वती, मूर्धन्वती” इत्यवग्रहात्मकं पदद्वयं न मुख्यम् । “नानापदवदिङ्गमसङ्घाने” (तै.प्रा.1-48) इत्यसङ्घाने इङ्गस्य नानापदवत्वेषि असङ्घान इति सङ्घानपर्युदासात् सङ्घाने इङ्गस्य भिन्नपदत्वाभावात् पूर्वखण्डस्य न पदत्वम् । अतः अवग्रहस्य न मुख्यं पदत्वमङ्गीक्रियते । “यवहेषु परस्थेषु नकारश्चान्तगस्त्वतीति” व्यासशिक्षावचनान्ते अन्तगशब्दात् मुख्यपदान्तो नकार इत्यर्थो लभ्यते । व्यासशिक्षायां “उच्छ्वासेऽनवसाना स्यात्संहिता चान्तगं पदमिति” वाक्यान्ते अन्तगं पदमिति पदलक्षणमुक्तम् । अतः “यस्मिन् वायुः, प्रजानन् वाजी, सन् वडबः, शिप्रिन् वाजानां पते” इत्यादिमुख्यपदान्तनकाराणामेव द्वित्वनिषेधस्त्वयति । “ओमन्वती, मूर्धन्वती” इत्यादिषु अवग्रहात्मकगौणपदान्तनकाराणां हस्वपूर्वाणां वकारपरत्वे द्वित्वनिषेधः न सिध्यति । अर्थात् “ओमन्वती, मूर्धन्वती” त्यादिषु द्वित्वं सिध्यतीति भावः ।

ननु “तस्यात्मन्वदजायत, ब्रह्मात्मन्वदसृजत” इत्यादिब्राह्मणवाक्येषु अवग्रहविभागभावात् कथं नकारस्य द्वित्वमिति

चेदुच्यते । मूर्धन्वतीशब्दवत् आत्मन्वच्छब्दस्य जीवात्मयुक्तत्वमिति सायणभाष्यात् मतुबन्तत्वं स्पष्टम् । तेन “ओमन्वती” इत्यत्रेव “आत्मन्वदि” त्यत्रापि नकारस्य द्वित्वं सिध्यति ।

ननु “यज्ञान्व्यादिशदि” त्यादिषु नकारस्य अवग्रहान्तत्वाभावात् कथं द्वित्वं भवतीति चेत् उच्यते । प्रकृतकौण्डन्यशिक्षायां “अव्यञ्जनकारपरे वकारे दीर्घपूर्वतः” इति वाक्यव्याख्याने “यज्ञान्व्यादिशदि” त्यादिषु नकारद्वित्वसमन्वयः पूर्वं प्रतिपादितः । अधुना “यवहेषु परस्थेषु नकारश्चान्तगस्त्वतीति” व्यासशिक्षाश्लोकव्याख्याने सर्वलक्षणमञ्जरीकारोदाहृतशिक्षान्तरवचनमाश्रित्य नकारद्वित्वं सोदाहरणं निरूप्यते ।

श्लो ॥ प्राप्नुतोऽन्तौ डन्तौ द्वित्वं व्य-वृ-ह-ब्र-परे च रे ॥

व्य वृ ह ब्र रादिषु परेषु पदान्तड़कारनकारौ द्वित्वं प्राप्नुत इति वाक्यार्थः । अत्रोदाहरणानि (1) विषूचीनान्व्यस्यतां (2) यज्ञान्व्यादिशत् (3) अस्मान्वृणकु (4) असन्निषून्हृत्स्वसः (5) जीमूतान्हृदयौपशाभ्यां (6) चतुरोग्ये स्तनान्त्रतं (7) यस्मिन्वतं (8) ताब्रक्षधं (9) ततो विष्वङ्गक्रामत् (10) विष्वङ्गार्छत् (11) सद्भग्वत्कामः (12) न्यड़शिमभिः इत्यादीनि । एषूदाहरणेषु डन्कारनकारयोः व्य-वृ-ह-ब्र-रपरत्वमस्तीति द्वित्वं बोध्यम् । एवं शिष्टपाठानुसारं पदान्तड़कार-

नकारयोः व्यासशिक्षामूलश्लोकतद्व्याख्यात् सर्वलक्षणमञ्जरीकारोदाहृत
प्रमाणशिक्षावचनान्याश्रित्य संयुत्यसंयुतिनिर्णयः कृतः ।

नन्वनादिनित्यसिद्धान्नाये क्वचित् संयुतितदभावविधानैः पाठभेदे
आन्नायस्य अनादित्वभङ्गः स्यादिति चेन्न । संयुतितदभावकथनमात्रेण
वेदस्य आनुपूर्वभङ्गो वा अर्थभेदो वा नास्ति । अतो वेदानामनादित्वस्य
न कापि क्षतिः । न च वेदोच्चारणे महर्षीणां पूर्वोक्तविकल्पविधानायुक्त-
त्वशङ्का कार्या । वेदसंरक्षणार्थं शिक्षादिवेदाङ्गप्रणयने प्रवृत्तास्ते महर्षयः
नियोगपर्यनुयोगानर्हा इत्यास्ताम् ।

वथ्सानुसृतिराख्याता तथा वथ्सानुसारिणी ॥166॥

वैशेषिका पाकवती मध्यमा च पिपीलिका ॥167॥

तथा सर्वर्णदीर्घीं च उभयदीर्घीं च या स्मृता ॥168॥

इत्येवमष्टसंज्ञास्तु विवृत्तीनां भेदतः ॥169॥

शिक्षायामस्यां (1) वत्सानुसृतिः (2) वत्सानुसारिणी (3) वैशेषिका (4) पाकवती (5) मध्यमा (6) पिपीलिका (7) सर्वर्णदीर्घीं (8) उभयदीर्घींति विवृत्तीनां भेदतः वत्सानुसृत्यादिसंज्ञिताः अष्टसञ्ज्ञाकाः विवृत्यः कौण्डन्यमहर्षिणा स्मृताः। विवृत्तिविषये व्यासशिक्षायां कालनिर्णयप्रकरणे स्वरमञ्जरीव्याख्याता “ द्व्योरचो-रसन्धिस्तु विवृत्तिरिति कथ्यते ” इति द्व्योरचोस्सन्ध्यभावं विवृत्तिलक्षणमाह । विवृत्तिमिमां प्रकृतिभावं वदन्ति वैयाकरणाः। प्रकरणे-स्मिन् विवृत्याः व्यक्तिरिति पर्यायपदप्रयोगोपि कचित् दृश्यते । आसां विवृत्तीनां क्रमेण लक्षणसमन्वयः क्रियते । तथाहि

1.वत्सानुसृतिः

हस्वपूर्वा च या व्यक्तिः तथैवोत्तरदीर्घिका ॥170॥

सा वथ्सानुसृतिः प्रोक्ता सा मात्राकालतस्तथा ॥171॥
क्रमप्राप्तवत्सानुसृत्याख्यविवृत्तिलक्षणमुच्यते हस्वपूर्वा इत्यादिना ।

यस्याः विवृत्याः पूर्वोच्च हस्वो वर्तते सा हस्वपूर्वा । तथैव उत्तरः अच् दीर्घः यस्यास्सा उत्तरदीर्घिका च भवतीत्येवं लक्षणलक्षिता विवृत्तिः वत्सानुसृतिसंज्ञिता भवति । अस्याः विरामकालः एकमात्रिक इति श्लोकार्थः। अस्याः (1) त आवहन्ति (2) नियुत्वत आलभेत (3) बहिष्पवमाने स्तुत आश्विनो गृह्णते (4) त एनं भिषज्यन्ति (5) पुर एता इत्यादीन्युदाहरणानि । एषूदाहरणेषु विवृत्तीनां हस्वपूर्वकत्वं दीर्घोत्तरत्वमस्ति । अस्मिन् श्लोके वत्यानुसृत्याः हस्वपूर्वत्वदीर्घोत्तर-त्वमात्रं विवक्षितम् । इयं विवृत्तिः विसर्गस्थानिकयकारलोपप्रयुक्त-सन्ध्यभावलक्षणा वा यान्तादेशस्थयकारलोपप्रयुक्तसन्ध्यभावस्वरूपा वा भवितुमर्हति । ननु मध्यमाविवृत्तिलक्षणे उदात्तस्वरितमध्यवर्तित्व-मस्ति । “ स्तुत आश्विनः ” “ त एनम् ” इत्युदाहरणद्वये पूर्वोत्तरयोरचो-रुदात्तस्वरितयोस्सत्वात् “ स्तुत आश्विनः, त एनम् ” इत्युदाहरणद्वयं मध्यमाविवृत्तिलक्षणमस्तीति चेन्न । “ ता अब्रुवन् ” इत्यादिषु दीर्घपूर्वकलक्ष्येषु मध्यमाविवृत्यास्सावकाशत्वात् “ सुत आश्विनः, त एनम् ” इत्यादौ उदात्तस्वरितमध्यवर्तित्वस्य सत्वेषि हस्वपूर्वत्व-दीर्घोत्तरत्वातिरिक्तलक्ष्येषु वत्सानुसृत्या निरवकाशत्वात् “ सावकश-निरवकाशयोः निरवकाशं बलीयः ” इतिन्यायेन प्रबलायाः वत्सानुसृत्या एव “ स्तुत आश्विनः, त एनम् ” इत्युदाहरणद्वयं

लक्ष्यत्वेन स्वीकृतमित्यविरोधः। “ त आवहन्ती ” त्यस्य ते+आवहन्तीति दशायां “ एकारोऽयम् ” (तै.प्रा.9-11) इति सूत्रेण एकारस्य अयादेशो “ तयावहन्तीति ” जाते “ लुप्येते त्वर्वण्पूर्वौ यवकारौ ” (तै.प्रा.10-19) इति सूत्रेण यकारलोपे ततः सर्वर्णदीर्घसन्धिप्रसक्तौ सत्यां “ परश्च ” (तै.प्रा.10-25) इति सूत्रेण सन्धिनिषेधे प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाश्लोकेन “ त आवहन्तीति ” वत्सानुसृतिसंज्ञक-विवृत्तिघटितरूपं सिध्यति । एवमेव “ पुर एता ” इत्यस्य पुरः+एता इति दशायां “ अथ स्वरपरो यकारम् ” (तै.प्रा.9-10) इति सूत्रेण विसर्गस्य यकारादेशो सति पुरयेता इति जाते “ लुप्येते त्वर्वण्पूर्वौ यवकारौ ” (तै.प्रा.10-11) इति सूत्रेण यकारलोपे पुर+एता इति जाते “ एकारैकारपर ऐकारम् ” (तै.प्रा.10-6) इति सूत्रेण ऐकारादेशो प्राप्ते “परश्च” (तै.प्रा.10-25) इति सूत्रेण तन्निषेधे प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाश्लोकेन वत्सानुसृतिसंज्ञिकविवृत्तिघटितं रूपं सिध्यति । अस्या विवृत्याः एकमात्राकालश्च भावातीति लक्षणसमन्वयः। संज्ञायाः प्रयोजनं तु “ त आवहन्ती ” त्यादिषु “ एकमात्रिकवत्सानुसृतिसंज्ञित-विवृत्तिविराम ” इत्येवं ज्ञानपूर्वकवर्णक्रमोच्चारणम् । “ लक्षणज्ञस्तदाप्नोति ब्रह्मज्ञानं हि शाश्वतमिति ” शिक्षावचनेन लक्षणज्ञानस्य महाफल-श्रवणात् । एवं सर्वलक्षणज्ञानस्यापि महत् फलं ज्ञेयम् ।

2. वत्सानुसारिणी

हस्त्वात्पूर्वा विवृत्तिस्यात् प्रुतादीर्घात्परा च या ॥172॥

वथ्सानुसारिणी सेयमेकमात्रेण संयुता ॥173॥

यस्याः विवृत्याः पूर्वत्र दीर्घौ वा प्रुतो वा यद्यस्ति परत्र हस्त्वर्वणः स्याच्चेत् तन्मध्यवर्तिनी विवृत्तिः वत्सानुसारिणी संज्ञिका भवति । अस्याः विरामकालः एकमात्रिक इति श्लोकार्थः। श्लोकेस्मिन् वत्सानुसारिण्याः दीर्घप्रुतपूर्वत्वहस्त्वोत्तरत्वमात्रं विवक्षितम् । न तु उदात्तस्वरितमध्यवर्तित्वं विवक्षितम् । तथापि वत्सानुसारिण्याः “ बाहू उपस्तुत्यम् , हन्तवा उ, स्वधा असि, ते अस्मिन् जवमादधुः ” इत्युदाहरणान्यपि स्वीकृतानि । एषूदाहरणेषु उदात्तस्वरितमध्यवर्ति-तरूपमध्यमाविवृत्तिलक्षणसत्वेषि “ ते देवा अब्रुवन् ” इत्युदाहरणेषु विसर्गलोपपूर्वकसर्वर्णदीर्घसन्धियोग्यवर्णघटतेषु मध्यमायाः चारितार्थात् वत्सानुसारिण्याः दीर्घप्रुतपूर्वकत्वहस्त्वोत्तरत्वलक्षणस्य असाधारणत्वात् “ बाहू उपस्तुत्यम् , हन्तवा उ, स्वधा असि, ते अस्मिन् जवमादधुः ” इत्युदाहरणगतविवृत्याः उदात्तस्वरितमध्यवर्तित्वेषि “बाहू उपस्तुत्यम्” इत्याद्युदाहरणचतुष्यस्य दीर्घादिपूर्वकत्वहस्त्वोत्तरत्वलक्षणमात्रमादाय वत्सानुसारिण्या उदाहरणत्वमङ्गीकृतम् । किञ्च इयं विवृत्तिः विसर्गस्थानिकयकारलोपप्रयुक्तसन्धिनिषेधात्मिका

वा यान्तादेशस्थ यकारलोपपूर्वकपूतप्रग्रहप्रयुक्तसन्धिनिषेधलक्षणा वा अकारलोपाभावसर्वणीर्धादिसन्धिनिषेध स्वरूपा वा गुणसन्धिवकारादेशादिसन्धिनिषेधात्मिका वा भवितुमर्हति । अस्याः विवृत्तेः (1) यो वा अपात्मानम् (2) समष्टा अथो (3) ज्या इयम् (4) हन्तवा उ (5) बाहू उपस्तुत्यम् (6) स्वधा असि (7) ते अस्मिन् जवमादधुः (8) ता उप (9) देवा इति देवाः (10) अमी इति (11) धेनू इति (12) उग्रं वचो अपावधीम् (13) अग्ना ३ इत्याह (14) यज्ञपता ३ उ (15) सुश्लोकाँ ४ इति सु इत्यादीन्युदाहरणानि । “अमी इति” इत्यत्र “अमी चक्षुषी” (तै.प्रा.4-12) इत्यादिसूत्रेण अमी पदान्तेकारस्य प्रग्रहत्वे ईकारस्य “इवर्णोकारौ यवकारौ” (तै.प्रा.10-15) इति सूत्रप्रसक्तयकारादेशात्मकसन्ध्यौ “न पूतप्रग्रहौ” (तै.प्रा.10-24) इति सूत्रेण निषेद्धे सति वत्सानुसारिणी संज्ञिकविवृत्तिघटितरूपसिद्धिः भवति । एवमेव “धेनू इति” इत्युदाहरणे नकारोत्तरवर्तिन ऊकारस्य “सोमाय स्वैतस्मिन्” (तै.प्रा.4-48) इति सूत्रेण प्रग्रहत्वे प्राप्ते ऊकारस्य “इवर्णोकारौ यवकारौ” (तै.प्रा.10-15) इति प्रसक्तवकारादेशात्मकसन्ध्यौ “न पूतप्रग्रहौ” (तै.प्रा.10-24) इति सूत्रेण निषिद्धे सति वत्सानुसारिणीसंज्ञिकविवृत्तिघटितरूपं सिद्ध्यति । किञ्च “स्वधा असि” इत्यत्र “दीर्घः समानाक्षरे सर्वणपरे” (तै.प्रा.10-12) इति सूत्रेण

सर्वणदीर्घे प्राप्ते तथा “ ज्या इयम् ” इत्यत्र “ इवर्णपर एकारम् ” (तै.प्रा.10-4) इति सूत्रेण एकारादेशे प्राप्ते “ न धामापासिपरो बुद्धिया ज्याऽपूषाऽमिनन्तर्ार्थे ” (तै.प्रा.10-13) इति सूत्रेण तन्निषेधे वत्सानुसारिणीसंज्ञिकविवृत्तिघटितरूपसिद्धिर्भवति ।

अपिच “ ते अस्मिन् जवमादधुः ” इत्यत्र एकारस्य “ उग्रं वचो अपावधीम् ” इत्यत्र ओकारारस्य च यथाक्रमम् “ एकारोऽयम् ” (तै.प्रा.9-11) “ ओकारोऽवम् ” (तै.प्रा.9-12) इति सूत्राभ्यां पाप्तयान्तवान्तादेशयोः “ नाकारपरे ” (तै.प्रा.9-13) इति सूत्रेण निषेधे सति “ लुप्यते त्वकारएकारओकारपूर्वः ” (तै.प्रा.11-1) इति सूत्रेण अकारलोपे प्राप्ते तदपवादतया प्रथमोदाहरणस्य वाजपेयसंज्ञितानुवाक-गतत्वात् “ धातारातिरूपवाजपेय ” (तै.प्रा.11-3) इत्यादिसूत्रेण अकारलोपाभावे सति “ ते अस्मिन्निति ” वत्सानुसारिणीसंज्ञिकविवृत्तिघटितरूपं सिद्ध्यति । द्वितीयोदाहरणस्य “ धीरासोऽदब्यासः ” (तै.प्रा.11-16) इति सूत्रगृहीतवचशब्दपूर्वकत्वात् अकारलोपाभावे सति “ वचो अप ” इति वत्सानुसारिणीसंज्ञितविवृत्तिघटितं रूपं सिद्ध्यति । अन्यच्च “ अग्ना ३ इत्याह ” इत्यत्र “ अग्ना ३ इ+इति ” पदसंहितायां इकारयोः “ दीर्घः समानाक्षरे सर्वणपरे ” (तै.प्रा.10-2) इति सूत्रेण सर्वणदीर्घात्मकः एकादेशः प्रसक्तः । स च न घटते । कुतः

“ न पुतप्रग्रहौ ” (तै.प्रा.1-4) इति सूत्रेण प्रथमस्य इकारस्य पुतपूर्वकत्वात् सर्वर्णसंज्ञा निषिद्धा । सर्वर्णतायाः सापेक्षत्वात् एकस्य सावर्ण्ये प्रतिषिद्धे इतरस्यापि तत्रतिषिद्धं भवति । एवं सर्वर्णसंज्ञाया अभावे सर्वर्णदीर्घः न सिद्ध्यति । अर्थात् “ इवर्णोकारौ यवकारौ ” (तै.प्रा.10-15) इति सूत्रेण प्रथमस्य इकारस्य यकारादेशे प्राप्ते “ लुप्येते त्वर्णपूर्वौ यवकारौ ” (तै.प्रा.10-19) इति सूत्रेण तल्लोपे “ इवर्णपर एकारम् ” (तै.प्रा.10-4) इति सूत्रेण ग्ना इत्यत्र आकारस्य ततः परस्य इकारस्य च स्थाने एकारात्माके एकादेशे प्रसक्ते सति “ न पुतप्रग्रहौ ” (तै.प्रा.10-24) इति तन्निषेधे सति तन्मध्यस्थविवृत्याः पुतपूर्वकत्वहस्वोत्तरत्वयोस्सत्वात् वत्सानुसारिणी संज्ञा सिद्धति । एवमेव “यज्ञपता 3 उ” इत्यत्र “ उवर्णपर ओकारम् ” (तै.प्रा.10-5) इति सूत्रेण अवर्णोकारयोः स्थाने ओकारात्मके एकादेशे पाप्ते “ न पुत प्रग्रहौ ” (तै.प्रा.10-24) इति सूत्रेण तन्निषेधे सति तन्मध्यस्थविवृत्याः पुतपूर्वकत्वहस्वोत्तरत्वयोस्सत्वात् वत्सानुसारिणी संज्ञा सिद्धति । तथैव “ सुश्लोकाँ 4 इति सु ” इत्यात्रापि बोध्यम् । पूर्वोक्तोदाहरणगतविवृत्तीनां लक्ष्यानुसारं दीर्घपुतपूर्वकहस्वपरकएकमात्रिकविरामकालानां सत्वात् प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचनेन वत्सानुसारिणी संज्ञा सिद्धति । “ सुश्लोकाँ 4 इति सु ” इत्यस्य रञ्जपुतत्वेषि पुतत्वस्य

क्षत्यभावात् उदाहरणयोग्यतास्तीति ज्ञेयम् । ननु “ ऊकालोऽज्ञास्व-दीर्घपुतः ” (पा.सू.1-2-27) इति सूत्रे पुतात्पूर्व दीर्घस्य निर्दिष्टत्वात्तदनुसारेणास्मिन्नपि श्लोके “ दीर्घात्मुतात्परा ” इति वक्तव्ये “ पुतादीर्घादिति ” पुतशब्दस्य पूर्वप्रयोगः अयुक्त इति चेन्न । दीर्घपूर्वकविवृत्तिघटितलक्ष्याणां बहुत्वात् पुतपूर्वकविवृत्तिघटितलक्ष्याणामल्पत्वात् सूचीकटाहन्यायेनादौ पुतपूर्वकविवृत्तिघटितोदाहरणनिरूपणार्थं श्लोके पुतशब्दः पूर्वं गृहित इति बोध्यम् ।

3. वैशेषिका

व्यक्तेराद्यन्तयोर्यस्याः दीर्घौ यद्यसर्वणकौ ॥174॥

यदि मध्ये विवृत्तिः स्यात् तदभावोऽथवा यदि ॥175॥

सा तु वैशेषिकारव्या स्यात् साणुमात्रा च तत्र वै ॥176॥

यस्याः व्यक्त्याः=विवृत्तेः आद्यन्तयोः=पूर्वत्र परत्र च अचौ असर्वणकौ दीर्घौ यदि भवेतां तन्मध्यस्था विवृत्तिः वैशेषिकासंज्ञिता भवातीति वैशेषिकाविवृत्याः एकं लक्षणमुक्तम् । श्लोकेस्मिन् असर्वणकाविति दीर्घयोस्सर्वात्प्रतिषेधोस्ति । अत्र सर्वर्णशब्दः “ द्वे द्वे सर्वे हस्वदीर्घे ” (तै.प्रा.1-3) इति सूत्रोक्तः अनेन समानाक्षरेषु समानगणस्थहस्वदीर्घेषु द्वयोर्द्वयोर्या सर्वर्णसंज्ञा उक्ता तद्राहित्यमुक्तं भवति । तेन विभिन्नगणस्थदीर्घमध्यवर्तिन्याः विवृत्याः वैशेषिकसंज्ञा

सिध्यति । “ तदभावोऽथवा यदीति ” चतुर्थपादे अथवा इति प्रयोगा-लक्षणान्तरमस्तीति गम्यते । प्रकृतकौण्डन्यश्लोकान्ते “ तदभावो यदि ” इत्येतावदेवोक्तम् । विशिष्य लक्षणं नोक्तम् । ननु तर्हि वैशेषिका-विवृत्याः द्वितीयं लक्षणं कथं बोद्धुं शक्यमिति चेदुच्यते । व्यासशिक्षायां कालनिर्णयप्रकरणे सर्वलक्षणमञ्जरीव्याख्यात्रा उदाहृते श्लो । । विदीर्घयोरनुस्वारस्वरयोर्मध्यगा च या ।

वैशेषिका सा विज्ञेया भवेदध्यणुमात्रिका ॥

इति शिक्षान्तरश्लोके वैशेषिकाविवृत्याः लक्षणद्वयं श्रूयते । तत्राद्यस्य लक्षणं असमानदीर्घवर्तित्वमिति यत्तत् प्रकृतकौण्डन्य-शिक्षोक्तमेव । तेन सर्वण्दीर्घ्युभयदीर्घीभ्यामस्या वैलक्षण्यं स्फुटं भासते । तथाहि वैशेषिकासर्वण्दीर्घीविवृत्योः पूर्वोत्तरयोः समानाक्षरस्थितिसाम्येपि सर्वण्दीर्घ्या पूर्वोत्तरयोः सर्वण्यहस्वदीर्घवर्णस्थितिमात्रमुक्तम् । न तु सर्वण्यदीर्घवर्णमात्रस्थितिनियमः उक्तः । वैशेषिकायाः “ दीर्घौ यद्यसर्वणकौ ” इति विधानात् सर्वण्यासमानदीर्घवर्णमध्यवर्तित्वं विशेषः । उभयदीर्घ्याः उभयदीर्घीति नाम स्वारस्यात् पूर्वत्रोत्तरत्र च दीर्घवर्णसामान्यं विवक्षितम् । न तु सर्वण्दीर्घविशेषो विवक्षितः । तेन उभयदीर्घ्याः सर्वणतदितरदीर्घात्मकाक्षरमध्यवर्तित्वं लभ्यते । सर्वण्दीर्घ्या विसर्गस्थानिकयकारलोप-

प्रयुक्तसन्धिनिषेधपूर्वकत्वनियमोस्ति । स च नियमः वैशेषिकोभय-दीर्घीविवृत्योर्नास्तीति विशेषोबोध्यः । शिक्षान्तरोक्तं वैशेषिकाविवृत्याः द्वितीयम् अनुस्वारस्वरमध्यवर्तित्वमिति यल्क्षणमुक्तं तदत्र ग्राह्यम् । अत एव “ तदभावोऽथवा यदीति ” प्रकृतकौण्डन्यशिक्षापद्यतुरीय-चरणस्य “ अनुस्वारस्वरयोर्मध्यगा च या वैशेषिका सा विज्ञेया ” इति शिक्षान्तरवाक्यस्य च एकवाक्यता अवश्यं ज्ञेया । अन्यथा द्वितीय-लक्षणस्य स्फुटमप्रतिभानात् । वैशेषिकाविवृत्याः अध्यणुमात्रिक-विरामकालः उभयशिक्षासम्मतः अधिकः अणुः यस्या मात्राया अस्ति सः अध्यणुमात्रिकः । साणुमात्रिकविरामकाल इत्यर्थः । अत्राद्यस्य वैशेषिकाविवृत्तिलक्षणस्य उदाहरणानि “ द्यावापृथिवी आण्डौ ” “ अभिवा एषोऽम्री आरोहति ” “ कल्पयन्ती ऊर्ध्वं यज्ञं नयत ” मित्यादीनि । एषूदाहरणेषु विवृत्याः पूर्वत्रोत्तरत्र च सर्वणसंज्ञितासमानदीर्घवर्ण-मध्यवर्तित्वस्य सत्वात् वैशेषिकासंज्ञा सपादमात्राकालश्च सिध्यतीति लक्षणसमान्वयो बोध्यः । द्वितीयवैशेषिकालक्षणस्य “ स्वाऽ अहम् ” “ विद्वाऽ ऋतून् ” “ महाऽ इन्द्रः ” इत्यादीन्युदाहरणानि । एषूदाहरणेषु अनुस्वारस्वरमध्यवर्तित्वं विवृत्या अस्तीत्यस्याः वैशेषिकासंज्ञा साणुमात्राकालश्चास्तीति लक्षणसमन्वितं भवति ।

ननु “ द्वयोरचोरसन्धिस्तु विवृत्तिरिति कथ्यते ” इति शिक्षावचनेन यद्विवृत्तिलक्षणमुक्तं तदचोस्सन्ध्यभावे एव सिध्यति । अनुस्वारस्य व्यञ्जनत्वात् “ स्वाऽअहम् ” इत्यादौ व्यञ्जनस्वरयोर्मध्ये कथं विवृत्तिः स्यादिति चेन्न । यद्यपि “ अनुस्वारोत्तमा अनुनासिकाः ” (तै.प्रा.2-30) इति सूत्रव्याख्याने व्याख्यात्रा उत्तमवर्णवदनुस्वारस्याप्यस्मच्छाखायामर्धगकाररूपत्वात् व्यञ्जनत्वं स्पष्टमेवेत्युक्तं तथापि “ अनुस्वारश्च ” (तै.प्रा.1-34) इति सूत्रस्थचकारात् “ तेन च समानकालस्वरः ” (तै.प्रा.1-33) इति पूर्वसूत्रात् समानकाल इत्यन्वादेशो सति अनुस्वारोपि अकारेण तुल्यकालो भवतीति हस्वसंज्ञा उक्ता । कालाधिक्यप्रयुक्तेयमस्य हस्वसंज्ञा । किञ्च व्यासशिक्षायां “ स्वरोदयेत्वनुस्वारो भवेदध्यणुमात्रिकः ” इति “ स्वाऽअहम् ” इत्यादिषु वैशेषिकाविवृत्तिलक्ष्येषु साणुमात्रत्वकालाधिक्यमुक्तम् । “ तदभावोऽथवा यदि । सा तु वैशेषिकाख्या स्यात् साणुमात्रा च तत्र वै ” इति प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचनेनापि “ स्वाऽअहमि ” त्यादिषु अनुस्वारस्वरमध्यवर्तिन्याः वैशेषिकाविवृत्तेः विरामकालोपि अध्यणुमात्रिक उक्तः इति न कोपि विरोध इति दिक् ।

4. पाकवती

पूर्वे यत्रोत्तरे चैव हस्वो यदि भवेत्तदा ॥177॥

पादोनमात्रिका तत्र सा हि पाकवती स्मृता ॥178॥

यस्याः विवृत्याः पूर्वे=पूर्वत्र उत्तरे=उत्तरत्र च यदि हस्वो भवेत् पूर्वोत्तरवर्णो हस्वौ यदि भवेतां तादृशोदाहरणेषु पूर्वोत्तरहस्ववर्णद्वयमध्यवर्तिनीविवृत्तिः पाकवतीसंज्ञिता पादोनमात्रिका च भवतीति शिक्षाशास्त्रज्ञैः स्मृता । अस्याः उदाहरणानि (1) आप उन्दन्तु (2) प्रउगम् (3) परियात अम्र्या (4) उक्थउक्थे (5) धियइति धियः (6) लोकइन्द्रः इत्यादीनि । एषूदाहरणेषु विवृत्तीनां विसर्गस्थानिकयकारलोपप्रयुक्तसन्धिनिषेधात्मकत्वयान्तादेशस्थयकारलोपप्रयुक्तसन्धिनिषेधप्रकृतिभावलक्षणत्वमस्ति । विशिष्य एकपदनानापदसाधारण्येन हस्वद्वयमध्यवर्तित्वमप्यस्तीति पाकवतीसंज्ञा पादन्यूनमात्रिकविरामकालश्चास्तीति प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाश्लोकोत्तलक्षणं समन्वितं भवति ।

ननु “ प्रउगम् , उक्थउक्थे ” इत्युदाहरणद्वये उदात्तादनुदात्तस्थानिकस्वरितश्रवणात् तयोः मध्यमाविवृत्तिलक्ष्यत्वं शङ्खम् । मध्यमाविवृत्याः “ ते देवा अब्रुवन् ” “ धा असि ” इत्यादिषु सावकाशत्वात् “ प्रउगम् , उक्थउक्थे ” इत्यादौ विवृत्योः हस्वद्वयमध्यवर्तित्वात् पाकवत्याः हस्वद्वयमध्यवर्तित्वस्य असाधारणलक्षणत्वात् अनयोरुदाहरणयोः पाकवतीविवृत्तिलक्ष्यत्वमेव युक्तमिति भावः ।

5. मध्यमा

यस्यास्सर्वर्णदीर्घोऽस्ति उभयत्रोच्चनीचकौ ॥179॥

विसर्गस्तत्र च स्वारः सन्धौ मात्रा च मध्यमा ॥180॥

यस्य पदद्वयमध्यस्थविसर्गस्य उदात्तानुदात्तपूर्वोत्तरवर्णौ सर्वौ यदि भवेतां तन्मध्ये विसर्गस्थानिकयकारलोपप्रयुक्तसन्धिनिषेधे सति ततः उदात्तानुदात्तस्थानिकस्वरितश्वेतत्रस्था विवृत्तिः मध्यमासंज्ञिता एकमात्रिकविरामकालयुक्ता च भवतीति श्लोकार्थः। अस्याः “ ते देवा अब्रुवन् , ब्राह्मणा अभैषुः , व्रतपा असि , ता अब्रुवन् वरं वृणामहै , धा असि ” इत्याद्युदाहरणानि । “ ते देवा अब्रुवन् ” इत्यस्य देवाः+अब्रुवन्निति दशायाम् “ अथ स्वरपरो यकारम् ” (तै.प्रा.9-10) इति सूत्रेण विसर्गस्य यकारे प्राप्ते “ लुप्यते त्वर्वर्णपूर्वौ यवकारौ ” (तै.प्रा.10-11) इति तल्लोपे ततः सर्वर्णदीर्घप्रसक्तौ “ परश्च ” (तै.प्रा.10-25) इति तन्निषेधे सति विवृत्तिर्लभ्यते । अत्र “ उदात्तात्परोऽनुदात्तस्वरितम् ” (तै.प्रा.14-29) इति सूत्रेण उदात्तादनुदात्तस्थानिकस्वरितश्च भवतीत्यस्याः विवृत्याः मध्यमासंज्ञा एकमात्राविरामकालश्च भवतीति लक्षणसमन्वयः। एवमेव “ ब्राह्मणा अभैषुः ” इत्यादिष्वपि मध्यमाविवृत्तिलक्षणसमान्वयो ज्ञेयः। ननु “व्रतपा असि”

इत्यत्रेव “ वा आहियमाणायामि ” त्यत्रापि उदात्तादनुदात्तस्थानिकस्वरितश्वरणात् “ वा आहियमाणाया ” मित्यस्यापि मध्यमाविवृत्तेलक्ष्यत्वं कुतो न स्वीक्रियते इति प्रश्नस्यायं समाधिः। “ विसर्गस्तत्र च स्वारः सन्धौ मात्रा च मध्यमा ” इति मध्यमाविवृत्तिलक्षणवाक्ये विसर्गपदप्रयोगात् विसर्गस्थानिकयकारलोपप्रयुक्तसन्धिनिषेधपूर्वकत्वलक्षणं मध्यमाविवृत्तेः प्राप्तम् । पिपीलिकायां तु “ विसर्गो न भवेद्यदीति ” विसर्गनिषेधः श्रूयते । मध्यमापिपीलिकोभयलक्षणे उदात्तादनुदात्तस्थानिकस्वरितस्य तुल्यत्वेषि विसर्गसत्वासत्वाभ्यामुभयोर्भेदो ज्ञेयः। तेन “ वा आहियमाणाया ” मित्यत्र विवृत्याः विसर्गस्थानिकयकारलोपप्रयुक्तसन्धिनिषेधपूर्वकत्वाभावात् “वा आहियमाणाया” मिति मध्यमाविवृत्तेरुदाहरणं न भवितुमर्हति । किन्तु पिपीलिकाविवृत्या एव लक्ष्यत्वं प्राप्नोतीति भावः।

6. पिपीलिका

मध्यमा लक्षणे तत्र विसर्गो न भवेद्यदि ॥181॥

पिपीलिकेति विज्ञेया सा वृत्तिः पादमात्रिका ॥182॥

मध्यमाविवृत्तिलक्षणान्तर्गतविसर्गः पिपीलिकालक्षणे “ विसर्गो न भवेद्यदि ” इत्यनेन निषिद्धः। तेन पिपीलिकाविवृत्तिः विसर्ग-

स्थानिकयकारलोपप्रयुक्तसन्ध्यभावात्मिका न भवतीति ज्ञातव्यम् । पिपीलिकायां मध्यमालक्षणान्तर्गतविसर्गमात्रनिषेधेन मध्यमाविवृत्तिलक्षणे उदात्तस्वरितमध्यवर्तित्वरूपावशिष्टांशः पिपीलिका विवृत्तौ अङ्गीक्रियत एव । अर्थात् यान्तादेशस्थयकारलोपप्रयुक्तसन्धिनिषेधात्मिका पिपीलिकाविवृत्तिरूच्यते इति बोद्धव्यम् । अस्याः विवृत्तेः उदात्तानुदात्तपूर्वोत्तरवर्णयोः संहितायां सत्यां “ उदात्तात्परोऽनुदात्तस्वरितम् ” (तै.प्रा.14-29) इति सूत्रेण उदात्तादनुदात्तस्थानिकस्वरिते सति तन्मध्यस्था विवृत्तिः पादमात्रिका पिपीलिकासंज्ञिता भवतीति श्लोकार्थः । अस्याः (1) वा आहियमाणायां (2) ते एनमभि (3) वा ऐन्द्रवायवः (4) ऋग्वा एकविश्वाः इत्यादीन्युदाहरणानि । “ वा आहियमाणाया ” मित्यत्र वै+आहियमाणायामिति दशायां पदान्तस्य ऐकारस्य “ ऐकार आयम् ” (तै.प्रा.9-14) इति सूत्रेण आयादेशे “ वा याहियमाणायामिति ” जाते “ लुप्येते त्वर्णपूर्वौ यवकारौ ” (तै.प्रा.10-11) इति सूत्रेण यकारलोपे ततः उदात्तानुदात्ताकारयोः सर्वर्णदीर्घसन्धिप्रसक्तौ सत्यां “ परश्च ” (तै.प्रा.10-25) इति सूत्रेण तन्निषेधे या विवृत्तिरूपलभ्यते सा पादमात्रिकापिपीलिकासंज्ञिता भवति । एवमेव “ वा ऐन्द्रवायवः ” इत्यादिष्वपि पिपीलिकाविवृत्तिलक्षणसमन्वयः कार्यः । “ ते एनमभि ” इत्यत्र ते+एनमिति दशायां “ ते

मा पातं नम एनम् ” (तै.प्रा.4-42) इत्यादिसूत्रेण तकारादेकारस्य प्रग्रहत्वे सति “ एकारोऽयम् ” (तै.प्रा.9-11) इति सूत्रेण एकारस्य अयादेशसन्धिप्रसक्तौ “ न पूतप्रग्रहौ ” (तै.प्रा.10-24) इति सूत्रेण सन्धिनिषेधो भवति । एवं स्थिते पदान्तस्य एकारस्य उदात्तत्वात् पदादेकारस्यानुदात्तत्वात् तयोस्संहितायां “ उदात्तात्परोऽनुदात्तस्वरितम् ” (तै.प्रा.14-29) इति उदात्तादनुदात्तस्थानिकस्वरिते सति तन्मध्यस्था विवृत्तिः पादमात्रिकपिपीलिकासंज्ञिता भवति ।

ननु “ ते एनमभि ” इत्यत्र एकारयोरुभयोर्दीर्घत्वात् तत्र विवृत्याः उभयदीर्घीविवृत्तित्वं स्यात् । तथात्वे “ ते एनमभि ” इत्यस्य पिपेलिकाविवृत्युदाहरणत्वेन स्वीकरणमयुक्तमिति चेन्न । “ ते एनम् ” इत्यत्र यद्यपि एकारावुभौ दीर्घावेव तथापि पिपीलिकाविवृत्तिलक्षणे “ विसर्गो न भवेद्यदीति ” मध्यमाविवृत्तिलक्षणान्तर्गतविसर्गमात्रनिषेधेन मध्यमाविवृत्तिलक्षणे उदात्तस्वरितमध्यवर्तित्वरूपावशिष्टांशः पिपीलिका विवृत्तौ न निषिद्धः । अतः “ ते एनमभी ” त्यत्र विवृत्याः विसर्गस्थानिकयकारलोपप्रयुक्तसन्धिनिषेधात्मकत्वस्याभावेपि उदात्तस्वरितमध्यस्थत्वलक्षणसद्भावात् तद्वितित्वात् “ ते एनमभीति ” पिपीलिकाया ऐवोदाहरणं भवतुर्मर्हति । न तूभयदीर्घीविवृत्याः । उभयदीर्घीविवृत्तिलक्षणे सर्वर्णदीर्घीविवृत्तिलक्षणान्तर्गतस्य “ न सन्ध्ये

स्वरितो यदि ” इत्यस्य अनुवृत्तात्वात्तेन उभयदीर्घीविवृत्याः
उदात्तस्वरितमध्यवर्तित्वस्य निषिद्धत्वात् “ ते एनमभीति ” उभयदीर्घी-
विवृत्युदाहरणं न भवितुमर्हति । किन्तु पिपीलिकाविवृत्या एवोदाहरणं
भवितुमर्हतीत्यस्या एवोदाहरणस्वीकरणं युक्तमिति भावः ।

7. सवर्णदीर्घी

सवर्णदीर्घीं यद्यादावन्ते भिन्ने विसर्गकः ॥183॥

सवर्णदीर्घ्येकमात्रा न सन्धौ स्वरितो यदि ॥184॥

यत्र पदद्वयमध्यस्थविसर्गस्थानिकयकारलोपप्रयुक्तसन्धिनिषेधाद्याविवृत्तिरूपलभ्यते तस्याः विवृत्याः आदावन्ते=आद्यन्तयोः
पूर्वोत्तरयोरक्षरयोः सवर्णदीर्घप्रसक्तिर्यद्यस्ति ते पूर्वोत्तरे अक्षरे भिन्ने=न
समाने भवेताम् । तयोस्सन्धौ स्वरितश्च यदि न स्यात्तन्मध्यस्था
विवृत्तिरेकमात्रिका सवर्णदीर्घीसंज्ञिता भवतीति श्लोकार्थः । अस्याः (1)
य आत्मानम् (2) ध्रुवा अस्मिन् (3) ज्योगजीता अहतासस्याम
इत्यादिकमुदाहरणम् । “ य आत्मानमि ” त्यस्य यः+आत्मानमिति
दशायाम् “ अथ स्वरपरो यकारम् ” (तै.प्रा.9-10) इति सूत्रेण विसर्गस्य
यकारे सति “ लुप्येते त्वर्वण्पूर्वौ यवकारौ ” (तै.प्रा.10-19) इति तल्लोपे
ततः सवर्णदीर्घप्रसक्तौ “ परश्च ” (तै.प्रा.10-25) इति तन्त्रिषेधेन
पाप्तविवृत्याः एकमात्राकालः सवर्णदीर्घीसंज्ञा च सिध्यतीति लक्षणं

समन्वितं भवति । एवमेव “ ध्रुवा अस्मिन्नि ” त्यादिष्वपि सवर्णदीर्घी-
लक्षणसमन्वयो बोध्यः ।

ननु “ य आत्मानमि ” त्याद्युदाहरणेषु “ पूर्वोत्तराक्षरे भिन्ने ”
इति प्रकृतकौण्डन्यवचने सत्यपि अकारस्य आकारस्य च
सावर्ण्यसाम्यात् कथं भेदस्मिध्यतीति चेन्न । यद्यप्यकाराकारयोस्साव-
र्ण्यसाम्यमस्ति तथापि अत्वेन आत्वेन च भेदो इत्येः । तेन प्रकृत-
कौण्डन्यवचनेऽक्तलक्षणलक्षितत्वात् “ य आत्मानमि ” त्याद्युदाहर-
णानि सवर्णदीर्घ्या लक्ष्याणि भवितुमर्हन्ति । मध्यमासवर्णदीर्घी-
विवृत्तिलक्षणयोः विसर्गस्थानिकयकारलोपप्रयुक्तसन्ध्यभावस्य तुल्य-
त्वेषीपि स्वरिततदभावाभ्यां भेदो इत्येः ।

8. उभयदीर्घी

विसर्गस्तत्र नो चेत् स्यात् सा मात्रोभयदीर्घ्यथ ॥185॥

तत्र=सवर्णदीर्घीविवृत्यां तल्लक्षणघटकविसर्गशब्दः उभय-
दीर्घीविवृत्तिलक्षणेऽस्मिन् “ विसर्गो न चेत् ” इति निषिद्धयते । यथा
मध्यमाविवृत्तिलक्षणघटितविसर्गः पिपीलिकाविवृत्तिलक्षणे निषिद्धः
तद्वत् । किञ्च मध्यमाविवृत्तिलक्षणघटितविसर्गमात्रस्य पिपीलिका-
लक्षणे निषेधेन अवशिष्टमध्यमाविवृत्तिलक्षणघटितः “ तत्र च स्वार-
सन्धौ ” इति सन्धौ यत् स्वरितोच्चारणविधानं तत् पिपीलिकाविवृत्तौ

पापम् । तद्वत् सर्वर्णदीर्घींविवृत्तिलक्षणघटकविसर्गमात्रस्य उभय-
दीर्घ्या निषेधेन अवशिष्टसर्वर्णदीर्घींविवृत्तिघटित “ न सन्ध्यौ स्वरितो
यदीति ” स्वरिताभावांशः उभयदीर्घींविवृत्तौ प्राप्नोति । एवं विसर्ग-
निषेधे अर्थात् यान्तादेशस्थयकारलोपप्रयुक्तसन्धिनिषेधवशात् विवृत्ति-
र्या लभ्यते अस्याः उभयदीर्घीति नामधेयेनैव पूर्वोत्तरवर्णयोरुभयोः
दीर्घत्वं स्पष्टमेव । तन्मध्यस्था विवृत्तिः एकमात्रिका उभयदीर्घी संज्ञिता
च भवतीति श्लोकार्थः । अस्याः (1) सो एवैषैतस्य (2) अथो ओषधीषु
(3) पूर्णे एवैनम् (4) यथा वा आयतां प्रतीक्षते (5) वरं वृणावहा आवं
देवानाम् (6) अनात्मा आश्राव्याह (7) अनुख्यात्या आगत्य
इत्यादीन्युदाहरणानि । “ सो एवैषैतस्य, अथो ओषधीषु ” इत्युभय-
त्रापि “ समहदथपित्पूर्वश्च ” (तै.प्रा.4-7) इति सूत्रेण ओकारयोः
प्रग्रहत्वं भवति । “ पूर्णे एवैनमि ” त्वत्र “ पूर्णे च ” (तै.प्रा.4-26) इति
सूत्रेण पदान्तस्य एकारस्य प्रग्रहत्वं भवति । ततः पदानामोकारौकारा-
णां वान्तयान्तादेशौ न प्राप्नुतः । “ न पूतप्रग्रहौ ” (तै.प्रा.10-24) इति
प्रग्रहणां सन्धिकार्यनिषेधात् विवृत्तिश्च लभ्यते । अस्याः विवृत्याः उभ-
यदीर्घमध्यवर्तित्वात् उभयदीर्घीति नाम एकमात्राकालश्च भवति ।
एवमेव “ यथा वा आयतामि ” त्यादीनि उदाहरणानि । पदसंहितायाम्
एकारान्तानि पूर्वपदानि आकारात्मकस्वरपरकाणि च “ एकार आयं ”

(तै.प्रा.9-14) इति सूत्रेण ऐकाराणामायादेशे यकारलोपे ततः सर्वर्ण-
दीर्घसन्ध्यौ प्रसक्ते “ परश्च ” (तै.प्रा.10-25) इति सन्धिनिषेधे “ यथा वा
आयतामि ” त्यादीन्युभयदीर्घींविवृत्तिघटितानि एकमात्राकालिक-
विवृत्तिविरामाणि च भवन्तीति लक्षणसमन्वयो बोध्यः ।

ननु “ यथा वा आयतामि ” त्याद्युदाहरणगतविवृत्तीनां पूर्वोत्तर-
वर्णयोः सर्वर्णदीर्घयोग्यतास्तीति “ य आत्मानमि ” त्यादीनामिव
“ यथा वा आयतामि ” त्यादीनामपि सर्वर्णदीर्घींविवृत्युदाहरणत्वं कुतो
नाज्ञीक्रियते इति चेदुच्यते । सर्वर्णदीर्घींविवृत्तिलक्षणे “ आदावन्ते भिन्ने
विसर्गकः ” इत्यस्ति । तेन सर्वर्णदीर्घींविवृत्याः पूर्वोत्तरसर्वर्णक्षरयोः
भेदः विसर्गस्थानिकयकारलोपप्रयुक्तसन्धिनिषेधपूर्वकत्वं चोक्तम् ।
उभयदीर्घ्याः तदुभयमपि नास्ति । “ य आत्मानमि ” त्यादिषु पूर्वोत्तर-
लक्षणद्वयमस्तीति “ य आत्मानमि ” त्यादीनि सर्वर्णदीर्घींविवृत्युदाहर-
णानि भवन्ति । “ यथा वा आयतामि ” त्युदाहरणगतविवृत्तीनां
विसर्गस्थानिकयकारलोपप्रयुक्तसन्धिनिषेधपूर्वकत्वं वा पूर्वोत्तरसर्वर्ण-
क्षरयोः भेदो वा नास्तीति “ यथा वा आयतामि ” त्यादीनि उभयदीर्घीं
विवृत्युदाहरणानि भवन्तीति भावः । एवं विवृत्यष्टकं सोदाहरणं
व्याख्यातम् ।

अनुस्वारोऽद्विरुक्तोन्त्यपञ्चमश्च द्विमात्रिकः ॥186॥

हस्वात्परः पूतादीर्घात् केवलस्त्वेकमात्रिकः ॥187॥

“ केवलस्त्वेकमात्रिकः” इति श्लोकान्ते केवलानुस्वारस्योक्तत्वात् श्लोकारम्भगतानुस्वारशब्दः सगत्वानुस्वारपर इति ज्ञातव्यम् । अन्त्यश्चासौ पञ्चमश्च अन्त्यपञ्चमः । पदान्तपञ्चमः नादसंज्ञको वर्णः अन्त्य पञ्चमशब्देन गाह्यः । व्यासशिक्षायां संज्ञाप्रकरणे “ अवसानेऽन्त्यवर्णाश्च नादा इति बुधैः स्मृताः” इति “ ईदृङ्, एमन्, सोमराजन् ” इत्यादिपदावसानस्थानां डंकारादीनां नादसंज्ञा उक्ता । अनुस्वारस्य अद्विरुक्तत्वविशेषणात् हस्वात्परः द्वित्वरहितोनुस्वारः द्विमात्रिको भवतीति ज्ञायते । तथा हस्वात्परः अन्त्यपञ्चमो नादवर्णोपि द्विमात्रिको भवति । आद्यस्यानुस्वारस्योदाहरणं तु “ अऽशुना ते अऽशुः” इत्यादिकम् । अत्र द्वित्वरहितानुस्वारस्य हस्वात्परत्वात् प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचनेन द्विमात्रिकत्वं बोध्यम् । अत्र “ मात्राद्विमात्रोऽनुस्वारः ” इति शिक्षान्तरवाक्यमपि पूर्वोक्तकालदार्ढसम्पादकं भवति । एवमेव हस्वात्परो नादसंज्ञको वर्णः द्विमात्राकालिको बोध्यः । अत्र ईदृङ् इत्यादीनि पूर्वोक्तान्येवोदाहरणानि । एषामुदाहरणानामन्त्य-डंकारनकारयोः हस्वात्परयोः प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावचनेन द्विमात्राकालस्यत्वात् संज्ञानमित्यादौ केवलानुस्वारस्य द्विमात्रत्वं दृढीकृतम् । “ पराङ्, जनान्, ताऽहस्ते, अनुस्तरणीं घन्ति ” इत्यनुलोमे “ ज्ञात्रं प्रजानां प्रजानां ज्ञात्रम् ” इत्यादिविलोमे च नाद-सगत्वागत्वानुस्वाराणां दीर्घात्परीभूतानां प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाश्लोका-

केवलानुस्वारो गाह्यः । केवलशब्देन गत्वादिराहित्यमुच्यते । यथा हस्वात्परस्सगत्वानुस्वारः द्विमात्रिकः तथा हस्वात्परः केवलानुस्वारोपि द्विमात्रिक इति ध्येयम् ।

ननु द्विमात्रिक इति प्रकृतकौण्डन्यश्लोकपूर्वभागान्तेस्ति । केवल इति श्लोकचरमभागेस्ति । चरमभागस्थस्य केवलशब्दस्य पूर्वभागान्तेन द्विमात्रिक इत्यनेन कथं सम्बन्धस्सम्भवति ? व्यवहितत्वादिति चेत्र ।

श्लो । । ज्ञानोक्तरो मकारश्चेदनुस्वारोऽत्र केवलः ।

द्विमात्र इति विज्ञेयो ह्यन्यधर्मविवर्जितः ॥

इति व्यासशिक्षाश्लोकेन “ संज्ञानं, नकिष्टं घन्ति ” इत्यादिकेवलानुस्वारेषु हस्वात्परीभूतेषु द्विमात्रिकत्वस्य स्पष्टमुक्तत्वात् । तेन व्यासशिक्षाश्लोकेनास्या एकवाक्यतायां हस्वात्परस्य केवलानुस्वारस्य द्विमात्रत्वविधाने न कापि क्षतिः । किञ्च “ मात्राद्विमात्रोऽनुस्वार ” इति शिक्षान्तरवाक्येन हस्वात्परस्य एकमात्रिकत्वविधानं सगत्वागत्वानुस्वारसाधारणत्वात् संज्ञानमित्यादौ केवलानुस्वारस्य द्विमात्रत्वं दृढीकृतम् । “ पराङ्, जनान्, ताऽहस्ते, अनुस्तरणीं घन्ति ” इत्यनुलोमे “ ज्ञात्रं प्रजानां प्रजानां ज्ञात्रम् ” इत्यादिविलोमे च नाद-सगत्वागत्वानुस्वाराणां दीर्घात्परीभूतानां प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाश्लोका-

न्तेन एकमात्रत्वस्य उक्तत्वालक्षणसङ्गतिः । अत्र “द्विमात्रान्मात्र एव तु” इति शिक्षान्तरवाक्येन “अन्यत्राप्येकमात्रिकः” इति व्यासशिक्षाकाल-निर्णयप्रकरणवाक्येन च यथायोगं दीर्घात्परभूतसगत्वागत्वानुस्वारपदान्तडकारनकाराणां प्रकृतकौण्डन्यशिक्षोक्तमेकमात्रत्वं दृढीकृतम् । प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावाक्येन नादानुस्वारयोः प्लुतात्परयोः एकमात्राकालविधानं विशेषः । “सत्यराजा ३ न्” इत्यनुलोमे “न होतव्या ३५ होतव्यां ३ न न होतव्या ३ म्” इति विलोमे च प्लुतात्परयोः नादानुस्वारयोः प्रकृतकौण्डन्यशिक्षावच्चनेन एकमात्रिकत्वं विहितमस्ति । एवं नादानुस्वारयोः कालो निरूपितः । ननु क्षो ॥ १८८ ॥ हस्तः स्यादेकमात्रश्वेत द्विमात्रस्य तु दीर्घता ।

त्रिमात्रस्तु प्लुतोऽचां हि पादो मात्रा चतुर्थकः ॥

इति शिक्षाक्षोकेन कालानुसारं पासदीर्घप्लुतसंज्ञाक्रमं विहाय प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाक्षोके “प्लुतादीर्घादिति” कथनमयुक्तमिति चेन्न । दीर्घात्परत्र नादानुस्वाराणां बहुत्वात् प्लुतात्परत्र न्यूनसञ्चाकत्वात् सूचीकाटाहन्यायेन न्यूनसञ्चाकान्युदाहृत्य अधिकसञ्चाकान्यनन्तरं वकुं क्षोके दीर्घशब्दात् पूर्वं प्लुतशब्दो गृहीत इति बोध्यम् ।

सविसर्गं हरिपदं प्रणवात्पूर्वमिष्यते ॥ १८९ ॥

हरिशब्दे विसर्गस्य न सन्धिः प्रणवोक्तरे ॥ १९० ॥

वेदपाठारम्भावसानकालीनप्रणवोच्चारणं सिद्धवत्कृत्य तत्पूर्वमु-च्चारणीयहरिपदमधिकृत्य प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाश्लोकेनोच्यते । वेद-पाठारम्भावसानकालीनप्रणवोच्चारणं विना तत्पूर्वोच्चारणीयहरिपद-विशेषनिरूपणं न घटते इति प्रथमतः वेदपाठारम्भावसानकालीन-प्रणवोच्चारणविधानमधिकृत्य व्यासशिक्षोक्तं निरूप्यते । व्यासशिक्षायामुच्चारणफलप्रकरणे सर्वलक्षणमञ्जरीव्याख्यात्रा वेदपाठारम्भावसा-नकालीनप्रणवोच्चारणं सप्रमाणमेवं निरूपितमस्ति । क्षो ॥ १९१ ॥ वेदस्योपक्रमे विद्वानवसानेऽप्यतन्दितः ।

उच्चरेत्प्रणवं ब्रह्मरक्षायै छन्दसां स्फुटम् ॥
क्षो ॥ १९२ ॥ प्रणवं सम्पुटं कृत्वा गायत्रीं वेदमुच्चरेत् ।

स्ववत्यादावनुक्ते च तस्यान्ते तु विशीर्यते ॥ १९३ ॥ इति सम्पुटद्वयमध्यनिक्षेपेण शिवविष्वादिदेवताप्रतिमा यथा संरक्षि-ता भवन्ति तथा वेदरक्षार्थमध्ययनारम्भावसानोच्चरितब्रह्मस्वरूप-प्रणवद्वयं सम्पुटं कृत्वा शिक्षात्त्वाभिज्ञोऽध्येता अप्रमत्तस्सन् वेदपाठं स्फुटमुच्चरेत् । प्रणवस्य सम्पुटतौल्यकथनेन आद्यन्तोच्चरितप्रणवद्वय-मध्यस्थित्वं वेदपाठस्य सिद्धम् । तथोच्चरितो वेदः गायत्रीमन्त्रश्व सम्पुटद्वयमध्यस्थ इव संरक्षितो भवति । अन्यथा दोषप्रसङ्गात् । तथाहि वेदाध्ययनारम्भे प्रणवे अनुक्ते सति अध्येतुस्सकाशात्

घटिच्छद्रादुदकमिव वेदः स्वति । समापने प्रणवे अनुक्ते सति अध्येत्राधीतस्य वेदस्य शौथिल्यं जायते । तस्मात् वेदाध्ययनारम्भ-समाप्त्योः सप्रयत्नमोङ्कार उच्चारणीयः । एवमध्ययनाद्यन्तयोरवश्यं प्रणवोच्चारणनियमे सिद्धे तत्र केचन ओङ्कारात्पूर्वमुच्चारणीयहरिपदे वक्तव्यनियमविशेषाः प्रतिपाद्यन्ते । वेदाध्ययनारम्भात्पूर्व उच्चारणीयत्वेन प्राप्तात् प्रणवात् पूर्वं विसर्गसहितं हरिपदमिष्यते उच्चारणीयं भवति । अनेन सविसर्गं हरिपदमुच्चार्यं ततः प्रणवोच्चारणपूर्वकं वेदोऽध्येय इति इशेयम् । प्रकृतश्लोकान्ते प्रणवोत्तरे इत्यत्र प्रणवशब्देन अध्ययनसमाप्तिकालीनः प्रणवः उच्यते । तस्मिन् परे सति पूर्वप्राप्तसविसर्गहरिपदस्य तदनन्तरप्रणवस्य च सन्धिर्न भवतीति प्रकृतश्लोकार्थः । ननु “ हरिः ओम् ” इत्यत्र कस्सन्धिः प्रसक्तः? प्रसक्तिं विना निषेधो न घटिते । अप्रसक्तप्रतिषेधायोगादिति चेदुच्यते । “ अथ विसर्जनायः ” (तै.प्रा.8-5) इत्यधिकारसूत्रसहकृतेन “ रेफमेतेषु ” (तै.प्रा.8-6) इति सूत्रेण विसर्गस्य यत् रेफादेशात्मकं कार्यं प्राप्तं तस्य प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाश्लोकेन निषेधे सति विसर्गस्य ओङ्कारस्य च मध्ये सन्ध्यभावात्मिका विवृत्तिर्लभ्यते ।

ननु विवृत्तिर्नाम द्वयोरचोरसन्धिः खलु ! अत्र द्वावचौ न स्तः । विसर्गस्य व्यञ्जनत्वात् कथं विवृत्तिसिसध्यतीति चेन्न । “ हरिपदे

विसर्गस्य न सन्धिः प्रणवोत्तरे ” इति प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाविशेषवचनाद्विवृत्तिसिसध्यति । ननु कौण्डन्यशिक्षायां

हस्तपूर्वा च या व्यक्तिः तथैवोत्तरदीर्घिका ॥170॥

सा वथ्सानुसृतिः प्रोक्ता सा मात्राकालतस्तथा ॥171॥

इति श्लोकोत्तरवत्सानुसृतिविवृत्तिलक्षणे “ हस्तपूर्वा च या व्यक्तिरिति ” हस्तपूर्वत्वमुक्तम् । “ हरिः ओम् ” इत्यत्र विवृत्याः हस्तपूर्वत्वं नास्ति । किन्तु विसर्गपूर्वत्वमेवास्ति । एवं विवृत्तिलक्षणाभावे विवृत्याः वत्सानुसृतिसंज्ञा कथं सिध्यतीति चेदुच्यते । श्लो ॥ विसर्गस्यार्धमात्रत्वं विरोमो मात्रिकः स्मृतः ।

वत्सानुसृतिसंज्ञा च विवृत्तेरिष्यते बुधैः ॥

इति व्यासशिक्षास्थोच्चारणफलप्रकरणे सर्वलक्षणमञ्जरीकारोदाहृतशिक्षान्तरवचनात् “ हरिः ओम् ” इत्यत्र विसर्गओङ्कारयोर्मध्यस्थाया विवृत्याः वत्सानुसृतिसंज्ञा सिध्यतीति भावः । “ हरिः ओम् ” इत्यत्र विसर्गस्य अर्धमात्राकालः व्यञ्जनत्वात् युज्यते । विवृत्याः “ विरोमो मात्रिकः स्मृतः ” इत्युदाहृतशिक्षान्तरोक्तस्य एकमात्राकालस्य “ सा वत्सानुसृतिः प्रोक्ता सा मात्राकालतस्तथा ” इति कौण्डन्यशिक्षोत्तरस्य एकमात्राकालस्य च एकरूप्यादनयोशिक्षयोरेकवाक्यता सिद्धा ।

श्लो । । ध्वनिः स्थानं च करणं प्रयतः कालता स्वरः ।

देवताजातिरेतैश्च वर्णाः ज्ञेया विचक्षणैः ॥

इति शिक्षोक्तज्ञेयवर्णधर्मेषु कालस्यापि सत्वात् कालविज्ञानाद-
ध्येतुर्वेदतुल्यता सिध्यतीत्याहायं शिक्षाश्लोकः ।
श्लो । । कालं यो न जानाति न वेदफलमश्नुते ।

कालादुच्चारणाच्चैव वेदतुल्यो भवेन्नरः ॥

इति कालविज्ञानात् महाफलश्रवणात् “ विसर्गस्यार्धमात्रत्वं
विरामो मात्रिकः स्मृतः ” इति विसर्गादेः कालो निरूपितः । अपिच
श्लो । । आदौ हरिपदं सर्वमुदात्तं चेष्यते बुधैः ।

अन्ते रिशब्दः स्वारस्यात् विसर्गः प्रचयः स्मृतः ॥

श्लो । । ओमो नित्यमुदात्तत्वं सर्वत्र प्रोच्यते बुधैः ।

प्रमाणं लक्षणं यद्वत् शिष्टपाठस्तथैव हि । ।

इति शिक्षान्तरवचनैः वेदाध्ययनारम्भकालिकहरिशब्दस्सर्वोऽ-
प्युदात्तात्या उच्चारणीयः । अध्ययनावसानकालोच्चरणीयहरिशब्दस्य
अन्त्यो रिशब्दः स्वरितो भवेत् । हकारस्तु पूर्ववदुदात्त एव । विसर्गः
प्रचयो ज्ञेयः । ओङ्कारस्सर्वदा उदात्तात्या उच्चार्यः इत्यर्थः ।
अध्ययनावसानकालीनहरिशब्दगतहकारादुदात्तात् परस्य रिशब्दस्य
स्वरितो विधीयत इत्युक्ते अनुदात्तस्यैव रिशब्दस्य स्वरितविधानमिति

ज्ञातव्यम् । “ उदात्तात्परोऽनुदात्तास्वरितम् ” (तै.प्रा.14-29) इति सूत्रे
तथा दर्शनात् । तस्मात्स्वरितात्परस्य विसर्गस्य प्रचयत्वं विधीयत
इत्युक्ते विसर्गस्य अनुदात्तत्वे एव प्रचयत्वविधानं सम्भवति ।
“ स्वरितात्संहितायामनुदात्तानां प्रचय उदात्तश्रुतिः ” (तै.प्रा.21-10)
इति सूत्रे तथा दर्शनात् । अन्यथा स्वरितात्परस्य अनुदात्तत्वाभावे
प्रचयत्वासिद्धेः ।

ननु अनुदात्तादिधर्माः अचामेव हि विहितास्सन्ति । विसर्गस्य
अच्चत्वाभावात् अज्धर्मः अनुदात्तो वा तत्थसानिकप्रचयो वा कथं
सम्भवति ? विसर्गस्य व्यञ्जनत्वादिति चेदुच्यते । विवृत्तेः द्वयोरचोरेव
सन्ध्यभावरूपत्वेन “ हरिः ओम् ” इत्यत्र व्यञ्जनस्वरयोः विसर्ग-
ओङ्कारयोर्मध्ये विवृत्यसम्भवेषि
श्लो । । विसर्गस्यार्धमात्रत्वं विरामो मात्रिकः स्मृतः ।

वत्सानुसृतिसंज्ञा च विवृत्तेरिष्यते बुधैः ॥

इति विशेषशिक्षावचनेन हरचोर्मध्ये यथा विवृत्तिरङ्गीकृता तद्वत्
विसर्गस्य हल्त्वेषि प्रचयत्वं “ विसर्गः प्रचयः स्मृतः ” इति विशेषशिक्षा-
वचनात् सिध्यतीति भावः । एवं शिष्टपाठः सप्रमाणं निरूपितः । न चात्र
सविसर्गहरिशब्दप्रणवोच्चारणं वेदबहिर्भूतमिति वाच्यम् । “ आद्यन्त-
प्रणवौ तस्य स्यातामङ्गानि वै ततः ” इत्यादि शिक्षावचनैः पूर्वोत्तर-

प्रणवयोः सविसर्गहरिपदघटितयोः वेदपुरुषस्य शिरःप्रभृत्यज्ञत्वमुक्तम् । अङ्गेषु रक्षितेष्वेव ह्यंगिनो रक्षा सिध्यति । ओङ्कारपूर्वकत्वोच्चारणं वेदानां “ ओमिति सामानि गायन्तीति ” श्रृतिप्रसिद्धमेव । अत एव शिक्षाकाराः सविसर्गहरिशब्दप्रणवयोरुदात्तादीन् विदधते । न हि शिक्षाकृतः स्वेच्छया उदात्तादीननुशासति । वेदारम्भसमापनयोः प्रणवानु-च्चारणे “ स्वत्यादावनुके च तस्यान्ते तु विशीर्यते ” इत्यधीतवेदस्य प्रस्ववणशैथिल्यरूपानर्थश्रवणात् । अतः “ उच्चरेत् प्रणवं ब्रह्म रक्षायै छन्दसां स्फुटमिति ” वेदरक्षार्थं सविसर्गहरिपदप्रणवोच्चारणमाद्यन्तायोस्सश्रद्धमवश्यं कर्तव्यमेवेति भावः ।

केवलः स्वरसंयुक्तः मात्रिका सहितस्तथा ॥190॥

अङ्गश्च वर्णसारश्च पञ्चवर्णक्रमाः स्मृताः ॥191॥

“ वर्णक्रमे शतगुण ” मिति वर्णक्रमपाठस्य अधिकफलश्रवणात् वर्णक्रमपाठसम्प्रदायशिक्षकोऽवश्यं ज्ञातव्यः । स च पाठः (1) केवल (2) स्वरसंयुक्त (3) मात्रिकासहित (4) अङ्ग (5) वर्णसारभेदेन पञ्चविधोस्ति । क्रमेण तेषां स्वरूपमुच्यते । तथाहि

1. केवलवर्णक्रमः

अत्रकेवलशब्देन वक्ष्यमाणस्वरमात्राकालादिराहित्यमुच्यते । यस्मिन् पदे आगमादेशादिशास्त्राद्येये वर्णा उच्चारणीया भवन्ति तेषां वर्णानामागमादेशादिज्ञानपूर्वकमुच्चारणं केवलवर्णक्रम इत्युच्यते । तद्यथा “ कृत्थस्त्वीताय ” इत्यत्र ककार, ऋकार, तकार, थकार, सकारा, भिनिधानागमतकार, नकार, अकाराः इत्यादि । “ अघोषादूषणः परः प्रथमोऽभिनिधानस्पर्शपरात्तस्य सस्थानः ” (तै.प्रा.14-9) इति सूत्रेण सकारनकारयोर्मध्ये नकारस्य प्रथमवर्णः आगमो भवति । ततः अभिनिधानागमतकारनकारयोर्मध्ये यद्यपि “ स्पर्शादनुक्तमादुक्तमपरादानुपूर्व्यन्नासिक्याः ” (तै.प्रा.21-12) इति सूत्रेण यमागम-प्राप्तिप्रसङ्गे

क्षो । । वर्गान्तं शाषसैस्सार्धमन्तस्थामिश्रं संयुतम् ।

दृष्ट्वा यमा निर्वर्तन्ते सिंहं दृष्ट्वा यथा गजाः । ।

इति विशेषशिक्षावचनेन यमागमो न सिध्यति । एवं वर्णानामागमादेशादिज्ञानपूर्वकवर्णोच्चारणं यत् सः केवलवर्णक्रम इत्युच्यते ।

2. स्वरसंयुक्तवर्णक्रमः

अकारादीनामचामुदात्तादिस्वरयोगप्रापकशास्त्रपरिज्ञानपूर्वक-मुदात्तादिसहितवर्णोच्चारणस्य स्वरसंयुक्तवर्णक्रम इति संज्ञा भवति । तद्यथा प्रजापतिरित्यत्र प्रथमः अकारः अनुदात्तः आकारः उदात्तः

पदावस्थायां पतिरितीङ्गोत्तरखण्डस्य अनुदात्तत्वेन पकारादकारस्य
अनुदात्तस्य संहिताकाले “ उदात्तात्परोऽनुदात्तस्वरितम् ” (तै.प्रा.14-
29) इति सूत्रेण स्वरितो भवति । सः “ अपि चेन्नानापदस्थमुदात्तमथ
चेत्सांहितेन स्वर्यते स प्रातिहतः ” (तै.प्रा.20-3) इति सूत्रेण प्रातिहत-
संज्ञको भवति । “ प्रश्लिष्टप्रातिहतयोर्मृदुतरः ” (तै.प्रा.20-11) इति
सूत्रेण सः स्वरितः मृदुतरप्रयत्नश्च भवति । तस्मात्परः तकारादिकारः
अनुदात्तोपि संहितायां सत्यां “ स्वरितात्संहितायामनुदात्तानां प्रचय
उदत्तश्रुतिः ” (तै.प्रा.21-10) इति सूत्रेण प्रचयगुणको भवतीत्येवं
तत्तस्वरशास्त्रज्ञानपूर्वकमुच्चारणं स्वरसंयुक्तवर्णक्रमः इत्युच्यते ।
पकाररेफानुदात्त अकार, जकारोदात्ताकार, पकारमृदुतरप्रयत्नप्रातिहत-
स्वरितस्वरगुणक अकार, तकारप्रचयस्वरगुणक इकारविसर्जनीया:
इति स्वरवर्णक्रमविवरणम् ।

3. मात्रिकासहितवर्णक्रमः

यावता कालेन यो वर्णः उच्चारणीयः तादृशकालविज्ञानपूर्वक-
मुच्चारणं मात्रावर्णक्रमः इत्युच्यते । तद्यथा “ वा आह्वयमाणायाम् ”
इत्यत्र अर्धमात्रिकवकार, द्विमात्रिकोदात्त आकार, अणुमात्रिक-
पिपीलिकासंज्ञिकविवृत्तिविराम, आकार इत्यादि । अत्र वकाराकारस्य
तदनन्तराकारस्य च मध्ये या विवृत्तिः सा “ पिपीलिकेति विज्ञेया सा

वृत्तिः पादमात्रिका ” इति कौण्डन्यशिक्षावचनात् पिपीलिकासंज्ञिका
पादमात्रिका भवतीति तत्तच्छास्त्रज्ञानपूर्वकमुच्चारणं मात्रिकासहित-
वर्णक्रमशब्देनोच्यते ।

4. अङ्गवर्णक्रमः

अचामेवोदात्तादिधर्मास्सन्तीत्यचस्वतन्त्राः । अत एव
निरपेक्षाश्च ते । “ यस्स्वयं राजते तं तु स्वरमाह पतञ्जलिः ” इत्युक्तत्वात्
व्यञ्जनानां स्वभावतः उदात्तादिगुणा न सन्ति । न ह्यैकैकस्मिन् व्यञ्जने
पृथगुच्यमाने उदात्तादिगुणभेदाः स्फुरन्ति । अत एव अच्चस्म्बन्धं विना
केवलमवस्थातुं न शकुवन्तीति सापेक्षाणि व्यञ्जनानि । “ नान्तरेणाचं
व्यञ्जनस्योच्चारणमपि भवतीति ” महाभाष्यकारोप्याह ।
सापेक्षनिरपेक्षयोः निरपेक्षमेव विशिष्टमाचक्षते प्रेक्षावन्तः । वेदे
उदात्तादिगुणकैस्स्वतन्त्रैरजिभस्साकमुदात्तादिरहितानां हलामुच्चारणं
दुर्घटमिति अजिभस्साकं हलामप्युच्चारणसौलभ्यसम्पादनार्थं हलामाचां
चाङ्गाङ्गिभावशशास्त्रविहितोस्ति । तद्यथा “ मर्यश्रीस्स्पृहयद्वर्णः ” इत्यत्र
“ रेफात्परं च ” (तै.प्रा.14-4) इति सूत्रेण यकारद्वित्वेन यकारद्वये पासे
“ तत्परस्वरम् ” (तै.प्रा.21-2) इति सूत्रेण मकारस्येव द्वितीय-
यकारस्यापि पराङ्गत्वं सिद्ध्यति । रेफप्रथमयकारयोः रेफस्य “ संयोगा-
दि ” (तै.प्रा.21-4) इति सूत्रेण पूर्वाङ्गत्वं सिद्ध्यति । प्रथमयकारस्य

“परेण चासांहितम्” (तै.प्रा.21-5) इति पूर्वाङ्गत्वं सिध्यति । प्रथम-यकारस्य द्वितीययकारेण व्यवहितत्वात् । परेण अकारात्मकेन स्वरेण संयुतत्वं नास्ति । “ परेण चासांहितम् ” (तै.प्रा.21-5) इति सूत्रे असांहितमिति संयुतत्वनिषेधात् ।

ननु “ मर्यश्रीः ” इत्यत्र प्रथमयकारात्मकान्तस्थापरकरेफस्य “नान्तस्थापरमसर्वाम्” (तै.प्रा.21-7) इति पूर्वाङ्गत्वनिषेधात् पराङ्गत्वं स्यात् । तदनन्तरयकारस्य पूर्वोक्तरीत्या पूर्वाङ्गत्वम् । एवं पूर्ववर्णस्य पराङ्गत्वं परवर्णस्य पूर्वाङ्गत्वमिति वैपरीत्ये प्राप्ते उच्चारणदौर्घट्यादिदं न सङ्गच्छते इति चेन्न । “ अध्यवसाये ” त्यत्र धकारापेक्षया अन्तस्थाया असर्वान्तवात् असर्वान्यकारे परे सति पूर्वस्य धकारस्य “ संयोगादि ” (तै.प्रा.21-4) इति सूत्रपापूर्वाङ्गत्वस्य “ नान्तस्थापरमसर्वाम् ” (तै.प्रा.21-7) इति सूत्रेण यथा निषेधस्सिद्ध्यति । एवम् “अध्यवसाय” इत्यत्र पूर्वाङ्गत्वे निषिद्धे “ तत्परस्वरम् ” (तै.प्रा.21-2) इत्युत्सर्गशास्त्रसिद्धं पराङ्गत्वमविष्टते । तथा “ मर्यश्रीः ” इत्यत्र रेफस्य “ नान्तस्थापरमसर्वाम् ” (तै.प्रा.21-7) इति सूत्रेण पूर्वाङ्गत्वनिषेधः न सिद्ध्यति । कुतः? “ मर्यश्रीः ” इत्यत्र रेफयकारयोः अन्तस्थात्वेन सावर्ण्यात् रेफस्य अन्तस्थात्वेन सर्वान्यकारपरकत्वमेवास्ति । न त्वसर्वान्परकत्वमस्ति । “ अध्यवसाये ” त्यत्र धकारस्य असर्वा-

यकारपरकत्वमस्तीत्यनयोर्वैलक्षण्यं बोध्यम् । “ नान्तस्थापरमिति ” निषेधसूत्रेण असर्वान्तस्थापरत्वे एव निषेधविधानात् रेफस्य असर्वान्तस्थापरत्वाभावात् रेफविषये “ नान्तस्थापरमसर्वामिति ” (तै.प्रा.21-7) निषेधसूत्राप्रवृत्या पूर्वाङ्गत्वनिषेधो न भवति । किन्तु रेफस्य “ संयोगादि ” (तै.प्रा.21-4) इति सूत्रपापूर्वाङ्गत्वस्य न क्षतिः । अत एव “ मर्यश्रीः ” इत्यत्र द्वितीयकारयोस्सावर्ण्यात् प्रथमस्य यकारस्य सर्वान्यकारस्यैव परत्वेन असर्वान्परत्वाभावात् “ नास्तस्थापरमिति ” निषेधसूत्राप्रवृत्या प्रथमयकारस्य पूर्वाङ्गत्वनिषेधभावात् “परेण चासांहितम्” (तै.प्रा.21-5) इति सूत्रोक्तं पूर्वाङ्गत्वं सङ्गतमेवेत्येवं व्यञ्जनानां पूर्वाङ्गत्वपराङ्गत्वविज्ञानपूर्वकं वर्णक्रमोच्चारणं यदस्ति सः अङ्गवर्णक्रम इत्यच्यते । “ मर्यश्रीः ” इत्यत्र अङ्गवर्णक्रमपाठः एवमस्ति । अर्धमात्रिकपराङ्गभूतमकार, एकमात्रिकोदात्त अकार, अर्धमात्रिकविराम, अण्वणुमात्रिकपूर्वाङ्गभूतरेफयकार, अर्धमात्रिकपराङ्गभूतयकार, एकमात्रिकाल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जनस्वरित अकार, इत्यादि ।

5. वर्णसारवर्णक्रमः

प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाश्लोके “ वर्णसारस्त्रे ” त्यत्र सारशब्दः “ सारो बले स्थिरांशो च न्याय्ये क्लीबं वरे त्रिषु ” इत्यमरनिधण्टुवशात्

श्रेष्ठवाचको बोध्यः। स च लिङ्गत्रयेपि प्रयोकुं शक्यः। तेन पञ्चसु
वर्णकमेषु पञ्चमो वर्णकमः अत्यन्तं श्रेष्ठ इत्यर्थः। कथं ?
श्लो।। ध्वनिः स्थानं च करणं प्रयत्नः कालता स्वरः।
देवताजातिरेतैश्च वर्णा ज्ञेया विचक्षणैः।।

इति वर्णनां नादादिध्वनयः कण्ठादिस्थानानि जिह्वामूलादि-
करणानि ईषत्प्रकृष्टादिप्रयत्नाः अण्वादिकालाः उदात्तादिस्वराः वाच्चा-
द्यधिदेवताः स्वरादीनां बाह्यणादिजातयः विशेषतः उदात्तादीना-
मायामदारुण्याणुतान्ववसर्गमार्दवाद्युत्पत्तिकारणानि हृदयमूर्धकर्ण-
मूलादिस्थानानि । किञ्च कनिष्ठानामिकातर्जन्याद्यजुलिरेखाविन्यास-
योग्यस्थानानि षड्गमध्यमगान्धारपञ्चमादिस्वराः अपिच गुरुत्वलघुता-
साम्यहस्वदीर्घप्लुतादीनां शिक्षोक्तानां परिज्ञानपूर्वकमुच्चारणं यत्र भवति
सः वर्णसारवर्णक्रमः इत्यन्वर्थनामधेयो भवति । एवं पञ्चमवर्णक्रम-
स्वरूपं निरूपितम् । अस्य वर्णक्रमस्य सम्प्रदायसिद्धपाठस्तु एवमस्ति
। “कोऽस्येश्वरः” (ते.सं.2-6-7) इत्यत्र कः इत्यस्य वर्णसारवर्णक्रमः
उच्यते । विवृतकण्ठोत्थितविवाराघोषाल्पप्राणारव्यबाह्यप्रयत्नविशिष्ट-
श्वासध्वनिजनित हनूमूलस्थान जिह्वामूलकरण स्पृष्टप्रयत्नार्धमात्रिक-
पराङ्गभूत वायुदेवताकब्राह्मणजातिककार । संवृतकण्ठोत्थित संवा-
रारव्यबाह्यप्रयत्नसहितनादध्वनिजनित अत्युपसंहृतकल्पहनुस्थान

तथाभूतौष्ठकरण संवृतप्रयत्नैकमात्रिक, भूमिदेवताकब्राह्मणजातिसत्त्व-
गुणसहिततर्जन्यजुलिमध्यरेखान्यासयोग्य शरीरायामश्लक्षणीकृत गळ-
बिलविनिस्सृतपरुषध्वनिकाजारुततुल्य गान्धारस्वरहेतुभूत मूर्धस्था-
नोत्पन्नोदात्तस्वरगुणक वायुदेवताक ब्राह्मणजातिक अकार अणुमात्रि-
कविराम । विवृतकण्ठोत्थित विवाराघोषमहप्राणारव्यबाह्यप्रयत्न-
विशिष्टश्वासध्वनिजनित कण्ठोपरिभागस्थान तदधोभागकरण विवृत-
प्रयत्नार्धमात्रिक पूर्वाङ्गभूत सूर्यदेवताकशूद्रजातिक विसर्जनीय
द्विमात्रिकपदविरामाः इत्यादि ।

व्यासशिक्षायां द्वित्वनिषेधप्रकरणे केवलवर्णक्रमोच्चारणमधि-
कृत्य

श्लो।। स्वरायुक्तस्य वर्णस्य वाचकं नाम कथ्यते ।

वर्णक्रमोक्तिकाले तु नान्यसंज्ञां समुच्चरेत् ।।

इति विशेषविधिरस्ति । शिक्षाप्रातिशारव्यादिषु वर्णनां
सुखोच्चारणार्थं अकारव्यवेतकारोत्तरत्वस्य केवलाकारोत्तरत्वस्य च
विधानमस्ति । “न विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयाः” (ते.प्रा.1-
18) इति सूत्रेण विसर्जनीयादीनां अकारव्यवेतकारोत्तरत्वं निषिद्धम् ।
अकारव्यवेतकारोत्तरत्वं वा अकारोत्तरत्वं वा वाच्यस्यैव प्राप्तम् ।
निषेधोपि वाच्यस्यैव यद्यप्युचितः तथापि वाच्यानां विसर्जनीयानां

केवलानां प्रयोक्तुमशक्यत्वात् “न विसर्जनीय” (तै.प्रा.1-18) इत्यादि-
निषेधसूत्रे वाचकशब्दानेव प्रयुज्य निषेध उक्तः। न चायं निषेधः
अकारव्यवेतकारोत्तरत्वमात्रस्यैव । किन्तु अकारोत्तरत्वस्यापि । अत
एव निषेधसूत्रस्यास्य व्याख्यानान्ते गार्ग्यगोपालयज्वना “अकारो
व्यञ्जनानाम्” (तै.प्रा.1-21) इति वक्ष्यमाणाप्याख्या एतेषामसम्भव-
व्युदस्तत्वान्न सम्भवतीत्युक्तम् । अत एवोदाहृतव्यासशिक्षाश्लोकस्य
“स्वरायुक्तस्य वर्णस्य वाचकं नाम कथ्यते” इति वाक्ये विसर्गादिवर्णस्य
स्वरायुक्तत्वविशेषणेन अकारोत्तरत्वराहित्यमुक्तं भवति । तथाहि
“यवनहपरस्वरपरेषु” (तै.प्रा.12-4) इति सूत्रस्थानां यकारादिवर्णाना-
मकारः आख्या यथा भवति तथा विसर्जनीयादीनामकारो वा
अकारव्यवेतकारप्रत्ययो वा आख्या नैव भवितुमर्हति । अतः स्वरायु-
क्तविसर्गादिवर्णानां विसर्जनीयजीहामूलीयादिवाचकनामधेयैरेव
वर्णक्रमः कथ्यते । “नान्यसंज्ञां समुच्चरेदिति” निषेधविधिः विसर्गा-
दीनां विसर्जनीयजिहामूलीयादिनामानीव व्यञ्जनाघोषादिनामान्तरा-
ण्यपि सन्ति । तानि साधारणानि नामानि ककारादीनामपि
व्यञ्जनाघोषादिनामवत्वात् । विसर्जनीयादिनामानि तु असाधारणानि ।
यथा कश्चिद्देवदत्तनामा सः आचार्यः सलक्षणघनपाठी सोमयाजी च
पश्चात् बभूव तस्य देवदत्तनामा आह्वनापेक्षया आचार्यादिविशेष-

नामभिराह्वाने आनन्दातिशयो जायते तथा व्यञ्जनाघोषादिसामान्य-
नामोच्चारणापेक्षया विसर्जनीयादिविशेषनामोच्चारणपूर्वकं वर्णक्रमपाठः
योयुज्यतेराम् । “न विसर्जनीयजिहामूलीय” इत्यादि (तै.प्रा.1-18)
सूत्रे रङ्गपुतादीनामुलेखाभावेष्युपलक्षणविध्या तेषि स्वीकर्तुं शक्यन्ते ।
रङ्गादीनामपि अकारोत्तरत्वाद्याख्यानिषेधः सिद्ध्यत्येव । तेषामपि
वर्णक्रमोक्तिकाले तत्तद्वाचकनामैवोच्चारणीयम् । अन्यसंज्ञाकथननिषे-
धोपि समान एव । तथाहि

(1) विसर्जनीयः “वेदः” इत्यत्र वकार एकार दकार अकार
विसर्जनीया इति वर्णक्रमोक्तिकाले विसर्जनीयसंज्ञा एकैव उच्चारणीया
। विसर्जनीयस्य व्यञ्जनत्वादीनां सत्वेषि व्यञ्जनसंज्ञा वा अघोषसंज्ञा वा
न वक्तव्या ।

(2) जिहामूलीयः “यःकामयेत्” इत्यत्र यकार अकार
जिहामूलीय ककार आकाराः इत्यादि जिहामूलीयस्य व्यञ्जनसंज्ञा वा
ऊष्मसंज्ञा वा अघोषसंज्ञा वा वक्तव्या ।

(3) उपध्मानीयः “यःपाप्मना” इत्यत्रापि यकार अकार
उपध्मानीय पकार आकाराः इत्यादि उपध्मानीयस्य व्यञ्जनोष्माघोष-
संज्ञा न वक्तव्या ।

(4) यमागमः “ अग्ने तेजस्विन् ” इत्यत्र अकार गकारद्वित्वं तु तीययम नकार एकाराः इत्यादि । अत्र यमर्णस्य व्यञ्जनादिसंज्ञाः न वक्तव्याः ।

(5) रङ्गपुतः सुशोकाँ 4 इत्यत्र ककार अवर्णरङ्गपुताः इत्यादि । अत्र अच्-स्वरसंज्ञा न वक्तव्या । एवमितरवर्णेष्वपि पञ्चविधर्वणक्रमा वेदितव्याः । श्लो ।। सर्ववर्णान् वदन्त्येवं ज्ञातौ द्वित्वागमौ न तु ।

ततोऽफलं फलं प्रोक्तं द्वित्वाद्युच्चारणाद्बुधैः ॥

इति व्यासशिक्षाद्वित्वनिषेधप्रकरणान्तं श्लोकेन ज्ञान्यज्ञानिवैलक्षण्यं निरूपितम् । कथं ? प्रायशः वेदपाठकाः “ इषे त्वा ” इत्यत्र तकारद्वितं, “ मुकर्व्यवतीः ” इत्यत्र पूर्वागमं ककारं, “ अर्कः ” इत्यत्र ककारद्वितं, “ प्रगल्भः ” इत्यत्र पूर्वागमं बकारम्, इत्येवमादेशागमविकारादिकं शास्त्रपाप्तमज्ञात्वा सर्ववर्णान् वदन्ति । तथाविधानामज्ञातस्वरवर्णादिलक्षणानां वर्णक्रमाध्ययनफलमपि नास्तीति विद्वद्विरुक्तम् । ये वेदपाठकाः द्वित्वागमवर्णविकृतिप्रकृतिक्रमविक्रमादिविज्ञानपूर्वकमधीयानास्सन्ति । ते वर्णक्रमोच्चारणप्रयुक्तफलभाजो भवन्ति इति वर्णक्रमाध्ययनं महाफलदमिति व्यासशिक्षावचनतोवगम्यते । एवं पञ्चविधर्वणक्रमपाठानां तत्वमुक्तम् ।

शिक्षोक्तविज्ञानफलकथनम्

उत्तमो लक्षणज्ञानी लक्ष्यज्ञानी तु मध्यमः ॥192॥

लक्ष्यलक्षणयोज्ञानी तद्विपात्रं प्रशस्यते ॥193॥

केचन केवलवेदपाठकास्सन्ति । अन्ये अकृतवेदाध्ययना अपि व्याकरणादिशास्त्रज्ञानात् शिक्षादिविज्ञानिनो भवन्ति । अपरे उभयज्ञानिनस्सन्ति । तेषु केवलसंहितापदकमजटाघनपाठमात्राध्येतारो ये सन्ति ते मध्यमाधिकारिणः । शिक्षादिशास्त्रोक्तविज्ञानिनो ये ते उत्तमाधिकारणः । ये अधीतिनः अधीतशिक्षाव्याकरणादिविज्ञानिनश्च भवन्ति ते अत्यन्तमुक्तमाः । त एव मुख्यपात्रभूताः इति लक्ष्यलक्षणज्ञानिनां प्रशंसा कृता ।

ननु केवललक्षणज्ञानिनः उत्तमत्वप्रशंसा कथं सङ्गच्छते इति चेदुच्यते । महाभाष्ये पतञ्जलिमहर्षिः शब्दज्ञानस्य धर्मजनकताधिकरणे “ किं पुनश्शब्दस्य ज्ञाने धर्मः आहोस्वित् प्रयोगे ” इति सन्दिद्ध अन्ते भगवान् भाष्यकारः “ अथवा पुनरस्तु ज्ञाने एव धर्मः प्रयोगस्तु द्वारमिति ” तत्वमभिव्यक्तीचकार । एवं “ उत्तमो लक्षणज्ञानीति ” पक्षस्समर्थितः । “ लक्ष्यलक्षणयोः ज्ञानी तद्विपात्रं प्रशस्यते ” इति पक्षस्तु अत्युक्तम इति निर्विवादांशः ।

लक्षणं न त्यजेद्वीमान् सम्प्रदायोऽन्यथा भवेत् ॥194॥

लक्षणेन विना शिष्यः सम्प्रदायविनाशवान् ॥195॥

नासौ तत्फलमाप्नोति सम्यक् पाठमजानतः ॥196॥

केवलपाठमात्राध्ययनेन वेदः सर्वथा संरक्षितो भवतीति न मन्तव्यम् । अङ्गविद्यासु शिक्षाव्याकरणादिषु निष्णातैरेव वेदस्संरक्ष्येत । अङ्गविद्याविज्ञानरहितैस्तु अधीतबलात् यथाधीतं पठितुं शक्यते । विस्मरणं च पाणिमात्रसाधारणमिति सति सन्देहे निर्णयोपायापरिज्ञानात् वर्णान्यत्वं स्वरूपलक्षण्यं वा दुष्परिहरम् । अतस्सम्प्रदायपरिपालनाय लक्षणमवश्यमध्येतव्यम् । यदि शिष्यः हल्विसर्गष्टवणत्वयत्वेकानुस्वारस्वरभक्तिकम्पयमागमादिविज्ञानरहितो भवति सः विनष्टसम्प्रदायो भवेत् । तदा वेदपाठं सम्यक् न जानातीत्यर्थः । किञ्च सम्प्रदायनाशो स्थानकरणप्रयत्नकालादिवर्णधर्मलक्षणपरिज्ञानाभावे च वेदाध्ययनसम्पूर्णफलं न प्राप्नुयात् । अतः हस्तदीर्घपूतलोपागमविकारद्वित्वपूर्वागमादिकमवश्यं ज्ञातव्यम् । बुद्धिमान् अध्येता कदापि पूर्वोक्तलक्षणज्ञानं न त्यजेत् इत्यर्थः ।

लक्षणेन विना वर्णा निर्मलापि न शुद्ध्यति ॥197॥

वर्णधातुः क्रियाविस्तारगुणवचनेष्वर्थेष्वस्ति । गुणवचनं नाम स्तुतिः । अत्र श्रुतिपदमध्याहार्यम् । तेन श्रुतिः स्तुत्या इत्यर्थस्सिद्ध्यति । यतः श्रुतिः “ निश्चितमेतद्वेदो यजुर्वेदस्सामवेदः ” इति

भगवन्निश्चासरूपा अत एवापौरुषेया । सर्वविज्ञानाकारा सर्वज्ञकल्पा अतीन्द्रियधर्मब्रह्मप्रबोधिका नित्या निर्मला इति स्तोत्रार्हा भवति । एवं निर्मलापि श्रुतिः उदात्तानुदात्तादिशिक्षोक्तलक्षणरहिताधीता चेन्न शुद्ध्यति । ननु कथं शुद्ध्यतीति चेदुच्यते । “ स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ” इति स्वाध्यायस्य वेदराशोः अध्ययनात्मकसंस्कारो विहितः । स्वभावतः शुद्धं वेदराशिं गुरुमुखोच्चारणानूच्चारणविधया शिक्षाशास्त्रीयगुरुलघ्वादिविज्ञानसहिताध्ययनसंस्कारसंस्कृतमध्येता प्राप्नोति । अयमातिसंस्कारः । एवं संस्कृता श्रुतिरध्येतारमत्यन्तं पवित्रीकरोति । तथाप्राप्ताध्ययनेन अध्येता शिक्षोक्तध्वनिस्थानकरणप्रयत्नादिविज्ञानमहिम्ना समधिगतसमस्तश्रौतार्थफलभाक् भवति । यद्यध्येता यथोक्तशिक्षाशास्त्रीयविज्ञानरहिततया श्रुतिमध्ययनातिसंस्कारेणाधिगच्छति तथाप्राप्ता श्रुतिः स्वयं निर्मलापि तं शिक्षोक्तविज्ञानरहितमध्येतारमत्यन्तं न पवित्रीकरोति । केवलपाठमात्रप्राप्तव्यां शुद्धिं प्रापयतीत्यर्थः । यथा “ यदेव विद्यया करोति श्रद्धया उपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति ” (छा.उ.1-1-10) इति श्रुत्युक्तरीत्या कर्मानुष्ठाता विद्यया=विज्ञानेन युक्तस्सन् श्रद्धया=श्रद्धधानः उपनिषदा = योगेन युक्तः उत्तमाधिकारी यदेव यत्कर्मानुतिष्ठति तथा उत्तमाधिकारिणा कृतं कर्म वीर्यवत्तरं भवति । विद्वत्कर्मणः वीर्यवत्तरत्ववचनात् अविदुषोपि

कर्म वीर्यवदित्युक्तं भवति । तथा लक्षणज्ञानरहितपाठपेक्षया स्वरवर्णादिशिक्षोक्तसमस्तविज्ञानसहितपाठाकस्य अधिकफलश्रवणात् तादृशं ज्ञानिनं तथाधीता श्रुतिः कदाचिदपि न जहाति । न केवलमेतावदेव किन्तु ऐहिकामुष्मिकश्रेयोभाजं करोतीत्यत्र न विप्रतिपत्तिलेशोस्ति ।

प्रमदा रूपसम्पन्ना दरिद्रस्येव योषितः ॥198॥

स्वरहीना यथा वाणी वस्त्रहीनास्तु योषितः ॥199॥

एवं वर्णा न शोभन्ते प्राणहीनाशशारीरिणः ॥200॥

श्लोकेस्मिन् योषिद्वाणीशशारीरिणः उपमानानि । वर्णा उपमेयानि । योषिदुपमाने उपमानान्तरमस्ति । उपमानेषु हीनशब्दप्रयोगात् उपमेयेषु हीनपदान्वयः कर्तव्यः । वाणीयोषिजीवाः स्वरवस्त्रप्राणहीनाः यथा न शोभन्ते एवं वैदिकवर्णा अपि उदात्तादिहीनास्सन्तः न शोभन्ते इत्यन्वयस्सिद्ध्यति । सर्वत्र हैन्यकथनात् शोभाराहित्यमुक्तं भवति । वाणीयोषिजीवाः स्वरवस्त्रप्राणहीनाः यथा न शोभन्ते एवमेव वैदिकवर्णा उदात्तादिस्वररहिता न शोभन्ते । अत्र योषित इत्यस्य प्रमदा इति विशेषणम् । प्रमदाः यौवनसम्पन्नाः रूपसम्पन्नाः सौन्दर्ययुक्ता योषितः वस्त्रहीना न शोभन्ते । वस्त्रहीना इत्यनेन हीनवस्त्रा इति वा श्रेष्ठवस्त्ररहिता इति वा वक्तव्यं, दरिद्रस्य योषित

इत्युपमानात् । दरिद्रयोषितः दारिद्र्यात् पोषकाहारश्रेष्ठवस्त्राभरणाद्यभावे पुष्टिलावण्याद्यभावात् यथा न शोभन्ते तथा आढ्यकान्ताः शोभाकारणयौवनसौन्दर्यवत्योपि वरवासोरहिता न शोभन्ते । लोके योषितः शोभासम्पादकक्षौमादिसुन्दरवस्त्रधारणाभावे हैन्यं भावयन्ति हि । यथा लौकिकी वाणी सज्जीतशास्त्रसिद्ध्षज्जादिस्वरहीना सती न शोभते यथा वा जीवाः प्राणहीना न शोभन्ते तथा वैदिकवर्णा निर्मला अपि शिक्षोक्तोदात्तादिस्वरहीनास्सन्तः न शोभन्ते । श्लोकेस्मिन् वर्णा इत्यस्य शिक्षोक्तोदात्तादिस्वरहीना इति विशेषणाभावेषि प्रकरणादुक्तमिति बोध्यम् । वैदिकवर्णानामुदात्तादिस्वरराहित्ये शोभैव नास्ति । तेषां वैदिकत्वमपि न स्यात् । वैदिकवाचामुदात्तादिस्वराः प्राणस्थानीयाः । प्राणापाये यथा शरीरिणो न शोभन्ते तथा वैदिकवाचोपि न शोभन्ते इत्यर्थः । किन्तु विपरीतमर्थं जनयन्ति । तथाच शिक्षा श्लो ॥ मन्त्रो हीनस्स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ।

स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति

यथेन्द्रशत्रुस्स्वरतोऽपराधात् ॥ इति

अतो वेदसंरक्षणार्थं उदात्तानुदात्तादिविज्ञानसिध्यर्थं अवश्यं
शिक्षाशास्त्रमध्येयमिति सूक्तं भवति ।

लक्षणं यो न वेत्यृक्षु न तस्य फलभागभवेत् ॥201॥

लक्षणज्ञो हि विप्राणां सकलं भद्रमश्चुते ॥202॥

योऽध्येता ऋग्लक्षणं न वेत्ति सः क्रग्ध्ययनप्राप्तव्यफलभाक् न
भवेत् । अत्र ऋग्लक्षणज्ञानप्रसङ्गात् आदौ ऋग्लक्षणं ज्ञातव्यं भवति ।
ऋग्लक्षणमेवमाह शौनकाचार्यः ।

श्लो । । यः कश्चित् पादवान्मन्त्रः युक्तश्चाक्षरसम्पदा ।

स्वरयुक्तोऽवसानेन च तामृचं परिजानतः ॥ इति
परिमिताक्षरपादार्धर्चस्वरावसानसहिता मन्त्राः ऋच इति
ऋग्लक्षणं जानीयात् । यः विप्राणां मध्ये वेदाध्येता शिक्षोक्तहत्विस-
र्गाच्चस्वरादिलक्षणं ऋग्यजुस्सामादिलक्षणं च वेत्ति सः अध्येता सकलं
ऐहिकामुष्मिकश्रेयःफलं समश्चुते । समस्तमङ्गलानि प्राप्नोतीत्यर्थः ।

आचार्योपासनाद्योगात् तपसः प्राज्ञसेवनात् ॥203॥

विविच्य कथनात्कालात् षड्गिर्विद्या प्रपद्यते ॥204॥

अनेन श्लोकेन विद्यावासौ साधनषङ्कं प्रतिपादितमस्ति । तथाहि
(1) गुरुसेवा (2) जन्मान्तरीयपुण्ययोगः (3) तपश्चरणं (4) प्राज्ञसेवनं

(5) विवरणपूर्वकप्रबोधः (6) कालः । क्रमेण सोदाहरणमेषां विवरणं
क्रियते ।

1. आचार्योपासनम्

तद्यथा छान्दोग्योपनिषदि चतुर्थाध्याये उपकोसलारव्यायि-
कास्ति । उपकोसलो नाम ब्रह्मचारी विद्यालभार्थमाचार्यसमीपं प्राप्य
तत्राचार्यतदीयामीनां च द्वादशवर्षाणि परिचरणं कृतवान् । सद्गुरुसेवा-
भागधेयात् अग्नयस्साक्षात्कृत्य उपकोसलाय सङ्ग्रहेण ब्रह्मविद्यामुप-
दिश्य पश्चादस्मदुपदिष्टविद्याया विवरणं करिष्यत्याचार्य इत्युत्त्वान्त-
हिताः । तत आचार्यः अग्न्युपदिष्टब्रह्मविद्याविवरणं विधाय कृत्स्नाम-
ध्यात्मविद्यां तस्मै प्रोवाचेति तत्रास्ति । एवं सद्गुरुपासनं विद्यासाधन-
मित्युक्तं ज्ञेयम् ।

2. योगः विद्यावासौ जन्मान्तरीयपुण्यविशेषः

विषयेस्मिन् कठोपनिषदि नाचिकेतोपारव्यानमनुसन्धेयम् ।
गौतमगोत्रोत्पन्नस्य उदालकस्य पुत्रः नाचिकेता नामास्ति । स्वपित्रनु-
ष्ठितविश्वजिद्यागानुष्ठानकाले ऋत्विग्भ्यो दीयमानगोद्रव्यदक्षिणादान-
विषये असन्तुष्टः पुत्रः दक्षिणात्वेन मामपि यस्मै कस्मैचिद्वित्वजे दत्वा
यज्ञफलं प्राप्नुहीति स्वीयश्रद्धातिशयं पित्रे प्रकटयामास । पुत्रस्य
निर्बन्धमवगत्य कुपितः पिता हे नाचिकेतः ? त्वां मृत्यवे ददामीत्युवाच

। तत्रभावात् मृत्युसमीपं गतो नचिकेताः यमधर्मराजात् वरस्वीकरण-
काले यमोपदिष्टमग्निविद्यां तथैव तदनन्तरमेव प्रत्युच्चारितवान् ।
शिष्यस्य ग्रहणसामर्थ्यदर्शनेन सन्तुष्टो यमः उत्तमशिष्यः इति मत्वा
शिष्यप्रार्थनानुसारं ब्रह्मविद्यामुपदिदेशेति कठोपनिषदि स्पष्टमस्ति ।
वस्तुतः नचिकेतसः पुष्कलदक्षिणादानेन पित्रनुष्ठितयज्ञसाफल्य-
कामनैवास्ति । तस्य हठात् यमलोकप्राप्तिः ब्रह्मविद्याचार्यात् यमधर्म-
राजात् लोकपालात् ब्रह्मविद्यालाभ इत्ययमेव विद्यायोगः । विषयेस्मिन्
गौतमधर्मसूत्रं पश्यामः । “ वर्णाश्रमाः स्वस्वधर्मनिष्ठाः प्रेत्य कर्मफल-
मनुभूय ततश्शेषेण विशिष्टदेशा, जाति, कुल, रूप, आयु, श्रुत, वृत्त, वित्त-
सुख, मेधसो जन्म प्रपद्यन्ते ” इति गौतमधर्मसूत्रे जन्मान्तरपुण्य-
विशेषात् वर्तमानजन्मनि लभ्येषु विशिष्टदेशादिमेधाशक्तिपर्यन्तेषु
दशसु मध्ये श्रुतशब्दितविद्या, मेधाशक्तिश्चास्ति । तेन मेधाशक्तिसहिता
विद्यावाप्तिः पूर्वपुण्यविशेषालभ्यत इत्युक्तं भवति । विषयमिममधि-
कृत्य
श्लो । । तां हंसमालाशशरदीव गङ्गां

महौषधीं नक्तमिवात्मभासः ।

स्थिरोपदेशामुपदेशकाले

प्रपेदिरे प्राक्तन जन्मविद्याः ॥

इति महाकविकालिदासेन कुमारसम्बवमहाकाव्ये पूर्वजन्माभ्य-
स्तविद्याः विद्योपदेशकाले पूर्वपुण्यवशात् पार्वतीं प्रपेदिरे इति यदुक्तं
तदत्र स्मर्तव्यम् ।

3. तपश्चरणम्

तद्यथा तैत्तिरीयकाठके भरद्वाजमहर्षिवृत्तान्तो मन्तव्यः ।
भरद्वाजमुनिः सर्वेषां वेदानामध्ययने कृतप्रयत्नोप्यकृतार्थस्सन्
सम्पूर्णविदाध्ययनार्थमिन्द्रं प्रसाद्य तत्रसादात् शतत्रयपरिमितमायुर्लेभे
। तावन्तं कालं पुनर्गुरुकुले अधीत्याप्यसम्पूर्णविदाध्ययनो मुनिः
जीर्णशरीरो वृद्धः अशक्तत्वेन शयान आसीत् । वेदाध्ययनं हि
महत्तपः । “ तद्वितपस्तद्वितपः ” इति शिक्षाध्याये अनशनधनदानादि-
तपसोप्याधिकतपस्त्वमुक्तम् वेदाध्ययनस्य । स्वाध्यायबाह्यणे
एतदान्नातं “ यावन्तः ह वा इमां वित्तस्य पूर्णा ददत्स्वर्गं लोकं जयति
तावन्तं लोकं जयति भूयाऽसं चाक्षय्यं चापपुनर्मृत्युं जयति
ब्रह्मणस्सायुज्यं गच्छति ” (तै.आ.1-2-14) इति । अस्यायमर्थः ।
ब्राह्मणेभ्यो वित्तपूर्णपृथिवीदानेन दाता यावन्तं कालं स्वर्गे
उत्तमभोगाननुभवन् तिष्ठत्यसौ वेदाध्येतापि तावन्तं कालं स्वर्गे तथा
वसति । न केवलमेतावदेव । ततोप्याधिकं पुनरावृत्तिरहितं लोकं
प्राप्नोति । पुनश्च मृत्युं न प्राप्नोति । ब्रह्मसायुज्यमपि प्राप्नोतीति

वेदाध्यनमहिमा वर्णितः। एवं वेदाध्ययनोत्तमतपस्विनं भरद्वाजं मुनिं
इतोपि वेदाध्ययनं कर्तुमसमर्थं मत्वा कृपालुरिन्द्रः तस्मै भरद्वाजाय
सावित्राग्निविद्यामुपदिदेश । एवं तपसः विद्यासाधनत्वं सोपपत्तिकं
निरूपितम् ।

4. प्राज्ञसेवनम्

तद्यथा श्रीमद्भागवते एकादशस्कन्धे द्वितीयाध्याये ऋषभ-
कुमाराणां विदेहस्य निर्मेजनकस्य च संवादोस्ति । ऋषभकुमारेषु
महाभागवताः आत्मविद्याविशारदाः अव्याहतेष्टगतयः जीवन्मुक्ताः
(1) कविः (2) हरिः (3) अन्तरिक्षः (4) प्रबुद्धः (5) पिप्पलादः (6)
आविर्होत्रः (7) द्रमीळः (8) चमसः (9) करभाजनः इति नवसङ्ख्याका-
स्सन्ति । ते कदाचित् यद्यच्छया निर्मेस्सत्रमुपाजग्मुः। सूर्यसङ्खाशान्
ब्रह्मपुत्रोपमान् विदेहो निर्मी राजा प्रश्रयावनतस्सन् एवं प्रत्यच । हे
महाभागवतोत्तमाः ? संसारचक्रेस्मिन् मानुषं जन्म दुर्लभम् । तत्रापि
परमपुरुषार्थसाधनत्वात् वैकृण्ठप्रियाणां भवतां दर्शनमत्यन्तदुर्लभम् ।
मानवानां क्षणाधौपि सत्सङ्गः शेवधिः। स चाधुना लब्धः येन
ब्रह्मानन्दलाभो भवति तद्विज्ञानं भागवतं ब्रूतेति । तत्प्रार्थनानुसारं तेषां
महाप्राज्ञानां कविप्रभृतीनामध्यात्मविद्योपदेशबलात् प्राप्ताध्यात्मविद्या-

लाभात् निर्मी राजा अवास्त्रब्रह्मानन्दो बभूवेति प्राज्ञसेवनं विद्यासाधन-
मिति ज्ञातव्यम् ।

5. विविच्य कथनम्

सङ्ख्येणोत्तस्यार्थस्य यद्विवरणं तद्विविच्य कथनमित्युच्यते ।
तेनैव वाक्यार्थस्सम्यगवगन्तुं शक्यते । तद्यथा “ पाहिमाग्ने दुश्शरिता-
दामा सुचरिते भज ” (तै.सं.1-1-12) अस्मिन् मन्त्रे यानि अग्निदुश्शरित
सुचरितपदानि सन्ति तेषां विवरणपरब्राह्मणवाक्यान्येवं सन्ति । “
अग्निर्वाव पवित्रम् । वृजिनमनृतं दुश्शरितम् । ऋजुकर्म॒ सत्य॑
सुचरितम् । अग्निरेवैनं वृजिनादनृतादुश्शरितात्पाति । ऋजुकर्म॑ सत्ये
सुचरिते भजतीति ” (तै.ब्रा.3-3-7) एवमेव “ ब्रह्मविदाप्नोति परं ”
(तै.उ.2-1) इति सङ्ख्यवाक्यम् । तस्य विवरणमेवमास्ति “ सत्यं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् । सोऽश्रुते
सर्वान् कामान् सह । ब्रह्मणा विपश्चितेति ” इत्यादिश्रुत्युक्तं पन्थान-
माश्रित्यैव महाभाष्यादीनि प्रवृत्तानि । “ स्वपदानि च वर्णन्ते भाष्यं
भाष्यविदो विदुरिति ” हि भाष्यलक्षणम् । स्वपदानां विविच्य कथनादेव
भाष्यार्थः सम्यगवगम्यते । तेनैव भाष्यज्ञो विद्वान् प्राप्तविद्यो भवति ।
विविच्य कथनं विद्यावास्तौ साधनमित्युक्तं वेदितव्यम् ।

6. कालः

तद्यथा विद्योपदेशकाले गुरुकं सर्वं सम्यगधिगन्तुं न शकोति
शिष्यः। अत एवाभिज्ञैरुक्तं
श्लो।। गुरोस्तु पादमादत्ते पादं शिष्यः स्वमेधया ।

पादं कालेनादत्ते पादं सब्रह्मचारिभिः।। इति
आचार्योपदेशानन्तरं शिष्यः स्वमेधया ततोष्यधिकं ज्ञास्यति ।
ततस्सतीर्थ्यैस्सह प्रश्नोत्तरसंवादादिना ततोष्यधिकं ज्ञास्यति । एवं
कृतेषि कालक्रमेण इत्योष्यधिकविज्ञानवान् भविष्यतीति विद्यावासि-
साधनेषु कालस्यापि साधनत्वमुक्तम् । एवं षड्जिस्साधनैः मानवः
प्राप्तविद्यो भवतीति कौण्डन्यशिक्षाव्याख्यानं घनामृताख्यं समाप्तम् ।

शम्

कौण्डन्यशिक्षा

वागीशादिसुरान् सर्वान् कृतार्थान् कर्तुमादरात् ॥11॥
 वटमूले यदभाति तस्मै चिन्महसे नमः ॥12॥
 अधीत्य संहितां पूर्वं पदक्रमजटाघनान् ॥13॥
 शिक्षादिशास्त्राध्ययनं कुर्यात्कौमारसंयुतम् ॥14॥
 पदानां सन्धिरुच्छवासे संहितानवसानगा ॥15॥
 अनुलोमविलोमाभ्यां सा द्विधा पदमन्तगम् ॥16॥
 वर्णाक्षरस्वराङ्गानां सन्धयस्तु यथा क्रमात् ॥17॥
 पृथक् पृथग्नुप्रोक्ताः चतस्रस्संहिताः स्मृताः ॥18॥
 पदवत्संहिता यत्र न कार्यं सांहितं यदि ॥19॥
 संहिता प्रकृतिः ज्ञेया सप्तैतास्संहिताः स्मृताः ॥10॥
 पदस्यावग्रहस्यापि सन्दध्यादुत्तरेण च ॥11॥
 क्रमेण प्रोच्यते यत्तु लक्षणेन समन्वितम् ॥12॥
 सुस्पिङ्गन्तादिभेदेन बुधैस्तत्पदमुच्यते ॥13॥
 शमानश्च विलङ्घश्च नपरं तपरं स्वरम् ॥14॥
 अवर्णयनिङ्गमिङ्गांशमष्टलक्षणमीरितम् ॥15॥
 क्रमेण नार्थः पदसंहिताविदः

पुरा प्रसिद्धाश्रयपूर्वसिद्धिभिः ॥16॥
 अकृत्स्नसिद्धिश्च न चान्यसाधकः
 न चोदयापायकरो न च श्रुतः ॥17॥
 विपर्याच्छास्त्रसमाधिदर्शनात्
 पुरा प्रसिद्धेरुभयोरनाश्रयात् ॥18॥
 समभ्युपेयाद्वहुभिश्च साधुभिः
 श्रुतेश्च सन्मानकरः क्रमोऽर्थवान् ॥19॥
 उच्चार्यं संहितावद्वे पदे प्रोक्त्वोत्तरं पुनः ॥20॥
 सन्दध्यादुत्तरेणैव क्रमोऽर्थान्तं समापयेत् ॥21॥
 आकारान्तमुदात्तान्तमाङ्गरं यत्र दृश्यते ॥22॥
 त्रिक्रमं तं विजानीयात् मोषूण ऊषुणस्तथा ॥23॥
 क्रमाभिगमभिन्नानि दुर्गाणि सुमहान्त्यपि ॥24॥
 विलीयन्ते र्कभिन्नानि तमांसीव निशात्यये ॥25॥
 पदद्वयं क्रमादुत्तवा द्वितीयं प्रथमं पुनः ॥26॥
 पुनश्च क्रमवद्वयात् सन्धितस्सा जटा स्मृता ॥27॥
 जटा माला शिखा रेखा ध्वजो दण्डो रथो घनः ॥28॥
 अष्टौ विकृतयः प्रोक्ताः क्रमपूर्वा मनीषिभिः ॥29॥

जटामुच्चार्य विधिवत् तृतीयं संहितेव हि ॥३०॥
 विलोमेनानुलोमेन वदेच्चेत्सघनस्स्मृतः ॥३१॥
 सकृदादि द्वितीयं द्विः द्विरादिसकृदुत्तरम् ॥३२॥
 द्विस्तृतीयं सकृन्मध्यं द्विरादिसकृदुत्तरे ॥३३॥
 द्विपदोऽष्टादशपदः पदैष्वोडशभिर्युतः ॥३४॥
 त्रयोदशपदश्चेति चतुर्था घन ईरितः ॥३५॥
 यत्र द्वयोश्च पदयोः समानस्वरवर्णयोः ॥३६॥
 तृतीयेन घनो न स्यात् क्रमवत् द्विपदो घनः ॥३७॥
 त्रिक्रमस्य जटामुक्तवा चतुर्थं सन्धितो वदेत् ॥३८॥
 विलोमेनानुलोमेन चाष्टादशपदो घनः ॥३९॥
 तत्त्विक्रमे पूर्वपदेन युक्ते
 द्वयं जटावत् क्रमवत्तु शेषम् ॥४०॥
 उक्तवा विलोमादनुलोमतश्चेत्
 वदेद्वनः षोडशभिः पदैः स्यात् ॥४१॥
 प्रथमं पञ्चमष्ठः द्वादशैकादशौ तथा ॥४२॥
 सांहितास्सन्धयः प्रोक्ताः इतरे पौरुषा घने ॥४३॥
 पदादिविकृतीनां ये पारायणपरायणाः ॥४४॥

महात्मानो द्विजश्रेष्ठाः ते इयाः पञ्चिपावनाः ॥४५॥
 घनपारायणं यस्तु सकृत्कुर्याद्विजोत्तमः ॥४६॥
 स वै ब्रह्म स वै विष्णुः स वै रुद्रो न संशयः ॥४७॥
 कोटिजन्मकृतं पापं ब्रुवातां नश्यति क्षणात् ॥४८॥
 श्रृण्वन्तश्रद्धया भक्त्या सहस्राणां गवां फलम् ॥४९॥
 लभेरन् दानजं तस्य पाठकानाच्च पूजनम् ॥५०॥
 यः करोति शिवस्थानं लभते नात्र संशयः ॥५१॥
 पठतां श्रद्धया पूजां यः करोति नरोत्तमः ॥५२॥
 ब्रह्मलोकनिवासी सन् ब्रह्मणा सह मोदते ॥५३॥
 पठतां श्रृण्वतां वापि पूर्णायुस्सर्वसम्पदः ॥५४॥
 पाठकानाच्च पूजायामैश्वर्यमतुलं भवेत् ॥५५॥
 प्रग्रहत्वं जटायां स्यात् यस्य तस्य घनेऽपि च ॥५६॥
 अन्यस्वरपरोऽप्येवं सन्धिकार्यं न युज्यते ॥५७॥
 पदानां हस्वभाजान्तु घनसन्धिषु हस्वता ॥५८॥
 दीर्घत्वमनुलोमे स्यात् सर्वत्र सन्धितो भवेत् ॥५९॥
 उक्तं पुनः पञ्चपदञ्च वाक्यम्
 इत्युत्तरं वापि तथैव सर्वतः ॥६०॥

ज्ञेयं बुधैः पूर्ववदन्ययुक्तम्

तत्रस्थलक्ष्यं न तु पूर्ववद्भवेत् ॥६१॥

द्रफसश्चित्रं सप्त तेऽपः पुनश्चेत्

नाकं विष्णो रक्षदेवस्य गोमान् ॥६२॥

अग्ने त्वं न स्यादयं नः परित्वा

आवो मा यज्ञं त्वस्य लोपस्सहस्र ॥६३॥

यास्ते ये न प्राणमग्ने पवस्व

द्यौस्ते रक्षाचायुरग्ने नयैव ॥६४॥

दध्यप्यस्मिंश्चापि जश्च त्वमग्नेऽ

नैक्यश्चाकारोऽपि यःप्राणतः स्यात् ॥६५॥

आयुर्वर्चस्सन्त्वमग्ने तनूपाः

ज्योतिष्मन्तं मानुषीभ्यो विधेम ॥६६॥

त्वामारण्यं पावकोऽग्ने जनिष्वा

गत्याधर्वा सीदं चाग्निं त्वलोपः ॥६७॥

ता अस्याश्मंस्ते सुवर्यं प्रमातृ

प्रेद्धो यक्षत्त्वमग्ने समास्त्वा ॥६८॥

माद्यावाचायं सजातो निषीद्

ञः प्रेदग्नेस्य त्वमग्ने त्वलोपः ॥६९॥

उरव्येऽङ्गिर इति क्रम्याध्वनोऽर्पयति पावकः ॥७०॥

भवत्यग्नेऽग्न इत्यादिष्वकारो लोप उच्यते ॥७१॥

उदात्तं तु नुपूर्वो वश्चादौ लोपो भवेत्तदा ॥७२॥

टपूर्वस्य नकारस्य णत्वं प्राप्तमितीरितम् ॥७३॥

ऊकारस्याप्यनित्यस्य वकारादेश ईरितः ॥७४॥

हस्वोपलक्षणन्यायात् धनसन्धिषु सर्वतः ॥७५॥

न सकारण्षत्वमेति महिसृज्यध्वमत्र वै ॥७६॥

ऋकाररेफवत्सूत्रं बलवत्तरमुच्यते ॥७७॥

विलोमेषु तृतीयो न श्वान्नमन्येन्य उच्चकः ॥७८॥

नो णं नामोति प्रकृतावाम्भोत्येव तृतीयनः ॥७९॥

पुनश्शब्दे विसर्गस्य सत्वं स्यात्तु परे कृधि ॥८०॥

विश्वतःक्षत्रमित्यत्र न विसर्गस्समाप्नुयात् ॥८१॥

इडं इत्यत्र विसर्गश्च परिधिग्रहणे परे ॥८२॥

सकारमाप्नुयात्तत्र ग्रहणप्रबलादिह ॥८३॥

स्यान्मकारः केवलोऽनुस्वारः ज्ञानं परोऽपि वा ॥८४॥

अन्यधर्मेण रहितः द्विमात्रः परिकीर्तिः ॥८५॥

अप्यकारादिवचनं प्रकृतौ कार्यभाग्भवेत् ॥१८६॥
 विलोमेषु च सर्वत्र कार्याभाङ्ग भवेत्सदा ॥१८७॥
 यरौ स्यातां यस्य नस्य प्रकृतौ तस्य पौरुषे ॥१८८॥
 निषेधः प्रकृतौ यस्य विलोमे तस्य वै भवेत् ॥१८९॥
 अनन्यस्वरसम्मिश्रात् तत्स्मादयुतात्पदात् ॥१९०॥
 उत्वाजटादिषु ह्यत्र वागमोऽच्चर ईरितः ॥१९१॥
 भवेदप्यपर्पूर्वस्य छस्य पूर्वांगमः स्मृतः ॥१९२॥
 हकारान्नणमा ऊर्ध्वा पूर्वन्तु प्रसरन्ति हात् ॥१९३॥
 एत्वमवर्णपूर्वे ताविवर्णोत्तर आप्नुतः ॥१९४॥
 उवर्णे ह्योत्वमेदैद्वा पर ऐत्वमवाप्नुतः ॥१९५॥
 ओदौदौकारमयमे द्वमोदत्परो न चेत् ॥१९६॥
 ऐदायमावमौकारश्चाप्नोत्येवाच्चरे तथा ॥१९७॥
 ऋकारोर्ध्वे वर्णपूर्वे विकारमरमाप्नुतः ॥१९८॥
 ओपप्राव च पूर्वश्वेत् आरमृत्पर आप्नुतः ॥१९९॥
 एषां सन्धावुदात्तश्वेत् उदात्तस्सन्धिरुच्यते ॥१००॥
 स्वारसन्धिश्च विज्ञेयः नित्यस्वारानुदात्तयोः ॥१०१॥
 निमित्तं वापि लक्ष्यं वा द्विपदग्रहणं यदि ॥१०२॥

स्यात्क्रमे कार्यमेकेन विलोमेषु द्वयेन च ॥१०३॥
 टपूर्वो लश्च टश्चापि तयोस्सन्धिर्यदा भवेत् ॥१०४॥
 जटादिषु प्रपद्येतां द्वित्वलत्वमुभौ तथा ॥१०५॥
 इवर्णोकारयोः स्यातां यवावुदात्तयोः क्रमात् ॥१०६॥
 परोऽनुदात्तः स्वरितः स्यात् स स्वारः क्षैत्रे उच्यते ॥१०७॥
 अखण्डपदमध्यस्थः स्वर्यते यवसंयुतः ॥१०८॥
 अपूर्वो नीचपूर्वो वा स स्वरो नित्य ईरितः ॥१०९॥
 नानापदस्थो निहतः उच्चाधस्स्वरितो भवेत् ॥११०॥
 सोऽयं प्रातिहतः प्रोक्तः स्वारोदात्तपरो न तु ॥१११॥
 अकारेणानुदात्तेन सम्मिश्र उच्च एञ्च्यदि ॥११२॥
 स्वर्यते चाभिनिहतः स स्वारो ज्ञायते बुधैः ॥११३॥
 उकारादुच्चकान्नीच उकारे परतस्स्थते ॥११४॥
 उभयोस्सन्धितः प्रोक्तः प्रश्लिष्टस्स्वरितो बुधैः ॥११५॥
 विवृत्यां पदयोरुच्चात् नीचस्वारः परो भवेत् ॥११६॥
 स पादवृत्तो विज्ञेयः नोदात्तस्वरितोदयः ॥११७॥
 उदात्तात्परतो नीचः आप्नुयात्स्वरितं पदे ॥११८॥
 सोऽयं तैरोव्यञ्जनस्यत् नोदात्तस्वरितोत्तरः ॥११९॥

इउवर्णौ यदोदात्तौ आपयेते यवौ क्वचित् ॥120॥
 अनुदात्ते परे विद्यात् नित्यं क्षैप्रस्य लक्षणम् ॥121॥
 स्वारोत्तरे स्थितस्वारः अन्त्यो नीचोऽणुमात्रिकः ॥122॥
 पूर्वस्य कम्पसंज्ञा स्यात् हस्वश्वेद्वीर्घमेति सः ॥123॥
 स्वराष्ट्रोडश विज्ञेयाः स्पर्शास्युः पञ्चविंशतिः ॥124॥
 अन्तस्थाश्वतस्तश्वेत् ऊष्माणश्च षडीरिताः ॥125॥
 द्वनुस्वारौ विसर्गोऽळः स्वरभक्तिश्वतुर्यमाः ॥126॥
 वर्णानां षष्ठिसंज्ञा स्यात् इत्युक्तं याजुषां मते ॥127॥
 परं स्वरादनुस्वारात् व्यञ्जनं व्यञ्जने परे ॥128॥
 द्विरूपमिष्यते रेफात् स्वरपूर्वात्परम्ब यत् ॥129॥
 लवाभ्यामुत्तरस्पर्श इति प्राप्तिश्वतुर्विधा ॥130॥
 न द्वितीयचतुर्थानां द्वित्वं तत्प्राप्तिगोचरे ॥131॥
 पूर्वांगमस्ततः पूर्वः वैधश्छखिभुजेषु च ॥132॥
 समाने स्वरयोर्मध्ये द्वित्वं पूर्वांगमोऽपि च ॥133॥
 उच्चारणादिना स्पष्टं तदत्र न विधीयते ॥134॥
 अघोषादूष्मणस्पर्शे परे तन्मध्य आगमः ॥135॥
 प्रथमस्पर्शस्थानः तयोरव्यवधायकः ॥136॥

पदान्तस्येतरस्यापि प्रथमस्य द्वितीयता ॥137॥
 सषयोः परयोः स्यात्तु चापदान्तस्य शे परे ॥138॥
 न व्यञ्जनेऽवसानस्थे द्वित्वं रेफविसर्गयोः ॥139॥
 जिह्वामूलीयाभिधेयोपधमानीये च कुत्रचित् ॥140॥
 न स्वरेऽभिनिधानान्यप्रथमे चोष्मणः परे ॥141॥
 न सरूपसवर्गीयपरो वर्णो द्विरुच्यते ॥142॥
 निषेध उत्तमपरे स्पर्शानां मस्त्वनुत्तमे ॥143॥
 अनुस्वारस्य न द्वित्वं स स्वरे व्यञ्जने परे ॥144॥
 न स्पर्शो लवयोर्लस्य हशोरस्वरिते च वै ॥145॥
 पदान्तेष्वानुनासिक्ये पदसंहितयोस्तथा ॥146॥
 प्राकृतो वैकृतश्चापि तद्वर्मो बुध्यते सुखम् ॥147॥
 पदमध्यानुनासिक्ये स्पर्शात्पूर्वे तदुत्तमः ॥148॥
 अन्तस्थाभ्यः पुरातश्वेत् सैवान्तस्थेति निर्णयः ॥149॥
 स्वरभक्तिरलौ स्यातां परे ह्यूष्मणि तस्य तु ॥150॥
 द्वित्वे चाभिनिधानान्यप्रथमे च परे न तत् ॥151॥
 चतुर्भ्यः प्रथमादिभ्यः उत्तमे परतः क्रमात् ॥152॥
 प्रथमाद्यास्तु नासिक्याः हकारात्केवलस्तथा ॥153॥

शकारप्रकृतेरुर्ध्वं नासिक्यो न च विद्यते ॥154॥
 शषसाभिनिधानाच्च यद्यन्तस्थोत्तमात्कमात् ॥155॥
 लवयोस्संयुतौ यत्र नीचोच्चस्वरितौ यदि ॥156॥
 द्वित्वं तत्रैव योगादेः ऐत्पूर्वे वपरे न हि ॥157॥
 असंयुतलकारस्य द्विपादत्वं सदा भवेत् ॥158॥
 विशेषविधिभिस्तत्र कालाधिकं भवेद्यदि ॥159॥
 अच्चपूर्वकः पदान्तोऽङ्गः यकारे परतः स्थिते ॥160॥
 द्विरूपमेति सर्वेषां ऋषीणां मतमीदृशम् ॥161॥
 अव्यञ्जनपरे वेडो द्वित्वं नैति पदान्तगः ॥162॥
 अनृकारपरे हे नः पदान्तोऽच्चपूर्वकस्तथा ॥163॥
 अव्यञ्जनकारपरे वकारे दीर्घपूर्वतः ॥164॥
 डंनौ पदान्तावच्चपूर्वौ हयकारपरौ तथा ॥165॥
 वथसानुसृतिराख्याता तथा वथसानुसारिणी ॥166॥
 वैशेषिका पाकवती मध्यमा च पिपीलिका ॥167॥
 तथा सवर्णदीर्घीं च उभयदीर्घीं च या स्मृता ॥168॥
 इत्येवमष्टसंज्ञास्तु विवृतीनाच्च भेदतः ॥169॥
 हस्वपूर्वा च या व्यक्तिः तथैवोत्तरदीर्घिका ॥170॥

सा वथसानुसृतिः प्रोक्ता सा मात्राकालतस्तथा ॥171॥
 हस्वात्पूर्वा विवृत्तिस्यात् प्लुतादीर्घात्परा च या ॥172॥
 वथसानुसारिणी सेयमेकमात्रेण संयुता ॥173॥
 व्यक्तेराद्यन्तयोर्यस्याः दीर्घौ यद्यसवर्णकौ ॥174॥
 यदि मध्ये विवृत्तिः स्यात् तदभावोऽथवा यदि ॥175॥
 सा तु वैशेषिकाख्या स्यात् साणुमात्रा च तत्र वै ॥176॥
 पूर्वे यत्रोत्तरे चैव हस्वो यदि भवेत्तदा ॥177॥
 पादोनमात्रिका तत्र सा हि पाकवती स्मृता ॥178॥
 यस्यास्सवर्णदीर्घोऽस्ति उभयत्रोच्चनीचकौ ॥179॥
 विसर्गस्तत्र च स्वारः सन्धौ मात्रा च मध्यमा ॥180॥
 मध्यमा लक्षणे तत्र विसर्गो न भवेद्यदि ॥181॥
 पिपीलिकेति विज्ञेया सा वृत्तिः पादमात्रिका ॥182॥
 सवर्णदीर्घीं यद्यादावन्ते भिन्ने विसर्गकः ॥183॥
 सवर्णदीर्घ्येकमात्रा न सन्धौ स्वरितो यदि ॥184॥
 विसर्गस्तत्र नो चेत् स्यात् सा मात्रोभयदीर्घ्यथ ॥185॥
 अनुस्वारोऽद्विरक्तोन्त्यपञ्चमश्च द्विमात्रिकः ॥186॥
 हस्वात्परः प्लुतादीर्घात् केवलस्त्वेकमात्रिकः ॥187॥

सविसर्गं हरिपदं प्रणवात्पूर्वमिष्टते ॥188॥
 हरिशब्दे विसर्गस्य न सन्धिः प्रणवोत्तरे ॥189॥
 केवलः स्वरसंयुक्तः मात्रिका सहितस्तथा ॥190॥
 अङ्गम् वर्णसारम् पञ्चवर्णक्रमाः स्मृताः ॥191॥
 उत्तमो लक्षणज्ञानी लक्ष्यज्ञानी तु मध्यमः ॥192॥
 लक्ष्यलक्षणयोज्ञानी तद्विप्रात्रं प्रशस्यते ॥193॥
 लक्षणं न त्यजेद्धीमान् सम्प्रदायोऽन्यथा भवेत् ॥194॥
 लक्षणेन विना शिष्यः सम्प्रदायविनाशवान् ॥195॥
 नासौ तत्कलमाप्नोति सम्यक् पाठमजानतः ॥196॥
 लक्षणेन विना वर्णं निर्मलापि न शुद्धति ॥197॥
 प्रमदा रूपसम्पन्ना दरिद्रस्येव योषितः ॥198॥
 स्वरहीना यथा वाणी वस्त्रहीनास्तु योषितः ॥199॥
 एवं वर्णं न शोभन्ते प्राणहीनाशशरीरिणः ॥200॥
 लक्षणं यो न वेत्यृक्षु न तस्य फलभागभवेत् ॥201॥
 लक्षणज्ञो हि विप्राणां सकलं भद्रमश्रुते ॥202॥
 आचार्योपासनाद्योगात् तपसः प्राज्ञसेवनात् ॥203॥
 विविच्य कथनात्कालात् षड्ब्रिंशिद्या प्रपद्यते ॥204॥